A.A.G. BIJDRAGEN 40

A.A.G. Bijdragen 40
ISSN 0511-0726

A.A.G. BIJDRAGEN 40

P.J. van Cruyningen

BEHOUDEND MAAR BUIGZAAM

Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850

(with a summary in English)

AFDELING AGRARISCHE GESCHIEDENIS
WAGENINGEN UNIVERSITEIT
WAGENINGEN 2000

ABSTRACT

Cruyningen, P.J. van, Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850/Conservative but flexible. Farming in West Zeeland Flanders 1650-1850. Published as doctoral thesis, Wageningen University (ISBN 90-5808-148-6), as Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen 28 (ISSN 1381-9542) and as A.A.G. Bijdragen 40 (ISSN 0511-0726); 486 pages, 53 tables, 39 figures, 5 maps, 23 photo's, 9 appendices, 1173 references and an English summary.

This book deals with the ways in which farmers in West Zeeland Flanders, a region in the south west of the Netherlands, reacted to adverse economic circumstances, especially during the first half of the eighteenth century, and the effects their decisions had for society as a whole. Between 1700 and 1750, when prices for agricultural products were low, farmers extended wheat cultivation and cut down labour costs by replacing local labourers with migrant workers. Farmers who were successful in adjusting to the adverse circumstances were able to enlarge their holdings and become landowners. They became a rural elite that was able to maintain itself by way of a system of inheritance that ensured the existence of large holdings. Farm labourers, however, became impoverished, because there was not enough employment in agriculture. This caused social problems, resulting in mass emigration around the middle of the nineteenth century.

Free descriptors: agricultural history, rural history, social change, social reproduction, regional studies.

English summary on p. 371

Dit werk verschijnt tevens als proefschrift, Wageningen Universiteit (2000), en als nr. 28 in de reeks Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen (Aardenburg, 2000) (ISSN 1381-9542).
© 2000 Wageningen Universiteit

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij electronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming door Wageningen Universiteit.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from Wageningen University.

INHOUD

Lijst van tabellen
Lijst van grafieken
Lijst van kaarten
Lijst van bijlagen
Lijst van afbeeldingen
Munten, maten en gewichten

1. INLEIDING 1

1.1. Doel en opzet van het onderzoek 2
1.2. Tijdsafbakening 10
1.3. Het onderzoeksgebied; begrenzing en bestuurlijke indeling 11

2. HET NIEUWE LAND EN ZIJN BEWONERS 17

2.1. De erfenis van de 16e-eeuwse overstromingen 17
2.1.1. Het landschap 18
2.1.2. Bedijkingen en de omvang van het cultuurareaal 21
2.2. De loop van de bevolking 24
2.3. Beroep en welstand 31
2.3.1. De beroepsstructuur 32
2.3.2. De boeren 36
2.3.3. De 'burgers' 41
2.3.4. De arbeiders 47
2.4. Besluit 51

3. PRIJZEN, LONEN EN LASTEN 55

3.1. De visie van de tijdgenoten 56
3.2. De prijs van tarwe 60
3.3. De koop- en pachtprijzen van landbouwgrond 64
3.3.1. De koopprijs 65
3.3.2. De pachtprijs 68
3.4. Lonen 72
3.5. Belastingdruk 77
3.5.1. De tienden 78
3.5.2. De verponding 79

3.5.3. De gemene middelen ... 80
3.5.4. De polderlasten ... 82
3.5.5. De last van verponding, gemene middelen en geschot ... 85
3.6. Oorlogsschade ... 86
3.7. Besluit ... 90

4. BEDRIJFSGROOTTE EN EIGENDOMSVERHOUDINGEN ... 93

4.1. Inleiding; de bedrijfsvorm ... 93
4.2. De bedrijfsgrootte ... 98
4.3. De eigendom van de grond ... 103
4.4. Eigendom, pacht en bedrijfsvoering ... 116
4.5. Besluit ... 123

5. HET BOERENBEDRIJF ... 127

5.1. Het grondgebruik ... 127
5.1.1. Het grasland ... 128
5.1.2. Het bouwland ... 130
5.1.3. Vruchtopvolging, bemesting en grondbewerking ... 142
5.1.4. De houtteelt ... 146
5.2. Kapitaal; veestapel en werktuigen ... 148
5.2.1. De paarden ... 149
5.2.2. Het rundvee ... 152
5.2.3. De varkens ... 156
5.2.4. De schapen ... 158
5.2.5. Werktuigen en gereedschappen ... 159
5.3. De arbeid ... 169
5.3.1. Agrarische beroepsbevolking en cultuurareaal 170
5.3.2. Trekarbeid ... 171
5.3.3. De arbeidsbehoefte; vaste en losse arbeiders ... 173
5.3.4. Beloningsstelsels ... 178
5.4. De gewasopbrengsten ... 181
5.5. Besluit ... 188

6. BOER EN KOOPMAN ... 193

6.1. De uitvoer van landbouwproducten ... 194
6.2. De rol van de boer in de graanhandel ... 207
6.3. Een commerciële attitude? ... 215

6.4. Bedrijfsresultaten ... 228
6.5. Besluit ... 243

7. HET ONTSTAAN VAN EEN EIGENERFDE BOERENKLASSE ... 247

7.1. Twintig families ... 248
7.2. De verwerving van het grondbezit ... 252
7.3. Het demografisch gedrag ... 264
7.4. Sociale mobiliteit: huwelijkspolitiek en beroepskeuze ... 269
7.5. De verdeling van de nalatenschap ... 283
7.6. Krediet ... 297
7.7. Besluit ... 304

8. DE BEDRIJFSGEBOUWEN ... 311

8.1. De erfindeling ... 312
8.2. Het woonhuis ... 316
8.2.1. Bouwmaterialen ... 316
8.2.2. De grootte en indeling van de woning ... 319
8.2.3. De inrichting van de woning ... 332
8.3. Schuur en bijgebouwen ... 342
8.4. Besluit ... 352

9. SYNTHESE ... 357

Summary ... 371
Bijlagen ... 383
Noten ... 433
Archieven ... 459
Aangehaalde literatuur ... 461
Register op geografische namen ... 475
Register op persoonsnamen ... 479

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

2.1. De loop van de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen, 1698-1850 27
2.2. Het aantal boerenbedrijven in acht gemeenten, 1687-1850 37
2.3. Verdeling van het aantal boerenbedrijven naar hun paardenbezit in 1687 en 1794 40
2.4. Neringdoenden te Groede en Breskens, 1688-1796 42
2.5. Voorzieningen in West-Zeeuws-Vlaanderen, op de Zeeuwse eilanden en in Hollands Noorderkwartier rond 1800 45
2.6. Verschuivingen in de sociale structuur van Groede en Breskens, 1688-1796 48
2.7. Aantal arbeidershuishoudens in het bezit van minstens één melkkoe, 1687-1794 49

3.1. Snijlonen voor tarwe en gerst, 1718-1829 73
3.2. Dorslonen op verschillende bedrijven, 1684-1829 74
3.3. De tarieven van de verponding in 1629 en 1665 79
3.4. De hoogte van de gemene middelen voor boerenbedrijven van verschillende grootteklassen in de parochie Cadzand, 1724 82
3.5. De hoogte van verponding, gemene middelen en geschot samen, 1660-1740 85

4.1. De bedrijfsgroottestructuur omstreeks 1750 99
4.2a. De bedrijfsgroottestructuur in de parochie Cadzand, 1694-1783 100
4.2b. De bedrijfsgroottestructuur in de parochie Groede, 1665-1795 100
4.3. Het aantal landbouwbedrijven per grootteklasse in 1750 en 1895 102
4.4. De eigendomsverhoudingen van landbouwgrond, 1665 104

5.1. De gewasarealen, 1670-1795 131
5.2. De gewasarealen, 1794-1849 140
5.3. Het aantal werkpaarden per 100 ha landbouwgrond, 1687-1850 149
5.4. Het aantal runderen per 100 ha landbouwgrond, 1687-1850 153
5.5. Het aantal varkens per 100 ha landbouwgrond, 1675-1795 157
5.6. De verhouding tussen de agrarische beroepsbevolking en het cultuurareaal, 1688-1849 171
5.7. Het aantal inwonende personeelsleden en kinderen boven 15 jaar en de loonkosten, ca. 1750 175
5.8. Wijze van beloning van de belangrijkste taken op het boerenbedrijf, ca. 1740-1850 179

6.1. Raming van de uitvoer van tarwe uit West-Zeeuws-Vlaanderen, omstreeks 1700 en 1795 200
6.2. Alfabetisme van boeren en boerinnen omstreeks 1750 per welstandsklasse 217
6.3. Het aantal gedorste en het aantal verkochte zakken granen en peulvruchten op het bedrijf van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43 239
6.4. De geldelijke opbrengst van akkerbouwgewassen en de prijzen van tarwe en gerst op de bedrijven van Van de Vijver en Becu, 1765/66-1768/69 242

7.1. Vijfentwintig eigenerfde boeren, ca. 1750 250
7.2. Grondaankopen door Paulus van de Plassche en de financiering daarvan, 1699-1729 262

7.3. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk per dertigjarige periode, 1730-1849 ... 265
7.4. De gemiddelde hoogte van de rente per twintigjarige periode, 1700-1859. 300
7.5. De herkomst van geleend geld per twintigjarige periode, 1700-1859 ... 302

8.1. Het aantal vertrekken per woning in procenten van het totaal aantal woningen (inventarissen), 1700-99 ... 327
8.2. Het voorkomen van benamingen van vertrekken in boedelbeschrijvingen, 1700-99 ... 328
8.3. Het vertrek waar zich het karngereedschap bevond, 1725-1849 ... 333
8.4. Het percentage boedelbeschrijvingen waarin bepaalde voorwerpen worden vermeld per kwart eeuw, 1700-1849 ... 335
8.5. Het aantal gedateerde boerenhuizen per halve eeuw, 1600-1849 ... 341

A.1. Bevolkingscijfers van West-Zeeuws-Vlaanderen, 1688-1806 ... 390
A.2. De beroepsstructuur op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen in 1748, 1796 en 1850 ... 391
A.3. Neringdoenden te Groede en Breskens, 1688-1798 ... 392

C.1. Verkoop van landbouwgrond, 1680-1847 ... 400
C.2. Bruto contractuele pachtprijzen, 1650-1846 ... 402
C.3. De hoogte van het ordinair geschot in de Watering Cadzand, 1656-1850 ... 404

F.1. Bestemming van de uitvoer van granen, peulvruchten en zaden via Sluis, 1693-1793 ... 414
F.2. De uitvoer van granen en peulvruchten via Sluis, uitgesplitst per gewas, 1741-1746 ... 416
F.3. De uitvoer van koolzaad, vlas, runderen en varkens via Sluis, 1693-1793 ... 417

G.1. De gemiddelde hoeveelheid zaaigoed voor tarwe, gerst, rogge en bonen, 1700-1849 ... 422

H.1. Opbrengsten van tarwe en wintergerst op drie bedrijven in de Watering Cadzand, 1784-1825 ... 426
H.2. Opbrengsten van koolzaad, 1731-1802 ... 427
H.3. De inkomsten en uitgaven van het bedrijf van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43 ... 428
H.4. De inkomsten en uitgaven van het bedrijf van de wezen Becu, 1766/67-1767/68 ... 429

I.1. De zuigelingensterfte per dertigjarige periode, 1730-1819 ... 432

LIJST VAN GRAFIEKEN

Grafiek

2.1. De beroepsstructuur op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen in 1748, 1796 en 1850 33

3.1. Aantal overdrachten van roerende goederen wegens pachtschulden, 1680-1779 59
3.2. De prijs van tarwe te Brugge (1608-1855) en Dordrecht (1697-1855) 61
3.3. De koopprijs van landbouwgrond, 1682-1845 66
3.4. Pachtprijzen in de Watering Cadzand en de Isabellapolder, 1650-1846 69
3.5. Het gemiddelde jaarloon van grote knechten per decennium, 1740-1849. 75
3.6. Het geschot in de Watering Cadzand, 1656-1850 84

4.1. Veranderingen in het grondbezit van inwoners van West-Zeeuws-Vlaanderen, 1680-1839 106
4.2. Veranderingen in het grondbezit van de Vlaamse en Hollands/Zeeuwse burgerij, 1680-1839 108
4.3. Netto pachtopbrengsten in de Watering Cadzand, 1656-1846 109
4.4. Veranderingen in het boerengrondbezit aan de kust en in het binnenland, 1680-1839 112
4.5a. Hollands/Zeeuws grondbezit, 1665 en 1825 114
4.5b. Het grondbezit van boeren, 1665 en 1825 115
4.5c. Belgisch grondbezit, 1665 en 1825 115

5.1. De prijs van tarwe te Brugge, 1604-1860 134
5.2. Het aantal paarden per 100 ha landbouwgrond volgens boedelbeschrijvingen, 1675-1795 151
5.3. Het aantal runderen per 100 ha landbouwgrond volgens boedelbeschrijvingen, 1675-1795 155
5.4. Het aantal ploegen per 100 ha landbouwgrond, 1675-1795 163
5.5. Het percentage boedelbeschrijvingen waarin een wanmolen of rolblok wordt vermeld, 1650-1795 165
5.6. Arbeidsbehoefte op een bedrijf van 150 gemeten omstreeks 1817 174
5.7. Het aantal wieders op de boerderij van baron de Draeck bij Groede, mei-juli 1811 176
5.8. Opbrengsten van tarwe en wintergerst in de Watering Cadzand, 1784-1825 183

6.1. Bestemming van de uitvoer van granen, peulvruchten en koolzaad, 1693-1793 196
6.2. Samenstelling van de graanuitvoer, 1693/98 en 1741/47 199
6.3. De uitvoer van vlas, 1693-1793 201
6.4. De uitvoer van koolzaad, 1693-1766 202
6.5. De uitvoer van runderen, 1693-1793 203
6.6. De uitvoer van varkens, 1693-1793 205
6.7a. Inkomsten van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43 230
6.7b. Inkomsten van de wezen Becu, 1765/66-1767/68 230
6.8a. Uitgaven van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43 233
6.8b. Uitgaven van de wezen Becu, 1766/67-1767/68 233
6.9. Uitgaven en saldi van de families Mullié en Becu in % van de totale inkomsten 237

7.1. De beroepen van schoonvaders van boerenzonen en -dochters 270
7.2. De beroepskeuze van boerenzonen, 1730-1819 279
7.3. De beroepen van partners van boerendochters, 1730-1819 281

LIJST VAN KAARTEN

Kaart

1.1. Het zuidwestelijk kustgebied aan het eind van de 18e eeuw 12
1.2. Bestuurlijke indeling van West-Zeeuws-Vlaanderen in 1795 13

2.1a/b. West-Zeeuws-Vlaanderen in 1600 en in 1700 23
2.2. West-Zeeuws-Vlaanderen in 1871 53

LIJST VAN SCHEMA'S

Schema

7.1. Het verwantschapsnetwerk van Pierre Antoine Boidin 276
7.2. Het verwantschapsnetwerk van Jannis Casteleyn 277

8.1. De ideaaltypische ontwikkeling van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis 339

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage

A. HOOFDGELDKOHIEREN EN VOLKSTELLINGEN 383
A.1. De hoofdgeldkohieren van 1687-88 383
A.2. De volkstelling van 1698 384
A.3. De volkstelling van 1748 385
A.4. De volkstelling van 1796 386
A.5. Volkstellingen uit de 19e eeuw 387
A.6. De beroepsstructuur 388

B. DE KOHIEREN VAN DE OORLOGSLASTEN VAN 1747-57 393

C. PRIJZEN EN LASTEN 396
C.1. De graanprijzen 396
C.2. De koopprijzen van landbouwgrond 396
C.3. De pachtprijzen van landbouwgrond 398
C.4. Belastingen 399

D. OMMELOPERS, VERHOOFDINGEN EN BAANDERSVERGAREN 406

E. VEETELLINGEN EN GEWASSTATISTIEKEN 408
E.1. Veetellingen 408
E.2. Gewasstatistieken 409

F. TOLREKENINGEN 412

G. BOEDELINVENTARISSEN 419

H. BEDRIJFSBOEKHOUDINGEN 423

I. GEZINSRECONSTRUCTIES 430

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Afbeelding

5.1. De 'Catshoeve', 1772 129
5.2. Knipprent van een boerderij bij Cadzand, ca. 1843 160
5.3. Waalse ploeg 161
5.4. Zeeuwse voetploeg 162
5.5. Het zuiveren van gedorst graan 169

6.1. Een afrekening van een makelaar, 1767 209
6.2. Rekenoefeningen van Abraham de Hullu, begin 19e eeuw 219
6.3. Jacob de Hullu 224

7.1. Abraham Johannes Risseeuw 294
7.2. Sara Adriana Kotvis 294
7.3. Pieter Leenhouts en Magdalena van Peenen 297

8.1. Boerderij bij Zuidzande, 1771 313
8.2. Boerderij bij Zuidzande, 1797 314
8.3. Woonhuis van de 'Catshoeve' 317
8.4. Bedstedenwand in een boerderij bij Zuidzande 322
8.5. Woonhuis van de 'Maneschijnhoeve' bij Sint-Anna ter Muiden 323
8.6a/b. Woonhuis van een boerderij bij Sint-Anna ter Muiden 324
8.7. Woonhuis van een boerderij bij Cadzand 331
8.8. Plattegrond van een boerderij bij Aardenburg 346
8.9. Schuur van een boerderij bij Groede 348
8.10. Boerderij bij Cadzand 348
8.11. Erf van een boerderij bij Cadzand 351

MUNTEN, MATEN EN GEWICHTEN

Rekenmunt

1 pond Vlaams = 20 schellingen = 240 groten = 6 gulden

Landmaat

1 Brugs gemet = 3 lijnen = 300 roeden = 0,4424 ha

Graanmaat

1 Cadzandse zak = 87,7 liter

Gewicht

1 Rotterdams steen = 2,3 kg

1. INLEIDING

Aan het eind van de 20e eeuw heeft de landbouw zijn allesoverheersende positie in de West-Zeeuws-Vlaamse samenleving verloren. Dat is ook zichtbaar in het landschap, vooral langs de kust. Maar wie de campings en vakantiedorpen van de kuststrook achter zich laat, kan enkele kilometers landinwaarts nog iets van het oude Zeeuws-Vlaanderen ontwaren in het landschap. Boerderijen met machtige, hoge schuren torenen daar uit boven uitgestrekte graanvelden en kleine arbeidershuisjes schuilen aan de voet van een dijk. Dit landschap weerspiegelt de sociale verhoudingen van vroeger tijd: grote boeren in hoge boerderijen, kleine arbeiders in lage huisjes.

Die sociale verhoudingen vloeiden voort uit de aard en omvang van het landbouwbedrijf in deze streek. Auteurs die het boerenbedrijf in West-Zeeuws-Vlaanderen aan het begin van de 19e eeuw hebben beschreven, legden daarbij steeds de nadruk op het grootschalige karakter van de commerciële graanteelt in dit gebied. De Engelsman Thomas Radcliff, die West-Zeeuws-Vlaanderen in 1817 heeft bezocht, meldde in zijn verslag van dat bezoek weinig expliciets over de bedrijfsgrootte, maar het 'gemiddelde' bedrijf dat hij beschreef, had wel een omvang van 150 gemeten (66 ha).[1] Faipoult, prefect van het Scheldedepartement, beschreef in 1804 het Zeeuws-Vlaamse deel van zijn departement als een *'pays de grande culture'*, bevolkt door welgestelde boeren met grote, moderne bedrijven.[2]

Radcliff en Faipoult keken vooral naar de boerenbedrijven in deze streek en bewonderden het moderne, efficiënte karakter daarvan. Een derde waarnemer, de Hoofdplaatse predikant J. ab Utrecht Dresselhuis had ook oog voor de keerzijde: de positie van de landarbeiders. Volgens zijn uit 1819 daterende boek over West-Zeeuws-Vlaanderen bestond er naast de kleine, rijke boeren-elite een omvangrijke klasse van landarbeiders die geplaagd werd door lage lonen en seizoenwerkloosheid en daardoor slechts met de grootst mogelijke moeite wist te overleven.[3]

Het beeld van West-Zeeuws-Vlaanderen in het begin van de 19e eeuw dat uit deze beschrijvingen ontstaat, is dat van een gebied met een moderne, grootschalige landbouw, waarvan echter slechts een klein deel van de bevolking de vruchten kon plukken. In dit onderzoek wordt nagegaan hoe de grote sociale ongelijkheid op het West-Zeeuws-Vlaamse platteland is ontstaan. Het is een onderzoek naar de sociale verhoudingen in een plattelandssamenleving en de veranderingen die zich daarin in de loop der tijd voordeden.

In deze studie ga ik ervan uit dat lange-termijn ontwikkelingen in het economische leven de voornaamste factoren waren die de veranderingen bepaalden. De inwoners van westelijk Staats-Vlaanderen waren echter geen speelbal van voor hen onbeheersbare krachten.[4] Door hun handelen konden zij zelf, zij het veelal onbedoeld, het verloop van de lange-ter-

mijn ontwikkelingen beïnvloeden. Kwantitatief onderzoek naar prijzen, lasten en lonen vormt de basis van deze studie, maar het is toch vooral een onderzoek naar het 'denken en doen' van mensen in het verleden en de wijze waarop ze daardoor hun eigen toekomst en die van anderen bepaalden.[5]

Het is echter ondoenlijk om daarbij alle groepen in de samenleving onder de loep te nemen. Over het 'denken en doen' van de talrijke landarbeiders en kleine middenstanders is eenvoudigweg te weinig bekend. Derhalve richt ik de aandacht vooral op de boerenstand. Deze groep speelde een sleutelrol in de ontwikkeling die de plattelandssamenleving doormaakte doordat zij het overgrote deel van de productiemiddelen controleerde. Door haar geringe omvang kan de boerenstand diepgaand worden bestudeerd en door het bestuderen van deze éne groep verliezen we toch niet het zicht op de samenleving als geheel omdat vrijwel alle overige plattelanders op één of andere wijze van de boeren afhankelijk waren en hun lot dus verbonden was met dat van de boerenstand.

1.1. DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

De landbouwsector in West-Zeeuws-Vlaanderen werd in het begin van de 19e eeuw dus overheerst door een kleine elite van rijke boeren. De grote bedrijven waarop deze boeren woonden en werkten, waren vaak, maar lang niet altijd, ook hun eigendom. Het doel van dit onderzoek is in de eerste plaats vast te stellen hoe deze elite van rijke eigenerfden en pachters is ontstaan en hoe ze zich heeft weten te handhaven.

In de literatuur over de geschiedenis van de landbouw in Zeeuws-Vlaanderen wordt het ontstaan van het grootschalige landbouwbedrijf en de daarmee gepaard gaande sociale ongelijkheid in deze streek doorgaans beschouwd als een gevolg van de wijze waarop het in de 16e eeuw overstroomde gebied is herdijkt. In de grote, rationeel ingerichte polders uit de 17e eeuw zou men vanzelfsprekend ook grote, rationeel ingerichte landbouwbedrijven hebben gesticht.[6] Bovendien was voor de bewerking van de zware klei in het nieuwe polderland een groot aantal paarden nodig. Dat maakte weer een vrij grote bedrijfsomvang noodzakelijk omdat een groot deel van het areaal moest worden bebouwd met haver en paardebonen voor de paarden.[7]

Onjuist is deze verklaring zeker niet. De bedijkers gaven inderdaad de voorkeur aan de stichting van grote bedrijven en de zware grond maakte inderdaad een vrij grote bedrijfsomvang noodzakelijk.[8] Een bewaar tegen deze verklaring is echter dat ze getuigt van een uitgesproken statische visie op landbouw en maatschappij in de 17e en 18e eeuw. De wijze waarop in de 17e eeuw de nieuwe polders werden ingericht en de bodemstructuur die voor de herdijking was ontstaan, worden gezien als de factoren die de structuur van landbouw en samenleving in West-Zeeuws-Vlaande-

ren in de 19e eeuw hebben gevormd. Impliciet wordt daarmee dus aangenomen dat er tussen de 17e en de 19e eeuw in dit opzicht weinig is veranderd.

Dit laatste is in strijd met de resultaten van het onderzoek naar de agrarische geschiedenis van het Nederlandse kustgebied in de 17e en 18e eeuw. Tussen 1650 en 1750 nam de gemiddelde bedrijfsgrootte in de landbouw toe in uiteenlopende gebieden als het Noorderkwartier van Holland, de Beijerlanden, Friesland en het Groningse Oldambt.[9] Uit het recente onderzoek van Priester is gebleken dat dit ook op de Zeeuwse eilanden het geval was.[10] Dit proces bleef niet beperkt tot de kustprovincies; ook in de Over-Betuwe deed het zich voor.[11] In al deze gebieden slaagden boeren er bovendien in steeds meer grond in eigendom te verwerven of op andere wijze hun rechten op de grond te versterken.

Deze veranderingen hadden natuurlijk ook gevolgen voor de omvang en de samenstelling van de boerenstand. De boeren die er in slaagden hun bedrijven uit te breiden, deden dat ten koste van minder fortuinlijke collega's. De toename van het boerengrondbezit kwam zeker ook niet aan álle boeren ten goede: het waren vooral de rijkere boeren die grond konden kopen. Het aantal boeren nam dus af, terwijl binnen het resterende deel van de boerenstand een elite van grote, eigenerfde boeren ontstond.

De hier geschetste ontwikkeling bleef niet beperkt tot het kustgebied van de Republiek. Ook in belangrijke Franse landbouwgebieden als Ile-de-France en de Soissonnais steeg de bedrijfsgrootte gedurende de honderd jaren na 1650 fors.[12] In dezelfde periode nam ook in de Engelse en Schotse landbouw de bedrijfsgrootte toe.[13] Ook in het Duitse kustgebied van de Waddenzee kon een dergelijke ontwikkeling worden waargenomen.[14] Een fundamenteel verschil tussen aan de ene kant Engeland en Schotland en aan de andere kant Frankrijk, Duitsland en Nederland was wel dat in Groot-Brittannië de toename van de bedrijfsgrootte vooral het gevolg was van de activiteiten van veelal adellijke grootgrondbezitters,[15] terwijl in de Republiek en Frankrijk het juist de boeren zelf lijken te zijn geweest die het proces van bedrijfsvergroting veroorzaakten.

De voorzichtige formulering van het laatste deel van de vorige zin geeft al aan dat er, althans wat Nederland betreft, op dit punt nog de nodige onzekerheid bestaat. Het staat wel vast dat er in de landbouw in de Nederlandse kustprovincies in de periode 1650-1750 een proces van bedrijfsvergroting heeft plaatsgevonden, maar hoe dat proces is verlopen en wie er de drijvende krachten achter waren, is nog nauwelijks onderzocht. In het algemeen is wel gesuggereerd dat de motor van deze ontwikkeling een tendens tot extensivering van het boerenbedrijf is geweest. Dit zou een reactie zijn geweest op de verslechterende economische omstandigheden in deze periode.[16]

Ook in West-Zeeuws-Vlaanderen blijkt, in tegenstelling tot wat op basis van de bestaande literatuur over dit gebied had mogen worden verwacht, in de 17e en 18e eeuw de gemiddelde bedrijfsgrootte in de landbouw te

zijn toegenomen en steeds meer grond in het bezit van boeren te zijn gekomen. Het is mogelijk om voor dit gebied te onderzoeken hoe de concentratie van grondgebruik en grondeigendom bij een elite van rijke boeren tot stand is gekomen.

De machtspositie van de boeren-elite in de plattelandssamenleving was gebaseerd op de controle over grote oppervlakten landbouwgrond, hetzij via het eigendomsrecht, hetzij via pachtovereenkomsten. Voor het handhaven van de eenmaal verworven machtspositie was het dus noodzakelijk de controle over de grond over te dragen aan volgende generaties. Zowel eigenerfden als pachters kwamen daarbij voor problemen te staan. Eigenerfden liepen het risico dat bij de verdeling van de erfenis het grondbezit versnipperd werd. Pachters konden slechts één van hun kinderen op hun pachtbedrijf installeren – en dan nog alleen als de verpachter daarmee akkoord ging – en moesten derhalve andere voorzieningen treffen voor hun overige kinderen.

Hier staat dus de toegang tot de grond centraal. Steeds weer is de vraag hoe boeren aan de middelen kwamen om gebruiks- en/of eigendomsrechten op de grond te verwerven en hoe ze die rechten vervolgens in hun bezit en in dat van hun nakomelingen wisten te houden.

De in het voorgaande geschetste ontwikkeling had niet alleen gevolgen voor de boeren zelf, maar ook voor de boerderijen waarop ze woonden en werkten. De toename van de bedrijfsgrootte moet consequenties hebben gehad voor de schuren en stallen: er was meer tasruimte nodig in de schuur en er moest meer vee worden gestald. Het lijkt ook waarschijnlijk dat de toenemende welstand van een deel van de boerenstand heeft geleid tot de bouw van grotere en meer luxueuze woonhuizen op de boerderijen.

Er komen dus twee vraagstukken aan de orde. In de eerste plaats wil ik nagaan hoe door een proces van bedrijfsvergroting en concentratie van grondbezit een elite van rijke boeren is ontstaan en hoe die elite zich aan de top van de plattelandssamenleving heeft kunnen handhaven. In de tweede plaats zal worden onderzocht welke gevolgen de veranderingen in de bedrijfsgrootte en in de welstand van de boeren hebben gehad voor de gebouwen van het boerenbedrijf. In het volgende gedeelte van deze paragraaf wordt uiteengezet hoe ik deze vragen denk te beantwoorden.

De auteurs die zich bezig hebben gehouden met de schaalvergroting in de landbouw en de verschuivingen in de eigendomsverhoudingen van de grond in de periode 1650-1750, hebben vaak een verband gelegd tussen deze verschijnselen en het verloop van de seculaire trend.[17] Onder de seculaire trend wordt de golfbeweging verstaan die gedurende het preïndustriële tijdvak in het economisch leven viel te herkennen. Deze wordt gekenmerkt door een cyclische opeenvolging van fasen van groei (expansie) en fasen van stilstand of achteruitgang (contractie). Elk van deze fasen duurde honderd jaar of langer. Deze seculaire trend is niet alleen een re-

constructie van het feitelijk verloop van bijvoorbeeld graanprijzen en bevolkingsontwikkeling, maar vooral ook een interpretatiekader dat kan helpen bij het verklaren van ogenschijnlijk op zichzelf staande, geïsoleerde historische verschijnselen.

Omstreeks 1650 begon in West-Europa na een lange periode van groei een neergaande fase van de seculaire trend die zou aanhouden tot rond 1750. In deze periode, die gekenmerkt werd door lage graanprijzen en stijgende lastendruk, zouden boeren in de commerciële landbouwgebieden hun bedrijfsvoering hebben geëxtensiveerd. Door minder arbeid en kapitaal in te zetten in het productieproces konden boeren bezuinigen op hun uitgaven en daardoor ondanks dalende inkomsten hun bedrijf toch winstgevend houden. Er waren trouwens ook andere reacties mogelijk op de agrarische depressie, zoals in Drenthe, waar men de bedrijfsvoering in deze periode juist intensiveerde.[18] Iets vergelijkbaars gebeurde op de Zeeuwse eilanden, waar men zich ging concentreren op de teelt van de zeer arbeids- en kapitaalsintensieve meekrap.[19] In de meeste commerciële landbouwgebieden van West-Europa lijkt in de jaren 1650-1750 de landbouwsector echter op de economische problemen gereageerd te hebben door extensivering. Uit onderzoek in Engeland is gebleken dat het vooral de grotere bedrijven waren die er in slaagden arbeid en kapitaal zo efficiënt mogelijk te benutten en daarom de beste kansen hadden de depressieperiode te overleven.[20]

De toename van de agrarische bedrijfsgrootte in West-Zeeuws-Vlaanderen gedurende de 18e eeuw zou dus het gevolg kunnen zijn van aanpassing van de bedrijfsvoering aan de moeilijke economische omstandigheden in de periode 1650-1750. Om vast te kunnen stellen of dit inderdaad het geval is geweest, moeten we eerst weten hoe het verloop van de economische golfbeweging in West-Zeeuws-Vlaanderen is geweest. Immers, de depressie die ik in het voorgaande gemakshalve gedateerd heb op 1650-1750 is niet overal in West-Europa op hetzelfde tijdstip begonnen, heeft niet overal even lang geduurd en is ook niet overal even intens geweest. Onderzoek naar de prijzen van landbouwproducten, de koop- en pachtprijzen van landbouwgrond, de lonen en de belastingdruk zal duidelijkheid kunnen verschaffen over het verloop van de seculaire trend in West-Zeeuws-Vlaanderen. Dit gedeelte van het onderzoek geeft tevens inzicht in de veranderingen die zich in de loop van de tijd voordeden in de belangrijkste inkomsten en uitgaven van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven.

Als eenmaal vastgesteld is welke veranderingen zich in de economische omstandigheden hebben voorgedaan, moet onderzocht worden hoe de boeren hierop hebben gereageerd. Centraal staat hier de vraag of de economische depressie van 1650-1750 de boeren ertoe heeft gebracht hun bedrijfsvoering aan te passen en op welke wijze eventuele aanpassingen de vorming van grotere bedrijven hebben gestimuleerd. Uit de tot nog toe verrichte onderzoeken blijkt dat de jaren 1650-1750 geen periode van in-

grijpende technische vernieuwingen in de landbouw hebben gevormd. Hoewel technische innovaties wel voorkwamen[21], speelden deze vooralsnog geen grote rol.[22] Dat is ook niet verwonderlijk. Technische innovaties vergen investeringen en tijdens deze depressieperiode was kapitaal op het platteland schaars. Zelfs in de hoog ontwikkelde Engelse landbouw zou een belangrijke verhoging van de productiviteit als gevolg van technische vernieuwingen zich pas ná 1750 voordoen.[23]

De aanpassing van de agrarische bedrijfsvorm – de wijze waarop en het doel waartoe het landbouwbedrijf is georganiseerd[24] – aan de slechte economische omstandigheden geschiedde kennelijk op andere wijze. Men lijkt zich vooral te hebben aangepast door specialisatie op de commercieel meest interessante gewassen en door de kosten zoveel mogelijk te drukken. Dit laatste probeerde men te bereiken door verhoging van de arbeidsproductiviteit om zodoende te kunnen bezuinigen op de relatief hoge loonkosten.[25] De manier waarop de landbouw zich omstreeks 1700 aanpaste aan de magere jaren was dus meer van commerciële en organisatorische dan van technische aard: boeren gingen gewassen verbouwen die zo veel mogelijk geld opbrachten tegen zo laag mogelijke kosten.

Het is overigens mogelijk dat de veranderingen in de bedrijfsvoering die in deze periode zijn geconstateerd, niet uitsluitend een defensieve reactie op economische problemen waren. De Nederlands-Amerikaanse historicus De Vries heeft erop gewezen dat deze veranderingen ook een gevolg kunnen zijn geweest van de behoefte van de boerenbevolking om nieuwe consumptiegoederen te verwerven.[26] In de 17e eeuw kwamen tal van nieuwe consumptiegoederen op de markt, van koffie en thee tot klokken en kabinetten. Wie deze goederen wilde aanschaffen had daarvoor geld nodig. Boeren konden aan dat geld komen door middel van kostenbesparing en de invoering van lucratievere teelten.

In dit boek zal worden onderzocht of ook de West-Zeeuws-Vlaamse boeren dit soort wijzigingen in hun bedrijfsvoering hebben doorgevoerd. De aanpassingen waartoe zij tijdens de depressie besloten, hadden natuurlijk in de eerste plaats gevolgen voor de boerenstand zelf. Alvorens daar verder op in te gaan, lijkt het me echter van belang erop te wijzen dat ook andere sociale groepen de gevolgen hiervan hebben ondervonden. De keuzen die de boeren maakten, brachten veranderingen teweeg in de verdeling van het grondbezit, in de werkgelegenheid voor arbeiders, in de vraag naar de goederen en diensten van de middenstanders. Kortom, de sociale veranderingen die in het 18e-eeuwse West-Zeeuws-Vlaanderen kunnen worden geconstateerd, waren het onbedoelde gevolg van het intentioneel handelen van honderden individuele boeren. In de woorden van Schuurman: 'mensen maken verschil'.[27]

De in het voorgaande beschreven fase van het onderzoek is in de eerste plaats toegespitst op de vraag waaróm in de 18e eeuw de bedrijfsgrootte in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw toenam. Ze levert echter ook een deel van het antwoord op de volgende vraag: hoe komt het dat in de 18e eeuw

een steeds groter deel van de grond eigendom werd van een groep rijke boeren en hoe is het mogelijk dat in een depressieperiode een aantal boeren erin slaagt een aanzienlijk vermogen op te bouwen (of dat te behouden)? De welstand van een boer is het resultaat van de inkomsten uit zijn bedrijf en de hoogte van die inkomsten wordt weer bepaald door de bedrijfsvoering. Het is dan ook aannemelijk dat de boeren hun grondaankopen in de eerste plaats financierden met geld dat ze op hun bedrijf hadden verdiend. Het is echter ook mogelijk dat de uitbreiding van het grondbezit gefinancierd werd met geld dat geleend werd van verwanten of van derden. Het is daarom noodzakelijk de kredietverlening aan boeren te onderzoeken. Dit vergt echter zeer arbeidsintensief detailonderzoek dat slechts uitvoerbaar is wanneer het gericht is op een kleine groep. Derhalve heb ik ervoor gekozen het onderzoek naar de uitbreiding van het boerengrondbezit toe te spitsen op een vijfentwintigtal welgestelde boeren die omstreeks 1750 in het bezit waren van tenminste 20 ha land. Van deze vijfentwintig boeren zal worden nagegaan hoe ze hun grondbezit tijdens de depressie in de eerste helft van de 18e eeuw hebben opgebouwd, of ze dat met eigen dan wel met geleend geld hebben gedaan en als het laatste het geval is, van wie ze dat geld dan hebben geleend.

Door vervolgens van de genoemde vijfentwintig boeren alsmede van hun kinderen en kleinkinderen de gezinnen te reconstrueren, kan worden onderzocht hoe deze families over drie generaties hebben gepoogd hun bezit in stand te houden en zich op hetzelfde sociale niveau te handhaven. Zoals hiervoor al opgemerkt, stelde de overdracht van het bedrijf aan een nieuwe generatie boeren steeds voor een probleem. Door de verdeling van de nalatenschap over de kinderen werd kapitaal aan het bedrijf onttrokken. Voor pachtbedrijven vielen de gevolgen daarvan wel mee, omdat pachters niet meer bezaten dan de veestapel en wat eenvoudige werktuigen, waarvan de waarde niet zo heel hoog was. Voor eigenerfde boeren konden de gevolgen ernstiger zijn: het grondbezit kon versnipperd raken en de levensvatbaarheid van het bedrijf kon daardoor in het geding komen.

De wijzen waarop eigenerfde boeren in West-Europa in de vroeg-moderne tijd hun bedrijven aan de volgende generatie hebben overgedragen, liepen sterk uiteen. Een extreme oplossing was de situatie waarbij één kind, meestal een zoon, het hele bedrijf erfde en de andere kinderen het moesten stellen met een kleine vergoeding in geld of (roerende) goederen. Het andere uiterste was het geval waarin de erfenis in gelijke porties onder de kinderen werd verdeeld en elk kind een deel van de grond verkreeg.[28] Tussen deze beide uitersten bevond zich nog een heel scala aan andere wijzen van verdeling.

Ook binnen Nederland kwamen de hiervoor geschetste uitersten voor. In het Oosten, vooral in Twente en de Achterhoek, kreeg gewoonlijk één kind, de 'blijver', de hele boerderij en de andere kinderen slechts een symbolische vergoeding. In Brabant en Limburg daarentegen werd de

grond verdeeld onder alle kinderen. Ook Zeeland wordt tot de gebieden gerekend waar het grondbezit onder de kinderen werd verdeeld.[29]

Door bij de gezinsreconstructie ook gegevens te verzamelen uit testamenten, huwelijkscontracten en boedelscheidingen, zal worden nagegaan of de Zeeuws-Vlaamse boeren inderdaad het grondbezit in gelijke parten onder de kinderen verdeelden, of dat ze toch maatregelen namen om versnippering van hun bezit te voorkomen en daarmee de levensvatbaarheid van hun bedrijf en de sociale status van hun familie te handhaven.

Deze doelstellingen konden ze deels ook bereiken door aanpassing van hun demografisch gedrag: zorgen dat het kindertal beperkt bleef. Dit laatste bereikte de vroeg-moderne bevolking van West-Europa door het zogenaamde West-Europese huwelijkspatroon, dat ook wel bekend staat als het agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon.[30] Dit huwelijkspatroon werd gekenmerkt door een hoge gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk en een groot aantal mensen dat ongehuwd bleef.[31] Doordat er vrijwel geen kinderen buiten het huwelijk werden verwekt, resulteerde dit demografisch gedrag in een relatief laag kindertal. Er was hier overigens geen sprake van een bewuste strategie om het kindertal te beperken. Mensen wachtten met trouwen totdat ze over de middelen beschikten om een gezin te kunnen onderhouden en dat kon leiden tot uitstel en zelfs afstel van het huwelijk.[32] Door middel van de gezinsreconstructies zal worden onderzocht of ook de West-Zeeuws-Vlaamse boeren zich volgens dit patroon gedroegen.

Verder kon men achteruitgang van het bezit van de familie ook voorkomen door kinderen uit te huwelijken aan telgen van andere welgestelde boerenfamilies. Ook kon men dochters laten trouwen met gegoede burgers die geneigd zouden zijn om geërfde grond niet zelf te bewerken, maar die aan de opvolger te verkopen of verpachten. Tenslotte was er dan nog de mogelijkheid zonen een ander vak te laten leren, waardoor ze buiten de agrarische sector zouden gaan werken en dus ook weer hun grond niet zelf zouden gaan bewerken. Ook aan de huwelijkspolitiek en aan de beroepskeuze van de kinderen zal dus aandacht moeten worden besteed.

De toename van de bedrijfsgrootte en van de welstand van de boerenstand in West-Zeeuws-Vlaanderen moet ook gevolgen hebben gehad voor de ontwikkeling van de boerderij als gebouw. De vraag is echter hoe het verband tussen enerzijds de sociaal-economische ontwikkelingen en anderzijds de veranderingen in de boerderijbouw kan worden gelegd.

Agrarische geschiedenis en historisch boerderij-onderzoek zijn ondanks de vele raakvlakken die ze met elkaar hebben, nog steeds vrijwel volkomen gescheiden disciplines. Hoewel de agrarische geschiedenis zich vooral afspeelt op de boerderij, hebben de gebouwen van het landbouwbedrijf zelden de aandacht getrokken van agrarisch historici.[33] Boerderijonderzoekers van hun kant hebben wel gebruik gemaakt van de resultaten van agrarisch historisch onderzoek, maar vaak – zeker in het verleden

– heeft dit de vorm aangenomen van het zoeken naar argumenten om een tevoren bedachte theorie te ondersteunen.[34] Men is in deze discipline lange tijd sterk gericht geweest op het maken van typologieën van gebouwen en constructievormen zonder veel aandacht te besteden aan de historische achtergrond.[35] Een uitzondering op deze regel was de Friese landbouwonderwijzer Uilkema, die in zijn werk agrarische geschiedenis en boerderij-onderzoek integreerde.[36] In het algemeen is van een werkelijk samengaan van historisch boerderij-onderzoek en agrarisch historisch onderzoek tot nu toe echter nog nauwelijks sprake geweest. In dit onderzoek wil ik proberen beide disciplines wél met elkaar te combineren en hoop daarmee aan te kunnen tonen dat beide van zo'n aanpak kunnen profiteren.

Landbouw en boerenstand in West-Zeeuws-Vlaanderen hebben in de periode 1650-1850 de nodige veranderingen ondergaan. We weten ook dat er in de boerderijbouw in Zeeland sinds de 17e eeuw het een en ander is veranderd. De bestaande studies geven echter geen inzicht in de chronologie van de wijzigingen in de boerderijbouw.[37] Schuren en stallen werden groter, maar wanneer? De bestaande literatuur is ook wel erg geconcentreerd op de schuur en de stal. De ontwikkeling van het woonhuis en de bijgebouwen wordt slechts summier behandeld.

Van de woonhuizen is bekend dat ze in de tweede helft van de 19e eeuw een nagenoeg zuivere woonfunctie hadden. Werkzaamheden als bakken, wassen en karnen waren verbannen naar bijgebouwtjes als de bakkeet en het karnhuis. Begin 17e eeuw daarentegen werd dit soort werk vaak nog in huis verricht. Wanneer en in welk tempo deze verandering zich heeft voltrokken, is echter onbekend, evenals de wijze waarop woon- en werkfuncties in het gebouw waren gecombineerd.

Het is aannemelijk dat de hier geschetste ontwikkeling van woning en bedrijfsgebouwen samenhangt met de toenemende bedrijfsgrootte en de groeiende welstand van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren gedurende de 18e eeuw. Om vast te kunnen stellen of sprake zou kunnen zijn van een oorzakelijk verband is vooral inzicht nodig in de chronologie van het ontwikkelingsproces van de gebouwen. Dat is mogelijk door de bestaande documentatie over boerderijen in dit gebied aan een nader onderzoek te onderwerpen. Er is in het verleden veel materiaal verzameld over boerderijen in West-Zeeuws-Vlaanderen, maar de onderzoekers die dit materiaal bijeen hebben gebracht, waren vooral bezig met het maken van een typologische indeling van boerderijen en toonden weinig of geen interesse voor de chronologische ontwikkeling van de wijze van bouwen.[38] Door de chronologische gegevens uit het documentatiemateriaal te verwerken en te confronteren met gegevens uit boedelinventarissen, bestekken en rekeningen moet het mogelijk zijn de ontwikkeling van de West-Zeeuws-Vlaamse boerderij in de tijd te volgen en te zien of er een relatie bestaat tussen die ontwikkeling en de sociaal-economische ontwikkeling.

De uitkomsten van dit onderzoek naar de agrarische bedrijfsgebouwen

kunnen op hun beurt het inzicht in de landbouwkundige, economische en sociale ontwikkelingen verdiepen. De ontwikkeling van de gebouwen geeft immers informatie over veranderingen in de manier van wonen en werken en in de welstand van de bewoners van de boerderij. Voor dit boek is het vooral van belang doordat het een bijdrage kan levering aan de toetsing van de al genoemde opvatting van De Vries. Als de boeren in deze streek in de eerste helft van de 18e eeuw grotere huizen gingen bouwen en deze comfortabeler gingen inrichten, dan levert dat een aanwijzing op dat zij destijds inderdaad hun bedrijfsvoering mede aanpasten om in nieuwe behoeften te kunnen voorzien. Boerderijen en andere gebouwen kunnen worden beschouwd als '*structural documents*' die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan sociaal- en economisch historisch onderzoek.[39] Tot nog toe is hiervan door historici nog maar weinig gebruik gemaakt.[40]

De opzet van dit boek is als volgt. In hoofdstuk 2 wordt een beknopt overzicht gegeven van de bedijkingsgeschiedenis en van de demografische en sociaal-economische ontwikkeling van West-Zeeuws-Vlaanderen tussen 1650 en 1850. Na deze kennismaking met het onderzoeksgebied volgt in het derde hoofdstuk een overzicht van de ontwikkeling van prijzen, lonen en belastingdruk. In de hoofdstukken 4, 5 en 6 wordt vervolgens onderzocht hoe de West-Zeeuws-Vlaamse boeren onder invloed van deze ontwikkeling hun bedrijfsvoering aanpasten.

Aan het eind van het zesde hoofdstuk moet duidelijk worden hoe het mogelijk was dat er in West-Zeeuws-Vlaanderen in de 18e eeuw een rijke boeren-elite kon ontstaan. In hoofdstuk 7 worden het ontstaansproces van die elite en de wijze waarop deze groep zich aan de top wist te handhaven onderzocht aan de hand van een reconstructie van de geschiedenis van een twintigtal rijke boerenfamilies. Tenslotte komt in hoofdstuk 8 de ontwikkeling van woonhuis en bedrijfsgebouwen aan de orde.

1.2. TIJDSAFBAKENING

Deze studie gaat over de ontwikkeling van landbouw en samenleving in West-Zeeuws-Vlaanderen tussen 1650 en 1850. Waarom nu juist 1650 als begin- en 1850 als eindpunt gekozen? Na het voorgaande zal al enigszins duidelijk zijn geworden waarom 1650 als beginpunt is gekozen. Omstreeks dat jaar begon immers het tijdvak van economische achteruitgang waarvan wordt aangenomen dat het een cruciale fase is geweest in het ontstaan van de hier onderzochte boeren-elite. Daar komt nog bij dat pas in de jaren vijftig van de 17e eeuw West-Zeeuws-Vlaanderen weer grotendeels was hersteld van de verwoestingen van de Tachtigjarige Oorlog. Tot 1650 bestond het grootste deel van de regio nog uit schorren en slikken waaraan, althans voor een agrarisch historicus, weinig valt te onderzoeken. Onderzoek naar de periode vóór 1650 zou trouwens ook op prakti-

sche problemen stuiten vanwege de schaarste aan bronnenmateriaal uit die tijd.

Het jaar 1850 is als eindpunt gekozen vanwege de veranderingen die vanaf het midden van de 19e eeuw optraden in de landbouw. Deze veranderingen werden mogelijk gemaakt door de revolutionaire wijzigingen die het productieproces in de nijverheid sedert de 18e eeuw had ondergaan. Deze 'industriële revolutie' maakte vanaf het midden van de 19e eeuw de productie van zaken als zaai- en dorsmachines, kunstmest en draineerbuizen mogelijk. Dergelijke goederen konden voorheen óf niet worden gemaakt óf ze waren van slechte kwaliteit. Door de opkomst van de fabrieksmatige productie konden voortaan werktuigen en andere goederen van goede kwaliteit tegen een betaalbare prijs aan de landbouw worden geleverd. Het karakter van de agrarische sector veranderde hierdoor fundamenteel.[41] Het traditionele landbouwbedrijf, dat voor het productieproces vrijwel uitsluitend gebruik maakte van op het bedrijf zelf geproduceerde goederen, maakte vanaf de jaren 1850 plaats voor het moderne boerenbedrijf, dat steeds meer gebruik ging maken van industrieel geproduceerde inputs en dat daardoor ongekende mogelijkheden kreeg tot verhoging van de productiviteit.

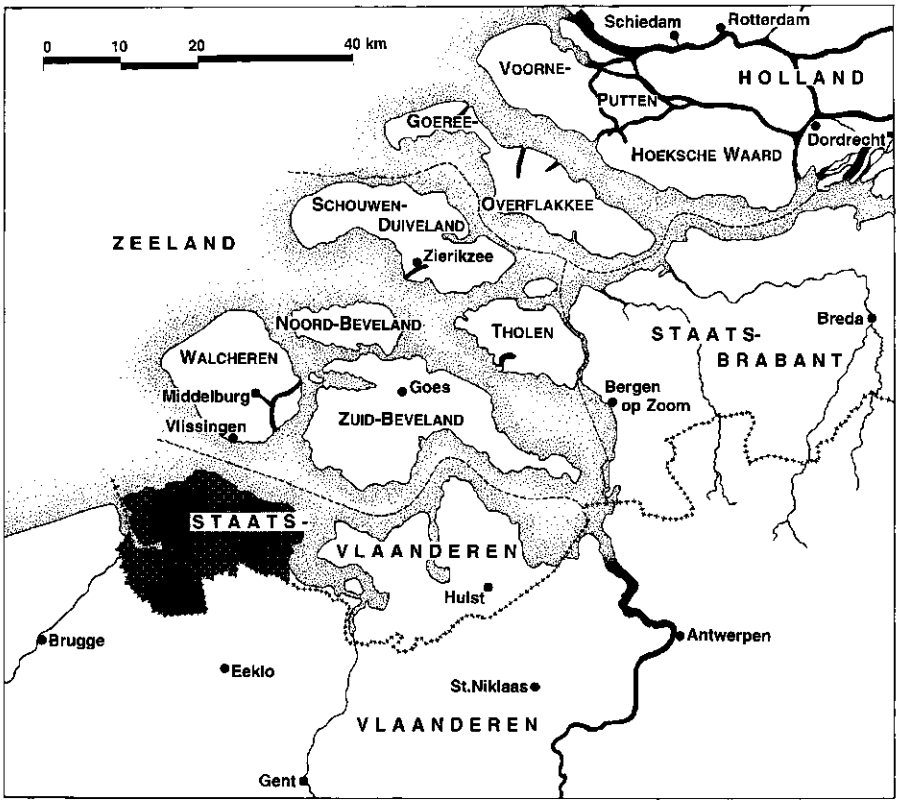
Er werd niet meteen van alle nieuwe mogelijkheden gebruik gemaakt. Kunstmest bijvoorbeeld werd pas vanaf het eind van de 19e eeuw algemeen toegepast. Maar toch waren vanaf de jaren vijftig van de 19e eeuw veranderingen merkbaar. De mechanisatie van de landbouw was in Nederland rond 1860 al in volle gang.[42] Ook in Zeeland zette de mechanisatie in deze tijd door. In 1870 werd tarwe hier niet meer breedwerpig met de hand gezaaid, maar op rijen met behulp van zaaimachines.[43] In november van hetzelfde jaar verkocht de firma Massee en Zoon te Goes de vijfhonderdste paardendorsmachine in Zeeland.[44] Ook kunstmest werd in de tweede helft van de 19e eeuw steeds meer door de West-Zeeuws-Vlaamse boeren gebruikt. In 1878 werd in Aardenburg een aankoopvereniging opgericht die onder andere de aankoop van kunstmest tot doel had.[45] Aan het eind van de 19e eeuw behoorde Zeeuws-Vlaanderen tot de gebieden in Nederland waar het kunstmestgebruik het hoogst was.[46]

Rond 1850 stond de landbouw in Zeeland en elders aan het begin van een ingrijpend veranderingsproces. In deze studie echter wil ik me juist bezighouden met de moeilijkheden en mogelijkheden die boeren hadden in het tijdvak van de 'oude' landbouw. Derhalve is het zinvol om 1850 als eindpunt aan te houden.

1.3. HET ONDERZOEKSGEBIED; BEGRENZING EN BESTUURLIJKE INDELING

West-Zeeuws-Vlaanderen is het meest zuidwestelijke deel van de provincie Zeeland, gelegen op de linkeroever van de Westerschelde, ten westen van de Braakman, de voormalige zijarm van de Westerschelde.

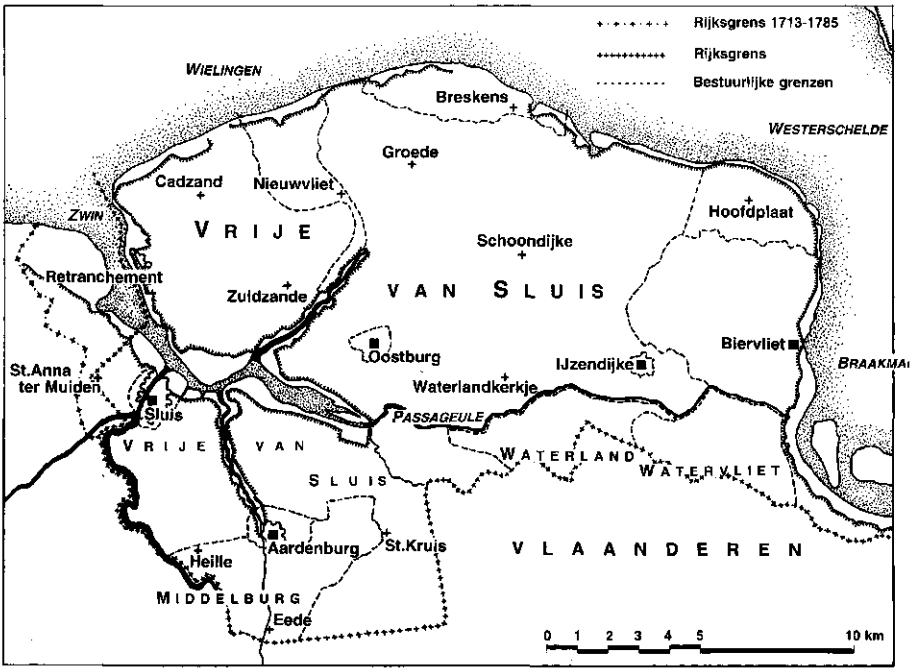
KAART 1.1. Het zuidwestelijk kustgebied aan het eind van de 18e eeuw

Tot 1604 maakte het tegenwoordige West-Zeeuws-Vlaanderen deel uit van het Vrije van Brugge, één van de kasselrijen van het graafschap Vlaanderen. Samen met enkele dorpen die nu in Oost-Vlaanderen gelegen zijn, vormde West-Zeeuws-Vlaanderen het Oostkwartier van het Vrije, ook wel kortweg het Oostvrije genoemd. Nadat prins Maurits in 1604 de stadjes Sluis, Aardenburg en IJzendijke had veroverd, maakten de Staten-Generaal aanspraak op het gehele Oostvrije. Bij de vaststelling van een demarcatielijn in 1610 verkregen de Staten-Generaal inderdaad de soevereiniteit over het grootste deel van het Oostvrije, slechts enkele dorpen in het Oosten van het kwartier (Sint-Laureins, Sint-Margriete, Sint-Jan in Eremo) bleven onder Spaans gezag. Bij verdrag van 28 september 1664 werd deze demarcatielijn definitief de staatsgrens tussen Staats en Spaans gebied.[47]

Afgezien van enkele kleine correcties ten gevolge van de Vrede van Utrecht (1713) bleef de grens tot het eind van de 18e eeuw ongewijzigd. Door de annexatie van Staats-Vlaanderen door Frankrijk in 1795 verdween de grens echter. Het voormalige Staats-Vlaanderen werd bij het

KAART 1.2. De bestuurlijke indeling van West-Zeeuws-Vlaanderen in 1795

Scheldedepartement gevoegd en verdween als afzonderlijke administratieve eenheid; tot 1814 zou het een onderdeel blijven van het vierde arrondissement van het Scheldedepartement.

In 1814 werd de oude staatsgrens weer hersteld, nu echter niet als staatsgrens, maar als provinciegrens tussen Zeeland en Oost-Vlaanderen. In dit jaar werd het voormalige Staats-Vlaanderen bij Zeeland gevoegd. Eigenlijk kan dus ook pas vanaf 1814 van *Zeeuws*-Vlaanderen worden gesproken. Bij de Belgische Opstand van 1830 tenslotte werd de oude demarcatielijn uit 1610 opnieuw staatsgrens, nu tussen de koninkrijken Nederland en België.

West-Zeeuws-Vlaanderen is een grensgebied. De nabijheid van de grens, de wijzigingen in het tracé van die grens en het soms tijdelijk verdwijnen van die grens hebben een grote invloed gehad op de economische ontwikkeling van het gebied. In de volgende hoofdstukken zal regelmatig blijken hoe diepgaand die invloed is geweest. Dit geldt ook voor de merkwaardige staatkundige positie die het gebied ten tijde van de Republiek innam. Als Generaliteitsland viel het weliswaar onder de soevereiniteit van de Staten-Generaal, maar het was in die Staten-Generaal niet vertegenwoordigd en werd in bepaalde, vooral economische, opzichten zelfs als 'buitenland' beschouwd. Het zal nog blijken dat dit soms weinig benijdenswaardige gevolgen had.

Het feit dat West-Zeeuws-Vlaanderen in 1604 in Staatse handen viel, had voor de rechterlijke en bestuurlijke inrichting van het gebied weinig gevolgen. Oorspronkelijk behoorde het grootste deel van het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen tot het Vrije van Brugge. Het Vrije was een kasselrij, een instelling met bestuurlijke macht over een meestal vrij groot plattelandsgebied. Toen het latere West-Zeeuws-Vlaanderen van het Brugse Vrije werd afgescheiden, installeerden de Staten-Generaal een college te Sluis dat de taken en bevoegdheden van het Vrije van Brugge overnam voor het gebied dat onder Staats gezag was gekomen. Dit gebied stond sindsdien bekend als het Vrije van Sluis. Tot 1795 zouden bestuur en rechtspraak hier geheel op Vlaamse wijze worden voortgezet.

Binnen het Vrije was het schepencollege te Sluis het enige gerecht. Op bestuurlijk gebied echter beschikten sommige onderdelen over een beperkte vorm van autonomie. Dit waren de parochies Cadzand (bestaande uit de dorpen Cadzand, Zuidzande en Retranchement), Groede, Schoondijke, Sint-Kruis, Sint-Baafs, Onze-Vrouwe-Bezuiden en Oud-Heille. Deze parochies hadden een eigen budget waarvoor ze belastingen (de parochielasten) konden heffen. Hun belangrijkste taken waren de handhaving van de openbare orde en het onderhoud van wegen en gebouwen.[48] De polders in het Vrije van Sluis die niet tot een parochie behoorden, werden rechtstreeks vanuit Sluis bestuurd.

In West-Zeeuws-Vlaanderen lagen behalve het Vrije van Sluis ook nog twee ambachtsheerlijkheden, Nieuwvliet en Breskens. Daarnaast strekte het grondgebied van de in de Zuidelijke Nederlanden gelegen heerlijkheden Watervliet, Waterland en Middelburg zich voor een deel uit over Staats gebied. Hoewel al deze heerlijkheden formeel niet tot het Vrije van Sluis behoorden, waren ze er toch op verschillende manieren mee verbonden. Het schepencollege van het Vrije fungeerde als hof van appèl voor vonnissen die door de schepenen van de heerlijkheden waren gewezen. Bovendien moesten de heerlijkheden bijdragen in de belastingen die door de grafelijkheid – na 1604 door de Generaliteit als rechtsopvolger van de grafelijkheid van Vlaanderen – werden opgelegd aan het Vrije.

Vijf plaatsen in West-Zeeuws-Vlaanderen bezaten stadsrechten: Aardenburg, Sint-Anna ter Muiden, Biervliet, Oostburg en Sluis. Of IJzendijke stadsrechten bezat was juridisch omstreden, maar in de praktijk werd IJzendijke toch wel als een stad beschouwd.[49] Deze steden waren de enige plaatsen in West-Zeeuws-Vlaanderen die geheel onafhankelijk waren van het Vrije van Sluis. Doordat het rechtsgebied van de steden (met uitzondering van Biervliet) zich beperkte tot het gebied binnen de wallen, stond vrijwel het gehele platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen direct of indirect onder het gezag van het College 's lands van den Vrijen te Sluis. Voor het onderzoek heeft dit het voordeel dat een groot deel van de bronnen in één archieffonds is geconcentreerd.

Nadat de Fransen Staats-Vlaanderen in 1795 hadden geannexeerd, heb-

ben ze er hun eigen bestuurlijke organisatie ingevoerd. *'La çi-devant Flandre hollandaise'* werd met het grondgebied van de huidige provincie Oost-Vlaanderen samengevoegd tot het Scheldedepartement, waarvan Gent de hoofdstad werd. West-Zeeuws-Vlaanderen werd verdeeld in drie kantons – Sluis, Oostburg en IJzendijke – en achttien *communes* (gemeenten).[50] In de meeste gevallen vielen de grenzen van de nieuwe gemeenten samen met die van de oude parochies, heerlijkheden en steden. Wel werd het grondgebied van de steden Aardenburg en IJzendijke vergroot met delen van het omliggende platteland. Daarnaast werd de parochie Cadzand uitgesplitst in de gemeenten Cadzand, Zuidzande en Retranchement en werden de parochies Onze-Vrouwe-Bezuiden en Sint-Baafs samengevoegd tot de gemeente Eede.

De in 1795 ingevoerde gemeentelijke indeling heeft grotendeels standgehouden tot in de twintigste eeuw. Vóór 1850 heeft slechts één wijziging van gemeentegrenzen plaatsgevonden, namelijk in 1814, toen IJzendijke en Sint-Kruis werden uitgebreid met delen van de Oost-Vlaamse gemeenten Watervliet, Waterland-Oudeman en Sint-Margriete.
De veranderingen in de bestuurlijke indeling van het onderzoeksgebied hebben over het algemeen weinig gevolgen gehad voor de mogelijkheid om gegevens op gemeenteniveau van ná 1795 te vergelijken met gegevens van voor dat jaar. Alleen rond IJzendijke en Waterlandkerkje zijn de wijzigingen in de grenzen zo ingrijpend geweest dat vergelijking moeilijk wordt.

Tot slot nog dit. Gedurende het onderzoek bleek dat de toename van de sociale ongelijkheid zich vooral voordeed in het gedeelte van West-Zeeuws-Vlaanderen dat gelegen is op de zeeklei. De ongeveer 10% van het gebied die op de zandgrond langs de Belgische grens is gesitueerd, heeft derhalve minder aandacht gekregen. Voor een onderzoek naar toenemende sociale tegenstellingen levert het zandgebied in West-Zeeuws-Vlaanderen nu eenmaal geen relevante gegevens op.

2. HET NIEUWE LAND EN ZIJN BEWONERS

Het huidige West-Zeeuws-Vlaanderen heeft zijn ontstaan te danken aan de verwoestingen van de Tachtigjarige Oorlog. Op de puinhopen van het oude Oostvrije is een geheel nieuwe samenleving gesticht. Dit hoofdstuk biedt een kennismaking met dit merkwaardige gebied, dat in twee opzichten een *'frontier'*-gebied was: het lag niet alleen aan de grens van de Republiek, maar ook op de grens tussen cultuurland en woestenij. Eerst komen bodem, landschap en demografische ontwikkeling aan de orde. Daarna zullen we kijken naar de samenleving en de veranderingen die deze heeft ondergaan in de periode van ongeveer 1680 tot 1850.

2.1. De erfenis van de 16e-eeuwse overstromingen

Sinds de bedijkingen van de 11e eeuw is langs de noordkust van Vlaanderen een moeizame strijd tegen het water gevoerd. Daarbij werden vaak grote verliezen geleden. Zo ging bij de Sint-Elisabethsvloed van 1404 heel IJzendijke-ambacht verloren.[1] De grootste schade werd echter niet veroorzaakt door natuurrampen, maar door de oorlogshandelingen in de periode 1583-1604. De stad Brugge en het Vrije van Brugge hadden zich in 1579 aangesloten bij de Unie van Utrecht. Al snel echter werden ze bedreigd door de opmars van het Spaanse leger. In een poging om de vijand te stoppen werd in 1583 de omgeving van Sluis onder water gezet. Deze maartregel mocht niet baten, want Brugge en Sluis vielen respectievelijk in 1584 en in 1587 in Spaanse handen. Intussen was het platteland in de omgeving van deze steden door de troepen van beide partijen geplunderd en gebrandschat. Het grootste deel van de bevolking vluchtte en de dijken bezweken ten gevolge van verwaarlozing of werden opzettelijk doorgestoken.[2] Volgens De Kraker, die de gebeurtenissen in deze periode in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen diepgaand heeft bestudeerd, waren het vooral de militaire inundaties die de schade veroorzaakten. De dijken werden namelijk systematisch doorgestoken om een zo groot mogelijk gebied te doen overstromen.[3]

In het begin van de jaren negentig van de 16e eeuw waren buiten de versterkte steden alleen het eiland Cadzand en de hoger gelegen zandgronden ten zuiden van Aardenburg nog bewoonbaar. Bijna 90% van het gebied was toen overstroomd en veranderd in een labyrint van killen, slikken en schorren waarin alleen de ruïnes van huizen en kerken nog herinnerden aan een eens bloeiende landstreek. Rond de eeuwwisseling vonden enkele voorzichtige herstelpogingen plaats, maar het resultaat daarvan werd in 1604 ongedaan gemaakt, toen prins Maurits na de verovering van Sluis de dijken in de omgeving liet doorsteken om het nieuw verworven bezit veilig te stellen.[4] Het water bereikte toen zelfs het ver landin-

waarts gelegen Eeklo. Het vroegere Oostvrije bleef een troosteloze woestenij. Het grootste deel van West-Zeeuws-Vlaanderen heeft dertig tot zeventig jaar lang 'met de zee gemeen' gelegen. Voor de bevolking was de overstroming een ramp, maar voor het landschap heeft ze positieve gevolgen gehad.

2.1.1. *Het landschap*

De bodem van het latere West-Zeeuws-Vlaanderen was in de Middeleeuwen waarschijnlijk maar matig geschikt voor de landbouw. Hoe grote delen van het cultuurland er tot in de 16e eeuw uit hebben gezien, was tot voor kort nog zichtbaar in de Veerhoekpolder bij Oostburg, een van de weinige stukjes oudland die de 16e eeuw ongeschonden zijn doorgekomen. De bodem bestaat hier uit klei op veen. De kalkarme zware klei heeft een slechte structuur. Deze grond is daardoor moeilijk te bewerken. De bewerking wordt bovendien nog meer bemoeilijkt doordat het terrein vrij geaccidenteerd is als gevolg van het 'darink delven', het weggraven in de Middeleeuwen van de onder de klei gelegen veenlaag. Daarbij laat de doorlatendheid van deze grond te wensen over, zodat het land regelmatig onder water komt te staan. Voor akkerbouw is deze grond dan ook nauwelijks geschikt.

Hoe rampzalig de overstromingen van de 16e eeuw ook geweest mogen zijn, ze hebben in dit gebied wel een kostbaar geschenk achtergelaten. Er zette zich een laag kalkrijke klei af.[5] Hierdoor ontstond een landbouwgebied met een vruchtbare bodem die door de kalkrijkdom een goede, kruimelige structuur had. Deze grond was gemakkelijker te bewerken dan het oudland en ook de doorlatendheid was veel beter. Een deel van het oudland was weggeslagen en de rest was overdekt met een dikke laag klei, waardoor het landschap ook was geëgaliseerd. De bodem van de nieuwe polders was dus duidelijk geschikt voor de akkerbouw, zelfs ook voor de teelt van een veeleisend gewas als tarwe.

Twee gebieden van enige omvang bleven in de 16e eeuw gespaard: het eiland Cadzand en de hooggelegen zandgronden ten zuiden van Aardenburg. Het eiland Cadzand was een relatief jonge opwas, bedijkt tegen het eind van de 11e eeuw en later. De bodem bestond hier uit jonge zeeklei en verschilde weinig van die in de latere, 17e-eeuwse polders. Anders was het gesteld met het dekzandgebied rond Eede en Heille. De grond is hier veel gemakkelijker te bewerken dan in het nieuwe polderland. Daar staat tegenover dat de bodemvruchtbaarheid van deze grond geringer is dan die van de zeeklei. Vooral tarwe wil op deze kalkarme zandgrond niet goed gedijen. Het dekzandgebied maakt echter maar een klein deel uit van West-Zeeuws-Vlaanderen. Alleen in de gemeente Eede en in het zuidelijke gedeelte van de gemeente Heille overheerst de zandgrond, overal elders in West-Zeeuws-Vlaanderen wordt zeeklei aangetroffen.

Een bijkomend voordeel van de klei-afzetting was dat de polders rela-

tief hoog kwamen te liggen, meestal tussen 0,5 en 1,5 meter boven N.A.P.[6] Hierdoor kon de afwatering op een eenvoudige manier plaatsvinden door middel van sluizen waardoor het overtollige water bij eb kon worden geloosd. Zolang West-Zeeuws-Vlaanderen doorsneden werd door de oude stroomgaten als het Nieuwerhavense Gat en de Passageule kon bovendien vrijwel elke polder rechtstreeks lozen op het buitenwater. Pas nadat in de 18e en 19e eeuw de stroomgaten waren verland en uiteindelijk ingepolderd, kregen de landinwaarts gelegen polders problemen met de afwatering.

De 16e-eeuwse inundaties hebben niet alleen positieve gevolgen gehad. Tijdens de lange periode die het land onder water heeft gestaan, heeft de zee niet alleen klei afgezet, maar ook zout. Weliswaar werd na de herdijking het zout deels uitgespoeld door het zoete regenwater, maar een volledige ontzilting vond niet plaats.[7] Als gevolg daarvan was het grondwater hier brak en was er een chronisch tekort aan drinkwater voor mens en dier. Bovendien was het brakke water een uitstekende broedplaats voor de malariamug.

De overstromingen van de 16e eeuw hebben er dus voor gezorgd dat zich bijna overal in West-Zeeuws-Vlaanderen een laag vruchtbare zeeklei heeft afgezet die het gebied zeer geschikt heeft gemaakt voor de akkerbouw. Voor veehouderij was het minder geschikt vanwege het gebrek aan drinkwater voor de beesten dat een gevolg was van diezelfde overstromingen. Ook het aanzicht van het landschap veranderde doordat de nieuwe kleilaag het 'hollebollige' land vlakker maakte. Het in de 17e eeuw ontstane polderlandschap week echter ook in andere opzichten af van het middeleeuwse landschap.

Het middeleeuwse landschap van West-Zeeuws-Vlaanderen, dat nog enigszins herkenbaar is in de omgeving van Cadzand, kan het best gekenschetst worden met de term grillig. De meestal kleine polders werden omsloten door kronkelige dijken. Die dijken vormden meteen ook vrijwel het gehele wegennet, omdat door de polder vrijwel geen wegen liepen, maar hooguit voetpaden of een enkel karrespoor. Ook het verkavelingspatroon droeg bij aan het onregelmatige uiterlijk van het landschap. De percelen waren klein. In de Watering Cadzand, die de 16e eeuw relatief ongeschonden heeft overleefd, bestonden boerderijen nog aan het eind van de 18e eeuw uit tientallen perceeltjes die meestal kleiner waren dan 1 ha.[8] Die perceeltjes hadden vaak ook nog een onregelmatige vorm, hetgeen de bewerking van het land bemoeilijkte.

Bij de herdijking van de Oude Groedsche Polder in 1613 bleef het middeleeuwse landschap nog grotendeels intact. Deze polder was ondanks de bijna dertig jaar durende inundatie weinig beschadigd en men kon dan ook volstaan met het dichten van de gaten in de dijken en het weer in gebruik nemen van het land. Alle andere overstroomde gebieden echter waren veel zwaarder beschadigd en daar moest het land dus opnieuw wor-

den ingericht. Daarbij heeft men gebroken met het verleden en het landschap een totaal andere inrichting gegeven.

De polders die in de 17e eeuw werden bedijkt, waren in het algemeen groot; de oppervlakte van de meeste bedijkingen lag tussen 300 en 2.000 ha. Bij de inrichting van deze polders kon men profiteren van de ervaringen die daarmee in de 16e eeuw elders in Zuidwest Nederland, zoals in West-Brabant, op Noord-Beveland en in de Beijerlanden, waren opgedaan. De polders werden op een planmatige manier ingericht, die een zeer efficiënte agrarische bedrijfsvoering mogelijk maakte.[9] Het wegennet van de nieuwe polders bestond uit een lijnrechte weg over de lengteas van de polder, die gekruist werd door één of meer al even lijnrechte zijwegen. Een van de fraaiste voorbeelden van zo'n wegennet is te vinden in het Tweede Gedeelte van de Prins Willempolder (bedijkt in 1651). In de lengte wordt deze polder doorsneden door de ongeveer 12 km lange kaarsrechte Lange Heerenweg en de parallel daaraan lopende maar iets kortere Groeneweg. Deze twee wegen worden gekruist door drie wegen die op regelmatige afstand van elkaar zijn aangelegd. Ook de stichting van het dorp in de nieuwe polder (Schoondijke) werd niet aan het toeval overgelaten. Op de kruising van Lange Heerenweg en Willemsweg werd een perceel van 3 gemeten 244 roeden (1,7 ha) gereserveerd voor de bouw van het dorp.[10]

De verkaveling van de nieuwe polders was al even rechtlijnig als het wegennet. De deelnemers in de bedijking kregen grote, zoveel mogelijk rechthoekige percelen toebedeeld, op basis van gelijke grondkwaliteit.[11] Het Tweede Gedeelte van de Prins Willempolder werd in 1652 verdeeld in 55 kavels van elk 75 gemeten (ruim 33 ha).[12] Dit verschilde wel zeer sterk van de situatie in hetzelfde gebied rond het midden van de 16e eeuw. De percelen waren toen zelden groter dan 1 ha en ze werden beschreven als 'crom geerend', 'wanscepe' of als een 'lanc smal sticxkin met een viercante steertkin'.[13] Ook de andere 17e-eeuwse polders in West-Zeeuws-Vlaanderen werden in grote, zoveel mogelijk rechthoekige kavels verdeeld.

De planmatige inrichting van de nieuwe polders had belangrijke gevolgen voor de boerenbedrijven. De verkaveling van de bedrijven werd rationeler en een efficiëntere bedrijfsvoering werd mogelijk. In de oude polders rond Cadzand bouwde men de boerderijen steeds zoveel mogelijk langs de dijken omdat daarop de begaanbare wegen lagen. De bedrijfsgebouwen waren daardoor vaak excentrisch gelegen ten opzichte van het bijbehorende land. In de nieuwe polders was dat anders. Door het uitgebreidere wegennet konden de boerderijen overal in de polder worden gebouwd, waardoor de afstand tussen bedrijfsgebouwen en de te bewerken grond tot een minimum kon worden beperkt. Het aantal percelen was in de nieuwe polders klein: in het Tweede Gedeelte van de Prins Willempolder kon een bedrijf van 60 ha bestaan uit twee percelen.

De verschillen tussen oude en nieuwe polders moeten niet worden overschat. De boerderijen in de oude polders bij Cadzand bestonden wel-

iswaar uit tientallen perceeltjes, maar veel van die perceeltjes grensden aan elkaar, zodat de grond geconcentreerd lag in een aantal grotere blokken. De grote kavels in de nieuwe polders daarentegen werden ten behoeve van de afwatering doorsneden door sloten en greppels en derhalve verdeeld in een aantal kleinere percelen. Maar het blijft een feit dat de verkavelingssituatie in de nieuwe polders veel rationeler was. De grond lag er op één plaats geconcentreerd, zo dicht mogelijk bij de bedrijfsgebouwen. Het aantal verplaatsingen en de afstand waarover die moesten plaatsvinden, werden daardoor tot een minimum beperkt. De percelen waren relatief groot en hadden een regelmatige, rechthoekige vorm, zodat ze gemakkelijker waren te bewerken.

Het landschap zoals dat ten tijde van de herdijkingen in West-Zeeuws-Vlaanderen is gevormd, was door de planmatige inrichting bijzonder geschikt voor de stichting van – naar 17e-eeuwse maatstaven – grote en rationeel ingerichte landbouwbedrijven. Gecombineerd met de uitstekende bodemvruchtbaarheid en de goede ontwatering maakte dit het gebied bij uitstek geschikt voor het beoefenen van de akkerbouw. Maar eerst moesten de overstroomde gebieden natuurlijk wel worden herdijkt.

2.1.2. *Bedijkingen en de omvang van het cultuurareaal*

Het bedijken van land is een dure en riskante onderneming. Bedijkers moeten een redelijke mate van zekerheid hebben dat ze de vruchten van hun investering kunnen plukken. Tijdens een oorlog zal men dan ook niet snel gaan bedijken in een gebied dat aan het front gelegen is; de dijken van de nieuwe polders kunnen om taktische redenen worden doorgestoken en het land kan geconfiskeerd worden door de vijand. Voor bedijkingen is politieke stabiliteit vereist. Zo werd in 1605 pas overgegaan tot bedijking van de polder Oud-Prinsenland in West-Brabant nadat beide strijdende partijen de betrokkenen bij de bedijking bescherming en vrijgeleide hadden beloofd.[14] Bovendien moet het te bedijken schor eerst hoog genoeg opgeslibd zijn vooraleer het kan worden bedijkt. De toestand van de schorren leverde in Zeeuws-Vlaanderen geen problemen op. Het ging hier immers niet om pas ontstane schorren maar om overstroomd cultuurland dat al vrij hoog gelegen was. Het was vooral de oorlogstoestand die herdijking vooralsnog onmogelijk maakte.

Hoe belangrijk de afwezigheid van oorlog was voor de uitvoering van bedijkingen, blijkt duidelijk de gegevens over bedijkingsactiviteiten die door Wilderom bijeen zijn gebracht.[15] Pas met het begin van het Twaalfjarig Bestand in 1609 kwam de herdijking op gang, maar toen ging het ook snel. Tijdens het bestand werd 5.700 ha land herdijkt. Na de hervatting van de vijandelijkheden in 1621 werd aanzienlijk minder land ingedijkt; tot 1648 ruim 1.400 ha. Onmiddellijk na de Vrede van Munster kwamen de bedijkingen echter weer op gang. Alleen al in de korte periode 1648-52 werd 8.300 ha land bedijkt; dat is dus ruim 1.600 ha per jaar! Vele honder-

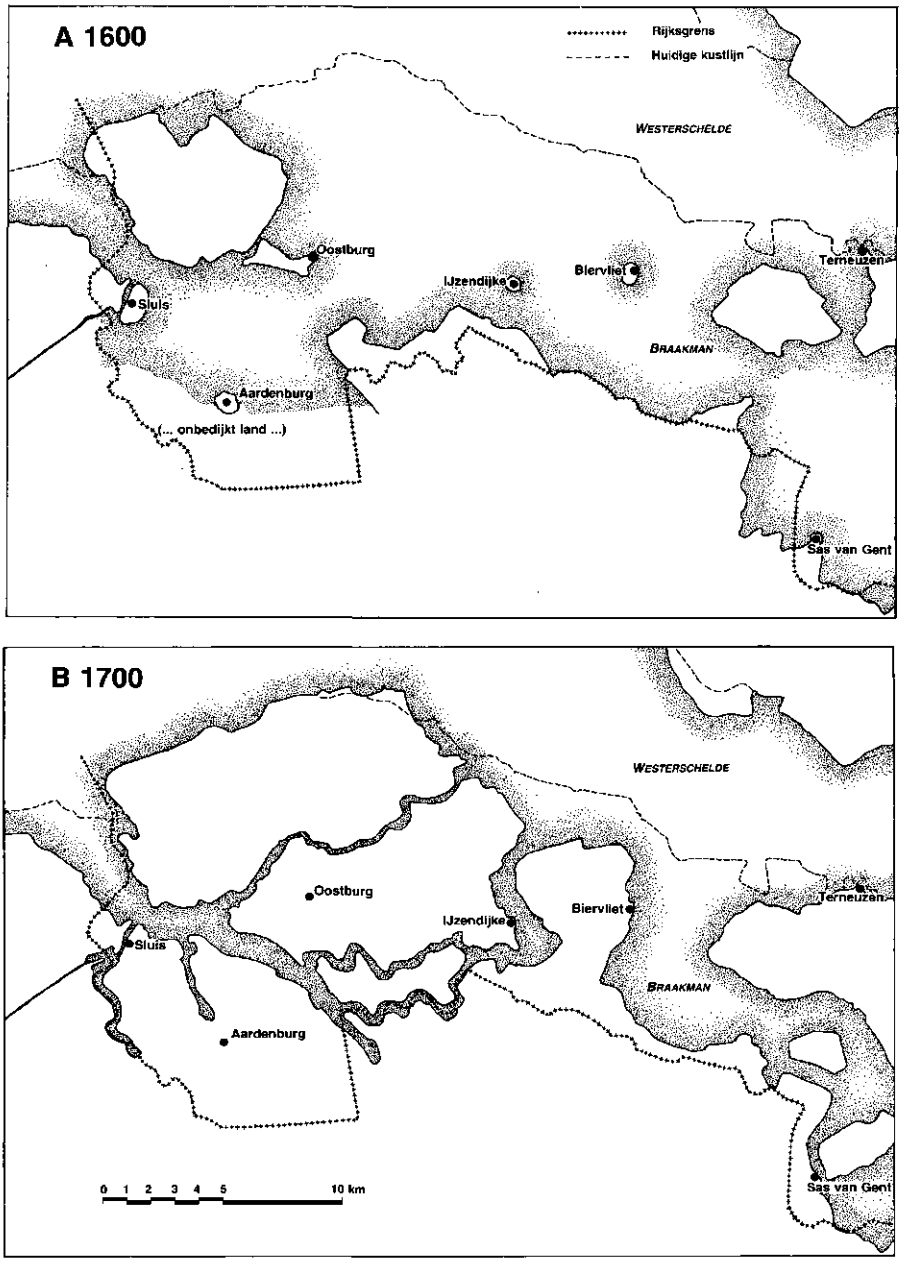
den arbeiders moeten in die jaren gewerkt hebben aan vaak zeer grote bedijkingen – van 500 tot 2.000 ha – rond Oostburg, Aardenburg en Schoondijke. Ook in het oosten van Staats-Vlaanderen werd in deze jaren in een koortsachtig tempo land aangewonnen.[16]

Er waren belangrijke verschillen tussen de omvang van de bedijkingen in oorlogstijd en die in vredestijd. De polders die werden bedijkt tijdens het Twaalfjarig Bestand hadden een gemiddelde oppervlakte van 518 ha en die uit de jaren na de Vrede van Munster haalden zelfs een gemiddelde oppervlakte van 573 ha. De tijdens de oorlog bedijkte polders echter hadden een gemiddelde omvang van slechts 132 ha. Deze verschillen in landaanwinning tussen oorlogstijd en vredestijd zijn toe te schrijven aan één factor: het al of niet deelnemen van het Zeeuwse patriciaat aan de bedijkingen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand speelden rijke Zeeuwse burgers zoals Jacob Cats een leidende rol bij de landaanwinning.[17] Zij konden grote bedragen investeren en daardoor konden grote projecten uitgevoerd worden.

De gebeurtenissen na de hervatting van de vijandelijkheden in 1621 hebben deze rijke patriciërs echter afgeschrikt. Dat was zeer begrijpelijk gezien het feit dat de militaire autoriteiten meteen na het aflopen van het bestand de dijken van verschillende nieuwe polders hadden laten doorsteken. Zo werd de in 1614 bedijkte Mauritspolder al in 1621 weer geïnundeerd. De eigenaren mochten de polder in 1623 weliswaar herdijken, maar de herdijking kostte zoveel geld dat de opbrengsten van alle oogsten in deze polder tot 1628 besteed moesten worden aan de betaling van de kosten.[18] Andere bedijkers waren nog slechter af: ongeveer 3.000 gemeten (ruim 1.300 ha) land waren in 1629 nog steeds 'drijvende'.[19] Investeerders van buiten waagden zich dan ook niet meer aan bedijkingen in Staats-Vlaanderen. De risico's waren te groot geworden om daar nog langer geld in te steken. Alleen ingezetenen van West-Zeeuws-Vlaanderen waagden zich tussen 1622 en 1647 nog aan relatief kleine projecten.[20] In de jaren na de Vrede van Munster speelde het Zeeuwse patriciaat weer een grote rol bij de inpolderingen. Vooral de Middelburgse burgemeesters Hendrick Thibaut en Apollonius Veth investeerden grote bedragen. Thibaut verwierf zo alleen al in de Prins Willempolder 1.200 gemeten land (ruim 530 ha).[21]

Na 1660 werd het tempo van de landaanwinning in West-Zeeuws-Vlaanderen veel trager. De verslechterende agrarische conjunctuur zal daarbij een rol hebben gespeeld, maar belangrijker was waarschijnlijk dat na de grootscheepse bedijkingen van de jaren 1609-60 het grootste en kwalitatief beste deel van het cultuurareaal van West-Zeeuws-Vlaanderen inmiddels was herdijkt. Het resultaat van de landaanwinning in deze jaren was ook wel indrukwekkend: in totaal was 16.330 ha ingepolderd. Het areaal belastbare cultuurgrond was toegenomen van een kleine 9.200 ha in 1629 tot 20.550 ha in 1665.[22] Aan het begin van de 17e eeuw kan het hooguit 4.000 ha hebben bedragen.

KAART 2.1a en b. De veranderingen in de kustlijn van West-Zeeuws-Vlaanderen tussen 1600 in 1700.

Toelichting: deze kaarten zijn getekend door J. Bieleman, naar K.J.J. Brand, 'Polderlandschap', 50-51. Voor de situatie in 1600 is uitgegaan van Brands kaart van de toestand in 1621.

Tussen 1665 en 1700 veranderde de omvang van het West-Zeeuws-Vlaamse cultuurareaal nauwelijks. Weliswaar werd nog een kleine 1.200 ha land bedijkt, maar daar stond tegenover dat als gevolg van overstromingen iets meer dan 1.200 ha land verloren ging. Op bepaalde punten, vooral bij Breskens, was men blijkbaar al te ver gegaan met bedijken en moest men grote delen van het nieuwe land toch weer prijsgeven aan de zee.[23] De dijken lagen daar te dicht bij de sterke stromingen van de Wielingen en de Westerschelde en werden daardoor ondermijnd.

In de eerste helft van de 18e eeuw groeide het cultuurareaal uiterst langzaam. Omstreeks 1760 was er 21.170 ha belastbaar land[24]; dat is dus maar 600 ha meer dan in 1665. Onder de betere economische omstandigheden na 1760 werd er weer meer land ingedijkt. Ten tijde van de invoering van het kadaster in 1832 was het cultuurareaal met 4.000 ha toegenomen tot 25.154 ha.[25]

Van het begin van de 17e tot in de 19e eeuw was West-Zeeuws-Vlaanderen een *'frontier'*-gebied. Men leefde hier bij een *'internal frontier'*, een bewegende grens tussen cultuurland en wildernis.[26] In de 17e eeuw werd die grens snel opgeschoven ten gunste van de cultuurgrond, daarna verschoof hij langzamer. Het is van belang om hier te wijzen op het *frontier* karakter van dit gebied, omdat nog zal blijken dat het gedrag en de ideeën van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren in de 18e eeuw voor een deel kunnen worden verklaard uit de bijzondere omstandigheden waaronder de West-Zeeuws-Vlaamse samenleving is ontstaan.

De gehele periode overziend, blijkt dat de overstromingen van de late 16e eeuw verregaande gevolgen hebben gehad voor het onderzoeksgebied. Het kerngebied van het huidige West-Zeeuws-Vlaanderen is ontstaan als gevolg van deze overstromingen en de daarop volgende bedijkingen. In de periode 1580-1660 is de basis gelegd voor een landschap dat mogelijkheden bood voor het ontstaan van de hoog ontwikkelde akkerbouw die omstreeks 1800 zo'n indruk zou maken op bezoekers van dit gebied. Het zal duidelijk zijn dat een gebied dat zulke mogelijkheden bood, grote aantrekkingskracht uitoefende op mensen die om welke reden ook hun woonplaats moesten verlaten.

2.2. DE LOOP VAN DE BEVOLKING

Door de overstromingen van de jaren 1580 was natuurlijk het grootste deel van de bevolking verjaagd. Op het platteland is in de periode 1580-1610 alleen het eiland Cadzand permanent bewoond geweest en daar heeft zich dus een deel van de oorspronkelijke bevolking van het Oostvrije kunnen handhaven. Ook dit eiland was echter grotendeels ontvolkt. Dit blijkt wel uit het in 1606 uitgevaardigde verbod om stenen en andere bouwmaterialen te ontvreemden van de ruïnes op het eiland.[27] Wolven en verwilderde honden waren aan het begin van de 17e eeuw in dit gebied

waarschijnlijk talrijker dan mensen; nog in 1610 gaf het Vrije van Sluis toestemming om 'den wolff te iagen' op het eiland Cadzand.[28]

Vanaf het Twaalfjarig Bestand werd Westelijk Zeeuws-Vlaanderen opnieuw bevolkt. Bronnen die ons zouden kunnen inlichten over het tempo waarin de herbevolking plaatsvond en over de herkomst van de nieuwe bewoners zijn helaas schaars. Voor de parochie Groede valt het verloop van de herbevolking echter wel te reconstrueren. De polders van Groede en het bijbehorende Baarzande werden herdijkt tussen 1610 en 1613. In 1623 telde de parochie al 670 inwoners, in 1643 was het inwonertal gestegen tot ongeveer 1.200 en in 1652 had Groede al ruim 1.400 inwoners.[29] Daarna bleef het inwonertal tot in het begin van de 19e eeuw schommelen tussen 1.300 en 1.600. In een periode van een kleine veertig jaar was het ongeveer 3.000 ha grote gebied van Groede en Baarzande dus geheel opnieuw bevolkt.

De herkomst van deze nieuwe bewoners kan worden afgeleid uit het oudste trouwboek van de gereformeerde kerk, waarin bij de ondertrouw in principe steeds de geboorteplaats van de aanstaanden werd vermeld.[30] Van 296 mensen die tussen 1623 en 1642 voor de eerste keer te Groede in ondertrouw gingen, zijn de geboorteplaatsen bekend. Van hen kwam ruim een derde uit Vlaanderen; Zeeuws-Vlaanderen en de Zeeuwse eilanden leverden elk een vijfde van de ondertrouwden en één op de acht was afkomstig van de Zuid-Hollandse eilanden. De overgrote meerderheid was dus afkomstig uit een kustgebied dat zich uitstrekte van de Belgisch-Franse grens tot de Zuid-Hollandse eilanden.

Daarnaast was er nog een groep die afkomstig was uit het onmiddellijk aan deze kuststrook grenzende deel van Noord-Frankrijk. Er bestond sinds 1622 een Waalse gemeente in Groede, die negen jaar later al 120 lidmaten telde.[31] De huwelijken van deze Fransen zijn natuurlijk voor het grootste deel opgetekend in de – niet meer aanwezige – trouwboeken van de Waalse kerk. De Hullu heeft echter met behulp van de begraafboeken kunnen vaststellen dat de Fransen in Groede grotendeels afkomstig waren uit het noorden van Frankrijk, vooral uit de omstreken van Calais en de Châtellenie de Lille.[32]

In de eerste helft van de 17e eeuw bestond de bevolking van Groede dus uit Vlamingen, Zeeuwen, Hollanders en Fransen. De gegevens die beschikbaar zijn voor andere dorpen wijzen erop dat daar de bevolking ongeveer dezelfde samenstelling had, zij het dat het Franse element er minder sterk vertegenwoordigd was. De Fransen hadden zich vooral gevestigd in Groede en het nabij gelegen Breskens.

Hoewel afkomstig uit verschillende gewesten en verschillende talen sprekend, vormden deze pioniers in het nieuwe land in zekere zin toch een vrij homogene groep. De overgrote meerderheid kwam uit een ongeveer 50 km diepe strook land die zich uitstrekte langs de Noordzeekust van Calais tot Hoek van Holland. Dit was een gebied waar de landbouw op een hoog peil stond. De nieuwe polders in West-Zeeuws-Vlaanderen wer-

den dus voorzien van een bevolking die gezien haar geografische herkomst in staat was zo efficiënt mogelijk gebruik te maken van de omstandigheden die ze daar aantrof, zoals een vruchtbare bodem en de rationele verkaveling van de polders.

In hoeverre deze bevolkingssamenstelling het resultaat is geweest van bewust beleid van de landeigenaren inzake de occupatie van het gebied, is niet bekend. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat zij pachters of zonen van pachters van hun Zeeuwse en Zuid-Hollandse bezittingen hebben geïnstalleerd op hun boerderijen in Zeeuws-Vlaanderen. Degenen echter die vanuit Vlaanderen en Noord-Frankrijk naar dit gebied trokken, hadden andere redenen om zich hier te vestigen. Het waren gereformeerden en doopsgezinden die in Staats-Vlaanderen een veilig onderdak zochten. Ongeacht zijn herkomst zal de nieuwe bewoner echter hebben moeten voldoen aan eisen van de eigenaar als hij een boerderij in het nieuwe land wilde pachten. De verpachters zullen zich er wel van hebben vergewist dat kandidaat-pachters ervaring hadden met het leiden van een groot landbouwbedrijf en over voldoende kapitaal beschikten om het bedrijf te voorzien van een veestapel en bedrijfsinventaris.

Het leven in het nieuwe land moet verre van eenvoudig zijn geweest. De pioniers moesten met primitieve middelen hun bedrijf van de grond af opbouwen. Soms had de verpachter zelf een boerderij gesticht, maar vaak pachtten de boeren slechts een of meer kavels land en moesten ze daar zelf gebouwen op plaatsen. De pioniers werden bedreigd door ziekten en natuurrampen en leefden tot 1648 voortdurend onder de dreiging van vijandelijke invallen. In het Noord-Bevelandse dorp Kats, waarvan Welten de geschiedenis in de eerste decennia na de bedijking (1598-1625) grondig heeft onderzocht, overleefde slechts een handjevol boeren de eerste vijfentwintig jaren.[33] Het waren pas de latere generaties bewoners die erin slaagden een redelijk bestaan op te bouwen. In West-Zeeuws-Vlaanderen zal dat niet anders zijn geweest.

Tot het eind van de 17e eeuw blijven gegevens over de bevolkingsomvang van West-Zeeuws-Vlaanderen schaars. Het weinige materiaal dat hierover enige informatie bevat, geeft echter wel voldoende houvast om te kunnen concluderen dat de bevolking in de tweede helft van de 17e eeuw fors is gegroeid. Die bevolkingsgroei is in de eerste plaats veroorzaakt door de bedijking van ruim 9.000 ha land omstreeks 1650. De onbewoonde schorren rond Oostburg, Aardenburg en Schoondijke werden toen herschapen in polders die in 1688 al 2.088 inwoners telden.[34]

Ook in de eerder herbevolkte polders langs de kust nam de bevolking in de tweede helft van de 17e eeuw nog toe. Het inwonertal van de dorpen op het eiland Cadzand (Cadzand, Zuidzande, Retranchement, Nieuwvliet, Groede en Breskens) steeg van ongeveer 3.200 in 1652 tot 4.062 in 1688.[35] Die groei werd voor een groot deel veroorzaakt door de vestiging van hugenoten in West-Zeeuws-Vlaanderen na de herroeping

van het Edict van Nantes in 1685. In januari 1686 telde men in het Vrije van Sluis 516 hugenoten, die op één na allen afkomstig waren uit de omstreken van Calais.[36] Deze hugenoten vestigden zich vooral in de dorpen langs de kust. In 1686 woonden er 269 in Groede en 122 in Cadzand, Zuidzande en Retranchement samen.[37]

De snelle bevolkingsgroei op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen die zich in de tweede helft van de 17e eeuw laat reconstrueren, lijkt in strijd te zijn met de meer algemene ontwikkeling in West-Europa. In het algemeen was er immers sprake van een verslechterende economische situatie en een dalende bevolking. Zeeuws-Vlaanderen was in dit tijdvak echter een uitzonderlijk geval. Door de grootscheepse bedijkingen van de jaren 1609-60 was hier een grote oppervlakte zeer vruchtbare cultuurgrond ter beschikking gekomen, hetgeen veel mensen zal hebben aangetrokken. Bovendien zou West-Zeeuws-Vlaanderen door zijn ligging aan de grens met de Zuidelijke Nederlanden en op geringe afstand van Noord-Frankrijk tot diep in de 18e eeuw een toevluchtsoord blijven voor Vlaamse en Franse protestanten. Deze migratie werd veroorzaakt door politieke dwang, de vluchtelingen vertrokken niet uit economische motieven.

Aan het eind van de 17e eeuw lijkt de groei van de bevolking tot stilstand te komen. In het Vrije van Sluis, waarvan het rechtsgebied het grootste deel van het West-Zeeuws-Vlaamse platteland besloeg, nam de bevolking tussen 1688 en 1698 slechts toe van 6.063 naar 6.160.[38] Het verschil tussen de uitkomsten van de tellingen van 1688 en 1698 is zo gering, dat hier eigenlijk niet eens van groei gesproken kan worden. In het laatste decennium van de 17e eeuw begon de bevolkingsgroei dus te stagneren.

In 1698 werd voor het eerst een volkstelling gehouden in heel West-Zeeuws-Vlaanderen. De volgende telling vond plaats in 1748 en vanaf 1796 werden regelmatig volkstellingen gehouden. Met behulp van die tellingen kan de loop van de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen van 1698 tot 1850 worden gereconstrueerd. Het resultaat van deze reconstructie is weergegeven in tabel 2.1.

Uit het bijeengebrachte materiaal blijkt dat het inwonertal van West-

TABEL 2.1. De loop van de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen, 1698-1850

	Inwonertal
1698	12.769
1748	9.850
1796	13.121
1815	14.785
1829	20.163
1839	22.388
1849	24.307

Bron: bijlage A, tabel A.1.

Zeeuws-Vlaanderen tussen 1698 en 1748 fors is gedaald. Die daling van ongeveer 23% stemt overeen met het algemene beeld van de jaren 1650-1750 als een tijdvak gekenmerkt door agrarische depressie en daaruit voortvloeiende bevolkingsdaling. Het is echter niet juist om de daling van het inwonertal van West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste vijftig jaar van de 18e eeuw uitsluitend te zien als een gevolg van de agrarische depressie. De grootste afname deed zich namelijk voor in Sluis. Had Sluis in 1698 nog 2.633 inwoners, in 1748 was het aantal gedaald tot ruim 1.200; in een halve eeuw was de bevolking van Sluis dus meer dan gehalveerd. Sluis was een garnizoensstadje, bevolkt door militairen, ambtenaren en kooplieden. Er woonden geen landbouwers.[39] De grootste bevolkingsdaling deed zich dus voor in een plaats waar de betekenis van de landbouw voor de economie gering was. Ook in andere minder uitgesproken agrarische plaatsjes, zoals IJzendijke en Aardenburg, was de daling van het inwonertal – ongeveer 40% – meer dan gemiddeld. In de overige plaatsen daarentegen, waarvan de economie vrijwel geheel was gebaseerd op de landbouw, nam de bevolking slechts met ongeveer 10% af. Er vond dus 'ontstedelijking' plaats; een ontwikkeling die zich in deze periode trouwens in heel Zeeland voordeed.[40]

In het voorgaande bleek dat de forse daling van de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste helft van de 18e eeuw vooral voor rekening kwam van plaatsen met een min of meer stedelijk karakter, waar de bevolking bestond uit militairen, ambtenaren en kooplui. Vooral Sluis moet in die zin een desastreuze ontwikkeling hebben doorgemaakt. In 1676 telde deze stad nog 497 bewoonde huizen, maar in 1747 waren er nog maar 341, waarvan er 39 leeg stonden.[41] In driekwart eeuw zijn hier dus zo'n 150 huizen afgebroken. In de 18e eeuw zal Sluis het uiterlijk hebben gekregen dat het aan het begin van de 20e eeuw vertoonde. Hooguit een vijfde deel van het terrein binnen de wallen was bebouwd, verder bestond de 'stad' uit akkers en met hoge bomen beplante weiden. *'C'est plus une forêt qu'une ville'*, oordeelde de Franse geograaf Blanchard in 1905.[42]

Welke de oorzaken waren van de dramatische terugval van stadjes als Sluis, Aardenburg en IJzendijke is niet helemaal duidelijk. Onderzoek daarnaar is ook zeer moeilijk omdat vooral de archieven van Sluis en IJzendijke uiterst karig bedeeld zijn met 17e-eeuwse bronnen. Tijdgenoten zagen de inkrimping van de garnizoenen als oorzaak. Veel stedelingen bestonden van het leveren van goederen en diensten aan het garnizoen en de vermindering van de sterkte van het garnizoen zou dus hun bestaansmogelijkheden ondermijnd hebben, wat voor velen reden was de stad te verlaten.[43]

De grootte van de garnizoenen in Staats-Vlaanderen is na 1660 inderdaad fors verminderd. In Sluis lagen in 1653 nog 1.200 infanteristen, maar in 1699 nog slechts 480. In dezelfde periode verminderde het aantal infanteristen in IJzendijke van 245 naar 99, terwijl het Aardenburgse garnizoen zelfs geheel werd opgeheven.[44] Deze belangrijke verkleining van

de garnizoenen zal dus zeker een rol hebben gespeeld bij de demografische achteruitgang van de West-Zeeuws-Vlaamse stadjes.

Maar er zijn ook andere oorzaken denkbaar. Aardenburg kende in 1665 nog een bescheiden textielnijverheid. Er woonden daar toen nog tenminste 25 wevers en 4 blekers, samen 13% van het totale aantal hoofden van huishoudens.[45] Omstreeks het midden van de 18e eeuw was deze nijverheid echter verdwenen. Het verdwijnen van deze industrie moet een behoorlijke achteruitgang van de werkgelegenheid met zich mee hebben gebracht, hetgeen een deel van de bevolkingsdaling van Aardenburg verklaart. Of iets dergelijks zich ook in Sluis en IJzendijke heeft voorgedaan, is door de schaarste aan bronnen niet te achterhalen.

De afname van de plattelandsbevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste helft van de 18e eeuw was minder spectaculair dan die van de stadjes. In 1748 was de bevolking van het platteland ten opzichte van 1698 met 10% verminderd. In een periode die toch bekend staat als een tijdvak van agrarische depressie is dat een bescheiden daling te noemen.

Hierbij moet echter wel een kanttekening worden geplaatst. In 1713 vestigde zich een aanzienlijke groep protestanten uit de Châtellenie de Lille in West-Zeeuws-Vlaanderen. Het betrof hier mensen die tijdens de Nederlands-Engelse bezetting van Noord-Frankrijk waren overgegaan tot het gereformeerde geloof. Toen ten gevolge van de Vrede van Utrecht de Châtellenie de Lille door de Nederlanders werd ontruimd, moesten de protestanten het gebied verlaten. In 1713 woonden alleen al in de omgeving van Cadzand 154 mensen uit de omstreken van Lille, terwijl zich ook nog behoorlijke aantallen hadden gevestigd onder Groede, Breskens en Schoondijke.[46] In 1733 vestigden zich in Groede ook nog lutheranen uit Salzburg die door de prins-bisschop uit hun woonplaatsen waren verdreven. Deze groep bestond in 1740 uit 172 personen.[47]

Ondanks deze niet onaanzienlijke aantallen immigranten, waar nog de Vlamingen aan moeten worden toegevoegd die het gebied bleven binnendruppelen, daalde het inwonertal dus met 10%. Dat wijst erop dat het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste helft van de 18e eeuw werd geconfonteerd met een forse afname van de bevolking die maar zeer ten dele kon worden gecompenseerd door immigratie. Deze indruk wordt bevestigd door de ordonnanties tegen het laten vervallen en afbreken van gebouwen die het College van het Vrije van Sluis keer op keer uitvaardigde. In 1729, 1733 en 1743 werden eigenaren van vervallen gebouwen gemaand deze te herstellen.[48] Gezien het feit dat deze ordonnanties steeds moesten worden herhaald, lijkt het erop dat ze weinig resultaat hebben gehad. Of de bevolkingsdaling werd veroorzaakt door een sterfteoverschot dan wel door een vertrekoverschot kan zonder gedetailleerd historisch-demografisch onderzoek niet worden vastgesteld. Een dergelijk onderzoek valt echter buiten het kader van deze studie.

De bevolkingsdaling van eerste helft van de 18e eeuw werd gevolgd door

forse groei in de tweede helft van die eeuw. De bevolking groeide tussen 1748 en 1796 met gemiddeld 0,7% per jaar.[49] Waarschijnlijk is het groeipercentage zelfs nog iets hoger geweest omdat de telling van 1796 is gehouden op een demografisch dieptepunt, kort na een epidemie van griep en dysenterie die in het najaar van 1794 zeer veel slachtoffers had geëist. Zo stierven in Aardenburg en omgeving in het jaar 1794 131 mensen tegen gemiddeld 40 per jaar in de jaren 1789-93. Ook in Groede was de sterfte in 1794 zeer groot, er stierven daar in dat jaar 147 mensen tegen gemiddeld 59 in de vijf voorgaande jaren.[50] Het is niet aannemelijk dat de bevolking zich in 1796 al helemaal had hersteld van dit zware verlies. Bovendien waren in 1794 veel generaliteitsambtenaren en predikanten gevlucht voor de Fransen. Het merendeel van deze vluchtelingen is nooit teruggekeerd. Waarschijnlijk heeft de bevolkingsomvang van westelijk Zeeuws-Vlaanderen omstreeks 1794 dus een voorlopig hoogtepunt bereikt.

Na een periode van bescheiden groei in de Franse tijd begon in 1815 een periode van zeer snelle bevolkingsgroei. Tussen 1815 en 1829 nam de bevolking met maar liefst 2,1% per jaar toe. In het daarop volgende decennium liep de groei terug tot 1% per jaar om vervolgens in de jaren veertig verder af te nemen tot gemiddeld 0,8% per jaar. Het is duidelijk dat vooral de snelle groei tussen 1815 en 1829 niet uitsluitend door natuurlijke aanwas veroorzaakt kan zijn. Het gemeentebestuur van Aardenburg merkte hierover in 1849 op dat de bevolkingsgroei sedert 1815 niet alleen moest worden toegeschreven 'aan inwendige toeneming maar grootendeels aan inkomen van Belgisch grondgebied'.[51] De uitkomsten van de volkstelling van 1849 bevestigen de mening van de Aardenburgse gemeentebestuurders. Bijna 8% van de inwoners van Zeeuws-Vlaanderen bleek toen in België geboren te zijn.[52] Vooral in de grensgemeenten woonden veel mensen die uit België afkomstig waren. In Sluis maakten dezen een achtste deel van de bevolking uit, in Eede zelfs een derde.[53] Dat immigratie vanuit Vlaanderen een belangrijke oorzaak was van de bevolkingsgroei in de eerste helft van de 19e eeuw, blijkt ook uit het feit dat de toename juist zeer groot was in de jaren 1815-30. Nederland en België vormden toen samen één staat. Toen echter in 1830 als gevolg van de Belgische opstand de grenzen gesloten werden, nam het tempo van de bevolkingsgroei flink af.

De immigratie vanuit Vlaanderen kan hoofdzakelijk worden toegeschreven aan *'push'*-factoren. De bevolkingsdichtheid in Vlaanderen was zeer hoog, in 1831 varieerde deze van 250 tot 350 personen per vierkante kilometer.[54] In de vruchtbare zeekleipolders van West-Zeeuws-Vlaanderen woonden rond 1830 slechts 80 mensen per vierkante kilometer. De crisis die zich in deze periode voordeed in de linnennijverheid maakte de economische toestand van het overbevolkte Vlaamse platteland er niet beter op. Het is dus begrijpelijk dat vele Vlamingen probeerden elders een be-

staan op te bouwen. En in dit verband was Zeeuws-Vlaanderen een aantrekkelijk vestigingsgebied. De bevolking sprak er een Vlaams dialect en het lag dicht bij Vlaanderen zodat de migranten gemakkelijk het contact met hun geboortestreek konden onderhouden. Mogelijk zullen sommige migranten het gebied ook hebben gekend doordat ze er eerder als seizoenarbeider in de landbouw hadden gewerkt.

Het is niet waarschijnlijk is dat economische *'pull'*-factoren een grote rol gespeeld zullen hebben bij de trek naar West-Zeeuws-Vlaanderen. Dat blijkt uit het feit dat dit gebied in het tweede kwart van de 19e eeuw, na meer dan twee eeuwen lang een aantrekkingsgebied te zijn geweest, veranderde in een uitstotingsgebied van migranten. Na een voorzichtig begin in de vroege jaren veertig kwam vanaf 1844 een ware stroom van emigranten naar de Verenigde Staten op gang. In de jaren 1844-46 emigreerden 280 mensen, in 1847 207 en in 1848 verlieten 226 mensen West-Zeeuws-Vlaanderen.[55] In vijf jaar tijd was 3% van de bevolking geëmigreerd. Die stroom emigranten hield in de jaren vijftig aan: tenminste 1.263 personen emigreerden in de jaren 1850-59 naar de V.S.[56] Daarnaast vertrokken tussen 1858 en 1862 nog eens 224 mensen naar Brazilië.[57]

Godsdienstige redenen hebben in dit gebied bij de emigratie nauwelijks een rol gespeeld; de Afscheiding heeft in West-Zeeuws-Vlaanderen nooit veel aanhang gehad. Uit de lijsten van emigranten die vanaf 1844 werden opgesteld, en waarvoor de landverhuizers ook de motivatie voor hun vertrek moesten opgeven, blijkt dat steeds terugkerende motieven waren: 'zoekend naar verbetering in zijn stand', 'zoekt beter bestaan' of 'dat zij dagelijks in hun bestaan achteruitgaan'.[58] De meeste emigranten waren ook behoeftig of mingegoed.[59] Men had dus duidelijk vooral economische motieven voor emigratie. Blijkbaar waren rond 1840 de bestaansmiddelen in West-Zeeuws-Vlaanderen niet meer toereikend voor de inmiddels sterk toegenomen bevolking. In de volgende paragraaf zullen we onder andere zien welke consequenties de sterke bevolkingsgroei in de eerste helft van de 19e eeuw heeft gehad voor de bestaansmogelijkheden van de bevolking in West-Zeeuws-Vlaanderen.

2.3. BEROEP EN WELSTAND

In deze paragraaf worden de veranderingen in de beroepsstructuur en de welstand van de bevolking vanaf 1687 besproken. Begonnen wordt met de beroepsstructuur. Omdat de oudst bruikbare beroepentelling in het onderzoeksgebied echter pas dateert uit 1748, kan alleen verder in de tijd worden teruggegaan door andere bronnen te gebruiken. Vooral veetellingen en belastingkohieren komen hiervoor in aanmerking. Niet alleen bieden deze bronnen de mogelijkheid verder in de tijd terug te gaan, maar bovendien geven ze inzicht in de verschillen in welstand binnen de verschillende beroepsgroepen. Ook binnen beroepsgroepen konden grote

verschillen in welstand bestaan. Achter aanduidingen als 'landman' en 'arbeider' gingen vogels van velerlei pluimage schuil. Gegevens over de welstand, bijvoorbeeld over het veebezit, kunnen bijdragen aan de nuancering van het beeld dat ontstaat door de reconstructie van de beroepsstructuur.

Na de bespreking van de beroepsstructuur volgen drie subparagrafen over evenzoveel onderscheiden beroepsgroepen: boeren, 'burgers' en (land)arbeiders. Deze driedeling, waarbij onder 'burgers' alle niet-agrariërs worden verstaan, werd eertijds ook door de plaatselijke bevolking zelf gehanteerd. Al in 1740 werd deze indeling van de samenleving expliciet vermeld.[60] Ook voor het onderzoek is deze driedeling goed bruikbaar. Veranderingen in de verhouding tussen de aantallen landbouwers, landarbeiders en niet-agrariërs en in de samenstelling van deze drie groepen kunnen aanduiden of en zo ja in welke mate de samenleving in West-Zeeuws-Vlaanderen in de onderzochte periode onderhevig is geweest aan processen van specialisatie of proletarisering.

2.3.1. *De beroepsstructuur*

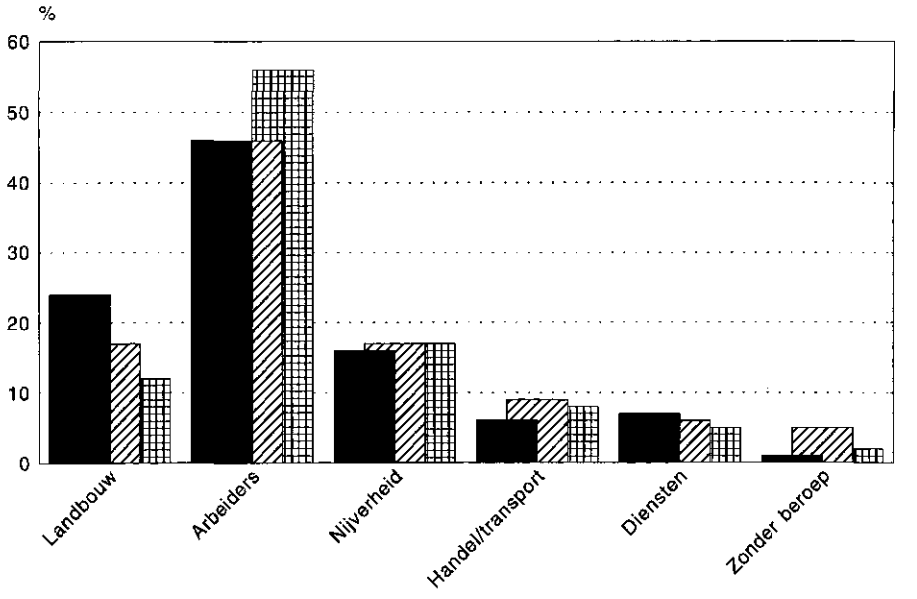
Er zijn drie tijdstippen waarop de beroepsstructuur in West-Zeeuws-Vlaanderen kan worden gemeten: in 1748, 1796 en 1850. In mei 1748 werd in het Vrije van Sluis een volkstelling gehouden waarbij van alle hoofden van huishoudens het beroep is genoteerd. Dit laatste werd ook opgetekend bij de volkstelling die door de Fransen werd georganiseerd in het vroege voorjaar van 1796. In deze twee tellingen werd steeds vrijwel uitsluitend het beroep van het gezinshoofd vermeld.

De beroepsstructuur in 1850 kon worden gereconstrueerd met behulp van de bevolkingsregisters die op 1 januari van dat jaar zijn aangelegd. In deze registers werden ook de beroepen van de niet-gezinshoofden opgenomen. Om vergelijking met de twee oudere tellingen mogelijk te maken, zijn uit de bevolkingsregisters alleen de beroepen van de gezinshoofden overgenomen. Het is hierdoor niet mogelijk nauwkeurig vast te stellen hoeveel arbeidskrachten in elke economische sector werkzaam waren. Vergelijking van de uitkomsten van de tellingen kan echter wel een beeld geven van de verschuivingen die in de periode 1748-1850 optraden in de beroepsstructuur.[61]

De beroepsaanduidingen die voorkomen in de volkstellingen van 1748, 1796 en 1850 zijn verwerkt in grafiek 2.1. Deze grafiek toont het aandeel van elk van de economische sectoren in het totale aantal beroepsbeoefenaren. Hierbij is uitgegaan van de indeling in beroepsgroepen zoals die gehanteerd is bij de volkstelling van 1889.[62] Vissers en tuinders waren er in dit gebied zo weinig dat het geen zin had ze als afzonderlijke groep op te voeren. Zij zijn ingedeeld bij de landbouw.

Uit grafiek 2.1 kan niet meteen de verhouding tussen agrariërs en niet-agrariërs worden afgeleid. De sector landbouw omvat hoofdzakelijk boe-

GRAFIEK 2.1. De beroepsstructuur op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen in 1748, 1796 en 1850

Bron: tabel A.2.

ren en een klein aantal schaapherders en tuinders, maar niet de omvangrijke groep landarbeiders. Deze laatsten zijn begrepen onder de categorie arbeiders. Het is echter de vraag of alle daar opgenomen arbeiders ook aangemerkt mogen worden als landarbeiders. Het staat overigens wel vast dat onder de arbeiders geen lieden begrepen waren die in loondienst werkten in de nijverheid, handel of transport. Dezen worden in de onderhavige tellingen steeds vermeld als 'timmermansknecht', 'schippersknecht' en dergelijke.

Onder arbeiders verstond men bij deze tellingen blijkbaar ongeschoolde arbeiders. De akkerbouw was met afstand de grootste werkgever voor deze categorie. Daarnaast vonden ongeschoolde arbeiders werk bij de polders en waterschappen: het lossen van schepen, maken van rijswerk en delven van sloten. Dit was echter werk dat vooral 's winters werd verricht en dat dus met werk in de akkerbouw kon worden gecombineerd. Er waren maar weinig polderwerkers in vaste dienst bij de waterschappen, de meesten waren landarbeiders die in het winterseizoen in hun levensonderhoud voorzagen met werk voor de polder. We kunnen dus aannemen dat nagenoeg alle arbeiders tenminste gedurende een groot deel van het jaar in de landbouw werkzaam waren.

Laten we nu eerst eens kijken naar de ontwikkeling in de tweede helft van

de 18e eeuw. Als we de groep 'arbeiders' tot de landbouw rekenen, dan werkte in 1748 dus ongeveer 67% van alle hoofden van huishoudens in dit gebied in de primaire sector. Daarmee past West-Zeeuws-Vlaanderen goed in het algemene beeld van het platteland van de Republiek in de 18e eeuw. De Vries en Van der Woude schatten het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking van het platteland buiten Holland in de 18e eeuw op 65%.[63] Een ander belangrijk klei-akkerbouwgebied in de Republiek, de kleibouwstreek in Friesland, had een vergelijkbare beroepsstructuur. In 1749 werkte daar 69% van de beroepsbevolking in de landbouw, 17% in de nijverheid, 9% in handel en transport en 5% in de dienstensector.[64]

In de tweede helft van de 18e eeuw daalde in West-Zeeuws-Vlaanderen het aandeel van de primaire sector in de beroepsbevolking echter tot 60%. De groei van het niet-agrarische deel van de beroepsbevolking in die periode werd vooral veroorzaakt door de toename van de sector handel en transport en van het aantal gezinshoofden zonder beroep. De toename van deze laatste groep werd vooral veroorzaakt door de groei van het aantal renteniers. Dit zou erop kunnen wijzen dat de welvaart toenam, waardoor bijvoorbeeld boeren het zich konden veroorloven te gaan rentenieren in plaats van tot hun dood op de boerderij te blijven werken.

Ook de groei van de sector handel en transport wijst op een toegenomen welvaart. Toenemende koopkracht van de (boeren)bevolking als gevolg van stijgende graanprijzen zal een uitbreiding van het winkelbestand mogelijk hebben gemaakt. In 1748 waren er 7 winkeliers per 1.000 inwoners; in 1796 waren het er al bijna anderhalf keer zoveel: 10,4 op duizend inwoners. Het verband tussen economische voorspoed en een toename van het aantal middenstanders is overigens niet eenduidig, zoals verderop in dit hoofdstuk nog zal blijken.

West-Zeeuws-Vlaanderen was een gebied met grote akkerbouwbedrijven. Voor de exploitatie van dergelijke bedrijven zijn veel loonarbeiders nodig. Het is daarom te verwachten dat er in dit gebied weinig boeren waren, maar veel landarbeiders. Blijkens grafiek 2.1 klopt dit beeld dus ook. De categorie 'landbouw', die zoals hiervoor al opgemerkt op een handjevol schaapherders en tuinders na geheel uit boeren bestond, maakte in 1748 24% van de beroepsbevolking uit en nam vervolgens af tot 17% in 1796. Dat laatste percentage is wel zeer laag; in de West-Vlaamse polderstreek behoorde in 1796 23% van de gezinshoofden tot deze categorie, op de Zeeuwse eilanden in 1807 25%.[65] In aangrenzende en landbouwkundig vergelijkbare gebieden blijkt omstreeks 1800 een duidelijk groter deel van de gezinshoofden werkzaam te zijn geweest als boer. Het percentage landbouwers in West-Zeeuws-Vlaanderen nam af omdat ondanks de bevolkingsgroei het aantal boerenbedrijven niet toenam, maar zelfs licht daalde.

Het samengaan van bevolkingsgroei met een vrijwel gelijk blijven van het aantal boeren zou in principe hebben kunnen leiden tot proletarisering doordat diegenen uit de boerenstand die er niet in slaagden een boe-

renbedrijf te verwerven, genoodzaakt waren de kost te gaan verdienen als landarbeider. Dit blijkt evenwel niet het geval te zijn geweest. In West-Zeeuws-Vlaanderen werd in de tweede helft van de 18e eeuw de procentuele daling van het aantal boeren namelijk geheel opgevangen door de toename van de niet-agrarische sectoren van de regionale economie. De omvang van de groep arbeiders bleef in relatieve zin vrijwel gelijk. Wel groeide het aantal arbeiders ten opzichte van het aantal boeren lichtelijk; in 1748 stonden tegenover iedere boer twee arbeiders, in 1796 was dat aantal gestegen tot 3. In paragraaf 2.3.4 zullen we echter zien dat deze stijging niet duidt op een begin van proletarisering, maar voortkwam uit een herstel van het aantal landarbeiders na een forse daling tijdens de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw.

De eerste helft van de 19e eeuw vertoont een geheel ander beeld. Er traden belangrijke verschuivingen op. Het aandeel van de boeren in de beroepsbevolking nam verder af tot 12% in 1850. Weliswaar nam hun absolute aantal licht toe (zie tabel A.2 bij bijlage A), maar deze toename bleef ver achter bij de bevolkingsgroei. Het aandeel van de handel- en transportsector en van de dienstensector nam licht af, terwijl het aandeel van de nijverheid tussen 1796 en 1850 op hetzelfde peil bleef. Al met al daalde het percentage niet-agrariërs van 37 naar 32. Alleen de arbeidersklasse groeide zowel in absolute als in relatieve zin fors.

De indruk ontstaat dat boerenstand en middenstand onder de weinig florissante economische omstandigheden van de eerste helft van de 19e eeuw niet in staat waren een evenredig deel van de snel in aantal toenemende bevolking te absorberen. Wie zich geen plaats wist te verwerven onder boeren of 'burgers' had geen andere keus dan landarbeider te worden. Resultaat van deze ontwikkeling was een zeer snel groeiende arbeidersklasse. Stonden in 1796 tegenover iedere boer nog slechts drie arbeiders, in 1850 stonden al vijf arbeiders tegenover elke boer. Deze grote verandering in de verhouding tussen het aantal boeren en het aantal arbeiders heeft zich voltrokken in een periode van slechts een halve eeuw.

Het is de vraag waar het sterk toegenomen aantal arbeiders werk heeft kunnen vinden. Buiten de landbouw zullen ze geen werk hebben gevonden gezien de bescheiden omvang van de niet-agrarische sectoren van de regionale economie. Eigenlijk zou alleen een forse uitbreiding van de werkgelegenheid in de landbouw uitkomst hebben kunnen bieden. Dat laatste lijkt voorshands onwaarschijnlijk omdat het tijdvak van 1820 tot 1850 gekenmerkt werd door lage prijzen voor landbouwproducten die de Zeeuwse boeren zou hebben genoopt tot extensivering van hun bedrijfsvoering, waardoor de werkgelegenheid in de landbouw dus eerder zou zijn afgenomen.[66]

Op grond van het voorgaande lijkt het aannemelijk dat door enerzijds de snelle toename van het aantal arbeiders en anderzijds de stagnerende werkgelegenheid er óf daling van de lonen óf toename van werkloosheid

moet zijn opgetreden. Het is ook mogelijk dat beide verschijnselen zich voorgedaan hebben. Contemporaine bronnen duiden er op dat vooral de werkloosheid toenam. Volgens een rapport uit 1849 had in Zeeland destijds slechts een derde van de landarbeiders het hele jaar door werk.[67] Mogelijk hebben de samenstellers van het rapport overdreven, maar dat er sprake is geweest van omvangrijke (seizoen)werkloosheid lijkt toch wel vast te staan. Dit blijkt onder andere uit de toename van het aandeel van de bedeelden in de totale bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen van 3,3% in 1815 tot 9,7% in 1848.[68]

De ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste helft van de 19e eeuw vertoont opvallende overeenkomsten met die in het Groninger kleigebied en in de Over-Betuwe. Ook daar ging snelle bevolkingsgroei gepaard met een toename van het aantal arbeiders. Was in 1770 in Groningen nog maar 25% van de gezinshoofden arbeider, in 1860 was dat gestegen tot 40%. Tegelijkertijd nam ook in Groningen het aandeel van de boeren in de beroepsbevolking af, van 32% naar 16%.[69] Ook in de Over-Betuwe werd het percentage boeren kleiner, terwijl de arbeiders in aantal toenamen.[70] In Groningen waren de gevolgen van deze ontwikkeling echter minder negatief doordat hier in tegenstelling tot in West-Zeeuws-Vlaanderen vanaf de jaren veertig van de 19e eeuw de werkgelegenheid buiten de landbouw toenam door de uitvoering van infrastructurele werken en de groei van handel, bouw en nijverheid.[71] Een toenemend deel van de arbeidersbevolking van dit gebied kon dus werk vinden buiten de agrarische sector. De arbeiders in de Over-Betuwe konden hun inkomsten aanvullen uit de teelt van tabak op een klein lapje grond, zodat ook daar de problemer minder groot waren dan in West-Zeeuws-Vlaanderen.[72]

Gezien dit alles is het niet verwonderlijk dat er in de jaren veertig van de 19e eeuw een emigrantenstroom uit West-Zeeuws-Vlaanderen op gang kwam. Het is eigenlijk vooral vreemd dat de emigratie niet al minstens tien jaar eerder is begonnen. Nog merkwaardiger is het dat migranten uit Vlaanderen nog steeds naar dit gebied kwamen om zich er te vestigen. Misschien speelde daarbij een rol het beeld dat men in Vlaanderen had van de vruchtbare polders van Zeeuws-Vlaanderen, dat men zag als land van melk en honing. In 1871 nog maakte de gouverneur van West-Vlaanderen gewag van 'de rijke streek van Cadzand'.[73] Van die rijkdom profiteerde echter maar een kleine bevolkingsgroep: de boeren.

2.3.2. *De boeren*

Het begrip 'landman' had in West-Zeeuws-Vlaanderen een specifieke betekenis. Men bedoelde daarmee iemand die geheel zelfstandig het boerenbedrijf uitoefende. Om dat te kunnen doen moest hij beschikken over minstens drie paarden. Of ook bezitters van slechts twee paarden tot de landlieden konden worden gerekend, was dubieus. Met twee paarden kon men het meeste werk op het bedrijf wel uitvoeren, maar voor het trekken

van de zware Waalse ploeg had men eigenlijk drie paarden nodig. Uit volkstellingen en belastingkohieren blijkt dat de opstellers van deze documenten, die vaak zelf boer waren, soms na enige aarzeling tweepaardsboeren toch tot de landlieden rekenden. Zo werd in een kohier uit 1757 over een zekere Pieter Switsingh opgemerkt 'is een lantman met twee paarden', terwijl men het bij de andere boeren, die allemaal grotere bedrijven hadden, niet nodig vond het aantal paarden te vermelden.[74]

Een landman was dus een boer die over minstens twee, maar liefst drie paarden beschikte. Met dit aantal paarden kon een boer in principe zelfstandig alle werkzaamheden op zijn bedrijf uitoefenen. Een boer met twee paarden zal mogelijk enkele keren per jaar een paard van een buurman hebben moeten gebruiken. Wie land gebruikte, maar geen of hooguit één paard bezat, werd in de 18e eeuw tot de arbeiders gerekend. Een 'arbeider' kon dus iemand zijn die bijvoorbeeld zeven ha land gebruikte en vijf koeien en een paard bezat. Pas in de 19e eeuw is men voor deze categorie tussen de eigenlijke landarbeiders en de volwaardige boeren termen als 'klein landman' of 'kleingebruiker' gaan hanteren.

Deze subparagraaf is gewijd aan de eigenlijke landlieden in de betekenis die men daaraan in de 17e en 18e eeuw gaf. Het vereiste van het bezit van minstens twee paarden verschaft een duidelijk criterium waarmee deze groep kan worden afgebakend. Met behulp van paardentellingen en volkstellingen kan zo voor acht gemeenten de ontwikkeling van het aantal zelfstandige boerenbedrijven van 1687 tot 1850 worden gereconstrueerd. Deze acht gemeenten zijn Cadzand, Zuidzande, Retranchement, Nieuwvliet, Groede, Breskens, Schoondijke en Oostburg. Samen omvatten deze acht gemeenten ongeveer de helft van het onderzoeksgebied.

De gegevens over het aantal boeren met minstens twee paarden zijn weergegeven in tabel 2.2. Deze tabel toont naast het aantal boerenbedrijven in vijf jaren tussen 1687 en 1850 ook het indexcijfer van het aantal boerenbedrijven en het indexcijfer van de totale bevolking van de acht onderzochte gemeenten, waardoor het mogelijk wordt na te gaan of er een relatie bestaat tussen de ontwikkeling van het aantal boerderijen en de bevolkingsontwikkeling. Uit deze tabel blijkt dat het aantal boeren tus-

TABEL 2.2. Het aantal boerenbedrijven in acht gemeenten, 1687-1850

	Aantal bedrijven	Index	Index bevolking
1687	211	100	100
1748	176	83	88
1794	176	83	110
1815	162	77	117
1850	184	87	217

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 497, 583 en 588; Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5535. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden* I, II en III.

sen 1687 en 1748 behoorlijk is afgenomen. Hun aantal daalde zelfs sneller dan dat van de bevolking als geheel. Gezien het feit dat dit tijdvak bekend staat als een periode waarin de landbouw met grote problemen te kampen had, hoeft deze achteruitgang geen verwondering te wekken. Vele boeren hebben in deze moeilijke jaren blijkbaar het hoofd niet boven water kunnen houden.

Het herstel van de prijzen van landbouwproducten na 1750 blijkt niet te hebben geleid tot een toename van het aantal bedrijven, terwijl dat eigenlijk wel in de lijn der verwachtingen ligt. Bij hogere graanprijzen zou het immers gemakkelijker moeten zijn om een winstgevend boerenbedrijf te stichten. Het aantal boeren met twee of meer paarden bleef echter tot het eind van de 18e eeuw stabiel om vervolgens in de Franse tijd zelfs licht te dalen. Die daling tussen 1794 en 1815 werd overigens voor een groot deel veroorzaakt door niet-economische factoren. Een zestal boerderijen bij Groede en Breskens is in die jaren verdwenen als gevolg van overstromingen of afgebroken vanwege de bouw van forten langs de monding van de Westerschelde.[75] Pas na 1815 nam het aantal boerderijen weer toe, merkwaardigerwijs in een periode waarin het met de landbouw minder goed ging.

Uit het voorgaande blijkt dat er geen eenduidig verband bestaat tussen veranderingen in de economische omstandigheden en de ontwikkeling van het aantal boerderijen. Het was niet zo dat economische voorspoed leidde tot een toename van het aantal bedrijven en evenmin gold dat tegenspoed steeds een afname van het aantal boerderijen tot gevolg had. Alleen in de periode 1687-1748 gingen economische problemen gepaard met een afname van het aantal landbouwbedrijven. Het is evenmin mogelijk een relatie te leggen tussen de bevolkingsontwikkeling en de toe- of afname van het aantal boerenbedrijven. Heel opvallend blijkt dat voor de periode 1794-1850. Terwijl de bevolking meer dan verdubbelde, nam het aantal boerderijen maar heel licht toe. Ook in dit opzicht wijkt het tijdvak 1687-1748 weer af, bevolkingsdaling ging toen gepaard met een afname van het aantal boerenbedrijven.

Tabel 2.2 laat zien dat in honderd jaar tijd het aantal boerderijen nauwelijks veranderde. Dit roept een belangrijke vraag op. Zo lang elke boer slechts één zoon en één dochter had, was er niets aan de hand. Elk kind had dan in principe een bestaan op een boerderij. Maar wat gebeurde er in het zeer waarschijnlijke geval dat boeren meer dan twee kinderen hadden? Men zou dan boerderijen kunnen opsplitsen om zo alle kinderen van een eigen bedrijf te voorzien. Maar in West-Zeeuws-Vlaanderen gebeurde dat blijkbaar niet. Op een gegeven moment moet het aantal boerderijen te klein geworden zijn om ieder kind op een eigen bedrijf te installeren. Vanaf dat moment moet dus uitstoot hebben plaatsgevonden van 'overtollige' leden van de boerenstand. Hoe losten boerenfamilies dit probleem op? In hoofdstuk 7 zal ik trachten deze vraag te beantwoorden.

Het aantal boeren is in de loop der tijd dus veranderd. Maar het is ook van belang om te weten of er in de samenstelling van de groep veranderingen zijn opgetreden. De boerenstand was een vrij omvangrijke groep waarbinnen grote verschillen in bedrijfsgrootte en in welstand bestonden. In de loop der tijd kunnen verschuivingen zijn opgetreden in de verhoudingen tussen de aantallen grote en kleine boeren. Een goede manier om de verschillen in bedrijfsgrootte en daarmee indirect ook in welstand tussen boeren te meten, bestaat uit het tellen van het aantal paarden per bedrijf. In de akkerbouw bestond een relatie tussen de bedrijfsgrootte in hectares en het aantal paarden. Hoe groter het bedrijf was, des te meer trekkracht had men nodig, dus nam met de bedrijfsgrootte ook het aantal paarden toe.

Op basis van twee paardentellingen is voor acht parochies van het Vrije van Sluis een vergelijking gemaakt tussen het aantal werkpaarden (ouder dan drie jaar) per bedrijf in 1687 en in 1794. Het gaat hier om de parochies Cadzand, Zuidzande, Retranchement, Groede, Schoondijke, Henricuspolder, Isabellapolder en Sint-Kruis. De bedrijven zijn daarvoor ingedeeld in vier grootteklassen. Bij de indeling is uitgegaan van het aantal spannen paarden waarover een boer maximaal kon beschikken. Een span bestond in Zeeuws-Vlaanderen uit drie paarden. De kleinste boeren, met twee of drie paarden, hadden dus hooguit één span paarden. Uit vergelijking met gegevens over het areaal is gebleken dat zulke kleine boertjes nooit meer dan 20 ha land gebruikten. Middelgrote boeren met vier tot zes paarden konden maximaal twee spannen paarden voor de ploeg zetten. Deze boeren beschikten over 20 tot 35 ha land. Grote bedrijven met zeven tot negen paarden konden ten hoogste drie spannen tegelijk inzetten; deze bedrijven hadden een areaal tussen 35 en 60 ha. Tenslotte zijn er zeer grote bedrijven met tien paarden of meer, die soms wel vier of vijf spannen paarden hadden. Al deze bedrijven hadden de beschikking over minstens 60 ha land.

Hiervóór is al gebleken dat het aantal boerderijen in de loop van de 18e eeuw is afgenomen. De gegevens uit de paardentellingen, verwerkt in tabel 2.3, bevestigen dat. Het aantal bezitters van twee of meer paarden nam in de onderzochte parochies tussen 1687 en 1794 af van 207 naar 172. Maar er veranderde nog meer. Er blijken in de 18e eeuw ook grote verschuivingen plaats te hebben gevonden tussen de verschillende grootteklassen. Het aantal kleine en middelgrote bedrijven daalde geweldig, het aantal grote bedrijven daarentegen steeg behoorlijk en het aantal zeer grote bedrijven verdrievoudigde zelfs.

Alvorens te concluderen dat in de 18e eeuw vooral het aantal grote tot zeer grote bedrijven met zeven of meer paarden toenam ten koste van de middelgrote bedrijven, moet eerst wel een bezwaar besproken worden dat ingebracht zou kunnen worden tegen de bruikbaarheid van de cijfers uit tabel 2.3. Het is immers mogelijk dat de verschuivingen die uit de tabel blijken, veroorzaakt zijn door een toename van het aantal paarden per

TABEL 2.3. De verdeling van het aantal bedrijven naar hun paardenbezit in acht parochies in 1687 en 1794

Bedrijfsgrootte naar paardenbezit	1687		1794	
	N	%	N	%
2-3 paarden	65	31	19	11
4-6 paarden	71	34	27	16
7-9 paarden	57	28	82	47
10> paarden	14	7	44	26
Totaal	207	100	172	100

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 497 en 588.

hectare gedurende 18e eeuw. De verschuivingen zouden dan slechts duiden op de inzet van meer paarden, niet op een vergroting van het areaal per bedrijf. In hoofdstuk 5 zal echter blijken dat het aantal paarden per hectare in de tweede helft van de 18e eeuw inderdaad wel iets steeg, maar dat deze stijging zo gering was dat daaruit de toename van het aantal bedrijven met veel paarden niet kan worden verklaard.

We kunnen dus concluderen dat zich in de loop van de 18e eeuw een zeer belangrijke verandering voordeed in de bedrijfsgroottestructuur. Het grote akkerbouwbedrijf met zeven of meer paarden en minstens 35 ha land was in de 17e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen zeker niet onbekend. Deze grote bedrijven maakten toen echter maar iets meer dan een derde (35%) van het totale aantal zelfstandige boerenbedrijven uit. Kleine en middelgrote bedrijven kwamen veel meer voor. Aan het eind van de 18e eeuw was de situatie echter drastisch veranderd. Grote en zeer grote bedrijven maakten toen bijna drie kwart (73%) van het totaal uit, terwijl een groot deel van de kleinere bedrijven was verdwenen. Blijkbaar hebben zich dus in de 18e eeuw ontwikkelingen voorgedaan die in het voordeel waren van de grootste bedrijven, die verder konden groeien ten koste van de kleinere bedrijven. Het ligt voor de hand deze veranderingen toe te schrijven aan de economische problemen waarin de landbouw in de eerste helft van de 18e eeuw verkeerde. Kennelijk hadden de grote bedrijven toen voordelen waarover kleine en middelgrote boeren niet konden beschikken.

De prominente aanwezigheid van grote akkerbouwbedrijven in West-Zeeuws-Vlaanderen aan het begin van de 19e eeuw, die de tijdgenoten destijds als zo'n opvallend kenmerk van de landbouw in dit gebied beschouwden, blijkt dus van relatief recente datum te zijn. In het voorgaande is komen vast te staan dat het grootbedrijf hier pas in de loop van de 18e eeuw zijn dominante positie verkreeg.

Het is moeilijk vast te stellen of er in de eerste helft van de 19e eeuw nog verdere verschuivingen binnen de boerenstand zijn opgetreden. Gegevens over paardenbezit op bedrijfsniveau of over de bedrijfsgrootte in

deze periode zijn er niet of nauwelijks. In het voorgaande is al gebleken dat er in het aantal bedrijven in de eerste helft van de 19e eeuw weinig veranderde (zie tabel 2.2). Waarschijnlijk is er ook in de verhoudingen tussen de verschillende grootteklassen van bedrijven gedurende de eerste vijftig jaar van de 19e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen weinig veranderd. Dit blijkt uit een van de weinige paardentellingen op bedrijfsniveau die uit deze periode bewaard zijn gebleven, die van Groede uit 1843.[76] Vergelijking daarvan met de telling van 1794 leert dat er in Groede in de bijna vijftig tussenliggende jaren vrijwel niets was veranderd. Het aantal bedrijven in de gemeente met twee of meer paarden was in die jaren gedaald van 53 naar 52. In de verhoudingen tussen de verschillende grootteklassen was nauwelijks iets gewijzigd. Het aantal bedrijven met tien of meer paarden was gestegen van tien naar twaalf ten koste van de boerderijen met zeven tot negen paarden. Voor het overige bleven de verhoudingen bij het oude.

De belangrijkste veranderingen in het aantal boeren en in de verhoudingen tussen de grootteklassen van boerenbedrijven deden zich dus voor in de 18e eeuw en waarschijnlijk vooral in de eerste helft van die eeuw. De stabiliteit van het aantal boerenbedrijven vanaf 1750 betekende wel dat het aandeel van de boeren in de snel groeiende bevolking steeds kleiner werd. In 1748 maakten boeren nog ongeveer 24% van de hoofden van huishoudens uit, in 1796 was dat gedaald naar 17% en rond 1850 maakten de zelfstandige boeren niet meer dan 12% van het totale aantal hoofden van huishoudens uit.

2.3.3. *De 'burgers'*

Hoewel de groep van 'burgers' op het Zeeuws-Vlaamse platteland een bont geheel vormde, immers iedereen die zijn hoofdberoep buiten de landbouw had, werd tot deze categorie gerekend, kan deze groep toch in twee categorieën verdeeld worden: ten eerste de neringdoenden (middenstanders en ambachtslieden) en ten tweede mensen die in de dienstensector werkten (ambtenaren en beoefenaren van vrije beroepen).

De groep neringdoenden zou goed gevolgd moeten kunnen worden in de loop van de tijd. Neringdoenden moesten tot 1795 namelijk jaarlijks een bijdrage betalen aan de lokale belastingen: het neringgeld. Kohieren van het neringgeld zijn echter slechts van enkele plaatsen bewaard gebleven en bovendien bevatten de nog aanwezige kohieren meestal alleen de namen van de neringdoenden en het bedrag dat ze moesten betalen, maar niet het interessantste gegeven: hun beroep. Alleen voor de plaatsen Groede en Breskens zijn nog enkele kohieren aanwezig waarin ook de beroepen zijn vermeld. Met behulp daarvan en met de tellijsten van de volkstellingen van 1748 en 1796 lukt het om een beeld krijgen van de ontwikkeling van de middenstand in deze twee dorpen van het eind van de 17e tot het eind van de 18e eeuw.[77]

De gegevens uit de kohieren van het neringgeld zijn verwerkt in tabel 2.4. In deze tabel zijn de neringdoenden van Groede en Breskens ingedeeld in een zevental groepen. Van de meeste groepen zal duidelijk zijn welke beroepen daaronder gerekend worden. De categorie 'verzorging landbouw' behoeft enige uitleg. Deze groep omvat díe beroepen, waarvan de beoefenaren in de allereerste plaats diensten verleenden aan de boeren: smeden, wagenmakers en gareelmakers. Een meer gedetailleerde opgave van de aantallen beoefenaren van de verschillende beroepen en de manier waarop ze in categorieën zijn ingedeeld, is te vinden in bijlage A.6 en tabel A.3.

Wat in tabel 2.4 in de eerste plaats opvalt, is dat het totale aantal neringdoenden in beide dorpen gedurende de gehele periode 1688-1796 belangrijk toenam. Een relatief bescheiden stijging in de eerste helft van de 18e eeuw werd gevolgd door een snelle groei in de tweede helft van die eeuw. Op het eerste gezicht is het merkwaardig dat het aantal middenstanders toenam tussen 1688 en 1748 omdat deze jaren bekend staan als een periode van economische contractie. De lage prijzen voor landbouwproducten die deze periode kenmerkten, waren echter niet voor iedereen ongunstig. Degenen die hun voedsel op de markt moesten kopen, zoals de vele arbeiders, profiteerden ervan. Zij moesten immers minder betalen voor hun dagelijks brood, terwijl de lonen stabiel bleven.[78] Daardoor konden ze meer besteden aan zaken als kleding en schoeisel.

De boeren werden natuurlijk wél getroffen door de lage graanprijzen, maar toch zijn er aanwijzingen dat ook zij in de eerste helft van de 18e eeuw meer gingen consumeren. Zo verspreidde het gebruik van koffie en thee zich snel onder de boerenbevolking. In 1696 wordt voor de eerste keer in een boedelbeschrijving van een boer melding gemaakt van 'koffij bakken'; in 1709 van theegoed.[79] In het tweede kwart van de 18e eeuw wordt in 90% van de boedelbeschrijvingen van gegoede boeren theegoed vermeld en in 75% koffiegoed.[80] Ook elders op het Nederlandse platteland verspreidde het gebruik van koffie en thee zich in dit tijdvak. Het is opvallend dat dit in gebieden die dicht bij belangrijke havens lagen, zoals

TABEL 2.4. Neringdoenden te Groede en Breskens, 1688-1796

	1688/90	1748	1796
Bouw	11	9	11
Verzorging landbouw	6	7	6
Voeding	9	10	9
Kleding/schoeisel	11	18	24
Handel	19	21	34
Transport	4	8	16
Overig	1	3	3
Totaal	61	76	103

Bronnen: bijlage A.6 en tabel A.3.

West-Zeeuws-Vlaanderen (bij Middelburg) en Weesperkarspel (bij Amsterdam)[81] eerder gebeurde dan in verderaf gelegen gebieden zoals de Over-Betuwe, waar pas in 1716 voor het eerst koffiegoed wordt vermeld en het gebruik van koffie en thee pas na 1740 algemeen werd.[82] Zoals nog zal blijken in hoofdstuk 8 hebben in deze periode verschillende boeren ook hun huizen vergroot en verfraaid. Dit alles levert een bevestiging op van De Vries' mening dat de aanpassingen in de agrarische bedrijfsvoering mede een gevolg waren van de behoefte van de boeren aan nieuwe consumptiegoederen.

Na 1750 zagen vooral de loonarbeiders hun koopkracht afnemen omdat bij stabiele lonen de voedselprijzen stegen. De boeren profiteerden echter van de stijgende prijzen voor landbouwproducten, hun inkomens stegen fors. De middenstanders moesten enerzijds meer geld uitgeven aan de aankoop van voedsel, maar anderzijds konden hun inkomens toenemen doordat de vraag van de kant van de steeds welvarender boeren groeide. Bovendien nam als gevolg van de bevolkingsgroei ook het totaal aantal consumenten toe.

Er lijken echter wel grote verschillen te zijn in de mate waarin de verschillende categorieën neringdoenden van de economische groei in de tweede helft van de 18e eeuw profiteerden. Het aantal bedrijven in de categorieën bouw, verzorging van de landbouw en voeding blijkt nauwelijks te groeien. De toename komt dan ook vrijwel geheel voor rekening van de sectoren kleding/schoeisel, handel en transport. Dat vooral de handels- en transportsector in de tweede helft van de 18e eeuw groeide, bleek al eerder uit grafiek 2.1.

De stabiliteit van het aantal neringdoenden in de voedingssector is niet verwonderlijk. In een agrarisch gebied waar de bevolking grotendeels zelf kon voorzien in de behoeften aan voedsel, was de voedingssector slechts van marginale betekenis. Men zou wel verwachten dat na 1750 het aantal ambachtslieden dat zich specifiek met de verzorging van het boerenbedrijf bezig hield, zou toenemen. Een welvarender boerenstand zal immers vaker een beroep kunnen doen op smid, wagenmaker of gareelmaker voor onderhoud of voor het leveren van een nieuwe ploeg, wagen of paardentuig. Deze toename van de vraag heeft zich ook wel voorgedaan, maar heeft niet geleid tot een groei van het aantal bedrijven. Het aantal knechten nam echter wel toe. In 1748 hadden smeden, wagenmakers en gareelmakers in het Vrije van Sluis gemiddeld 0,4 knechten per bedrijf, in 1796 was dat gestegen tot 0,7.[83] De werkgelegenheid in de sector 'verzorging van de landbouw' was dus wel degelijk gegroeid, maar die groei uitte zich vooral in de toename van het aantal personeelsleden in deze sector. Ook in de bouw nam niet zozeer het aantal bedrijven als wel het aantal knechten toe. In 1748 bedroeg het aantal knechten per zelfstandige in de bouw nog maar 0,3, in 1796 was dat toegenomen tot 0,9.[84] Vooral timmerlieden hadden toen veel knechten.

De bevolking gebruikte haar groeiende koopkracht echter in de eerste

plaats voor de aanschaf van kleding en schoeisel, waardoor het aantal kleermakers en schoenmakers snel toenam. In een samenleving waarin het bestaansniveau vrij laag ligt, zal men na de bevrediging van de eerste levensbehoeften – in de vorm van voedsel, huisvesting en eenvoudige kleding – een toename van het inkomen gebruiken om meer en kwalitatief betere kleding en schoeisel aan te schaffen.

Binnen de sector handel, die vrijwel uitsluitend bestond uit winkeliers en herbergiers, waren het vooral de winkeliers die snel in aantal toenamen. Kennelijk nam niet alleen de vraag naar kleding toe, maar ook die naar luxe goederen als porselein en sieraden die niet in de regio zelf konden worden geproduceerd. Zo verschenen in de tweede helft van de 18e eeuw de eerste horlogemakers op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen. Dit duidt erop dat de groei van de koopkracht ná 1750 vooral voor rekening kwam van de gegoede boerenstand, die in staat was luxere goederen dan kleding en schoeisel aan te schaffen. Ook de toename van het aantal voerlieden en schippers hangt hiermee samen omdat de betreffende goederen immers naar het gebied vervoerd moesten worden. In dit opzicht wordt voor de hier onderzochte twee dorpen het beeld echter wel wat vertekend door de opkomst van Breskens als belangrijkste haven van de regio vanaf ongeveer 1750, waardoor het aantal schippers in Breskens sneller toenam dan elders.

De tweede groep 'burgers' die kan worden onderscheiden, is die van de ambtenaren en beoefenaren van vrije beroepen. Het aantal daarvan was echter nauwelijks aan verandering onderhevig. Ieder kerkdorp had een predikant, schoolmeester en schutter (veldwachter). De meeste dorpen beschikten ook over een chirurgijn en een vroedvrouw. In enkele, meestal wat grotere, dorpen waren ook een notaris en een 'berijder' (gerechtsdienaar) gevestigd. Een dorp als Groede, met in 1748 twee notarissen, twee rentmeesters, drie predikanten, drie schoolmeesters, een landmeter, een berijder en twee chirurgijns, was in de 18e eeuw een grote uitzondering. Dit dorp had het grote aantal beoefenaren van dienstverlenende beroepen vooral te danken aan het feit dat het fungeerde als verzorgingscentrum voor het eiland Cadzand. De meeste dorpen moesten het doen met predikant, schoolmeester, schutter, chirurgijn en soms een notaris.

Wat opvalt aan de categorie 'burgers' is dat ze duidelijk geprofileerd waren in hun niet-agrarische beroep. Ze hadden zelden neveninkomsten van enige betekenis uit de landbouw. Van de 67 door mij als burger geïdentifeerde gezinshoofden uit het kohier van het hoofdgeld van 1688 van Groede waren er slechts vier in het bezit van koeien. De negentien burgers die Breskens in dat jaar telde waren op één na niet in het bezit van rundvee.[85] Als burgers al vee bezaten dan waren dat meestal paarden. Omdat het hoofdzakelijk predikanten, notarissen en chirurgijns waren die paarden bezaten, kunnen we aannemen dat het vooral om rijpaarden ging. Iemand als schoolmeester Jonathan du Castel uit Groede, die in 1688 drie melkkoeien bezat, was een uitzondering. De minder gegoede

middenstanders zullen in het zomerseizoen af en toe wel wat bijverdiend hebben door in de oogst te helpen, maar verder ging de binding van de niet-agrariërs met de landbouw niet. Ze verschilden in dit opzicht duidelijk van de middenstanders in de Over-Betuwe, die zich wél met de landbouw – vooral met de tabaksteelt – plachten bezig te houden.[86]

Tot slot nog enkele opmerkingen over het voorzieningenniveau op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen. Met gebruikmaking van de volkstelling van 1796 zijn voor een twaalftal belangrijke verzorgende beroepen concentratiegetallen berekend. Deze getallen geven het aantal beoefenaren van een beroep per 1.000 inwoners weer. Op zichzelf zeggen deze cijfers nog niet zoveel over het voorzieningenniveau in West-Zeeuws-Vlaanderen. Het is alleen mogelijk deze getallen als hoog dan wel laag te bestempelen in vergelijking met die van andere gebieden. In tabel 2.5 worden de West-Zeeuws-Vlaamse concentratiegetallen derhalve vergeleken met die van twee andere plattelandsgebieden in het westen van de Republiek: de Zeeuwse eilanden en het Noorderkwartier van Holland (het gebied tussen het IJ en West-Friesland).

Uit de tabel blijkt dat het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen en dat van de Zeeuwse eilanden over vergelijkbare voorzieningen beschikten, zij het dat West-Zeeuws-Vlaanderen van de meeste beroepen duidelijk hogere concentraties had. Dit werd veroorzaakt door het ontbreken van steden van enige omvang in West-Zeeuws-Vlaanderen. Verzorgende functies waarin elders gedeeltelijk vanuit nabij gelegen steden werd voorzien, moesten in West-Zeeuws-Vlaanderen in hun geheel op het platteland zelf aanwezig zijn. Bovendien waren er veel schippers en voerlieden nodig om goederen van de Zeeuwse steden naar Zeeuws-Vlaanderen te vervoeren.

TABEL 2.5. Het voorzieningenniveau in West-Zeeuws-Vlaanderen, op de Zeeuwse eilanden en in Hollands Noorderkwartier rond 1800; concentratiegetallen

	West-Zeeuws Vlaanderen 1796	Zeeuwse Eilanden 1807	Noorder-kwartier 1811
Timmerman	4,6	3,7	8,8
Schipper/voerman	5,4	3,3	7,7
Bakker	1,4	1,5	5,4
Kleermaker	6,4	3,9	4,1
Schoenmaker	5,3	2,1	2,9
Herbergier	4,0	3,5	3,1
Metselaar	2,2	.	2,5
Schilder	1,3	0,5	1,3
Slager	1,8	3,2	1,9
Arts/chirurgijn	1,6	1,2	1,8
Smid	2,7	2,0	1,7
Kuiper	0,5	0,7	0,8

Bronnen: bijlage A.4 en DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 593.

Een merkwaardig verschil in het voorzieningenniveau tussen West-Zeeuws-Vlaanderen en de Zeeuwse eilanden is nog dat er in het eerste gebied veel minder slagers waren. Waarschijnlijk is hier echter sprake van een vertekening van het beeld die veroorzaakt wordt door de aard van de bron. De beroepen van slager en strodekker werden in West-Zeeuws-Vlaanderen vrijwel altijd gecombineerd. Waarom nu juist deze twee beroepen werden gecombineerd, is niet geheel duidelijk. Een plausibele verklaring die hiervoor wel is aangevoerd, luidt dat het beroep van slager seizoengebonden was, omdat er hoofdzakelijk werd geslacht in het najaar. In het voorjaar en de zomer hadden slagers dus weinig werk. Het dekken van daken kon juist het best in deze jaargetijden met relatief goed weer geschieden.[87] Er was hier dus volgens deze verklaring sprake van een combinatie van twee seizoengebonden beroepen, die beoefenaar gedurende het gehele jaar van inkomsten kon voorzien.

In de West-Zeeuws-Vlaamse telling van 1796 wordt de combinatie slager-strodekker niet vermeld, men is volgens die telling óf slager óf strodekker. In tabel 2.5 zijn alleen degenen opgenomen die in de telling vermeld zijn als slager. Tellen we daar degenen die geregistreerd zijn als strodekker bij op, dan komen de slagers in West-Zeeuws-Vlaanderen op een concentratiegetal van drie, vrijwel gelijk aan dat van de Zeeuwse eilanden.

Een opvallend iets dat de beide delen van Zeeland in dit verband met elkaar gemeen hebben, is het geringe aantal bakkers. In het Noorderkwartier van Holland daarentegen waren er in 1811 5,4 bakkers per 1.000 inwoners, meer dan drie keer zoveel dan in Zeeland. Zeeland was een akkerbouwgebied bij uitstek en de meeste mensen bakten hier hun brood zelf. In een enquete uit 1815 wordt zelfs gezegd dat er in West-Zeeuws-Vlaanderen eigenlijk geen echte bakkers waren; er waren alleen winkeliers die in de zomermaanden brood bakten voor de Vlaamse seizoenarbeiders die dan in de oogst kwamen werken.[88] In het Noorderkwartier echter, waar vrijwel geen bouwland was, moest graan geïmporteerd worden en kocht de bevolking het dagelijks brood bij de bakker.

Vergelijken we het voorzieningenniveau in West-Zeeuws-Vlaanderen met dat van het platteland van het Noorderkwartier van Holland, dan blijkt dat West-Zeeuws-Vlaanderen in dit opzicht niet veel onderdeed voor het hoog ontwikkelde platteland van Noord-Holland. West-Zeeuws-Vlaanderen was zelfs aanzienlijk beter voorzien van kleermakers, schoenmakers en smeden. Het Noorderkwartier had wel een sterker ontwikkelde transportsector en beschikte ook over aanzienlijk meer timmerlieden. De concentratiegetallen van het Noorderkwartier voor deze laatste twee beroepsgroepen waren overigens hoger dan die van alle andere plattelandsgebieden in Nederland die in dit verband zijn onderzocht.[89]

Het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen was aan het eind van de 18e eeuw dus goed voorzien van beoefenaren van verzorgende beroepen, wat echter ook wel noodzakelijk was gezien de afwezigheid van steden van enige betekenis en de relatief geïsoleerde ligging van het gebied.

2.3.4. *De arbeiders*

De meest ongrijpbare sociale groep op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen wordt gevormd door de arbeiders. Hoe en waar ze werkzaam zijn, wordt zelden in de bronnen vermeld. De volkstelling van 1748 is voor dit gebied het oudste document dat het aantal arbeiders opgeeft. Om toch enig inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het aantal arbeiders in de eerste helft van de 18e eeuw, zal ik deze subparagraaf beginnen met een poging om vast te stellen hoe groot het aantal arbeiders was aan het eind van de 17e eeuw. Daarna zal ik met behulp van veetellingen trachten vast te stellen of al deze arbeiders beschouwd kunnen worden als proletariërs, die alleen over inkomsten uit loonarbeid beschikten, of dat sommigen ook nog voor eigen rekening de landbouw bedreven.

In 1688 zijn kohieren opgemaakt voor de heffing van het hoofdgeld. Uit deze kohieren kan worden afgeleid hoeveel huishoudens destijds in West-Zeeuws-Vlaanderen woonachtig waren. De beroepen van de hoofden van de huishoudens worden in deze kohieren echter zelden vermeld. Toch zal ik trachten het aantal arbeiders te schatten aan de hand van de kohieren van het hoofdgeld. Dat is mogelijk door de arbeiders te beschouwen als een restcategorie. Als van het totale aantal huishoudens de aantallen boeren- en 'burger'huishoudens afgetrokken worden, moet het resterende aantal ongeveer overeenkomen met het getal huishoudens dat behoorde tot de derde groep in de samenleving van West-Zeeuws-Vlaanderen, die van de arbeiders.

Om deze berekening te kunnen maken, moeten we weten hoeveel boeren en 'burgers' er in 1688 waren. Het aantal boeren – gedefinieerd als bezitters van tenminste twee paarden – kunnen we vinden in tabel 2.3. De paardentelling uit 1687 die voor het maken van die tabel is geraadpleegd, is bijna gelijktijdig uitgevoerd met de telling voor het hoofdgeld.[90] Zoals al in de vorige subparagraaf is gebleken, is uitsluitend van de dorpen Groede en Breskens het aantal 'burgers' in 1688 bekend. De berekening moet zich dus noodzakelijkerwijs beperken tot deze twee dorpen. In het voorgaande konden 86 gezinshoofden die in 1688 in Groede en Breskens woonachtig waren, worden geïdentificeerd als 'burger'. De uitwonende knechten van neringdoenden hebben zich toen echter aan het gezicht onttrokken, omdat ze op een sporadische uitzondering na niet als zodanig in de bronnen worden vermeld. Hun aantal moet klein zijn geweest, in 1748 stond tegenover iedere neringdoende 0,1 uitwonende knecht. Voor 1688 ben ik er daarom van uitgegaan dat de 61 neringdoenden in de twee dorpen toen samen zes uitwonende knechten hadden. De niet neringdoende 'burgers' hadden geen uitwonende knechten. De aldus verkregen cijfers zijn verwerkt in tabel 2.6, waar ze worden vergeleken met de uitkomsten van de volkstellingen van 1748 en 1796.

Er zijn twee mogelijke punten van kritiek ten aanzien van deze tabel.

TABEL 2.6. Verschuivingen in de sociale structuur van Groede en Breskens, 1688-1796

	1688		1748		1796	
	N	%	N	%	N	%
Boeren	72	17	61	16	61	13
'Burgers'	92	22	134	36	200	41
Arbeiders	258	61	180	48	220	46
Totaal	422	100	375	100	481	100

Bronnen: tabellen A.2, 2.1, 2.2 en 2.3.

Ten eerste zouden vraagtekens kunnen worden gezet bij de representativiteit van de steekproef en ten tweede kan men zich afvragen hoe hard de voor 1688 berekende cijfers zijn. Om vast te stellen hoe representatief de steekproef in Groede en Breskens is, kunnen we tabel 2.6 vergelijken met eerdere tabellen. Vergelijken we de ontwikkeling van het aantal boeren in deze twee dorpen met dezelfde ontwikkeling in een veel groter gebied, verwerkt in tabel 2.2, dan blijkt dat Groede en Breskens daarvan niet afwijken. Evenals elders in het gebied daalde het aantal boeren hier in de eerste helft van de 18e eeuw, om vervolgens in de tweede helft van die eeuw stabiel te blijven. Ook het percentage arbeiders in Groede en Breskens in 1748 en 1796 wijkt nauwelijks af van het percentage voor het gehele platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen, dat blijkens grafiek 2.1 zowel in 1748 als in 1796 46 bedroeg. Op basis van deze gegevens kan worden gesteld dat Groede en Breskens samen als representatief voor het West-Zeeuws-Vlaamse platteland kunnen worden beschouwd.

Ten aanzien van de hardheid van de gegevens uit 1688 kan worden opgemerkt dat de aantallen 'burgers' en boeren op basis van de beschikbare bronnen met een vrij grote mate van nauwkeurigheid kon worden vastgesteld. Daardoor krijgt ook de reconstructie van het aantal arbeiders een behoorlijke mate van betrouwbaarheid. Deze cijfers zijn goed bruikbaar om er de ontwikkeling van het aantal arbeiders in West-Zeeuws-Vlaanderen in de 18e eeuw uit af te kunnen leiden.

Die ontwikkeling is zeer interessant. Het blijkt dat tussen 1688 en 1748 het aantal arbeiders zowel in absolute als in relatieve zin fors is afgenomen. Gedurende deze zestig jaar nam ook het aantal boeren af. Het aantal arbeidskrachten in de landbouw moet in de eerste helft van de 18e eeuw dus sterk zijn verminderd, terwijl het cultuurareaal van Groede en Breskens daarentegen stabiel bleef op ca. 3.400 ha. Dit betekent dat het aantal arbeidskrachten per hectare duidelijk moet zijn afgenomen. Duidt dit op een zekere extensivering van de landbouw waardoor de arbeidsproductiviteit is toegenomen of heeft men de afname van het aantal arbeidskrachten opgevangen door meer seizoenarbeiders in te zetten? In hoofdstuk 5 zal ik deze vraag proberen te beantwoorden.

Er was in de 18e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen dus geen sprake van proletarisering in de zin van een absolute of relatieve toename van het aantal arbeiders. In de eerste helft van de 18e eeuw daalde het aantal arbeiders, terwijl in de tweede helft van die eeuw hun aantal weliswaar in absolute zin toenam, maar hun aandeel in de totale bevolking zich stabiliseerde. Proletarisering kan echter ook inhouden dat arbeiders steeds meer afhankelijk worden van loonarbeid doordat andere inkomstenbronnen wegvallen. Op het platteland bezaten arbeiders vaak een stukje grond of wat vee waaruit ze neveninkomsten hadden. Het is derhalve zinvol ook het veebezit van arbeiders in de analyse te betrekken.

Gegevens over het rundveebezit in 1687, 1747 en 1794 zijn bekend van dezelfde acht parochies waarvan in tabel 2.2 gegevens over het paardenbezit werden gepresenteerd: Cadzand, Zuidzande, Retranchement, Groede, Schoondijke, Henricuspolder, Isabellapolder en Sint-Kruis.[91] De tellingen van 1687 en 1747 hebben uitsluitend betrekking op het aantal melkkoeien en dientengevolge hebben de in tabel 2.7 gepresenteerde gegevens dan ook uitsluitend betrekking op het bezit van melkkoeien.

Uit de tabel blijkt dat het aantal arbeiders dat in het bezit was van koeien gedurende de 18e eeuw in absolute zin voortdurend afnam. In de eerste helft van de eeuw was er in relatieve zin echter nog sprake van een lichte toename doordat het totale aantal arbeidershuishoudens iets sneller afnam dan het aantal arbeidershuishoudens met melkkoeien. In de tweede helft van de eeuw nam het aantal arbeiders dat in het bezit was van melkkoeien ook in relatieve zin fors af, zodat aan het eind van de 18e eeuw minder dan een kwart van de arbeiders in het bezit was van minstens één koe. Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw lijkt er dus sprake te zijn van een zekere proletarisering doordat het deel van de arbeidersbevolking dat door het bezit van rundvee over een zekere economische zelfstandigheid beschikte, kleiner werd.

Het is mogelijk dat de achteruitgang van het rundveebezit onder de arbeiders gecompenseerd is door een toename van het bezit van varkens. In de 18e eeuw is echter in slechts één jaar – 1794 – het aantal varkens geteld.[92] In dat jaar waren in de acht onderzochte parochies 139 arbeidershuishoudens (30% van het totaal) in het bezit van tenminste één varken.

TABEL 2.7. Het aantal arbeidershuishoudens in het bezit van minstens één melkkoe in acht parochies, 1687-1794

	1. Totaal aantal arbeiders-huishoudens	2. Waarvan met melkkoeien	2 als % van 1
1688	523	188	36
1747	338	125	37
1794	460	106	24

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 497, 582 en 588.

Dit aantal kan zeker niet worden opgeteld bij het aantal rundveebezitters, omdat deze laatsten naast hun koeien ook steeds varkens bezaten. Er waren dus naast de 106 arbeiders die zowel koeien als varkens bezaten nog 33 arbeiders met alleen varkens. Hoewel er uit vroeger jaren geen kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn, is het wel aannemelijk dat men in de loop van de 18e eeuw meer varkens is gaan houden omdat er door de introductie van de aardappelteelt meer voer voor de varkens ter beschikking kwam. De vermindering van het rundveebezit van de arbeiders kan dus voor een deel gecompenseerd zijn door een toename van het bezit van varkens. Maar zelfs als we alle koehouders en varkenshouders onder de arbeiders in 1794 bij elkaar optellen, blijken die samen slechts 30% uit te maken van de totale arbeidersbevolking, terwijl in 1687 alleen al de koehouders 36% van de arbeiders uitmaakten. Bovendien kan het bezit van kleinvee zoals varkens natuurlijk niet als een volledige compensatie voor het verlies van het bezit van het veel kostbaarder rundvee worden aangemerkt. Het veebezit en daarmee de economische zelfstandigheid van een deel van de arbeiders nam in de tweede helft van de 18e eeuw dus af. Steeds meer arbeiders werden zuivere loonarbeiders zonder neveninkomsten.

De ontwikkeling in de eerste helft van de 19e eeuw is al eerder ter sprake gekomen. Doordat de bevolking toen snel groeide terwijl het aantal boeren en middenstanders slechts heel licht toenam, groeide het aantal arbeiders in deze periode zeer snel. De toename was zo groot dat het percentage arbeiders in 1850 weer op hetzelfde niveau kwam als aan het eind van de 17e eeuw. Intussen was de totale bevolking echter bijna verdubbeld van een kleine 13.000 tot ruim 24.000 terwijl het cultuurareaal maar weinig was toegenomen.

De arbeidersklasse nam in de eerste helft van de 19e eeuw niet alleen toe in aantal. Hoogstwaarschijnlijk is de verhouding tussen het aantal vaste en het aantal losse arbeiders gewijzigd. Vaste arbeiders waren het hele jaar door in dienst van een boer en daardoor steeds verzekerd van werk en inkomsten. Losse arbeiders daarentegen werden slechts voor de duur van een bepaald karwei, zoals bijvoorbeeld de oogst, aangenomen en moesten daarna weer ander werk zoeken. Deze arbeiders waren vooral 's winters vaak werkloos. Het is mogelijk dat in de jaren na 1818, toen de graanprijzen laag waren, boeren om hun kosten te drukken vaste arbeiders vervangen hebben door goedkopere losse arbeidskrachten die niet het hele jaar door moesten worden betaald. In Groningen lijkt dat in deze jaren het geval te zijn geweest.[93] Een tóename van het aantal dure vaste arbeidskrachten lijkt in deze voor de boeren moeilijke periode in elk geval uitgesloten. Dit betekent dus dat het aantal vaste arbeiders hooguit gelijk bleef en misschien zelfs daalde, terwijl het aantal losse arbeiders zeer snel moet zijn gegroeid. Doordat de regionale economie het tempo van de bevolkingsgroei niet kon bijhouden, nam vooral de onderklasse van losse ar-

beiders toe. Een dergelijk verschijnsel heeft Slicher van Bath ook geconstateerd voor het 18e-eeuwse Twente. De bevolkingstoename leidde er daar volgens hem toe dat zich een nieuwe laag ónder de al bestaande lagen van de bevolking schoof.[94]

Over het veebezit van arbeiders in de eerste helft van de 19e eeuw zijn geen kwantitatieve gegevens bekend, maar gezien het weinig rooskleurige beeld van de ontwikkeling van de werkgelegenheid is het zeer waarschijnlijk dat het veebezit onder de arbeiders verder afnam. De samenleving in West-Zeeuws-Vlaanderen was niet in staat de snelle bevolkingsgroei op te vangen, wat leidde tot het ontstaan van een onderklasse van bezitloze losse landarbeiders, groeiende seizoenwerkloosheid en een toenemend beroep op de bedeling. Vooral in de jaren veertig van de 19e eeuw moesten de gemeenten steeds grotere subsidies verstrekken aan de armbesturen omdat die kennelijk steeds meer moeite hadden om aan de vraag naar ondersteuning te voldoen. Zo steeg in Zuidzande de gemeentelijke subsidie aan de armbesturen van 496 gulden in 1840 tot 1.050 gulden in 1849 en in IJzendijke gedurende dezelfde periode van 945 tot 1.541 gulden.[95]

Uiteindelijk zou dit alles leiden tot sociale onrust die vooral in de jaren van de aardappelziekte (1845/1846) tot uitbarsting kwam. Groepen arbeiders overvielen toen 's nachts boerderijen om geld af te persen van de bewoners en probeerden Vlaamse trekarbeiders te verjagen.[96]

2.4. BESLUIT

West-Zeeuws-Vlaanderen is ontstaan door herdijking van het tijdens de 16e eeuw overstroomde Oostkwartier van het Vrije van Brugge. In de periode waarin het gebied onder water stond, werd het overdekt met een zeer vruchtbare laag zeeklei. De goede kwaliteit van de bodem gecombineerd met de rationele inrichting van de nieuwe polders schiep in dit gebied de voorwaarden waaronder een hoog ontwikkelde akkerbouw kon ontstaan.

Het heeft tot het eind van de 17e eeuw geduurd eer het opnieuw bedijkte land herbevolkt was. De vruchtbare grond die hier ter beschikking kwam en het feit dat Zeeuws-Vlaanderen door zijn ligging een aantrekkelijk vestigingsgebied was voor vervolgde gereformeerden en doopsgezinden uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk bewerkstelligden dat de bevolking zeker tot 1690 bleef groeien. Na 1700 zette echter een forse daling in, die zich echter vooral deed voelen in plaatsen met een min of meer stedelijk karakter, zoals Sluis. Rond 1750 begon het inwonertal weer toe te nemen. Had het gebied in 1748 nog maar amper 10.000 inwoners, in 1850 waren het er ruim 24.000. Vooral de zeer snelle groei ná 1815 leidde tot sociale problemen. De economie van West-Zeeuws-Vlaanderen bleek niet in staat te zijn de snelle toename van het aantal arbeidskrachten te verwerken.

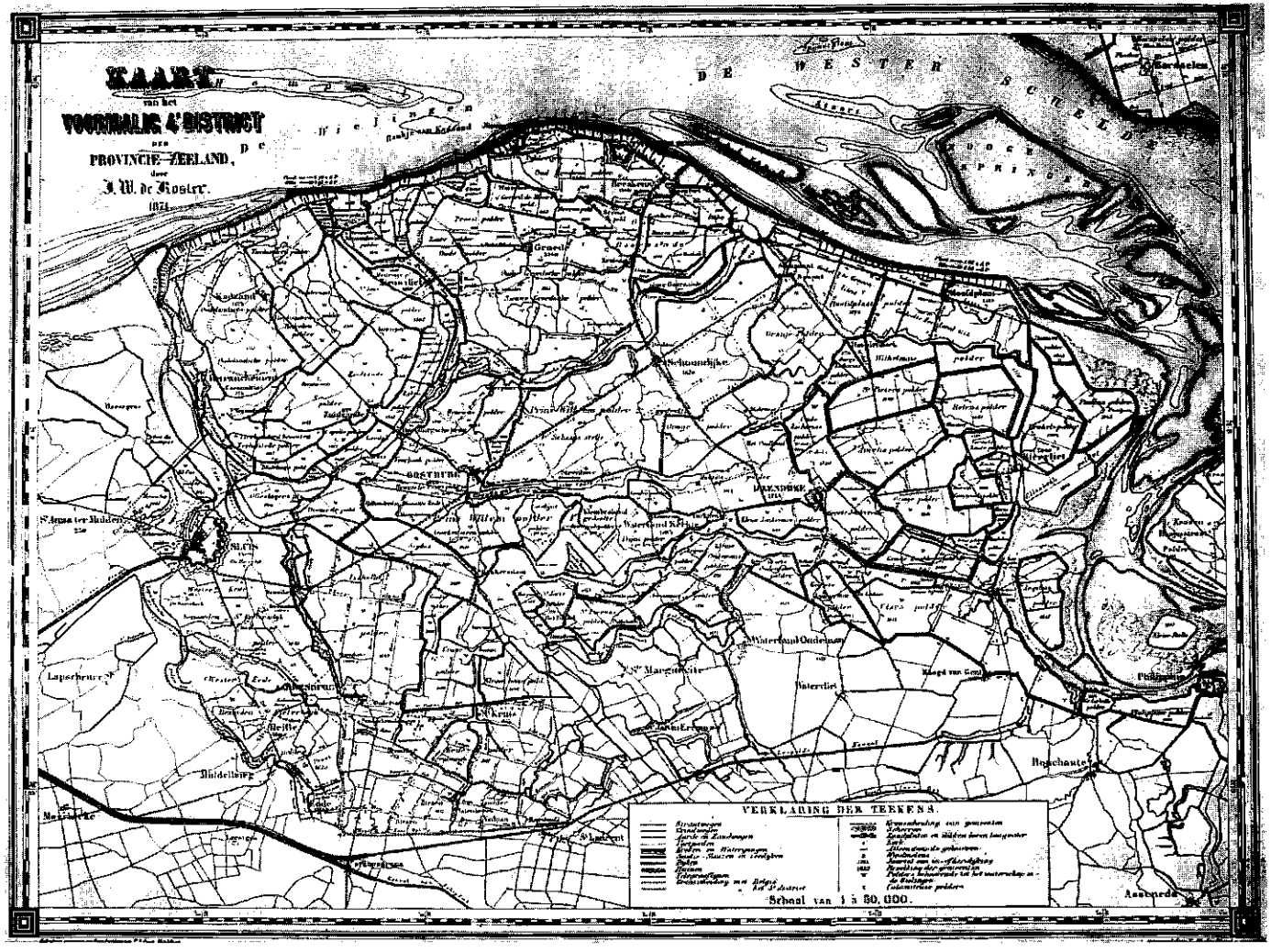
De samenleving die in de nieuwe polders ontstond, kende aanvankelijk

nog geen bijzonder gedifferentieerde beroepsstructuur; nog aan het eind van de 17e eeuw werkte ca. 75% van de beroepsbevolking in de landbouw. Een eeuw later echter was dit gedaald tot 60%. Rond 1800 waren de verzorgende beroepen op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen dan ook zeer goed vertegenwoordigd. Er was toen een levendige handels- en transportsector, met veel schippers en voerlieden die de verbindingen met de steden Middelburg en Rotterdam onderhielden en een groot aantal winkeliers die de uit de steden aangevoerde goederen in de dorpen op het platteland verkochten.

De agrarische sector onderging in de 18e eeuw grote veranderingen. Het aantal boeren nam in de eerste helft van de 18e eeuw fors af. Daarna veranderde het aantal boerenbedrijven nauwelijks, ook in perioden waarin de bevolking groeide. Wel deden zich in de 18e eeuw grote veranderingen voor in de bedrijfsgroottestructuur. Hoewel grote boerenbedrijven in de 17e eeuw zeker wel voorkwamen, vormden ze toen nog een minderheid. In de loop van de 18e eeuw verdwenen vooral veel middelgrote bedrijven, terwijl het aantal grote bedrijven spectaculair toenam. Blijkbaar waren in de moeilijke economische omstandigheden van de eerste helft van de 18e eeuw de middelgrote bedrijven het meest kwetsbaar en konden grotere boeren hun positie versterken ten koste van de middelgrote boeren. De overheersende positie van het grootbedrijf in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw was dus mede een gevolg van de veranderingen die werden veroorzaakt door de economische depressie van de eerste helft van de 18e eeuw. Het is niet uitsluitend een gevolg geweest van het bewust stichten van grote landbouwbedrijven door de bedijkers.[97]

De groep arbeiders nam in de eerste helft van de 18e eeuw zowel in absolute als in relatieve zin af. Gezien het feit dat het cultuurareaal in dit tijdvak licht toenam, is het mogelijk dat de arbeidsproductiviteit toen is toegenomen. Het is echter ook mogelijk dat boeren vaker een beroep zijn gaan doen op trekarbeiders uit andere gebieden. In de tweede helft van de 18e eeuw bleef het percentage arbeiders stabiel. Het kan dus niet gezegd worden dat de 18e eeuw gekenmerkt werd door proletarisering, hoewel de bestaansbasis van de arbeidersbevolking wel werd versmald doordat een steeds kleiner deel van deze groep in het bezit was van (rund)vee.

Heel anders was het gesteld met de ontwikkeling ná 1800. Er ontstonden toen sociale spanningen die werden veroorzaakt door snelle demografische groei en de snel, bijna abrupt verslechterende economische omstandigheden na 1818. Doordat boerenstand en middenstand de bevolkingsgroei niet konden absorberen, groeide vooral de arbeidersklasse. Binnen de arbeidersklasse bleef de meest welvarende groep, die van de vaste arbeiders, stabiel in aantal en mogelijk nam het aantal vaste arbeiders zelfs af. Het was vooral een onderklasse van losse arbeiders die snel in aantal toenam. Deze problemen als gevolg van een snel groeiende bevolking en stagnerende bestaansmiddelen deden zich vrijwel overal op het Zeeuwse platteland voor[98], maar in West-Zeeuws-Vlaanderen was de toe-

KAART 2.2. Kaart van het voormalig vierde district (West-Zeeuws-Vlaanderen) in 1871. RAZ, Aanwinsten kaarten 1975 nr. 60.

stand tegen het midden van de 19e eeuw wel zeer slecht. Het werd een probleemgebied met veel seizoenwerkloosheid, een toenemend aantal bedeelden en sociale onrust. Vanaf 1840 werd het een uitstotingsgebied van migranten, terwijl het daarvoor twee eeuwen lang een aantrekkingsgebied was geweest.

Wat in dit hoofdstuk duidelijk is geworden, is dat er vooral in de 18e eeuw belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden in de plattelandssamenleving van West-Zeeuws-Vlaanderen. De overheersende positie van het grootbedrijf, die door 19e-eeuwse waarnemers gezien werd als het meest kenmerkende aspect van de landbouw in deze streek, blijkt in de 18e eeuw te zijn ontstaan. Hoe dat in zijn werk is gegaan, zal in de volgende hoofdstukken aan de orde komen.

3. PRIJZEN, LONEN EN LASTEN

Van het verloop van de golfbeweging in het economisch leven van West-Europa in de vroeg-moderne tijd bestaat een duidelijk beeld. Omstreeks 1650 kwam een eind aan een langdurige periode van economische expansie. Gedurende de volgende honderd jaren werd West-Europa geplaagd door een economische depressie en ondervond de landbouw grote problemen door de lage prijzen van haar producten. Vanaf 1750 begonnen de prijzen weer te stijgen en vooral tijdens de Napoleontische oorlogen bereikten ze een ongekend hoog niveau. Aan die hausse kwam een eind omstreeks 1818, toen de graanprijzen kelderden als gevolg van de invoer van grote hoeveelheden Russisch graan. Er volgde een contractiefase die aanhield tot rond 1850 en die vooral de akkerbouw trof.[1] Overigens wordt de betekenis van deze laatste depressie soms wel gerelativeerd. Slicher van Bath meent dat er niet zozeer sprake was van een depressie alswel van een terugkeer naar een normaal prijsniveau na de extreem hoge prijzen van het Napoleontische tijdvak.[2]

In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken of het hiervóór geschetste algemene beeld ook geldt voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Hiertoe zullen de fluctuaties van de tarweprijs worden gereconstrueerd, evenals die van de koop- en pachtprijzen van landbouwgrond en van de lonen in de periode 1650-1850. Doel van deze exercitie is niet zozeer vast te stellen in hoeverre West-Zeeuws-Vlaanderen afwijkt van het algemene beeld, maar hoe de rentabiliteit van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld. De schommelingen in de prijs van tarwe geven een beeld van de veranderingen in de inkomsten van het bedrijf; series van lonen en van koop- en pachtprijzen van grond geven inzicht in de ontwikkeling van de kosten van de productiefactoren arbeid en kapitaal.

Ook niet-economische factoren hebben invloed op de rentabiliteit van het landbouwbedrijf. Twee daarvan komen in dit hoofdstuk aan de orde: de hoogte van de belastingdruk en de schade die land en bewoners opliepen tijdens de oorlogen in de 17e en 18e eeuw. Bekend is dat in Drenthe en Staats-Brabant de problemen van de boeren tijdens de depressie van 1650-1750 nog werden verergerd door de fors toenemende belastingdruk.[3] Het is waarschijnlijk dat ook in West-Zeeuws-Vlaanderen de belastingdruk in deze periode toenam. Veranderingen in de tarieven van de belastingen zullen dus moeten worden onderzocht en daarbij moet in een laaggelegen poldergebied als Zeeuws-Vlaanderen zeker ook aandacht worden besteed aan de polderlasten.

Staats-Vlaanderen was een smalle strook land langs de grens met de Zuidelijke Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden vormden in de 17e en 18e eeuw vrijwel steeds het strijdtoneel van de vele oorlogen waar de Republiek bij was betrokken. Het gebied had dan ook regelmatig te maken met inkwartieringen, plundertochten en soms zelfs bezettingen door

vijandelijke troepen. De schade die daardoor werd veroorzaakt had natuurlijk zijn weerslag op de regionale economie en moet derhalve in de analyse worden betrokken.

Het geheel van deze economische en niet-economische factoren vormde het kader waarbinnen de West-Zeeuws-Vlaamse boeren moesten opereren. De ontwikkeling van prijzen, lonen en lasten bezorgde de boeren vaak moeilijkheden, maar kon ook stimuleren tot het zoeken naar nieuwe technische en commerciële mogelijkheden. Alvorens nu de economische golfbeweging te reconstrueren, wil ik eerst de tijdgenoten zelf aan het woord laten over de economische problemen waarmee ze werden geconfronteerd.

3.1. DE VISIE VAN DE TIJDGENOTEN

De wisselingen in het economisch getij gingen aan de tijdgenoten niet ongemerkt voorbij. Soms vonden ze het ook zinvol om wat ze daarvan waarnamen op papier vast te leggen. Dat deden ze vooral in crisisperioden; tijden van voorspoed daarentegen werden zonder commentaar geaccepteerd. Deze paragraaf gaat dan ook in het bijzonder over de perioden van economische achteruitgang en vooral over het tijdvak 1650-1750.

De belangrijkste bronnen waaruit we de mening van de tijdgenoten te weten kunnen komen, zijn rekesten aan de Staten-Generaal en de notulenboeken van de lokale besturen. Deze bronnen moeten echter wel met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Vooral bij de opstelling van rekesten had men een sterke neiging tot overdrijving. Meestal werden dergelijke rekesten ingediend met de bedoeling vrijstelling of vermindering van belasting te verkrijgen en hadden de rekestranten er dus belang bij de situatie in donkere kleuren af te schilderen.[4] Maar toch is het goed om het economische golfbeweging niet alleen te reconstrueren met behulp van tijdreeksen, maar ook de ervaringen van de tijdgenoten hierbij te betrekken. Wat zij hierover hebben opgeschreven kan, mits kritisch benaderd, inzicht geven in de problemen waar de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw mee te kampen had.

Tot ongeveer 1680 vernemen we geen klachten van het College 's lands van den Vrijen over slechte economische omstandigheden. De eerste klachten werden geuit in een rekest uit 1681. Het College schreef toen aan de Staten-Generaal dat de boeren in het Vrije het moeilijk hadden als gevolg van de inkwartieringen tijdens de oorlog van 1672-78 en de slechte oogsten van 1679, 1680 en 1681. In die drie jaren zouden de oogstopbrengsten zo laag zijn geweest dat de boeren er maar de helft van hun pacht mee konden betalen. De problemen werden nog verergerd doordat het hier ging om drie opeenvolgende misoogsten. Om de gevolgen van één enkele misoogst op te vangen kon een boer nog wel gebruik maken

van een in voorafgaande, betere oogstjaren opgebouwde reserve, maar tegen drie misoogsten na elkaar waren de financiële reserves van de meeste boeren niet bestand. Eigenaren van boerderijen moesten hun pachters met geld en goede woorden bewerken om hun bedrijf niet aan zijn lot over te laten.[5]

Toen in 1685 vele hugenoten Frankrijk ontvluchtten na de intrekking van het Edict van Nantes, wilde het Vrije van Sluis graag zoveel mogelijk boeren opvangen die lid waren geweest van de protestantse gemeente van Guines bij Calais. Het motief hiervoor was dat delen van het Vrije 'sedert eenige jaren herwaarts zoodanig uitgeput en gedepeupleerd waren dat men menigte van hofsteden had zien afbreken of onder de voet vallen, huizen vervallen en honderden gemeten lands onbebouwd en vaag liggen'.[6] Sommige boeren accumuleerden ook steeds meer land dat door anderen was verlaten. Daarom vaardigde het Vrije op 5 december 1685 een verbod uit op het pachten van meer dan één hofstede of van meer dan 100 gemeten land (44 ha) van verschillende eigenaren.[7]

Bezien in het licht van het materiaal waarover we nu de beschikking hebben, lijken deze jammerklachten nogal overdreven. Van een forse demografische achteruitgang van het West-Zeeuws-Vlaamse platteland valt vóór 1700 niets te bespeuren, zoals al in het vorige hoofdstuk is gebleken. Integendeel, tot het eind van de 17e eeuw nam de bevolking zelfs toe. Ook van de vorming van zeer grote boerenbedrijven was tot omstreeks 1685 nauwelijks sprake. Uit de jaren tachtig van de 17e eeuw is uit het Vrije van Sluis slechts één geval bekend, waarbij twee boerderijen werden samengevoegd tot een groter complex. Het betrof hier twee boerderijen onder Zuidzande die in 1681 werden samengevoegd tot een bedrijf van ruim 228 gemeten (101 ha) land.[8]

De klachten van het Vrije hielden echter aan. In 1689 schreven de schepenen aan de Staten-Generaal dat er in hun rechtsgebied grote armoede heerste 'door de langhduijrige lage mart van de granen, dobbel gemael, ende het inkoopen voor meer als duijsent pondt Vlaems aan wapens om sigh daervan tegen den viandt te bedijnen'.[9] In de volgende jaren werden deze klachten regelmatig herhaald, steeds werden lage graanprijzen, hoge belastingen en de problemen veroorzaakt door de oorlog aangevoerd als oorzaken van de armoede. Als gevolg hiervan zou in 1690 één op de drie boeren niet meer in staat geweest zijn om zijn schulden te voldoen en zouden de meeste boeren enkele jaren achterstand hebben gehad bij de betaling van de pacht.[10]

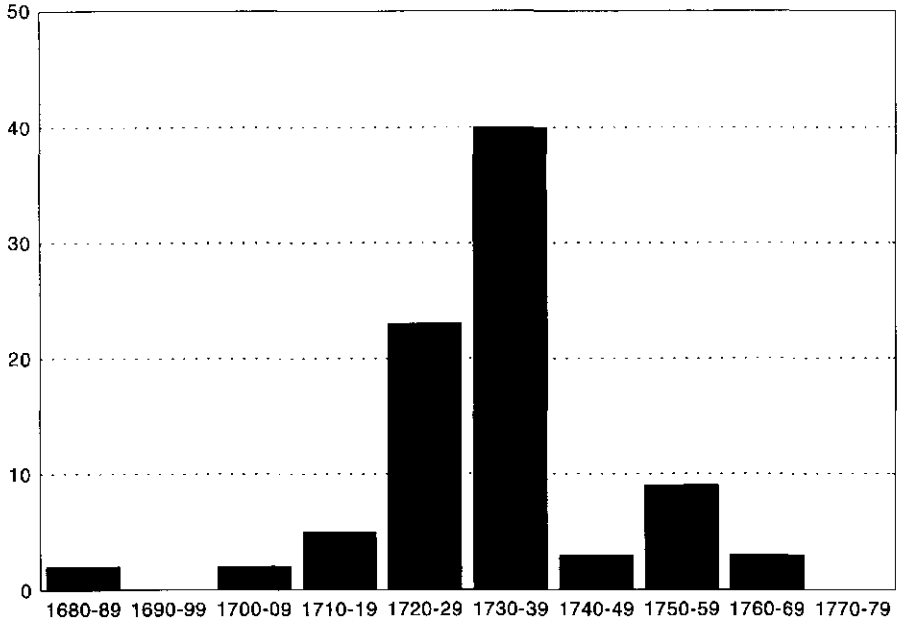
Halverwege de jaren negentig van de 17e eeuw namen de klachten over economische rampspoed af. Aanwijzingen voor het bestaan van economische problemen zijn in het archief van het Vrije pas weer te vinden in de jaren rond 1730. Tot die aanwijzingen behoren de verboden op het afbreken van vervallen gebouwen uit 1729, 1733 en 1743, die hiervóór al werden vermeld in paragraaf 2.2. Blijkbaar verlieten veel mensen de streek op zoek naar een beter bestaan elders en kwamen daardoor huizen leeg te

staan en te vervallen. Dat een deel van de bevolking wegtrok wegens de economische tegenspoed blijkt ook uit een brief van het Vrije aan de Staten-Generaal uit 1732. Het Vrije wilde toen lutheranen opnemen die verdreven waren uit het prinsbisdom Salzburg omdat West-Zeeuws-Vlaanderen de laatste jaren was ontvolkt. Huizen stonden leeg, land bleef 'vaag' (onbebouwd) liggen en arbeiders trokken weg, dit alles vanwege 'de slegte geldinge der granen'.[11] Dat er omstreeks 1730 inderdaad sprake was van ontvolking van het West-Zeeuws-Vlaamse platteland, blijkt ook uit de in paragraaf 2.2 gepresenteerde cijfers. Ondanks de aankomst van vluchtelingen uit Noord-Frankrijk en Salzburg nam de plattelandsbevolking tussen 1698 en 1748 met ongeveer 10% af.

Het blijft natuurlijk de vraag hoe betrouwbaar de rekesten van het Vrije van Sluis zijn. Zoals hiervoor al gesteld, was het doel van deze documenten verlaging van belastingen te verkrijgen en daarom zal men ertoe geneigd zijn geweest de situatie zo treurig mogelijk voor te stellen. Aan de andere kant waren waarschijnlijk weinigen in het gebied zo goed geïnformeerd over de economische situatie als de schepenen van het Vrije. Zij konden de toestand van de economie onder andere afleiden uit de overdrachten van roerende zaken wegens pachtschulden. In West-Zeeuws-Vlaanderen was het gebruikelijk dat een pachter die een schuld had opgebouwd door het gedurende één of meerdere jaren niet betalen van de pacht, al zijn roerende zaken – werktuigen, vee en meubilair – tot zekerheidstelling van die schuld overdroeg aan de verpachter. Eigenlijk ging het hier om een vorm van bezitloos pand: de pachter kon de goederen blijven gebruiken en als het hem financieel weer voor de wind zou gaan, kon hij zijn goederen weer terugkopen door de schuld af te lossen. Als het echter fout zou lopen, kon de verpachter de spullen verkopen en zo (een deel van) zijn vordering recupereren. Deze overdrachten moesten worden geregistreerd door het schepencollege van het Vrije en uit de aantallen akten die werden gepasseerd, konden de schepenen dus vrij goed afleiden hoe de agrarische sector in hun gebied er voor stond.

De overdrachten van roerende zaken voorkomend in de transportregisters van het Vrije van Sluis zijn geteld en de uitkomsten daarvan zijn in grafiek 3.1 bijeengebracht. Aldus wordt weergegeven hoeveel van deze overdrachten er per decennium plaatsvonden tussen 1680 en 1780. Uit deze grafiek kan worden afgeleid dat de klachten van het Vrije uit de laatste decennia van de 17e eeuw mogelijk toch meer op het verlangen naar lagere belastingen dan op werkelijke economische rampspoed waren gebaseerd. Er vonden toen slechts twee overdrachten plaats, beide in de jaren tachtig. Moeten dus de klachten van de schepenen van het Vrije over de slechte toestand van de landbouw aan het eind van de 17e eeuw met enige scepsis worden benaderd, aan de oprechtheid van hun klachten uit de periode rond 1730 kan moeilijk worden getwijfeld. Tussen 1720 en 1740 moesten 63 boeren hun roerend goed overdragen aan de eigenaar van hun land en dit op een totaal van amper 300 boeren. Na 1740 lijkt het

GRAFIEK 3.1. Het aantal overdrachten van roerende goederen wegens pachtschulden, 1680-1779

Bron: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 758-798 en 820-838.

ergste achter de rug te zijn, alleen in de jaren vijftig neemt het aantal overdrachten nog even toe, wat waarschijnlijk een gevolg was van de Franse bezetting in 1747-49.

Jammergenoeg zijn er over de effecten van de daling van de graanprijzen na 1818 in West-Zeeuws-Vlaanderen weinig contemporaine getuigenissen te vinden. Wel weten we dat er elders in Zeeland luid over werd geklaagd.[12] Maar ook in Zeeuws-Vlaanderen was men er kennelijk wel van overtuigd dat de toestand kritiek was. Zo schreef de Aardenburgse notaris Abraham van den Broecke, die tevens rentmeester was van baron Van Hardenbroek, in 1835 aan zijn opdrachtgever: 'Indien de ongunstige staat van den landbouw nog lang zoo blijft, ziet het er kommerlijk uit en zal men zien dat de landbouwers hier totaal arm worden'.[13]

Uit de opmerkingen van het College 's lands van den Vrijen over de economische situatie in haar rechtsgebied kan worden afgeleid dat er in het tijdvak 1650-1750 twee crisisperioden zijn geweest, de eerste omstreeks 1680-90 en de tweede rond 1730. De eerste crisisperiode lijkt niet al te ernstig van aard te zijn geweest, de tweede was echter duidelijk ernstiger. Ook de jaren na 1818 werden door de tijdgenoten als een crisisperiode ervaren. In de volgende paragrafen zal de visie van de Heren getoetst wor-

den aan de verzamelde kwantitatieve gegevens, om te beginnen die over de tarweprijs.

3.2. DE PRIJS VAN TARWE

De West-Zeeuws-Vlaamse boeren zetten verschillende producten af op de markt. Het ging daarbij hoofdzakelijk om akkerbouwgewassen, waarvan tarwe het belangrijkst was. Daarom wordt in deze paragraaf het verloop van de prijzen van dit gewas gereconstrueerd. Natuurlijk hadden de boeren nog andere inkomsten, maar het prijsverloop van dit zeer belangrijke gewas kan zeker dienen om enig inzicht te krijgen in de inkomsten van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven.

Het kiezen van een markt waarvan de prijzen worden gevolgd levert echter een aantal problemen op. Bruikbare prijsgegevens van lokale markten in West-Zeeuws-Vlaanderen zijn er nauwelijks. Nu is dat geen onoverkomelijk probleem omdat het grootste deel van de tarwe toch buiten de regio werd verkocht. De bestemming van het West-Zeeuws-Vlaamse graan verschoof echter in de loop van de tijd. Tot het eind van de 17e eeuw was Brugge de belangrijkste markt voor het West-Zeeuws-Vlaamse graan. Van ongeveer 1700 tot 1795 echter werd vrijwel alle tarwe verzonden naar Middelburg of Rotterdam, waarna Brugge en vooral Gent weer de belangrijkste bestemmingen werden. Vervolgens werd vanaf 1815 het meeste Zeeuws-Vlaamse graan verkocht in Rotterdam. Op deze wijzigingen in de handelsstromen en de oorzaken daarvan zal nog nader worden ingegaan in paragraaf 6.1. Wat hier van belang is, is dat we idealiter zouden moeten beschikken over Brugse prijsgegevens voor de 17e eeuw, over Middelburgse of Rotterdamse prijsreeksen uit de 18e eeuw, over Gentse of Brugse prijzen uit de Franse tijd en tenslotte over prijzen te Rotterdam voor de jaren na 1815.

De mogelijkheden worden echter beperkt door het beschikbare bronnenmateriaal. Vooral de 18e eeuw levert in dit opzicht problemen op, omdat uit die periode geen langlopende prijsreeksen uit Middelburg en Rotterdam bekend zijn. Voor de Dordtse markt bestaan echter prijsreeksen van landbouwprodukten vanaf 1693. Op deze markt werd weliswaar weinig Zeeuws-Vlaams graan afgezet, maar Priester heeft aangetoond dat in de 19e eeuw de prijsverschillen tussen Dordrecht en Middelburg verwaarloosbaar klein waren.[14] De Dordtse prijsreeksen kunnen dus worden gebruikt om een beeld te vormen van de prijzen die de West-Zeeuws-Vlaamse boeren ontvingen voor hun graan.

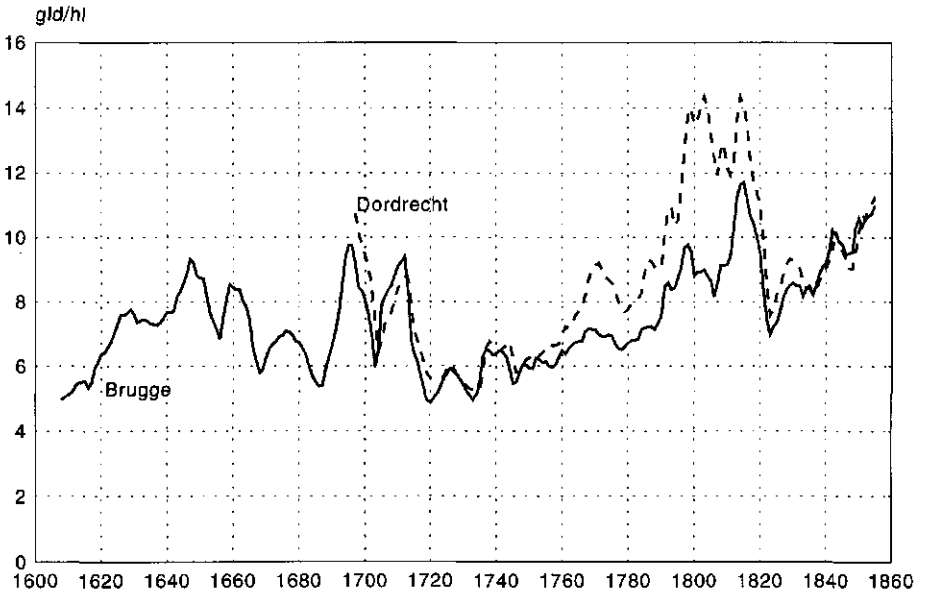
Voor Brugge kan een prijsreeks van tarwe geconstrueerd worden die, met slechts enkele hiaten, loopt van 1348 tot 1914. Voor dit onderzoek zijn echter slechts de prijzen van de 17e tot het midden van de 19e eeuw van belang. Hiervan zijn negenjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden berekend. Het gaat in dit verband immers om de ontwikkeling op lange

termijn. Ook van de tarweprijzen te Dordrecht zijn negenjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden berekend. De resultaten zijn weergegeven in grafiek 3.2.

Als we eerst kijken naar van de tarweprijs te Brugge, dan zien we dat die een stijgende lijn vertoonde tot in het midden van de 17e eeuw. Vanaf ongeveer 1660 echter zette een daling in. Dit lijkt in overeenstemming te zijn met het algemene beeld van het verloop van de seculaire trend zoals dat aan het begin van dit hoofdstuk is geschetst. Toch kan de periode tot het begin van de 18e eeuw niet worden afgeschilderd als een langdurige aaneengesloten periode van malaise. Naast jaren waarin de prijzen fors daalden, waren er ook perioden van herstel, zoals in de jaren negentig van de 17e eeuw. Pas vanaf ongeveer 1710 zette een hardnekkige depressie in die aanhield tot in de jaren vijftig.

Het verloop van de tarweprijs te Dordrecht blijkt tot 1760 niet wezenlijk anders te zijn dan in Brugge. Ook in Dordrecht wisselden tot 1710 perioden van forse stijging en even forse daling elkaar af en ook hier begon na 1710 een tijdvak met lage prijzen dat tot ongeveer 1760 aanhield. Na dit laatste jaar zien we in Dordrecht en Brugge echter uiteenlopende ontwikkelingen. Weliswaar zette op dat moment in beide plaatsen een prijsstijging in die, met een onderbreking in de jaren zeventig, doorzette tot het eind van de 18e eeuw, maar in Brugge was die stijging veel bescheidener

GRAFIEK 3.2. De prijs van tarwe te Brugge (1608-1855) en Dordrecht (1697-1855), negenjaarlijks voortschrijdend gemiddelde (in guldens per hectoliter)

Bronnen: VERHULST, 'Sint-Donatiaanskapittel', VERMAUT, 'Prijzen', VANDERPIJPEN 'Brugse merkuriale', PRIESTER, *Geschiedenis*, bijlage H.3.

dan in Dordrecht. Vooral in de Franse tijd werd het prijsverschil tussen Brugge en Dordrecht zeer groot. Een hectoliter tarwe kon toen in Dordrecht 40 tot 50% meer opbrengen dan in Brugge. Voor de Zeeuws-Vlaamse boeren, die sinds 1795 door een exportverbod waren afgesneden van de Nederlandse markten, betekende dit dat ze niet niet zoals hun collega's in de Bataafse Republiek konden profiteren van de extreem hoge graanprijzen die daar toen golden. In plaats daarvan moesten ze genoegen nemen met de veel lagere, maar ook nog respectabele, prijzen op de Vlaamse markten. Na 1815 is het prijsverschil tussen Brugge en Dordrecht weer verdwenen. In beide steden daalde de tarweprijs vanaf 1818 dramatisch. De inzinking was dit keer echter van korte duur, halverwege de jaren dertig herstelde de prijs zich weer.

Het verloop van de tarweprijs lijkt redelijk overeen te komen met het algemene beeld zoals geschetst aan het begin van dit hoofdstuk. Opvallend is wel dat de perioden van neergang soms werden onderbroken door sterke prijsstijgingen, bijvoorbeeld omstreeks 1709 en 1740. Deze prijsstijgingen werden veroorzaakt door de misoogsten die zich toen in vrijwel heel Noordwest-Europa voordeden als gevolg van strenge winters.[15] Broodgraan zoals tarwe behoorde tot de eerste levensbehoeften en derhalve was de vraag ernaar uiterst inelastisch. Bij een gering aanbod als gevolg van een mislukte oogst konden de prijzen van tarwe dus zeer hoog oplopen. In principe kon de consument in plaats van tarwe wel de goedkopere rogge kopen, maar ook de prijzen daarvan stegen onder deze omstandigheden zeer sterk.

Als in een reeks van jaren de oogsten in een aantal belangrijke productiegebieden tegenvielen, dan konden die hoge prijzen jarenlang aanhouden. Dit was het geval in het laatste decennium van de 17e eeuw. Nederland kende toen strenge winters in de jaren 1691, 1692, 1695, 1697 en 1698.[16] Ook Frankrijk en het Rijnland maakten toen strenge winters mee.[17] Bovendien waren de zomers in dit decennium ook koud. Engeland had hierdoor een serie slechte oogsten tussen 1692 en 1698 en rond de Oostzee was de toestand ook al slecht; in Estland heerste tussen 1695 en 1697 hongersnood.[18] In Vlaanderen was de situatie in 1699 zo slecht dat men genoodzaakt was Siciliaans graan in te voeren.[19] Voor de consument moeten dit barre jaren zijn geweest, maar voor de grote graanboeren die ondanks de slechte opbrengsten toch tarwe konden verkopen, was het een goede tijd.

De inelasticiteit van de vraag naar tarwe komt duidelijk tot uitdrukking als we de prijsfluctuaties van dit gewas vergelijken met die van gerst. Gerst was, althans in Noordwest-Europa, geen broodgraan. Het werd gebruikt als grondstof voor brouwerijen en distilleerderijen. Als de prijs van gerst opliep als gevolg van een misoogst, kon de consument afzien van het kopen van bier en jenever. Het basisvoedsel brood kon hij echter niet missen. Het verschil blijkt duidelijk als we de variatiecoëfficiënt, die de mate van spreiding ten opzichte van het rekenkundig gemiddelde aangeeft, be-

rekenen van de prijzen van tarwe en gerst op de markt van Dordrecht.[20] Voor de tarweprijs bedroeg die in de periode 1700-49 31%, voor de prijs van gerst 23%. De prijs van tarwe bleek dus sterkere fluctuaties te vertonen dan die van gerst. Dat gold vooral in perioden waarin misoogsten voorkwamen, zoals het decennium 1700-09, toen de variatiecoëfficiënt voor tarwe 39% bedroeg en voor gerst slechts 24%. In jaren met alleen goede oogsten, zoals het tijdvak 1720-29, was de variatiecoëfficiënt veel lager en het verschil tussen tarwe en gerst ook aanzienlijk kleiner: 13% voor tarwe en 11% voor gerst. De tarweprijs was dus duidelijk gevoeliger voor de gevolgen van misoogsten. Voor de prijs van rogge, het andere broodgraan, heeft Roessingh voor de Arnhemse markt vergelijkbare uitkomsten verkregen.[21]

Grafiek 3.2 toont ook een merkwaardig verschijnsel dat om een verklaring vraagt. Tussen 1760 en 1815 steeg de tarweprijs in Dordrecht veel sneller dan in Brugge, waardoor er voor die graansoort een steeds groter prijsverschil tussen deze steden ontstond. Dit verschijnsel beperkte zich niet enkel niet tot deze twee steden. Volgens Vandenbroeke stegen de prijzen van broodgraan in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1726 en 1792 in hun algemeenheid met ongeveer 30%, terwijl ze in Holland in dezelfde periode met maar liefst 50% toenamen.[22]

Deze uiteenlopende ontwikkelingen werden veroorzaakt door de verschillende mate waarin de Noord- en Zuid-Nederlandse landbouw in staat waren de eigen bevolking van broodgraan te voorzien. Hoewel De Vries heeft aangetoond dat de akkerbouwgebieden in het noorden en zuidwesten van de Republiek in staat waren het leeuwendeel van de tarwe te produceren waar in de Hollandse steden vraag naar bestond, was Holland toch genoodzaakt extra tarwe te importeren om in de volledige behoefte te kunnen voorzien.[23] Toen in de tweede helft van de 18e eeuw de graanprijzen in Europa onder invloed van economische en demografische groei sterk stegen, moesten dus ook in Holland de tarweprijzen wel stijgen. Door de toenemende problemen bij de invoer van graan in de Franse tijd stegen de graanprijzen in Holland toen tot ongekende hoogten.

In de Zuidelijke Nederlanden was de situatie wezenlijk anders. Niet alleen waren deze gewesten in staat voldoende broodgraan te produceren voor de eigen bevolking, ze konden zelfs graan uitvoeren. Aan het eind van de 18e eeuw werd naar schatting 5% van de Zuid-Nederlandse graanproduktie uitgevoerd, hoofdzakelijk naar de Republiek.[24] Uitvoer van graan werd zelfs als noodzakelijk beschouwd, omdat men vreesde dat de prijzen in Vlaanderen en Brabant omlaag gedrukt zouden worden als het surplus aan graan op de binnenlandse markt zou worden aangeboden.[25] Tot het eind van de 18e eeuw bleven de Zuidelijke Nederlanden tarwe en rogge exporteren en pas in de loop van de 19e eeuw zou België een netto importeur van graan worden.[26] Voor de voorziening van broodgraan verkeerden de Zuidelijke Nederlanden in de 18e eeuw dus in een gunstige

positie en konden prijsstijgingen er beperkt blijven.[27]

Nadat Staats-Vlaanderen en de Zuidelijke Nederlanden in 1795 door Frankrijk waren geannexeerd, werd de uitvoer van graan naar de Bataafse Republiek verboden. Dit verbod moet een belangrijke oorzaak zijn geweest van het zeer grote verschil in de prijs van tarwe tussen Holland en Vlaanderen in het eerste decennium van de 19e eeuw. Een belangrijk deel van de totale hoeveelheid van 36.000 last tarwe die toen volgens De Vries jaarlijks in de Bataafse Republiek werd geconsumeerd[28], was immers afkomstig uit de inmiddels door Frankrijk geannexeerde gebieden Brabant, Vlaanderen en Staats-Vlaanderen. De ruim 6.000 last tarwe die jaarlijks vanuit de Zuidelijke Nederlanden werd geëxporteerd, had namelijk voor het grootste deel Amsterdam als bestemming.[29] Ook het wegvallen van de import van graan uit Staats-Vlaanderen moet voor de graanvoorziening van Holland een klap zijn geweest. Alleen al het westelijke deel van Staats-Vlaanderen moet jaarlijks zeker 2.000 last tarwe hebben kunnen uitvoeren.[30] Het is niet al te gewaagd om ervan uit te gaan dat door het Franse uitvoerverbod de aanvoer van tarwe naar de Bataafse Republiek met 1/5 tot 1/4 verminderde. En het is daarom niet verwonderlijk dat de tarweprijs op de Hollandse en Zeeuwse markten in die periode snel steeg. Op de markten van Brugge en Gent daarentegen groeide de aanvoer van tarwe doordat de Zeeuws-Vlaamse boeren genoodzaakt werden hun graan naar het zuiden uit te voeren. Dit had ongetwijfeld een dempende invloed op de prijsontwikkeling van tarwe in deze Vlaamse steden.

Dat het verschil in het niveau van de tarweprijs na 1815 weer grotendeels verdween, hoeft geen verwondering te wekken. Zowel noord als zuid moest in deze periode graan importeren en na de scheiding van 1830 voerden beide landen een gematigd liberale politiek ten aanzien van de graanhandel. Nederland en België ondergingen voortaan op dezelfde wijze de Europese ontwikkeling in het verloop van de graanprijzen.

Het blijkt dus dat de hoogte van de prijzen die de West-Zeeuws-Vlaamse boeren ontvingen voor hun graan tot 1815 mede afhankelijk was van de plaats waar ze hun graan verkochten. In sommige perioden konden de boeren zelf bepalen waar ze hun graan verkochten. Vaak echter werd hun die keuzemogelijkheid ontnomen omdat bepaalde markten door politieke of militaire obstakels niet bereikbaar waren. Als grensgebied was Zeeuws-Vlaanderen steeds uiterst kwetsbaar omdat het door uitvoerverboden en oorlogsomstandigheden kon worden afgesneden van zijn afzetmarkten.

3.3. De koop- en pachtprijzen van landbouwgrond

Behalve de graanprijzen geven ook de koop- en pachtprijzen van landbouwgrond een goed beeld van het verloop van het economische getij en

van de rentabiliteit van het landbouwbedrijf. Dat geldt vooral voor de koopprijzen.[31] Tot de belangrijkste factoren die de koopprijs van landbouwgrond bepalen, behoort immers de verwachting die de marktpartijen hebben omtrent de rentabiliteit van de grond. Die rentabiliteit wordt in belangrijke mate bepaald door de agrarische conjunctuur en deze laatste wordt dus weerspiegeld in de koopprijs van landbouwgrond. Dit geldt in principe ook voor de pachtprijzen, maar bij deze laatste spelen enkele zaken die het beeld kunnen vertroebelen. Ten eerste worden pachtcontracten doorgaans voor een langere termijn afgesloten; in West-Zeeuws-Vlaanderen gewoonlijk zes of zeven jaar. Omdat voor de duur van de pachttermijn de prijs vastligt, zullen eventuele veranderingen in de conjunctuur dus met enige vertraging doorwerken. Ten tweede is het mogelijk dat landeigenaren een paternalistische houding innamen ten opzichte van hun pachters. Hierdoor namen deze eigenaren vaak genoegen met minder pacht dan onder de gegeven omstandigheden mogelijk was.[32] Dit accepteren van een lage pachtsom kan overigens ook gemotiveerd zijn door eigenbelang van de verpachter: hij kan erbij gebaat zijn bekwame en solvabele pachters aan zich te binden. Een derde probleem is dat de contractueel overeengekomen pachtsom niet altijd overeen kwam met de werkelijk betaalde pacht. Tijdens depressieperioden werd vaak een deel van de pacht kwijtgescholden.[33] Deze factoren te zamen maken dat de pachtprijs als indicator voor het verloop van de economische conjunctuur minder geschikt is dan de koopprijs van landbouwgrond, maar daarmee nog niet geheel onbruikbaar.

3.3.1. *De koopprijs*

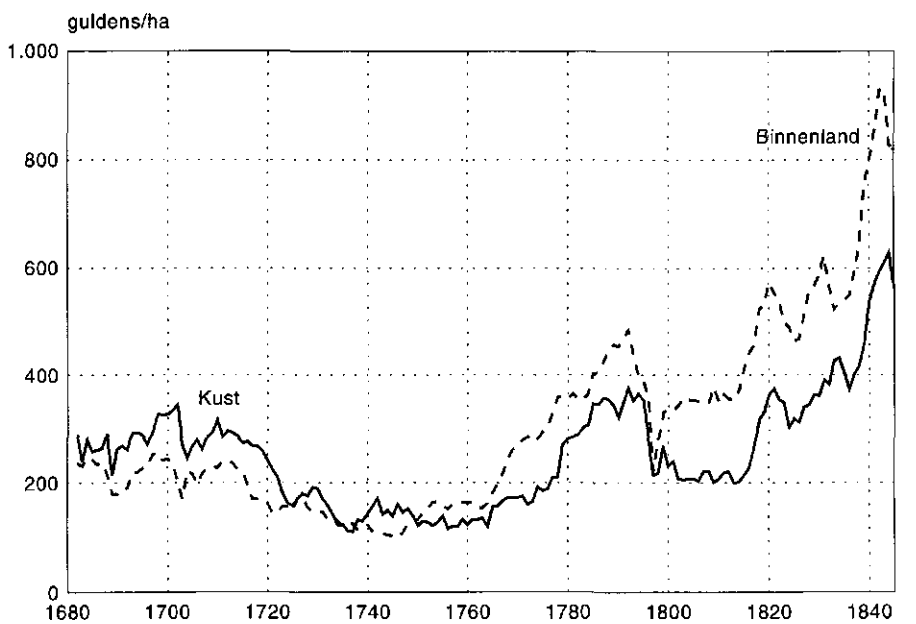
De koopprijs van landbouwgrond kan worden ontleend aan de transportregisters, waarin de akten van overdracht van onroerende zaken werden geregistreerd. Ten tijde van de Republiek vonden in West-Zeeuws-Vlaanderen de meeste overdrachten plaats ten overstaan van het gerecht van het Vrije van Sluis. De transportregisters van dit gerecht vangen aan in 1641, doch pas vanaf 1680 wordt in álle akten de koopprijs van het goed opgenomen. Nadat het Vrije van Sluis in 1795 was opgeheven, vonden de overdrachten van onroerende zaken plaats bij notariële akte. Om een prijsreeks te construeren zijn uit de transportregisters van het Vrije en uit de archieven van de zeven belangrijkste notariskantoren alle transportakten van hofsteden en los land verwerkt. Aldus zijn de gegevens uit een kleine 5.000 akten uit de periode 1680-1847 verzameld, naar schatting ongeveer 70% van het totaal aantal akten dat in dit tijdvak in West-Zeeuws-Vlaanderen is opgemaakt.[34]

Gemiddeld werden 30 akten per jaar verwerkt. De oppervlakte die gemiddeld per jaar werd overgedragen bedroeg 236 ha. Het aantal overdrachten kon echter per jaar schommelen; van sommige jaren werden slechts drie akten aangetroffen. In zulke gevallen bestaat het risico dat het

jaargemiddelde wordt beïnvloed door een uitzonderlijk geval, bijvoorbeeld de verkoop van een stuk grond van extreem slechte kwaliteit. Om die reden is het niet zinvol jaargemiddelden te berekenen. In plaats daarvan toont grafiek 3.3, waarin de gegevens over de koopprijzen zijn verwerkt, vijfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden. Het gebied is voor de berekening van deze gemiddelden uitgesplitst in twee gebieden: kust en binnenland. De grafiek toont derhalve twee lijnen. De eerste lijn geeft het vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde weer van de koopprijs van landbouwgrond in de waterkerende polders langs de kust van Wielingen en Westerschelde. Het betreft hier ruwweg het grondgebied van de gemeenten Cadzand, Retranchement, Zuidzande, Nieuwvliet, Groede, Breskens, Hoofdplaat en Biervliet. De tweede lijn toont hetzelfde gemiddelde voor het 'binnenland' van West-Zeeuws-Vlaanderen. Op de redenen voor deze indeling zal ik verderop in deze paragraaf nog terugkomen.

Uit de grafiek blijkt dat de trend aan de kust in grote lijnen dezelfde was als die in het binnenland. Vanaf ongeveer 1715 zette definitief een daling van de grondprijs in die een dieptepunt bereikte in de jaren dertig van de 18e eeuw. Pas na 1765 begon de prijs weer duidelijk te stijgen. Het verloop van de grondprijs volgt vrij nauwkeurig het verloop van de tarweprijs. In de vorige paragraaf bleek dat de langdurige depressie van de tarweprijs begon omstreeks 1710 en aanhield tot de jaren zestig. Zowel de

GRAFIEK 3.3. De koopprijs van landbouwgrond, 1682-1845, vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde (in guldens per ha)

Bron: tabel C.1.

graanprijzen als de koopprijzen van landbouwgrond duiden er dus op dat de landbouw in dit gebied pas in het begin van de 18e eeuw ernstige problemen kreeg. In de jaren negentig van de 17e eeuw vertoonde de grondprijs zelfs nog een stijgende lijn, wat aansluit bij de in dit decennium eveneens hoge tarweprijs.

Na 1770 steeg de prijs van landbouwgrond snel, om een voorlopig hoogtepunt te bereiken in 1793-94. Als gevolg van de chaos veroorzaakt door de Franse bezetting in 1795 kelderde de prijs, om vervolgens gedurende de gehele Franse tijd op een relatief laag niveau te blijven. In de vorige paragraaf bleek al dat ook de tarweprijs te Brugge in de Franse tijd niet zulke grote hoogten bereikte als die op de markten van de Bataafse Republiek. De Franse tijd is voor de Zeeuws-Vlaamse landbouw dan ook duidelijk niet zo'n *'boom'*-periode geweest als voor de landbouw in de rest van het land.

Na 1815 begon de koopprijs van landbouwgrond opnieuw te stijgen. De daling van de graanprijzen vanaf 1818 veroorzaakte slechts een korte inzinking in het begin van de jaren twintig. Vanaf het midden van de jaren dertig gingen de prijzen steil omhoog, totdat zich omstreeks 1845 een daling voordeed, die waarschijnlijk werd veroorzaakt door de aardappelziekte en de daarmee gepaard gaande sociale onrust. Hier blijkt dus hetzelfde als wat eerder al te zien was bij de bespreking van de graanprijzen: de toestand in de periode 1820-50 was kennelijk niet zo ernstig als vaak wordt beweerd. Slicher van Bath's relativering van de ernst van deze depressie, waaraan in het begin van dit hoofdstuk werd gerefereerd, wordt dus bevestigd.

Opmerkelijk is nog wel dat het verloop van de koopprijs van landbouwgrond in West-Zeeuws-Vlaanderen wat afwijkt van dat elders in de Republiek. Dat blijkt uit een vergelijking met de prijsontwikkeling in de Beijerlanden.[35] Daar zette al rond 1650 een daling van de grondprijs in die tot rond 1730 onafgebroken doorging. Er was daar geen sprake van een prijsherstel in de jaren negentig van de 17e eeuw. Wat West-Zeeuws-Vlaanderen en de Beijerlanden wel gemeen hebben, is het bereiken van het dieptepunt rond 1730 en het opnieuw stijgen van de prijzen vanaf ca. 1760. In de Beijerlanden echter bleef de prijsstijging doorzetten tot omstreeks 1810, terwijl in West-Zeeuws-Vlaanderen de stijging al in 1795 tot stilstand kwam. Na 1815 komt de ontwikkeling in beide gebieden weer overeen. Een korte inzinking in de jaren twintig werd gevolgd door een snelle stijging van de grondprijs vanaf omstreeks 1830.

Tot nu toe heb ik het verschil tussen kustgebied en binnenland van West-Zeeuws-Vlaanderen buiten beschouwing gelaten. Er blijkt tussen deze gebieden in de jaren 1682-1839 steeds een opmerkelijk verschil in prijsniveau te hebben bestaan. Tot omstreeks 1750 was de grondprijs in het binnenland steeds láger dan die aan de kust, daarna was de prijs in binnenland altijd hóger. Vooral na 1800 werd dit prijsverschil steeds groter.

Wat zou de oorzaak van het verschil in prijsniveau kunnen zijn? Deze is

zeker niet gelegen in de kwaliteit van de grond. Het bodemkundig landschap is in het binnenland van West-Zeeuws-Vlaanderen niet wezenlijk anders dan in de kuststrook. Een verschil in bodemkwaliteit zou trouwens ook niet kunnen verklaren waarom omstreeks 1750 de grond in het binnenland duurder werd dan die aan de kust terwijl tevoren het land in de kuststrook steeds duurder was geweest. De oorzaak van het ontstaan van dit prijsverschil moet dan ook worden gezocht in de hoogte van de polderlasten die de grondeigenaren opgelegd kregen. De polders in het kustgebied waren alle waterkerend en kregen gedurende de 18e eeuw te maken met steeds hogere kosten van het dijkonderhoud. En deze hadden uiteindelijk een drukkend effect op de grondprijs in deze polders. De polders in het binnenland waren tot het midden van de 18e eeuw vaak ook nog waterkerend omdat West-Zeeuws-Vlaanderen toen nog werd doorsneden door verschillende stromen die in verbinding stonden met de zee. Rond 1750 werden de meeste van deze stromen echter bedijkt, zodat de polders in het binnenland geen zeedijken meer hoefden te onderhouden. De polderlasten konden in het binnenland dus dalen, wat een positief effect had op de hoogte van de grondprijs. Immers, lagere polderlasten betekenden lagere kosten en dus een hogere financiële opbrengst van de grond. In paragraaf 3.5, waar ook de polderlasten worden besproken, zal ik dieper op dit probleem ingaan.

Over het geheel genomen blijkt dat het verloop van de koopprijs van landbouwgrond in grote lijnen overeenstemt met de ontwikkeling van de graanprijzen. Hierna zal moeten blijken of dat ook het geval is met de pachtprijs.

3.3.2. *De pachtprijs*

Het samenstellen van een doorlopende reeks van pachtprijzen over het tijdvak 1650-1850 is voor West-Zeeuws-Vlaanderen niet eenvoudig omdat er vrijwel geen archieven meer zijn waarin dergelijke reeksen kunnen worden aangetroffen. Pachtprijzen kunnen het best worden ontleend aan rekeningen van grondbezittende instellingen. De instellingen met de meest nauwkeurige administratie waren voor dit gebied de kloosters en kapittels uit Brugge en Gent. De series rekeningen van deze geestelijke instellingen houden echter onverbiddelijk op in 1795, toen hun grondbezit werd genaast en in het openbaar verkocht. Ook van de instellingen die hun bezit wel heelhuids door de Franse tijd hebben kunnen loodsen, ontbreken veelal de rekeningen uit de jaren 1795-1814.

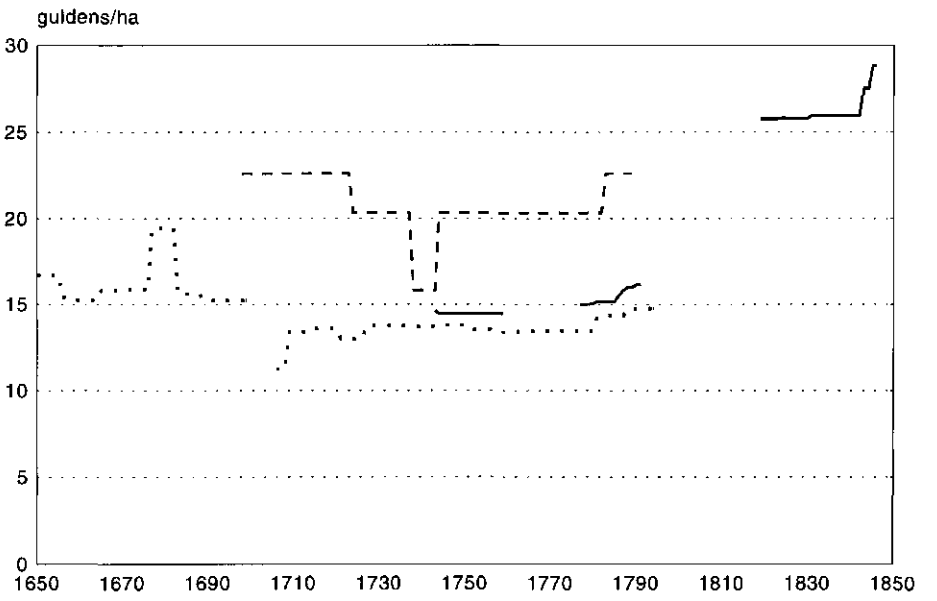
Voor dit onderzoek zijn de contractuele pachtprijzen genoteerd betreffende grondbezit van het St.Baafskapittel uit Gent (80 ha los land in de Watering Cadzand en een hofstede met 33 ha land in de Isabellapolder) en van de familie Van Hardenbroek (30 ha los land in de Watering Cadzand). Zoals opgemerkt ontbreken helaas gegevens uit de Franse tijd, maar omdat van het land van de familie Van Hardenbroek pachtprijzen

van zowel net vóór, als net ná de Franse tijd bekend zijn, kan van de ontwikkeling gedurende die periode toch een indruk worden verkregen. Grafiek 3.4 toont de pachtprijzen in guldens per hectare. Het gaat hier om bruto prijzen, de eigenaren betaalden zelf de polderlasten, maar daarmee is hier geen rekening gehouden.

De pachtprijzen in de grafiek geven een veel minder eenduidig beeld van de economische ontwikkeling dan de graanprijzen en de koopprijzen van land. Maar met de nodige voorzichtigheid kunnen de volgende conclusies worden getrokken. In de 17e eeuw daalden de pachtprijzen evenmin als de koopprijzen van de grond. De pachters van het kapittel in Cadzand waren nog in 1676 zelfs bereid een fors hogere pacht te gaan betalen. Dit hoge niveau kon blijkbaar echter niet worden gehandhaafd, want bij de afsluiting van nieuwe contracten in 1683 werd de prijs weer verlaagd. De ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen wijkt sterk af van die op de Zeeuwse eilanden, waar de pachtprijzen sterk daalden tussen 1640 en 1680.[36]

Begin 18e eeuw daalden de pachtprijzen in de Watering Cadzand vrij fors, om na korte tijd weer enigszins te herstellen. Die kortstondige daling werd waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat de in 1706 gesloten contracten tot stand kwamen onder zeer moeilijke omstandigheden, veroor-

GRAFIEK 3.4. Pachtprijzen in de Watering Cadzand en de Isabellapolder, 1650-1846 (in guldens per ha)

Bron: tabel C.2.

zaakt door de Spaanse Successieoorlog (zie hierover paragraaf 3.6). Van 1710 tot 1780 bleef de pacht op een vrij laag niveau steken. Dit gold zowel voor het land van het St.Baafskapittel als voor dat van de familie Van Hardenbroek.

De pachtprijs van de boerderij in de Isabellapolder vertoont een wat ander verloop. Hier daalde de prijs pas in 1724. De oorzaak daarvan was dat in 1698 een contract voor een periode van maar liefst 27 jaar was afgesloten. Pas nadat in 1724 de pachter financieel was bezweken onder de last van de te hoge pachtprijs, werd de boerderij voor een lagere prijs verpacht.[37] We zien hier dus hoe door de lange duur van een pachtcontract de pachtsom stabiel blijft in weerwil van de veranderde economische omstandigheden. Opvallend is de forse verlaging van de pachtsom van deze boerderij in 1738. Blijkbaar had het kapittel toen grote moeite een pachter te vinden. Ook de Gentse St.Pietersabdij had daar toen problemen mee. De abdij liet omstreeks 1740 de pachter van haar boerderij bij Breskens op het bedrijf blijven ondanks het feit dat hij al ettelijke jaren pachtachterstand had. De ontvanger van de abdij had daarop aangedrongen omdat hij vreesde dat het onder de slechte economische omstandigheden van die tijd niet mogelijk zou zijn een nieuwe pachter te vinden.[38] Dit bevestigt de hiervoor verkregen indruk dat het dieptepunt van de depressie viel in de jaren dertig van de 18e eeuw.

Ten aanzien van de ontwikkeling tijdens de tweede helft van de 18e eeuw is het merkwaardig dat de pachtprijzen na 1760 niet stegen, maar dat pas vanaf 1780 heel aarzelend een stijging inzette. De graanprijzen en de grondprijzen daarentegen stegen vanaf 1760; aanvankelijk langzaam maar vooral na 1780 steeds sneller. Er moeten mogelijkheden tot pachtverhoging geweest zijn, maar daarvan werd blijkbaar nauwelijks gebruik gemaakt. Noch het kapittel, noch de familie Van Hardenbroek verhoogde vóór 1780 de pachtprijzen. De bescheiden verhogingen van na dat jaar vielen in het niet bij de snelle stijging van de grondprijs. Mogelijk speelde hier een traditionele, paternalistische houding van landeigenaren een rol. Een en ander spreekt bijvoorbeeld ook uit een voorval uit 1770. De weduwe van de bankroete pachter Leendert Andriessen had toen wat geld geërfd, maar de eigenaar van de boerderij, mr. A.I. Hurgronje, meende dat de arme vrouw dat geld wel nodig zou hebben om van te leven en zag daarom af van zijn recht om beslag te laten leggen.[39]

Ook het optreden van rentmeesters kan hier van belang zijn geweest. Het blijkt dat deze niet alleen rekening hielden met de belangen van hun opdrachtgevers, maar ook met die van de pachters. In het boven gemelde geval van de weduwe Andriessen drong rentmeester W. de Smidt er bij Hurgronje sterk op aan in zijn clemente houding te volharden. Ook M.E. van den Broecke, rentmeester van baron Van Hardenbroek, verloor de belangen van de pachters niet uit het oog. Toen de baron in 1842 opmerkte dat de pachten van zijn Cadzandse landerijen wel wat laag waren, reageerde Van den Broecke daarop met een brief waarin hij uiteenzette

dat veel land in de Watering Cadzand laag gelegen was en dat de matige pachten dus gerechtvaardigd waren.[40] Met dit soort adviezen hadden de rentmeesters natuurlijk niet alleen het belang van de pachters op het oog. Ook voor de eigenaar was het beter om geen al te hoge pachtsommen te vragen omdat daardoor pachters roofbouw konden gaan plegen of de pacht niet meer zouden kunnen betalen, waardoor ook de verpachter schade zou oplopen. De betekenis van een dergelijke houding van de rentmeesters moet niet worden onderschat. Doordat vrijwel alle grote landeigenaren buiten het gebied woonachtig waren, konden hun rentmeesters grote invloed uitoefenen op de wijze waarop met pachters werd omgegaan.

Het achterblijven van de pachtprijzen bij de koopprijzen van de grond en bij de graanprijzen was overigens een verschijnsel dat zich in de tweede helft van de 18e eeuw ook elders voordeed. Zo zette in de Antwerpse polders het herstel van de pachtprijzen – die daar op hun dieptepunt waren beland in de jaren 1730-56 – pas in vanaf 1773 en werd eerst in 1791 weer het niveau van het begin van de 18e eeuw bereikt.[41]

Uit de bedragen die de pachters van de baron van Hardenbroek moesten betalen, blijkt dat de pachtprijzen van diens landerijen in de Franse tijd fors moeten zijn verhoogd. En de na 1818 optredende depressie was blijkbaar geen reden tot een verlaging van de pachten; na 1830 trad zelfs een verdere stijging op. Hier wijkt de ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen weer duidelijk af van die op de Zeeuwse eilanden, waar de pachtprijzen na 1820 fors daalden.[42]

Merkwaardig is het uiteenlopen van de ontwikkeling van koopprijzen en pachtprijzen in de Franse tijd. Terwijl de koopprijzen rond 1795 fors daalden en daarna tot 1815 op een vrij laag niveau bleven, stegen de pachtprijzen in dezelfde periode sterk. Waarschijnlijk kan dit worden verklaard uit de afschaffing van de tienden. Tegenstanders daarvan voerden in de 19e eeuw wel het argument aan dat de boeren niet zouden profiteren van het verdwijnen van de tienden omdat de verpachters van de gelegenheid gebruik zouden maken om de pachten te verhogen.[43] Door de afschaffing van de tienden hadden de boeren immers minder kosten en dan moesten ze ook meer pacht kunnen betalen. In Vlaanderen leidde de afschaffing van de tienden inderdaad tot verhoging van de pachtsommen; vaak was deze verhoging zelfs buitenproportioneel.[44] In een spotlied uit deze jaren luidde het: 'De thienden zyn nu afgeschaft, maar landsman wat profyt? Den pacht een vierde meerder geld, soo dat gy er by lydt'.[45]

Een andere verklaring voor de stijgende pachtprijzen in de Franse tijd zou kunnen zijn dat de concurrentie om de grond toenam doordat steeds meer Vlaamse boeren naar Zeeuws-Vlaanderen trokken. Voor deze boeren was Zeeuws-Vlaanderen na het verdwijnen van de staatsgrens en de beëindiging van de achterstelling van de katholieken in 1795 een aantrekkelijker vestigingsgebied geworden. Het is echter wel vreemd dat die toegenomen concurrentie wél invloed had op de *pacht*prijzen, maar níet op

de *koop*prijzen van landbouwgrond. Het lijkt dan ook niet erg waarschijnlijk dat de stijging van de pachtprijzen kan worden verklaard uit de Vlaamse inwijking, zeker niet als we bedenken dat zich in de Vlaamse polderstreken een zelfde ontwikkeling voordeed. In de polders van het Oost-Vlaamse Land van Beveren stegen de pachtprijzen met 15% tussen 1786-95 en 1833-42, terwijl de koopprijzen van landbouwgrond daar zelfs licht daalden.[46] Ook hier zien we dus een divergerende ontwikkelingen van pachtprijzen enerzijds en koopprijzen anderzijds. Het lijkt dus meer voor de hand te liggen dat de stijging van de pachtprijzen vooral werd veroorzaakt door de afschaffing van de tienden.

3.4. LONEN

In tegenstelling tot de graanprijzen en de koop- en pachtprijzen van landbouwgrond kunnen de lonen niet worden gebruikt als indicator voor het verloop van de economische ontwikkeling. De hoogte van de nominale lonen was in de Republiek uiterst stabiel, vooral in de periode vanaf 1650. Of de economie nu groeide of kromp, aan de hoogte van de lonen veranderde vrijwel niets.[47] Het voornaamste doel van dit hoofdstuk is echter na te gaan hoe de rentabiliteit van de boerenbedrijven zich heeft ontwikkeld. En in dat licht is het van belang dat op de vrij grote West-Zeeuws-Vlaamse akkerbouwbedrijven de lonen een belangrijke kostenpost vormden en de hoogte van het loon dus van invloed was op de winstmogelijkheid van de bedrijven.

Het is niet eenvoudig langlopende series te maken van lonen in de landbouw. Dat wordt vooral veroorzaakt door het ontbreken van geschikt bronnenmateriaal. Gegevens over lonen in de agrarische sector zijn vrijwel uitsluitend te vinden in rekeningen en boekhoudingen van boerenbedrijven. Dergelijke documenten zijn voor wat de periode vóór 1740 betreft in West-Zeeuws-Vlaanderen slechts sporadisch aanwezig. Pas vanaf dat jaar zijn er rekeningen en boekhoudingen beschikbaar die een langere reeks van jaren beslaan. Toch zal ik trachten met behulp van het beschikbare materiaal de ontwikkeling van de lonen in de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw te schetsen.

Een bijkomende complicatie is nog de grote verscheidenheid aan verschillende soorten lonen. In de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw bestonden vele uiteenlopende soorten lonen. Voor sommige soorten werk werden tijdlonen (per dag of per jaar) betaald, maar voor andere taken kende men prestatielonen. Voor ieder karwei en voor elke bewerking van ieder afzonderlijk gewas bestonden verschillende tarieven. Op het karakter van deze verschillende loontypen zal in het volgende hoofdstuk nog nader worden ingegaan. In dit verband is het probleem vooral welke lonen te kiezen om een representatief beeld te geven van de loonontwikkeling. Om die reden is er hier voor gekozen drie verschillende lonen te behan-

delen welke de kerntaken van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf betreffen: de lonen voor het snijden van het graan, die voor het dorsen en tenslotte de lonen van de inwonende knechten, die ploegden en de paarden verzorgden.

Graan werd in West-Zeeuws-Vlaanderen 'gesneden' met de sikkel. Het snijden van graan werd betaald per gemet (0,44 ha); de tarieven verschilden per gewas. De hoogte van het snijloon wordt vermeld in een achttal rekeningen en boekhoudingen uit de periode 1718-1829. De snijlonen voor tarwe en gerst, de twee belangrijkste granen, afkomstig uit deze bronnen, zijn opgenomen in tabel 3.1, uitgedrukt in guldens per gemet.

Het snijden van graan werd verricht door groepen arbeiders. Vaak waren dit seizoenarbeiders die als groep een overeenkomst sloten met de boer over de hoogte van het loon. Die hoogte was afhankelijk van de toestand van het gewas, de weersomstandigheden en het beschikbare aantal arbeiders. Als het graan gelegerd was, zal het snijloon hoger geweest zijn omdat het snijden dan moeilijker was dan wanneer het gewas rechtop stond. Als de grens in oorlogstijd was afgesloten, konden er geen seizoenarbeiders uit Vlaanderen komen en hadden de resterende arbeiders de mogelijkheid een hoger loon te eisen. Wanneer het dan ook nog eens een regenachtige zomer was, waarin de oogst in een zeer korte tijd moest worden binnengehaald, werd de onderhandelingspositie van de arbeiders nog sterker.

Al naar gelang de omstandigheden konden er dus behoorlijke schommelingen optreden in de hoogte van de snijlonen. De relatief lage lonen die in 1829 werden betaald, kunnen bijvoorbeeld zeer wel een gevolg zijn geweest van het feit dat de gewassen er in dat regenachtige jaar slecht bijstonden.[48] Als er relatief weinig graanaren op een gemet stonden, viel er minder te snijden en hoefde er dus per gemet minder te worden betaald. De hoge lonen die in 1811 moesten worden betaald, kunnen een gevolg

TABEL 3.1. Snijlonen voor tarwe en gerst, 1718-1829 (in guldens per gemet)

	Tarwe	Gerst
Breskens 1718	4,80	.
Heille 1740-42	3,30 - 3,90	2,40 - 3,00
Breskens 1766-68	5,10 - 5,40	3,35 - 3,80
IJzendijke 1787-95	4,80	3,45
Schoondijke 1791	5,10	.
Zuidzande 1799	5,10 - 5,30	4,20
Groede 1811	4,80 - 6,60	4,20 - 5,10
Waterlandkerkje 1829	4,50	3,00

Bronnen: RAZ, RAZVL nrs. 2101, 2151ppp, 2151qqq, Verzameling De Hullu nr. 47. Boekhouding boerderij 'de Kruisweg', privébezit L. Becu, Zierikzee. Boekhouding boerderij 'Slikkenburg', privébezit auteur. Stadsarchief Brugge, Familie Adornes nr. 674. Poissonnier, 'Kanonhofstede'.

zijn geweest van een tekort aan arbeidskrachten vanwege het grote aantal dienstplichtigen dat was opgeroepen voor het Franse leger. Hoewel het niet ondenkbaar is dat de algemene economische toestand invloed had op de hoogte van de snijlonen, spelen er dus toch zóveel andere factoren ook nog een rol, dat het niet mogelijk is te concluderen dat er een eenduidige relatie zou bestaan tussen de economische conjunctuur en de hoogte van deze lonen.

Een ander beeld vertoont de ontwikkeling, of beter het gezegd het ontbreken van ontwikkeling, van de dorslonen. Het dorsen werd betaald per gedorste zak zaad. Ook hier verschilden de lonen per gewas. In tabel 3.2 zijn de dorslonen weergegeven van een zestal gewassen in centen per Cadzandse zak (deze had een inhoud van 0,88 hl). Deze gegevens zijn ontleend aan rekeningen, boedelinventarissen en boekhoudingen uit de periode 1684-1829 en betreffen bedrijven in respectievelijk Breskens, Heille, IJzendijke, Zuidzande, Groede en Waterlandkerkje. Opmerkelijk is dat de dorslonen blijken te worden gekenmerkt door een grote mate van starheid. In de dorslonen van graan valt vrijwel geen verandering te bespeuren. In de dorslonen van peulvruchten valt iets meer variatie waar te nemen; deze waren in de jaren 1740-42 lager dan aan het eind van de 17e eeuw en in de jaren 1799-1829. De betekenis van deze fluctuaties moet echter niet worden overschat. Zoals hierna nog zal blijken werden erwten na 1750 nauwelijks meer verbouwd en werd van de bonen een groot deel ongedorst aan de paarden gevoerd. Het dorsen van graan vormde de hoofdmoot van het dorsen als geheel en de dorslonen van graan vertoonden nauwelijks variatie.

In tegenstelling tot de snijlonen lijken de dorslonen tot in de 19e eeuw dus een grote mate van starheid te vertonen. Het is echter mogelijk dat er meer variatie bestond dan uit de vrij geringe hoeveelheid beschikbare gegevens blijkt. Er kunnen zich namelijk seizoensschommelingen hebben voorgedaan, zoals blijkt uit de dorslonen die in 1811 in Groede werden betaald. Kort na de oogst werd daar voor het dorsen van tarwe tot 65 cent per zak betaald, later zakte het weer naar het normale niveau van 40 cent. Wanneer er dus nog veel werk op het land was, moest er meer worden

TABEL 3.2. Dorslonen op verschillende bedrijven, 1684-1829 (in centen per Cadzandse zak)

	1684	1740-42	1787-95	1799	1811	1828-29
Tarwe	.	40	40	40	40-65	40
Gerst	.	20	20	20	20-25	20
Rogge	.	40	.	40	.	40
Haver	20	20	.	.	.	.
Bonen	30	20	.	30	30	25
Erwten	.	25	.	.	.	40

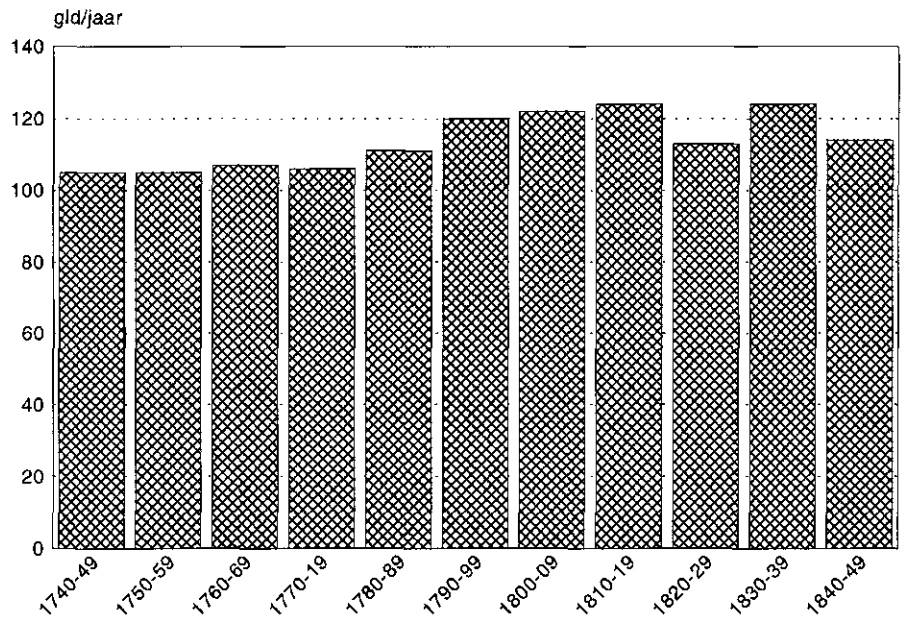
Bronnen: RAZ, RAZVL nr. 2151ccc (voor 1684). Verder als tabel 3.1.

betaald voor het dorsen dan in de winter, wanneer er weinig werk was. Op de Zeeuwse eilanden deden zich ook zulke seizoensschommelingen in de dorslonen voor. Ook daar werd in de eerste maanden na de oogst meer betaald voor het dorsen dan vanaf november.[49] Op de lange termijn echter waren ook op de Zeeuwse eilanden de lonen opmerkelijk stabiel.[50]

Bovengenoemde werkzaamheden werden doorgaans uitgevoerd door uitwonende, gehuwde arbeidskrachten. Er was echter ook werk dat door inwonende, ongehuwde dienstboden werd verricht. Hiertoe behoorden ook het ploegen en de verzorging van de paarden. Daarvoor was het mannelijke gedeelte van het inwonend personeel verantwoordelijk. Deze knechten kregen hun loon deels in natura (voedsel en onderdak) en deels in geld uitbetaald. Over de lonen van de eerste of 'grote' knechten is vanaf ongeveer 1740 vrij veel bekend omdat deze nauwgezet in diverse bedrijfsboekhoudingen werden verantwoord. In grafiek 3.5 zijn de gemiddelde jaarlonen van deze knechten per tienjaarlijkse periode tussen 1740 en 1850 weergegeven.

Op de lange termijn blijken ook deze lonen nauwelijks aan verandering

GRAFIEK 3.5. Het gemiddelde jaarloon van grote knechten per decennium, 1740-1849 (in guldens)

Bronnen: RAZ, RAZVL nrs. 2101-2104; Vrije van Sluis nrs. 515-516; Aanwinsten 1955-1990 nrs. 1973.236 en 1973.269; Handschriftenverzameling nrs. 227 A-D. Boekhouding boerderij 'de Kruisweg', privébezit L. Becu, Zierikzee.

onderhevig te zijn. In 1740-49 ontving een grote knecht gemiddeld 105 gulden per jaar. Honderd jaar later, in 1840-49, was dat gestegen tot 114 gulden. Dat betekende dus een toename van amper 9% in een periode van een eeuw. Op de korte termijn konden zich echter wat grotere schommelingen voordoen. Dit was het geval in de periode rond de eeuwwisseling en in de jaren dertig van de 19e eeuw, toen de jaarlonen van grote knechten behoorlijk stegen. Hieraan lagen echter geen economische, doch politiek-militaire oorzaken ten grondslag. De oorzaak van de loonstijging in de Franse tijd was de invoering van de dienstplicht. Voor militaire dienst werden ongehuwde jongemannen opgeroepen, dat wil zeggen mannen die behoorden tot de groep waaruit ook de inwonende knechten werden gerecruteerd. Naarmate er meer dienstplichtigen werden opgeroepen, werd het aantal potentiële knechten dus geringer en bij een gelijk blijvende vraag stegen derhalve de lonen.

De stijging van het gemiddelde loon van grote knechten in de jaren na 1830 werd waarschijnlijk veroorzaakt door het afsluiten van de grens met België, waardoor de noodzakelijke seizoensarbeiders Zeeuws-Vlaanderen niet konden bereiken.[51] Weliswaar werden de knechten niet uit deze groep gerecruteerd, maar waarschijnlijk zullen de lokale arbeidskrachten een deel van het werk van de trekarbeiders hebben moeten overnemen en zullen ze daardoor een hoger loon hebben kunnen bedingen. De piek in de lonen van grote knechten deed zich dan ook vooral voor in het begin van de jaren dertig. Toen vanaf 1832 de grens weer openging, daalden de lonen van grote knechten ook weer vrij snel.

Tegen het bronnenmateriaal, boedelrekeningen en bedrijfsboekhoudingen, waarop het voorgaande is gebaseerd, kan worden ingebracht dat het nogal fragmentarisch van karakter is. Toch meen ik dat de bovenstaande gevevens die eraan zijn ontleend een goed beeld geven van de ontwikkeling van de lonen in de agrarische sector in West-Zeeuws-Vlaanderen. Om een en ander nog eens te toetsen is echter ook nog een andere bron geraadpleegd waarin over een periode van anderhalve eeuw (1700-1850) jaarlijks de hoogte van uitbetaalde daglonen is vastgelegd, hoewel het strikt genomen geen agrarisch werk betreft. Het gaat hier om de rekeningen van de Watering Cadzand.[52] Dit waterschap liet ongeschoold werk, zoals het lossen van schepen en het vullen van kuilen in de wegen, uitvoeren door dagloners. Deze dagloners waren vrijwel altijd landarbeiders die met dit werk het inkomen dat ze bij de boer verdienden konden aanvullen. De hoogte van de daglonen die hiervoor werden betaald, kan dus een goede indicatie geven van de ontwikkeling van de lonen in de landbouw.

Aan het begin van de 18e eeuw betaalde de Watering Cadzand voor ongeschoold werk lonen die uiteenliepen van 60 tot 90 cent per dag. Het gemiddelde lag op 80 cent per dag. In 1713 echter werden alle daglonen bepaald op 75 cent. Na deze lichte daling veranderde er niets meer in de hoogte van het loon; tot 1850 bleef de Watering 75 cent per dag betalen.

Men kon echter ook het loon verhogen en toch het dagloon onveranderd laten. Normaliter telde een werkdag vier schoften. Het was ook mogelijk vijf schoften per dag te rekenen. De arbeider werkte dan gewoon vier schoften per dag, maar kreeg er vijf uitbetaald. Aldus bleef het dagloon dus formeel ongewijzigd, maar werd het in feite met een kwart verhoogd. Een dergelijke aanpassing vond in Holland in de tweede helft van de 18e eeuw ook plaats.[53] Als dat echter ook in de Watering Cadzand het geval geweest zou zijn, dan zou daar in de rekeningen of de notulen van de Watering iets over te vinden moeten zijn. Dit nu blijkt niet het geval te zijn en dus moet worden aangenomen dat de door de Watering Cadzand betaalde daglonen worden gekenmerkt door bijzondere starheid.

Hoewel zich op korte termijn schommelingen konden voordoen, waren de lonen in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw in de 18e en 19e eeuw dus behoorlijk stabiel, evenals in de rest van Zeeland.[54] Dit betekent dat in perioden waarin de graanprijzen daalden, de loonkosten voor de boeren extra zwaar drukten. In perioden van stijgende graanprijzen daarentegen bleven de lonen daarbij ver achter en kon de winstmarge van de boerenbedrijven fors toenemen. De reële lonen van de arbeiders daarentegen daalden dan vanwege de stijging van de voedselprijzen.

3.5. BELASTINGDRUK

In de inleiding van dit hoofdstuk werd al aangestipt dat zich ten aanzien van de landbouw in de Republiek vanaf de tweede helft van de 17e eeuw een ongelukkige ontwikkeling voordeed: terwijl de prijzen van landbouwproducten daalden, stegen de belastingen als gevolg van de grote verplichtingen die de overheid op zich had moeten nemen om de vele oorlogen te financieren waarbij de Republiek betrokken was.[55] Deze schaarbeweging van stijgende lasten en dalende prijzen bezorgde de landbouw dan ook ernstige problemen. In deze paragraaf zal worden onderzocht of dat ook in westelijk Staats-Vlaanderen het geval was.

Ten tijde van de Republiek werden in Staats-Vlaanderen vele soorten belastingen geheven. Ik zal me hier beperken tot de bespreking van een drietal: twee generaliteitsbelastingen – verponding en gemene middelen – en de lasten die werden geheven door polders en waterschappen. Deze drie belastingen vormden samen met de tienden de voornaamste lasten waar de landbouw mee te maken had. Aan het eind van deze paragraaf zal worden berekend hoe zwaar de druk van verponding, gemene middelen en polderlasten gezamenlijk was. Begonnen wordt echter met een korte bespreking van de tienden. Formeel waren dit dan wel geen belastingen, want ze werden niet geheven door de overheid, maar omdat het toch belangrijke lasten waren die op de agrarische sector drukten, is het toch zinvol ze hier te behandelen.

3.5.1. *De tienden*

De tiende was een recht van de kerk op een vast gedeelte van de oogst. Hiermee werd voorzien in het levensonderhoud van de geestelijkheid.[56] Gewoonlijk had de kerk recht op een tiende deel van de opbrengst van het land. In Zeeland en Vlaanderen evenwel had de tiendheffer het recht op de elfde schoof, dus een elfde deel van de oogst.[57] In de Middeleeuwen waren de tienden in West-Zeeuws-Vlaanderen grotendeels in handen van Vlaamse kerkelijke instellingen. De abdijen van St.Pieter en St.Baaf te Gent waren toen de belangrijkste tiendheffers. De turbulente gebeurtenissen van de Tachtigjarige Oorlog brachten hierin nauwelijks verandering. Weliswaar kwam in 1612 een deel van de tienden in het bezit van de familie Cats, maar het St.Baafskapittel en de St.Pietersabdij bleven de belangrijkste tiendheffers in de streek.[58]

De hoogte van de tienden was onveranderlijk; tot aan de opheffing in 1795 bleven ze een elfde deel van de oogst bedragen. Elk jaar moest de boer dus ongeveer 9% van de opbrengst van zijn gewassen afstaan zonder dat daar enige tegenprestatie tegenover stond. Weinig boeren zullen dan ook getreurd hebben toen in 1796 na de annexatie van Staats-Vlaanderen door Frankrijk de feodale rechten, waaronder de Fransen ook de tienden rekenden, werden afgeschaft.[59] Voor de boeren betekende dit in principe een aanzienlijke lastenverlichting. In paragraaf 3.2 is echter al opgemerkt dat deze voor de pachters teniet gedaan werd door een stijging van de pachtprijzen omdat ook de verpachters een aandeel in de gestegen winst opeisten. Alleen de eigenaren-gebruikers onder de boeren konden dus echt van deze lastenverlichting profiteren.

De voormalige tiendheffers waren natuurlijk niet gelukkig met de opheffing van de tienden. Ook een deel van de plattelandsbevolking had reden tot ontevredenheid. De tiendheffers hadden namelijk de gewoonte de tienden jaarlijks te verpachten. De tiendpachter verkreeg door betaling van een som geld aan de tiendheffer het recht het tiend-deel van de oogst van het land te halen en de opbrengst ervan voor zichzelf te behouden. De tiendheffer was daardoor verzekerd van zijn inkomsten zonder zichzelf met het zeer arbeidsintensieve mennen en dorsen van het graan bezig te moeten houden houden. Vaak waren het de boeren die de tienden op hun eigen land pachtten, in de hoop dat het extra graan waarover ze daardoor de beschikking kregen meer zou opbrengen dan de prijs die ze moesten betalen als tiendpacht.

Bijzonder belangrijk was de tiendpacht echter voor de bewoners van de kleine arbeidershofsteden. Deze kleine lieden pachtten tienden om zich te kunnen voorzien van het graan waarvan ze op hun eigen kleine bedrijfjes te weinig produceerden. Tiendpacht was voor hen dus een middel om tegen een redelijke prijs aan voedsel voor hun gezin en hun vee te komen. De afschaffing van tienden betekende dan ook dat dat middel verloren ging.

De afschaffing van de tienden in 1796 bracht dus voordeel voor de grotere eigenerfde boeren en waarschijnlijk ook voor de verpachters, maar was nadelig voor het iets welgesteldere deel van de arbeidersklasse. Een onbedoeld effect van de afschaffing van de tienden was dus dat de sociale ongelijkheid op het platteland erdoor werd verscherpt.

3.5.2. *De verponding*

De verponding was een belasting op de huurwaarde van onroerende zaken. In de Generaliteitslanden werd de verponding geïnd door de generaliteit, elders in de Republiek door de gewesten. In Staats-Vlaanderen moest alleen verponding worden betaald over ongebouwde onroerende zaken; er bestond geen verponding voor gebouwen.[60] Het tarief van de verponding werd voor Staats-Vlaanderen voor de eerste keer vastgesteld in 1629. Dit tarief werd herzien in 1665, mede omdat in de voorgaande jaren de oppervlakte cultuurgrond in Staats-Vlaanderen enorm was toegenomen als gevolg van herdijkingen.[61] In tabel 3.3 zijn de tarieven van 1629 en 1665 weergegeven voor díe polders die in 1629 al bestonden en die toen niet waren vrijgesteld. Uit de tabel blijkt dat de herziening van 1665 in vrijwel alle gevallen een duidelijke verhoging van de tarieven tot gevolg had, die uiteenliep van 25 tot 59%. Bovendien werd in 1665 eenmalig een buitengewone halve verponding geheven. Dit hield in dat het tarief voor het jaar 1665 met nog eens 50% werd verhoogd.[62]

Het tarief van de gewone verponding is tot in de Franse tijd onveranderd gebleven. Het werd echter herhaalde malen tijdelijk verhoogd door de heffing van buitengewone verpondingen. In 1676 werd besloten tot heffing van een buitengewone verponding die voor westelijk Staats-Vlaanderen 40 stuivers per gemet moest bedragen, met dien verstande dat het totaal van ordinaire en extraordinaire verponding niet boven de 63 stuivers per gemet mocht uitkomen.[63] Dit betekende meer dan een verdubbeling. De opbrengst van de verponding in het westen van Staats-Vlaanderen

TABEL 3.3. De tarieven van de verponding in 1629 en 1665 (in stuivers per gemet)

	1629	1665
Cadzand/Nieuwvliet	16	20
Groede	22	35
Baanstpolder	20	30
Oud- en Jong-Breskens	20	20
Veerhoekpolder	16	20
Oranjepolder	20	25
Mauritspolder	15	20
Goudenpolder	17	22
Sint-Anna ter Muiden	20	20
Baarzande	24	30

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 279 en 513.

nam daardoor toe van 46.184 tot 117.830 gulden.[64] Voor land in de Watering Cadzand hielden al deze verhogingen in dat het tarief van de verponding tussen 1665 en 1676 bijna was verviervoudigd van 16 tot 60 stuivers per gemet. Gelukkig werd deze buitengewone verponding slechts geheven in de jaren 1676-80.[65] In 1690 werd echter alweer een buitengewone verponding geheven, die ditmaal een verdubbeling van het gewone tarief inhield.[66] Deze verhoging betrof slechts één jaar, maar de verhoging met 20% waartoe in 1695 werd besloten gold voor vijftien jaar.[67]

Na de Spaanse Successieoorlog, dus na 1713, zijn er in de Generaliteitslanden geen buitengewone verpondingen meer geheven. Gedurende ruwweg een halve eeuw na 1665 hadden de boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen echter te maken gehad met soms zeer hoog oplopende tarieven voor de verponding. Het waren in dit gebied namelijk vrijwel altijd de gebruikers en niet de verpachters van de grond die de verponding betaalden. Ook voor de buitengewone verpondingen moesten de pachters opdraaien, slechts een enkele keer werd in een pachtcontract opgenomen dat pachter en verpachter ieder de helft van een buitengewone verponding zouden betalen.[68] De last van de verponding moet vooral in het laatste kwart van de 17e eeuw zwaar hebben gewogen voor de West-Zeeuws-Vlaamse boeren.

In de polders langs de kust deed zich in de eerste helft van de 18e eeuw een merkwaardige verschuiving voor in de verdeling van de lastendruk. Vanaf ongeveer 1720 werden vrijwel alle polders langs de Wielingen óf geheel vrijgesteld van verponding óf het tarief van de verponding werd fors verlaagd.[69] Dit hield verband met de steeds hoger oplopende kosten voor het onderhoud van de zeeweringen. Aan deze vrijstellingen en tariefsverlagingen werd echter de voorwaarde gekoppeld dat het bedrag dat voortaan niet meer werd betaald aan verponding besteed moest worden aan het onderhoud van de waterkering.[70] De verponding werd betaald door de gebruiker van de grond, de polderlasten door de eigenaar. Voor de gebruiker werd de lastendruk dus verlaagd, maar voor de eigenaar nam deze juist toe. In principe hadden de verpachters deze verhoging kunnen doorberekenen aan de pachters, maar uit rekeningen van verpachters zoals het St.Baafskapittel blijkt dat ze dit niet deden.[71] Aldus werd in de kuststrook een deel van de lasten van de pachters afgewenteld op de verpachters.

3.5.3. *De gemene middelen*

'Gemene middelen' is een verzamelnaam voor een bont geheel van generaliteitsbelastingen. In Staats-Vlaanderen behoorden tot de gemene middelen onder andere het gemaal (een accijns op broodgraan), de belasting op hoornbeesten en bezaaide gemeten, het slacht- en paardegeld en de accijnzen op wijn, brandewijn, bier, zout, zeep, azijn, tabak en laken.[72]

Omdat het grootste deel van het archief van de generaliteitsrekenka-

mer in de Franse tijd is vernietigd, zijn er nauwelijks gegevens over de opbrengst van deze belastingen in Staats-Vlaanderen. Uit wat bekend is over tariefwijzigingen kan echter worden afgeleid dat de gemene middelen evenals de verponding aan het eind van de 17e eeuw werden verhoogd. In 1694 werden alle gemene middelen verhoogd met 10% en al in 1695 volgde een nieuwe verhoging met nog eens 10%.[73] Deze verhogingen werden in 1724 weer ongedaan gemaakt.[74] Evenals de verponding stegen de gemene middelen dus eind 17e eeuw om in de jaren twintig van de 18e eeuw weer te dalen.

Er was een belangrijk verschil tussen verponding en gemene middelen. Bij de verponding werd de hoogte van de aanslag bepaald door de oppervlakte land die een boer in gebruik had. Als een boer veel land had, moest hij dus ook veel betalen. Grote en kleine boeren werden dus naar evenredigheid belast. De gemene middelen daarentegen waren vooral gebaseerd op het verbruik van consumptiegoederen. De hoogte daarvan werd niet bepaald door de bedrijfsgrootte maar vooral door de grootte van het gezin. Omdat de accijnzen geheven werden van goederen die voor een groot deel tot de dagelijkse levensbehoeften behoorden, zullen grote boeren daarvan per hoofd niet veel meer geconsumeerd hebben dan kleine boeren.

Het is dus denkbaar dat kleine boeren relatief zwaarder werden belast door de gemene middelen dan grotere boeren. In hoofdstuk 1 bleek dat in verschillende studies is geconstateerd dat grotere boerenbedrijven de contractiefase 1650-1750 beter hebben doorstaan dan kleinere. Dat dit ook het geval was in West-Zeeuws-Vlaanderen bleek in hoofdstuk 2. Regressieve belastingen als de gemene middelen kunnen daartoe hebben bijgedragen door kleine boeren relatief zwaarder te belasten. Om na te gaan of dat met de gemene middelen inderdaad het geval is geweest, is voor de parochie Cadzand in 1724 het bedrag dat iedere boer aan gemene middelen moest betalen omgeslagen over de oppervlakte land die hij in gebruik had. Dit is mogelijk omdat er van deze parochie uit dat jaar zowel lijsten van grondgebruikers als kohieren van de personele quotisatie bewaard zijn gebleven.[75] De personele quotisatie was een verhoging van de gemene middelen met 10%. Om vast te kunnen stellen hoeveel ieder gezin aan personele quotisatie moest betalen, moesten de hoofdlieden van de parochie schatten hoeveel het gezin jaarlijks betaalde aan gemene middelen. De personele quotisatie geeft dus een indicatie van het bedrag dat elk gezin jaarlijks aan gemene middelen betaalde. Voor diegenen in de parochie die voor eigen rekening grond bewerkten, kan vervolgens worden vastgesteld hoeveel ze omgerekend per hectare moesten betalen. Het resultaat van deze berekening is verwerkt in tabel 3.4.

Voor de kleine bedrijven blijkt de last van de gemene middelen inderdaad veel zwaarder te zijn geweest dan voor grote. De allerkleinste bedrijven betaalden per hectare ruim drie keer zoveel aan gemene middelen dan de allergrootste. De bezitters van de bedrijfjes onder 10 ha waren ech-

TABEL 3.4. De hoogte van de gemene middelen voor boerenbedrijven van verschillende grootteklassen in de parochie Cadzand, 1724

Bedrijfsgrootte in ha	Aantal bedrijven	Gulden per ha
< 10	27	4,62
10-30	15	2,19
30-50	17	1,65
50 >	23	1,50

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 510 en 536.

ter zelden full-time boer. Ze hadden vrijwel altijd extra inkomsten uit loonarbeid of uit een ambachtelijk bedrijf. Deze neveninkomsten kunnen de zwaardere belastingdruk voor de kleinste bedrijfjes hebben gecompenseerd.

Bij de volwaardige bedrijven met meer dan 10 ha blijkt de groep middelgrote boerderijen tot 30 ha zwaarder belast te zijn dan de bedrijven boven 30 ha. Het verschil lijkt echter niet zo groot, het bedroeg ongeveer 60 cent per hectare. Uitgedrukt in totaalbedragen per bedrijf komt het verschil duidelijker tot uiting. Een boer met 25 ha land betaalde jaarlijks ongeveer 55 gulden aan gemene middelen, een boer met 75 ha ruim 112 gulden. De laatste had drie keer zoveel land, maar droeg slechts twee keer zoveel belasting af. De gemene middelen drukten dus relatief zwaarder op de middelgrote boeren met 10-30 ha dan op de grote boeren met meer dan 30 ha land. Het verschil is echter gering en de hoogte van de gemene middelen moeilijk kan dus moeilijk worden beschouwd als dé oorzaak van het verdwijnen van een groot deel van de middelgrote boeren in de eerste helft van de 18e eeuw. In combinatie met andere factoren kan dit daar echter wel toe hebben bijgedragen.

3.5.4. *De polderlasten*

In een laaggelegen, op de zee veroverd gebied als West-Zeeuws-Vlaanderen zijn instellingen als polders en waterschappen, die verantwoordelijk zijn voor het onderhoud van de dijken en de afvoer van het hemelwater, een *conditio sine qua non*. Met de afwatering had men in West-Zeeuws-Vlaanderen geen al te grote problemen. Het hele gebied was gelegen boven N.A.P. en tot omstreeks 1750 konden zelfs de polders in het binnenland via sluizen rechtstreeks lozen op het buitenwater. Pas nadat in de tweede helft van de 18e eeuw de restanten van zeearmen die West-Zeeuws-Vlaanderen doorsneden waren bedijkt, zouden de achterliggende polders problemen gaan krijgen met de lozing van het overtollige water.

Het onderhoud van de zeedijken echter stelde de polders en waterschappen langs Wielingen en Westerschelde al sedert het eind van de 17e eeuw voor gestaag toenemende problemen. Deze moeilijkheden werden

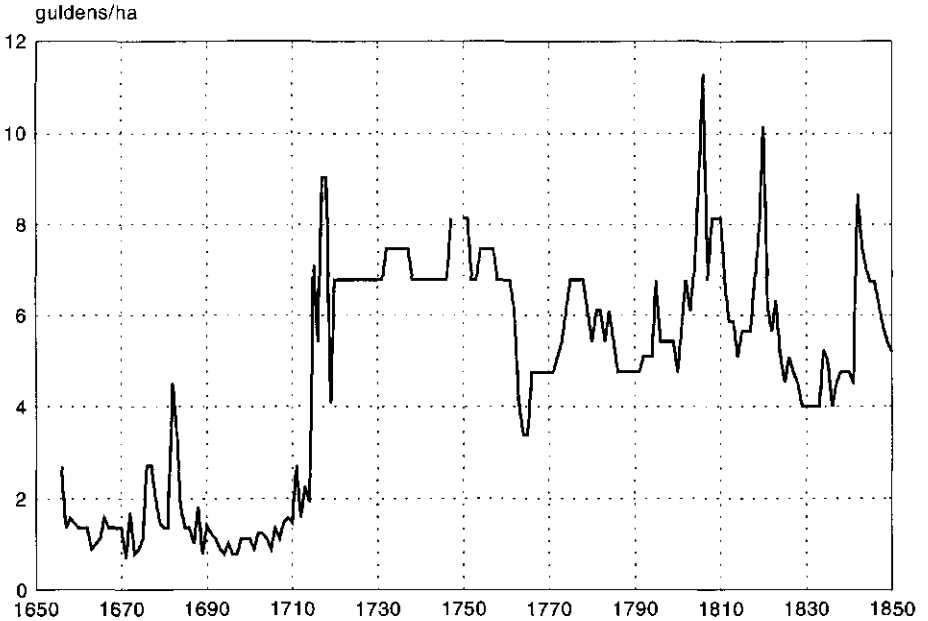
deels veroorzaakt door het feit dat men in het begin van de 17e eeuw blijkbaar te ver was gegaan met bedijken. Waar dat was gebeurd, zoals bij Breskens, moest men al vanaf het midden van de 17e eeuw stukje bij beetje terrein prijsgeven aan de zee en stegen de kosten van het onderhoud van de zeeweringen enorm.[76] Maar vanaf het eind van de 17e eeuw begonnen ook voor de andere waterkerende waterschappen de kosten van het dijkonderhoud fors te stijgen. De oorzaak hiervan was dat de dijken werden ondermijnd door sterke stromingen nabij de kust, waardoor plotseling stukken dijk konden wegvallen. Het beveiligen van de zeewering tegen deze zogenaamde dijkvallen kostte handen vol geld en was bovendien zelden succesvol. Meestal kon men niet meer doen dan achter de bedreigde dijk een nieuwe dijk (inlaagdijk) leggen zodat het achterliggende land werd beveiligd wanneer de voorste dijk doorbrak. Op die manier trok men zich dan stukje bij beetje terug voor de zee. Zo is bij Breskens de kustlijn tussen 1641 en 1825 enkele honderden meters landinwaarts verplaatst.[77]

De kosten voor het onderhoud van de zeedijken moesten worden opgebracht door de eigenaren van de grond in de polders en wateringen langs de kust. Een toename van de kosten van dijkonderhoud had dus financiële consequenties voor de verpachters en eigenaren-gebruikers in deze polders en wateringen. Hoe ernstig de gevolgen waren, zal hier worden getoond aan de hand van het voorbeeld van de Watering Cadzand. Dit ongeveer 3.000 ha grote waterschap werd in het westen tegen de zee beschermd door het zogeheten Oostduin. Vanaf 1700 kalfde dit duin in snel tempo af door het zich verplaatsen van de Zwingeul. In 1719 en 1723 moesten inlaagdijken worden aangelegd en verder probeerde men de dijken te beschermen door de aanleg van golfbrekers.[78]

Uit grafiek 3.6 blijkt welke ingrijpende financiële gevolgen het uitvoeren van deze werken heeft gehad voor de grondeigenaren in de watering. De grafiek geeft de hoogte weer van het 'geschot' – het bedrag dat de eigenaren jaarlijks moesten betalen voor het onderhoud van dijken en watergangen – in guldens per hectare. Tot ongeveer 1710 was het geschot vrij laag; het schommelde toen rond een gulden per ha en overschreed slechts in uitzonderlijke jaren, zoals het overstromingsjaar 1682, een bedrag van twee gulden per ha. Waarschijnlijk wist de Watering door het verkopen van land en sluiten van leningen te voorkomen dat het geschot in verband met de toenemende problemen met de Zwingeul moest worden verhoogd. In 1715 viel echter niet meer aan verhoging te ontkomen; het geschot steeg toen naar ruim zeven gulden per ha, een verzevenvoudiging ten opzichte van het niveau van het eind van de 17e eeuw. Vervolgens bleef het geschot vijftig jaar lang op dit hoge niveau. Pas na 1760 nam de druk wat af, maar in de Franse tijd liep het geschot opnieuw op tot grote hoogten. Een terugkeer naar het lage geschot van de 17e eeuw heeft zich niet voorgedaan.

De Watering Cadzand was in dit opzicht zeker geen uitzonderlijk geval.

GRAFIEK 3.6. Het geschot in de Watering Cadzand, 1656-1850 (in guldens per ha)

Bron: tabel C.3.

In de 18e eeuw nam overal in de polders langs de kust van West-Zeeuws-Vlaanderen het geschot fors toe. In sommige polders, zoals de Wulpenpolder en Oud- en Jong-Breskens, werd het zelfs hoger dan de pachtopbrengst van de grond.[79] Omdat het geschot moest worden betaald door de eigenaren en niet door de gebruikers van de grond, waren het vooral de eigenaren-gebruikers en verpachters die door de explosieve stijging van het geschot werden getroffen. Boeren die hun eigen grond bewerkten, konden deze stijging van de grondlasten nog compenseren door te bezuinigen op andere kosten of door de productiviteit van de grond te verbeteren. Verpachters hadden deze mogelijkheden niet. Hun kosten lagen vast en vergroting van hun inkomsten was niet mogelijk. Dit laatste hadden ze alleen kunnen bereiken door de pachtsom te verhogen, maar in een tijd waarin de pachters moeite hadden de eindjes aan elkaar te knopen, was verhoging van de pacht geen reële optie. De verpachters moesten in de 18e eeuw dus machteloos toezien hoe hun netto-pachtopbrengsten drastisch verminderden.

In de verder landinwaarts gelegen polders deden deze problemen zich in veel mindere mate voor. Door het dichten van een aantal zeegaten vanaf omstreeks 1740 kregen deze polder zelfs minder zeeweringen te onderhouden. Weliswaar steeg ook in het binnenland het geschot wel enigszins – vooral omdat de achtergelegen polders jaarlijks 'subsidiën' moesten betalen aan de armlastige polders langs de kust – maar die stijging bleef rela-

tief beperkt. Uit een opgave uit 1852 blijkt dat in het polderarrondissement Oostburg het geschot van de waterkerende waterschappen meer dan tweeënenhalve keer zo hoog was dan dat van de niet-waterkerende. In de zogenaamde calamiteuze polders was het zelfs meer dan vijf keer zo hoog![80] Hierdoor wordt duidelijk waarom – zoals hiervoor in paragraaf 3.3.1 geconstateerd – in de loop van de 18e eeuw de koopprijs van landbouwgrond in het binnenland steeds hoger werd ten opzichte van die van grond langs de kust. De veel lagere last die het geschot hier vormde, maakte de grond in het binnenland winstgevender en dus interessanter voor investeerders.

3.5.5. *De last van verponding, gemene middelen en geschot*

We hebben in deze paragraaf gezien hoe de tarieven van de drie belangrijkste belastingen in Staats-Vlaanderen zich in de 17e en 18e eeuw hebben ontwikkeld. De druk van elk van deze belastingen nam toe, maar wel in verschillende periodes. Verponding en gemene middelen bereikten hun top al aan het eind van de 17e eeuw, maar de stijging van de polderlasten zette pas omstreeks 1715 in. Hierdoor is het moeilijk om een beeld te krijgen van de ontwikkeling van de totale lastendruk. Series van opbrengsten van de voornaamste belastingen ontbreken helaas voor dit gebied, maar het is wel mogelijk om voor een aantal steekjaren een schatting te maken van de last van verponding, gemene middelen en geschot samen.

Voor vijf peiljaren, van 1660 tot 1740, is berekend hoeveel een eigenaar-gebruiker van een hectare land in de Watering Cadzand aan belasting moest afdragen. Dit betreft dus het tijdvak waarin de economische problemen het grootst waren. Daarbij is alleen rekening gehouden met de drie hiervoor behandelde belastingen en bovendien kunnen van de hoogte van de gemene middelen slechts schattingen worden gemaakt. Het gaat er hier echter ook niet om de lastendruk tot in centen nauwkeurig vast te stellen, maar om een beeld te krijgen van de trend. Dat beeld kunnen de in tabel 3.5 gepresenteerde cijfers geven en tevens tonen ze ook welke soort van belasting het zwaarst drukte op de landbouw.

TABEL 3.5. De hoogte van verponding, gemene middelen en geschot samen, 1660-1740 (in guldens per ha, in de Watering Cadzand)

	1660	1680	1700	1720	1740
Verponding	1,81	6,78	2,71	.	.
Gemene middelen	1,50	1,50	1,80	1,80	1,50
Geschot	1,36	1,36	1,13	6,78	6,78
Totaal	4,67	9,68	5,64	8,58	8,28

Bronnen: tabellen 3.3, 3.4 en C.3.

Uit de tabel blijkt dat de lastendruk in de Watering Cadzand tussen 1660 en 1680 meer dan verdubbelde als gevolg van de verhoging van de verponding. Na de afschaffing van de buitengewone verponding in 1680 verbeterde de situatie tijdelijk. De generaliteitslasten hebben na dat jaar nooit meer een dergelijk hoog niveau bereikt. De adempauze was echter van korte duur. Omstreeks 1720 deed zich weer een explosieve toename van de lastendruk voor. Er hoefde wel geen verponding meer te worden betaald, maar het bedrag waarvoor men was vrijgesteld, moest wel worden betaald aan de watering voor het onderhoud van de bedreigde dijken en de kosten daarvan rezen de pan uit.

Het feit dat vooral de polderlasten de groei van de lastendruk veroorzaakten, betekent dat de gevolgen voor verschillende groepen boeren uiteenliepen. Eigenaren-gebruikers werden het zwaarst getroffen, want zij moesten zelf het geschot betalen. Pachters daarentegen hoefden geen geschot te betalen, dat deden de verpachters. Er bestond echter geen scherpe scheiding tussen groepen pachters en eigenerfden, veel boeren waren zowel pachter als eigenaar gebruiker. De grote stijging van de lastendruk die we omstreeks 1720 kunnen waarnemen, zal dus een belangrijk gedeelte van de boerenstand hebben getroffen.

3.6. OORLOGSSCHADE

Gedurende 26 van de 41 jaren die verstreken tussen 1672 en 1713 was de Republiek betrokken bij een drietal oorlogen (1672-78, 1688-97 en 1702-13). In elk van deze drie oorlogen speelde de strijd zich grotendeels af in Vlaanderen en de gevolgen van die strijd deden zich ook gevoelen in Staats-Vlaanderen. Hetzelfde geldt voor de Oostenrijkse Successieoorlog (1741-48). De gevolgen van deze oorlogen voor de economie van West-Zeeuws-Vlaanderen waren tweeërlei. Er waren de directe gevolgen van de oorlogvoering, zoals plundering, brandstichting, contributie, fouragering en het verrichten van diensten voor het leger. Daarnaast konden er problemen ontstaan bij de afzet van landbouwproducten door uitvoerverboden of het verbreken van verbindingen. Dit laatste aspect zal in hoofdstuk 6 worden besproken. In deze paragraaf komen de meer directe vormen van oorlogsschade aan de orde.

Hoewel gelegen nabij het strijdtoneel in de Zuidelijke Nederlanden heeft West-Zeeuws-Vlaanderen in de 17e en 18e eeuw niet vaak te lijden gehad van vijandelijke invallen. Een Franse aanval op Aardenburg in 1672 mislukte en tijdens de Spaanse Successieoorlog beperkten de Fransen zich tot een korte maar hevige plundertocht in 1708. Alleen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog werd Staats-Vlaanderen van april 1747 tot januari 1749 bezet door Franse troepen.

De vijand hoefde echter niet naar West-Zeeuws-Vlaanderen te komen

om het bestaan van de bevolking in oorlogstijd moeilijk te maken. Aan een gebied of dorp dat niet door de vijand bezet was, maar dat wel binnen zijn bereik lag en dat niet in staat was weerstand te bieden, kon hij een 'contributie' in geld en goederen opleggen.[81] In West-Zeeuws-Vlaanderen waren het vooral de onbeschermde gemeenten in het Zuiderkwartier (Aardenburg, Sint-Kruis, Eede en Heille) die werden onderworpen aan de betaling van contributie. De meer noordelijk gelegen dorpen werden beschermd door de Passageule, een stroompje dat van het Zwin naar de Braakman liep, en door de vestingen Sluis en IJzendijke. De inwoners van deze noordelijke dorpen behoefden derhalve zelden contributie te betalen. De oorlogen in Vlaanderen brachten echter voor alle dorpen in West-Zeeuws-Vlaanderen allerlei vormen van overlast en schade met zich mee. Aan de hand van de gebeurtenissen in de Spaanse Successieoorlog (1702-13) zal ik in het vervolg van deze paragraaf schetsen wat de consequenties van de oorlogvoering voor de lokale bevolking konden zijn.

Aan het begin van die oorlog werden in West-Zeeuws-Vlaanderen twee regimenten dragonders gelegerd. Deze werden ingekwartierd bij boeren. De verhoudingen tussen de boeren en hun ongenode gasten waren van meet af aan slecht. De boeren en hun gezinnen werden geconfronteerd met 'gewelt en insolentien' van de kant van de dragonders.[82] Blijkens de klachten die bijna wekelijks bij de schepenen van het Vrije binnenkwamen, liep dit uiteen van scheldpartijen via stokslagen tot zware mishandeling.[83] Het dieptepunt werd bereikt in oktober 1704, toen de Breskense landman Jannis Tack door een dragonder werd doodgeschoten.[84]

Hoe onaangenaam het geweld van de dragonders ook was, ernstiger was voor veel boeren het fourageren. De dragonders hadden voor hun paarden veel fourage nodig. In principe moest het paardenvoer aangevoerd worden uit magazijnen, maar in de praktijk kwam daar blijkbaar niet veel van terecht. De dragonders begonnen dus haver en hooi te vorderen van boeren die daardoor de voorraad voer voor hun eigen paarden zagen slinken. Sommige boeren stonden daarbij doodsangsten uit omdat de soldaten pijpen rookten terwijl ze het hooi uit de schuur haalden.[85] Bovendien vorderden de dragonders ook groene fourage. Vanaf begin mei werden gras en haver gemaaid om aan de paarden te voeren. Daarbij werd ongeveer evenveel gewas door de soldaten vertrapt als door ze werd afgemaaid.[86] Tot overmaat van ramp vergrepen de dragonders zich ook nog aan de tarwe, het kostbaarste gewas van de Zeeuws-Vlaamse boeren.[87] Van vergoeding van de hierdoor veroorzaakte schade was geen sprake. Weliswaar werd het fourageren in oktober 1702 door de Raad van State verboden en werd bepaald dat de reeds veroorzaakte schade moest worden vergoed, maar het is de vraag of die schadevergoeding ooit is betaald.[88] Blijkbaar is hierna de bevoorrading van de dragonders wel verbeterd, want vanaf 1703 kwamen bij het Vrije geen klachten meer binnen over fouragering.

Behalve met fouragering hielden de dragonders zich ook bezig met

diefstal. Ze lustten blijkbaar graag een stukje vlees, want er waren regelmatig klachten over diefstal van runderen, schapen en varkens.[89] Toen militairen in oktober 1703 een aardappelveld van hoofdman Aarnout Steenhart in Schoondijke plunderden, was dat blijkbaar de druppel die de emmer deed overlopen. De klok werd geluid en een groep woedende boeren sloeg een aantal dragonders neer waarna de rest op de vlucht sloeg.[90] Toch bleef het bij incidenten, de soldaten in Nederlandse dienst lijken toch beschaafder – of beter gevoed – te zijn geweest dan die van de Zonnekoning, waarover tijdens de Spaanse Successieoorlog werd opgemerkt dat '*les soldats se remplissent ... comme des cochons de tout ce qu'ils trouvent*'.[91]

In oorlogstijd hadden de boeren niet alleen te kampen met overlast van soldaten. Er werden ook verplichtingen opgelegd die de continuïteit van de bedrijfsvoering in gevaar konden brengen. Als lid van de militie moesten boeren regelmatig wacht lopen of te paard bodediensten verrichten. Vooral in het drukke zomerseizoen kon dat betekenen dat een boer dan te weinig aandacht aan zijn bedrijf kon besteden. Ook moesten geregeld paarden, wagens en knechten ter beschikking van het leger worden gesteld voor allerlei werkzaamheden.[92] Met name in de oogsttijd, wanneer geen man en geen paard kon worden gemist, kon dit voor boeren grote problemen opleveren. Ook zonder een directe confrontatie met de vijand kon een oorlog dus ernstige gevolgen hebben voor het boerenbedrijf. Bijzonder ernstig waren het gebrek aan paarden en mankracht en de gevolgen van de fouragering: beschadiging van een deel van de oogst en vermindering van de wintervoorraad voer voor de veestapel.

De problemen tijdens de Spaanse Successieoorlog bereikten een hoogtepunt in 1708. Op 29 juli van dat jaar trokken de Fransen de Passageule over en plunderden ze de omgeving van Schoondijke, Waterlandkerkje en IJzendijke. Ruim dertig boerderijen en evenveel huizen gingen in vlammen op. Gestolen werden 266 paarden, 232 runderen en grote hoeveelheden huisraad en gereedschap.[93] Aan het Vrije van Sluis werd een contributie opgelegd van 25.552 gulden, hoofdzakelijk in de vorm van fourage.[94]

Vanaf 1709 verbeterde de situatie. De geallieerden hadden toen heel Vlaanderen bezet en er waren geen troepen meer ingekwartierd. Doch zes jaar lang, van 1702 tot 1708 had de landbouw de last moeten dragen van inkwartiering, fouragering, contributie en levering van paarden, wagens en knechten. Ongetwijfeld hebben de Spaanse Successieoorlog en de twee voorgaande oorlogen bijgedragen aan de economische depressie waarin West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste helft van de 18e eeuw terecht kwam.

Na de Vrede van Utrecht in 1713 volgde een lange periode van rust, waaraan voor Zeeuws-Vlaanderen ruw een eind werd gemaakt toen de Fransen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog in april 1747 Sluis veroverden. Ditmaal ging het niet om een korte plundertocht; de Fransen zouden bijna twee jaren blijven. De boerenbevolking werd op twee manieren getroffen. Enerzijds werd de uitvoer van graan naar de Republiek verbo-

den, wat zeer nadelige gevolgen had voor de inkomens van de boeren. Anderzijds werden ze onderworpen aan een eindeloze stroom vorderingen van voedsel, fourage, paarden en wagens. Uit een in juni 1747 opgemaakt staatje blijkt dat de Franse troepen gedurende de eerste twee maanden van hun aanwezigheid in het Vrije voor 32.569 gulden schade hadden aangericht.[95] Maar dat was nog maar het begin. Over de maanden juli tot en met december 1747 bedroegen alleen al voor de parochie Groede de kosten van de Franse bezetting 15.898 gulden.[96] Dat bedrag moest vrijwel geheel worden opgebracht door een vijftigtal boeren, die dus over dit halve jaar ieder gemiddeld ongeveer 300 gulden moesten betalen. Daar kwam nog bij dat er ook nog schade was die niet in de afrekeningen kon worden verwerkt, zoals vertraging bij het binnenhalen van de oogst omdat men wagens, paarden en mankracht moest missen. De vorderingen van de Fransen hielden aan tot het sluiten van de vrede in het najaar van 1748. Het is begrijpelijk dat nog vele jaren later in de kerken van Staats-Vlaanderen op 30 januari, de datum van het vertrek van de Fransen, een dankdienst werd gehouden.

In 1794 werden de Zeeuws-Vlamingen opnieuw geconfronteerd met een Frans bezettingsleger en wederom werden paarden, voedsel en vee gevorderd.[97] In Zuidzande moesten de boeren van de oogst van het jaar 1795 ruim 400 zakken tarwe leveren aan het Franse leger.[98] In dit dorp zal dat naar schatting 5% van de totale opbrengst zijn geweest. Daar kwam nog eens bij dat de Fransen een bezettingsregime oplegden op basis waarvan ze de belastingen sterk verhoogden; er was sprake van een verdubbeling of meer.[99] Na de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen bij Frankrijk in 1795 werden de belastingen weer verlaagd. De vorderingen daarentegen verminderden wel, maar helemaal ophouden deden ze nooit. Zeeuws-Vlaanderen lag in een strategisch belangrijk gebied langs de monding van de Schelde. Er werden dus troepen gelegerd en forten gebouwd en daarvoor werden geregeld paarden, wagens en knechten gevorderd. Bovendien genoten de Zeeuws-Vlamingen sinds ze Frans staatsburger waren geworden de twijfelachtige eer als dienstplichtig militair hun nieuwe vaderland te mogen helpen verdedigen. Naarmate Napoleon's oorlogen in de loop der jaren steeds meer kanonnenvlees vergden, werd door de dienstplicht een toenemend aantal gezonde jonge arbeidskrachten aan de landbouw onttrokken. In paragraaf 4 van dit hoofdstuk bleek al dat dit leidde tot een stijging van de lonen van inwonende knechten.

De laatste keer dat in Zeeuws-Vlaanderen troepen gelegerd werden, was tijdens en na de Belgische Opstand in 1830-39. De gevolgen daarvan lijken tamelijk beperkt te zijn gebleven. Ook in deze jaren echter werd de uitoefening van het boerenbedrijf gehinderd door vorderingen van paarden, wagens en knechten. Volgens het IJzendijkse lid van de Commissie van Landbouw, Jacobus Faro, namen deze vorderingen in 1831 zelfs dusdanige vormen aan 'dat de bebouwing en bemesting der landen daardoor in gevaar komt'.[100] De grootste problemen werden ondervonden door

boeren de in de polders langs de grens woonden, omdat deze polders bij wijze van verdediging onder water werden gezet.

Oorlogvoering heeft duidelijk een negatief effect gehad op de regionale economie. Dit geldt vooral voor de drie oorlogen die werden gevoerd tussen 1672 en 1713 en voor de Oostenrijkse Successieoorlog (1741-48). De eerste drie oorlogen hebben gedurende langere tijd de landbouw onder druk gezet door er fourage, paarden en arbeidskrachten aan te onttrekken. Daarmee hebben ze bijgedragen aan het ontstaan van de depressie vanaf het begin van de 18e eeuw. De zware lasten waar de boeren tijdens de Franse bezetting van 1747 tot 1749 meer werden geconfronteerd, hebben waarschijnlijk het prille economische herstel van de eerste helft van de jaren 1740 in de kiem gesmoord. Ook de Napoleontische oorlogen zullen een negatieve invloed gehad hebben door de geregelde vorderingen ten behoeve van het leger en door het onttrekken van arbeidskrachten aan de landbouw middels de dienstplicht. De gevolgen van oorlogvoering hebben dus zeker een belangrijke invloed gehad op de economische ontwikkeling van dit gebied.

3.7. BESLUIT

Kunnen we nu stellen dat de economische ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen overeen komt met het beeld daarvan dat in de literatuur wordt geschetst voor West-Europa als geheel? Als we kijken naar de belangrijkste indicatoren, de tarweprijs en de koop- en pachtprijzen van landbouwgrond, dan blijkt West-Zeeuws-Vlaanderen toch wat af te wijken van het algemene beeld. Aan de gestaag stijgende lijn van de tarweprijs kwam weliswaar rond 1660 een eind, maar de eerste vijftig jaren daarna kunnen zeker niet worden bestempeld als een periode van aanhoudend lage prijzen. In de laatste decennia van de 17e eeuw fluctueerde de tarweprijs heftig; een dieptepunt in de jaren tachtig – de jaren waarin we de eerste klachten van het Vrije van Sluis over de slechte economische omstandigheden aantreffen – werd gevolgd door hoge prijzen in de jaren negentig, die het gevolg waren van een reeks slechte oogsten in het grootste deel van Noordwest-Europa. Aan het begin van de 18e eeuw echter daalden de prijzen van tarwe fors en ditmaal bleven ze lange tijd op een laag niveau. Pas in de jaren zestig van de 18e eeuw zette weer een duidelijke stijging in.

De koop- en pachtprijzen van de grond vertoonden dezelfde ontwikkeling. Ook hier begon pas ná 1700 een langdurige periode met lage prijzen en was er pas vanaf de jaren zestig van de 18e eeuw sprake van herstel. Een dieptepunt werd voor zowel graan- als koop- en pachtprijzen bereikt in de jaren 1720-40. Dit blijkt ook uit de overdrachten van roerende zaken wegens pachtschuld, die een hoogtepunt bereikten rond 1730.

Voor een ander deel van de Vlaamse kustvlakte, de streek rond Duin-

kerken, heeft Vandewalle het verloop van de economische golfbeweging in de periode 1650-1800 als volgt samengevat: 1650-1700 stagnatie, 1700-1765 baisse, daarna weer groei.[101] Het is duidelijk dat deze periodisering ook voor West-Zeeuws-Vlaanderen geldt. Het gebied lijkt in dit opzicht meer overeenkomst te vertonen met de Zuidelijke Nederlanden dan met Zeeland, waar de contractiefase volgens Priester al rond 1650 begon.[102]

De Franse tijd, die in Zeeuws-Vlaanderen duurde van 1794 tot 1814, was voor de landbouwers in dit gebied niet zo'n gouden tijd als voor hun collega's elders in Nederland. Ze werden afgesneden van hun traditionele afzetmarkt in Holland en Zeeland en moesten voortaan hun graan verkopen in Vlaanderen. Daar stegen de graanprijzen gedurende de Franse tijd wel, maar lang niet zo sterk als in de Bataafse Republiek. De minder hoge prijzen hebben in combinatie met militaire vorderingen en schade aangericht door het Franse bezettingsleger tot gevolg gehad dat de Franse tijd voor de West-Zeeuws-Vlaamse boeren geen gunstige periode is geweest. Hier is dus sprake van een duidelijk verschil met de rest van Nederland, waar de situatie voor de landbouw door de zeer hoge prijzen uiterst gunstig was.

In de jaren 1820-1850 week de ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen nauwelijks af van het algemene beeld, maar wel kan met Slicher van Bath worden geconstateerd dat er in deze periode eigenlijk geen sprake was van een echte depressie. Na 1818 daalde de tarweprijs weliswaar snel, maar zelfs in de slechtste tijd, tijdens de eerste helft van de jaren twintig, bleef hij ruim boven het niveau van de depressie van honderd jaar tevoren. Bovendien begon de tarweprijs vanaf de tweede helft van de jaren twintig alweer te stijgen. Op de koop- en pachtprijzen van grond had deze 'depressie' dan ook weinig effect, die vertoonden vanaf ongeveer 1830 alweer een stijgende lijn.

De belastingdruk is in de periode 1650-1750 belangrijk toegenomen. In de tweede helft van de 17e eeuw waren het vooral de generaliteitsbelastingen die stegen. De tarieven van de verponding gingen fors omhoog in 1665 en de gemene middelen werden diverse keren verhoogd. Door deze laatste, regressieve belasting werden de kleinere boeren relatief iets zwaarder getroffen. Het verschil in lastendruk tussen grote en kleinere boeren was echter niet zo groot dat het als een belangrijke oorzaak voor de achteruitgang van het aantal kleine en middelgrote boeren kan worden beschouwd. Omstreeks 1720 werd de druk van de generaliteitslasten verminderd, maar juist toen zette een stijging van de polderlasten in die vooral in de waterkerende polders langs Wielingen en Westerschelde ronduit explosief genoemd kan worden. In de Watering Cadzand verzesvoudigden de polderlasten in enkele jaren. In de meer landinwaarts gelegen polders was de stijging minder spectaculair, maar omdat deze polders de waterschappen langs de kust financieel moesten steunen, stegen ook hier de lasten. De gevolgen van de dalende graanprijzen werden omstreeks 1720 dus nog verergerd door de stijging van de lastendruk.

Naast problemen van economische en fiscale aard had West-Zeeuws-Vlaanderen als grensgebied ook regelmatig te kampen met de gevolgen van oorlogvoering. Plundering, inkwartiering van troepen, vorderingen van graan, vee, wagens en knechten leidden tot ernstige problemen voor de landbouw. De voorraad veevoer en zaaigoed werd uitgeput. Oogsten werden vernield of konden niet op tijd worden binnengehaald door gebrek aan paarden en personeel. Oorlog had dus zeer negatieve gevolgen voor de regionale economomie. Vooral de Spaanse Successieoorlog (1702-13) en de Franse bezetting van 1747-49 hebben desastreuze gevolgen gehad. Daarbij moet dan nog worden opgemerkt dat een belangrijke consequentie van de oorlog, de verbreking van handelsroutes door oorlogshandelingen en exportverboden, hier nog buiten beschouwing is gelaten.

Dit hoofdstuk overziend, blijkt dat één periode er in negatieve zin uitspringt. Dat is het tijdvak van ongeveer 1710 tot 1760. De tarweprijzen waren toen laag, koop- en pachtprijzen daalden eveneens, de belastingen daarentegen waren hoog terwijl de lonen vrij stabiel bleven. Daar kwam dan nog eens bovenop dat Zeeuws-Vlaanderen werd geconfronteerd met de gevolgen van twee oorlogen. Hoe konden de West-Zeeuws-Vlaamse boeren in die periode het hoofd boven water houden?

4. BEDRIJFSGROOTTE EN EIGENDOMSVERHOUDINGEN

4.1. Inleiding; de bedrijfsvorm

Dit hoofdstuk vormt samen met de volgende twee hoofdstukken een drieluik, waarin de verschillende aspecten van de agrarische bedrijfsvorm worden behandeld. In hoofdstuk 1 heb ik het uitgangspunt van deze studie geformuleerd: dat de sociale veranderingen die zich in het tijdvak 1650-1850 voltrokken, voortvloeiden uit wijzigingen van de bedrijfsvorm in de landbouw. Deze wijzigingen werden ingegeven door de veranderende economische omstandigheden, met name tijdens de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw. In de komende drie hoofdstukken zal ik onderzoeken om welke aanpassingen het ging en wat de consequenties daarvan waren voor het landbouwbedrijf en voor degenen die daarvan afhankelijk waren. Deze paragraaf dient als algemene inleiding voor die drie hoofdstukken.

De term bedrijfsvorm kan in navolging van de geograaf Kleinpenning kortweg worden gedefinieerd als 'de wijze waarop en het doel waartoe het landbouwbedrijf is georganiseerd'.[1] De bedrijfsvorm betreft het landbouwbedrijf in al zijn facetten, niet alleen zuiver landbouwkundig, maar ook juridisch en commercieel. Niet alleen de afzonderlijke onderdelen van het bedrijf zijn daarbij van belang, maar vooral ook de onderlinge verwevenheid van die onderdelen.

Bij het landbouwkundige aspect gaat het om twee vragen: wat wil de boer produceren – de productierichting – en op welke wijze wil hij het produceren – het productieplan.[2] Voor de beantwoording van de eerste vraag moet worden gekeken naar onderwerpen als de verhouding bouwland:grasland en de verhouding tussen de oppervlakten van de verschillende gewassen die op het bouwland worden geteeld. De productierichting van een bedrijf kan echter niet zonder meer uit de verhouding bouwland:grasland en de gewasarealen worden afgeleid. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een boer bepaalde gewassen slechts verbouwt om ze te vervoederen aan het vee. In dat geval is het doel van deze teelt dus niet primair het voortbrengen van akkerbouwgewassen maar van vlees of zuivel. De vraag wát een boer wil produceren kan dan ook niet los worden gezien van de vraag hóe hij het wil produceren. Bij de beantwoording van deze laatste vraag moeten het gebruik van het grasland, de vruchtopvolging, de bewerking van het bouwland en vooral ook de inzet van arbeid en kapitaal (veestapel en werktuigen) worden onderzocht.

Het gaat er hier niet alleen om vast te stellen wát boeren produceren; het is vooral ook van belang te weten te komen welke motieven ze hadden om te kiezen voor bepaalde producten. Er kunnen ruwweg twee soorten motieven worden onderscheiden. In de eerste plaats kan de boer bij zijn

gewaskeuze worden geleid door de beschikbaarheid en kostprijs van de productiefactoren grond, arbeid en kapitaal. In de tweede plaats spelen natuurlijk ook de prijs en afzetmogelijkheden van de diverse producten een rol. Wat betreft de kostprijs van de productiemiddelen geldt dat niet uitsluitend de prijs van ieder productiemiddel afzonderlijk, maar ook de relatieve factorprijzen – de verhouding tussen de prijzen van de verschillende productiemiddelen onderling – van invloed zijn. In een situatie waarin de grond goedkoop en arbeid relatief duur is, zullen boeren er waarschijnlijk voor kiezen zo veel mogelijk grond op een extensieve manier te bewerken. Tegenwoordig zouden ze ook arbeid kunnen vervangen door kapitaalgoederen, maar wat dat betreft waren de mogelijkheden in de tijd vóór de mechanisatie, die pas in de tweede helft van de 19e eeuw aanbrak, uiterst beperkt. De enige kapitaalgoederen van betekenis waar boeren tot die tijd over beschikten, waren de veestapel en de bedrijfsgebouwen. Voor de hier onderzochte periode is dus vooral de prijsverhouding tussen grond en arbeid van belang.

Aan de inkomstenkant van het boerenbedrijf spelen de prijzen van landbouwproducten een grote rol. Aangenomen mag worden dat een boer zal kiezen voor het voortbrengen van die producten die hem bij de geldende prijzen zoveel mogelijk zullen opbrengen. Hij moet voor die producten echter wel afzetmogelijkheden hebben. De nabijheid van stedelijke gebieden en het al dan niet bestaan van goede verbindingen met die gebieden, zijn hiervoor van groot belang.

De 19e-eeuwse Duitse agronoom J.H. von Thünen heeft een model ontwikkeld waarin het effect van de afstand tot de stedelijke afzetmarkt op het boerenbedrijf wordt gemeten.[3] Kort samengevat komt dit model erop neer dat de producten die het landbouwbedrijf voortbrengt, bepaald worden door de hoogte van de transportkosten, die toenemen met de afstand tot de stad. Om de stad kunnen concentrische cirkels worden getrokken, waarbinnen de landbouw zich specialiseert in bepaalde producten.[4] Het dichtst bij de stad worden goederen geproduceerd waarvan de transportkosten relatief hoog zijn (hooi, stro) of die vanwege hun bederfelijkheid snel moeten worden afgeleverd (bijvoorbeeld verse melk). Naarmate de afstand tot de stad toeneemt, gaat de landbouw zich steeds meer concentreren op goederen waarvan de transportkosten relatief laag zijn. In de buitenste cirkel bevindt zich dan de extensieve veehouderij, waarvan de voortbrengselen (levend vee) zelf naar de stad kunnen lopen.[5] Het model van Von Thünen is van belang omdat het de aandacht vestigt op de invloed van de verkeersverbindingen en de transportkosten op de oriëntatie van het landbouwbedrijf. In de volgende hoofdstukken zal echter blijken dat er heel wat factoren zijn die het theoretisch zo fraaie model verstoren. Van het mogelijke effect van zulke factoren, bijvoorbeeld handelsbeperkingen, was Von Thünen zich overigens zeer wel bewust.[6]

De prijzen van productiefactoren en landbouwproducten hebben grote

invloed op de wijze waarop boeren hun bedrijf inrichten, maar toch kan geen enkele boer het zich veroorloven zich uitsluitend hierdoor te laten leiden. Dit wordt veroorzaakt door de afhankelijkheid van het landbouwbedrijf van de natuur. De boer die zich niet houdt aan de grenzen die worden gesteld door klimaat en bodemgesteldheid, zet het voortbestaan van zijn bedrijf op het spel. Bovendien heeft de boer ook te maken met ecologische factoren. Dit betekent dat hij bijvoorbeeld niet twee keer na elkaar op één stuk grond hetzelfde gewas kan verbouwen en dat een bepaalde afwisseling van gewassen noodzakelijk is om plantenziekten te voorkomen.

Een andere factor die de boer beperkt in zijn keuzemogelijkheden is de toegang tot de grond. Daarbij gaat het niet alleen om de oppervlakte grond die een boer bewerkt, maar ook het soort recht krachtens hetwelk hij die grond mag bewerken: eigendom, pacht of deelpacht. We hebben hier te maken met het juridische aspect van de bedrijfsvorm. Deelpacht kwam in West-Zeeuws-Vlaanderen niet of nauwelijks voor, dus gaat het hier vooral om de verschillen tussen pacht en eigendom. In de literatuur wordt vaak aangenomen dat boereneigendom van de grond beter zou zijn voor de ontwikkeling van de landbouw dan pacht.[7] Op die opvatting valt kritiek te leveren, maar vast staat wel dat het voor een pachter in principe minder aanlokkelijk was om te investeren in verbetering van de grond. Immers, als dat leidde tot verhoging van opbrengsten, kon de verpachter de pachtprijs verhogen en daardoor de ontstane inkomensverbetering voor een groot deel teniet doen. Bovendien liep de pachter het risico dat hij na een aantal jaren het gepachte bedrijf moest verlaten zonder een vergoeding te ontvangen voor zijn investeringen. Tegenover dit nadeel stond wel dat een pachter minder geld hoefde te besteden aan de verwerving van zijn bedrijf en daardoor meer kon investeren in veestapel en werktuigen. Duidelijk is dat dit juridische aspect gevolgen heeft voor de bedrijfsvoering. Of die gevolgen zo negatief waren voor de agrarische ontwikkelingen als wel wordt beweerd, zal nog moeten blijken.

De agrarische bedrijfsvorm is dus een geheel van landbouwtechnische, commerciële en juridische elementen. Het geheel is hier echter meer dan de som der delen. Het gaat er bij de bestudering van de bedrijfsvorm niet alleen om de afzonderlijke elementen te kennen; er zal ook rekening moeten worden gehouden met de samenhang ertussen. De verschillende aspecten van de bedrijfsvorm hangen nauw met elkaar samen en een wijziging van één aspect heeft daardoor onvermijdelijk gevolgen voor de andere.[8] Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Als de prijs van vlas op een gegeven moment goed is, kan een boer besluiten meer van dit gewas te gaan verbouwen. Dit betekent dat hij de teelt van andere gewassen moet inkrimpen. Hij moet er daarbij dan wel op letten dat hij voldoende haver en paardebonen voor zijn vee en tarwe voor zijn huishouden blijft verbouwen. Vooral als een boer een klein bedrijf heeft, kan dat problemen opleveren, de marges zijn dan smal. Hij zou eventueel voedsel en veevoer op de markt kunnen gaan kopen, maar dat maakt hem kwetsbaar voor prijs-

fluctuaties. Omdat vlas een zeer arbeidsintensief gewas is, zal de behoefte aan arbeid op het bedrijf toenemen en moet er mogelijk extra personeel worden aangetrokken. Als de boer zijn bedrijf pacht, zal hij ook zijn pachtcontract nog eens moeten raadplegen. Vlas heeft namelijk de reputatie een gewas te zijn dat de grond sterk uitput en daarom proberen verpachters soms de vlasteelt te beperken middels bepalingen in het pachtcontract. Zo blijkt dus dat een op het eerste gezicht eenvoudige aanpassing van het bouwplan heel wat overweging vergt vooraleer deze zonder problemen kan worden doorgevoerd. We zien hier dat de boer ook door de sterke verwevenheid van de diverse facetten van de bedrijfsvorm in zijn keuzemogelijkheden wordt beperkt. Het 'conservatisme' waarvan boeren door 19e-eeuwse landbouwvernieuwers vaak werden beschuldigd, vond waarschijnlijk voor een groot deel zijn oorsprong in juist dit besef van de beperkingen dat bij de boeren bestond.

Bij het bovenstaande moet nog worden aangetekend dat ik de 18e-eeuwse West-Zeeuws-Vlaamse landbouwer wel degelijk als een rationeel denkende en handelende ondernemer beschouw. Nog niet zo lang geleden werden boeren uit vroeger eeuwen gezien als uiterst conservatieve lieden die zich verzetten tegen elke verandering, zelfs als die in hun eigen voordeel was. Eén schrijver heeft het zelfs bestaan de Zeeuwse boeren af te schilderen als 'werktuigen van gewoonte en vooroordeel'.[9] Deze visie zal intussen maar door weinigen meer worden aangehangen omdat uit verschillende studies – voor Zeeland uit het recente werk van Priester – is gebleken dat boeren in het verleden wel degelijk bereid waren hun bedrijfsvoering aan te passen als de economische omstandigheden dat vereisten.[10] Boeren waren wellicht geen moderne, rationele *'profit-maximizers'*, maar ze streefden wel doelen na die een zekere mate van economisch rationeel handelen vereisten.[11] Het voornaamste daarvan was ongetwijfeld het streven naar bestaanszekerheid.[12] Zoals eertijds de landbouweconoom Minderhoud het uitdrukte, '[de boer] zoekt steeds de grootst mogelijke baten met de geringste middelen te bereiken. Doet een boer dit niet, dan kan hij in een op vrij ruilverkeer gebaseerde samenleving niet meekomen en boert hij achteruit'.[13] Deze eenvoudige waarheid, door Minderhoud in 1948 uitgesproken, gold tweehonderd jaar tevoren ook al.

Hoewel economisch rationeel handelen dus ook in het verleden voor de agrarisch ondernemer een vereiste was om het voortbestaan van zijn bedrijf te verzekeren, betekende dit nog niet dat dat al zijn besluiten omtrent de bedrijfsvoering enkel en alleen op rationele motieven waren gebaseerd. Ook 'niet-rationele' factoren zullen een rol hebben gespeeld. Met deze factoren wordt rekening gehouden in het door de agrarisch-socioloog Hofstee gehanteerde concept 'bedrijfsstijl'. Hieronder verstond hij 'een binnen een min of meer samenhangende groep van boeren algemeen aanvaarde wijze waarop men zijn bedrijf inricht en voert'.[14] Hier wordt dus een nieuw element geïntroduceerd: er bestaat overeenstem-

ming binnen de betreffende groep boeren over wat de juiste bedrijfsvorm – het inrichten en voeren van het bedrijf – zou zijn. Deze overeenstemming heeft een sociaal-dwingend karakter en zou een remmende invloed op vernieuwingen kunnen uitoefenen omdat mogelijke vernieuwers geconfronteerd worden met sancties – vooral in de vorm van statusverlies – van de groep waartoe ze behoren.[15] Voor veel boeren zal het zelfs moeilijk zijn om aan vernieuwing te denken, omdat de opvattingen over de juiste wijze van boeren ze als het ware met de paplepel zijn ingegoten en ze niet zien hoe het anders zou kunnen.

Het bestaan van gedeelde opvattingen over de wijze waarop moest worden geboerd, hoefde overigens niet te leiden tot volledige uniformiteit in de wijze van boeren. De toepassing van deze opvattingen in de praktijk werd beïnvloed door de individuele omstandigheden en voorkeuren van de betreffende boeren. Dit kon dus leiden tot verschillen in bedrijfsvoering tussen boeren die globaal dezelfde opvattingen hadden over de juiste manier van boeren.[16]

Ongetwijfeld bestaan er binnen groepen boeren min of meer normatieve opvattingen over hoe er moet worden geboerd en dergelijke ideeën zullen er ook in het verleden zijn geweest. Het probleem is echter dat nauwelijks meer valt te achterhalen wat de inhoud was van die opvattingen in West-Zeeuws-Vlaanderen in de 18e eeuw. Egodocumenten van boeren zijn er nauwelijks en de niet-agrariërs die over de Zeeuwse landbouw hebben geschreven, stonden over het algemeen zo ver van de boerenstand af dat ze geen idee hadden van wat er onder de boeren leefde. Door de schaarste aan bruikbare bronnen is het dus vrijwel onmogelijk om de bedrijfsstijl van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers te onderzoeken. Toch is het zinvol om met dit verschijnsel rekening te houden en alle aanwijzingen voor het bestaan ervan serieus tegen het licht te houden, al was het alleen maar om te voorkomen dat met een al te rationalistische blik naar de besluitvorming in het boerenbedrijf wordt gekeken.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal de aandacht worden gericht op de juridische aspecten van de bedrijfsvorm, vooral die betreffende de toegang tot de grond. Ik zal hier onderzoeken over hoeveel grond de West-Zeeuws-Vlaamse boeren konden beschikken en krachtens welke titel – eigendom of pacht – ze daartoe recht hadden. Hierbij is natuurlijk vooral ook van belang welke verschuivingen zich in de loop der tijd voordeden in de bedrijfsgrootte en de eigendomsverhoudingen. Tenslotte zal ik in dit hoofdstuk nagaan of pachters nu echt een zoveel zwakkere positie hadden dan eigenaren-gebruikers.

In hoofdstuk 5 zullen de meer landbouwkundige aspecten van de bedrijfsvorm worden behandeld: de wijze waarop de grond wordt gebruikt en bewerkt, de manier waarop arbeid en kapitaal daarbij worden gecombineerd en de resultaten – in de vorm van fysieke opbrengsten – waartoe dit alles leidt. Vervolgens zullen in hoofdstuk 6 de commerciële aspecten

van de bedrijfsvorm – financiële resultaten en handel in landbouwproducten – aan de orde komen.

4.2. DE BEDRIJFSGROOTTE

De bedrijfsgrootte is al kort behandeld in paragraaf 2.3.2. Door te kijken naar het aantal paarden per bedrijf kon daar een eerste, ruwe schets worden gegeven van de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte. Het bleek dat de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven behoorlijk groot waren en dat ze gedurende de 18e eeuw nog groter werden (tabel 2.3). In deze paragraaf zal de ruwe schets uit hoofdstuk 2 verder worden uitgewerkt door de oppervlakte grond waarover boeren beschikten onder de loep te nemen. Het areaal is weliswaar niet de enige indicator van de bedrijfsgrootte in de landbouw, maar het is wel de voornaamste graadmeter, zeker in een akkerbouwgebied waar het veebezit relatief minder belangrijk was. Jammergenoeg moet dit overzicht grotendeels beperkt blijven tot de periode van het laatste kwart van de 17e tot aan het eind van de 18e eeuw omdat gegevens uit de 19e eeuw uiterst schaars zijn.

Een goed tijdstip om te beginnen met onderzoek naar de bedrijfsgrootte is het jaar 1750. Om de schulden te kunnen afbetalen die waren ontstaan als gevolg van de Franse bezetting in 1747-49, werden toen diverse belastingen geheven die bekend stonden als de oorlogslasten. Eén daarvan moest worden opgebracht door de gebruikers van landbouwgrond naar rato van de oppervlakte land die ze bewerkten. Van de meeste parochies en heerlijkheden in West-Zeeuws-Vlaanderen zijn uit deze jaren één of meerdere kohieren van deze belasting bewaard gebleven, zodat het mogelijk is om op basis daarvan de bedrijfsgroottestructuur rond 1750 voor drie kwart van het onderzoeksgebied vast te stellen.[17] De gegevens uit de kohieren van de oorlogslasten zijn bijeengebracht in tabel 4.1, waarin is weergegeven hoe het aantal bedrijven en het areaal landbouwgrond omstreeks 1750 verdeeld waren over diverse grootteklassen.

De grote omvang van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven die in hoofdstuk 2 al was geconstateerd, wordt hier bevestigd. Niet minder dan 88% van het totale areaal landbouwgrond was in gebruik bij bedrijven met een omvang van 30 ha of meer en 63% bij boerderijen groter dan 50 ha. Bijna de helft (46%) van het totaal aantal bedrijven was groter dan 30 ha. De betekenis van de kleine en middelgrote bedrijven was hiermee vergeleken uiterst gering. In de klasse van de allerkleinste bedrijfjes (tot 5 ha) werd weliswaar het grootste aantal bedrijven aangetroffen, maar deze konden samen over slechts 3% van het areaal beschikken. Middelgrote bedrijven (10-30 ha) waren vrij gering in aantal en namen ook maar een klein deel van de totale oppervlakte landbouwgrond in beslag.

In hoofdstuk 2 bleek dat zich in de loop van de 18e eeuw belangrijke veranderingen hebben voorgedaan in de bedrijfsgroottestructuur. Helaas

TABEL 4.1. De bedrijfsgroottestructuur omstreeks 1750

Bedrijfsgrootte in ha	Aantal bedrijven		Oppervlakte in ha	
	Absoluut	In %	Absoluut	In %
< 5	180	36	373	3
5-10	38	8	253	2
10-20	21	4	337	2
20-30	31	6	755	5
30-40	38	8	1.335	9
40-50	52	10	2.346	16
50-75	114	23	6.960	47
75-100	21	4	1.770	12
100 >	5	1	618	4
Totaal	500	100	14.747	100

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 515, 516 en 582.

ontbreken voor andere jaren dan 1750 min of meer complete overzichten van de bedrijfsgrootte in de regio, zodat het niet mogelijk is de 18e-eeuwse ontwikkeling voor het hele gebied te reconstrueren. Van twee grote parochies, Cadzand en Groede, zijn echter opgaven van de omvang van de landbouwbedrijven vanaf de tweede helft van de 17e tot het eind van de 18e eeuw bewaard gebleven. Rond 1750 hadden deze twee parochies samen een oppervlakte van ongeveer 6.000 ha, oftewel een kleine 30% van het gehele onderzoeksgebied.

In de tabellen 4.2a en 4.2b zijn de gegevens over de bedrijfsgrootte in Cadzand van 1694 tot 1783 en in Groede van 1665 tot 1795 verwerkt. Voor elk peiljaar wordt per grootteklasse het aantal bedrijven en het procentuele aandeel van deze bedrijven in het totale areaal landbouwgrond weergegeven. Gezien het kleinere aantal waarnemingen bevatten deze twee tabellen minder grootteklassen dan tabel 4.1. Vergelijken we de cijfers uit laatstgenoemde tabel met die voor 1748 en 1749 uit de tabellen 4.2a en b, dan blijkt dat Cadzand en Groede rond het midden van de 18e eeuw nauwelijks afweken van de rest van het onderzoeksgebied en dat ze dus als representatief voor dit gebied kunnen worden beschouwd.

Uit de twee tabellen blijkt dat de allerkleinste bedrijfjes nauwelijks vatbaar waren voor de bewegingen van het economisch getij. Hun aantal nam tijdens de depressie in de eerste helft van de 18e eeuw zelfs duidelijk toe. De reden daarvan is dat deze bedrijfjes voor hun uitbaters slechts een nevenactiviteit vormden. Niet voor niets werden ze 'arbeidersplekjes' genoemd.

Het hoofdberoep van hun bewoner was veelal landarbeider en in het vorige hoofdstuk bleek dat de nominale lonen van de landarbeiders tijdens de depressie nauwelijks daalden en dat hun reële lonen zelfs toenamen door de daling van de prijzen van de eerste levensbehoeften. De pro-

TABEL 4.2a. De bedrijfsgroottestructuur in de parochie Cadzand, 1694-1783 (N=aantal bedrijven)

Bedrijfsgrootte in ha	1694		1749		1783	
	N	% opp.	N	% opp.	N	% opp.
0-5	37	3	42	4	40	4
5-10	21	4	11	2	13	3
10-30	26	18	11	9	5	4
30-50	24	34	18	25	14	21
50>	20	41	28	60	32	68
Totaal	127	100	110	100	104	100

TABEL 4.2b. De bedrijfsgroottestructuur in de parochie Groede, 1665-1795 (N=aantal bedrijven)

Bedrijfsgrootte in ha	1665		1748		1795	
	N	% opp.	N	% opp.	N	% opp.
0-5	15	2	28	3	29	3
5-10	8	3	5	2	5	2
10-30	18	19	5	7	12	10
30-50	17	40	12	27	18	34
50>	10	36	18	61	16	51
Totaal	68	100	68	100	80	100

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 498, 507, 516, 536 en 582; Verzameling De Hullu nr. 73. GA Oostburg, OA Groede nr. 982.

ducten van hun eigen bedrijfjes gebruikten deze landarbeiders waarschijnlijk vooral voor voorziening in de behoeften van het eigen gezin. Ze verkochten dus weinig op de markt, zodat ze geen problemen ondervonden door de daling van de graanprijzen. Voorzien van een stabiel loon en beschut voor de grillen van de markt konden deze kleine boeren-landarbeiders de economische contractiefase zonder kleerscheuren doorstaan.

Heel anders verging het de kleine en middelgrote boeren. Vooral de categorie bedrijven van 10 tot 30 ha werd zwaar getroffen door de depressie. In Groede daalde hun aantal tussen 1665 en 1748 van 18 naar 5 en in Cadzand tussen 1694 en 1749 van 26 naar 11. Hun aandeel in het totale areaal werd in Cadzand gehalveerd en in Groede was de afname nog groter. De economische tegenspoed in de eerste helft van de 18e eeuw heeft dus vooral de middelgrote boeren zwaar getroffen.

Ook het aantal boeren met bedrijven tussen 30 en 50 ha nam af in de eerste helft van de 18e eeuw. De daling was in deze grootteklasse echter minder spectaculair. Waarschijnlijk werd deze daling ook niet zozeer ver-

oorzaakt door het failliet gaan van bedrijven, maar juist door uitbreiding van boerderijen waardoor ze in de categorie van de grootste bedrijven met meer dan 50 ha terechtkwamen. Het aantal landbouwbedrijven in deze laatste categorie steeg immers behoorlijk; in Cadzand van 20 naar 28 en in Groede van 10 naar 18. De gevolgen voor de boerenstand van de moeilijke jaren van circa 1710 tot 1760 zijn dus duidelijk: het aantal middelgrote boeren werd gedecimeerd terwijl de grootste bedrijven in aantal toenamen. De oorzaak daarvan zal echter nog moeten worden achterhaald.

Tijdens de tweede helft van de 18e eeuw waren de ontwikkelingen in Cadzand en Groede veel minder opvallend. Er veranderde eigenlijk niet zo veel. In Cadzand lijkt de concentratie nog door te gaan, maar wel in een duidelijk lager tempo dan vóór 1750. In Groede zien we ook niet al te veel verandering, met uitzondering van een herstel van het aantal middelgrote bedrijven met 10-30 ha land. Dit herstel is echter schijn. Vergelijking van de lijst van grondgebruikers uit 1795 met een in dezelfde tijd gehouden veetelling leert dat van de twaalf 'boeren' met 10-30 ha land er slechts vier in het bezit waren van paarden en runderen.[18] Hoe konden de resterende acht dan hun land bewerken en bemesten? Dit raadsel kan worden opgelost door de volkstelling van 1796 te raadplegen. Het genoemde achttal blijkt een groepje gegoede burgers uit Groede te zijn, dat zelf zeker niet de landbouw beoefende. Waarschijnlijk hadden deze acht wat land in bezit en meenden ze dat het in de periode van hoge graanprijzen aan het eind van de 18e eeuw voordeliger was om het land voor eigen rekening te laten bewerken dan het te verpachten. De bewerking van het land lieten ze over aan een lokale boer die óf voor zijn werk werd betaald óf met de grondeigenaar samenwerkte op basis van deelpacht. Met het verslechteren van de conjunctuur in de eerste helft van de 19e eeuw is het verschijnsel 'boerende burgers' waarschijnlijk weer verdwenen.

Zoals eerder al werd opgemerkt, zijn er voor de 19e eeuw maar weinig gegevens voorhanden over de bedrijfsgrootte in de landbouw. In de eeuw waarin de statistiek opkwam, is over allerlei aspecten van het landbouwbedrijf informatie verzameld, behalve over de grootte van de boerenbedrijven.[19] Pas aan het eind van de 19e eeuw werd serieus begonnen met het samenstellen van statistieken van de bedrijfsgroottestructuur in de agrarische sector. Eén van de weinige 19e-eeuwse tellingen waarvan de uitkomsten kunnen worden vergeleken met het 18e-eeuwse materiaal, is gehouden in 1895. Het betreft een telling van het aantal bedrijven (groter dan 1 ha) per grootteklasse.[20] Voor elf van de zeventien gemeenten in West-Zeeuws-Vlaanderen kan deze telling worden vergeleken met die van omstreeks 1750.[21] Het resultaat van deze vergelijking is weergegeven in tabel 4.3.

Uit de tabel blijkt dat gedurende de anderhalve eeuw die tussen beide tellingen ligt, de tegenstellingen in de bedrijfsgroottestructuur zijn afgenomen. Het aantal kleine bedrijfjes met minder dan 5 ha land verminder-

TABEL 4.3. Het aantal landbouwbedrijven per grootteklasse in 1750 en 1895

Bedrijfsgrootte in ha	1750	1895
1-5	139	112
5-10	37	54
10-20	21	72
20-30	31	44
30-40	35	56
40-50	50	54
50-100	127	74
100 >	5	9
Totaal	395	475

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 515, 516 en 582. Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen Universiteit, LEI documentatie.

de, maar vooral het aantal grote bedrijven met meer dan 50 ha daalde sterk. Het aantal kleine en middelgrote bedrijven met 5 tot 30 ha land daarentegen nam fors toe. Aan het eind van de 19e eeuw had de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw dan ook een minder grootschalig karakter dan honderdvijftig jaar tevoren.

De vraag is echter wanneer deze veranderingen plaatsvonden. Er is reden om aan te nemen dat deze verandering van de bedrijfsgroottestructuur zich grotendeels heeft voltrokken ná 1850. In hoofdstuk 2 bleek al dat in een achttal gemeenten het aantal boerenbedrijven tussen 1794 en 1850 slechts toenam van 176 tot 184 (tabel 2.2). Het is moeilijk voor te stellen dat zo'n geringe toename zou hebben geleid tot een serieuze wijziging van de bedrijfsgroottestructuur. De tijdgenoten meenden zelfs dat omstreeks 1820 het proces van concentratie van de grond bij een klein aantal grote bedrijven nog steeds doorging. In een rapport uit 1819 werd opgemerkt dat de bedrijfsgrootte nog steeds toenam en dat er lieden waren die streefden naar 'het afbreeken der gebouwen, het scheuren der weiden en kultiveren in het groot'.[22] Mogelijk heeft de anonieme schrijver van het rapport een overdreven voorstelling van zaken gegeven, maar zijn opmerkingen ondersteunen toch wel de opvatting dat de bedrijfsgrootte in de eerste helft van de 19e eeuw niet is afgenomen. In de tweede helft van die eeuw echter zijn vele nieuwe bedrijven gesticht, met name in de economisch zeer voorspoedige jaren 1850-78, een periode die volstrekt anders van karakter was dan de voorgaande. Alleen al in de acht gemeenten die werden onderzocht in hoofstuk 2 werden in die periode 32 nieuwe boerenbedrijven gesticht.[23] De veranderingen in de bedrijfsgrootte die kunnen worden afgeleid uit tabel 4.3, hebben zich dus waarschijnlijk voor het grootste deel voltrokken in de jaren 1850-78.

Samenvattend kan worden gesteld dat zich in de eerste helft van de 18e eeuw een ingrijpende verandering voordeed in de grootte van de West-

Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven. Het aantal middelgrote bedrijven daalde fors, terwijl het getal grote tot zeer grote bedrijven met meer dan 50 ha land sterk steeg. Deze tendens tot uitbreiding van de grootste landbouwbedrijven ten koste van de kleine en middelgrote bedrijven is door Priester ook geconstateerd voor andere delen van Zeeland.[24] Ook elders in de Lage Landen, zoals in het Groningse Oldambt, het Noorderkwartier van Holland, de Over-Betuwe en de Antwerpse polders, deed deze ontwikkeling zich voor.[25]

Omstreeks 1750 had de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw een uitgesproken grootschalig karakter gekregen, waarbij bijna 90% van het areaal landbouwgrond in handen was van boeren met 30 of meer ha land. Gemiddeld waren de boerenbedrijven toen 29,5 ha groot. De gemiddelde omvang van de volwaardige landbouwbdrijven met tenminste drie paarden lag boven de 50 ha. Na 1750 hebben zich in de bedrijfsgroottestructuur geen ingrijpende veranderingen meer voltrokken. De ontstane structuur met een zeer ongelijke verdeling van het areaal tussen een klein aantal zeer grote boeren en een grote groep kleine boertjes-landarbeiders hield tot in de 19e eeuw stand. Pas na 1850 zou daarin enige verandering komen.

De depressie van de eerste helft van de 18e eeuw lijkt de motor te zijn geweest van de verandering van de bedrijfsgroottestructuur in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw. Grote bedrijven hebben deze depressie blijkbaar aanzienlijk beter doorstaan dan kleinere.

4.3. De eigendom van de grond

Lang niet al die grote stukken grond waar de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers over beschikten, waren hun eigendom. Dit blijkt duidelijk uit een bron uit 1665, die ons in staat stelt de eigendomsverhoudingen aan het begin van de onderzochte periode te reconstrueren. In verband met het – overigens nooit uitgevoerde – plan tot invoering van een algemene vermogensbelasting zijn in dat jaar lijsten opgemaakt waarop van elke grondeigenaar in het gebied werd vermeld hoeveel grond hij bezat en waar hij woonachtig was.[26] De gegevens uit deze lijsten zijn verwerkt tot tabel 4.4. De eigenaren zijn daarvoor ingedeeld in zes groepen. De autochtone eigenaren maken de eerste drie groepen uit: boeren, overige plattelandsbewoners en burgers van de Zeeuws-Vlaamse stadjes. Van de inwoners van de stadjes die in de lijsten worden vermeld, kunnen we aannemen dat dezen in het algemeen geen boer waren en de grond niet zelf bewerkten.

In de lijsten zelf wordt het beroep van de eigenaren niet vermeld, maar dat kan aan andere bronnen worden ontleend, zodat het mogelijk is om voor de plattelandsbewoners onderscheid te maken tussen landbouwers en overigen. Het maken van een verder onderscheid binnen de laatste categorie is weinig zinvol gezien het geringe bezit van deze groep.

TABEL 4.4. De eigendomsverhoudingen van landbouwgrond, 1665

Categorie eigenaars	ha	%
Boeren	2.017	10
Overige plattelanders	525	2
Burgerij Zeeuws-Vlaanderen	3.920	18
Burgerij Holland/Zeeland	8.372	40
Burgerij Vlaanderen	3.095	15
Instellingen	2.979	14
Onbekend	246	1
Totaal	21.154	100

Bronnen: ARA, Raad van State nrs. 2145 en 2181.

De buiten het gebied wonende grondeigenaren zijn ingedeeld naar hun woonplaats: Vlaanderen dan wel Holland of Zeeland. Een verdere indeling naar beroep was niet mogelijk bij gebrek aan gegevens. Uit de familienamen en incidenteel vermelde functies blijkt wel dat het hier voor het merendeel gaat om personen uit de gegoede burgerij en de regentenstand. De zesde groep eigenaren, die van de instellingen, kan eigenlijk ook tot die van de absenteïstische eigenaren worden gerekend, omdat vrijwel alle instellingen met een bezit van enige betekenis buiten West-Zeeuws-Vlaanderen waren gevestigd.

Het blijkt dat het grondbezit van de boerenbevolking in 1665 zeer beperkt was: slechts 10% van de grond was hun eigendom. De Zeeuws/Hollandse burgerij vormde daarentegen de belangrijkste groep eigenaren met 40% van het cultuurareaal. De ondernemers van de grote bedijkingen uit de jaren 1609-52 en hun erfgenamen waren nog steeds de belangrijkste grondbezitters in het gebied. Alleen in de weinige polders die niet waren overstroomd aan het eind van de 16e eeuw lagen de verhoudingen anders. In de Watering Cadzand bezat de burgerij uit Holland en Zeeland minder dan 23% van de cultuurgrond, terwijl het grondbezit van de boeren daar opliep tot bijna 29%. Het is verder opvallend dat er ondanks de scheiding tussen Noord en Zuid veel grond in Vlaamse handen was: niet alleen van Vlaamse particulieren, maar ook kloosters en kerken uit vooral Gent en Brugge bezaten nog steeds veel land aan de andere zijde van de grens. Het jaar 1648 blijkt in dit opzicht voor West-Zeeuws-Vlaanderen geen keerpunt te zijn geweest. Overigens was in de Oost-Zeeuws-Vlaamse ambachten van Terneuzen en Axel in 1665 het Vlaamse grondbezit vrijwel verdwenen.[27]

Er was in 1665 vrij veel grootgrondbezit; 40% van het land was in het bezit van eigenaren met minstens 100 ha eigendom. Deze grootgrondbezitters waren vrijwel allen buiten West-Zeeuws-Vlaanderen woonachtig, met uitzondering van enkele rijke burgers uit Sluis. Van de vorming van grote aaneengesloten landgoederen was geen sprake. De grootste grondbezitter, de Middelburgse burgemeester Hendrick Thibaut, had zijn 1.010

ha land verspreid liggen over elf polders door heel het gebied. Doordat de meeste grootgrondbezitters buiten West-Zeeuws-Vlaanderen woonden en door de verspreide ligging van hun grondbezit zal hun invloed binnen dit gebied beperkt zijn gebleven. Zelfs iemand als Thibaut bezat in geen enkele parochie meer dan 10% van het areaal.

Pacht was dus in 1665 met afstand de belangrijkste exploitatievorm van landbouwgrond in West-Zeeuws-Vlaanderen. Gegoede burgers en instellingen van buiten het gebied waren de belangrijkste grondeigenaren. Buiten de middeleeuwse polders van Cadzand had het eigen grondbezit van de boeren weinig te betekenen.

Het is niet mogelijk een doorsnede zoals die van 1665 te maken voor het gehele onderzoeksgebied voor latere jaren. Er zijn later geen nieuwe verpondingskohieren of lijsten van eigenaren meer opgemaakt en de kadastrale bronnen uit 1832 zijn in 1940 grotendeels verbrand. Het onderzoek naar de koopprijzen van landbouwgrond heeft echter gegevens opgeleverd die het mogelijk maken de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen te volgen. Behalve de koopprijzen zijn uit de transportakten ook naam, beroep en woonplaats van de partijen overgenomen. Met behulp hiervan kunnen kopers en verkopers in één van de bovengenoemde zes categorieën eigenaren worden ingedeeld. Door per groep het saldo van aankoop en verkoop in een bepaalde periode te berekenen, kan worden vastgesteld of het grondbezit van de betreffende groep gedurende die periode is toe- dan wel afgenomen.

Deze methode heeft echter haar tekortkomingen. Van de twee belangrijkste vormen van eigendomsovergang, verkoop en vererving, blijft de laatste buiten beschouwing omdat die niet in de transportregisters wordt vermeld. Dit tast de betrouwbaarheid van de verkregen data echter niet echt aan omdat mag worden aangenomen dat bij vererving het goed veelal binnen dezelfde sociale groep bleef. Patriciërs plachten hun bezit niet na te laten aan boeren en het omgekeerde lijkt nog onwaarschijnlijker. Wel is het mogelijk dat door intergenerationele sociale mobiliteit grond na vererving in het bezit van een andere sociale groep kwam, bijvoorbeeld als een boerendochter getrouwd was met een notaris. Het effect hiervan was waarschijnlijk echter gering omdat de sociale mobiliteit op het platteland beperkt was.

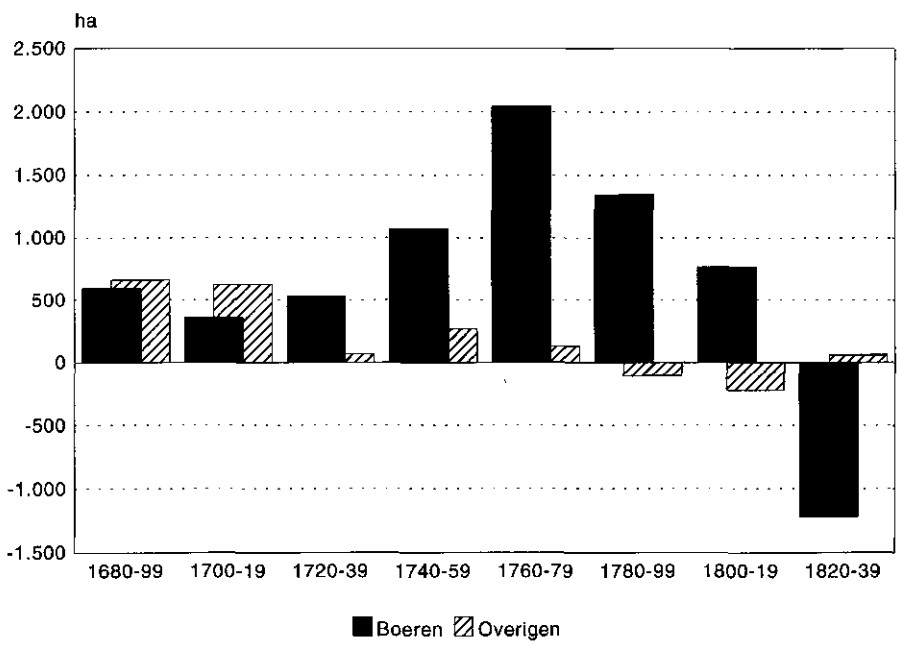
Een andere tekortkoming is dat niet alle transportakten zijn onderzocht. Uit de periode 1680-1795 zijn alleen de overdrachten van land in het Vrije van Sluis onderzocht. Overdrachten van land buiten het Vrije en van leenland bleven buiten beschouwing. Voor het tijdvak 1796-1840 zijn alleen de transportakten onderzocht uit de archieven van de belangrijkste notariskantoren. Zoals al gemeld in paragraaf 3.3.1 is aldus naar schatting ca. 70% van de akten uit de periode 1680-1841 verwerkt. Het is natuurlijk niet mogelijk om op basis daarvan de omvang van het grondbezit van groepen eigenaren op bepaalde tijdstippen te berekenen, maar dit wel is

voldoende om inzicht te krijgen in de veranderingen in de eigendomsverhoudingen van de grond tussen 1680 en 1840.

Voor de groepen uit tabel 4.4 is per twintigjarige periode berekend hoeveel land ze hebben gekocht en verkocht. Vervolgens is de totale verkochte oppervlakte land afgetrokken van de totale gekochte oppervlakte. De saldi die hierdoor worden verkregen, geven een indruk van de ontwikkeling van het grondbezit van de betreffende groep. Voor deze berekening is de categorie 'overige plattelanders' samengevoegd met de West-Zeeuws-Vlaamse burgerij tot de categorie 'overige inwoners van West-Zeeuws-Vlaanderen' omdat de activiteiten van eerstgenoemde groep op de grondmarkt uiterst bescheiden waren. De uitkomsten van de berekeningen zijn weergegeven in de grafieken 4.1 en 4.2.

Grafiek 4.1 toont de veranderingen in het grondbezit van de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen, uitgesplitst voor boeren en 'overigen'. Uit de grafiek blijkt dat de niet-agrariërs onder de West-Zeeuws-Vlaamse grondbezitters maar een kleine rol speelden op de grondmarkt. Alleen in de jaren 1680-1719 werd het grondbezit van deze groep behoorlijk vergroot. Dit werd vooral veroorzaakt door grondaankopen van leden van de

GRAFIEK 4.1. Veranderingen in het grondbezit van inwoners van West-Zeeuws-Vlaanderen, 1680-1839. Saldo van aankoop en verkoop per twintigjarige periode (in ha)

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 758-798 en 820-838; Notarieel Archief 1796-1842 nrs. 698, 743-744, 748, 762, 765, 808-809, 816, 838-839, 881, 899, 901, 909-910, 955-956, 961, 966, 1003-1004, 1027, 1044, 1049, 1093-1094, 1122.

Sluise elite: schepenen en bestuurders van de stad en het Vrije. Vanaf 1720 bleef het grondbezit van deze groep vrij stabiel.

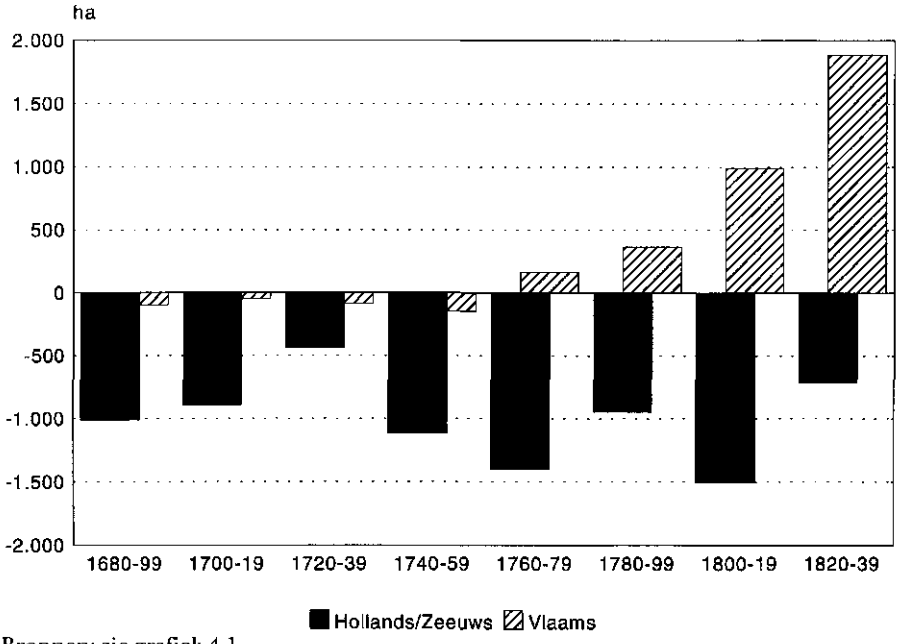
De boerenstand was zeer actief op de grondmarkt in dit gebied. Van 1680 tot 1820 nam het grondbezit van deze groep gestaag toe. Opmerkelijk is dat het boerengrondbezit ook groeide tijdens de depressie in de eerste helft van de 18e eeuw. Wintle's these dat de Zeeuwse boeren met name grond zouden hebben gekocht in tijden van economische voorspoed wanneer de grondprijzen hoog waren om die vervolgens tijdens depressies weer met verlies te moeten verkopen, blijkt dus voor Zeeuws-Vlaanderen in de 18e eeuw niet op te gaan.[28] Weliswaar kochten landbouwers in de voorspoedige jaren na 1760 meer grond dan in de periode daarvoor, maar toch blijkt de oppervlakte grond in eigendom van boeren ook in de eerste helft van de 18e eeuw duidelijk te zijn toegenomen. Er waren dus blijkbaar boeren die ondanks de slechte economische omstandigheden kapitaalkrachtig genoeg waren om van de lage grondprijs in die tijd te kunnen profiteren.

De West-Zeeuws-Vlaamse boeren hebben hun grondbezit het sterkst vergroot in de voorspoedige jaren tussen 1760 en 1780. In de twee decennia ná 1780, toen de grondprijzen hun hoogtepunt bereikten, nam hun animo om grond te kopen echter duidelijk af. De door schrijvers als Wintle veronderstelde landhonger die boeren er in goede tijden toe zou hebben gedreven tegen veel te hoge prijzen grond te kopen, blijkt in het 18e-eeuwse Zeeuws-Vlaanderen niet zo heel sterk ontwikkeld te zijn geweest. Boeren hadden duidelijk de wens hun grondbezit uit te breiden, maar niet tot elke prijs!

Of de stelling van Wintle wél opgaat voor de eerste helft van de 19e eeuw, valt eigenlijk niet vast te stellen, omdat de landbouw in Zeeuws-Vlaanderen in tegenstelling tot die in de rest van het land in de Franse tijd geen echte hausse heeft gekend. De grondaankopen van West-Zeeuws-Vlaamse boeren in de eerste twee decennia van de 19e eeuw waren eerder bescheiden en derhalve kan de forse daling van hun grondbezit in de jaren 1820-40 niet worden toegeschreven aan onverantwoorde aankopen in de Napoleontische tijd. Dit alles laat niet onverlet dat Wintle's these voor de tweede helft van de 19e eeuw, waar hij zich vooral mee heeft bezig gehouden, wel juist kan zijn.

De ontwikkeling van het grondbezit van personen die níet in West Zeeuws-Vlaanderen woonachtig waren, is weergegeven in grafiek 4.2. De niet-Zeeuws-Vlamingen zijn daar onderverdeeld in enerzijds Hollanders en Zeeuwen en anderzijds inwoners van het gedeelte van het graafschap Vlaanderen dat onder Spaans gezag was gebleven. Het blijkt dat het grondbezit van beide groepen absenteïstische grondeigenaren tot 1760 voortdurend afnam. Gezien de feiten die in het vorige hoofstuk aan het licht zijn gekomen, kan dit nauwelijks verbazing wekken. De eigenaren die hun land verpachtten, werden in de tang genomen door enerzijds

GRAFIEK 4.2. Veranderingen in het grondbezit van de Vlaamse en Hollands/Zeeuwse burgerij, 1680-1839. Saldo van aankoop en verkoop per twintigjarige periode (in ha)

Bronnen: zie grafiek 4.1.

stagnerende en soms zelfs dalende pachtopbrengsten en anderzijds zeer sterk stijgende grondlasten. Zeeuws-Vlaamse landbouwgrond was daardoor in de eerste helft van de 18e eeuw geen aantrekkelijk beleggingsobject meer. Van dat laatste waren de eigenaren zich zeer wel bewust. De Middelburgse patriciër Pieter de la Rue schreef in 1725: 'Menschen, schoon rijk gegoed van landerijen, moeten in deezen tijd arm worden, dewijl de lasten zeer zwaar en de gelding zeer laag is'.[29] De kerkmeesters van Oostkerke meenden in 1709 dat de kerk 'in meenichte jaren niet eenen stuijver [had] geproffijteert' van haar grondbezit.[30]

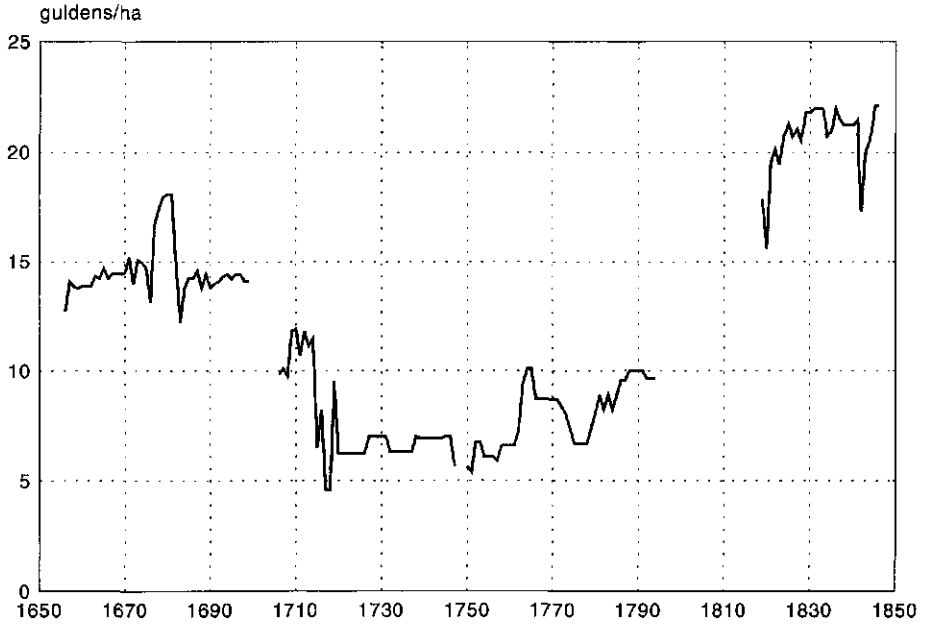
Door verkoop konden de verpachters zich van hun onrendabele bezit ontdoen. Hun probleem was echter dat tijdens de depressiejaren in de eerste helft van de 18e eeuw niet alleen de pachtprijzen, maar ook de koopprijzen van grond zeer laag waren. Of men dus zijn grondbezit vasthield of verkocht, verliezen deed men toch. Daarom bleven de verkopen van grond door de Vlaamse en Hollands/Zeeuwse eigenaren tijdens de depressie nog vrij beperkt. Na 1760 werd het verkopen van grond interessanter omdat de koopprijzen toen snel stegen. Verkoop kon toen dus een goed bedrag opleveren. In de periode tussen 1760 en 1795 was verkoop vooral ook voordelig omdat de pachtprijzen in deze jaren duidelijk achterbleven bij de snel stijgende koopprijzen van de grond. Verkoop van de

grond en investering van de opbrengst in zaken die meer inkomsten opleverden, was toen dus zinvol.

De forse daling van de pachtinkomsten blijkt duidelijk uit grafiek 4.3. In deze grafiek zijn de netto pachtopbrengsten van land in de Watering Cadzand weergegeven. Het betreft hier dezelfde percelen waarvan in het vorige hoofdstuk de bruto pachtopbrengsten zijn weergegeven (grafiek 3.4). De netto pachtopbrengsten zijn berekend door de bruto pachtsom te verminderen met het bedrag van de polderlasten.[31] In werkelijkheid zullen de netto opbrengsten iets lager zijn geweest dan uit de grafiek blijkt, omdat de eigenaren nog meer kosten hadden, zoals het salaris van de rentmeester – veelal 5% van de bruto inkomsten – en eventuele buitengewone heffingen. Grafiek 4.3 geeft echter een duidelijk beeld van de trend. De netto pachtopbrengsten daalden van ongeveer 15 gulden per ha rond 1670 tot 6 à 7 gulden omstreeks 1730 en werden dus meer dan gehalveerd. Vooral in het tweede decennnium van de 18e eeuw daalden de pachtopbrengsten fors. In de tweede helft van de 18e eeuw was er wel enig herstel, maar toch bleven de netto pachtinkomsten ver beneden het niveau van een eeuw tevoren. Pas rond 1820 werd het peil van de 17e eeuw weer bereikt.

In de eerste helft van de 18e eeuw was de toestand voor verpachters van land vaak zelfs nog slechter dan de grafiek aangeeft. Voor de samenstelling van deze grafiek is er namelijk van uitgegaan dat de pachters de

GRAFIEK 4.3. Netto pachtopbrengsten in de Watering Cadzand, 1656-1846 (in gld/ha)

Bron: tabellen C.2 en C.3.

pachtsom steeds volledig en op tijd betaalden. Vaak hadden ze echter grote achterstanden met de betaling van de pacht en in veel van die gevallen bleek het zelfs geheel onmogelijk de vordering te innen. Soms probeerde de verpachter dan nog iets van zijn verlies goed te maken wanneer hij het land of de boerderij verkocht. Dit deed zich bijvoorbeeld voor toen de Middelburgse burgemeester Willem van Citters in 1754 een boerderij in de Prins Willempolder verkocht. Voor het 38 ha grote bedrijf vroeg hij het bescheiden bedrag van 5.400 gulden. Daarnaast moest de koper echter ook nog de 3.000 gulden betalen die de pachter nog schuldig was.[32] Dit betekent dat de afgaande pachter gedurende vier à vijf jaar geen pacht had betaald.

Er lijkt zich in de 18e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen een ontwikkeling te hebben voorgedaan die vergelijkbaar is met die in Overijssel. Ook daar werd volgens Van Zanden door adel en burgerij grondbezit afgestoten vanwege stagnerende pachtinkomsten, terwijl het voor boeren vooral na 1750 door de toenemende marge tussen loonkosten en pachtprijzen enerzijds en stijgende graanprijzen anderzijds aantrekkelijk was om grond te kopen.[33] Een belangrijk verschil tussen beide gebieden is echter wel dat de boeren in Overijssel pas ná 1750 land begonnen te kopen[34], terwijl die in Zeeuws-Vlaanderen daar al zeker sinds 1680 mee bezig waren. Dit was ook het geval in het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen. In het Oost-Zeeuws-Vlaamse Axel ging vanaf het begin van de 18e eeuw steeds meer land over in boerenbezit.[35] Op Schouwen-Duiveland echter nam de oppervlakte grond in eigengebruik pas toe na 1750.[36] In de Beijerlanden daarentegen begon de toename van de boereneigendom al rond 1680.[37] Deze toename van het boerengrondbezit vanaf 1680 kan moeilijk worden toegeschreven aan een verbetering van de economische omstandigheden voor de boeren.

De ontwikkeling van het Zeeuws-Vlaamse grondbezit van de Zeeuws/Hollandse burgerij gedurende het tijdvak 1680-1840 kan worden omschreven als een vrijwel ononderbroken proces van achteruitgang. Dit kan voor een groot deel worden verklaard uit de verslechterende positie van de verpachter tijdens de 18e eeuw. Stijgende lastendruk en stabiel blijvende pachtprijzen maakten het investeren in grond voor deze groep minder aantrekkelijk. Men kon zijn vermogen beter investeren in aandelen van de V.O.C. of van de Middelburgsche Commercie Compagnie, dat bracht meer op. Vast staat nu in elk geval wél dat de afname van het Zeeuwse grondbezit in Zeeuws-Vlaanderen géén gevolg was van massale verkopen in de Franse tijd, zoals wel is verondersteld.[38]

Het grondbezit van de Vlaamse burgerij ontwikkelde zich tot 1760 op ongeveer dezelfde wijze als dat van hun standgenoten in de Republiek, hoewel de achteruitgang van het Vlaamse grondbezit geringer was. Voor de periode ná 1760 toont grafiek 4.2 echter een geheel andere ontwikkeling. Terwijl het grondbezit van de Zeeuwen en Hollanders fors bleef afne-

men, begon dat van de Vlamingen in een steeds hoger tempo te stijgen. In de jaren 1820-39 nam het Vlaamse bezit zelfs toe met bijna 1.900 ha, oftewel 8% van het toenmalige areaal landbouwgrond. De nieuwe grondbezitters waren edellieden, kooplieden en fabrikanten uit Brugge en vooral ook uit Gent.

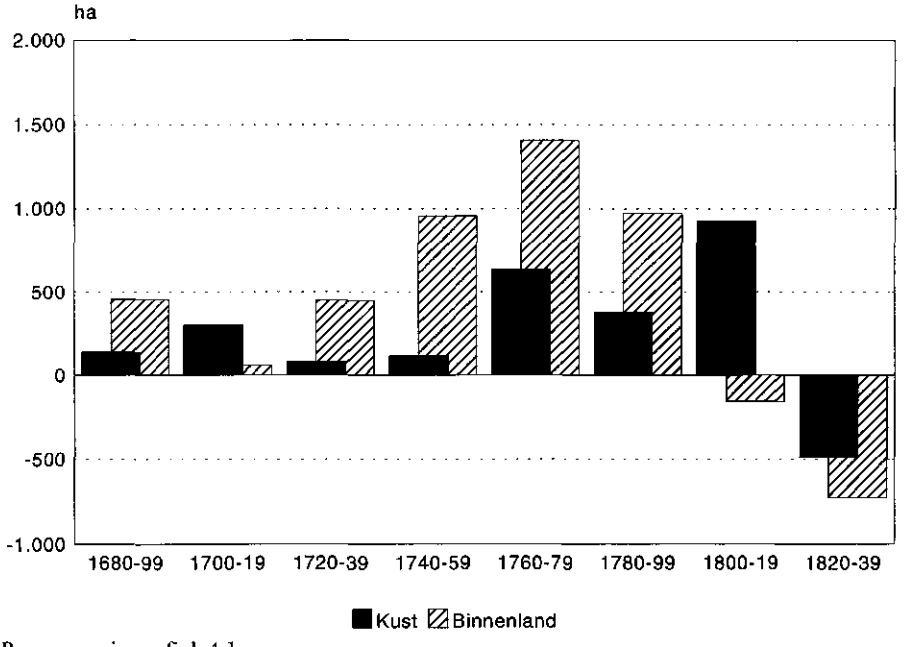
Vanwaar deze enorme toename van het Vlaamse grondbezit in Zeeuws-Vlaanderen? Steigenga-Kouwe zag deze vooral als een gevolg van de hiervoor gemelde massale verkopen van Zeeuws grondbezit in de Franse tijd en van het feit dat Vlamingen zich meester hadden weten te maken van de in het openbaar verkochte goederen van kloosters en kapittels in hetzelfde tijdvak.[39] Zoals al opgemerkt viel het met het afstoten van Zeeuws grondbezit gedurende de Franse tijd wel mee, maar de verkopingen van kloostergoederen hebben zeker een rol gespeeld. Tijdens de 18e eeuw was het institutionele grondbezit in Zeeuws-Vlaanderen tamelijk stabiel gebleven. De enige instelling die zich in de 18e eeuw van haar grondbezit heeft ontdaan, was de Generaliteit. In 1796 echter zijn de bezittingen van de Vlaamse kloosters en kapittels door de Franse staat geconfiskeerd en in het openbaar verkocht.[40] Voor West-Zeeuws-Vlaanderen ging het daarbij alleen al voor de twee voornaamste instellingen, het St.Baafskapittel en de St.Pietersabdij, bij elkaar om zo'n 700 ha. Het staat vast dat het grootste deel van dit land in Vlaamse handen is gekomen. Onder de personen die meer dan 20 ha kochten, bevonden zich slechts drie West-Zeeuws-Vlamingen: Mattheüs Hennequin, notaris te Sluis, Mattheüs de Bruijne en Pieter Jacobus Buyck, landbouwers uit respectievelijk Sint-Anna ter Muiden en Heille.[41] Verreweg de meeste kopers waren Gentenaren, zoals de rijke edelman Louis-Bernard van den Hecke, die in 1798 ruim 70 ha land van de St.Pietersabdij in de Prins Willempolder verwierf.[42] Deze aankopen van geestelijke goederen zijn niet verwerkt in grafiek 4.2, en spelen derhalve geen rol in de verklaring van de ontwikkeling in de grafiek. De toename van het Vlaamse grondbezit in de eerste decennia van de 19e eeuw moet dus nog groter moet zijn geweest dan uit deze grafiek blijkt.

De verwerving van voormalig kerkelijk grondbezit moge een niet te verwaarlozen oorzaak zijn geweest voor de toename van de grondeigendom van de Belgische burgerij in West-Zeeuws-Vlaanderen, het was niet de voornaamste oorzaak. Het ging hier om een langdurige ontwikkeling die omstreeks de jaren 1760-70 begon en tot diep in de 19e eeuw doorging. De motor achter deze ontwikkeling was een kapitaalkrachtige groep van hoofdzakelijk kooplieden en fabrikanten die goede beleggingsmogelijkheden zocht, onder andere in landbouwgrond. Omdat de koopprijs van land in Zeeuws-Vlaanderen veel lager was dan in Belgisch Vlaanderen[43] (terwijl de pachtprijzen sinds de Franse tijd redelijk hoog waren) kon Zeeuws-Vlaamse grond een goede interest opleveren. Aldus is het Belgische grondbezit in West-Zeeuws-Vlaanderen sinds de tweede helft van de 18e eeuw gedurig toegenomen, vaak tot verdriet van de lokale bevolking, die vreesde te worden overspoeld door een golf van katholieke Vlaamse

pachters. 'Wy worden opgedreven en zullen hier door dat volk uytgebannen worden' schreef de Oostburgse boer Isaac Nortier in 1845 over de opmars van de Vlamingen.[44] Soms werden zelfs politieke motieven gezocht achter de grondaankopen van Belgen. Het verhaal deed de ronde dat een Belg in 1839 – toen België afstand deed van zijn aanspraken op Zeeuws-Vlaanderen – zou hebben gezegd 'Als wij Zeeuws-Vlaanderen niet bij verdrag kunnen krijgen, dan zullen wij het kopen'.[45]

De toenemende belangstelling van Vlaamse patriciërs voor Zeeuws-Vlaamse landbouwgrond is één van de oorzaken van de achteruitgang van het grondbezit van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenstand in de eerste helft van de 19e eeuw. Tegen de concurrentie van deze kapitalisten waren de boeren niet opgewassen. Vooral in het binnenland, waar de grondprijzen hoger waren en de grond meestal in zeer grote percelen werd verkocht – en dus zeer grote bedragen benodigd waren voor de aankoop – moest de boerenstand wijken voor de Vlaamse elite. Terwijl de boeren in de polders langs de kust gedurende de eerste twee decennia van de 19e eeuw hun grondbezit nog uitbreidden, zette de achteruitgang voor de boeren in het binnenland al omstreeks 1800 in. Dit blijkt duidelijk uit grafiek 4.4, waarin de ontwikkeling van het boerengrondbezit is uitgesplitst voor kuststrook en binnenland. Tijdens de 18e eeuw breidden landbouwers zowel in het kustgebied als in het binnenland van West-Zeeuws-

GRAFIEK 4.4. Veranderingen in het boerengrondbezit aan de kust en in het binnenland, 1680-1839. Saldo van aankoop en verkoop per twintigjarige periode (in ha)

Bronnen: zie grafiek 4.1.

Vlaanderen gestaag uit. In de kuststrook was de toename in hectares over het algemeen wat geringer, maar dit vloeide voort uit de geringere oppervlakte van de kuststrook (de verhouding kust:binnenland was ongeveer 1:2). In de jaren 1800-19 zien we echter een opvallend verschil tussen beide gebieden. Terwijl de boeren langs de kust hun grondbezit nog fors vergrootten, nam het in het binnenland al licht af.

Zoals gezegd valt dit opmerkelijke verschil toe te schrijven aan de lagere grondprijzen en kleinere percelen in de kuststrook, die het voor de boeren mogelijk maakten op de grondmarkt met de Vlaamse kapitalisten te blijven concurreren. In de gemeenten Cadzand, Zuidzande, Retranchement en Nieuwvliet, die grotendeels bestonden uit in de Middeleeuwen bedijkte polders met kleine percelen, bleef het boerengrondbezit zelfs gedurende de hele eerste helft van de 19e eeuw toenemen. Een andere oorzaak is dat de Vlamingen in het algemeen weinig belangstelling toonden voor grond in de kuststrook. De oorzaak daarvan is in het vorige hoofdstuk al aan de orde gekomen. Door de veel hogere polderlasten was landbouwgrond in de gemeenten langs de kust geen aantrekkelijk investeringsobject.

Uit de in het voorgaande gepresenteerde cijfers kan de ontwikkeling van het grondbezit van de verschillende groepen over honderzestig jaar wel goed worden gevolgd, maar er kan moeilijk uit worden afgeleid tot welke bezitsverhoudingen aan het eind van de onderzochte periode dit heeft geleid. Om daar toch enig zicht op te krijgen zijn van enkele gemeenten waarvan de oudste kadastrale stukken níet in 1940 zijn verbrand – Breskens, Heille en Sint-Anna ter Muiden – gegevens over de eigenaren verwerkt. Dit kon nog worden aangevuld met gegevens uit een overzicht van grondeigenaren in de Watering Cadzand, die ongeveer het grondgebied van de gemeenten Cadzand, Zuidzande en Retranchement besloeg. Samen waren deze zes gemeenten goed voor ongeveer een kwart van het West-Zeeuws-Vlaamse areaal. Deze bronnen geven de eigendomsverhoudingen omstreeks 1825 weer. In de grafieken 4.5a, b en c wordt het aandeel in het totale areaal landbouwgrond van respectievelijk Hollands/Zeeuwse eigenaren, Belgische eigenaren en boeren in deze gemeenten in 1665 vergeleken met dat in 1825.[46]

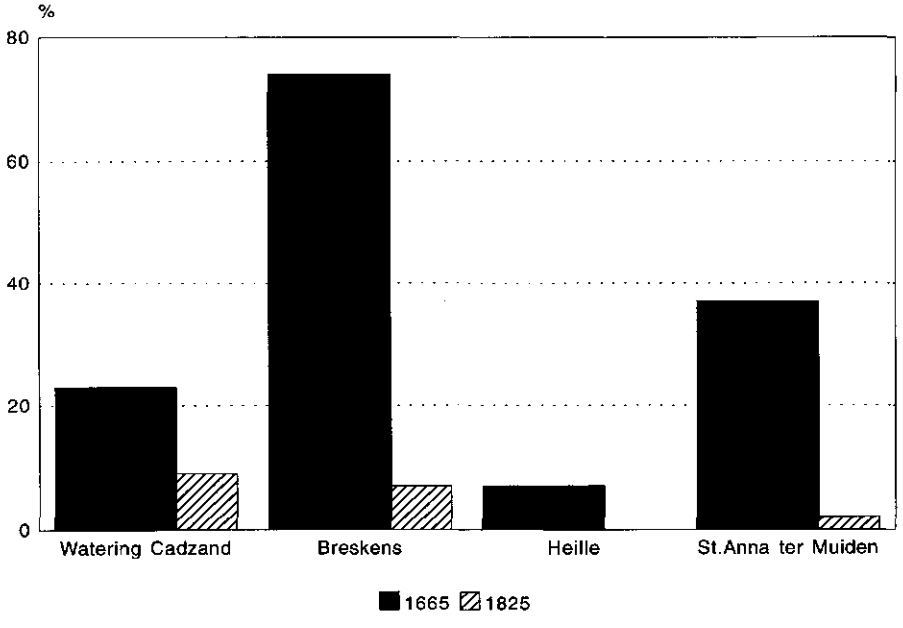
Op grond van de resultaten van het onderzoek in de transportregisters kan worden aangenomen dat het aandeel van de Hollands/Zeeuwse burgerij spectaculair moet zijn gedaald. Deze aanname wordt duidelijk bevestigd door grafiek 4.5a. Overal was omstreeks 1825 het Hollands/Zeeuwse grondbezit fors afgenomen; in Heille, waar het altijd al bescheiden was geweest, was het zelfs geheel verdwenen. In Breskens, waar in 1665 nog bijna drie kwart van de grond in handen van Hollanders en Zeeuwen was, was de achteruitgang wel het meest dramatisch; het was daar in 1825 gereduceerd tot amper 7%. Hier heeft ongetwijfeld de extreme hoogte van het geschot (de polderlasten), die soms boven de pachtprijs uitsteeg, de ver-

pachters ertoe gestimuleerd hun grondbezit van de hand te doen. Over het geheel genomen blijkt dat de betekenis van Hollandse en Zeeuwse burgers als grondeigenaren in West-Zeeuws-Vlaanderen rond 1825 marginaal was geworden. In de hier onderzochte gemeenten was hun aandeel in het totale areaal landbouwgrond geslonken tot amper 6%.[47]

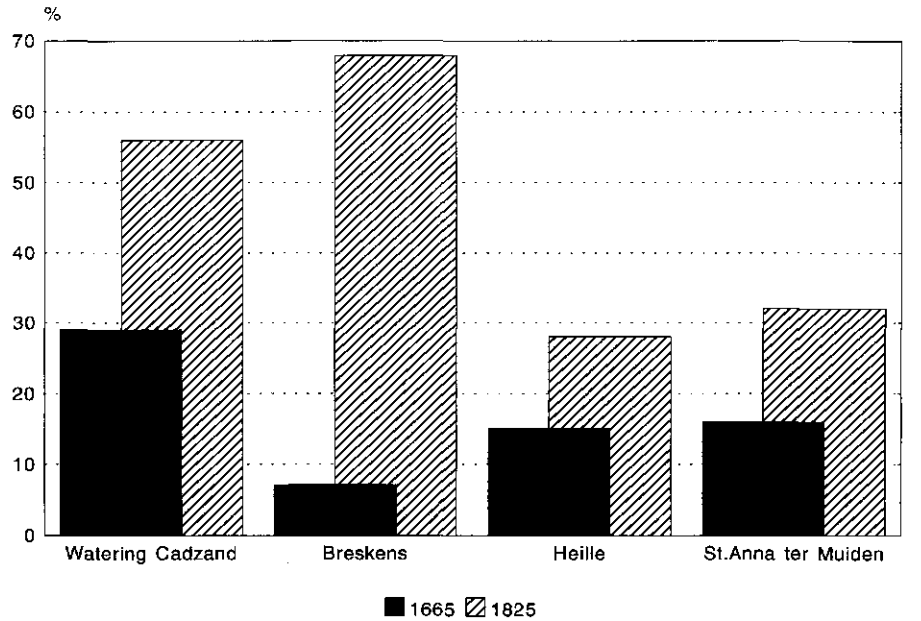
Uit de transportakten bleek al dat de boerenstand heeft geprofiteerd van de achteruitgang van het grondbezit van de Hollands/Zeeuwse burgerij. Grafiek 4.5b laat dan ook zien dat het boerengrondbezit tussen 1665 en 1825 fors is toegenomen. In Breskens was rond 1825 zelfs ruim twee derde van de grond eigendom van agrariërs. Het valt wel op dat in de dorpen in het binnenland, Heille en Sint-Anna ter Muiden, het aandeel van de boerenstand omstreeks 1825 duidelijk kleiner was dan in de dorpen aan de kust. De oorzaak daarvan is hiervóór al aangeduid: de sterke concurrentie van Belgische kapitalisten. Dit blijkt ook wanneer we kijken naar grafiek 4.5c: het Belgische grondbezit was daar het grootst waar het boerengrondbezit het kleinst was. Uit deze laatste grafiek blijkt ook dat de Vlamingen de rol van de Hollanders en Zeeuwen als grote investeerders in Zeeuws-Vlaamse landbouwgrond hadden overgenomen. Volgens Priester zou in Zeeuws-Vlaanderen als geheel hun aandeel in de totale oppervlakte landbouwgrond omstreeks 1830 zo'n 40% bedragen hebben.[48]

Overzien we de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen in de periode van 1665 tot omstreeks 1825, dan is het meest opvallende daaraan toch

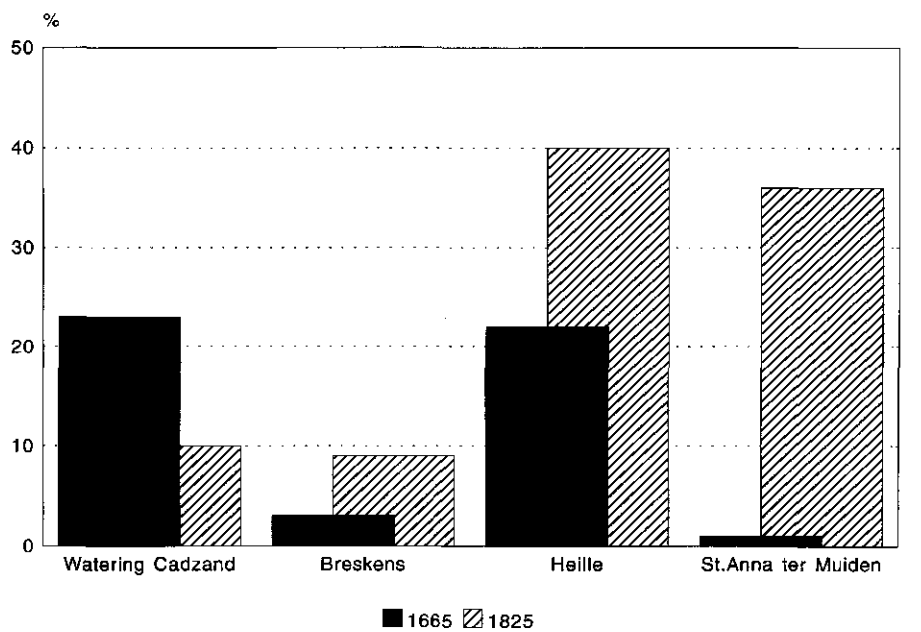
GRAFIEK 4.5a. Hollands/Zeeuws grondbezit, 1665 en 1825 (in %)

GRAFIEK 4.5b. Het grondbezit van boeren, 1665 en 1825 (in %)

GRAFIEK 4.5c. Belgisch grondbezit, 1665 en 1825 (in %)

Bronnen: ARA, Raad van State nrs. 2145 en 2181. Archief Waterschap Vrije van Sluis, Korte Verhoofding van de Watering Cadzand [ca. 1830]. *Kadastrale Atlas Sluis.* Plankeel, 'Historisch kadaster'.

wel de grote toename van de boereneigendom. In het gebied als geheel zal rond 1825 naar schatting tenminste 40% van de grond eigendom zijn geweest van landbouwers, dat is dus vier keer de 10% van 1665.[49] Hoe groot deze toename ook is, toch moet niet uit het oog worden verloren dat in 1825 dus nog altijd meer dan de helft van de grond door de boeren werd gepacht. Bovendien was de grond die wel boereneigendom was zeer ongelijk verdeeld over de leden van de boerenstand. Zo was in Sint-Anna ter Muiden in 1825 bijna de helft van de 98 ha boereneigendom in het bezit van één man, terwijl in Heille vier boeren samen de helft van de 455 ha hadden die de boerenstand in die gemeente bezat.[50] Het grondbezit van de overige boeren was meestal verwaarloosbaar klein. In de Over-Betuwe deed zich tussen 1650 en 1850 een vergelijkbare ontwikkeling voor. Ook daar kwam de sterke toename van het boerengrondbezit voor rekening van een kleine groep welgestelde boeren.[51]

Voor de grote meerderheid van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren bleef de pacht dus de voornaamste exploitatievorm van landbouwgrond. Hierna zullen we bekijken of dit consequenties had voor het landbouwbedrijf.

4.4. EIGENDOM, PACHT EN BEDRIJFSVOERING

Het is in het voorgaande al even aangeduid: in de literatuur worden meestal vrij negatieve opvattingen aangetroffen over het pachtstelsel. De meeste auteurs vinden het wenselijk dat de grond eigendom is van de boer. Terecht heeft Blauw opgemerkt dat deze voorkeur vaak niet wordt gemotiveerd.[52] Illustratief is de manier waarop Minderhoud het onderwerp benadert. Hij geeft toe dat de bedrijven van pachters niet slechter en soms zelfs beter functioneren dan die van eigenerfden maar komt desondanks tot de conclusie dat de situatie waarbij de grond die door de boer wordt bewerkt ook diens eigendom is, de 'meest gewenste toestand' is.[53] Het lijkt erop dat de voorkeur voor eigenaren-gebruikers boven pachters vooral ingegeven is door emotionele motieven. Men benadrukt vaak de hechte band tussen de boer en zijn land.[54]

Toch worden ook wel rationele argumenten aangevoerd waaruit zou moeten blijken dat het pachtstelsel nadelige effecten zou hebben op de ontwikkeling van de landbouw. Hierbij wordt in de literatuur doorgaans de nadruk gelegd op een drietal aspecten: beperkingen in de bedrijfsvoering, de onzekere positie van de pachter en het absenteïsme van de landeigenaar.[55] In het vervolg van deze paragraaf zal ik nagaan of deze kritiekpunten op het pachtstelsel ook voor West-Zeeuws-Vlaanderen van toepassing zijn.

Het eerste bezwaar tegen de pacht is dat aan pachters beperkingen zouden worden opgelegd in hun bedrijfsvoering. Uit vrees voor uitputting van de grond zouden verpachters aan hun pachters allerlei voorschriften en verboden opleggen die de keuzemogelijkheden van deze laatsten zou-

den beperken. Dit zou vooral schadelijke gevolgen kunnen hebben als de pachter gedwongen wordt zich te houden aan verouderde methoden, waardoor de invoering van nieuwe, rationelere landbouwtechnieken onmogelijk zou worden gemaakt of worden vertraagd. Raadpleging van pachtcontracten leert echter dat dergelijke voorschriften in West-Zeeuws-Vlaanderen nauwelijks voorkwamen. Ook elders waren zulke bepalingen overigens vrij zeldzaam.[56] Verpachters lieten hun pachters nagenoeg vrij in hun bedrijfsvoering. Het enige voorschrift dat met enige regelmaat in pachtcontracten kan worden aangetroffen, is een verbod op het scheuren van grasland zonder toestemming van de eigenaar.[57] Men zou zich kunnen voorstellen dat deze regel de invoering van een wisselbouwstelsel, waarbij regelmatig grasland wordt omgezet in bouwland, zou kunnen bemoeilijken. Toch is het niet waarschijnlijk dat dit het geval is geweest. Scheuren was immers niet verboden, er moest slechts vooraf toestemming worden gevraagd aan de eigenaar. De reden waarom verpachters deze clausule in het pachtcontract lieten opnemen, was dat ze wilden voorkomen dat een al te hebzuchtige pachter in zijn verlangen naar het incasseren van hoge graanprijzen op korte termijn teveel grasland zou scheuren. Daardoor zou de omvang van de veestapel moeten worden verkleind en zou de bemesting en dus de vruchtbaarheid van het bouwland in gevaar komen. Het ging hier dus vooral om een controlemiddel om te uitgebreid scheuren van grasland te voorkomen. Geconcludeerd kan worden dat de West-Zeeuws-Vlaamse pachters een vrijwel even grote vrijheid hadden ten aanzien van hun bedrijfsvoering als de eigenerfde boeren. Ook elders in Zeeland lijkt de pacht de ontwikkeling van de landbouw niet in de weg te hebben gestaan.[58]

Een tweede kritiekpunt op het pachtstelsel betreft de zwakke, onzekere positie van de pachter. Op het eerste gezicht lijkt de rechtspositie van de West-Zeeuws-Vlaamse pachters inderdaad weinig benijdenswaardig te zijn geweest. Een pachtcontract werd gewoonlijk afgesloten voor een periode van zeven jaar en na afloop van die termijn had de pachter in principe geen recht op verlenging *(continuatierecht)*. Ook had de pachter in beginsel geen recht op vergoeding van door hem aan het gepachte aangebrachte verbeteringen *(melioratierecht)* en evenmin had hij recht op teruggave van een deel van de pachtsom als door een natuurramp of oorlogsgeweld de oogst was mislukt *(remissierecht)*. Deze zwakke positie kon er toe leiden dat de pachter een kortzichtige bedrijfspolitiek ging voeren.[59] Hij probeerde dan in de tijd die hem gegund was zoveel mogelijk uit de grond te halen tegen zo weinig mogelijk kosten, waardoor de bodem na afloop van de pacht uitgeput was.

Formeel-juridisch gezien lijkt de positie van de West-Zeeuws-Vlaamse pachters dus zwak te zijn geweest. Maar hoe was de praktijk? Het is immers heel wel mogelijk dat de pachters er in werkelijkheid beter voorstonden dan op grond van de bepalingen in het pachtcontract kan worden verwacht. Laten we eerst eens kijken naar het continuatierecht. Een

pachtcontract gold in dit gebied in de regel voor een termijn van zeven jaar, zonder recht op verlenging. Raadpleging van de 'hofstedenboekjes' van De Hullu en Brakman, waarin de bewoningsgeschiedenis van de boerderijen in een groot deel van het gebied wordt beschreven, leert echter dat boerderijen waar de pachter regelmatig na zeven jaar werd vervangen, zeldzaam waren.[60] Poissonnier heeft voor Schoondijke en IJzendijke berekend dat boerenfamilies daar gemiddeld ongeveer 30 jaar op een boerderij bleven.[61] Een bekwame pachter mocht aannemen dat hij een goede kans had om zijn leven lang op dezelfde boerderij te kunnen blijven. Soms werd een pachtbedrijf zelfs door opvolgende generaties van een boerenfamilie gepacht. Zo verpachtte het St.Baafskapittel zijn boerderij in de Isabellapolder bij Aardenburg in 1738 aan Henry Roseleur. In 1766 nam zijn zoon Henricus Josephus de pacht over en dertig jaar later woonde diens weduwe nog steeds op deze boerderij.[62] Ook de boerderij van de familie Huyssen van Kattendijke in de Isabellapolder bleef lange tijd in handen van pachters uit dezelfde familie. In 1711 werd deze boerderij verpacht aan Joost Michielsen, die in 1731 werd opgevolgd door zijn schoonzoon Jacobus de Meulenaer, welke in 1752 plaats maakte voor zijn zoon Bartholomeüs de Meulenaer. Deze laatste overleed in 1756, waarna zijn weduwe hertrouwde met Daniël Lako, die op zijn beurt de pacht overnam. Nadat Lako in 1783 was overleden, hertrouwde zijn weduwe met Jan du Mez, die ook weer de pacht van dit bedrijf overnam en er bleef tot zijn overlijden in 1799.[63] Ondanks het ontbreken van een formeel recht op continuatie blijken pachters dus een lange tot zeer lange tijd op dezelfde boerderij te blijven. Ook elders in Nederland bleven dezelfde families vaak lange tijd een boerderij pachten. Op de hoeven van het Bossche Geefhuis in de Meierij volgden evenals in West-Zeeuws-Vlaanderen zonen hun vaders en weduwen hun man als pachter op. In Belgisch Brabant en in de Over-Betuwe viel hetzelfde verschijnsel waar te nemen.[64]

Nu moet hier wel bij worden aangetekend dat er bij de verpachting van complete boerenbedrijven niet zoveel concurrentie van kandidaat-pachters was. Radcliff heeft berekend dat in het begin van de 19e eeuw voor de overname van een pachtbedrijf van 100 gemeten (44 ha) in dit gebied een kapitaal van ongeveer 9.000 gulden benodigd was om de pacht vooruit te betalen, veestapel en verdere bedrijfsinventaris aan te schaffen en om lonen van het personeel en levensonderhoud voor het eigen gezin te bekostigen totdat de inkomsten van de eerste oogst zouden binnenvloeien.[65] Slechts weinigen waren in staat een dergelijk bedrag bijeen te brengen. Als een eigenaar zijn boerderij eenmaal aan een familie van bekwame, kapitaalkrachtige boeren had verpacht, was het niet onverstandig om haar aan die familie te blijven verpachten. Deed een eigenaar dat niet, dan kon hij misschien meer pacht incasseren, maar liep hij tevens het risico dat zijn boerderij in handen kwam van een avonturier die na enkele jaren failliet ging of door gebrek aan kapitaal de boerderij verwaarloosde. Een bekwame, solvabele pachter verschafte de verpachter voor lange tijd zeker-

heid van inkomsten.[66] Bij verpachting van volledige boerenbedrijven hadden dus zowél eigenaren áls pachters belang bij een langdurige pachtrelatie. Grondbezitters in West-Zeeuws-Vlaanderen deden er dus verstandig aan zich te houden aan het advies van een 17e-eeuwse Engelse landeigenaar: *'displease not an honest friendly tenant for a trifle or small sum of money'*.[67]

Het was dus in het belang van de verpachter om een goede pachter billijk te behandelen. Maar in enkele gevallen lijkt er sprake te zijn geweest van meer dan alleen handelen uit eigenbelang. Kennelijk was er ook sprake van een zeker paternalisme, waar ook in het vorige hoofdstuk al op werd gewezen. Een voorbeeld van zo'n paternalistische instelling tegenover de pachter deed zich voor in 1845. François Ludolf Tissot van Patot wilde toen zijn 61 ha grote boerderij bij Aardenburg verkopen. De pachteres, Johanna Catharina Mullié, was kennelijk niet in staat de vraagprijs op te brengen en Tissot van Patot besloot de boerderij openbaar te verkopen. Voordat hij daartoe overging, verpachtte hij eerst de boerderij nog voor drie jaar aan Johanna Catharina Mullié.[68] Wat er dus ook gebeurde, zij kon er zeker van zijn dat ze nog drie jaar op de boerderij kon blijven. Tissot had hier zelf geen enkel belang bij. Blijkbaar wilde hij echter de familie die al minstens een halve eeuw op de boerderij woonde (Johanna had de pacht overgenomen van haar eerste man Jacobus Rosseel, die hier al woonde in 1796) niet zonder meer op straat zetten. Overigens heeft Johanna Catharina Mullié de gebouwen van de boerderij met ruim 43 ha land gekocht op de openbare veiling.[69]

Het is echter denkbaar dat eigenaren bij de verpachting van los land andere criteria hanteerden. Voor het pachten van kleinere percelen was niet zoveel kapitaal vereist en er waren hiervoor dus meer potentiële pachters. Er was dus in principe meer concurrentie, wat ook hogere pachtprijzen mogelijk maakte. Dit kon eigenaren ertoe verleiden hun percelen los land telkens na afloop van een pachtperiode in het openbaar te verpachten om aldus een zo hoog mogelijke pacht te kunnen incasseren. Dit kwam inderdaad ook wel voor en deze praktijk heeft in het verleden terecht veel kritiek gekregen omdat op de openbare verpachtingen de pachtprijzen door de onderlinge concurrentie tot onverantwoorde hoogten werden opgedreven, waardoor goede pachters hun grond kwijtraakten aan avonturiers die meer wilden betalen.[70]

In West-Zeeuws-Vlaanderen lijkt het met het euvel van de openbare verpachtingen echter nogal mee te vallen. Dat blijkt ook uit grafiek 3.4, waarin het verloop van de pachtprijzen is weergegeven. Deze pachtprijzen (van het St.Baafskapittel en de familie Van Hardenbroek) betreffen los land en het blijkt dat die prijzen niet bijzonder hoog waren. Deze eigenaren profiteerden zelfs niet of nauwelijks van de hogere graanprijzen in de jaren na 1760.

Ook onder de pachters van dit losse land was weinig verloop; vaak werd het generaties lang verpacht aan dezelfde familie.[71] Uit de rekeningen en correspondentie van deze grondbezitters blijkt dan ook dat ze hun land

niet in het openbaar verpachtten. Na afloop van de pacht werd in overleg met de zittende pachter een pachtsom voor de volgende jaren vastgesteld. Al met al blijkt dus dat de pachter ondanks het ontbreken van een formeel recht op verlenging in het algemeen toch voor een lange tijd verzekerd kon zijn van het gebruik van de grond.

Een ander punt van kritiek op het pachtstelsel betreft het ontbreken van een melioratierecht: het recht van de pachter op vergoeding van kosten die hij heeft gemaakt om het gepachte goed te verbeteren. Dat kan verbetering van de grond of van de gebouwen betreffen. Verhoging van de kwaliteit van de grond was in de hier onderzochte periode nog nauwelijks van belang. De middelen daartoe, zoals drainage, ontbraken nog goeddeels. Het gaat hier dus vooral om verbetering van de bedrijfsgebouwen. Voor zover deze eigendom waren van de verpachter, kwamen groot onderhoud en eventuele verbouwing of uitbreiding gewoonlijk voor diens rekening.[72] De pachter hoefde in dit geval dus niet te investeren in verbeteringen.

In enkele gevallen werd overigens wel degelijk een recht op vergoeding voor verbeteringen door de pachter vastgelegd in het pachtcontract. Zo zou de pachter van een boerderij bij Aardenburg in 1845 na afloop van de pacht de waarde vergoed krijgen van het karnhuis, de aardappelkelder, de stallen tegen de bakkeet en een stenen hondenhok. Deze gebouwen moesten worden getaxeerd door 'neutrale lieden, van weerszijden te benoemen'.[73]

In veel gevallen werd het vraagstuk van het groot onderhoud van de bedrijfsgebouwen echter op een andere wijze opgelost. Gewoonlijk namelijk was de pachter eigenaar van de opstallen en dus volledig verantwoordelijk voor onderhoud en eventuele verbeteringen. Voor de eigenaar van het land had dit het voordeel dat hij de kosten van het onderhoud en de risico's van boerderijbranden en natuurrampen kon afwentelen op de pachter. De pachter had echter ook voordeel van deze regeling. Als hij besloot de gebouwen te vergroten of nieuwe gebouwen neer te zetten, mocht hij aannemen dat hij de waardestijging die daaruit resulteerde vergoed zou krijgen bij het verlaten van de boerderij. De nieuwe pachter moest hem dan namelijk de op dat moment geldende marktprijs voor de opstallen betalen. In principe kon dit nog wel problemen opleveren omdat de afgaande en de komende pachter de koopprijs in overleg moesten vaststellen en de mogelijkheid bestond dat ze daarover geen overeenstemming konden bereiken. In dat laatste geval kon men de gebouwen laten taxeren door neutrale personen, bijvoorbeeld enkele timmerlieden.[74] Blijkbaar kwamen zulke conflicten echter weinig voor, want dergelijke taxaties zijn zeldzaam; waarschijnlijk omdat zowel de oude als de nieuwe pachter belang hadden bij een snelle en billijke regeling. Ook het ontbreken van een melioratierecht blijkt dus in de praktijk niet zo'n heel ernstig probleem te zijn geweest.

Ook het ontbreken van het remissierecht is wel aangevoerd als bezwaar

tegen de pacht. Dit remissierecht houdt in dat de pachter recht heeft op teruggave van een deel van de pachtsom wanneer de oogst geheel of grotendeels is mislukt door bijvoorbeeld een overstroming. Het is hier de vraag of een pachter in dit opzicht wel in een nadeliger positie verkeerde dan een eigenaar-gebruiker. Ook deze laatste kon de bij een natuurramp geleden schade immers niet op een ander afwentelen. In West-Zeeuws-Vlaanderen verkeerden pachters in dit opzicht misschien zelfs wel in een gunstiger positie dan eigenaren-gebruikers. Pachters hadden dan wel geen recht op teruggave van een deel van de pachtsom, maar eigenaren plachten wel uitstel van betaling voor volgende jaren toe te staan. Dit gebeurde bijvoorbeeld na de overstroming van 1682, toen het St.Baafs-kapittel een aantal pachters in de Watering Cadzand, die 'geruineert' waren door de stormvloed, toestond de pacht voor 1683 later te betalen.[75] Pachters mochten de betaling van de pachtsom dus uitstellen totdat ze zich financieel weer hersteld hadden, terwijl eigenaren-gebruikers een dergelijke adempauze niet gegund werd. In de Over-Betuwe werd bij natuurrampen de pacht zelfs vaak kwijtgescholden.[76] Met de rechtsonzekerheid van de pachters blijkt het dus wel mee te vallen. Hoewel hun positie op papier inderdaad zwak was, blijkt dat ze in de praktijk behoorlijk sterk stonden.

Een laatste punt van kritiek op het pachtstelsel betreft het er vaak mee gepaard gaande absenteïsme, de situatie waarin de verpachter woonachtig is buiten het gebied waar zijn verpachte land gelegen is. Zoals we hebben gezien, kwam dat in West-Zeeuws-Vlaanderen veel voor. De bezwaren tegen het absenteïsme zijn twee in getal: ten eerste veroorzaakt het een uitstroom van kapitaal uit het gebied[77] en ten tweede leidt het tot vervreemding tussen eigenaar en pachter.[78] Het eerste bezwaar is ongetwijfeld juist, maar daar moet wel bij worden aangetekend dat het hier gaat om een vergoeding van ter beschikking gestelde kapitaalgoederen. Door grond te bedijken of aan te kopen hebben landeigenaren in het gebied geïnvesteerd. Het kan moeilijk als onredelijk worden beschouwd dat ze daarvoor een vergoeding willen ontvangen in de vorm van pacht. Zoals Minderhoud terecht opmerkt, heeft de pacht ook een kredietfunctie.[79] De verpachter stelt kostbare en uiterst belangrijke productiemiddelen – grond en gebouwen – ter beschikking, die de pachter anders voor veel geld zou moeten kopen. De afroming van het agrarisch surplus door de pacht kan dan ook niet zonder meer als schadelijk worden beschouwd; er staat immers een belangrijke tegenprestatie tegenover. In dit opzicht was de pacht heel wat minder nadelig voor de locale economie dan de tienden en de generaliteitslasten. De tiendheffers leverden geen enkele tegenprestatie en van de opbrengst van de generaliteitsbelastingen werd slechts een klein deel in het gebied zelf besteed.[80]

Ook van de 'vervreemding' tussen pachter en absenteïstische verpachter kan men zich afvragen of dat nu wel zo ernstig is. Negentiende-eeuwse critici vonden het nadelig als de verhoudingen tussen eigenaar en pachter

zakelijker en minder persoonlijk werden en als het beheer van het land grotendeels werd overgelaten aan rentmeesters.[81] Maar biedt een zakelijke verhouding tussen eigenaar en pachter niet juist een goede basis voor een moderne, zakelijke landbouw? In het voorgaande is al duidelijk gebleken dat de absenteïstische landeigenaren in dit gebied bepaald geen hardvochtige lieden waren die hun pachters uitbuitten of onrechtvaardig behandelden. Hun rentmeesters bleken doorgaans duidelijk ook oog te hebben voor de belangen van de pachters (zie paragraaf 3.3.2). Deze rentmeesters, vaak mannen van boerenafkomst, kenden de streek en de landbouw goed en wisten wat haalbaar was voor pachter en eigenaar. Waarschijnlijk zijn zij in hoge mate verantwoordelijk geweest voor de zakelijke en billijke manier waarop pachters en verpachters in dit gebied met elkaar omgingen.

Samenvattend kan worden gesteld dat de positie van de pachters in West-Zeeuws-Vlaanderen niet wezenlijk slechter was dan die van eigenaren-gebruikers. Natuurlijk zullen gevallen van onrechtvaardige behandeling zijn voorgekomen, maar over het algemeen waren de pachters voor een lange periode verzekerd van het gebruik van de grond, konden ze de waardestijging als gevolg van verbetering van de gebouwen vergoed krijgen, kregen ze in moeilijke tijden uitstel van betaling van de pacht en hoefden ze zich geen zorgen te maken over eigenaren die zich gingen bemoeien met de bedrijfsvoering. In de literatuur is kennelijk te veel de nadruk gelegd op de afhankelijke, ondergeschikte positie van de pachter. Men heeft over het hoofd gezien dat de verpachter om zijn bezit in een goede staat te houden en daarmee zijn inkomsten te verzekeren er veel belang bij had bekwame en solvabele pachters te hebben. Zeker voor grotere bedrijven waren zulke pachters schaars. Pachter en verpachter waren dus wederzijds van elkaar afhankelijk. Er was dus ook geen enkele reden waarom een pachtbedrijf slechter zou functioneren dan een bedrijf dat werd geëxploiteerd door de eigenaar.

Als we dit alles afzetten tegen de nadelen van het eigenaarschap van de grond, zoals hoge hypotheeklasten en versnippering van het bezit bij vererving, rijst de vraag waarom de West Zeeuws-Vlaamse boeren hun grondbezit in de 18e eeuw zo sterk hebben uitgebreid. Waarom haalden ze zich al die zorgen op hun hals terwijl ze gewoon comfortabel pachter hadden kunnen blijven?

Brusse is in zijn studie over de Over-Betuwe tot de conclusie gekomen dat de boeren daar niet alleen economische motieven kunnen hebben gehad voor het kopen van grond. Volgens hem wilden ze door de aankoop van land vooral status en politieke invloed verwerven.[82] Grondbezit gaf immers toegang tot bepaalde functies in bijvoorbeeld waterschappen en in de 19e eeuw was het stemrecht afhankelijk van het bedrag dat men betaalde aan onder andere grondbelasting.

Politieke en statusoverwegingen hebben ongetwijfeld een rol gespeeld bij de grondaankopen door boeren, maar er zijn toch ook economische argumenten voor aan te voeren. In de eerste plaats was investeren in grond geen slechte zet. Zeker tot 1760 waren de koopprijzen van landbouwgrond laag en wie in die tijd grond kocht, zag de waarde daarvan na 1760 fors stijgen. Ook na 1760 was het geen slechte investering. In elk geval was het verstandiger dan de aankoop van obligaties van de Generaliteit of de gewesten, zoals Hollandse renteniers in de 19e eeuw op pijnlijke wijze ervoeren.[83] Grondbezit vormde voor een boer een aardig appeltje voor de dorst. Wanneer hij zich op zijn oude dag wilde terugtrekken uit het bedrijf kon hij het land verkopen of verpachten en rentenieren van de opbrengst.[84] Een zuivere pachter had die mogelijkheid niet.

Ten tweede is het mogelijk dat boeren land kochten om zo verspreide stukken pachtland tot één perceel samen te voegen.[85] Vooral in gebieden waar het grondbezit sterk versnipperd was, zoals de Watering Cadzand, kan dat inderdaad een motief voor bepaalde aankopen zijn geweest. Het zal in dit geval echter wel om vrij bescheiden aankopen hebben gegaan.

Een derde motief is gelegen in de mogelijkheid om grondbezit te gebruiken als zekerheidstelling voor de pacht van boerderijen of het aangaan van leningen.[86] Verpachters verhuurden hun land bij voorkeur aan pachters die enig bezit hadden waar ze beslag op konden leggen als de pachter de pachtsom niet meer kon opbrengen. Ook geldschieters gaven de voorkeur aan schuldenaren die grondbezit hadden die als garantie konden dienen voor de terugbetaling.

Tenslotte mogen we de verkopende partij niet vergeten. De rentabiliteit van verpachte landbouwgrond in de 18e eeuw was laag. Veel eigenaren zullen daarom niet meer hebben willen verpachten, maar wilden de grond juist van de hand doen. De boer die die grond wilde verwerven, stond dan voor de keuze: óf kopen óf de begeerde grond naar een ander zien gaan. Als hij over de middelen beschikte of die kon lenen, dan zal hij er waarschijnlijk voor hebben gekozen het land te kopen, niet omdat hij dat zo graag wilde, maar omdat pachten niet mogelijk was.

Er waren dus motieven te over voor de verkoop van grond door niet-landbouwers aan boeren. Verpachters wilden van in hun ogen niet rendabel bezit af. Boeren kochten om redenen van status, politieke invloed, investering voor de oude dag of gewoon omdat ze geen andere keuze hadden.

4.5. BESLUIT

In de onderzochte periode blijken zich opvallende veranderingen te hebben voltrokken in de verdeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond. De wijziging van de verdeling van de gebruiksrechten blijkt zich te hebben voorgedaan in de eerste helft van de 18e eeuw. De bedrijfs-

groottestructuur zoals die rond 1750 bestond (toen 88% van de grond in gebruik was bij grote boerenbedrijven van 30 of meer ha) blijkt het resultaat te zijn geweest van een proces waarbij het grootste deel van de kleine en middelgrote bedrijven van 10 tot 30 ha verdween. Hun landerijen werden overgenomen door de grotere boeren. Na 1750 veranderde in die bedrijfsgroottestructuur weinig meer.

De verschuivingen in de eigendomsverhoudingen strekten zich over een veel langere periode uit. Tussen 1680 en 1820 vond een gestage overdracht plaats van grondeigendom van de nakomelingen van de bedijkers, gegoede Hollandse en Zeeuwse burgers, aan leden van de Zeeuws-Vlaamse boerenstand. Het deel van de grond dat eigendom was van deze laatste groep nam daardoor toe van 10% in 1665 tot naar schatting 40% rond 1820. Overigens slaagden zeker niet alle boeren erin een omvangrijk grondbezit op te bouwen. Slechts voor een welgestelde minderheid was dit weggelegd.

Omstreeks 1820 vond echter een omslag plaats. De West-Zeeuws-Vlaamse boeren, verzwakt door economische tegenspoed, bleken in het algemeen niet in staat te zijn om op de grondmarkt te concurreren met kapitaalkrachtige Bruggelingen en Gentenaren en verloren daardoor weer een deel van hun grondbezit. De absenteïstische eigenaren van grond waren nu geen Hollanders of Zeeuwen meer, maar Vlamingen.

Pacht is in West-Zeeuws-Vlaanderen steeds de belangrijkste exploitatievorm van landbouwgrond geweest, zelfs op het hoogtepunt van de boereneigendom van de grond omstreeks 1820. Over deze exploitatievorm is in de literatuur vaak negatief geoordeeld. Bepalingen in pachtcontracten zouden vernieuwing van de bedrijfsvoering in de weg staan. De pachter zou een zwakke rechtspositie hebben, steeds in onzekerheid verkeren over de continuatie van zijn gebruiksrecht en geen recht hebben op vergoeding van door hem aangebrachte verbeteringen. Als gevolg daarvan zou hij niet willen investeren in zijn bedrijf en in het ergste geval zelfs roofbouw plegen op de grond. Bovendien zou het absenteïsme van grondeigenaren leiden tot een uitstroom van kapitaal uit het gebied.

Het onderzoek naar de pachtverhoudingen in West-Zeeuws-Vlaanderen leidde tot de conclusie dat de positie van de pachter juridisch inderdaad zwak was, maar dat hij in de praktijk toch een vrij sterke positie innam. Verpachters bemoeiden zich vrijwel niet met de bedrijfsvoering. Pachtersfamilies woonden vaak generaties lang op hetzelfde bedrijf. Als ze dat bedrijf verlieten konden ze verbeteringen aan de gebouwen vergoed krijgen door de nieuwe pachter en als ze werden getroffen door natuurrampen, verleende de verpachter uitstel van pachtbetaling. Dit opvallende verschil tussen de rechtspositie en de werkelijke situatie was het gevolg van het feit dat bekwame, solvabele pachters relatief schaars waren. Door op hun rechten te staan, konden verpachters op korte termijn misschien iets meer inkomsten verwerven, maar op langere termijn leden ze verlies

doordat ze opgezadeld werden met pachters die niet aan hun verplichtingen konden voldoen.

West-Zeeuws-Vlaanderen kende dus een sociaal-economische structuur die overeenkomsten vertoonde met die van het Engelse platteland, de *landlord-capitalist tenant-wage labour structure.* In deze structuur leveren de landeigenaren grond en gebouwen, de pachter zorgt voor bedrijfsinventaris en ondernemerschap en de landloze landarbeider levert zijn arbeid. Volgens Brenner zou deze structuur de sleutel zijn geweest tot het succes van de Engelse landbouw in de vroeg-moderne tijd. In landen waar de grond boerenbezit bleef, zou de ontwikkeling van de landbouw achtergebleven zijn. Deze boeren zouden namelijk niet in staat zijn om de daartoe benodigde investeringen in kapitaalgoederen te doen. De Engelse *capitalist tenant farmers* waren hiertoe niet alleen in staat, ze moesten het zelfs doen om zich te kunnen handhaven op de markt voor pachtgrond. Deze boeren werden gedwongen tot specialisatie, kostenbesparing en commercialisatie.[87] Recentelijk heeft Van Bavel in een prachtige studie over het Gelderse rivierengebied in de late Middeleeuwen aangetoond dat de opkomst van een groep kapitalistische pachters daar inderdaad heeft geleid tot commercialisering en een stijging van de arbeidsproductiviteit.[88]

Het is waarschijnlijk dat de hoge mate van commercialisering en de hoge arbeidsproductiviteit van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw, die in de volgende hoofdstukken aan de orde zullen komen, ook deels voortvloeien uit het feit dat dit gebied in de decennia na de 17e-eeuwse herdijkingen werd gedomineerd door grote pachtbedrijven. Het is in het kader van deze studie helaas niet mogelijk om dit ook aan te tonen. Dit zou alleen kunnen door een vergelijking tussen de bedrijfsvoering van grote 17e-eeuwse pachters en die van kleine eigengeërfden. Het daarvoor benodigde bronnenmateriaal ontbreekt echter. Dat grote boeren die hun land geheel of voor een deel pachtten het best waren toegerust om in de commerciële graanteelt te overleven, zal in de volgende drie hoofdstukken echter wél kunnen worden aangetoond.

5. HET BOERENBEDRIJF

De analyse van de ontwikkeling van de bedrijfsvorm wordt hier voortgezet met de behandeling van de landbouwkundige aspecten daarvan. Ik zal hier de volgende vragen trachten te beantwoorden: wát werd er geproduceerd, hóe werd het geproduceerd en welke veranderingen kunnen daarin worden geconstateerd. De uitgangspunten waarop ik me daarbij baseer, zijn al besproken in de inleiding over de agrarische bedrijfsvorm in het voorgaande hoofdstuk.

Eén ding zal hier in het bijzonder de aandacht moeten krijgen: het verschil tussen grote en kleinere bedrijven. Zowel in hoofdstuk 2 als in hoofdstuk 4 bleek immers dat de grote bedrijven (met meer dan 30 ha land) het in de 18e eeuw goed deden, terwijl het aantal middelgrote bedrijven (10-30 ha) werd gedecimeerd. De grotere boeren moeten dus over bepaalde voordelen hebben beschikt. Deze kunnen bestaan uit het efficiënter inzetten van kapitaalgoederen, de mogelijkheid tot specialisatie van taken en arbeidsdeling en voordelen bij de afzet van producten.[1] Op het laatste punt zal ik in het volgende hoofdstuk terugkomen.

Volgens economen hebben grote boerenbedrijven ook nadelen. Ze zouden, mede vanwege een extensievere bedrijfsvoering, lagere geldelijke opbrengsten per hectare bereiken dan kleine bedrijfjes, waar met de inzet van veel gezinsarbeid hoge opbrengsten worden behaald.[2] Bovendien zouden grote landbouwbedrijven problemen hebben met het management en met het toezicht op de ingehuurde arbeidskrachten, die minder gemotiveerd zijn dan het gezin van de kleine boer.[3] Ook zouden grote boeren een minder gedetailleerde kennis bezitten van de kwaliteiten en gebreken van hun land dan kleine boeren.[4] Gezien de uitkomsten van de voorgaande hoofdstukken lijkt het erop dat deze nadelen in West-Zeeuws-Vlaanderen minder zwaar hebben gewogen dan de voordelen.

In dit hoofdstuk worden de inzet van de productiefactoren kapitaal (veestapel en werktuigen) en arbeid besproken en de opbrengsten die daarmee werden behaald. Eerst zal ik echter ingaan op de basis van het boerenbedrijf: de grond en de manier waarop die werd gebruikt.

5.1. Het grondgebruik

Het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf was in de eerste plaats een akkerbouwbedrijf. Toch was grasland voor dit bedrijf onontbeerlijk voor het weiden van de voor trekkracht en bemesting benodigde paarden en runderen. Ik zal deze paragraaf dan ook beginnen met een bespreking van het grasland. Daarna volgt een uitgebreide behandeling van de geteelde gewassen, de vruchtopvolging, de bemesting en de bewerking van het bouwland. De paragraaf wordt afgesloten met een beschrijving van de houtteelt.

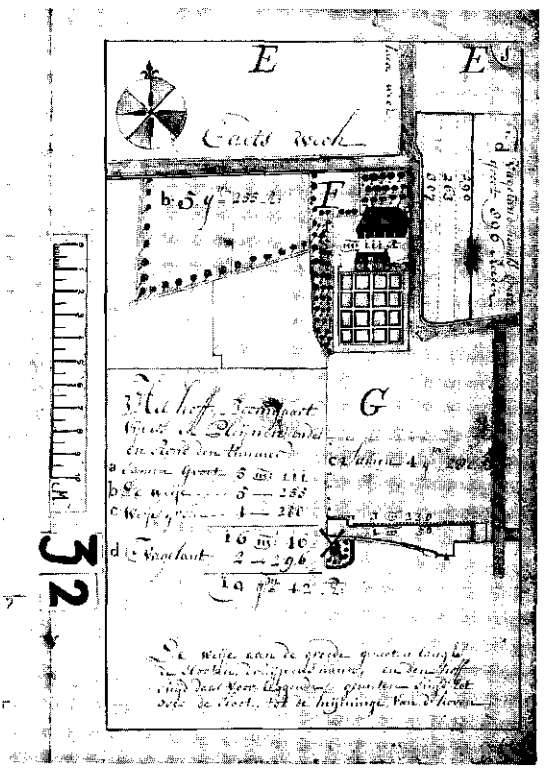
5.1.1. *Het grasland*

'Volgens de oude aangenomen manier bestaat eene landbouwerij in het vierde district uit een zesde gedeelte vaste grasweide...' schreef de IJzendijkse landbouwer Jacobus Faro in 1841.[5] Ook Radcliff in 1817 en Faipoult in 1805 gaven aan dat een verhouding bouwland:vast grasland van 5:1 in West-Zeeuws-Vlaanderen gebruikelijk was.[6] Statistische gegevens uit de eerste helft van de 19e eeuw bevestigen deze uitspraken. Volgens de oudste opmetingen voor het kadaster bedroeg de verhouding bouwland:grasland in West-Zeeuws-Vlaanderen in 1832 83:17 en een statistiek uit 1815 geeft dezelfde uitkomst.[7]

Op basis van deze gegevens kunnen we dus gerust aannemen dat in de eerste helft van de 19e eeuw één zesde van het West-Zeeuws-Vlaamse landbouwareaal in gebruik was als blijvend grasland. Maar was dat voorheen ook het geval? Faro suggereerde dit in zijn hiervoor aangehaalde uitspraak wel. We beschikken echter niet over beschrijvingen of statistieken uit de 17e en 18e eeuw waaraan de juistheid van Faro's opmerking kan worden getoetst. Alleen in boedelinventarissen wordt soms een tipje van de sluier opgelicht. In 38 boedelbeschrijvingen uit de periode 1670-1759 wordt zowel de bedrijfsgrootte als de oppervlakte grasland vermeld.[8] Gemiddeld bedroeg de verhouding bouwland:grasland voor de twintig inventarissen uit de jaren 1670-1719 83:17; voor de achttien boedels uit de periode 1720-59 bedroeg deze 82:18. Dit verschilt dus niet van de opgaven uit de eerste helft van de 19e eeuw. We mogen concluderen dat Faro gelijk had en dat de verhouding bouwland:blijvend grasland tussen het eind van de 17e en het midden van de 19e eeuw niet of nauwelijks is veranderd.

Gedurende de onderzochte periode maakte het grasland dus slechts een klein deel uit van het areaal landbouwgrond. Vaak bleef het beperkt tot een perceel rond de bedrijfsgebouwen en tot laaggelegen gronden die niet of minder geschikt waren voor akkerbouw doordat ze 's winters onder water stonden.[9] De geringe oppervlakte weiland en de slechte kwaliteit van een groot deel van dat land is waarschijnlijk de voornaamste oorzaak van het feit dat zich in Zeeuws-Vlaanderen nooit een echt wisselbouwstelsel heeft ontwikkeld. In zo'n stelsel werd de grond afwisselend gedurende een aantal jaren als grasland en enkele jaren als bouwland gebruikt. Het belangrijkste voordeel van dit systeem is dat de bemesting van het bouwland sterk wordt verbeterd doordat de verterende ondergeploegde graszode stikstof toevoegt aan de grond. Men gebruikt dan de stikstofvoorraad die in de grond is opgeslagen toen deze nog in gebruik was als grasland.[10] In Groningen leidde de introductie van een wisselbouwstelsel in de 19e eeuw dan ook tot een belangrijke toename van de productiviteit.[11] Voor de Groninger boeren was de invoering van wisselbouw echter relatief eenvoudig omdat zij over een relatief groot areaal blijvend grasland konden beschikken.[12] Door simpelweg een deel van dat grasland te scheuren, kon-

AFBEELDING 5.1. Blad uit een kaartboek van de 'Catshoeve' bij Groede uit 1772. De weiden (de donkerder gekleurde percelen) lagen nabij de gebouwen. RAZ, Aanwinsten kaarten 1923 nr. 32-1.

den ze meteen profiteren van de voordelen van het wisselbouwstelsel. De Zeeuws-Vlaamse boeren hadden deze mogelijkheid niet. Van het weinige grasland waarover ze beschikten, konden ze een deel niet missen; de weiden rondom de gebouwen waren nodig voor paarden en rundvee. Een ander deel ervan was vanwege de kans op wateroverlast niet geschikt om om te zetten in bouwland.

Volgens Bouman werd het grasland in dit gebied uitsluitend beweid en niet gemaaid.[13] Ook Faro gaf in 1841 impliciet aan dat de weiden niet werden gemaaid; volgens hem werd alleen het gras van bermen en slootkanten gemaaid en aan de beesten gevoerd.[14] Deze uitspraken worden bevestigd door de inhoud van boedelinventarissen; zelden of nooit wordt daarin melding gemaakt van een voorraad hooi. Als er al hooi wordt vermeld, dan is dat meestal klaverhooi. Het grasland leverde dus weinig voedsel voor het vee waardoor de Zeeuws-Vlaamse boeren genoodzaakt waren een aanzienlijk deel van het bouwland te reserveren voor voedergewassen.

Tot slot kan uit het vrijwel ongewijzigd blijven van de verhouding bouwland:grasland worden geconcludeerd dat de West-Zeeuws-Vlaamse boe-

ren, in tegenstelling tot bijvoorbeeld die in de Over-Betuwe[15], niet op de lage graanprijzen van de eerste helft van de 18e eeuw hebben gereageerd door bouwland om te zetten in grasland. Ook elders in Zeeland gebeurde dit niet.[16] Als de boeren van het Land van Cadzand zich aan de gewijzigde economische omstandigheden hebben aangepast, dan moeten ze dat dus hebben gedaan door veranderingen in het akkerbouwgedeelte van hun bedrijf.

5.1.2. *Het bouwland*

Het grootste deel, ruwweg vijf zesde, van de grond van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven was in gebruik als bouwland. De overheid is pas laat bij gaan houden welke gewassen op dit land werden verbouwd; een betrouwbare statistiek van verbouwde gewassen bestaat in Zeeland pas sinds 1842.[17] Aan het begin van de 19e eeuw zijn enkele tellingen van akkerbouwgewassen uitgevoerd in opdracht van de Franse overheid, maar de daaruit resulterende statistieken blijken vaak onvolledig of dubbelzinnig te zijn.[18] Daardoor zijn deze statistieken slechts beperkt bruikbaar.

Uit de jaren vóór 1794 is in het geheel geen statistisch materiaal beschikbaar. De enige bronnen die voor deze periode informatie verschaffen over de gewasarealen zijn de boedelinventarissen. In de beschrijving van de nalatenschap van een boer of boerin werden ook de te velde staande gewassen genoteerd. Een compleet overzicht van het bouwplan is echter slechts te vinden in inventarissen die opgemaakt zijn omstreeks mei-juni. In die tijd van het jaar waren alle gewassen al gezaaid maar er was nog niets geoogst. Er zijn 148 boedelbeschrijvingen uit de periode 1670-1795 aangetroffen die zo'n volledig overzicht van de te velde staande gewassen bevatten.[19] Hiermee zijn per twintigjarige periode gemiddelden berekend van het aandeel dat elk gewas had in het totale areaal bouwland. Ook de oppervlakte braakland kon op deze wijze worden berekend. Voor het eind van de 17e eeuw zijn gemiddelden voor een dertigjarige periode berekend vanwege het geringe aantal beschikbare inventarissen uit die tijd. De uitkomsten van deze berekeningen zijn weergegeven in tabel 5.1.

Wat in de eerste plaats opvalt in de tabel is dat twee zaken gedurende 125 jaar vrijwel constant bleven: het aandeel van granen en dat van peulvruchten. Granen besloegen steeds ongeveer de helft van het areaal bouwland en het aandeel van de peulvruchten schommelde rond 28%. Ook de oppervlakte braakland bleef vrij stabiel. Alleen aan het begin van de 18e eeuw nam de oppervlakte braak iets toe, daarna bleef dit ook stabiel op ongeveer 16%. De toename omstreeks 1700 was waarschijnlijk een gevolg van het feit dat men in de jongere polders, waar door de hoge initiële bodemvruchtbaarheid aanvankelijk weinig gebraakt hoefde te worden, meer moest gaan braken als gevolg van een geleidelijke uitputting van de grond. In de oudere polders werd ook vóór 1700 jaarlijks al ongeveer 16% van de grond gebraakt. In de volgende subparagraaf

TABEL 5.1. De gewasarealen, 1670-1795, in procenten van het totale areaal bouwland

	1670-99	1700-19	1720-39	1740-59	1760-79	1780-95
Tarwe	24	24	29	30	30	30
Rogge	2	2	2	3	3	2
Gerst	21	20	17	14	16	16
Haver	5	3	1	1	1	0
Granen	*52*	*49*	*49*	*48*	*50*	*48*
Bonen	19	20	22	24	30	28
Erwten	7	5	5	4	0	0
Mengelinge	1	1	.	0	.	.
Peulvruchten	*27*	*26*	*27*	*28*	*30*	*28*
Vlas	4	4	3	1	0	1
Koolzaad	2	4	4	4	2	5
Meekrap	.	.	.	.	0	0
Aardappelen	.	0	0	0	0	1
Wortelen	.	0	.	.	0	0
Klaver	1	1	1	1	1	1
Wikke	1	1	1	2	1	0
Braak	13	15	15	16	16	16
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: Boedelinventarissen, zie bijlage G.

zullen we zien dat deze stabiliteit van de aandelen van granen, peulvruchten en braak het gevolg was van de in West-Zeeuws-Vlaanderen gebruikelijke vruchtopvolgingscyclus.

Het gezamenlijke aandeel van de granen in het totale areaal bouwland veranderde dus niet. Wat echter wél veranderde, was de onderlinge verhouding tussen de verschillende granen. Vanaf de periode 1720-39 werd de oppervlakte tarwe namelijk fors uitgebreid totdat dit gewas uiteindelijk 30% van het bouwland besloeg. Die uitbreiding van de tarweteelt ging vooral ten koste van de teelt van gerst en haver. Deze twee gewassen samen liepen terug van 26% aan het eind van de 17e naar slechts 16% aan het eind van de 18e eeuw. Alleen het roggeareaal bleef vrijwel onveranderd. Iedere boer in dit gebied verbouwde steeds wat rogge, niet zozeer voor het zaad, maar voor het stro dat door zijn grote lengte zeer geschikt was als dekstro voor de schuur.[20]

De verschuivingen binnen het graanareaal bleven niet zonder gevolgen voor de teelt van peulvruchten. Doordat haver, het belangrijkste paardenvoer, in de loop van de 18e eeuw vrijwel uit het bouwplan verdween, moest hiervoor een alternatief worden gezocht. Dit werd gevonden in de uitbreiding van de teelt van paardebonen, wat tot gevolg had dat het areaal bonen (dat voor het grootste deel uit paardebonen bestond) aan het eind van de 18e eeuw anderhalf keer zo groot was als een eeuw tevoren. De

teelt van erwten en 'mengelinge' (een mengsel van bonen en erwten) werd hierdoor vrijwel geheel verdrongen.

Kunnen we deze verschuivingen in de teelt van granen en peulvruchten toeschrijven aan een reactie van de boeren op veranderingen in de economische omstandigheden? In andere gebieden, zoals Drenthe, is gebleken dat er tijdens de contractiefase van 1650-1750 een 'omgekeerde aanbodreactie' plaatsvond. De boeren reageerden daar op de scharende beweging van inkomsten en kosten door de productie op te voeren om zo middels de verkoop van meer graan hun inkomen op peil te houden.[21] In West-Zeeuws-Vlaanderen lijkt iets anders aan de hand te zijn geweest.

We hebben gezien dat de uitbreiding van de tarweteelt in de periode 1720-39 aan de basis lag van alle verschuivingen. Deze uitbreiding vond dus plaats in de jaren waarin de economische siuatie als gevolg van de seculaire contractiefase haar dieptepunt bereikte. Op het eerste gezicht lijkt het echter niet logisch de teelt van tarwe uit te breiden in een periode waarin de graanprijzen laag zijn. We dienen echter te beseffen dat de uitbreiding van het areaal tarwe – het kwalitatief hoogwaardigste broodgraan – ten koste ging van de teelt van kwalitatief mindere granen die eigenlijk alleen geschikt waren voor veevoer of grondstof voor bierbrouwerijen. Er was dus geen sprake van uitbreiding van de graanteelt maar van vervanging van granen van mindere kwaliteit door het kwaliteitsproduct tarwe. In zekere zin was ook hier sprake van een omgekeerde aanbodreactie. Deze bestond echter niet uit het verhogen van het volume, maar juist in het verhogen van de geldelijke waarde van de productie. Niet alleen in West-Zeeuws-Vlaanderen werd op deze wijze gereageerd op de dalende graanprijzen. Ook in Zuid-Limburg en de Over-Betuwe trachtten boeren de depressie het hoofd te bieden door niet alleen de productie op te voeren, maar ook de teelt van hoogwaardige granen uit te breiden.[22] De ontwikkeling op Schouwen-Duiveland en Tholen, waar men in deze jaren de meekrapteelt sterk uitbreidde, is hiermee vergelijkbaar, omdat ook meekrap een hoge geldelijke opbrengst had.[23] Er bestond tijdens deze depressieperiode dus een neiging om het verlies aan inkomen te compenseren door het telen van gewassen met een hoge financiële opbrengst.

Bracht tarwe echter wel zo veel meer op dan gerst? De prijs van tarwe was wel beduidend hoger dan die van gerst, maar daar stond tegenover dat de fysieke opbrengst van gerst ruim twee keer zo hoog was dan die van tarwe. Een paar voorbeelden kunnen verduidelijken dat de teelt van tarwe inderdaad lucratiever was. Op het bedrijf van de familie Mullié bij Heille, waar we in paragraaf 6.4 nog nader mee zullen kennismaken, bracht de tarwe in 1742 29 hl/ha op en de wintergerst 54 hl/ha. Als ze al deze tarwe en gerst op de markt in Dordrecht zouden hebben verkocht, zou de tarwe 180 gld/ha en de gerst slechts 143 gld/ha hebben opgebracht. De familie Becu uit Breskens, die ook in paragraaf 6.4 zal worden besproken, oogstte in de jaren 1765-68 gemiddeld 24 hl/ha tarwe en 47 hl/ha gerst. Bij verkoop in Dordrecht zou de tarwe 212 gld/ha hebben opgebracht, de gerst

slechts 144 gld/ha. Tarwe bracht per hectare dus beduidend meer geld in het laatje dan gerst. We zullen bovendien nog zien dat er manieren waren om de tarwe nóg meer op te laten brengen.

Een tweede reden waarom men in West-Zeeuws-Vlaanderen meer tarwe ging verbouwen, was een verandering van afzetgebied. In de 17e eeuw ging het Zeeuws-Vlaamse graan hoofdzakelijk naar Vlaanderen, vanaf het begin van de 18e eeuw werd het vooral naar Holland en Zeeland verscheept.[24] In Vlaanderen was de vraag naar tarwe niet zo groot, maar in West-Nederland werd juist zeer veel tarwe geconsumeerd.[25] Hier bestond vooral onder de gegoede burgerij vraag naar het van tarwebloem gebakken wittebrood.[26] Het ligt dan ook voor de hand dat de Zeeuws-Vlaamse boeren voor de Hollands/Zeeuwse markt vooral tarwe produceerden. Bij de afzet van tarwe hadden de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers bovendien nog het voordeel dat hun tarwe de reputatie had van een zeer goede kwaliteit te zijn.[27] Bovendien bleek in hoofdstuk 3 al dat er op de Rotterdamse markt veel Engelse gerst en mout werd aangevoerd, waardoor de prijs van gerst in Holland in de eerste helft van de 18e eeuw zeer laag was. Gezien de grote vraag naar tarwe in West-Nederland en de zware concurrentie op de markt voor gerst is het begrijpelijk dat in West-Zeeuws-Vlaanderen de teelt van tarwe werd uitgebreid ten nadele van die van gerst.

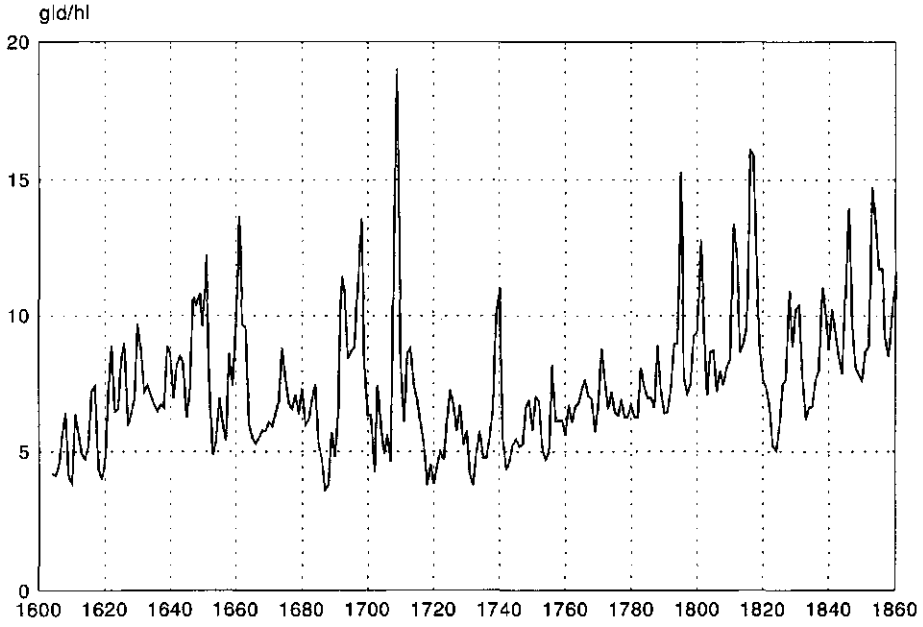
Mogelijk heeft ook buitenlandse concurrentie de Zeeuws-Vlaamse boeren ertoe gebracht de teelt van gerst in te krimpen ten gunste van die van tarwe. In de eerste drie decennia van de 18e eeuw nam de export van gerst en mout vanuit East Anglia sterk toe. De opkomende jeneverindustrie rondom Schiedam en Rotterdam werd door de Engelsen voorzien van gerst en mout van goede kwaliteit, die bovendien goedkoop waren omdat de export ervan door de Engelse regering werd gesubsidieerd.[28] De periode waarin de Engelsen de markt voor gerst en mout in Rotterdam veroverden, valt opvallend genoeg samen met die waarin de Zeeuws-Vlamingen de gerstteelt inkrompen. De Engelsen gingen in de 18e eeuw overigens ook steeds meer tarwe exporteren, maar de toename van de Engelse tarwe-uitvoer zette pas rond 1730 in, toen de verschuiving van gerst naar tarwe in het Zeeuws-Vlaamse bouwplan zich al had voltrokken.[29]

Een belangrijke reden waarom het voor de boeren voordelig kon zijn om meer tarwe te gaan verbouwen in plaats van gerst was gelegen in het feit dat tarwe een broodgraan is en gerst gebruikt wordt als veevoer of als grondstof voor de bierproductie. Doordat tarwe de grondstof was voor het basisvoedsel, was de vraag naar dit graan inelastisch. De gevolgen hiervan werden in hoofdstuk 3 al aangeduid: de tarweprijs was aan sterkere schommelingen onderhevig dan de prijs van gerst. In tijden van schaarste was er wel sprake van vervanging van tarwebrood door het goedkopere roggebrood, maar in het algemeen bleven degenen die gewend waren tarwebrood te eten daar ook onder moeilijke omstandigheden aan vasthouden. Dit had tot gevolg dat in jaren met slechte oogsten de tarweprijs zeer

hoog kon oplopen. De prijzen van gerst en haver stegen in duurtejaren ook wel, maar minder sterk dan die van tarwe.[30] Heel duidelijk blijkt dit als we de prijzen van tarwe en gerst in Dordrecht in de zeer slechte oogstjaren 1709 en 1740 met elkaar vergelijken. De tarweprijs steeg in beide jaren zeer sterk, terwijl de prijs van gerst in 1740 maar licht toenam en in 1709 zelfs daalde![31] De heftige fluctuaties van de prijs van tarwe blijken ook duidelijk uit grafiek 5.1, die de jaargemiddelden van de tarweprijs te Brugge weergeeft. In de wegens hun misoogsten beruchte jaren 1698, 1709 en 1740 was de tarweprijs in die stad extreem hoog. Díe boeren die in staat waren om in deze jaren tarwe op de markt te brengen, konden daar zeer veel aan verdienen. Lang niet alle boeren waren daar echter toe in staat, maar voor degenen die het wél konden, bood de tarweteelt de mogelijkheid om in slechte oogstjaren het inkomen aanzienlijk op te schroeven. Grafiek 5.1 toont overigens ook dat ook in 'gewone' jaren de tarweprijs aan flinke schommelingen onderhevig was. Het was voor de boer dus steeds van groot belang om een zo gunstig mogelijk tijdstip voor de verkoop van zijn graan te kiezen.

De uitbreiding van de tarweteelt was niet helemaal zonder risico's. De oude Zeeuwse tarwe was weliswaar van zeer goede kwaliteit, maar was minder wintervast dan gerst.[32] Er was dus een grotere kans dat het gewas tijdens een strenge winter uitvroor. Verder is tarwe een gewas dat hoge eisen

GRAFIEK 5.1. De prijs van tarwe te Brugge, 1604-1860 (in guldens per hectoliter)

Bronnen: VERHULST, 'Sint-Donatiaanskapittel', VERMAUT, 'Prijzen' en VANDERPIJPEN, 'Brugse merkuriale'.

stelt aan de bodem: dit gewas gedijt het best op zuivere, onkruidvrije en vruchtbare grond, die niet te los maar wel doorlatend is. Middelmatig zware, kalkhoudende klei of zavel is het meest geschikt.[33] Juist dit soort grond komt in West-Zeeuws-Vlaanderen het meest voor en dus is de bodem hier uitermate geschikt voor de tarweteelt, mits de boeren het onkruid grondig bestrijden. Thirsk heeft erop gewezen dat regionale specialisatie steeds een grote rol heeft gespeeld tijdens perioden van agrarische depressie; men buitte regionale verschillen zoveel mogelijk uit.[34] Ook de West-Zeeuws-Vlamingen hebben dit gedaan. Ze maakten gebruik van de geschiktheid van hun grond voor de productie van kwalitatief hoogwaardige tarwe die een hoge geldelijke opbrengst verzekerde.

Een andere mogelijkheid om inkomstenverlies door lage graanprijzen te compenseren, was uitbreiding van de teelt van handelsgewassen, zoals vlas, koolzaad en meekrap. In de literatuur wordt aangenomen dat de prijs van deze gewassen minder sterk afnam dan die van graan.[35] De prijs van koolzaad daalde op de markt van Dordrecht inderdaad minder fors dan die van graan. De gemiddelde prijs van koolzaad nam tussen het decennium 1693/1702 en het decennium 1723/32 af met 34%, terwijl de graanprijzen in dezelfde periode zowat werden gehalveerd.[36]

Van deze mogelijkheid om het inkomen op peil te houden lijkt men in de eerste helft van de 18e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen echter nauwelijks gebruik te hebben gemaakt. Alleen het koolzaadareaal nam na 1720 toe, maar het is zeer de vraag of die stijging wel kan worden toegeschreven aan een reactie van de boeren op de depressie. De teelt van koolzaad was namelijk nogal speculatief van aard, wat onder andere veroorzaakt werd door de vorstgevoeligheid en de vatbaarheid van dit gewas voor ziekten.[37] Als gevolg daarvan was het koolzaadareaal steeds onderhevig aan grote schommelingen en de stijging van de oppervlakte koolzaad omstreeks 1730 kan dus heel goed een gevolg zijn geweest van zo'n toevallige schommeling.

Aan het eind van de 17e eeuw moet de vlasteelt in dit gebied nog belangrijk zijn geweest. Dat blijkt onder andere uit het feit dat men in sommige polders problemen kreeg met de ontwatering omdat boeren dammen in sloten legden om daar vlas in te roten.[38] Ook nam tijdens de vlasoogst de bierconsumptie sterk toe omdat de boeren daartoe grote aantallen extra arbeiders aannamen.[39] Vanaf ongeveer 1730 echter begon de vlasteelt terug te lopen. In de tweede helft van de 18e eeuw zette deze achteruitgang door, waardoor de vlasteelt aan het eind van de eeuw bijna was verdwenen. Het is mogelijk dat de vlasteelt tijdens de depressie omstreeks 1730 werd ingekrompen vanwege het arbeidsintensieve karakter van de teelt. De relatief hoge loonkosten die met deze teelt gepaard gingen, maakten dat het in deze tijd verstandig was om vlas te vervangen door gewassen die een minder grote inzet van arbeid vereisten.

Waarschijnlijk lag aan het verval van de vlasteelt in de loop van de 18e

eeuw nog een andere oorzaak ten grondslag. In de 17e en het begin van de 18e eeuw werd vlas in dit gebied voor een belangrijk deel verbouwd om te voorzien in de behoeften van het eigen huishouden en van de lokale markt. In 17e-eeuwse boedelinventarissen van boeren wordt regelmatig melding gemaakt van vlasgaren, spinnewielen en een enkele keer zelfs van een weefgetouw.[40] In de loop van de 18e eeuw worden dergelijke vermeldingen echter steeds zeldzamer en ná 1750 treft men ze uitsluitend nog aan in boedelbeschrijvingen van kleine boeren op de zandgrond. Het verdwijnen van de vlasteelt duidt dus op verdere specialisatie van het boerenbedrijf. Werkzaamheden die niet strikt agrarisch van karakter waren, werden afgestoten. Textiel dat in de 17e eeuw nog deels op het eigen bedrijf werd geproduceerd, werd in toenemende mate aangekocht op de markt. Het verdwijnen van de brouwketels die men in de 17e eeuw nog hier en daar op boerderijen kon aantreffen, was waarschijnlijk een gevolg van eenzelfde specialisatieproces.[41] De boeren, hun gezinnen en hun personeel konden zich daardoor meer gaan concentreren op de spil van de bedrijfsvoering: de graanteelt.

De grote afwezige op het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf was de meekrap. Dit wortelgewas waaruit een rode kleurstof werd bereid, was in andere delen van Zeeland een van de belangrijkste teelten.[42] Vooral op Schouwen-Duiveland en Tholen nam de meekrapteelt na 1660 zelfs sterk toe.[43] Door zijn hoge geldelijke opbrengst werd meekrap daar gezien als een goed alternatief voor graan. In West-Zeeuws-Vlaanderen was deze teelt echter van geen enkel belang. Vooral in de jonge polders met een zavelige, kalkrijke bodem zou men hier heel goed meekrap hebben kunnen verbouwen.[44]

Toch is er in de 18e eeuw een serieuze poging ondernomen tot introductie van de meekrapteelt in West-Zeeuws-Vlaanderen. Het ging hier niet om een initiatief van boeren, maar van een Aardenburgse koopman, de doopsgezinde Cornelis Dyserinck. Deze begon in 1729 samen met enkele verwanten met het telen van meekrap op zijn uitgebreide grondbezit rond Aardenburg.[45] Omdat Dyserinck een groot deel van zijn land voor eigen rekening beboerde, kunnen we aannemen dat deze poging een reactie was op de lage graanprijzen van die tijd. Aanvankelijk werd de geoogste meekrap onbewerkt uitgevoerd naar Zeeland. In 1731 voerden Dyserinck c.s. 51 voer meekrap uit, in 1732 75 voer en 1733 132 voer.[46] In 1734 liet hij zelfs een eigen meestoof bouwen aan de Busschietersstraat in Aardenburg.[47] Erg indrukwekkend is de productie van deze meestoof niet echter geweest. In 1745 werden slechts 4 vaten krap en 16 vaten mul (de slechtste kwaliteit kleurstof, gemaakt van het afvalproduct van het dorsen[48]) uitgevoerd, in het jaar daarop 3 vaten krap en 27 vaten mul.[49] Na 1749 werd in het geheel geen meekrap meer uitgevoerd en in 1761 is de toen blijkbaar al stilliggende stoof verkocht.[50]

Hoewel Dyserinck en zijn compagnons ongetwijfeld over voldoende kapitaal en goede handelsrelaties voor de afzet beschikten, is hun project

dus mislukt. De geringe productie van hun meestoof wijst erop dat de boeren in de omgeving hun initiatief niet volgden. Voor deze terughoudendheid van de boeren zijn twee oorzaken aan te wijzen. De eerste is dat de teelt van meekrap vrij complex is en dat de teler over de nodige specialistische kennis moet beschikken. Een notariële akte uit 1680 toont aan dat de boeren in dit gebied in het algemeen niet over deze kennis beschikten.[51] Op de Zeeuwse eilanden verbouwden de boeren het gewas al veel langer en kenden ze dus ook de vereisten van de teelt. De West-Zeeuws-Vlaamse boeren, grotendeels afkomstig uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk, waar geen meekrap werd verbouwd, kenden de teelt niet. Het is waarschijnlijk dan ook niet toevallig dat de enige boer in de akte uit 1680 die de meekrapteelt wél kende, afkomstig was van Zuid-Beveland.

De tweede oorzaak van het niet verbouwen van meekrap door West-Zeeuws-Vlaamse boeren was het arbeidsintensieve karakter van de teelt. Het gewas werd niet gezaaid maar geplant, het moest zeer grondig worden gewied en het oogsten (delven) van de wortels waar de kleurstof uit werd gemaakt, was zeer arbeidsintensief. De meekrapteelt vereiste dus de inzet van veel arbeid die tijdens de depressie relatief duur was. In paragraaf 5.3 zal nog blijken dat de boeren er naar streefden de loonkosten in deze moeilijke periode zo laag mogelijk te houden. Arbeidsintensieve teelten als vlas en meekrap pasten niet in dit streven.

Wat daarnaast ook een negatieve invloed zal hebben uitgeoefend op de onderneming van Dyserinck, was de houding van het gewest Zeeland. De Zeeuwen produceerden het overgrote deel van de meekrap in de Republiek en dat wilden ze graag zo houden. De uitvoer van kiemen van meekrap naar Staats-Vlaanderen was daarom verboden.[52] De pogingen van Dyserinck en de zijnen om de meekrapteelt te introduceren in westelijk Staats-Vlaanderen zullen in Zeeland dan ook met argusogen zijn gevolgd. Hoe wantrouwig de Zeeuwen stonden tegenover potentiële concurrenten hadden de Engelsen al ervaren toen zij aan het begin van de 17e eeuw kiemen uit Zeeland probeerden te halen om de teelt van meekrap in hun eigen land te introduceren.[53]

De meekrapteelt is in West-Zeeuws-Vlaanderen nooit tot bloei gekomen. Incidenteel werd het wel verbouwd, maar dan meestal niet voor rekening van de boer. Deze verhuurde zijn land slechts aan een koopman of een groep van kooplieden, vaak afkomstig van de Zeeuwse eilanden.[54] De huurder liet de meekrap oogsten en voerde die dan uit naar Zeeland, waar ze werd bewerkt.

Uit een resolutie van de magistraat van Oostburg van 12 juli 1697 blijkt dat de inwoners van het stadje al gewoon waren aardappels te verbouwen in hun tuinen.[55] Deze mededeling is tevens de oudst bekende vermelding van de aardappelteelt in de noordelijke Nederlanden. Al snel werden de aardappels niet meer uitsluitend in tuinen, maar ook in het land verbouwd. In hoofdstuk 3 werd al melding gemaakt van een in 1703 door sol-

daten geplunderd aardappelveld in Schoondijke. De teelt van aardappelen moet al snel in belang zijn toegenomen. Bij een onderzoek naar de aanwezige voedselvoorraad na de misoogst van 1698 werd de aardappelvoorraad nog buiten beschouwing gelaten[56], maar bij een zelfde onderzoek na de misoogst van 1740 werden ook de aanzienlijke aardappelvoorraden van de boeren meegeteld.[57] Ook in boedelinventarissen wordt in de eerste helft van de 18e eeuw in toenemende mate melding gemaakt van aardappelen. Of deze uitsluitend voor dierlijke dan wel ook voor menselijke consumptie werden geteeld, valt uit de bronnen niet af te leiden.

De West-Zeeuws-Vlamingen mogen dan vroeg zijn begonnen met de aardappelteelt, het heeft lang geduurd vooraleer de teelt ook een belangrijke omvang kreeg. Tot omstreeks 1780 zijn de vermelde oppervlakten aardappelen in inventarissen zelden groter dan 1 gemet (0,44 ha). Het ging hier dan ook duidelijk niet om een commerciële teelt. Men verbouwde aardappelen om in de eigen behoeften te voorzien, aardappelen werden 'zoo voor het huishouden als de arbeiders geplant'.[58] Pas aan het eind van de 18e eeuw worden oppervlakten aardappelen vermeld die een zodanige omvang hadden dat mag worden aangenomen dat ze voor de markt werden verbouwd.[59] Ook in de Over-Betuwe, waar de aardappel rond hetzelfde tijdstip werd geïntroduceerd als in Zeeuws-Vlaanderen, duurde het zeer lang vooraleer aardappels voor de markt werden geteeld.[60] In de 18e eeuw bleef de aardappel toch vooral een gewas voor gebruik op het eigen bedrijf. Het is echter wel mogelijk dat de introductie van de aardappel als veevoeder heeft geleid tot uitbreiding en verbetering van de veestapel.

Met deze laatste opmerking komen we bij een belangrijk probleem voor de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw. Bij de bespreking van het grasland is er al op gewezen dat het gezien de geringe opbrengsten van dit land voor de boeren in dit gebied noodzakelijk was veel voedergewassen te verbouwen. Blijkbaar hebben ze dat in de 18e eeuw vooral gedaan in de vorm van peulvruchten (paardebonen). Verder werd een klein deel van de opbrengst van de gerst gebruikt als varkensvoer. De oppervlakten van andere voedergewassen die in boedelinventarissen worden vermeld, zijn echter minimaal. Aardappelen, wortelgewassen, wikke en klaver werden slechts mondjesmaat verbouwd. Waarschijnlijk is het beeld wel wat vertekend omdat vooral wikke vaak werd gezaaid in haver of bonen, waardoor het niet altijd in boedelbeschrijvingen terug te vinden is, maar de totale oppervlakte groenvoeder op de West-Zeeuws-Vlaamse boerderijen moet toch gering zijn geweest.

Vooral de geringe oppervlakte klaver geeft te denken. Rode klaver is een veevoeder van uitstekende kwaliteit dat bovendien in staat is atmosferische stikstof te binden. Daardoor kan het de bodemvruchtbaarheid verbeteren en geeft het tegelijkertijd door het diepgaande wortelstelsel de grond een betere structuur. Doorgaans gaat men er vanuit dat de klaver na twee jaar werd ondergeploegd. Het ondergeploegde gewas gaf dan een

organische bemesting die overeenkwam met een volledige stalmestgift. Bovendien was klaver ook nog eens een goede onkruidonderdrukker. Door klaver op te nemen in de vruchtwisseling kon men dus én hoogwaardig veevoeder verkrijgen én de kwaliteit van de grond aanzienlijk verbeteren. In Friesland en Groningen heeft men vanaf ongeveer 1735 door het invoeren van de klaverbouw de productiviteit van de grond verbeterd.[61] In West-Zeeuws-Vlaanderen echter was geen sprake van de introductie van een klaverbouwsysteem. Hoewel men de teelt er al lang kende (de oudste vermelding dateert uit 1679[62]), speelde deze maar een beperkte rol. De meeste boeren verbouwden elk jaar wel wat klaver, maar de oppervlakten bleven klein en het gewas werd geen volwaardig onderdeel van de vruchtopvolgingscyclus. Men moet in de praktijk de effecten van de klaverbouw op de bodemvruchtbaarheid wel degelijk hebben leren kennen en waarderen, maar toch heeft dat in de 18e eeuw niet geleid tot uitbreiding van de klaverteelt. Waarschijnlijk hadden de West-Zeeuws-Vlaamse boeren niet zo'n behoefte aan de bodemverbeterende effecten van de klaverteelt omdat zij al zeer veel peulvruchten verbouwden. Deze gewassen (bonen en erwten) hebben dezelfde gunstige eigenschappen als klaver. Ze verbeteren de structuur van de grond door hun wortelstelsel en ze kunnen stikstof opnemen uit de lucht. Overigens voegt klaver wel beduidend meer stikstof toe aan de bodem dan bonen en erwten.[63] In paragraaf 5.4 zullen we zien dat de Zeeuws-Vlaamse boeren er in de 18e eeuw in slaagden de gewasopbrengsten op peil te houden, maar als ze waren overgegaan op een klaverbouwsysteem, hadden ze de opbrengsten misschien nog wel kunnen vergroten.

De ontwikkeling van de gewasarealen in de eerste helft van de 19e eeuw kan afgeleid worden uit een aantal in die periode gehouden tellingen. In tabel 5.2 worden de uitkomsten van de twee oudste Franse tellingen uit 1794 en 1800 vergeleken met statistieken uit 1816 en 1849.[64] De twee Franse tellingen zijn beide incompleet, maar samen geven ze toch een behoorlijk beeld van de gewasarealen aan het eind van de 18e eeuw. Met uitzondering van de opgave uit 1816 vermeldt geen van deze bronnen echter de oppervlakte braakland. In 1816 werd 15% van het bouwland gebraakt. Omdat uit alle beschrijvingen van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw is gebleken dat gedurende de hele eerste helft van de 19e eeuw steeds ongeveer 1/6 à 1/7 van het bouwland werd gebraakt, heb ik het aandeel van de braak ook voor de andere tellingen steeds op 15% gesteld. Overigens zal bij de bespreking van de vruchtopvolging nog blijken dat deze aanname voor 1849 waarschijnlijk wat aan de hoge kant is.

Als we om te beginnen tabel 5.2 vergelijken met tabel 5.1, dan blijkt dat de uitkomsten van de telling van 1794 vrijwel naadloos aansluiten bij de gemiddelden berekend uit de boedelinventarissen uit de jaren 1780-1795, wat een bewijs is voor de betrouwbaarheid van de boedelbeschrijving als bron voor onderzoek naar de ontwikkeling van het bouwplan. Ook uit de-

TABEL 5.2. De gewasarealen, 1794-1849, in procenten van het totale areaal bouwland

	1794	1800	1816	1849
Tarwe	30	25	30	25
Rogge	3	4	3	4
Gerst	14	13	10	17
Haver	1	4	0	4
Granen	*48*	*46*	*43*	*50*
Bonen	28	.	30	17
Erwten	0	.	0	1
Peulvruchten	*28*	*28*	*30*	*18*
Vlas	.	2	0	2
Koolzaad	.	7	5	2
Meekrap	.	0	0	0
Aardappelen	.	2	3	4
Wortelen	.	.	1	3
Klaver	.	.	3	5
Wikke	.	.	.	0
Overige	9	.	.	1
Braak	15	15	15	15
Totaal	100	100	100	100

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nr. 587; Provinciaal Bestuur 1813-1850 nrs. 2 en 997. RA Gent, Scheldedepartement nr. 3210/6.

ze tabel blijkt de grote stabiliteit van het aandeel van de granen, dit bleef ongeveer de helft van de totale oppervlakte bouwland.

In de samenstelling van het totale pakket granen deed zich in de jaren na 1816 echter een ontwikkeling voor die tegengesteld was aan die welke de voorgaande honderd jaar had gespeeld. Het aandeel van de tarwe werd ingekrompen ten gunste van de andere drie granen. Het is mogelijk dat de achteruitgang van de tarweteelt duidt op een zekere extensivering van de bedrijfsvoering. Tarwe was immers de meest veeleisende graansoort, die een intensieve bewerking van de grond en een goede onkruidbestrijding eiste. Mogelijk heeft men in deze periode van relatief lage graanprijzen willen bezuinigen op de loonkosten.

Opvallend is vooral de terugkeer van de haverteelt. Dit laatste was waarschijnlijk een gevolg van de enorme achteruitgang van de teelt van bonen. Werd in de 18e eeuw steeds zo'n 28% van het bouwland bezaaid met bonen, omstreeks 1850 was dat gedaald naar 17%. Aangezien het hier bijna uitsluitend om paardebonen ging, betekende dit dat er minder voer voor de paarden werd geproduceerd en dit moest worden opgevangen door uitbreiding van de haverteelt. De inkrimping van de bonenteelt had niet te maken met de ontwikkeling van de marktprijzen, want paardebonen werden voor het grootste deel vervoederd op de boerderij. De oorzaak

was mogelijk een sterke achteruitgang van de fysieke opbrengsten. Volgens Jacobus Faro was de opbrengst van paardebonen in de vijftig jaren vóór 1841 met een derde gedaald, wat volgens hem werd veroorzaakt door onvoldoende bemesting waardoor de grond uitgeput raakte.[65] Deze afnemende opbrengsten van bonen hebben er toe geleid dat de teelt van de andere voedergewassen werd uitgebreid. Niet alleen haver werd meer verbouwd, maar ook paardepeeën, mangelwortelen en klaver. Vooral de teelt van klaver werd in de eerste helft van de 19e eeuw fors uitgebreid. De uitbreiding van die teelt en die van andere voedergewassen zou ook kunnen zijn ingegeven door een uitbreiding van de veehouderij als reactie op de lage graanprijzen van de jaren twintig. Of daarvan sprake was, zal moeten blijken in paragraaf 5.2. In de eerste helft van de 19e eeuw werd ook de teelt van aardappelen steeds belangrijker. Waarschijnlijk is de toename hiervan zelfs nog groter geweest dan uit tabel 5.2 blijkt, omdat de aardappelteelt na de ziekte van 1845/46 sterk was ingekrompen en in 1849 nog niet helemaal was hersteld.[66] In de jaren twintig van de 19e eeuw werden aardappelen als een goed alternatief beschouwd voor de toen laag geprijsde granen. De fysieke opbrengsten waren vrij constant en omdat de aardappel zich inmiddels had ontwikkeld tot het belangrijkste voedsel voor een groot deel van de bevolking bestond er een stabiele vraag naar.[67] De aardappelziekte die in 1845 het grootste deel van de oogst vernietigde, heeft de teelt tijdelijk sterk doen verminderen, maar de aardappel had zich een vaste plaats in het bouwplan verworven en in 1849 werd er alweer een kleine 700 ha van verbouwd.

Toch was het West-Zeeuws-Vlaamse areaal aardappelen bescheiden in verhouding tot dat in bijvoorbeeld de Over-Betuwe. Daar was in 1845 16% van het bouwland bepoot met aardappelen.[68] In dit gebied werden aardappelen vooral geteeld door arbeiders en keuters, die het land in deelpacht hadden van grote boeren. Voor deze laatsten was het voordelig om de arbeidsintensieve aardappelteelt uit te besteden aan arbeiders in ruil voor de helft van de opbrengst. Op deze manier konden ze goed verdienen aan het aardappelland, zonder er veel dure loonarbeid voor te moeten inhuren.[69] In West-Zeeuws-Vlaanderen hebben de boeren niet voor deze oplossing gekozen. De stukjes land die zij aan arbeiders verhuurden, dienden uitsluitend voor de zelfvoorziening van het arbeidersgezin.

De ontwikkeling van de gewasarealen tussen 1670 en 1850 overziend, kunnen we constateren dat de veranderingen op het eerste gezicht niet indrukwekkend waren. Het ging om betrekkelijk kleine procentuele verschuivingen. Zelfs tijdens de ernstige depressie in de eerste helft van de 18e eeuw bleven de aanpassingen beperkt tot een vrij bescheiden uitbreiding van de verbouw van tarwe en paardebonen ten koste van enkele kleinere teelten. Er was in dit opzicht ook geen verschil tussen grotere en kleine bedrijven; bij beide waren de verhoudingen tussen de verbouwde gewassen ongeveer dezelfde. De veranderingen in de gewasarealen kunnen

dus op zich niet de oorzaak zijn geweest van de uitbreiding van de grote boerderijen ten koste van de middelgrote en kleine bedrijven.

5.1.3. *Vruchtopvolging, bemesting en grondbewerking*

Onder vruchtopvolging verstaat men het na elkaar volgen van de gewassen op hetzelfde perceel land.[70] In het verleden had iedere regio zijn eigen stelsel van vruchtopvolging, aangepast aan de grenzen die klimaat en bodem stelden en sterk beïnvloed door het economische krachtenveld waaronder het functioneerde. Zo'n regionaal vruchtopvolgingsstelsel was niet rigide. Het kon worden aangepast aan de individuele voorkeuren van de boer, de specifieke eigenschappen van een stuk land of de jaarlijkse grillen van het weer, maar toch bestond in elk gebied wel een bepaald schema waar men zich in de meeste gevallen aan hield.

Beschrijvingen uit de eerste helft van de 19e eeuw geven aan dat men destijds in West-Zeeuws-Vlaanderen een zesjarige vruchtopvolgingscyclus kende met als volgorde:

1. braak
2. wintergerst of koolzaad
3. tarwe
4. paardebonen
5. tarwe
6. paardebonen en voedergewassen.[71]

Na het zesde jaar werd het land weer gebraakt en begon de cyclus opnieuw. De hier beschreven vruchtopvolging moet worden gezien als een vuistregel. In de praktijk kwamen allerlei afwijkingen van deze regel voor, maar daarbij ging het toch steeds wel om variaties waarbij men de kern van dit stelsel trachtte te handhaven. Die kern houdt in dat in deze cyclus granen, die alleen voedsel aan de grond onttrekken (consumptieve gewassen), zo veel mogelijk worden opgevolgd door peulvruchten, die niet alleen voedingsstoffen uit de grond halen, maar er ook stikstof aan toevoegen en bovendien de structuur van de grond verbeteren. Ook elders in Zeeland was de vruchtopvolging zo ingedeeld dat granen in beginsel steeds werden opgevolgd door peulvruchten om achteruitgang van de bodemvruchtbaarheid tegen te gaan.[72] Boeren zullen ongetwijfeld niet geweten hebben waaróm dit systeem goed was voor de grond, maar ze zullen in de praktijk hebben geleerd dát het goed functioneerde. Ze wisten bijvoorbeeld dat de 'boonlandse' tarwe – tarwe die na paardebonen werd verbouwd – beduidend meer opbracht dan de tarwe die eerder in de cyclus na de wintergerst werd gezaaid.[73]

Als een dergelijke vruchtopvolging werd toegepast, was ongeveer de helft van het land bezaaid met graan en iets minder dan een derde met peulvruchten, verder waren er wat voedergewassen en lag een zesde van het bouwland braak. Als er ook koolzaad werd gezaaid, was de oppervlakte graan wat kleiner. Als we deze gegevens nu vergelijken met de cijfers uit

de tabellen 5.1 en 5.2, dan zien we dat deze laatste overeen komen met wat op basis van het hier beschreven vruchtopvolgingsstelsel viel te verwachten. Dat betekent dus dat de vruchtopvolging zoals die in de 19e eeuw werd gepraktizeerd, ook al bestond aan het eind van de 17e eeuw. En uit het negental boedelbeschrijvingen met een volledige opgave van de verbouwde gewassen dat bewaard is gebleven uit de periode 1640-70 kan worden afgeleid dat dit vruchtopvolgingsstelsel ook al rond het midden van de 17e eeuw werd toegepast. Naar alle waarschijnlijkheid is het dan ook zo dat het vruchtopvolgingstelsel in West-Zeeuws-Vlaanderen vanaf de herdijkingen in de vroege 17e eeuw tot aan de grote veranderingen in de landbouw van de late 19e eeuw nauwelijks is gewijzigd.

Het wordt nu ook duidelijk waarom de aanpassingen in het bouwplan in West-Zeeuws-Vlaanderen zo bescheiden bleven. Men was wel bereid het bouwplan te veranderen, maar bleef daarbij steeds binnen de grenzen die werden aangegeven door het bestaande vruchtopvolgingssysteem. Uitbreiding van de tarweteelt kon dus uitsluitend plaatsvinden ten koste van de andere granen en derhalve moest die uitbreiding beperkt blijven. Omdat men aan het bestaande systeem wilde vasthouden, was de speelruimte dus beperkt. De enige verandering van betekenis in de vruchtopvolging vóór 1850 was de verdringing van de paardebonen uit het laatste jaar van de cyclus door aardappelen en door andere voedergewassen als klaver en wortelen. Zoals in het voorgaande al opgemerkt, was dit waarschijnlijk vooral een gevolg van de afnemende opbrengst van de paardebonen, hetgeen zich vooral voordeed wanneer het gewas voor de tweede keer in de cyclus werd verbouwd.

De uitbreiding van de klaverteelt in het laatste jaar van de cyclus betekende dat de oppervlakte 'zwarte' braak, waarbij het land het gehele jaar onbebouwd lag, werd teruggebracht. Gewoonlijk liet men de klaver namelijk staan tot in het volgende jaar, zodat dus een deel van het braakland niet meer 'zwart' lag, maar met klaver werd beteeld. In het tweede kwart van de 19e eeuw werd in dit gebied dus heel voorzichtig begonnen met het terugdringen van de braak. Als gevolg hiervan was de braak omstreeks 1885 ingekrompen tot ca. 10% van het areaal bouwland.[74]

Het eeuwenlang hardnekkig vasthouden aan dezelfde vruchtopvolging zou heel goed het gevolg kunnen zijn van het bestaan van een bedrijfsstijl waarin het werken volgens dit zesjarige schema als de enig juiste manier werd gezien. Ongetwijfeld zullen dergelijke opvattingen hier een rol hebben gespeeld, maar er zijn ook de nodige rationele argumenten aan te voeren voor het vasthouden aan de zesjarige vruchtopvolgingscyclus. Eén daarvan, het voordeel van het zoveel mogelijk laten opvolgen van granen door peulvruchten, is al ter sprake gekomen. Graan, dat uitsluitend voedingsstoffen aan de grond onttrok, werd opgevolgd door peulvruchten die er stikstof aan toevoegden en daarmee de vruchtbaarheid van de grond verbeterden.

Ook het éénmaal in de zes jaar braken had belangrijke voordelen die

eigenlijk niet gemist konden worden. Ten eerste had men het braakjaar nodig om het land te kunnen bemesten. De stalmest kon alleen op het land worden gevoerd als er geen gewassen op stonden. 's Winters was weliswaar een deel van het land niet bezaaid, maar het ongedraineerde land was dan vaak te drassig om er met volle mestkarren overheen te kunnen rijden. Zodoende kon men het land alleen tijdens het braakjaar bemesten. In West-Zeeuws-Vlaanderen deed men dat gewoonlijk in de 'slappe tijd' tussen het zaaien van de zomervruchten en de oogst. Het meest gebruikelijke tijdstip voor de bemesting was volgens Radcliff midden juli, dus net vóór de oogstwerkzaamheden begonnen.[75]

Een tweede reden waarom de braak niet kon worden gemist, was dat het land grondig en vaak moest worden geploegd en geëgd. Vanwege de toestand van de grond in de winter moest ook dit werk tijdens het braakjaar plaatsvinden. Dit ploegen en eggen was in de eerste plaats nodig om het onkruid te bestrijden. Hoewel er veel werd gewied, was dit toch niet voldoende om alle onkruid te verwijderen. Met vaak ploegen van het land tijdens het braakjaar lukte dat wel. Daarnaast kon door het herhaaldelijk bewerken van de grond de bodemstructuur worden verbeterd. Dit was vooral van belang op gronden waarvan de afwatering onvoldoende was. De doorluchting van deze gronden was onvoldoende, waardoor er minder voedingsstoffen ter beschikking van de gewassen kwamen. Diepe grondbewerking tijdens de braak kon dit euvel, dat vooral voorkwam in delen van de Watering Cadzand, verhelpen.

Het braken werd dus zeker niet uitsluitend gehandhaafd uit conservatisme, zoals wel is beweerd. Zolang het land niet kon worden gedraineerd en er geen effectievere methoden voor de onkruidbestrijding beschikbaar waren, bleef de braak noodzakelijk.[76] Zelfs een progressieve landbouwer als Jacobus Faro was volkomen overtuigd van de noodzaak van het braken, dat hij 'zeer voordeelig' noemde, vooral met het oog op de verbetering van de bodemstructuur. Wel pleitte hij in 1841 voor het geleidelijk verminderen van de oppervlakte braakland door het telen van meer voedergewassen.[77] We hebben gezien dat de vruchtopvolging zich in de jaren veertig van de 19e eeuw inderdaad langzaam in de door Faro bepleite richting begon te ontwikkelen.

Ook voor de plaatsen die tarwe en wintergerst innamen in de vruchtopvolging bestonden duidelijk aanwijsbare redenen. Zo zal men tarwe nooit meteen na de braak hebben verbouwd omdat tijdens het braakjaar het land zwaar werd bemest. De Zeeuwse tarwe was door zijn grote lengte vatbaar voor legeren en een te zware bemesting vergrootte de kans daarop.[78] Gerst daarentegen legerde niet zo gemakkelijk en was dus geschikt om te verbouwen na de braak.[79] Wintergerst verliet het land vroeg – het kon vaak al half juli worden geoogst – en daardoor had men ruim de tijd om na dit gewas tarwe te zaaien.[80] Derhalve volgde tarwe in de vruchtopvolging dus op gerst. De reden waarom tarwe de tweede keer in de cyclus op bonen volgde, is al aangeduid: tarwe kon dan profiteren van de stikstofgift

die de bonen het land hadden bezorgd. Al met al mag worden geconcludeerd dat er in West-Zeeuws-Vlaanderen bij de toenmalige stand van de techniek een goed uitgebalanceerd en efficiënt vruchtopvolgingsstelsel bestond.

Niet alleen de vruchtopvolging, maar ook de bewerking en bemesting van de bodem waren middelen om de bodemvruchtbaarheid te handhaven. Van de bemesting en grondbewerking zoals die in West-Zeeuws-Vlaanderen werden gepraktizeerd, heeft Radcliff in 1817 een gedetailleerde beschrijving gegeven.[81] Ik zal me hier beperken tot de bewerking van het braakland. Zoals na het voorgaande te verwachten, werd dit land zeer intensief bewerkt. In mei werd begonnen met het ploegen. Eerst werd het land vijf keer geploegd met de kleine voetploeg, waarna het twee keer werd geëgd met een eg met ijzeren tanden. Vervolgens werd er één keer geploegd met de grote Waalse ploeg, waarmee men de grond dieper kon bewerken dan met de voetploeg. Hierna werd weer twee keer geëgd en vervolgens werd de grond opnieuw geploegd met de Waalse ploeg, waarna weer een bewerking met de eg volgde. In totaal werd het braakland dus volgens Radcliff zeven keer geploegd.

De mestgift op de braak bestond volgens Radcliff uit 25 voer dooreengemengde paarden-, koeien- en varkensmest per gemet. Deze hoeveelheid wordt ook vermeld door Faro in 1841.[82] De mest werd zo gelijk mogelijk over het land gespreid en nog op dezelfde dag ondergeploegd. Normaal gesproken werd het land uitsluitend tijdens het braakjaar – dus één keer per zes jaar – bemest. Minder vruchtbare grond kreeg soms na de paardebonen in het vierde jaar van de cyclus nog wel eens een extra mestgift die half zo groot was als die tijdens de braak.[83]

Boedelinventarissen uit de 17e en 18e eeuw bevatten meestal een schatting van de kosten van het 'labeur' of 'zeul en zaet'.[84] Vaak werd hierbij een uitgebreide opsomming gegeven van het aantal keren dat het land was geploegd, de hoeveelheid zaaigoed en soms ook het aantal wagens mest dat op de braak was gevoerd.[85] Hierdoor is het mogelijk om na te gaan of de door Radcliff en Faro beschreven wijzen van bewerking en bemesting ook toen al werden toegepast en welke veranderingen zich eventueel hebben voorgedaan.

Uit boedelbeschrijvingen uit de eerste twee decennia van de 18e eeuw blijkt dat het braakland vier tot acht keer werd geploegd. Het meest gebruikelijk was het vier of vijf keer ploegen van de braak; slechts een enkele maal werd deze zeven of acht keer geploegd. In het begin van de 18e eeuw lijkt het braakland dus duidelijk minder vaak geploegd te worden dan in de 19e eeuw het geval was. Na 1720 nam het aantal keren dat de braak werd geploegd echter gestaag toe. Vanaf 1740 werd steeds tenminste zes keer geploegd en meestal zelfs zeven of acht keer. Het heeft er dus alle schijn van dat men sinds de depressie, vanaf ca. 1720 het land grondiger is gaan bewerken. Dit gebeurde vooral door het aantal bewerkingen

met de voetploeg uit te breiden, want met de Waalse ploeg bewerkte men de braak ook begin 18e eeuw al twee keer.

Over de mestgift bevatten 23 boedelinventarissen informatie. Een tiental boedelbeschrijvingen uit het begin van de 18e eeuw vermeldt hoeveelheden van 7 tot 18 voer per gemet; het gemiddelde bedroeg 10 voer per gemet.[86] Dat is beduidend minder dan de 25 voer per gemet die Radcliff en Faro in de 19e eeuw opgaven. Dertien boedelbeschrijvingen uit de jaren 1762-92 vermelden hoeveelheden van 12 tot 64 voer per gemet; het gemiddelde bedroeg toen 24 voer per gemet.[87] Bij zo'n gering aantal waarnemingen is het riskant om vergaande conclusies te trekken. Toch is het wel opvallend dat in negen van de dertien inventarissen uit de tweede helft van de 18e eeuw een mestgift van twintig of meer voer per gemet wordt vermeld, terwijl in negen van de tien inventarissen uit het begin van die eeuw een kwantiteit van twaalf voer of minder wordt opgegeven. Het lijkt er dus toch wel op dat de stalmestgift gedurende de 18e eeuw is toegenomen. Naar alle waarschijnlijkheid is bovendien ook de kwaliteit van een deel van de mest verbeterd. We hebben immers al eerder gezien dat haver als paardenvoer werd verdrongen door paardebonen. Omdat hiervan zowel het stro als de bonen aan de paarden werden gevoerd, betekende dit dat de hele plant werd 'gerecycled' en dat de stikstof die deze bevatte via de paardenmest weer op het land werd gebracht.

Wat met zekerheid kan worden geconcludeerd, is dat de bewerking van de grond gedurende de 18e eeuw werd geïntensiveerd. Deze intensivering hangt waarschijnlijk samen met de al eerder geconstateerde uitbreiding van de tarweteelt. Tarwe is een gewas dat hoge eisen stelt aan de bodemvruchtbaarheid, terwijl het daar zelf weinig aan toevoegt. Dit gewas vergt dus een goede bewerking van de grond.

5.1.4. *De houtteelt*

Zeeland was arm aan brandstoffen. De enige brandstof die men in de provincie zelf kon produceren, was hout. Houtteelt vormde een onlosmakelijk onderdeel van de activiteiten op elk boerenbedrijf in dit gebied.[88] De boer voorzag zichzelf op deze wijze van goedkope brandstof en geriefhout en kon met de verkoop van een deel van het hout zelfs nog wat bijverdienen. In West-Zeeuws-Vlaanderen werd op een drietal manieren hout geteeld.

Op de zandgronden ten zuiden van Aardenburg lijkt de houtteelt in veel gevallen geïntegreerd te zijn geweest in de vruchtopvolging. In boedelinventarissen van boeren uit Eede en omgeving uit het laatste kwart van de 18e eeuw worden aanzienlijke oppervlakten land vermeld die beplant waren met elzen.[89] De met elzen beplante percelen werden blijkens de boedelinventarissen tot het bouwland gerekend. Dit wijst erop dat men hier een systeem van landbouw kende dat ook in de duingebieden van Schouwen en Goeree voorkwam. Daar werd op zogenaamde elzenmeten

of haaimeten die beplant waren met elzen een jaar rogge of boekweit verbouwd, waarna het land werd beweid.[90] Of men ook in de omgeving van Eede het vee op deze akkers liet grazen is niet bekend, maar gezien het feit dat dit land tot het bouwland werd gerekend, mag worden aangenomen dat tussen de rijen elzen boekweit of rogge werd geteeld. Gewoonlijk werden de elzen na zeven jaar geknot en het hout ('gewaai') verkocht. Een bijkomend voordeel van dit systeem was dat de arme zandgrond een extra stikstofgift kreeg via de bladeren van de elzen.

In de Watering Cadzand werd tot in de 19e eeuw op een bescheiden schaal aan bosbouw gedaan. De thans nagenoeg boomloze Oudelandse polder bestond in 1783 nog voor bijna 10% (ruim 80 ha) uit bos.[91] Het ging hier om productiebos dat grotendeels eigendom was van boeren uit de omgeving en waaruit jaarlijks flinke hoeveelheden hout werden verkocht. In 1843 brachten de houtverkopingen hier 2.100 gulden op.[92] Gedurende de 19e eeuw is dit bos geleidelijk gekapt en tegenwoordig herinnert alleen de straatnaam Bosweg nog aan het bestaan ervan. Ook elders in Zeeland werden in de 19e eeuw de bossen gerooid. In de provincie als geheel werd tussen 1832 en 1910 bijna 2.300 ha bos omgezet in landbouwgrond.[93]

Het meeste hout dat in West-Zeeuws-Vlaanderen werd gebruikt, was afkomstig van bomen die in bermen en weiden waren geplant. Alle bermen van dijken en wegen die daarvoor in aanmerking kwamen, waren beplant met bomen, hoofdzakelijk knotwilgen. De mutsaards (takkenbossen) van wilgengewaai vormden de belangrijkste brandstof voor de bakovens. Het plantrecht langs dijken en wegen was in handen van de waterschappen en polders, die het zelf uitoefenden of verpachtten aan boeren. Omstreeks 1730 brachten de verkopen van gewaai langs de dijken en wegen in de Watering Cadzand ongeveer 300 gulden per jaar op.[94]

Ook de boerenerven en weiden waren beplant met bomen. Op erf en weiland van een boerderij bij Zuidzande bijvoorbeeld stonden in 1769 256 iepen, 43 wilgen, 4 essen en 70 fruitbomen.[95] Op een boerderij in Groede telde men in 1792 zelfs in totaal 1.014 iepen en essen.[96] De bomen op de boerenerven hadden verschillende functies. In het vlakke polderland vormden ze een goede beschutting tegen de sterke zeewind. Daarnaast voorzagen de fruitbomen het boerengezin van het nodige fruit. De wilgen leverden weer vooral brandhout, terwijl de iepen en essen niet alleen brandhout opleverden, maar ook hout voor het maken van werktuigen en zelfs bouwmateriaal.[97]

Over het algemeen leverden zijn bomen de boer meer dan voldoende hout op. Derhalve hielden de meeste boeren regelmatig openbare verkopingen van bomen of gewaai. De opbrengsten van deze verkopingen vormden voor de boeren een niet onbelangrijke bron van neveninkomsten. Pieter Risseeuw, landbouwer op 'de Kruisweg' bij Schoondijke, hield in de jaren 1790-99 vijf openbare houtverkopingen, die samen ruim 1.448 gulden opbrachten.[98] De schommelingen in de opbrengsten over de jaren

waren wel zeer groot; in 1791 werd voor 675 gulden verkocht, in 1797 voor slechts 21 gulden. In het eerste jaar heeft Risseeuw blijkbaar een groot deel van zijn opgaande bomen verkocht en in het laatste jaar uitsluitend gewaai. Zelfs als het alleen om gewaai ging, kon dat nog grote hoeveelheden betreffen. Op dezelfde boerderij 'de Kruisweg' waren in 1786 2.335 wilgenmutsaards en 924 iepenmutsaards opgeslagen.[99]

De houtverkopingen zoals die door de boeren werden georganiseerd, werden bezocht door timmerlieden en wagenmakers die op zoek waren naar materiaal, maar vooral ook door burgers en arbeiders die brandstof nodig hadden. In dit brandstofarme gebied waar de meeste gezinnen een eigen bakoven hadden, was de verwerving van brandhout voor de bevolking van wezenlijk belang. Hoe belangrijk dit was, blijkt uit een opmerking die betrekking heeft op een ander deel van Zeeland, maar die zeker ook op West-Zeeuws-Vlaanderen van toepassing is. In 1761 beklaagde de rentmeester van de Nassause Domeinen bij Veere zich erover dat de domeinraad hem het vorige jaar had verboden een openbare houtverkoping te houden. Dit was volgens de rentmeester zeer riskant 'omdat er in die quartieren alle daagen een seeker quantiteijt hout moest worden verkocht, of dat men gevaar liep ongenoegen onder het gemeen te verwecken'.[100] Hieruit blijkt duidelijk hoe belangrijk de plaatselijke houtteelt was voor de bevolking. De teelt en verkoop van hout had voor de boer dus niet alleen een economische, maar ook een sociale functie: hij voorzag er de van hem afhankelijke arbeiders en burgers mee van brandstof.

5.2. KAPITAAL: VEESTAPEL EN WERKTUIGEN

De boeren beschikten over drie soorten kapitaalgoederen: bedrijfsgebouwen, veestapel en werktuigen. Aan de gebouwen wordt een afzonderlijk hoofdstuk (8) gewijd. In deze paragraaf komen de veestapel en de landbouwwerktuigen aan bod.

Ondanks het zware accent op de akkerbouw waren de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven toch in wezen gemengde bedrijven. Men had paarden nodig als trekdieren en runderen voor de mestvoorziening. Daarnaast werden varkens en soms schapen gehouden en scharrelde op het erf allerlei pluimvee rond, zoals eenden, ganzen, pauwen en natuurlijk kippen die op de vreemdste plaatsen op het erf en in de schuur hun eieren legden. Op diverse boerderijen kon men bovendien ook nog bijenkorven aantreffen. In deze paragraaf zal alleen het bezit van paarden, runderen, varkens en schapen worden besproken. Daarbij zal ik vooral aandacht besteden aan de verschillen in veebezetting tussen bedrijven van verschillende grootteklassen om na te gaan of grotere bedrijven eventueel schaalvoordelen hadden doordat ze met minder beesten toekonden en daardoor minder kosten hadden.

5.2.1. *De paarden*

Paarden waren de belangrijkste huisdieren op het akkerbouwbedrijf. Ze zorgden niet alleen voor de onmisbare trekkracht, maar verleenden hun baas ook aanzien. De maatschappelijke status van een boer werd afgemeten aan het aantal paarden. Over het ras en het uiterlijk van de Zeeuws-Vlaamse paarden in vroeger tijd is niet veel bekend. Ze zouden veel overeenkomsten hebben vertoond met de Vlaamse paarden, maar ze waren kleiner en lichter van beenwerk.[101] De Cadzandse paarden werden tot de beste paarden in Zeeland gerekend.[102] Thomas Radcliff was in 1817 onder de indruk van de goede conditie en uitstekende kwaliteit van de West-Zeeuws-Vlaamse paarden. Hij schreef dit toe aan de goede voeding die de beesten kregen.[103]

Over de aantallen paarden zijn we wat beter geïnformeerd. Vanaf 1687 zijn min of meer regelmatig paardentellingen gehouden en ook boedelinventarissen vermelden het aantal paarden. De informatie uit de diverse tellingen is verwerkt in tabel 5.3.[104] Omdat voor de oudste twee tellingen uitsluitend de werkpaarden van drie jaar en ouder zijn geteld, bevat de tabel uitsluitend gegevens over deze categorie paarden. Weergegeven is het aantal werkpaarden per 100 ha cultuurgrond. Van slechts vijf gemeenten – Cadzand, Zuidzande, Retranchement, Groede en Schoondijke – zijn de gegevens uit alle acht teljaren aanwezig, daarom zijn de uitkomsten voor deze vijf gemeenten afzonderlijk weergegeven naast die van het gebied als geheel. Samen besloegen deze gemeenten ongeveer een derde deel van het West-Zeeuws-Vlaamse cultuurareaal. Helemaal representatief voor het gebied zijn de vijf gemeenten niet, omdat het zandgebied ontbreekt. Op de zandgrond had men minder paarden nodig, zodat te verwachten is dat het aantal paarden in de vijf gemeenten iets hoger zal zijn dan in West-Zeeuws-Vlaanderen in zijn geheel.

Uit tabel 5.3 blijkt dat dit in vrijwel alle teljaren inderdaad het geval was. De tabel toont aan dat de paardenbezetting tijdens de moeilijke jaren

TABEL 5.3. Het aantal werkpaarden per 100 ha landbouwgrond in vijf gemeenten en in heel West-Zeeuws-Vlaanderen, 1687-1850

	Vijf gemeenten	West-Zeeuws-Vlaanderen
1687	12	.
1747	12	11
1794	14	.
1809	12	12
1819	15	14
1829	15	13
1850	16	15

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 497, 582 en 588; Commissie van Landbouw nrs. 10 en 16; Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 997. RA Gent, Scheldedepartement nr. 3627/10.

vóór 1750 vrij laag was en ook niet toenam. In de goede jaren van de tweede helft van de 18e eeuw steeg het aantal paarden echter fors. Wanneer er meer kapitaal voorhanden was, kon men zich blijkbaar ook meer paarden veroorloven. Op de lange termijn was er een tendens tot stijging. Het aantal paarden per 100 ha cultuurland in de regio als geheel steeg van ongeveer 11 à 12 in 1747 tot 15 à 16 in 1850.

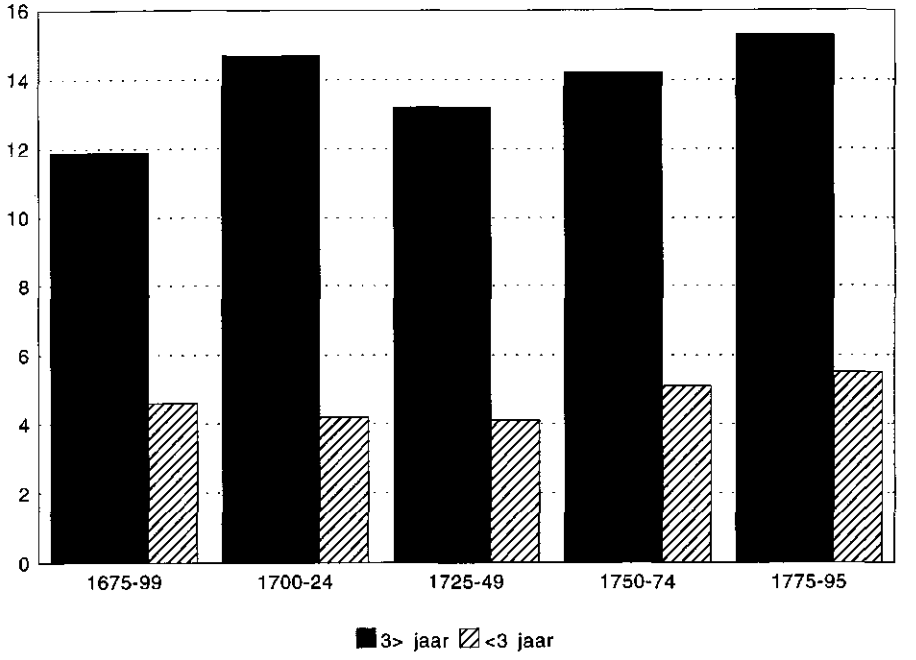
Of de inzinking van het aantal paarden in 1809 die we in de tabel kunnen waarnemen ook werkelijk in die mate heeft plaatsgevonden, is nog maar de vraag. De Franse ambtenaren die de veetelling van 1809 hadden georganiseerd, waren zelf niet overtuigd van de betrouwbaarheid van de resultaten ervan. Ze namen aan dat de uitkomsten te laag waren vanwege ontduiking omdat de boeren vreesden voor vorderingen en zwaardere belastingen.[105] Het is wel waarschijnlijk dat de veestapel in deze moeilijke tijden inderdaad kleiner was dan in de gunstige jaren aan het eind van de 18e eeuw.

Zoals gezegd is een nadeel van deze tellingen dat ze vaak werden gehouden om fiscale redenen en dat er dus in meer of mindere mate sprake kon zijn van ontduiking. Daar komt nog bij dat ze soms ook plaatsvonden onder extreme omstandigheden. Zo vond de telling van 1747 plaats in de eerste maanden van de Franse bezetting toen de Fransen al een behoorlijke ravage hadden aangericht in de Zeeuws-Vlaamse landbouw. Het is derhalve zinvol de uitkomsten van de paardentellingen nog eens te vergelijken met gegevens uit een andere hier al vaak gebruikte bron, namelijk boedelbeschrijvingen. Bij het opmaken van een boedelinventaris bestond geen reden tot ontduiking en de gegevens uit de inventarissen zijn veel meer gespreid over 'gewone' en uitzonderlijke jaren. Bovendien werden in boedelinventarissen ook de jonge paarden meegeteld.

In grafiek 5.2, waarin de uitkomsten van de bewerking van deze bron bijeen zijn gezet, zien we het aantal oude (van drie jaar en ouder) en jonge paarden per 100 ha landbouwgrond in perioden van vijfentwintig jaar. Wat de werkpaarden betreft blijkt deze grafiek niet echt af te wijken van de uitkomsten van tabel 5.3. Ook hier is er op de lange termijn vanaf het tweede kwart van de 18e eeuw een tendens tot stijging van het aantal waarneembaar. We mogen aannemen dat deze stijging samenhangt met de intensievere grondbewerking die in de vorige paragraaf is gebleken. In de tweede helft van de 18e eeuw werd het land vaker geploegd en zal men dus meer paarden nodig hebben gehad.

Volgens de boedelinventarissen maakten de jonge paarden steeds ongeveer 25% van het totale aantal paarden uit. In vergelijking met andere delen van Zeeland, waar ze 15 tot 20% van het totaal vormden, was dat een vrij hoog percentage.[106] Hieruit blijkt dat in Zeeuws-Vlaanderen meer aan paardenfokkerij werd gedaan dan op de eilanden. Volgens Bouman moesten in Zeeland paarden worden ingevoerd omdat men onvoldoende fokte om de stapel op peil te houden.[107] Uit de rekeningen van het tolkantoor te Sluis over 1693-1794 blijkt echter dat in West-Zeeuws-Vlaanderen

GRAFIEK 5.2. Het aantal paarden per 100 ha landbouwgrond volgens boedelbeschrijvingen, 1675-1795

Bron: Boedelbeschrijvingen. Zie bijlage G.

slechts hoogst incidenteel paarden werden ingevoerd.[108] Blijkbaar werden in dit gebied dus voldoende jonge paarden gefokt om de eigen veestapel op peil te houden. Van export van paarden was in de 18e eeuw echter nog geen sprake. Dat is in de 19e eeuw blijkbaar veranderd, want in 1831 werd er over geklaagd dat door de sluiting van de grens met België de export van paarden vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen was stilgevallen.[109] Uit de verslagen van de hengstenkeuringen van 1841 blijkt dat in de Zeeuws-Vlaamse districten duidelijk meer bezitters van gekeurde hengsten woonden dan op de Zeeuwse eilanden.[110] De paardenfokkerij lijkt zich dus in de eerste helft van de 19e eeuw te ontwikkelen tot een serieuze neventak van het Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf.

In de 18e eeuw was er in West-Zeeuws-Vlaanderen één volwassen paard beschikbaar per 6 à 7 ha bouwland. In vergelijking met sommige andere gebieden was dat weinig. In de Westhoek van Noord-Brabant had men omstreeks 1740 één paard per 3,4 ha bouwland[111], de boeren in de Beijerlanden hielden in de 18e eeuw één paard per 3,2 tot 4,9 ha bouwland en in de Over-Betuwe was er in 1770 één paard per 3,7 ha bouwland.[112] Het komt echter wel overeen met de polders van de Kasselrij Veurne, waar men op de graanbedrijven in de 17e eeuw ook één paard per 7 ha bouwland hield.[113] Wat de oorzaak van het grote verschil in paardenbezetting

tussen deze regio's zou kunnen zijn, is niet helemaal duidelijk. In de Over-Betuwe waren meer paarden nodig omdat daar veel zware klei voorkwam en omdat er veel aan paardenfokkerij werd gedaan. Dat gold echter niet voor de Beijerlanden en West-Brabant. Vast staat wel dat de West-Zeeuws-Vlaamse boeren er ondanks hun relatief geringe aantal paarden in slaagden hun bouwland behoorlijk intensief te bewerken, wat erop wijst dat ze efficiënt werkten.

Tenslotte wil ik nog bekijken of er een verschil in bezettingsgraad bestond tussen bedrijven van verschillende grootte. Het is mogelijk dat grotere bedrijven konden volstaan met een relatief kleiner aantal paarden, waardoor ze konden bezuinigen op de kosten van de aanschaf en het voederen en verzorgen van paarden. Of dit inderdaad het geval was, kan worden vastgesteld met behulp van de kohieren van de oorlogslasten van omstreeks 1750. Hieraan kan van 153 bedrijven de oppervlakte en het aantal paarden worden ontleend. Voor deze bedrijven kan de paardenbezetting per grootteklasse worden berekend. Bedrijven kleiner dan 10 ha kunnen hierbij buiten beschouwing worden gelaten omdat deze zelden over paarden beschikten. Het blijkt dat boeren met 10 tot 30 ha land gemiddeld 13 werkpaarden per 100 ha land hadden, bedrijven met 30 tot 50 ha hielden 12 paarden per 100 ha en de grootste bedrijven van 50 ha of meer beschikten gemiddeld over 11 werkpaarden per 100 ha.[114] Op de grootste bedrijven was de paardenbezetting dus inderdaad iets gunstiger dan op de kleinere, er kon daar efficiënter worden gewerkt. Ook elders, zoals in de Kasselrij Veurne, was dit het geval.[115] Als we ervan uitgaan dat alle boeren dezelfde zorg en voeding gaven aan hun paarden, dan hadden de grootste boeren ongeveer 16% minder kosten dan de kleinere boeren met 10 tot 30 ha land. Dit leidt tot de conclusie de grootste boeren in dit opzicht dus inderdaad over een schaalvoordeel beschikten.

5.2.2. *Het rundvee*

'Het stroo in mest om te zetten, levende mestfabrieken te wezen als het ware, was op onze Cadzandsche boerderijen de hoofdbestemming van het koevee' schreef De Hullu over de rundveehouderij op het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf.[116] De rundveehouderij was hier dus ondergeschikt aan de akkerbouw. Volgens 19e-eeuwse waarnemers had dit tot gevolg dat de Zeeuwse boer weinig aandacht en zorg besteedde aan zijn hoornbeesten en dat het vee er mager, ziekelijk en onverzorgd bijliep.[117] Of dit ook voor West-Zeeuws-Vlaanderen gold, weten we niet; Radcliff en Faro vermelden niets over de kwaliteit van het rundvee.

De productie van mest was inderdaad wel de voornaamste functie van het rundvee voor de West-Zeeuws-Vlaamse akkerbouwers, maar in deze paragraaf zal toch ook worden onderzocht voor welke andere doelen – fokkerij, vetmesten of zuivelbereiding – runderen werden gehouden en of

daarin ook verschillen bestonden tussen kleinere en grotere bedrijven.

Jammer genoeg dateert de eerste rundveetelling die in heel West-Zeeuws-Vlaanderen is gehouden pas uit 1809. Uit vroeger tijd zijn slechts partiële tellingen aanwezig. Van de vijf gemeenten waarvan hiervóór veel gegevens over het aantal paarden aanwezig bleken te zijn, zijn ook rundveetellingen uit de periode 1687-1850 bewaard gebleven. De oudste twee tellingen, uit 1687 en 1747, betreffen uitsluitend melkkoeien. De uitkomsten van deze tellingen zijn verwerkt in tabel 5.4, waarin het aantal koeien en het aantal stuks jongvee (onder de twee jaar) per 100 ha landbouwgrond is weergegeven.[118] Het blijkt dat de rundveebezetting evenals elders in Zeeland laag was.[119] Een duidelijke ontwikkeling valt nauwelijks af te lezen uit deze tabel. Over de gehele periode gezien nam het aantal melkkoeien per 100 ha toe van ongeveer 13 in 1687 tot 17 in 1829. Deze toename werd echter geheel teniet gedaan door de afname van de jongveestapel na 1771. Hierdoor daalde het totaal aantal runderen per 100 ha zelfs van 31 in 1771 tot 27 in 1850.

Er blijkt zich tussen 1771 en 1850 dus wel een duidelijke wijziging in de samenstelling van de rundveestapel te hebben voorgedaan. In de tellingen van 1771, 1794 en 1809 maakte het jongvee gemiddeld ongeveer 45% van de rundveestapel uit; in de tellingen van 1819 tot 1850 was dat nog maar 33%. Nu zal dit verschil voor een deel zijn veroorzaakt door het feit dat de tellingen van 1819 en later vroeg in het voorjaar, dus voor de geboorte van het grootste deel van de kalveren, werden gehouden, terwijl de oudere tellingen later in het jaar plaatsvonden. In de oudere tellingen zal daardoor het aandeel van het jongvee dus groter zijn. Het verschil is echter zo groot dat het niet alleen daaruit kan worden verklaard. Uit de daling van het aandeel van het jongvee moet dan ook worden afgeleid dat het belang van de veefokkerij afnam. In het tweede kwart van de 19e eeuw was de toestand ontstaan waarin de West-Zeeuws-Vlaamse boeren uitsluitend nog fokten om de eigen veestapel op peil te houden. Oude boeren die die tijd hadden meegemaakt wisten aan De Hullu te vertellen dat ze overtollige kalveren plachten weg te schenken aan hun arbeiders.[120]

TABEL 5.4. Het aantal runderen per 100 ha landbouwgrond in vijf gemeenten, 1687-1850

	Koeien	Jongvee	Totaal
1687	13	.	.
1747	13	.	.
1771	16	15	31
1794	16	11	27
1809	13	10	23
1819	18	10	28
1829	17	7	24
1850	17	9	26

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 364, 497, 582 en 588; Commissie van Landbouw nrs. 10 en 16; Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 997. RA Gent, Scheldedepartement nr. 3627/10.

Vanaf ongeveer 1820 werden runderen dus in de eerste plaats gehouden voor de mestproductie en daarnaast voor de zuivelbereiding. De enige vorm van zuivel die toen in dit gebied werd bereid, was boter. Gezien de over het algemeen vrij kleine aantallen melkkoeien was de boterproductie niet zeer omvangrijk. Ze diende voor het eigen huishouden en wat meer werd geproduceerd, werd verkocht aan de dorpelingen die geen vee bezaten. Voor de boerin, die verantwoordelijk was voor de boterbereiding, was de verkoop van zuivel niet onbelangrijk, omdat ze zoals in Zeeland gebruikelijk was de opbrengsten voor zichzelf mocht houden.[121]

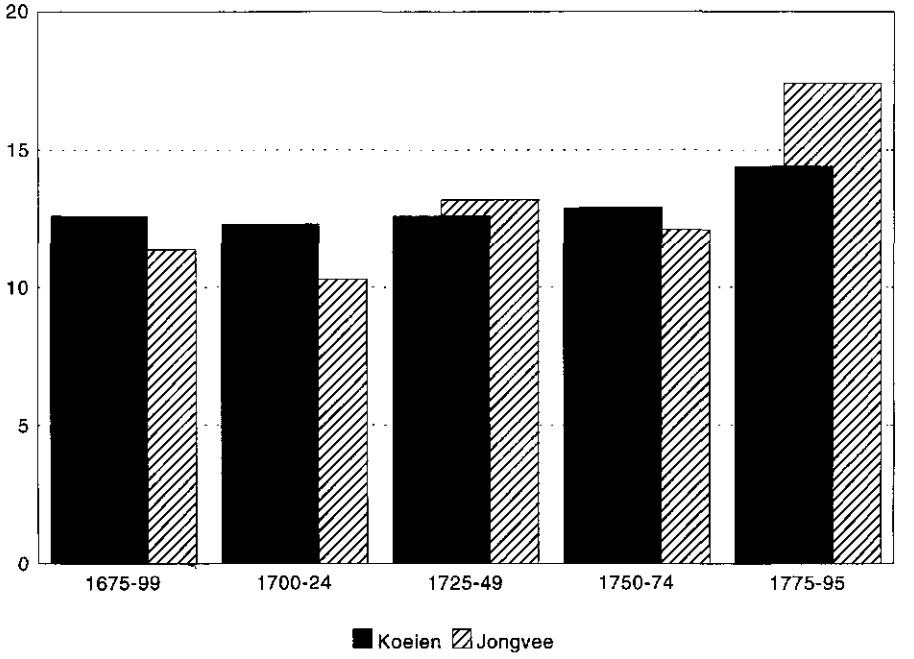
Boter is niet altijd de enige soort zuivel geweest die in West-Zeeuws-Vlaanderen werd geproduceerd. Tot in de eerste decennia van de 18e eeuw werd hier op verschillende boerderijen ook nog kaas gemaakt, zoals blijkt uit de vermelding van kaasvaten in boedelinventarissen.[122] In 1711 kreeg Pierre Hennequin, die de hofstede 'Steenwijk' bij Heille pachtte, van de abdij van Spermalie zelfs toestemming om een deel van de pacht in de vorm van kazen te voldoen.[123] Dit is echter meteen ook de laatste vermelding van de kaasmakerij in West-Zeeuws-Vlaanderen. Waarschijnlijk is deze tak van het landbouwbedrijf hier evenals elders in Zeeland verdwenen als gevolg van de sinds de tweede helft van de 17e eeuw dalende kaasprijzen.[124]

De vraag blijft intussen wel waarom het belang van de rundveefokkerij in het begin van de 19e eeuw verminderde. Er zou een verband kunnen worden gelegd met de gevolgen van de veepest, een uiterst besmettelijke virusziekte die in de 18e eeuw diverse malen verschrikkelijk heeft huisgehouden onder de rundveestapel.[125] Toen in 1714-20 en 1744-54 de rundveestapel in Holland werd gedecimeerd door deze ziekte, bleef West-Zeeuws-Vlaanderen hiervoor gespaard. De Zeeuws-Vlaamse boeren profiteerden hiervan door koeien uit te voeren naar Holland, waar de boeren hun veestapel zo snel mogelijk weer op peil trachtten te brengen.[126] Het werd lonend vee te fokken voor de export naar Holland.

In 1771 echter werd ook West-Zeeuws-Vlaanderen getroffen door de veepest. Het ging hier om een epidemie die in 1765 was uitgebroken op de Balkan en in 1769 Brabant bereikte.[127] In oktober 1770 heerste de veepest al in het Vrije van Brugge en twee maanden later deden de eerste gevallen zich voor in het Vrije van Sluis.[128] Op de boerderij van Isaac Eckebus bij Oostburg, waar de ziekte op 10 december was uitgebroken, waren een week later al 9 van de 13 beesten gestorven.[129] In het volgende jaren werden van de 5.018 hoornbeesten in het Vrije van Sluis er 4.158 ziek, waarvan er uiteindelijk 2.709 stierven, oftewel 54% van de totale rundveestapel.[130] Na deze epidemie was het afgelopen met de export van rundvee. Men zou nu dus een inkrimping van de veefokkerij en daarmee van de jongveestapel kunnen verwachten. Deze inkrimping deed zich blijkens de veetellingen echter pas veertig jaar later voor.

Ook grafiek 5.3, die evenals de voorgaande tabel de rundveebezetting

GRAFIEK 5.3. Het aantal runderen per 100 ha landbouwgrond volgens boedelbeschrijvingen, 1675-1795

Bron: Boedelbeschrijvingen. Zie bijlage G.

per 100 ha land weergeeft, maar ditmaal berekend op basis van gegevens uit boedelbeschrijvingen, laat zien dat er na de veepestepidemie van 1771 geen sprake was van een achteruitgang van de jongveestapel. Het aandeel van het jongvee nam in de periode 1774-95 zelfs nog toe. De inkrimping van de veefokkerij begin 19e eeuw was dus geen gevolg van de ravages die door de veepest waren aangericht. Wat kan dan wel de oorzaak zijn geweest? De bronnen geven hier geen antwoord op. Eigenlijk zou omstreeks 1820, toen de graanprijzen laag waren, een uitbreiding van de veehouderij voor de hand hebben gelegen. Maar de fokkerij verdween in deze tijd vrijwel terwijl de melkveehouderij vrijwel op hetzelfde peil bleef. Mogelijk is de teloorgang van de veefokkerij een gevolg geweest van het afsnijden van West-Zeeuws-Vlaanderen van het Hollandse afzetgebied in de jaren 1794-1814.

Duidelijk is in ieder geval dat de West-Zeeuws-Vlaamse boeren de oplossing van eventuele economische problemen nooit hebben gezocht in het vergroten van de veehouderij ten koste van de akkerbouw. De rundveehouderij bleef een ondergeschikt onderdeel van het bedrijf en bleef op lange termijn uiterst stabiel.

Bij vergelijking van de gegevens uit de veetellingen en die uit boedelinventarissen blijkt dat volgens de laatste bron het aandeel van het jongvee

in de rundveestapel duidelijk groter is. Dit verschil wordt veroorzaakt door het feit dat de verwerkte boedelbeschrijvingen vrijwel uitsluitend de zelfstandige boerenbedrijven van meer dan 10 ha betreffen. Deze bedrijven hielden relatief meer jongvee dan de kleinere. Hoe groter de boer, hoe groter het aandeel van het jongvee. In 1771 bestond bij de grootste veebezitters, met twintig of meer runderen, 59% van de rundveestapel uit jongvee; bij de kleinere veehouders was dit slechts 42%.[131] De veefokkerij vond dus vooral op de grotere bedrijven plaats.

Voor het jaar 1747 was het mogelijk om voor 226 bedrijven het aantal melkkoeien per 100 ha landbouwgrond te berekenen, uitgesplitst naar grootteklasse.[132] Uit de resultaten van deze berekening blijkt duidelijk dat vooral de allerkleinste boeren, met minder dan 10 ha land, veel melkvee hielden. Zij hadden gemiddeld 70 melkkoeien per 100 ha, terwijl de boeren met meer dan 10 ha maximaal 16 melkkoeien per 100 ha hielden. De verschillen tussen de grotere boeren onderling waren minder opvallend: de boeren met 10 tot 30 ha land hielden 16 koeien per 100 ha en die met meer dan 30 ha gemiddeld 10.

De grootste boeren hielden dus vrij veel jongvee en relatief weinig melkkoeien. De middelgrote boeren hadden verhoudingsgewijs meer melkvee en minder jonge beesten. Gevolg daarvan was dat deze laatste groep, met 10 tot 30 ha land, waarschijnlijk hogere kosten had. Melkvee vergde namelijk meer verzorging en dus hadden deze boeren meer personeel nodig en wel vooral meiden omdat die het vee verzorgden.[133] Evenals bij de behandeling van de paarden blijkt ook hier weer dat de middelgrote boeren in een ongunstiger positie verkeerden dan de grotere boeren. De allerkleinste boeren hadden weliswaar relatief nog veel meer melkvee, maar voor hen was dit niet zo'n probleem. Zij werkten uitsluitend met gezinsarbeid en bezaten meestal niet meer dan een drietal koeien, die door de boerin zelf verzorgd en gemolken konden worden.

Aan het eind van deze bespreking van het grootvee wil ik nog even terugkomen op de bemesting. We hebben gezien dat boedelinventarissen aanduiden dat de stalmestgift in de loop van de 18e eeuw toenam. Stemt dit nu overeen met de ontwikkeling van het veebeslag? Het blijkt dat het aantal stuks grootvee per 100 ha tussen het laatste kwart van de 17e en het laatste kwart van de 18e eeuw met ongeveer een kwart is toegenomen. Er is dus inderdaad reden om aan te nemen dat de stalmestgift gedurende de 18e eeuw groter is geworden.

5.2.3. *De varkens*

Tellingen van varkens zijn uiterst schaars. De enige bron waaraan iets over de ontwikkeling van het varkensbezit op langere termijn kan worden ontleend, wordt gevormd door de boedelbeschrijvingen. Een probleem bij het gebruik van deze bron wordt echter gevormd door de omstandigheid dat lang niet iedere schatter van boedels nauwkeurig de leeftijdscatego-

rieën van de varkens noteerde. Sommige schatters maakten keurig onderscheid tussen biggen, maartelingen, lopers, overjarige varkens, enz., maar anderen noteerden slechts het totale aantal 'groote en kleijne varkens'. Er zit dus niet veel anders op dan het totale aantal varkens per bedrijf te tellen. Dit aantal wordt echter sterk beïnvloed door het tijdstip van de schatting omdat het aantal varkens gedurende het jaar aan grote schommelingen onderhevig was door de geboorte van biggen en de slacht.[134] Omdat de gegevens echter steeds zijn ontleend aan een aantal boedelinventarissen die verspreid over het hele jaar zijn opgemaakt, kan toch een beeld worden verkregen van de ontwikkeling van het aantal varkens.

Tabel 5.5 geeft de ontwikkeling van het totale aantal volwassen en jonge varkens per 100 ha landbouwgrond weer voor de periode 1675-1795. Er blijkt zich hier een opvallende golfbeweging voor te doen. Na een inzinking in het eerste kwart van de 18e eeuw bereikte de varkenshouderij in dit gebied een hoogtepunt in de jaren 1725-1774. Dit was de periode waarin de aardappel, die zeer geschikt was als varkensvoer, een teelt van enige betekenis begon te worden. Bovendien was vooral in het tweede kwart van de 18e eeuw de prijs van gerst laag en het krachtvoer dat vette varkens kregen was bereid van gerstemeel.[135] Bij lage gerstprijzen was het zinvol een deel van de gerst te vervoederen en te proberen extra inkomsten te verkrijgen door de verkoop van varkens. Dit was vooral aantrekkelijk omdat de prijs van varkensvlees in deze jaren vrij stabiel was. Het weeshuis te Sluis betaalde tussen 1732 en 1760 steeds tussen de 2 1/2 en 3 1/2 stuiver per pond.[136] Het slachtgewicht van de varkens die het weeshuis in deze tijd kocht, bedroeg gemiddeld 99 kg schoon aan de haak. Dat was waarschijnlijk een vrij normaal gewicht voor die tijd. Op de Zeeuwse eilanden lag het slachtgewicht van varkens rond 1810 tussen 90 en 130 kg.[137] In het volgende hoofdstuk zal blijken dat er in dezelfde tijd waarin de varkenshouderij bloeide ook behoorlijk veel varkens werden geëxporteerd naar Zeeland.

In het laatste kwart van de 18e eeuw liep de varkenshouderij duidelijk terug. Dat kan worden verklaard uit de oplopende graanprijzen, waardoor het lonender werd om de gerst op de markt te verkopen in plaats van te vervoederen aan de varkens. Waarschijnlijk heeft ook de opkomst van de

TABEL 5.5. *Het aantal (oude en jonge) varkens per 100 ha landbouwgrond volgens boedelbeschrijvingen, 1675-1795*

	Aantal varkens
1675-99	22
1700-24	14
1725-49	29
1750-74	26
1775-95	17

Bronnen: Boedelinventarissen. Zie bijlage G.

aardappel als volksvoedsel in deze tijd een rol gespeeld. Hierdoor werd het aantrekkelijk de aardappelen te verkopen in plaats van ze te vervoederen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het aankoopbeleid van het weeshuis te Sluis. Dit weeshuis kocht in 1749 voor het eerst een hoeveelheid aardappelen. In de jaren 1749-1758 werden gemiddeld 18 zakken per jaar gekocht voor 1,20 gulden per zak. In de periode 1782-1795 echter werden gemiddeld 30 zakken per jaar aangekocht voor 1,60 gulden per zak.[138] De aardappel begon hierdoor de status van voedergewas te verliezen en werd steeds meer een marktbaar product. Varkens werden vanaf het eind van de 18e eeuw dan ook nog vrijwel uitsluitend gehouden ten behoeve van het eigen huishouden.

5.2.4. *De schapen*

Schapen werden slechts door een minderheid van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren gehouden. In boedelinventarissen worden maar incidenteel schapen vermeld. Ook uit de oudste telling van schapen die in dit gebied is gehouden, blijkt dat er niet veel schapenhouders waren. In 1747 waren slechts 30 van de ongeveer 350 boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen in het bezit van schapen. Deze schapenhouders hadden wel behoorlijke kuddes, want samen bezaten ze ongeveer 4.400 dieren, wat neerkomt op een kleine 150 schapen per boer.[139]

De meeste schapen graasden op de schorren die zich bevonden tussen de eilandjes waar West-Zeeuws-Vlaanderen rond 1750 nog uit bestond. Al naar gelang hij gemakkelijk toegang had tot schorregronden, zal een boer dus schapen hebben gehouden. In de tweede helft van de 18e eeuw werd het grootste deel van deze schorren echter ingepolderd, wat een drastische reductie van het aantal schapen tot gevolg had. In 1796 was de hoeveelheid schapen gehalveerd tot ongeveer 2.200 beesten.[140] Ook de daling van de wolprijs in de 18e eeuw kan hebben bijgedragen tot deze achteruitgang van de schapenhouderij.[141]

De Zeeuwse schapen werden zowel gehouden voor de wol als voor het vlees.[142] Daarnaast kunnen schapen echter ook nog een bijdrage leveren aan de bemesting van het land. In het najaar kan men de schapen laten grazen op het stoppelveld, waardoor dit automatisch wordt bemest. Deze methode van bemesting werd ook in West-Zeeuws-Vlaanderen gepraktizeerd. In 1746 sloten drie boeren uit Heille een contract 'over de driften der landen, dijken en wegen die gepastureert en bedreven sullen worden met ijders koeije schapen en lammeren'.[143] Uit boedelbeschrijvingen blijkt dat sommige boeren ook beschikten over verplaatsbare hekken en een hut voor de herder, waarmee de schapen telkens op een ander deel van de stoppel konden worden gehoed. Jan du Mez, pachter van een groot bedrijf in de Isabellapolder en bezitter van een kudde van 320 schapen, beschikte in 1791 over 'een schaapverzetbogt met des schapers cavane'.[144] Een 'cavane' was een hut die op wielen of op een slede kon worden

verplaatst en waarin de schaper bij de kudde kon overnachten.[145] In 1820 was Du Mez' opvolger Joseph Buysse nog steeds in het bezit van deze zaken.[146] Ook in boedelinventarissen uit de jaren veertig van de 19e eeuw werd nog wel een 'schaaprenne met cabane' aangetroffen.[147] Het is overigens wel opvallend dat alle vermeldingen van het op deze wijze hoeden van de schapen betrekking hebben op enkele grote boerderijen in de kleipolders van het zuiderkwartier (Bewestereede, Isabellapolder, Sint-Kruis). De boeren elders in West-Zeeuws-Vlaanderen hielden hun schapen blijkbaar steeds op de schorren. Voor het allergrootste deel van de boerenbedrijven zal de bijdrage van schapen aan de bemesting dus te verwaarlozen zijn geweest.

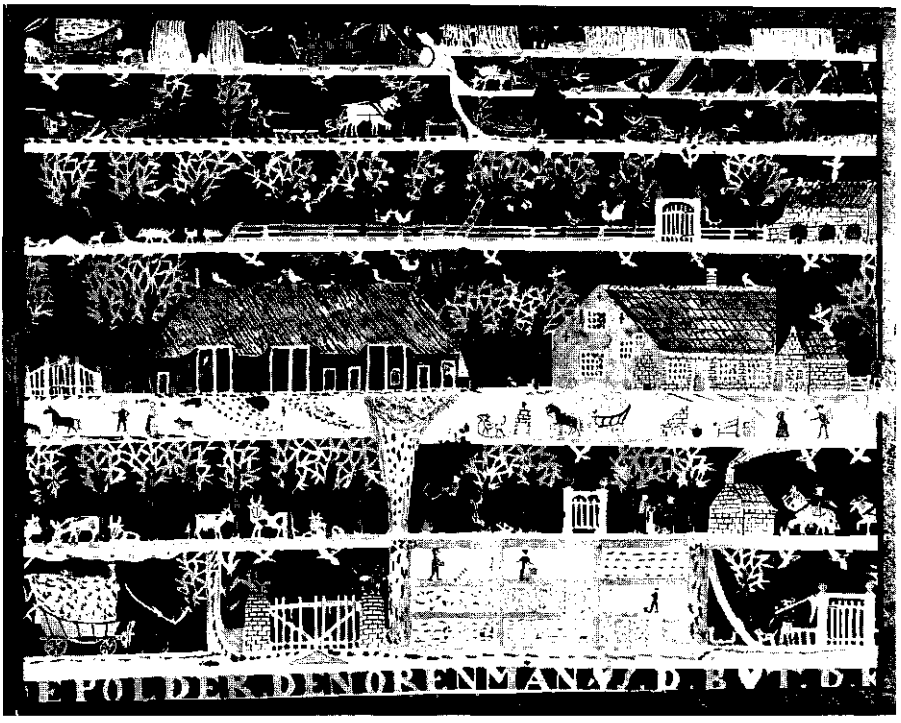
5.2.5. *Werktuigen en gereedschappen*

In vergelijking met de overige kapitaalgoederen – land, gebouwen en veestapel – stelden de werktuigen en gereedschappen op het boerenbedrijf weinig voor. Het werk op de boerderij was handwerk, waarbij men slechts eenvoudige, goedkope gereedschappen gebruikte. De 'inspan' (het geheel van werktuigen en gereedschappen) van een boerderij was slechts enkele honderden guldens waard. Toch is een bespreking van een aantal werktuigen zinvol, niet omdat er veel in werd geïnvesteerd, maar omdat nieuwe of verbeterde werktuigen, hoe eenvoudig ook, mogelijk konden leiden tot verhoging van de productiviteit. Ik zal me hier hoofdzakelijk beperken tot de grotere werktuigen, omdat kleinere gereedschappen zoals hooivorken, schoffels, sikkels en dergelijke zelden in boedelinventarissen worden gespecificeerd. Bovendien waren dergelijke gereedschappen meestal geen eigendom van de boer, maar van de arbeider die ermee werkte.[148]

Veel van de werktuigen die hier zullen worden besproken, zijn omstreeks 1840 afgebeeld op zogenaamde 'knipprenten', die destijds werden vervaardigd door een zekere Jan Huiszoon, die bekend stond als Jan de Prentenknipper. Hij trok rond door Zeeland en knipte voor de boeren waar hij onderdak kreeg prenten waarop hun hofstede, de werkzaamheden die daar plaatsvonden en de werktuigen waarmee die werden uitgevoerd zeer gedetailleerd werden verbeeld.[149] Deze prenten vormen een onschatbare bron voor onderzoek naar boerderijen en landbouwwerktuigen in Zeeland in de 19e eeuw. Een knipprent uit ca. 1843 van een boerderij bij Cadzand is bij deze paragraaf afgebeeld (afb. 5.2).

Op alle boerderijen waren natuurlijk 'mennewagens' aanwezig, waarmee de geoogste gewassen in de schuur werden gevoerd. Naast de gewone wagens bezaten verschillende boeren ook nog een 'vitsewagen', waarop klavers en wikken (vitsen is Vlaams voor wikken) werden geladen. Wat het verschil was tussen gewone wagens en deze vitsewagens, is niet bekend. Op de prent van Jan de Prentenknipper is wel een vitsewagen afgebeeld, maar die lijkt niet te verschillen van de andere wagens op deze prent. Ver-

AFBEELDING 5.2. Knipprent van de boerderij in de polder de Eerste Noorman bij Cadzand. Gemaakt door Jan de Prentenknipper omstreeks 1843 voor de toenmalige bewoners Jannis de Bruijne en Tanneke de Kubber. Bovenaan wordt het werk op het land uitgebeeld: snijden (door mannen en vrouwen!) en mennen van graan, ploegen met de Waalse ploeg en de voetploeg, eggen, klavermaaien en zaaien. In het midden zien woning, schuur en bijgebouwen met daaromheen tuin, boomgaard en met bomen beplante weide. Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

der bezat iedere boer ook nog een 'brouwette', een driewielige kar die werd gebruikt voor karweitjes als het vervoeren van het zaaigraan naar de akker.[150] Over veranderingen in de constructie van de wagens in de loop der tijd is niets bekend; in de aantallen wagens per bedrijf kwam geen verandering.

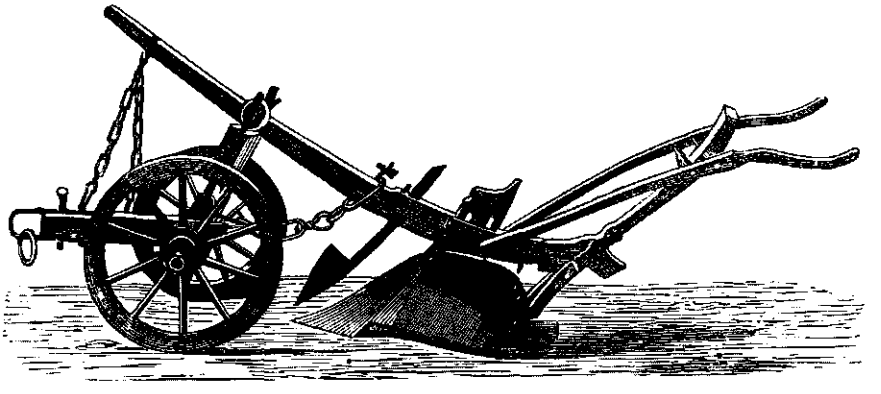
Op het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf werden twee soorten ploegen gebruikt: de Waalse ploeg en de kleine of Duitse ploeg. De laatste wordt tegenwoordig de Zeeuwse voetploeg genoemd, maar deze benaming komt in de West-Zeeuws-Vlaamse bronnen niet voor. Hier was de benaming Duitse ploeg het meest gebruikelijk. De Duitse ploeg was een voetploeg, dat betekent dat de ploegboom, waar de werkende onderdelen van de ploeg aan zijn bevestigd, aan de voorzijde werd ondersteund door een houten voet. Met de voetploeg, die door twee paarden werd getrokken, kon men niet zeer diep ploegen (tot 20 cm); voor het dieper bewer-

ken van de grond beschikte men over de Waalse ploeg, die tot meer dan 30 cm diep kon ploegen.[151]

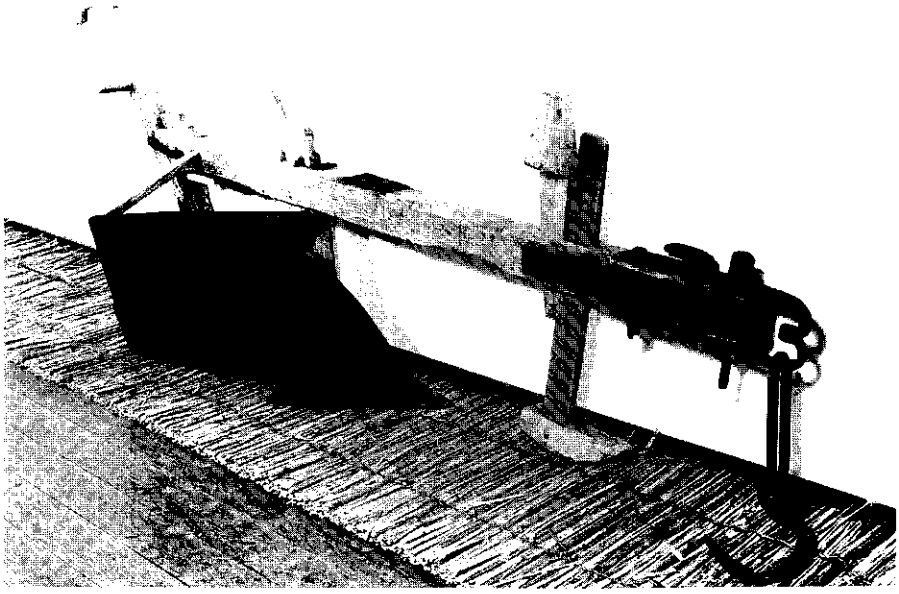
De Waalse ploeg was in tegenstelling tot de Duitse ploeg een karploeg. De ploegboom was bevestigd aan een voorkar op twee wielen, waar de paarden aan trokken. De wielen waren van ongelijke grootte. Het grootste wiel reed door de reeds geploegde voor, het kleinste over het nog ongeploegde land, waardoor de as horizontaal bleef. Alle werkende delen van deze ploeg waren vervaardigd van ijzer. Gewoonlijk werd de Waalse ploeg getrokken door drie paarden. Deze ploeg was bijzonder groot en zwaar; de ploegboom was bijna drie meter lang en de hele ploeg woog ca. 200 kg. Hiermee was hij anderhalf tot twee keer zo zwaar dan andere Nederlandse ploegen.[152] Op de eilanden werd deze ploeg uitsluitend gebruikt op zware en moeilijk te bewerken gronden[153], maar in het voorgaande is al gebleken dat het ploegen met de Waalse ploeg in West-Zeeuws-Vlaanderen een normaal onderdeel vormde van de bewerking van al het bouwland. Dit illustreert nog weer eens duidelijk hoe belangrijk de West-Zeeuws-Vlaamse boer het grondig en diep bewerken van het land vond.

De voetploeg was in Zeeland al in de late Middeleeuwen bekend. Op een grafzerk uit de kerk van Breskens uit 1549 staat er al een afgebeeld.[154] De Waalse ploeg is naar alle waarschijnlijkheid pas later geïntroduceerd. De oudste vermelding van deze ploeg in West-Zeeuws-Vlaanderen dateert uit 1647. In de nalatenschap van een boer uit Breskens bevond zich toen een 'Walsche plough'.[155] Het is aannemelijk dat de Waalse ploeg in dit gebied in gebruik is geweest sinds de herdijkingen van het eerste kwart van de 17e eeuw. De naam van de ploeg suggereert dat hij oorspronkelijk uit het Franse taalgebied afkomstig was. Het is verleidelijk een verband te leg-

AFBEELDING 5.3. Waalse ploeg. De ploeg is gespiegeld afgedrukt, in werkelijkheid zitten rister en schaar rechts en niet links van de ploegboom. Foto: Museum Historische Landbouwtechniek, Wageningen, naar een afbeelding uit 1855.

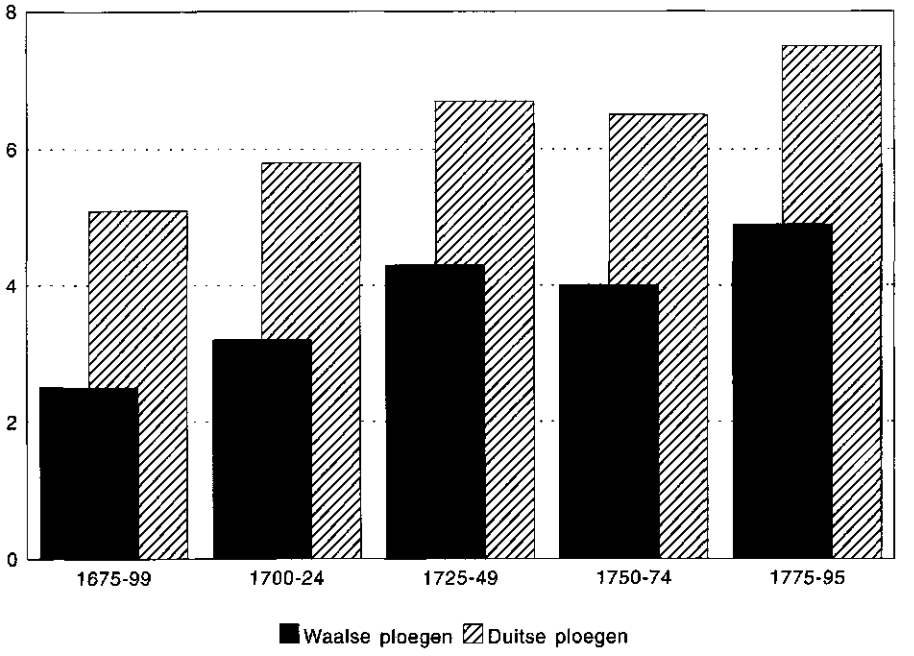
AFBEELDING 5.4. Zeeuwse voetploeg, afkomstig uit Hoofdplaat. Foto: Museum Historische Landbouwtechniek, Wageningen.

gen met de vestiging van Noord-Franse boeren onder Groede en Breskens omstreeks 1620. Maar ook elders in Vlaanderen, waar geen hugenoten gevestigd waren, kende men de naam walc(n)ploeg voor een dergelijke karploeg.[156] Deze ploeg had echter slechts één staart, terwijl de Waalse ploeg in Zeeuws-Vlaanderen twee staarten had (de staart is het onderdeel waar de ploeger de ploeg mee stuurt). Het is ook opvallend dat men in Zeeuws-Vlaanderen steeds onderscheid maakte tussen de Waalse en de Duitse ploeg, dus de ploeg van Franse en die van Nederlandse herkomst. Al met al lijkt het dus aannemelijk dat de Waalse ploeg in het eerste kwart van de 17e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen is ingevoerd door Noord-Franse vluchtelingen.

Bij de bespreking van de grondbewerking bleek dat deze gedurende de 18e eeuw in intensiteit is toegenomen. Het is interessant om na te gaan of dit ook blijkt uit een toename van het aantal ploegen. Derhalve is uit boedelbeschrijvingen het aantal ploegen genoteerd en is berekend hoeveel ploegen er per 100 ha landbouwgrond werden ingezet. Het resultaat van deze berekening is weergegeven in grafiek 5.4. Uit die grafiek blijkt dat zowel het aantal Waalse als het aantal Duitse ploegen per 100 ha gedurende de periode 1675-1795 fors is toegenomen. Deze toename was het sterkst in de eerste helft van de 18e eeuw, de periode waarin zich ook de toename van het aantal ploegbeurten van de braak voordeed. In het der-

GRAFIEK 5.4. Het aantal ploegen per 100 ha landbouwgrond, 1675-1795

Bron: Boedelbeschrijvingen. Zie bijlage G.

de kwart van de 18e eeuw stabiliseerde het aantal ploegen zich, maar daarna nam het aantal weer verder toe. Een gemiddelde boer had toen toch al gauw twee Waalse en drie à vier Duitse ploegen.

Merkwaardig is wél dat de toename van de intensiteit van de grondbewerking en van het aantal ploegen niet gepaard ging met een evenredige uitbreiding van het aantal werkpaarden. Blijkbaar is men de paarden in deze periode op een efficiëntere wijze gaan inzetten. Dat moet er op zijn neergekomen dat men de paarden die men al had, gedurende meer dagen in het jaar heeft laten werken. De goede voeding en de aandacht voor de paardenfokkerij waardoor West-Zeeuws-Vlaanderen zich omstreeks 1800 gunstig onderscheidde van andere delen van Zeeland vonden waarschijnlijk dus hun oorsprong in de combinatie van een relatief laag aantal paarden met een grondige bewerking van de bodem, waarvoor sterke, goed gevoede paarden een *conditio sine qua non* vormden.

Een zelfde ontwikkeling als zich bij de ploegen voordeed, kan ook worden geconstateerd ten aanzien van de eggen. Deze werden vooral gebruikt voor het verkruimelen van de grond om een goed zaaibed te verkrijgen en voor het inwerken van het gezaaide graan in de bodem. Het aantal eggen nam toe van 6 per 100 ha in 1675-99 tot 9 per 100 ha in 1750-74. Opvallend is wel dat deze toename vrijwel uitsluitend voor rekening van de eggen met houten tanden kwam. In de tweede helft van de 17e

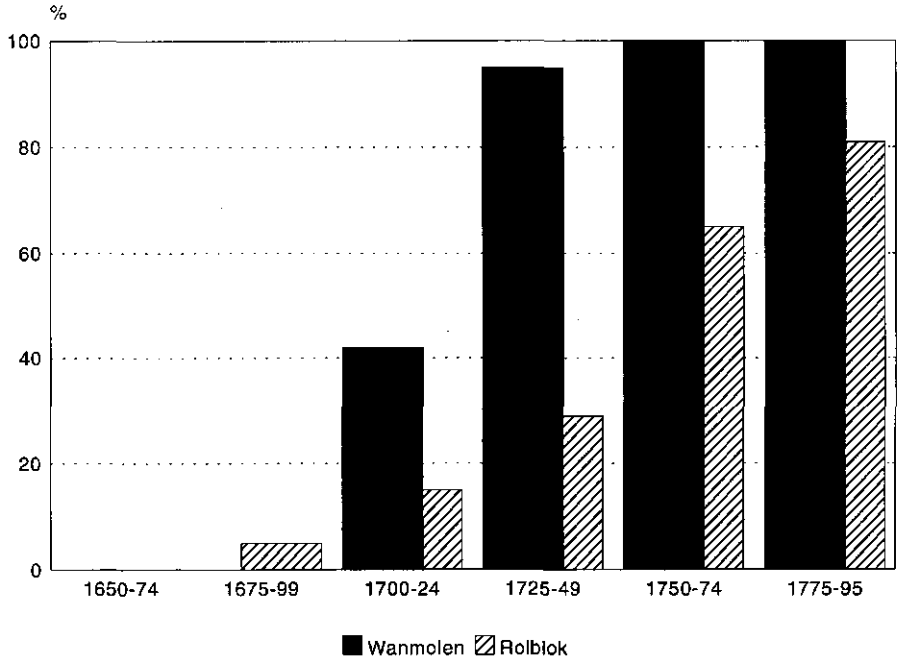
eeuw bezaten de boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen nog vrijwel uitsluitend eggen met ijzeren tanden. Slechts één op de tien eggen was toen voorzien van houten tanden. In de tweede helft van de 18e eeuw echter had één op de drie eggen houten tanden. De eggen met ijzeren tanden verdwenen niet, hun aantal nam zelfs lichtjes (met 10%) toe, maar naast deze eggen kwamen steeds meer eggen met houten tanden in gebruik. Per 100 ha vervijfvoudigde het aantal eggen met houten tanden tussen het eind van de 17e en het eind van de 18e eeuw.

De opkomst van de eg met houten tanden in de 18e eeuw lijkt eigenaardig. Eggen met ijzeren tanden lijken toch moderner te zijn. Bouman was er dan ook van overtuigd dat in de 18e eeuw de eg met houten tanden werd verdrongen door die met ijzeren tanden.[157] Toch valt de ontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen wel te verklaren. Eggen met houten tanden hadden namelijk voordelen boven die met ijzeren tanden. De grond bleef minder gemakkelijk kleven aan houten dan aan ijzeren tanden en daarom gaf men als de grond nat was en ook bij het onderbrengen van het zaaigraan de voorkeur aan de 'ouderwetse' eggen met houten tanden.[158] De opkomst van de eg met houten tanden past dus in de al eerder geconstateerde verbetering en intensivering van de grondbewerking.

De tot nu toe besproken werktuigen waren al algemeen in gebruik aan het begin van de onderzochte periode. Er hebben zich echter ook enkele echte innovaties voorgedaan. Werktuigen die omstreeks 1650 nog onbekend waren, werden aan het eind van de 18e eeuw algemeen gebruikt. De twee meest succesvolle nieuwe werktuigen waren de wanmolen en het rolblok. De wanmolen – in West-Zeeuws-Vlaanderen steeds windmolen genoemd – was een machine waarmee een windstroom kon worden opgewekt die over het gedorste graan werd geleid. Hiermee kon het graan worden gezuiverd van kaf en onkruidzaden. Vóór de introductie van de wanmolen deed men dit met de wan, een platte mand waarin het graan werd geschud en opgeworpen en het kaf door de wind werd weggeblazen. De oudste vermelding van een wanmolen in de Nederlanden dateert uit 1694 en heeft betrekking op een boerderij bij Lillo ten noorden van Antwerpen.[159] De veldrol of rolblok was een cilindervormig blok hout of steen dat door een paard over het land werd getrokken. Het diende om aardkluiten te verbrijzelen, maar vooral ook om de aarde aan te drukken en zo de toevoer van water naar het gezaaide graan te verbeteren. In de Hoekse Waard werd het land na het zaaien steeds gerold om uitdroging te voorkomen.[160] Van Hertum vermeldt ook dat het rolblok vooral werd gebruikt in een droog voorjaar, met name voor tarwe[161], het gewas waarvan de teelt in West-Zeeuws-Vlaanderen werd uitgebreid in hetzelfde tijdvak waarin het rolblok steeds meer ingang vond. Ook in Vlaanderen werd het rolblok met name gebruikt voor het rollen van tarwe in de lente.[162] Nog in het begin van de 20e eeuw plachten boeren in Zeeland en Zuid-Holland hun tarwe in een droog voorjaar te rollen.[163]

Grafiek 5.5 toont de opmars van wanmolen en rolblok in de periode

GRAFIEK 5.5. Het percentage boedelbeschrijvingen waarin een wanmolen of rolblok wordt vermeld, 1650-1795

Bron: Boedelbeschrijvingen. Zie bijlage G.

1650-1795. Voor elke 25-jarige periode is weergegeven in hoeveel procent van in totaal 200 onderzochte boedelinventarissen een rolblok of een wanmolen wordt vermeld. Het blijkt dat beide werktuigen omstreeks 1650 nog onbekend waren, maar vanaf het begin van de 18e eeuw snel ingeburgerd raakten. De wanmolen wordt voor het eerst vermeld in een boedelinventaris uit 1709.[164] Dat het hier ging om een nieuw werktuig, blijkt wel uit het feit dat de betreffende boer de eigendom van de wanmolen deelde met nog twee anderen. Goed twintig jaar later echter waren alle boerderijen in het gebied voorzien van een wanmolen. Ook elders, zoals in het Oldambt, werd deze arbeidsbesparende innovatie aan het begin van de 18e eeuw snel door de boeren geaccepteerd.[165] De snelle acceptatie van de wanmolen door de West-Zeeuws-Vlaamse boeren was waarschijnlijk niet alleen een gevolg van het feit dat er sneller en dus goedkoper mee kon worden gewerkt. Het vloeide ook voort uit het accent dat zij legden op de teelt van kwalitatief goede tarwe. Een goede zuivering van het graan was daarvoor zeer belangrijk.[166]

De verspreiding van het rolblok verliep langzamer. De eerste vermelding is in 1681, in de boedelbeschrijving van de Nieuwvlietse landbouwer Cornelis Erasmus.[167] Daarna duurt het bijna dertig jaar voor we een tweede vermelding vinden, in 1710, en wel in de nalatenschap van Jannis Eras-

mus, de zoon en opvolger van Cornelis.[168] Pas vanaf 1718 blijken ook anderen dan leden van de familie Erasmus in het bezit te zijn van een rolblok, aanvankelijk steeds boeren uit Nieuwvliet of directe omgeving. Het lijkt er dus op dat het rolblok in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw is geïntroduceerd door de familie Erasmus. Dat het rolblok meer tijd nodig had om door de meerderheid van de boeren te worden aanvaard, komt waarschijnlijk door het feit dat het nut van dit werktuig veel minder in het oog springt dan dat van de wanmolen. De meeste boeren zullen eerst eens hebben gekeken hoe het de Erasmussen en andere nieuwlichters verging, vooraleer ze zelf een rolblok aanschaften. Een andere reden voor de langzame acceptatie van het rolblok kan gelegen zijn in het feit dat sommigen meenden dat er ook nadelen aan dit werktuig waren verbonden. Aan het begin van de 19e eeuw noemden boeren uit het Utrechtse Linschoten als nadelen van het rolblok dat het hun zware kleigronden te 'hard en stijf' zou maken (dus slecht zou zijn voor de structuur van de grond) en schade zou toebrengen aan het opschietende gewas. Als enige voordeel van het rolblok zagen ze het feit dat je er eventuele slakkenplagen mee kon beëindigen.[169]

Uiteindelijk gingen in de jaren van de agrarische depressie toch steeds meer boeren over tot aankoop van een rolblok en aan het eind van de 18e eeuw was de grote meerderheid van de boeren in het bezit van dit nuttige werktuig. Gezien het feit dat rolblok vooral werd gebruikt voor het rollen van tarwe, heeft er een verband bestaan tussen de uitbreiding van de tarweteelt en de vrijwel gelijktijdige verspreiding van het rolblok.

Een andere innovatie, die zich omstreeks 1730 moet hebben voorgedaan, is het kalken van zaaitarwe. In 1732 is in een boedelinventaris voor het eerst een kalkbak aangetroffen, waarin zaaigraan kon worden behandeld met kalk ter voorkoming van de gevreesde brandziekte.[170] De tarwe werd in de bak geweekt in kalkwater. Zonder over de nodige natuurwetenschappelijke kennis te beschikken, had men toch een goede methode gevonden om de ziekte te bestrijden. Ontsmetting met bijtende stoffen werkt inderdaad tegen brand.[171] In Engeland werd deze methode overigens al in de eerste helft van de 17e eeuw toegepast en in Ile-de-France was het kalken van zaaigraan eind 17e eeuw al algemeen gebruikelijk.[172] Vanaf de jaren dertig van de 18e eeuw kunnen kalkbakken in ongeveer één op de vijf West-Zeeuws-Vlaamse boedelbeschrijvingen aangetroffen worden. Deze vernieuwing verspreidde zich dus niet zo algemeen als de wanmolen en het rolblok. Het is het echter mogelijk dat het kalken van tarwe meer geschiedde dan blijkt uit de verspreiding van kalkbakken. Er zijn namelijk ook boedelinventarissen waarin geen kalkbak wordt vermeld, maar waar op de 'piezel' (zaadzolder) wel een voorraad kalk aanwezig was.[173] Gezien het feit dat de kalkbak werd gebruikt voor het ontsmetten van zaaitarwe, hield ook deze innovatie verband met de uitbreiding van de tarweteelt. Het is zelfs mogelijk dat deze uitbreiding het kalken tot een noodzaak heeft gemaakt. Volgens Bieleman werd de kans op het op-

treden van brand namelijk vergroot door het vaker verbouwen van tarwe.[174]

In 1739 wordt in West-Zeeuws-Vlaanderen voor het eerst ook melding gemaakt van een (paarden)karnmolen.[175] Na 1750 worden de vermeldingen in boedelbeschrijvingen geleidelijk aan talrijker. Het bezit van karnmolens bleef echter beperkt; in slechts 8 van in totaal 47 boedelinventarissen uit de jaren 1775-95 wordt een karnmolen vermeld. De oorzaak hiervan was dat de rundveestapels van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers beperkt van omvang waren, zodat het alleen voor de grootste boeren zinvol was om te investeren in een karnmolen.

Er blijkt op het gebied van de werktuigen dus in de loop van de 18e eeuw wel het een en ander te zijn veranderd. Toch wordt de overtuiging van het conservatisme van de Zeeuwse boer vaak beargumenteerd met diens weigering om nieuwe werktuigen te gebruiken. Hierbij wordt dan gewezen op het niet accepteren van arbeidsbesparende vernieuwingen als de dorsrol en de zicht.[176] Gezien het feit dat we nu weten dat de Zeeuws-Vlaamse boer andere innovaties wél accepteerde, kan het nuttig zijn om te onderzoeken of hij voor zijn afwijzen van de dorsrol en de zicht misschien ook nog andere redenen had dan alleen koppig conservatisme.

De dorsrol was een kegelvormig houten blok dat bevestigd was aan een spil en door een paard werd rondgetrokken over het uitgespreide graan, waardoor de korrels uit de aren werden geperst. Deze vernieuwing werd in de Groninger landbouw ingevoerd tijdens de agrarische depressie aan het begin van de 18e eeuw.[177] In Zeeland is de dorsrol nooit gebruikt. De belangrijkste reden waarom dit niet het geval was, is aangegeven door Priester: in tegenstelling tot wat vaak is verondersteld, levert het gebruik van de dorsrol geen bezuiniging op. Per man en per dag kon met de dorsrol evenveel worden gedorst als met de vlegel.[178] Een bijkomend nadeel van het werken met de dorsrol was dat het een slechtere kwaliteit stro opleverde omdat dit werd beschadigd door het blok. In Zeeland werd het graanstro vaak verwerkt tot glui, waarmee het dak van de schuur werd gedekt en waarvan krammatten ter versterking van de dijken werden gemaakt. Hiervoor had men goed, onbeschadigd stro nodig. Bovendien was de dorsrol niet erg geschikt was voor het dorsen van tarwe. De tarwekorrels zitten zeer vast aan het stro, waardoor de tarwe na het dorsen met de rol nog eens met de vlegel moest worden gedorst.[179] De dorsrol leverde voor de Zeeuwen dus geen besparing op en had ook nog enkele bijkomende nadelen. Al met al zou de introductie van dit werktuig dus weinig positiefs hebben opgeleverd.

Voor de zicht geldt een ander verhaal. Op het eerste gezicht is het minder duidelijk waarom de Zeeuwse boeren weigerden het graan te laten maaien met de zicht. Met deze korte zeis kon het graan veel sneller worden gemaaid dan met de sikkel, waarmee het in Zeeland werd gemaaid. De zicht leverde dus een behoorlijke arbeidsbesparing op, ook al omdat de zichter tevens een pikhaak gebruikte, waarmee hij het gemaaide graan

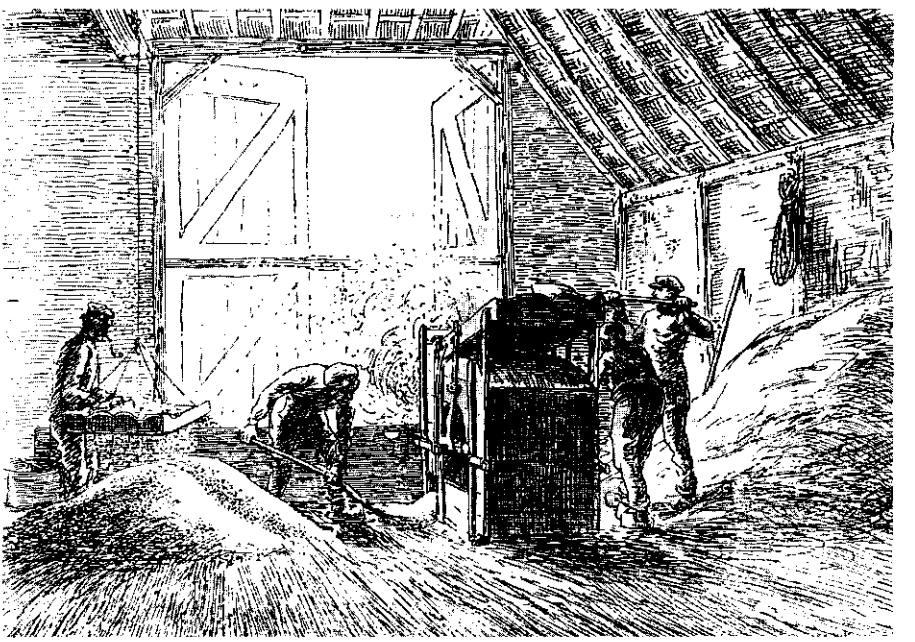
in keurige bosjes op de grond legde, wat het binden van de schoven vergemakkelijkte.[180] In Zeeland en in de Beijerlanden is men echter tot in de 20e eeuw het graan blijven snijden met de sikkel; de zicht is hier voor de granen niet in gebruik gekomen.[181] Het is echter niet zo dat de zicht – die hier 'pikke' heette – in Zeeland geheel onbekend was. Al in een boedelbeschrijving uit 1663 worden 'picken met hunne haken' vermeld.[182] Deze werden echter vrijwel uitsluitend gebruikt voor het maaien van peulvruchten en niet voor granen.

Dresselhuis heeft in 1819 een verklaring gegeven voor het gebruik van de sikkel.[183] Volgens hem sneed men de granen met de sikkel omdat men dan een langere stoppel kreeg. Als men maaide met de zicht werd het graan veel dichter bij de grond afgesneden. Men wilde in West-Zeeuws-Vlaanderen een langere stoppel verkrijgen om die vervolgens onder te kunnen ploegen ter verbetering van de bodemvruchtbaarheid. Dresselhuis, die jarenlang predikant was in Hoofdplaat en wiens zuster getrouwd was met een telg van een oude Schoondijkse boerenfamilie[184], was goed op de hoogte van het landbouwbedrijf in West-Zeeuws-Vlaanderen en zijn verklaring moet dan ook serieus worden genomen. Deze verklaring lijkt ook hout te snijden. Door het onderploegen van de graanstoppel werd een belangrijke hoeveelheid organische stof toegevoegd aan de bodem, wat de structuur van de grond verbeterde en de hoeveelheid voedingsstoffen voor de gewassen vergrootte. Vooral op de bepaald niet uitbundig bemeste West-Zeeuws-Vlaamse grond kon dit van groot belang zijn. Daar komt nog bij dat Dresselhuis' uitleg verklaart waarom men de zicht wél gebruikte voor het maaien van peulvruchten. Afgezien nog van het feit dat bonen en erwten moeilijk hoog kúnnen worden afgesneden omdat ze laag bij de grond groeien, voegen stoppels van peulvruchten veel minder organische stof toe aan de bodem dan graanstoppels.[185]

Een argument dat in Zeeland ook een rol kan hebben gespeeld bij het handhaven van de sikkel, is dat men door het hoog afsnijden van het graan minder onkruid mee snijdt en dus ook minder onkruidzaden tussen het gedorste graan krijgt.[186] Juist in Zeeland, waar de boeren zich specialiseerden op de productie van kwalitatief hoogwaardige tarwe, kan dit zwaar hebben gewogen. Verder kan de sikkel ook door vrouwen – goedkope arbeidskrachten – worden gebruikt omdat voor de hantering ervan minder kracht vereist is.[187] Tenslotte leidt het gebruik van de sikkel ook tot minder zaadverlies bij het oogsten omdat men er een snijdende beweging mee maakt, terwijl met de zicht een hakkende beweging wordt gemaakt.[188] Door dit verschil in beweging kon met de sikkel het graan ook netter en gelijkmatiger worden afgesneden.[189] Er zijn dus goede verklaringen voor het snijden van de granen met de sikkel. Toch is het de vraag of de voordelen hier opwogen tegen de belangrijke kostenbesparing die men zou hebben verkregen door over te gaan op het gebruik van de zicht.

Hoe hebben de geconstateerde veranderingen in de bedrijfsinspan nu bij-

AFBEELDING 5.5. Het zuiveren van graan. De mannen rechts ontdoen het zaad van kaf met behulp van de wanmolen, rechts wordt het gezeefd om het grovere vuil te verwijderen. De afbeelding is gesitueerd in Friesland, maar op de dorsvloeren van de Zeeuws-Vlaamse schuren werd op dezelfde wijze gewerkt. Foto: Museum Historische Landbouwtechniek, Wageningen, naar een tekening van Ids Wiersma.

gedragen aan de productiviteit van de grond en aan de arbeidsproductiviteit? De vergroting van het aantal ploegen en eggen en de introductie van het rolblok vonden plaats in het kader van een streven naar een betere verzorging van het gewas en een intensievere bewerking van de grond, wat leidde tot een betere bodemstructuur en (mogelijk) hogere opbrengsten. Bovendien was het veelvuldig ploegen en eggen een goede vorm van onkruidbestrijding, die niet alleen leidde tot hogere productiviteit van de grond, maar ook arbeidsbesparend werkte omdat men minder hoefde te wieden. De invoering van de wanmolen leidde tot een belangrijke verbetering van de arbeidsproductiviteit.

5.3. DE ARBEID

Aan het eind van hoofdstuk 2 sprak ik het vermoeden uit dat de arbeidsproductiviteit in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw in de eerste helft van de 18e eeuw zou zijn toegenomen. Tevens werd daar gesteld dat er een eeuw later een omvangrijke open werkloosheid onder de landarbeiders in dit gebied moet hebben bestaan. Een forse toename van de arbeidersbe-

volking ging toen immers niet gepaard met een belangrijke toename van het cultuurareaal of de introductie van arbeidsintensievere landbouwmethoden. In deze paragraaf zal ik proberen deze vermoedens te toetsen. Daartoe zal eerst de ontwikkeling van de verhouding tussen agrarische beroepsbevolking en cultuurareaal van het eind van de 17e tot het midden van de 19e eeuw worden gereconstrueerd. Vervolgens zal ik een speurtocht ondernemen naar de trekarbeid en de rol die deze in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw speelde en tenslotte komt de organisatie van het werk op de boerderij aan de orde.

5.3.1. *Agrarische beroepsbevolking en cultuurareaal*

In de nu volgende paragraaf gaat het er om vast te stellen welke veranderingen er in de loop der tijd optraden in het aantal agrarische arbeidskrachten per oppervlakte-eenheid cultuurgrond. Maar hoe kan dit worden berekend? De oppervlakte cultuurgrond levert geen probleem op, want daar bestaan behoorlijke nauwkeurige cijfers van. Opgaven van het aantal arbeidskrachten dat in de landbouw werkzaam was, zijn er echter nauwelijks. De oudste bruikbare telling die ons hierover inlicht, dateert uit 1849.[190] Toch is het mogelijk om op basis van de in paragraaf 2.3 gepresenteerde ramingen van de aantallen boeren en arbeiders de omvang van de agrarische beroepsbevolking in enkele peiljaren (1688, 1748 en 1796) te reconstrueren. Het begrip agrarische beroepsbevolking wordt hier opgevat als alle leden van huishoudens van boeren en arbeiders in de leeftijdsgroep van zestien tot zeventig jaar, inclusief inwonend personeel.[191] Op deze definitie kan ongetwijfeld van alles worden aangemerkt, bijvoorbeeld dat ook kinderen onder de zestien jaar wel op de boerderij meewerkten. De bedoeling is echter slechts een ruwe maat te verkrijgen waarmee veranderingen in de arbeidsproductiviteit bij benadering kunnen worden gemeten en daarvoor is deze definitie goed bruikbaar.

De uitkomsten van de berekeningen zijn weergegeven in tabel 5.6. Uit deze tabel blijkt dat het aantal arbeiders per 100 ha cultuurgrond in de eerste helft van de 18e eeuw fors afnam, daarna een hele lichte stijging vertoonde en vervolgens in de eerste helft van de 19e eeuw zeer snel steeg. Deze uitkomsten komen overeen met de vermoedens die zijn uitgesproken aan het begin van deze paragraaf. De afname van het aantal arbeidskrachten per 100 ha tussen 1688 en 1748 kan niet worden verklaard uit extensivering van de landbouw, daarvan is in de vorige paragrafen immers niets gebleken. Het is echter wél mogelijk dat de teruggang van het aantal lokale arbeiders is opgevangen door een toename van het aantal trekarbeiders. Dit zal in de volgende paragraaf dan ook worden onderzocht.

De sensationele stijging van het aantal arbeiders in de landbouw die zich voordeed tussen 1796 en 1849 moet in die periode wel hebben geleid tot open werkloosheid. In het voorgaande is gebleken dat het cultuur-

TABEL 5.6. De verhouding tussen de agrarische beroepsbevolking en de oppervlakte cultuurland in ha, 1688-1849

	Cultuurland	Agrarische beroepsbevolking	
		Totaal	per 100 ha
1688	20.430 ha	3.960	19
1748	21.170	3.050	14
1796	24.000	3.750	16
1849	25.150	6.890	27

Bronnen: tabellen A.2, 2.1, 2.3 en 2.7. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 968.

areaal in de eerste helft van de 19e eeuw niet sterk werd uitgebreid, dat de lonen stabiel bleven en dat de landbouwmethoden niet arbeidsintensiever werden. Mogelijk werd de landbouw zelfs wat minder intensief doordat de tarweteelt werd ingekrompen ten gunste van de minder arbeidsintensieve haver en gerst. Er kwamen dus steeds meer arbeiders die een vrijwel onveranderde hoeveelheid werk onder elkaar moesten verdelen. Het grootste deel van dat werk ging naar diegenen die een plaats als vast arbeider hadden weten te verwerven. Voor degenen onder de arbeiders die daar niet in slaagden, restte slechts los werk in het voorjaar en de zomer en de bedeling in de winter. Maar misschien was de toestand minder slecht dan hier geschetst. Als in deze tijd namelijk het aantal trekarbeiders zou zijn gedaald, dan zou daardoor de werkgelegenheid voor de plaatselijke arbeiders weer zijn toegenomen.

5.3.2. *Trekarbeid*

Trekarbeiders hebben lange tijd een belangrijke rol gespeeld in de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw. Al in 1659 werd opgemerkt dat jaarlijks arbeiders 'met groote menigten' uit Vlaanderen naar het Land van Cadzand trokken om daar in de landbouw te werken.[192] In 1701 verklaarden de schepenen van het Vrije van Sluis dat vreemdelingen uit Vlaanderen 'bij honderden' kwamen helpen bij het 'verzamelen van den oogst'.[193] Drie jaar later gaven de Staten-Generaal toestemming om trekarbeiders uit Spaans-Vlaanderen ondanks de oorlogsomstandigheden toe te laten in Staats-Vlaanderen omdat de ingezetenen van dat gebied zonder hulp van deze arbeiders 'hare oegst niet konden opdoen'.[194]

Het probleem met dit soort vermeldingen is dat ze wel aangeven dát er sprake was van trekarbeid en ook wel dat die van betekenis was, maar dat ze geen duidelijke indicatie geven van de omvang van de stroom trekarbeiders naar West-Zeeuws-Vlaanderen. De eerste vermelding die wat meer houvast geeft, is afkomstig van de magistraat van het Vrije van Sluis. Deze schatte het aantal trekarbeiders in 1732 op 1.200 à 1.400.[195] Met behulp van de door Lucassen verzamelde gegevens kan een schatting van het aan-

tal trekarbeiders omstreeks 1800 worden gemaakt.[196] In die tijd kwamen er zo'n 150 à 200 arbeiders uit het Leiedepartement (West-Vlaanderen), 450 uit het departement Jemappes (Henegouwen) en een onbekend aantal uit Oost-Vlaanderen naar West-Zeeuws-Vlaanderen. De arbeiders uit het nabijgelegen Oost-Vlaanderen vormden waarschijnlijk de grootste groep en daarom kan het aantal trekarbeiders omstreeks 1800 op zeker 1.300 worden gesteld. Dat is dus ongeveer hetzelfde aantal als in 1732. Voor de periode 1730-1800 kan derhalve worden uitgegaan van een aantal van ongeveer 1.300 trekarbeiders.

Voor de jaren vóór 1730 en ná 1800 beschikken we zelfs niet over dit soort schattingen. Toch is er een feit dat kan helpen bij het opsporen van eventuele veranderingen in de aantallen trekarbeiders. Bij de oudste vermeldingen van deze arbeiders is uitsluitend sprake van lieden uit Vlaanderen, waarmee men in die tijd ongeveer het grondgebied van de huidige provincies Oost- en West-Vlaanderen aanduidde. Bij de hierboven vermelde schatting van het aantal trekarbeiders uit 1732 vermeldden de schepenen van het Vrije van Sluis echter voor het eerst ook 'Luijker Walen' onder de trekarbeiders.[197] Dat deze Walen een belangrijk deel van de trekarbeiders uitmaakten, bleek ook in 1759. De ontvanger van de Roomse armen van Cadzand, die belast was met de armenzorg voor trekarbeiders, nam toen ontslag omdat hij onvoldoende Frans kende en daardoor niet goed kon functioneren 'dewijle met veele Waalen moet omgaan'.[198] De komst van Waalse trekarbeiders betekende dat tussen 1704 en 1732 het recruteringsgebied voor deze arbeiders werd vergroot en dat er dus waarschijnlijk ook meer trekarbeiders nodig waren.

Hoe groot de toename precies was, valt niet vast te stellen. We weten dat er aan het eind van de 18e eeuw zo'n 450 arbeiders uit Henegouwen kwamen en dat er ook nog een aantal uit het prinsbisdom Luik kwam. Mogelijk is het aantal trekarbeiders gedurende de eerste drie decennia van de 18e eeuw dus verdubbeld. Als we het totale aantal lokale arbeidskrachten in de landbouw voor 1688 verhogen met 650 trekarbeiders en voor 1748 met 1.300, dan komen we voor het eerste jaar op 23 arbeidskrachten per 100 ha cultuurland en voor het laatste jaar op 21 per 100 ha. Als deze aanname juist is, dan is de teruggang van het aantal lokale arbeiders dus voor een groot deel opgevangen door een toename van het getal trekarbeiders. Omstreeks 1750 moet in voorjaar en zomer zo'n 30% van de landarbeiders trekarbeider zijn geweest.

In het begin van de 19e eeuw verdwenen de Waalse arbeiders echter weer uit Zeeuws-Vlaanderen. In 1811 meldde de prefect van Jemappes dat de 450 landarbeiders uit zijn departement die voorheen naar het Land van Cadzand plachten te trekken, nu naar het *Bassin Parisien* gingen.[199] Het lijkt erop dat later ook de Vlaamse trekarbeiders steeds meer wegbleven. In 1849 maakte het gemeentebestuur van Aardenburg de opmerking dat arbeiders uit Belgisch Vlaanderen die in Zeeuws-Vlaanderen kwamen wieden en oogsten, 'dagelijksch of wekelijksch naar huis keeren'.[200] Het

ging hier dus niet meer om de trekarbeiders uit de 18e eeuw, die van grote afstand kwamen en gedurende het hele voorjaar en de zomer in huisjes bij de boerderijen – zogenaamde Vlaamse keten – bleven wonen, maar om arbeiders uit de grensgemeenten die 's avonds of tenminste één keer per week naar huis konden gaan. Het recruteringsgebied voor trekarbeiders was rond 1850 dus sterk ingekrompen en daarmee waarschijnlijk ook hun aantal. De toename van het aantal arbeidskrachten ter plaatse zal de vraag van de kant van de boeren naar trekarbeiders hebben doen afnemen. De vermindering van het aantal trekarbeiders zal de toestand van de plaatselijke arbeiders dus minder donker hebben gemaakt dan hij in het voorgaande is afgeschilderd.

Rooskleurig zal het leven van de West-Zeeuws-Vlaamse dagloners in de eerste helft van de 19e eeuw echter niet zijn geweest. De afname van het aantal trekarbeiders leidde tot een kleiner aanbod van arbeid in het voorjaar en de zomer, maar de problemen bij het vinden van werk in het najaar en de winter werden er niet geringer door. Bovendien bleven er toch wel trekarbeiders naar Zeeuws-Vlaanderen komen, wat soms tot heftige reacties van de plaatselijke arbeiders leidde. Zo werden in juli 1831 negen Duitsers die per boot in Hoofdplaat waren aangekomen om daar werk te zoeken, door de bevolking verjaagd.[201] Vooral in de zomer van 1845 liepen de gemoederen hoog op, wat mogelijk mede werd veroorzaakt doordat men zich begon te realiseren dat de aardappeloogst dat jaar zou mislukken. Groepen met stokken gewapende landarbeiders trokken toen boerderijen langs om Belgische arbeiders te verjagen en boeren die weigerden Belgisch personeel te ontslaan, ontvingen 'brandbrieven' (dreigbrieven).[202]

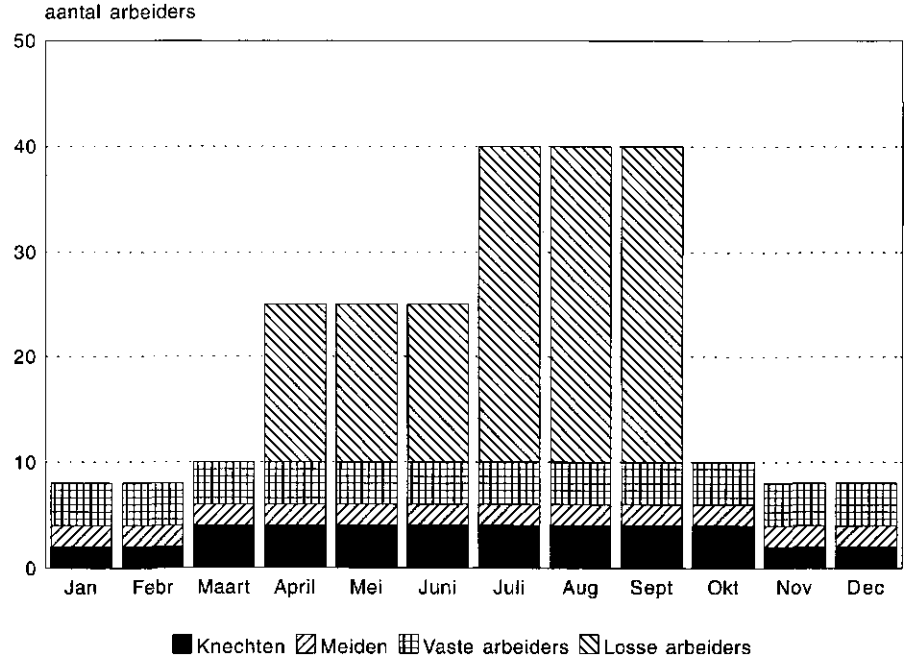
Hoewel de gegevens slechts de ruwe contouren van de ontwikkeling aangeven, kan toch wel worden aangenomen dat in de eerste decennia van de 18e eeuw de rol van de trekarbeiders op het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf steeds belangrijker werd. Welk voordeel de boeren daarbij hadden, wordt duidelijk bij het in ogenschouw nemen van de seizoensschommelingen in de behoefte aan arbeid op de boerderij.

5.3.3. *De arbeidsbehoefte; vaste en losse arbeiders*

Op het gemengde bedrijf met accent op de akkerbouw vertoonde de behoefte aan arbeid in de loop van het jaar grote schommelingen. Dankzij de door Thomas Radcliff gepubliceerde gegevens kan van deze seizoensschommelingen een overzicht gemaakt worden voor een West-Zeeuws-Vlaams boerenbedrijf van 150 gemeten (ruim 66 ha) aan het begin van de 19e eeuw.[203] Dit overzicht is weergegeven in grafiek 5.6. Deze grafiek toont hoeveel arbeidskrachten er in elke maand van het jaar nodig waren en tot welke categorie werknemers (knechten, meiden, vaste en losse arbeiders) deze behoorden.

Uit de grafiek blijkt dat men gedurende de helft van het jaar (oktober

GRAFIEK 5.6. Arbeidsbehoefte op een bedrijf van 150 gemeten omstreeks 1817

Bron: De Hullu, RADCLIFF'S BESCHRIJVING, 18-19.

tot en met maart) voldoende had aan acht tot tien arbeidskrachten. De twee inwonende dienstmeiden hadden het hele jaar door werk; ze verzorgden runderen en kleinvee, bereidden boter en deden huishoudelijk werk zoals brood bakken en wassen. Voor twee knechten was er ook gedurende het hele jaar werk aan het verzorgen van de paarden. Eind februari werden twee extra knechten aangenomen omdat vanaf die tijd de knechten het druk hadden met ploegen en eggen. Midden november werden deze 'zomerknechts' weer ontslagen. Kleinere boeren hadden in het algemeen verhoudingsgewijs meer inwonend personeel dan grotere. Dit blijkt duidelijk uit tabel 5.7, die het aantal inwonende knechten, meiden en kinderen van zestien jaar en ouder per 100 ha cultuurland weergeeft voor bedrijven behorende tot vier verschillende grootteklassen.[204] Daarnaast toont de tabel ook de loonkosten per 100 ha. Hiervoor zijn niet alleen de geldlonen meegerekend die in de bron worden vermeld, maar ook de kost en inwoning van het personeel, waarvoor hier vier zakken tarwe per persoon per jaar gerekend is.

De kleinere boeren met 10-30 ha land hadden een duidelijk zwaardere personeelsbezetting dan grotere boeren. Per 100 ha land hadden ze bijna twee keer zoveel inwonend personeel dan de grootste boeren. Toch viel het verschil in loonkosten uiteindelijk wel mee, doordat de kleinste boe-

TABEL 5.7. Het aantal inwonende personeelsleden en kinderen boven 15 jaar en de loonkosten in guldens per 100 ha op bedrijven van verschillende grootteklassen, ca. 1750

Bedrijfsgrootte in ha	Knechten	Meiden	Kinderen >15 jaar	Totaal	Loonkosten/ 100 ha
10-30	5,8	1,6	3,1	10,5	526
30-50	3,5	1,8	1,9	7,2	489
50-70	3,6	1,6	1,0	6,2	486
70 >	3,3	1,3	0,9	5,5	450

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 515, 516 en 582.

ren relatief veel gebruik maakten van de arbeid van hun oudere kinderen die ze geen geldloon hoefden te betalen, maar uitsluitend hoefden te voorzien van kost en inwoning. Daarnaast bespaarden de kleinere boeren ook op de loonkosten doordat ze over het algemeen jonger personeel hadden. De gemiddelde leeftijd van knechten op bedrijven van 10-30 ha was in 1748 amper 20 jaar, op de grotere bedrijven was dat 23 à 24 jaar.[205] Vaak hadden de kleinere boeren slechts een jong knechtje, wat betekende dat op deze bedrijven de boer vaak zelf achter de ploeg liep. De kleinere boeren hadden dus relatief hogere loonkosten, moesten een groter deel van de oogst reserveren voor de voeding van het huishouden en hadden jonger en vaak nog niet volledig inzetbaar personeel. Ze waren op dit punt dus duidelijk in het nadeel.

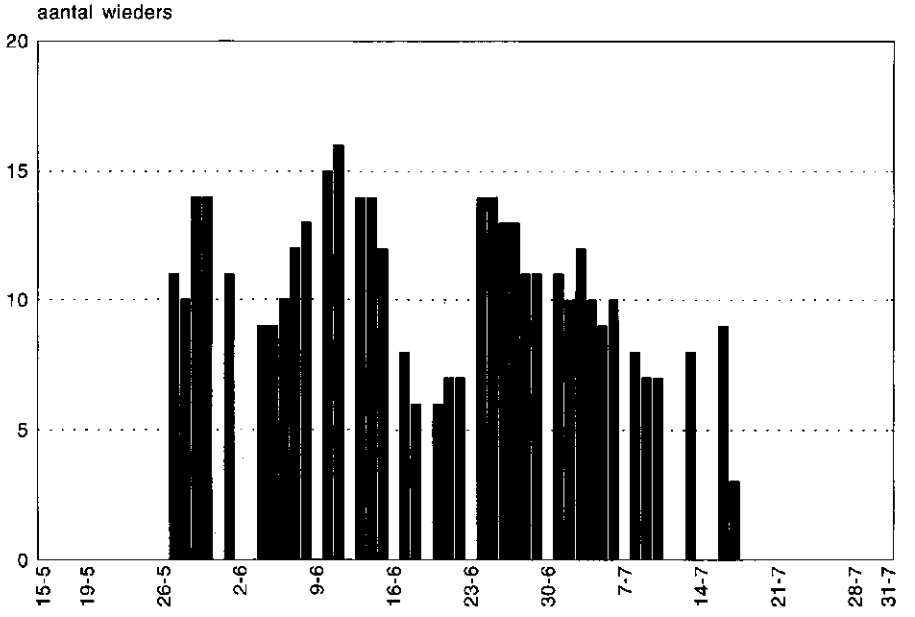
Boeren met minder dan 30 ha land hadden gemiddeld 11% meer loonkosten per ha te betalen dan boeren met meer dan 50 ha. Daarvoor kregen ze personeel dat minder goed inzetbaar was. Bovendien bleek al in paragraaf 5.2.1 dat deze kleinere boeren 15% meer paarden per ha hielden dan de grote boeren met meer dan 50 ha. Het is aannemelijk dat hun paarden dus ook 15% meer kosten met zich meebrachten. De grotere boeren hadden dus duidelijk minder kosten per hectare land.

Als we terugkeren naar Radcliff's overzicht, dan zien we dat er naast de inwonende arbeidskrachten vier uitwonende arbeiders waren, die het hele jaar werk hadden met dorsen en schoonmaken van graan, delven van de braak, maaien van bermen en slootkanten, snoeien, knotten van wilgen, reparaties en alle andere voorkomende karweitjes. Waarschijnlijk zal er in de winter minder behoefte geweest zijn aan de arbeid van deze vier uitwonende krachten, maar toch werden ze alle vier het gehele jaar door in dienst gehouden. Dit hing waarschijnlijk samen met de het eerder gesignaleerde belang van de boeren bij het hebben van een steeds beschikbare reserve van arbeidskrachten. Door deze vier arbeiders het hele jaar aan het werk te houden en behoorlijk te betalen, kon de boer erop vertrouwen dat hij steeds de beschikking had over een groep betrouwbare, goed gevoede arbeiders.[206] Vermoedelijk zullen ook op dit punt de grotere boeren in het voordeel zijn geweest ten opzichte van de kleineren. Zij

in waren staat de beste arbeiders aan te trekken. Dit voordeel kwam vooral tot uiting bij het 'mennen' van het graan. Grotere boeren konden van hun groep volwassen arbeiders en knechten een goed lopend team vormen dat in staat was de oogst in snel tempo in de schuur te brengen. Met zeven man en drie wagens, waarvan er steeds één in de schuur werd gelost, één op het land werd geladen en één op weg was tussen het land en de schuur, kon zeer snel worden gemend.[207] Voor de kleine boeren was een dergelijke werkwijze niet haalbaar.

In de periode van april tot en met september nam de arbeidsbehoefte op het boerenbedrijf sterk toe. In de eerste drie maanden van die periode had men volgens Radcliff behoefte aan ongeveer vijftien extra arbeidskrachten voor het wieden van onkruid, een karwei dat op de Zeeuwse bedrijven zeer serieus werd genomen.[208] Dit werk werd voor een groot deel door vrouwen verricht. Dat Radcliff een juist aantal wieders heeft vermeld, blijkt uit grafiek 5.7, waarin het aantal arbeiders is weergegeven dat in 1811 dagelijks werd aangenomen om te wieden op het land van baron de Draeck onder Groede.[209] Op de drukste dagen waren hier inderdaad 14 tot 16 mensen aan het wieden. Dat het wieden op het land van de baron pas laat lijkt te beginnen, op 27 mei, is een kwestie van gezichtsbedrog: de rekening waar deze gegevens aan zijn ontleend, begint pas op 15 mei.

GRAFIEK 5.7. Het aantal wieders per dag op de boerderij van baron de Draeck bij Groede, mei-juli 1811

Toelichting: alleen de data van de zondagen zijn aangegeven.
Bron: Stadsarchief Brugge, Familie Adornes nr. 674.

Wat de onkruidbestrijding betreft, bestonden er grote verschillen tussen Zeeland en het rivierengebied. In de Over-Betuwe bijvoorbeeld werd veel minder gewied dan in West-Zeeuws-Vlaanderen. In de Over-Betuwe probeerde men het onkruid vooral te bestrijden door regelmatig te braken en het land tijdens de braak vaak te ploegen.[210] Dit laatste gebeurde in West-Zeeuws-Vlaanderen ook, maar het werd gecombineerd met intensief wieden. De boeren in de Over-Betuwe hadden door hun minder intensieve manier van werken minder kosten, maar ook meer onkruid en veel minder opbrengst. Tarwe bracht hier in de 18e eeuw gemiddeld slechts 10 hl/ha op tegen 25 hl/ha in West-Zeeuws-Vlaanderen.[211] Door de ongunstige waterstaatkundige situatie van het rivierengebied was het echter vrijwel onmogelijk het onkruid efficiënt te bestrijden en dus deden de Over-Betuwse boeren er waarschijnlijk verstandig aan niet al te veel geld uit te geven aan onkruidbestrijding.[212] Het verschil in bedrijfsvoering op dit punt werd dus veroorzaakt door fysisch-geografische factoren, niet door een gebrek aan vakmanschap van de Betuwse boeren.

De drukste tijd van het jaar was de oogsttijd, die begon in juli met de koolzaadoogst, een hoogtepunt bereikte in augustus met de graanoogst en in september eindigde met de oogst van de bonen. In deze oogstmaanden had men zo'n vijfentwintig extra arbeiders nodig. In deze tijd werkte iedereen die dat kon mee op het land, meestal sneden de mannen het graan terwijl de vrouwen de schoven bonden, maar soms werd er ook wel gesneden door vrouwen. Op de prenten van Jan de Prentenknipper zijn soms vrouwen te zien die met de sikkel graan snijden.[213]

Het wordt nu duidelijk waarom het voor de Zeeuws-Vlaamse landbouwers voordelig was in de eerste helft van de 18e eeuw meer trekarbeiders in te schakelen. Deze arbeiders werkten alleen mee in de piekperioden van het wieden en het oogsten. Ze hoefden alleen die tijd te worden betaald, daarna gingen ze weer naar huis. Lokale dagloners daarentegen moest men ook buiten het piekseizoen in leven houden, hetzij door ze werk te verschaffen, hetzij via de armenzorg.[214] In beide gevallen kostte dat de boeren geld. Het vervangen van plaatselijke arbeidskrachten door trekarbeiders leverde dus een aanzienlijke besparing op. Het is dus begrijpelijk dat juist in de eerste helft van de 18e eeuw, toen de graanprijzen laag en de lonen relatief hoog waren, het aantal trekarbeiders toenam.

De gevolgen van het vervangen van plaatselijke door trekarbeiders zijn duidelijk te zien in de verhouding tussen de aantallen boeren en arbeiders. In 1688 stonden in Groede en Breskens tegenover iedere boer 3,6 arbeiders, maar in 1748 waren dat er nog maar 2,9.[215] Aangenomen dat een gemiddelde boer twee à drie vaste arbeiders had, was dus in 1748 het grootste deel van de landarbeiders verzekerd van werk als vaste arbeider. Voor de aanvullende arbeidskrachten die men tijdens de drukke seizoenen nodig had, moest dus een beroep worden gedaan op trekarbeiders. In 1796 was de verhouding boeren:arbeiders in deze beide dorpen weer

terug op het peil van 1688, 1:3,6. Ook toen zullen de meeste arbeiders nog verzekerd zijn geweest van vast werk. Met de spectaculaire toename van het aantal arbeiders in de eerste helft van de 19e eeuw veranderde dit echter. De wijze van landbouwen veranderde nauwelijks en er was dus ook geen behoefte aan meer vaste arbeiders. Het aantal arbeiders dat rond moest zien te komen van los werk moet dus wel sterk zijn gestegen. Boeren hoefden dus minder vaak een beroep te doen op trekarbeiders omdat losse krachten nu in voldoende aantallen ter plaatse aanwezig waren. Een nadeel hiervan was wel dat men deze arbeidskrachten ook 's winters van inkomsten moest voorzien. Winterwerk was er onvoldoende en dus moesten deze arbeiders 's winters een beroep doen op de bedeling. Het geld daarvoor moest voor het grootste deel opgebracht worden door de boeren, zodat deze plaatselijke arbeiders uiteindelijk duurder waren dan trekarbeiders. Bovendien ontstond een sociale onderklasse van slecht gevoede, gedurende een groot deel van het jaar werkloze dagloners, wat sociale spanningen veroorzaakte. Uiteindelijk zou de oplossing voor deze problemen gevonden worden in emigratie van een belangrijk deel van de bevolking naar de Verenigde Staten en Brazilië.

5.3.4. *Beloningsstelsels*

Op het boerenbedrijf van 150 gemeten dat in 1817 door Radcliff werd beschreven, waren al naar gelang het seizoen acht tot veertig arbeidskrachten werkzaam. Nu was het bedrijf dat hij beschreef wel een uitgesproken groot bedrijf, maar ook op wat kleinere boerderijen hadden boeren te maken met behoorlijke aantallen arbeiders en op al die werkers moest toezicht worden gehouden. De Hullu merkte dan ook op dat de Cadzandse boeren in de eerste plaats bedrijfsleiders waren. Zelf meewerken op het land deden ze zelden, ze hadden het te druk met het organiseren van het werk en het toezicht houden op de arbeiders en knechten (op de meiden hield de boerin toezicht).[216]

De arbeidscontrole stelde de boer voor problemen, vooral in voorjaar en zomer, als tientallen personen allerlei verschillende soorten werkzaamheden voor hem uitvoerden. Het werd dan vrijwel onmogelijk om overal goed toezicht op te houden. Dit probleem kon voor een deel worden opgelost door het betalen van prestatieloon in plaats van tijdloon. Wanneer tijdloon (per dag of per jaar) werd betaald, moest de boer zowel toezicht houden op de kwaliteit van het werk als op de kwantiteit. Bij betaling van prestatieloon was de controle van de kwantiteit niet meer nodig, want het was dan in het belang van de arbeider om zoveel mogelijk werk te verrichten. Prestatieloon verloste de boer dus van een deel van zijn controlerende taak, hij hoefde minder persoonlijke controle uit te voeren.[217] Deze wijze van belonen was echter alleen mogelijk voor die werkzaamheden waarvan de output goed meetbaar was. Bovendien was de toepasbaarheid van het prestatieloon ook afhankelijk van het takenpakket van de betreffende

arbeidskrachten. Bij personeel dat veel verschillende taken van korte duur moest verrichten, was het moeilijk prestatieloon toe te passen.[218]

In tabel 5.8 is van de belangrijkste werkzaamheden op het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf aangegeven of er tijd- dan wel prestatieloon voor werd betaald en over welke periode, oppervlakte of inhoudsmaat dat loon werd berekend. Deze gegevens zijn ontleend aan een zevental bedrijfsboekhoudingen uit de periode 1740-1850 en in de vermelde wijze van belonen is gedurende dat tijdvak geen verandering gekomen.[219] De eerste vijf taken die in de tabel worden vermeld, behoorden tot het takenpakket van de inwonende meiden en knechten. Het is begrijpelijk dat hiervoor een jaarloon werd betaald. Het betrof hier voor het merendeel werk dat het hele jaar doorging en waarvan de output niet of nauwelijks meetbaar was. Bovendien betrof het hier personeel met een sterk wisselend takenpakket. Tijdloon was hier de enig mogelijke vorm van beloning.

Zaaien, laden en verspreiden van mest, en ook mennen werden per dag betaald. Omdat dit taken waren die slechts in relatief korte perioden van het jaar voorkwamen, werden ze per dag en niet per jaar betaald. De output ervan was in principe wel meetbaar, maar het ging er bij dit werk vooral om dat het goed en grondig gedaan werd. Bovendien ging het hier om taken die werden uitgevoerd door een niet te groot aantal mensen en wel hoofdzakelijk door het vertrouwde, vaste personeel. Soms werkte de boer in deze gevallen ook zelf mee, zodat persoonlijke controle eenvoudig was. Dat gold vooral voor het zaaien. In boekhoudingen worden zelden zaailonen vermeld. De oorzaak daarvan was dat de boer dit werk vaak zelf verrichte. Zelfs de grote boeren van Ile-de-France vonden het zaaien van het graan zo belangrijk dat ze het bij voorkeur zelf deden.[220] Ook de West-Zeeuws-Vlaamse boeren zaaiden vaak zelf, zoals ook blijkt uit de prenten

TABEL 5.8. Wijze van beloning van de belangrijkste taken op het boerenbedrijf, ca. 1740-1850

Taak	Type loon	Eenheid
Huishoudelijk werk	tijd	jaar
Verzorging runderen	tijd	jaar
Zuivelbereiding	tijd	jaar
Verzorging paarden	tijd	jaar
Ploegen/eggen	tijd	jaar
Zaaien	tijd	dag
Bemesting	tijd	dag
Wieden	prestatie	roede
Snijden/zichten	prestatie	roede
Mennen	tijd	dag
Dorsen	prestatie	zak
Graan schoonmaken	prestatie	zak
Delven	prestatie	roede

Bronnen: DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*. Bedrijfsboekhoudingen (zie bijlage H).

van Jan de Prentenknipper.[221] Alleen het zaaien van bonen werd wel vaak door arbeiders gedaan. Dat kwam doordat bonen op rijen werden gezaaid en het dus teveel werk was voor de boer om dat zelf te doen.

Prestatieloon werd betaald voor wieden, snijden en zichten, dorsen en schoonmaken van graan en het delven van greppels (voor de waterafvoer) in het braakland. Het wieden, snijden en zichten werd uitgevoerd door grote groepen arbeiders, waaronder veel losse krachten. De output van dit werk was goed meetbaar in vierkante roeden en dus was het logisch dat hier prestatieloon voor werd betaald. Het dorsen en schonen van graan en het delven van greppels behoorden tot het takenpakket van de vaste arbeiders. Ook hier was de output goed meetbaar in zakken of strekkende roeden. Prestatieloon was hiervoor dus toepasbaar en bespaarde de boer veel persoonlijk toezicht bij dit werk dat vrijwel het hele jaar doorging.[222]

Het zou interessant zijn om te weten of zich in de wijze van belonen in de loop der tijd wijzigingen hebben voorgedaan. Voor de periode 1740-1850 is duidelijk dat er geen wezenlijke veranderingen hebben plaatsgevonden. Maar zou het kunnen dat in de jaren daarvóór, toen het aantal seizoenarbeiders toenam, er sprake is geweest van veranderingen, bijvoorbeeld van een toename van prestatielonen? Bronnen uit die tijd zijn schaars, maar wat daarin te vinden is, wijst erop dat er weinig of niets is veranderd. In 1684 al werd het dorsen van graan per zak betaald en 1718 het snijden van graan per roede.[223] Het is aannemelijk dat er in de wijze van belonen van de arbeid sedert het eind van de 17e eeuw nauwelijks iets is veranderd.

Eén gevolg van het in tabel 5.8 weergegeven geheel van beloningsvormen moet hier nog worden aangestipt. Uit de tabel blijkt dat er veel verschillende soorten lonen waren, terwijl er bovendien bij het snijden en dorsen voor elk gewas nog verschillende tarieven bestonden. Vooral de berekening van de beloning van de vaste arbeiders, die alle voorkomende werk op de boerderij verrichtten en daarvoor prestatieloon of dagloon betaald kregen, was behoorlijk ingewikkeld. Dit werd nog extra gecompliceerd doordat deze arbeiders voorschotten in natura op hun loon kregen, meestal in de vorm van graan, maar ook wel zuivel, spek of eieren en een enkele keer zelfs betaling van een zitplaats in de kerk.[224] Enkele keren per jaar – vaak eens per kwartaal – kreeg de arbeider dan in geld uitbetaald wat er na aftrek van de voorschotten nog overbleef van zijn verdiende loon. Om dit goed te kunnen doen moest een boer in elk geval behoorlijk kunnen rekenen en het bijhouden van een boekhouding was misschien niet helemaal onvermijdelijk, maar toch wel erg handig. Veel van de bewaard gebleven bedrijfsboekhoudingen van West-Zeeuws-Vlaamse boeren bestaan dan ook voor een groot deel uit ellenlange berekeningen van verdiensten van en voorschotten aan de arbeiders, telkens afgesloten met zinnen als 'Den 20 maart met Jooseph over alles gerekent en hem in gelde gegeven £ 8-9-2'.[225] Dit gecompliceerde loonstelsel kan dus een bijdrage hebben geleverd aan de gewoonte van veel boeren in dit gebied om een

boekhouding bij te houden en daarmee ook aan de commerciële instelling van deze boeren.

5.4. DE GEWASOPBRENGSTEN

Gegevens over de fysieke opbrengsten van akkerbouwgewassen in West-Zeeuws-Vlaanderen vóór de 19e eeuw zijn schaars. Dit geldt trouwens voor heel Nederland. Slicher van Bath vermeldde in zijn *Yield ratios* slechts enkele Nederlandse gegevens[226] en sindsdien (1963) zijn daar voor het Nederlandse kustgebied niet veel nieuwe data aan toegevoegd. Sinds 1998 kunnen we echter beschikken over de door Priester gepubliceerde reeksen tarwe-opbrengsten van de Zeeuwse eilanden.[227] Met behulp van verspreide gegevens, grotendeels ontleend aan bedrijfsboekhoudingen, zal ik proberen ook voor West-Zeeuws-Vlaanderen een beeld te geven van de ontwikkeling van de fysieke opbrengsten van de voornaamste akkerbouwgewassen in West-Zeeuws-Vlaanderen vanaf het eind van de 17e eeuw. Ik zal mij daarbij vooral concentreren op tarwe en gerst. Waar in deze paragraaf over gerst wordt gesproken, betreft dat vrijwel altijd wintergerst. Hoewel in de bronnen vrijwel nooit wordt gespecificeerd of het om winter- dan wel zomertarwe of zomer- dan wel wintergerst gaat – men heeft het gewoon over tarwe of gerst – blijkt uit boedelinventarissen dat tarwe en gerst vrijwel altijd in het najaar werden gezaaid. Slechts een enkele keer werd in het voorjaar gerst gezaaid, vaak ter vervanging van een mislukte wintervrucht. Zomertarwe werd helemaal niet aangetroffen.

De oudste opgave van gewasopbrengsten in dit gebied dateert uit 1698 en betreft stad en schependom van Sint-Anna ter Muiden.[228] Vanwege de zeer slechte oogst van dat jaar en de als gevolg daarvan te verwachten voedselschaarste hebben de schepenen van het stadje – merendeels zelf boer – toen de oogstopbrengsten van granen en peulvruchten geschat om te zien of de graanvoorraden voldoende zouden zijn om de winter door te komen. De uitkomsten van deze schatting betreffen dus geen gemiddeld oogstjaar, maar geven wel een ondergrens van de opbrengsten aan. De tarwe-opbrengst in St.Anna bedroeg in 1698 16 hl/ha, gerst bracht ruim 32 hl/ha op en de opbrengst van bonen werd geschat op 15 hl/ha. We kunnen er van uitgaan dat in een normaal jaar de opbrengsten beduidend hoger waren. Toch zijn het nog hoge opbrengsten in vergelijking met wat over andere delen van de Vlaamse kustvlakte bekend is. In de Kasselrij Veurne bedroeg de opbrengst van tarwe rond 1640 gemiddeld 11 à 12 hl/ha[229] en in de omgeving van Bergues bij Duinkerke waren rond 1750 tarwe-opbrengsten van 10 à 12 hl/ha normaal.[230] De opbrengsten moeten daar substantieel lager zijn geweest dan in West-Zeeuws-Vlaanderen. In dit laatste gebied zullen de gewasopbrengsten in gewone jaren aan het eind van de 17e eeuw beduidend hoger zijn geweest dan in 1698. Opbrengsten van 20 hl/ha of meer voor tarwe en bonen en van 40 hl/ha of

meer voor gerst zijn aannemelijk. Hierbij moet nog worden aangetekend dat Sint-Anna ter Muiden gelegen is in oude, tijdens de Middeleeuwen bedijkte polders, zodat de boeren hier niet konden profiteren van de hoge initiële vruchtbaarheid van jonge polders.

Voor de periode ná 1700 zal ik me vrijwel uitsluitend bezighouden met de opbrengsten van tarwe en gerst. Van kleine teelten als rogge, haver en erwten zijn te weinig gegevens over de fysieke opbrengsten bekend. Over de opbrengsten van bonen is meer bekend, maar daar doet zich een ander probleem voor. De opgaven van de oogstopbrengsten betreffen uitsluitend het aantal zakken dat van elk gewas werd gedorst. Voor de meeste gewassen is dat geen probleem omdat daarvan gewoon alle schoven werden gedorst. Van de bonen werd echter een deel van de opbrengst ongedorst aan de paarden gevoerd. Het aantal gedorste zakken bonen dat in de boekhoudingen wordt opgegeven, betreft dus niet de totale opbrengst. Hoe groot het deel was dat aan de paarden werd gevoerd, weten we niet en daar komt nog bij dat de omvang van dat deel van jaar tot jaar kan hebben geschommeld. Hierbij kan ook de marktprijs van bonen een rol hebben gespeeld. Als die prijs hoog was, was het aanlokkelijk meer te dorsen en te verkopen, was de prijs laag dan kon men beter een groot deel van de opbrengst vervoederen. De opgaven van de fysieke opbrengsten van bonen zijn dus niet geschikt om een reconstructie te maken van de ontwikkeling van die opbrengsten. Jammer genoeg kan dus Jacobus Faro's stelling dat de opbrengsten van bonen in de eerste helft van de 19e eeuw sterk waren gedaald, hier niet worden getoetst.

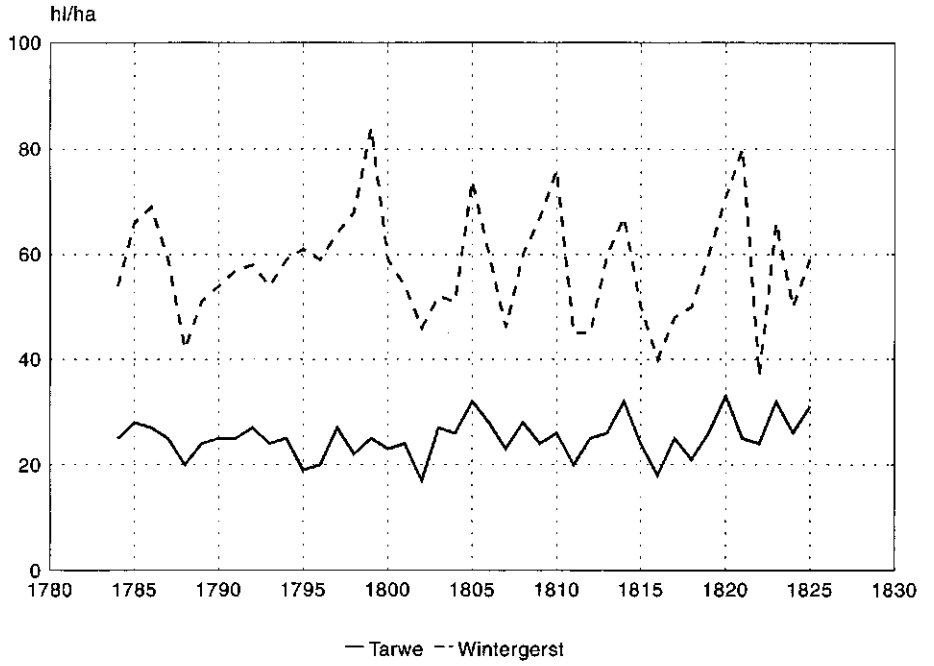
Van de opbrengst van koolzaad is een zestiental opgaven bekend uit de jaren 1741-1802.[231] De gemiddelde opbrengst bedroeg toen 25 hl per hectare. Wat echter vooral opvalt aan de opbrengsten van dit gewas zijn de zeer grote fluctuaties, uiteenlopend van 11 tot 38 hl/ha. Hieruit blijkt nog eens het speculatieve karakter van dit ziektegevoelige gewas. Het wordt begrijpelijker waarom de Zeeuws-Vlaamse boeren zelfs in de jaren dertig van de 18e eeuw, toen de graanprijzen zeer laag waren, de teelt van koolzaad niet sterk uitbreidden. Het was niet raadzaam al te veel te steunen op deze wisselvallige teelt.

Van tarwe en gerst zijn uit de periode rond het midden van de 18e eeuw de opbrengsten van twee bedrijven bekend: de 'Blauwe Hofstede' in de Bewestereedepolder en de boerderij van de wezen van Jean Baptiste Becu bij Breskens.[232] Beide boerderijen zijn gelegen op de zeeklei in polders bedijkt in de eerste helft van de 17e eeuw. Op de 'Blauwe Hofstede' werd in 1741 25 hl/ha tarwe geoogst en in 1742 29 hl/ha. Uit de boekhouding van deze boerderij blijkt overigens dat men toen nog grote oogstrisico's liep. Na de zware winter van 1739/40 moest hier alle tarwe worden omgeploegd omdat die er zo slecht voorstond dat men de te verwachten opbrengst blijkbaar niet vond opwegen tegen de kosten van oogsten en dorsen. De opbrengst van wintergerst schommelde hier in de jaren 1741-42 tussen 48 en 54 hl/ha. De zomergerst die in 1740 was gezaaid ter

vervanging van de mislukte tarwe, bracht 46 hl/ha op. Op het bedrijf van de wezen Becu bedroeg in de jaren 1765-68 de opbrengst van tarwe gemiddeld 24 hl/ha en die van gerst 47 hl/ha. De opbrengsten van tarwe en gerst lagen op deze twee bedrijven dus inderdaad duidelijk boven de 20 respectievelijk 40 hl/ha.

De meest volledige opgaven van de fysieke opbrengsten van tarwe en wintergerst betreffen de Watering Cadzand. Hier hebben eind 18e/begin 19e eeuw drie boeren een boekhouding bijgehouden waarin ze de opbrengsten van deze gewassen hebben genoteerd. Op basis hiervan kan een serie opbrengsten worden geconstrueerd die loopt van 1784 tot en met 1825.[233] De grond in de Watering Cadzand stond zeker niet bekend als de beste van de regio. De polders waren al in de Middeleeuwen bedijkt en een deel van de grond was laag gelegen en had problemen met de afwatering. De drie boeren van wie deze opgaven afkomstig zijn, hadden op het bedrijf het traditionele bouwplan met veel tarwe, bonen en gerst. Uit hun aantekeningen blijkt dat het waarschijnlijk goede, maar zeker geen uitzonderlijke boeren waren. Grafiek 5.8, waarin de opbrengstgegevens van deze drie boeren voor tarwe en wintergerst zijn verwerkt, kan dus een betrouwbaar beeld geven van de gewasopbrengsten op 'gewone' boerenbedrijven in deze regio.

GRAFIEK 5.8. Opbrengsten van tarwe en wintergerst in de Watering Cadzand, 1784-1825 (in hl/ha)

Bronnen: Bedrijfsboekhoudingen. Zie bijlage H.

Blijkens de grafiek bevonden de opbrengsten van tarwe en gerst in de Watering Cadzand zich omstreeks 1800 op een voor die tijd vrij hoog niveau. Bovendien waren de landbouwers er hier blijkbaar in geslaagd de oogstrisico's te beperken. De opbrengst van tarwe kwam zelden onder de 20 hl/ha en die van gerst vrijwel nooit onder 40 hl/ha. Echte misoogsten kwamen niet meer voor. Zelfs in het slechtste jaar, 1802, bracht de tarwe nog altijd 17 hl/ha op. De laagste opbrengst van gerst was in 1822 37 hl/ha. De gemiddelde opbrengst van tarwe bedroeg over de periode 1784-1825 25 hl per ha, die van gerst 56 hl per ha. De Watering Cadzand blijkt zich hiermee op hetzelfde niveau te bevinden als de Zeeuwse eilanden, waar de Staten van Zeeland in 1789 de opbrengst van tarwe schatten op een kleine 24 hl/ha.[234] Op Goeree-Overflakkee en in het Land van Strijen bracht tarwe omstreeks 1840 ongeveer hetzelfde op: respectievelijk 25 en 24 hl/ha.[235] In de westhoek van Brabant daarentegen waren de opbrengsten lager, tarwe bracht daar omstreeks 1740-80 14 tot 17 hl/ha op, wintergerst 26 tot 30 hl/ha.[236]

Van een toe- of afname van de opbrengsten is in de Watering Cadzand gedurende de periode 1784-1825 weinig of niets te bekennen. Rond 1795-1800 lagen de fysieke opbrengsten even op een iets lager niveau, maar daarna herstelden ze zich weer. In de periode 1814-23 waren de gemiddelde opbrengsten van tarwe en gerst even hoog als in het tijdvak 1784-93.

Alle nu bekende cijfers wijzen er op dat de opbrengsten van granen in West-Zeeuws-Vlaanderen in de periode 1740-1850 ten minste stabiel bleven. Heel interessant is in dit verband een boedelinventaris uit 1843 waarin de oogstopbrengsten worden geschat voor de 'Blauwe Hofstede', de boerderij waarvan ook opbrengstcijfers van een eeuw vroeger bekend zijn.[237] Tarwe bracht op dit bedrijf in 1843 25 hl/ha op, gerst 45 hl/ha. Deze opbrengsten zijn nagenoeg even hoog als honderd jaar eerder. Hierbij moet nog worden bedacht dat 1843 geen bijzonder goed jaar was vanwege een verregende zomer.[238] Ook elders in het gebied haalde men in de jaren veertig van de 19e eeuw hoge opbrengsten. Op de boerderij van Isaac Nortier bij Oostburg bracht de tarwe in 1840 30 hl/ha op en gerst 47 hl/ha.[239]

Voor de jaren na 1740 kan dus worden aangenomen dat de gemiddelde gewasopbrengsten stabiel bleven. Maar hoe zit het met de periode daarvóór? De opbrengsten van 1698 in Sint-Anna ter Muiden waren weliswaar veel lager dan die uit later jaren, maar helaas kan daar niet veel uit worden afgeleid omdat zoals al gezegd 1698 een zeer slecht jaar was. Als mijn aanname dat 'gewone' opbrengsten van tarwe omstreeks 1700 boven 20 hl/ha en van gerst boven 40 hl/ha lagen juist is, dan blijft er niet veel ruimte over om een opbrengststijging tussen 1700 en 1740 te constateren. Het meest aannemelijk is dat de gewasopbrengsten ook in de eerste helft van de 18e eeuw stabiel bleven en dat dus gedurende de anderhalve eeuw van 1700 tot 1850 de fysieke opbrengsten van graan niet stegen, maar wel op een hoog peil werden gehandhaafd. Vanwege de schaarste aan op-

brengstcijfers uit de eerste helft van de 18e eeuw valt dit helaas niet verder te onderbouwen. Het is echter wel opvallend dat Priester voor de Zeeuwse eilanden tot dezelfde conclusie gekomen is.[240] Men slaagde hierin ondanks een vrij geringe bemesting, die men echter wist te compenseren door een evenwichtige vruchtopvolging en intensieve grondbewerking.

Toch is hiermee niet alles gezegd. Tot nu toe werd slechts gesproken over bruto-opbrengsten. Het beeld verandert echter enigszins als we kijken naar de hoeveelheid zaaigraan en deze ook in de analyse betrekken. In een aantal boedelinventarissen is namelijk ook de hoeveelheid zaaigoed opgegeven, wat ons in staat stelt de ontwikkeling daarvan in de 18e eeuw te volgen.[241] In de eerste twee decennia van de 18e eeuw ging men gewoonlijk uit van een hoeveelheid zaaigoed van gemiddeld twee zakken per gemet (1,98 hl/ha) voor zowel tarwe als gerst. Afwijkingen van dit gemiddelde kwamen nauwelijks voor. In de tweede helft van de 18e eeuw was de gemiddelde hoeveelheid zaaigraan echter gedaald tot 1,76 hl/ha voor tarwe en 1,8 hl/ha voor gerst. Er kwamen overigens wel vrij grote verschillen voor tussen de diverse bedrijven (voor tarwe liep de hoeveelheid zaaigoed uiteen van 1,49 tot 1,98 hl/ha). Bovendien verschilde binnen bedrijven de hoeveelheid zaaigoed soms per perceel. Zo werd op een boerderij in Groede in 1760 op een bepaald stuk land 1,98 hl/ha tarwe gezaaid, maar op een ander perceel slechts 1,79 hl/ha.[242] Men ging dus niet overal minder zaaien, maar paste de hoeveelheid zaaigoed aan de eisen van het betreffende stuk grond aan. De boeren gingen dus efficiënter werken: waar men met minder zaaigoed toe kon, werd ook minder gezaaid. De hoeveelheid van 1,98 hl/ha was geen standaard meer, maar een bovengrens.

Kennelijk was men er in de eerste helft van de 18e eeuw dus in geslaagd de gemiddelde hoeveelheid zaaigoed met ongeveer 10% te verminderen en toch tenminste gelijke opbrengsten te behalen. De stijging van het aantal rolblokken en eggen met houten tanden, met andere woorden een betere voorbereiding van de akker, hangt hier waarschijnlijk mee samen. De geringere hoeveelheid zaaigoed zal immers een grotere zorg voor het aanleggen van het zaaibed en het inwerken van het graan hebben vereist. Er was dus wel degelijk sprake van een toename van de productiviteit van de grond omdat de opbrengsten toenamen ten opzichte van de gebruikte hoeveelheid zaaigoed. In dit opzicht verschilde West-Zeeuws-Vlaanderen duidelijk van Zuid-Vlaanderen, waar in de 18e eeuw de opbrengsten ook stabiel bleven, maar waar men dit resultaat alleen wist te bereiken door de hoeveelheid zaaigoed juist te vergroten.[243]

Een interessante vraag is nog of kleinere boeren hogere opbrengsten behaalden dan grotere. De veebezetting op grote bedrijven bleek immers lager te zijn dan die op kleine, zodat aangenomen kan worden dat het land van de kleinere boeren beter werd bemest en deze dus mogelijke hogere gewasopbrengsten hadden. Nu betreffen alle beschikbare opbrengstcijfers uit de periode 1740-1850 grote bedrijven, dus aan de hand hiervan

is een vergelijking tussen grote en kleine bedrijven niet mogelijk. Wel kan op grond van het voorgaande worden gesteld dat op de grote bedrijven uitstekende gewasopbrengsten werden behaald. De enige bron die vergelijking tussen grote en kleine bedrijven mogelijk maakt, is de hiervoor al besproken schatting van de oogstopbrengsten te Sint-Anna ter Muiden in 1698. Het blijkt dat daar op de 9 bedrijven met minder dan 10 ha bezaaid land de opbrengst van tarwe ongeveer 10% en die van gerst ongeveer 5% láger was dan op de 8 grotere bedrijven! Het grootste bedrijf van het dorp, met 31 ha bezaaid land, behaalde voor tarwe en gerst opbrengsten die ruim boven het gemiddelde lagen.[244] Er is dus geen enkele aanwijzing dat op kleinere bedrijven hogere gewasopbrengsten werden gehaald. Blijkbaar konden de grote bedrijven de gevolgen van een wat geringere bemesting compenseren door een betere grondbewerking en onkruidbestrijding. Zij konden het zich immers gemakkelijker veroorloven de daarvoor benodigde arbeidskrachten aan te trekken. Ook voor de provincie Zeeland als geheel gold dat de productiviteit op grote bedrijven hoog was.[245]

De werkwijze van de boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen mag dus met recht behoorlijk efficiënt genoemd worden. Dat wordt nog duidelijker als we dit gebied afzetten tegen andere, vergelijkbare streken langs de Vlaamse kust. Hiervóór bleek al dat de tarwe-opbrengsten in de omgeving van Veurne en Bergues veel lager waren dan in Zeeuws-Vlaanderen. De Vlaamse resultaten worden nog treuriger als bedacht wordt dat men daar ook nog meer zaaigoed voor nodig had. De *yield ratio* (de verhouding tussen de hoeveelheid zaaigraan en de opbrengst) bedroeg in de Kasselrij Veurne voor tarwe gemiddeld 1:4 en voor gerst 1:10[246]; in West-Zeeuws-Vlaanderen was dat naar uit bovenstaande cijfers blijkt zelfs in een slecht jaar als 1698 nog altijd respectievelijk 1:8 en 1:16 en in gemiddelde jaren in de 18e eeuw 1:15 en 1:31. Weliswaar werden de opbrengsten in de omstreken van Veurne en Bergues in de tweede helft van de 18e eeuw sterk opgevoerd[247], maar toch bleven de graanopbrengsten hier tot omstreeks 1800 in vergelijking met West-Zeeuws-Vlaanderen uiterst pover.

Mogelijk doe ik de boeren uit de Kasselrij Veurne echter onrecht aan. Doordat zij veel minder land braakten, konden zij meer land bezaaien en dus zal hun opbrengst *per hectare bouwland* hoger zijn geweest. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Nemen we twee denkbeeldige boeren, één uit de Kasselrij Veurne en één uit West-Zeeuws-Vlaanderen, die beiden beschikken over 25 ha bouwland. De West-Zeeuws-Vlaamse boer kan bij de daar geldende vruchtopvolging 7 ha bezaaien met tarwe. Die tarwe brengt in totaal 175 hl op (25 hl per ha met tarwe bezaaid land), dat is 7 hl per per ha bouwland. Van de boer uit de Kasselrij Veurne nemen we aan dat hij geen land braakt en dus 16% meer kan bezaaien dan de Zeeuws-Vlaming. Hij kan dus 8,1 ha tarwe zaaien, die 11 hl/ha of in totaal 89 hl opbrengt. per ha bouwland is dat een kleine 3,6 hl. Op deze wijze berekend wordt het verschil dus kleiner.

Bovendien zijn de opbrengsten uit de Kasselrij Veurne berekend met behulp van de taxaties in boedelinventarissen. Dejongh en Thoen geven aan dat op dergelijke wijze berekende opbrengsten veelal 20 à 25% te laag zijn, omdat bij de taxatie geen rekening werd gehouden met de kosten van oogsten en dorsen en met aftrek van de tienden.[248] De opbrengst van tarwe van de boer uit de Kasselrij Veurne zou dus 4,3 à 4,5 hl per ha bouwland hebben kunnen bedragen. Zelfs dan blijven de opbrengsten van zijn Zeeuws-Vlaamse collega echter nog anderhalf keer zo hoog. Hoe we het ook draaien of keren, de prestaties van de akkerbouw in de Kasselrij Veurne bleven ver achter bij die van de West-Zeeuws-Vlaamse akkerbouw.

Dit alles maakt het interessant om na te gaan waarom de Zeeuws-Vlaamse akkerbouw zo veel beter presteerde dan die in het Frans-Belgische grensgebied. Weliswaar waren de landbouwers in Veurne en omstreken meer op de veehouderij georiënteerd, maar ze bezaten toch ook veel bouwland (41% van het areaal).[249] Nu was de kwaliteit van de grond in een groot deel van de kasselrij Veurne minder dan die in West-Zeeuws-Vlaanderen – er kwam daar veel kalkarm oudland voor – maar het bouwland bevond zich er steeds op de betere, jongere en meer kalkhoudende gronden.[250] Toch slaagde men er in Veurne en omstreken niet in dit potentieel goed te benutten. Een van de oorzaken daarvan is al door Vandewalle aangeduid: er werd in de polders van het Veurnse niet of nauwelijks gebraakt.[251] De polders van de kasselrij Veurne waren vrij laag gelegen en hadden problemen met de ontwatering.[252] In het voorgaande hebben we gezien dat dit een slechte invloed kon hebben op de structuur van de bodem. In West-Zeeuws-Vlaanderen werd daarom de grond tijdens het braakjaar intensief bewerkt om de structuur te verbeteren; in de omstreken van Veurne was dit door het vrijwel ontbreken van de braak niet mogelijk. Ook de onkruidbestrijding die tijdens het braakjaar mogelijk was door het land veelvuldig te ploegen, moesten de Veurnse akkers dientengevolge ontberen. Opheffing van de braak was zinvol op de zandgronden van het zuiden van Vlaanderen, waar de ontwatering geen problemen opleverde en het onkruid kon worden bestreden door het inzetten van veel arbeid, maar op de grote, van loonarbeid afhankelijke, hoeven in de Vlaamse polderstreek werkte het afschaffen van de braak contraproductief.

Een andere oorzaak van de slechte prestaties van de akkerbouw in Veurne en omgeving was het ontbreken van een uitgebalanceerde vruchtopvolging. Uit wat Vandewalle hierover heeft gepubliceerd, blijkt dat de vruchtopvolging hier volkomen vrij was.[253] De opvolging van consumptieve graangewassen door peulvruchten die de vruchtbaarheid en de structuur van de grond verbeterden, werd hier niet stelselmatig toegepast. In vergelijking met de akkerbouw in de Belgische en Franse delen van de Vlaamse kustvlakte stond die in het Nederlandse gedeelte van dat gebied op een zeer hoog peil.

5.5. BESLUIT

Aan het eind van dit hoofdstuk kan worden geconcludeerd dat de agrarische bedrijfsvorm (de wijze waarop en het doel waartoe het landbouwbedrijf is georganiseerd) in het tijdvak 1650-1850 een langzaam verlopend veranderingsproces heeft ondergaan, dat tijdens de eerste helft van de 18e eeuw tijdelijk versnelde.

De veranderingen in de technische aspecten van de bedrijfsvorm waren veel minder opvallend dan die in de bedrijfsgroottestructuur en de eigendom van de grond. De verhouding bouwland:grasland veranderde niet en ook het aandeel van de braak bleef tot ver in de 19e eeuw ongewijzigd. De meest opvallende wijziging in het bouwplan die kon worden geconstateerd, was een uitbreiding van de tarweteelt van 24 tot 30% van het areaal bouwland, een verschuiving die zich voordeed vanaf ongeveer 1720 en die ten koste ging van de teelt van haver en gerst. Men ging meer tarwe verbouwen omdat vanaf het begin van de 18e eeuw het graan vooral werd uitgevoerd naar Holland en Zeeland. In tegenstelling tot Vlaanderen, waar de export voorheen op gericht was, bestond daar meer vraag naar tarwe dan naar haver en gerst.

Belangrijker nog was dat de boeren door het accent te verschuiven naar de tarweteelt trachtten de geldelijke opbrengst van hun land te verhogen omdat tarwe per hectare meer geld in het laatje bracht. Deze reactie op de dalende trend kwam, zoals bleek, meer voor in deze periode. Ook in de Over-Betuwe en in Zuid-Limburg gingen boeren meer tarwe verbouwen, terwijl men in Noord-Zeeland de teelt van de veel geld opbrengende meekrap uitbreidde. De tarweteelt bood bovendien mogelijkheden tot speculatie als door slechte oogsten de prijzen opliepen. Bij granen als gerst en haver waren deze mogelijkheden veel kleiner omdat de vraag naar deze niet-broodgranen veel elastischer was.

De uitbreiding van de teelt van tarwe, ook al betrof deze maar 6% van het areaal, had ook gevolgen voor andere onderdelen van het landbouwbedrijf. Ten eerste moest de teelt van de andere granen worden ingekrompen. De West-Zeeuws-Vlaamse boeren hielden namelijk gedurende de gehele periode van 1650 tot 1850 vast aan een vruchtopvolgingssysteem waarin ongeveer de helft van het areaal kon worden beteeld met graan. Meer tarwe verbouwen betekende dus de teelt van andere granen, vooral haver, inkrimpen. De vermindering van de haverteelt leidde er dan weer toe dat er minder paardenvoer beschikbaar kwam, zodat men meer paardebonen moest gaan verbouwen en als gevolg daarvan de erwtenteelt moest inkrimpen omdat ook de omvang van het totale areaal peulvruchten min of meer vast lag.

Het gedurende tweehonderd jaar vasthouden aan eenzelfde vruchtopvolging, die overigens niet als een rigide systeem moet worden gezien, moet echter niet worden beschouwd als een uiting van conservatisme. Het ging hier om een evenwichtig systeem, waarin consumptieve teelten wer-

den opgevolgd door peulvruchten die stikstof aan de bodem toevoegden. Bovendien werd door intensieve bewerking gedurende het braakjaar de structuur van de grond verbeterd en het onkruid bestreden. Bij de toenmalige stand van de techniek ging het om een goed systeem dat heel wat beter functioneerde dan de akkerbouwmethoden elders in de Vlaamse kustvlakte. Men slaagde er in West-Zeeuws-Vlaanderen zelfs in om gedurende de 18e eeuw de hoeveelheid zaaigoed te verminderen en toch de gewasopbrengsten op hetzelfde, hoge peil te houden. Overigens was het stelsel niet geheel onveranderlijk; in de eerste helft van de 19e eeuw werd de oppervlakte braak langzaam maar zeker ingekrompen ten behoeve van de teelt van groenvoedergewassen.

Het zwaardere accent op de tarweteelt had ook gevolgen voor de grondbewerking. Omdat tarwe een consumptief gewas is dat veel voedingsstoffen aan de bodem onttrekt, moet hiervoor de grond goed worden verzorgd. In de loop van de 18e eeuw werd derhalve de grond steeds intensiever bewerkt. Vooral tijdens het braakjaar werd steeds meer geploegd en geëgd om de structuur van de grond te verbeteren en het onkruid te bestrijden. Dit had tot gevolg dat de boeren in het gebied in de loop der tijd steeds meer ploegen en eggen in hun bezit hadden. Merkwaardig genoeg nam het aantal paarden slechts in geringe mate toe. Blijkbaar ging men ging dus efficiënter werken en meer doen met ongeveer evenveel paarden.

Het verbouwen van meer tarwe maakte ook het vergroten van de mestgift noodzakelijk. Hierin lijkt echter niet veel verandering te zijn gekomen. De veestapel die voor de stalmest moest zorgen nam slechts weinig in omvang toe en andere vormen van bemesting – bijvoorbeeld vergroting van de stikstofgift middels de teelt van meer klaver – werden in de 18e eeuw nog nauwelijks toegepast. Men vertrouwde op een stalmestgift één keer per zes jaar, aangevuld met de door de peulvruchten aan de grond toegevoegde stikstof en de extra organische stof van de lange stoppel van het met de sikkel gesneden graan. Wel werd de hoeveelheid stalmest die iedere zes jaar op het land werd gebracht, in de 18e eeuw vergroot.

Tijdens de depressie van de jaren 1710-1760 slaagden de boeren erin ook de arbeidsproductiviteit te verhogen. Het aantal arbeidskrachten per 100 ha landbouwgrond nam af en bovendien werd waarschijnlijk een deel van de plaatselijke arbeiders vervangen door trekarbeiders. Deze laatsten waren voor de boeren veel goedkoper, omdat ze slechts enkele maanden per jaar hoefden te worden betaald. De verhoging van de arbeidsproductiviteit werd onder andere bereikt door het afstoten van nevenwerkzaamheden zoals het maken van kaas, het brouwen van bier en het bewerken van het vlas. Deze ontwikkeling komt overeen met het *'specialization model'* van De Vries, waarin boeren op marktprikkels reageren door nevenactiviteiten af te stoten en zich te specialiseren in de productie van die goederen waarvoor hun bedrijven het meest geschikt zijn.[254]

De West-Zeeuws-Vlaamse boer blijkt er in de eerste helft van de 18e

eeuw voor te hebben gekozen vooral díe productiefactor in te zetten waarvan de relatieve factorprijs laag was: grond. De bedrijfsgrootte nam hierdoor toe. Op de relatief dure factor arbeid werd zo veel mogelijk bezuinigd. Dit leidde echter niet tot extensivering van de bedrijfsvoering. Er werd intensief geploegd, geëgd en gewied, iets wat door de uitbreiding van de veeleisende tarweteelt steeds noozakelijker werd. Priester heeft het karakter van het 'oude' Zeeuwse boerenbedrijf goed aangeduid met de uitdrukking 'intensieve grootschaligheid'.[255] Men trachtte vooral te bezuinigen door het afstoten van niet-agrarische activiteiten en het aantrekken van goedkopere arbeiders (trekarbeiders). Ook met kapitaal werd zo zuinig mogelijk omgesprongen. Vooral grootvee (paarden en runderen) werd spaarzaam ingezet. Op het bewerken van de grond werd echter niet bezuinigd.

Er zijn in dit hoofdstuk ook enkele factoren aan de orde gekomen die (voor een deel) kunnen verklaren waarom de grotere boeren het tijdens de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw beter deden dan de kleine en middelgrote boeren. De eerstgenoemde boeren hadden relatief minder paarden, minder melkvee en minder personeel, waardoor ze efficiënter en goedkoper konden werken. Bovendien beschikten de grote bedrijven over ouder, fysiek sterker en ervarener personeel om voor werkzaamheden als het mennen van graan als een goed functionerend team te kunnen inzetten. De grote boeren konden het werk organiseren en er toezicht op houden, terwijl kleine boeren meestal zelf moesten meewerken. De taak van het toezichthouden kon worden beperkt door het toepassen van prestatielonen voor een deel van het werk, waardoor geen controle van de kwantiteit, maar uitsluitend nog van de kwaliteit van het werk nodig was.

De gehele periode 1650-1850 overziend kan met De Hullu worden geconstateerd dat er sprake was van 'een langzaam voortschrijdende ontwikkeling ... geenszins van een omwenteling in snel tempo voltrokken, een revolutie als het ware, gelijk men die sinds ongeveer 1890 heeft beleefd'.[256] De veranderingen die kunnen worden geconstateerd, betekenden geen breuk met het verleden. Het gedrag van de boeren was gericht op continuïteit. Men richtte zich op het perfectioneren van een systeem dat waarschijnlijk al sinds de bedijkingen van het begin van de 17e eeuw bestond. Dit systeem bleek uitstekend te functioneren en zorgde voor hoge graanopbrengsten waardoor dit gebied in de 18e eeuw tot de meest productieve landbouwgebieden van de Nederlanden behoorde.

Hoe bescheiden de veranderingen die hier zijn gebleken ook waren, toch is het opvallend dat ze zich vrijwel allemaal hebben voorgedaan in de eerste helft van de 18e eeuw; in de rest van de onderzochte periode valt veel minder verandering te constateren. De lage graanprijzen hebben dus kennelijk een versnellend effect gehad op het veranderingsproces van de technische aspecten van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw. Maar ook in

de commerciële aspecten van het boerenbedrijf deden zich in deze jaren belangrijke veranderingen voor.

6. BOER EN KOOPMAN

In de loop van de 18e eeuw ontstond in West-Zeeuws-Vlaanderen een bovenlaag in de bevolking die zich als een agrarische elite ging manifesteren. Een groep grote boeren slaagde er niet alleen in de agrarische depressie van de eerste helft van die eeuw te overleven en een deel van de kleinere bedrijven aan hun eigen hofsteden toe te voegen, maar wist bovendien ook eigenaar te worden van de grond. Het vorige hoofdstuk heeft één van de oorzaken van die ontwikkeling aan het licht gebracht: de grootste boeren produceerden efficiënter en goedkoper. Dit kan wel verklaren waarom de grotere boeren een ruimere winstmarge hadden en daardoor de crisis gemakkelijker konden doorkomen, maar het is nauwelijks aannemelijk dat deze grotere marge zoveel extra inkomen opleverde dat ze er *ook* boerderijen en *land voor konden kopen*.

Er was meer aan de hand: grotere boeren hadden niet alleen kostenvoordelen, maar konden ook effectiever gebruikmaken van de kansen die werden geboden door de markt. Zo is er in de literatuur al vaker op gewezen dat grotere boeren forse winsten konden maken wanneer er schaarste ontstond door slechte oogstopbrengsten.[1] Kleine boeren konden in zulke jaren vaak niets op de markt afzetten of moesten zelfs graan kopen. Grotere boeren hadden zelfs in slechte oogstjaren meestal nog wel een overschot dat kon worden verkocht. Doordat in jaren van schaarste de graanprijzen buitenproportioneel stegen, konden deze grote boeren dan zeer grote winsten behalen. Ze moesten dan natuurlijk wel voldoende kapitaalkrachtig zijn om de opbrengst van de oogst vast te kunnen houden totdat hij voor een zo hoog mogelijke prijs kon worden verkocht.

Daarnaast moesten deze boeren over een zekere commerciële instelling en bepaalde kennis en vaardigheden beschikken om te willen en kunnen streven naar zo hoog mogelijke inkomsten. Dit betekent echter niet dat we ze zonder meer als *profit maximizers* kunnen karakteriseren. In het vorige hoofdstuk heb ik al aangeduid dat het niet realistisch is dit voor boeren uit de vroeg-moderne tijd aan te nemen, maar dat ze in hun streven naar bestaanszekerheid wel degelijk verplicht waren tot een zekere mate van economisch rationeel handelen. Bovendien moet niet worden vergeten dat de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw al vanaf de herdijkingen van de eerste helft van de 17e eeuw werd gedomineerd door grote en middelgrote bedrijven die hoofdzakelijk voor de markt produceerden. Er bestond hier dus van meet af aan een commerciële traditie. Boeren die vooral voor de markt produceren, kunnen immers niet overleven als ze zich niet aanpassen aan de eisen van de markt. De vraag is echter of die commerciële attitude zo ver ging, dat men ook trachtte in te spelen op de (te verwachten) prijsfluctuaties op de markt. Voor dit laatste moest men ook over de nodige kennis van zaken beschikken. Men moest kennis kunnen nemen van de prijsontwikkeling op de belangrijkste markten en moest in

staat zijn om inzicht te krijgen in de resultaten van het eigen bedrijf. Hiervoor was het kunnen lezen, schrijven en rekenen weliswaar geen *conditio sine qua non*, maar wel een zeer belangrijk hulpmiddel.

Om vast te kunnen stellen of de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers inderdaad van de mogelijkheden van de markt gebruik maakten, zal ik in dit hoofdstuk de handel in landbouwproducten en de rol van de boeren daarin analyseren. Eerst wordt gekeken naar de omvang en de bestemming van de uitvoer van landbouwproducten vanuit dit gebied. Vervolgens zal worden bezien welke rol de boeren speelden in de handel in hun producten. Hierna zal ik de alfabetiseringsgraad van de boeren en hun leescultuur onderzoeken. Het kunnen lezen, schrijven en rekenen is vereist om een boekhouding te kunnen bijhouden en dat laatste is weer een indicatie voor het bestaan van een commerciële instelling bij de boeren. Ook kennis van wat de boeren lazen is hier van belang. Dit kan ook weer aanwijzingen opleveren over hun manier van denken en over de mate waarin ze kennis namen van nieuwe ontwikkelingen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de bespreking van de bedrijfsresultaten van enkele boerenbedrijven. In deze laatste paragraaf zullen we zien welke uitkomsten het intentioneel handelen van individuele boeren had voor hun bedrijven.

6.1. DE UITVOER VAN LANDBOUWPRODUCTEN

Over de uitvoer van landbouwproducten vanuit Zeeuws-Vlaanderen vóór het eind van de 17e eeuw is weinig bekend. Incidentele vermeldingen in notariële akten en boedelbeschrijvingen wijzen er echter op dat de uitvoer vooral naar Vlaanderen ging.[2] Over de periode vanaf 1693 weten we echter veel meer. Dit wordt veroorzaakt door de pogingen van het gewest Zeeland om de eigen graanproducenten te beschermen tegen 'buitenlandse' concurrentie.

In 1684 namen de Staten van Zeeland een besluit waarover in Holland en de Zuidelijke Nederlanden grote beroering ontstond: er zou voortaan tol geheven worden op alle granen en wijnen die werden vervoerd over de Zeeuwse stromen.[3] Ook in Staats-Vlaanderen was de opwinding groot, niet eens zozeer omdat de uitvoer naar Holland en Zeeland door deze maatregel werd getroffen. Wel echter omdat de Zeeuwen het begrip 'passeren over de Zeeuwse stromen' wel zeer ruim opvatten. Zelfs graan dat over land vervoerd werd van Sluis naar Eeklo en dus zelfs niet in de buurt van 'de Zeeuwse stromen' kwam, werd aangeslagen.[4] Hierdoor werd de voor de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw belangrijker export naar Vlaanderen getroffen. Ondanks alle protesten hielden de Zeeuwse Staten voet bij stuk en zijn ze deze tol tot het eind van de Republiek blijven heffen.

In de integraal bewaard gebleven rekeningen van het kantoor van de Zeeuwse tol te Sluis zijn vanaf 1693 de geheven tolgelden op landbouw-

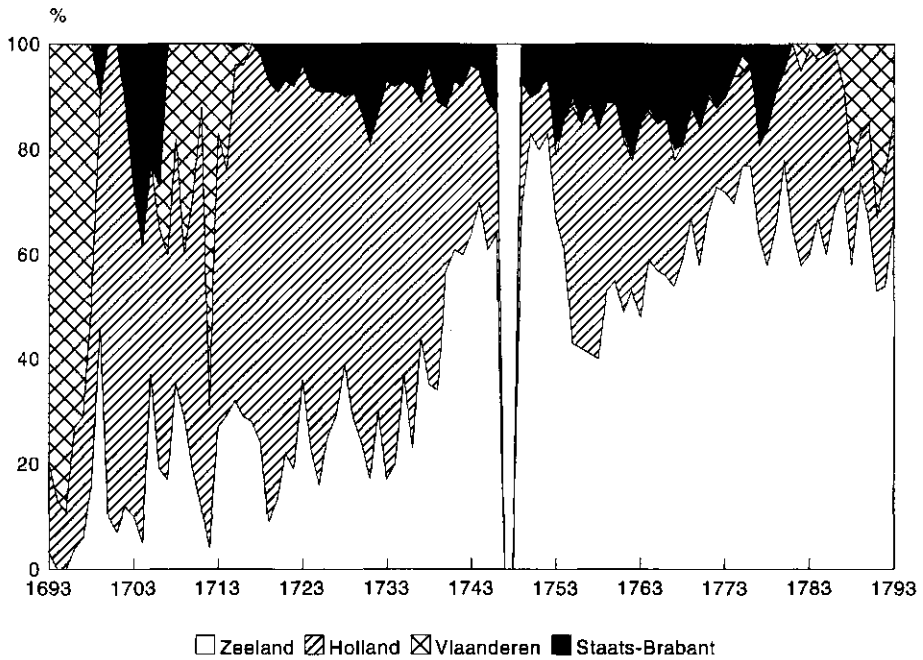
producten verantwoord. Vermeld wordt steeds de naam van schipper of handelaar die aangifte had gedaan van de vervoerde goederen, alsmede de hoeveelheid en de bestemming van de producten. Hierdoor is het mogelijk na te gaan waarheen akkerbouwgewassen en vee vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen werden uitgevoerd en welke veranderingen er in de loop van de tijd in de bestemmingen optraden.

Voor het traceren van veranderingen in het volume van de export zijn de rekeningen van het Sluise tolkantoor helaas niet bruikbaar. Dit komt doordat schippers ook aangifte van de vervoerde goederen konden doen in Aardenburg, Vlissingen of Middelburg. Slechts een deel van de West-Zeeuws-Vlaamse export werd dus in Sluis geregistreerd. Bovendien nam dat deel in de loop van de 18e eeuw af doordat de havens langs de Westerschelde (Hoofdplaat en vooral Breskens) steeds belangrijker werden en de schippers uit deze plaatsen niet de omweg over Sluis maakten maar hun tol betaalden in Vlissingen of Middelburg. Het bewerken van de rekeningen van alle vier de tolkantoren zou te arbeidsintensief zijn geweest en bovendien zijn de rekeningen van de kantoren in Aardenburg en Vlissingen vaak onvoldoende gespecificeerd.

Van het tolkantoor te Sluis bestaat echter een prachtige serie zeer gedetailleerde rekeningen van 1693 tot 1793 met slechts een onderbreking in de jaren 1747 en 1748, toen de Fransen de export uit Staats-Vlaanderen verboden hadden.[5] Aan de betrouwbaarheid van deze bron zal ongetwijfeld enige afbreuk zijn gedaan door smokkel, maar aangenomen dat er in de omvang van de smokkel in de loop der jaren geen grote veranderingen optraden, blijft de bron goed bruikbaar. Hij is immers vooral interessant waar het gaat om de bestemming van de export; het totale volume van de uitvoer zou er ook zonder de vertekening door smokkel niet uit kunnen worden afgeleid. Wel zal er in het onderstaande rekening mee moeten worden gehouden dat de exportbestemming Vlaanderen wellicht wat ondervertegenwoordigd is, omdat de smokkel naar dit gebied vanuit Zeeuws-Vlaanderen eenvoudig was.

De gegevens over de bestemming van de export van granen, peulvruchten en koolzaad zijn verwerkt in grafiek 6.1. Deze grafiek toont de procentuele aandelen van vier bestemmingen – Zeeland, Holland, Vlaanderen en Staats-Brabant – in de totale uitvoer van deze akkerbouwgewassen vanuit Sluis. Andere bestemmingen dan deze vier gebieden worden in de rekeningen nooit genoemd. Uit de grafiek wordt duidelijk dat Vlaanderen aan het eind van de 17e eeuw zonder meer het belangrijkste afzetgebied was voor de landbouw in westelijk Staats-Vlaanderen. Tot 1698 was rond de 80% van het via Sluis uitgevoerde graan bestemd voor de markten van Vlaanderen, vooral die van Brugge en mindere mate ook die van Gent. Hiervoor bleek al dat ook de schaarse gegevens over de graanuitvoer van vóór 1693, ontleend aan boedelinventarissen en notariële akten, erop wijzen dat Vlaanderen destijds de belangrijkste exportbestemming was. De politieke scheiding van Vlaanderen die zich in 1604 had voltrokken, had

GRAFIEK 6.1. Bestemming van de uitvoer van granen, peulvruchten en koolzaad, 1693-1793

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

dus in de 17e eeuw nauwelijks economische gevolgen. De boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen bleven produceren voor de Vlaamse markt. Dit stemt overeen met de uitkomsten van het onderzoek van Enthoven, waaruit blijkt dat zelfs tijdens de Opstand de handel tussen noord en zuid in de Scheldedelta afgezien van enkele korte onderbrekingen gewoon werd voortgezet.[6] Er lijkt in dit opzicht sprake te zijn van een sterke continuïteit. Ook in de 16e eeuw werd graan uit dit gebied niet naar Holland uitgevoerd.[7] Zeeuws-Vlaanderen was en bleef een graanschuur voor de Vlaamse steden.

In 1698 voltrok zich echter een drastische omslag. De oorzaak daarvan was een verbod op de uitvoer van graan en peulvruchten naar gebieden buiten de Verenigde Nederlanden dat op 16 oktober 1698 was uitgevaardigd door de Staten-Generaal om voedselschaarste na de slechte oogst van dat jaar te voorkomen.[8] Zulke exportverboden waren al vaker afgekondigd, maar meestal werden ze na enkele maanden, als de situatie was verbeterd, weer ingetrokken en hadden ze dus geen gevolgen voor de langere termijn. Het verbod van 1698 is echter jarenlang van kracht gebleven. Weliswaar werd in 1700 de uitvoer van haver en peulvruchten weer toegestaan, maar deze verzachting werd in 1701 alweer opgeheven.[9] De reden

waarom dit uitvoerverbod zo lang werd gehandhaafd, was waarschijnlijk de dreiging van oorlog met Spanje en Frankrijk. Toen deze oorlog in 1702 uiteindelijk uitbrak, bleef het uitvoerverbod natuurlijk gehandhaafd. Pas nadat Vlaanderen in 1708 geheel was bezet door troepen van de Republiek en haar bondgenoten, werd uitvoer naar Vlaanderen weer toegestaan. Vlaanderen was toen immers geen vijandelijk gebied meer. In de resterende jaren van de oorlog – tot 1713 – werd inderdaad weer graan uitgevoerd naar het zuiden. Het ging hier vooral om grote hoeveelheden gerst en haver voor het leger. De gewone handelscontacten van voor 1698 waren door het tien jaar durende exportverbod kennelijk verbroken. Na de Spaanse Successieoorlog werd zeventig jaar lang geen graan meer uitgevoerd naar Vlaanderen (hoewel dat sinds het einde van de oorlog volkomen legaal was). Daarnaast zal ook het feit dat de Zuidelijke Nederlanden hoge invoerrechten hieven op graan de animo voor export naar dit gebied hebben doen afnemen.[10] Er is nog wel naar Vlaanderen gesmokkeld. Zo werd in 1739 iemand uit Heille betrapt toen hij een voer vlas over de grens wilde smokkelen[11], maar smokkel is in de tolrekeningen natuurlijk niet terug te vinden.

Waarschijnlijk zal ook de vraag naar Zeeuws-Vlaams graan in Vlaanderen in de 18e eeuw zijn afgenomen. In de 17e eeuw was Vlaanderen steeds het slagveld geweest voor de vele oorlogen die toen in Europa werden gevoerd. Gedurende de relatief vreedzame 18e eeuw kon de Vlaamse landbouw zich echter herstellen. Vlaanderen kon toen in zijn eigen behoeften aan graan voorzien en op den duur konden de Zuidelijke Nederlanden, zoals al bleek in hoofdstuk 3, zelfs graan gaan uitvoeren naar het noorden.

Vanaf eind 1698 moesten de Zeeuws-Vlaamse boeren en graanhandelaren dus een andere afzetmarkt zoeken voor hun akkerbouwgewassen. In de tolrekeningen van de eerste jaren van de 18e eeuw worden de meest uiteenlopende bestemmingen vermeld: Middelburg, Vlissingen, Rotterdam, Dordrecht, Delft, Amsterdam, Leiden, etc. Uiteindelijk werd Rotterdam de voornaamste markt voor het Zeeuws-Vlaamse graan, een positie die deze stad tot 1740 zou behouden. Mogelijk werd dit veroorzaakt door het feit dat de Zeeuws-Vlamingen al contacten hadden in Rotterdam. Vlas en koolzaad werden al vóór 1698 hoofdzakelijk in Rotterdam verkocht. Zeeuws-Vlaamse handelaren en Rotterdamse makelaars kenden elkaar dus al, wat het aanknopen van nauwere betrekkingen zal hebben vergemakkelijkt. Ongetwijfeld zal ook het feit dat de Rotterdamse graanbeurs de belangrijkste van Zuidwest-Nederland was, een rol hebben gespeeld. De Rotterdamse beurs voorzag een groot gebied van graan en op deze grote beurs was waarschijnlijk ook veel deskundigheid aanwezig bij de makelaars.

Omstreeks 1740 voltrok zich opnieuw een omslag. Deze is heel wat moeilijker te verklaren dan die van veertig jaar tevoren. Middelburg nam de functie van stapelplaats voor het Zeeuws-Vlaamse graan over van Rot-

terdam. Alleen vlas en koolzaad bleef men volgens traditie naar Rotterdam verzenden. Vóór 1700 waren de handelscontacten tussen Zeeuws-Vlaanderen en Zeeland relatief bescheiden geweest. Vanaf 1740 echter wist Middelburg – andere Zeeuwse steden speelden hierbij geen rol – de handel in graan uit Staats-Vlaanderen naar zich toe te trekken, ten koste van het machtige Rotterdam. Tot de Franse tijd zou Middelburg de stapelplaats van het Zeeuws-Vlaamse graan blijven. De oorzaak van deze omslag was waarschijnlijk gelegen in veranderingen in de verhoudingen tussen boeren, tussenhandel en makelaars. In de volgende paragraaf, waarin de organisatie van de graanhandel wordt besproken, zal ik hierop dieper ingaan.

Vanaf het eind van de Spaanse Successieoorlog werd ook een bescheiden, maar niet onbelangrijk deel (ca. 10%) van het Zeeuws-Vlaamse graan uitgevoerd naar Staats-Brabant. Dit gebeurde vrijwel geheel voor rekening van 'Oosterhouters', schippers-kooplieden die graan – vooral gerst – rechtstreeks van de boer kochten en dit naar Staats-Brabant vervoerden. Hun naam hadden ze te danken aan hun plaats van herkomst: ze kwamen vrijwel allen uit het Brabantse Oosterhout.

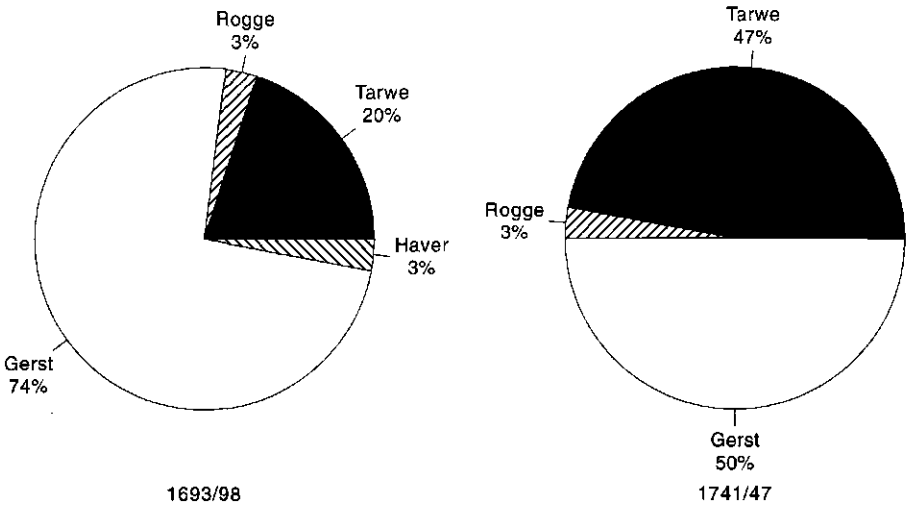
In de eerste helft van de 18e eeuw veranderde niet alleen de bestemming, maar ook de samenstelling van de uitvoer. Jammer genoeg is de samenstelling van die uitvoer maar ten dele te achterhalen omdat in de meeste tolrekeningen de inkomsten uit de heffing op granen en peulvruchten niet zijn uitgesplitst per gewas. In enkele jaren is dat echter wel gedaan en daardoor is het mogelijk de samenstelling van de graanuitvoer in de jaren 1693/98 te vergelijken met die in de jaren 1741/46. Het resultaat van deze vergelijking is weergegeven in grafiek 6.2. Daarin is voor elk van de vier belangrijkste granen aangeduid hoeveel procent van het totale volume van de uitvoer van granen dit gewas in beide perioden uitmaakte.

Uit de grafiek blijkt hoezeer de samenstelling van de graanuitvoer tussen het eind van de 17e en het midden van de 18e eeuw grondig is gewijzigd. In de eerste periode maakte gerst nog bijna drie kwart van de totale graanuitvoer uit, in het tweede tijdvak was dit gedaald tot de helft. Tegelijkertijd was het aandeel van tarwe meer dan verdubbeld, terwijl de uitvoer van haver had opgehouden. Als rekening wordt gehouden met het feit dat tarwe ongeveer twee keer zo duur was als gerst, dan blijkt dat in de jaren 1741/46 tarwe in geld uitgedrukt verreweg het belangrijkste exportproduct van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw was geworden.

In de eerste decennia van de 18e eeuw heeft men in dit gebied de uitvoer van gerst en wat tarwe naar Vlaanderen vervangen door de uitvoer van gerst, maar vooral ook tarwe naar Holland en Zeeland. Deze verandering in de export stemt overeen met de verschuivingen in het bouwplan die in het vorige hoofdstuk zijn gebleken: de teelt van gerst en haver werd ingekrompen ten gunste van de tarweteelt.

Om een idee te krijgen van het totale volume van de tarwe-export uit

GRAFIEK 6.2. Samenstelling van de graanuitvoer, 1693/98 en 1741-47 (in % van het totale volume)

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

West-Zeeuws-Vlaanderen, heb ik voor twee peiljaren, 1700 en 1795, een raming gemaakt van de uitvoer. Daarbij heb ik aangenomen dat 90% van het belastbare land in gebruik was als landbouwgrond en dat daarvan weer vijf zesde bouwland was. Verder is er van uitgegaan dat 1.500 ha van het bouwland in het dekzandgebied lag en dat daarvan 10% werd bezaaid met tarwe, terwijl op de overige op de klei gelegen grond in 1700 24% en in 1795 30% met tarwe was ingezaaid. De hoeveelheid zaaigoed is gesteld op 10% van de opbrengst. De lokale consumptie van tarwe is voor 1700 gesteld op 2,5 hectoliter per persoon per jaar en voor 1795 op 1,8 hectoliter per hoofd.[12] Voor 1700 is een hogere tarweconsumptie aangenomen omdat in dat jaar de consumptie van aardappelen nog minimaal zal zijn geweest.[13] Tenslotte is voor de berekening uitgegaan van een oogstopbrengst van 20 hectoliter tarwe per hectare. Omdat in het vorige hoofdstuk is gebleken dat er in de 18e eeuw geen grote veranderingen in de fysieke opbrengsten van tarwe zijn opgetreden, is voor beide jaren van dezelfde opbrengst uitgegaan. Zo komen we tot de uitkomsten die zijn weergegeven in tabel 6.1.

Op grond van deze vrij conservatieve schatting (20 hl/ha is voor dit gebied een vrij lage opbrengst) kan worden aangenomen dat West-Zeeuws-Vlaanderen omstreeks 1700 ruim 1.000 last (van 30 hl) tarwe kon exporteren en dat de tarwe-uitvoer rond 1795 meer dan verdubbeld was tot ongeveer 2.200 last per jaar. Hieruit blijkt dat een deel van de achteruitgang van de graanaanvoer vanuit het Oostzeegebied naar Amsterdam tussen het midden van de 17e en het midden van de 18e eeuw die door Faber is

TABEL 6.1. Raming van de uitvoer van tarwe uit West-Zeeuws-Vlaanderen, omstreeks 1700 en 1795

	ca. 1700	ca. 1795
Areaal tarwe	3.450 ha	5.100 ha
Opbrengst	69.000 hl	102.000 hl
Af: zaaigoed	6.900 hl	10.200 hl
Af: lokale consumptie	31.900 hl	23.400 hl
Mogelijke uitvoer	30.200 hl	68.400 hl

Toelichting: de wijze van berekening is aangegeven in de tekst.

geconstateerd, werd gecompenseerd door een toename van de invoer van graan uit Staats-Vlaanderen.[14]

Een jaarlijkse uitvoer omstreeks 1795 van ongeveer 2.200 last tarwe stemt overeen met contemporaine ramingen van de tarwe-uitvoer van Zuidwest-Nederland. Districtscommissaris Jacob Hennequin schatte de export van tarwe vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen in 1816 op 1.860 last. Hij ging daarbij echter uit van de lage opbrengst van dat jaar: 18 hl/ha.[15] Bij een opbrengst van 20 hl/ha zou Hennequin met zijn berekeningen zijn uitgekomen op een export van 2.160 last, vrijwel evenveel als hier is geraamd. In een rapport van de gouverneur van Zeeland uit 1808 werd gesteld dat vóór de sluiting van de grens in 1795 jaarlijks 6.000 last graan uit Staats-Vlaanderen in Middelburg werd aangevoerd.[16] Aangenomen dat daarvan ongeveer de helft tarwe was en dat ongeveer een kwart van de Zeeuws-Vlaamse tarwe naar andere bestemmingen werd uitgevoerd (zie grafieken 6.1 en 6.2), zou de tarwe-uitvoer van heel Staats-Vlaanderen omstreeks 1795 ongeveer 4.000 last hebben bedragen. In het rapport uit 1808 werd de tarwe-uitvoer van de Zeeuwse eilanden geschat op ongeveer 6.400 last.[17] De Zeeuwse tarwe-export zou dan aan het eind van de 18e eeuw in totaal dus een kleine 11.000 last hebben bedragen.

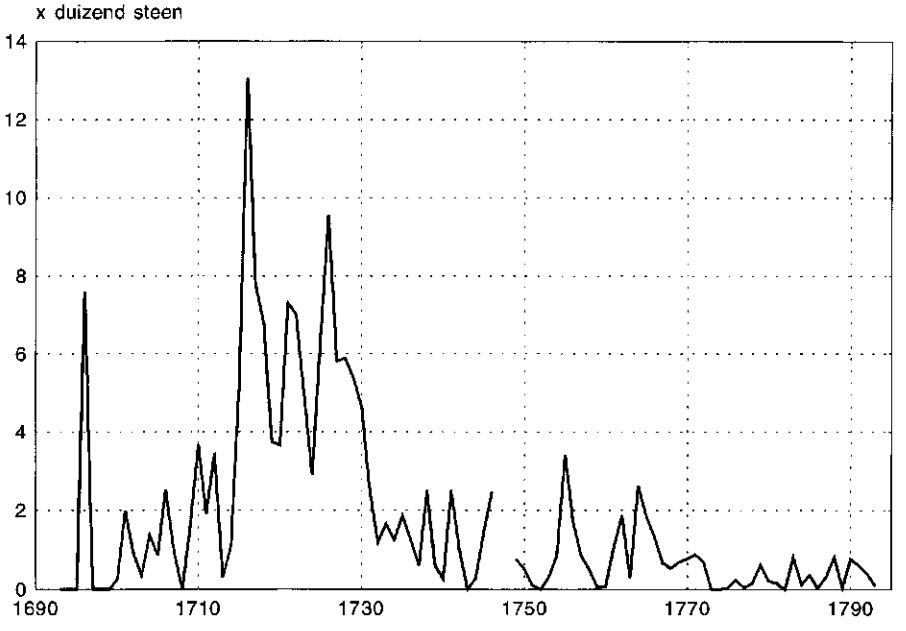
Priester heeft de tarwe-uitvoer van heel Zeeuws-Vlaanderen rond 1795 geraamd op ongeveer 4.400 last.[18] Als mijn schatting juist is, zou daarvan dan ongeveer de helft uit West-Zeeuws-Vlaanderen afkomstig zijn geweest. Aangezien de oppervlakte cultuurgrond in het oosten van Zeeuws-Vlaanderen iets groter was dan in het westen, maar in het oosten minder tarwe werd verbouwd[19], is het aannemelijk dat de tarwe-export uit beide delen van Zeeuws-Vlaanderen inderdaad ongeveer even groot was. Priester komt voor de export van tarwe vanaf de Zeeuwse eilanden in 1795 echter op een veel lager cijfer dan het rapport uit 1808, namelijk maximaal ongeveer 3.200 last. De totale Zeeuwse uitvoer zou volgens hem omstreeks 1795 dus ten hoogste 7.500 last hebben kunnen bedragen.[20] Gezien het feit dat Priester's berekening van de tarwe-uitvoer van de Zeeuwse eilanden op betrouwbare data berust[21], lijkt het raadzaam om van zijn voorzich-

tiger raming uit te gaan. Hoe dan ook, deze cijfers bevestigen toch wel De Vries' opvatting dat het zuidwestelijk akkerbouwgebied in de 18e eeuw een zeer belangrijke tarweleverancier voor de bevolking van West-Nederland was.[22]

Na deze beschouwing over de graanuitvoer, zullen we nu die van een aantal andere landbouwproducten gaan bekijken. Van twee gewassen is de uitvoer lange tijd afzonderlijk geregistreerd in de tolrekeningen. Het betreft de handelsgewassen vlas en koolzaad. Grafiek 6.3 toont de uitvoer van vlas in 'steen' (een gewichtseenheid van 2,3 kg) van 1693 tot 1793. Ook bij de vlasuitvoer valt een overeenkomst waar te nemen met de ontwikkeling van het bouwplan. Na 1730 nam de teelt van vlas sterk af en hetzelfde gebeurde blijkens de grafiek met de export. Deze ontwikkeling zou niet doen vermoeden dat Zeeuws-Vlaanderen vanaf het eind van de 19e eeuw het belangrijkste vlas verbouwende gebied van Nederland zou worden.[23]

Overigens was zelfs in de 'topjaren' 1715-30 de uitvoer van vlas vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen niet bijzonder omvangrijk. In het vorige hoofdstuk heb ik aangenomen dat een groot deel van het hier verbouwde vlas bestemd was voor bewerking ter plaatse en grafiek 6.3 bevestigt dit. Het waren blijkbaar vooral de lokale spinners en wevers die het West-Zeeuws-Vlaamse vlas verwerkten. Alleen het surplus dat overbleef nadat aan de lo-

GRAFIEK 6.3. De uitvoer van vlas, 1693-1793

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

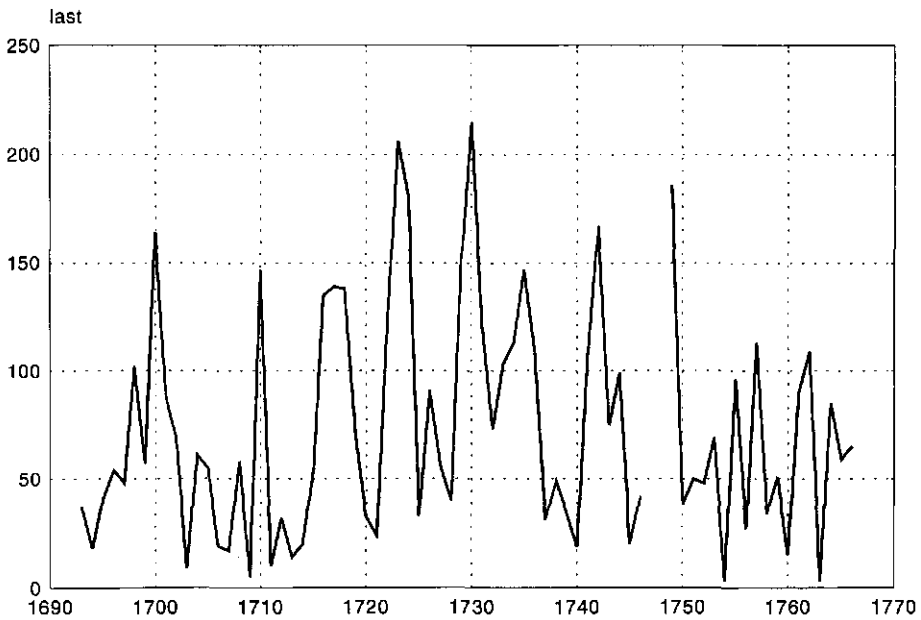
kale behoeften was voldaan, werd uitgevoerd. De bestemming van het uitgevoerde vlas is de honderd jaren tussen 1693 en 1793 niet veranderd, dat was en bleef Rotterdam.

De ontwikkeling van de uitvoer van koolzaad (in lasten per jaar) in de periode 1693-1766 is weergegeven in grafiek 6.4. Na 1766 is koolzaad niet meer apart geregistreerd. Wat hier wel het meest opvalt, is het uiterst grillige verloop van de uitvoer. Dit komt echter overeen met het hiervoor al diverse keren genoemde speculatieve karakter van deze teelt. Toch valt uit deze grafiek wel af te leiden dat de uitvoer het grootst was in de periode van ruwweg 1715 tot 1745, dus tijdens de agrarische depressie. Vanaf de jaren vijftig lijkt zich een lichte achteruitgang van de uitvoer voor te doen. Dit laatste stemt weer overeen met de ontwikkeling van het bouwplan, want ook de teelt van koolzaad nam in de tweede helft van de 18e eeuw af. Kennelijk was de stijgende graanprijs voor veel boeren aanleiding om de teelt van koolzaad in te krimpen ten gunste van de graanteelt.

Het koolzaad was vooral voor de Rotterdamse markt bestemd. Ook na de omslag ten voordele van Middelburg omstreeks 1740 bleef Rotterdam een belangrijker bestemming voor het West-Zeeuws-Vlaamse koolzaad dan Middelburg.

Ook over de in- en uitvoer van paarden, runderen en varkens moest tol

GRAFIEK 6.4. De uitvoer van koolzaad, 1693-1766

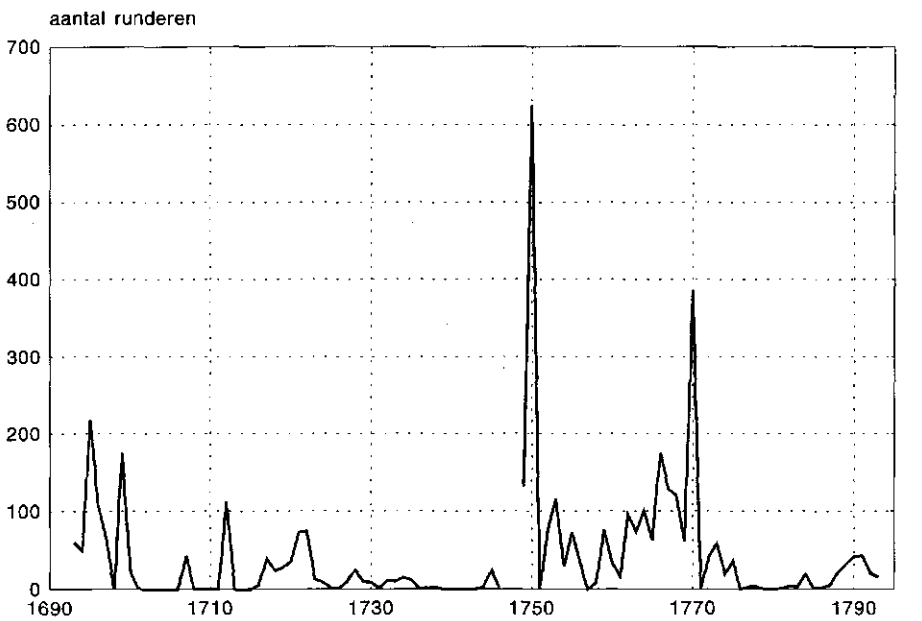
Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

worden betaald. Paarden worden in de rekeningen echter zelden vermeld. Zowel de invoer als de uitvoer van deze beesten was verwaarloosbaar klein. Blijkbaar waren de boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen in staat om voldoende paarden te fokken om het benodigde aantal trekdieren in stand te houden, maar werden niet genoeg paarden aangefokt om ook nog te kunnen exporteren.

Van invoer van rundvee wordt in de tolrekeningen zelden gewag gemaakt; uitvoer vond echter wél veel plaats. In grafiek 6.5 is te zien hoeveel hoornvee jaarlijks via Sluis werden uitgevoerd. Om wat voor soort runderen het ging – koeien, jongvee of ossen – kan jammergenoeg niet worden vastgesteld omdat dit in de rekeningen meestal niet wordt gespecificeerd. Tot het eind van de 17e eeuw ging deze uitvoer evenals die van akkerbouwproducten vooral naar Vlaanderen; daarna werd Holland de voornaamste bestemming. De grafiek toont duidelijk dat de verkoop van runderen voor de boeren in dit gebied een bijzaak was. Als er een overschot was en als er een goede prijs werd geboden, vond er uitvoer plaats, maar er gingen soms vele jaren voorbij waarin er geen of vrijwel geen rundvee werd uitgevoerd.

Over het algemeen was de export van runderen gering van omvang, met uitzondering van de jaren 1749-70, toen er grotere aantallen werden uitgevoerd, met pieken in 1750 en 1770 toen respectievelijk 625 en 485

GRAFIEK 6.5. De uitvoer van runderen, 1693-1793

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

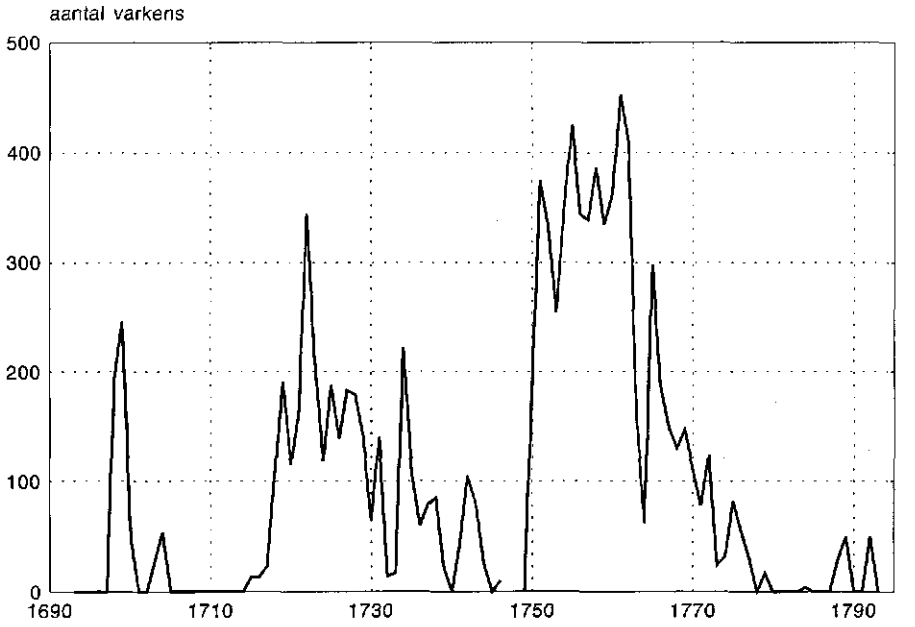
beesten werden geëxporteerd. De totale rundveestapel in het gebied zal toen uit hooguit 6.500 dieren hebben bestaan. In deze jaren hebben de West-Zeeuws-Vlaamse boeren kennelijk geprofiteerd van de veepest die toen in Holland woedde. De Hollandse veehouders moesten toen beesten importeren om hun door de veepest gedecimeerde veestapel weer op peil te brengen. Omdat Zeeuws-Vlaanderen tot 1771 niet door deze epidemie was getroffen, was dit dus een geschikt gebied om gezonde runderen uit te betrekken. In de jaren 1749-1770 werden de meeste runderen uitgevoerd in de maanden april en mei en de belangrijkste exportbestemming was Delft. Op basis hiervan kan worden aangenomen dat het hier ging om de export van melkkoeien en drachtige vaarzen ten behoeve van de melkveehouders in het zuiden van Holland, die juist in het voorjaar behoefte hadden aan deze beesten om hun melkveestapel op peil te houden.

In de jaren 1750-70 gingen vooral de grote boeren in de polders rond Aardenburg en Sluis zich toeleggen op het fokken en exporteren van jongvee. Het meest treffende voorbeeld hiervan was Isaac Klaaijsen, landbouwer op de grote hofstede 'Steenwijk' bij Heille. In 1771 bezat hij maar liefst 71 runderen, waarvan 51 stuks jongvee. Bovendien had hij 'in compagnie' met Jacobus Herny, een grote boer uit de Isabellapolder, nog eens 44 stuks jongvee.[24] Hier werd dus duidelijk op grote schaal aan veefokkerij gedaan.

In 1771 werd echter ook West-Zeeuws-Vlaanderen door de veepest getroffen en van deze slag heeft de veefokkerij in dit gebied zich nooit helemaal hersteld. Wel heeft men geprobeerd de veestapel weer op peil te brengen door de import van 'gebeterde' beesten. Dit waren koeien waarvan de kalveren tot op zekere hoogte immuun waren voor de ziekte.[25] Ook Isaac Klaaijsen, die in 1771 van de 115 runderen die hij alleen of 'in compagnie' bezat er 82 aan de ziekte had verloren, voerde genezen koeien in.[26] Hoewel de rundveestapel in 1794 weer een omvang bereikt had die slechts weinig kleiner was dan aan de vooravond van de uitbraak van de veepestepidemie, herstelde de export zich niet. Pas aan het eind van de jaren tachtig werd weer wat vee uitgevoerd. Dit ging echter niet meer naar Holland, maar naar Vlaanderen. Omdat de uitvoer niet meer geconcentreerd was in de maanden april en mei is het waarschijnlijk dat het nu vooral om slachtvee ging. De vraag naar koeien zal in Holland afgenomen zijn nadat de laatste veepestepidemie daar in 1784 eindelijk was uitgewoed en het West-Zeeuws-Vlaamse vee had sinds de epidemie van 1771 natuurlijk zijn gezonde reputatie verloren. Het lijkt er dus op dat de veepest de opkomst van de veefokkerij in West-Zeeuws-Vlaanderen voor de export naar Holland in de kiem heeft gesmoord.

Hoeveel varkens tussen 1693 en 1793 jaarlijks via Sluis zijn uitgevoerd, is weergegeven in grafiek 6.6. Deze uitvoer blijkt een hoogtepunt te hebben bereikt in de perioden 1720-35 (gemiddeld ca. 150 per jaar) en 1750-65 (gemiddeld ca. 350 per jaar), met een inzinking tijdens de jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog (1741-48). Bij vergelijking van grafiek 6.6

GRAFIEK 6.6. De uitvoer van varkens, 1693-1793

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

met tabel 5.5 (het aantal varkens per 100 ha land) blijkt dat dit hoogtepunt in de export samenviel met een hoogtepunt in het aantal varkens per 100 ha landbouwgrond. In het tweede en derde kwart van de 18e eeuw werden op de West-Zeeuws-Vlaamse boerderijen dus klaarblijkelijk hier en daar varkens gefokt voor de export. Enkele factoren die dit stimuleerden, zoals de opkomst van de aardappelteelt, de lage prijs van gerst en een stabiele prijs van varkensvlees, zijn al aangeduid in het vorige hoofdstuk. Evenals bij de rundveefokkerij waren het vooral de grotere boeren die zich bezig hielden met het fokken van varkens. Zo hield bijvoorbeeld Jean François Yolent, boer op een 76 ha groot bedrijf bij Schoondijke, in 1734 maar liefst 66 varkens (exclusief biggen).[27] De varkens waren op deze bedrijven ook geen 'erfdieren' die los rondliepen en zelf hun kostje bij elkaar scharrelden. Wanneer ze werden gemest voor de verkoop, werden ze weggehaald van hun geliefde plekje op de mestvaalt en in een hok gestopt, waar ze werden gevoerd met aardappelen en gerstemeel totdat ze voldoende vet waren.

De afname van de uitvoer van varkens die vervolgens vanaf de tweede helft van de jaren zestig plaatsvond, kan worden verklaard uit de stijging van de prijs van gerst. Daardoor werd dit gewas te kostbaar om het simpelweg aan de varkens te vervoederen. Waarschijnlijk hebben echter ook ontwikkelingen aan de vraagzijde hierbij een rol gespeeld. Negen tiende deel

van het aantal varkens dat werd uitgevoerd, ging naar Vlissingen. Het is niet waarschijnlijk dat de vaak meer dan 300 varkens die jaarlijks werden geëxporteerd, nodig waren om tegemoet te komen aan de behoefte aan varkensvlees van de bevolking van deze kleine stad. Heel wat aannemelijker is het dat ze vooral bestemd waren voor de proviandering van de schepen in het havenstadje. Een achteruitgang van de werkgelegenheid in deze sector zou dus geleid kunnen hebben tot een afname van de vraag naar varkensvlees. Uit onderzoek van Priester is gebleken dat de vraag naar rundvlees vanuit de scheepvaartsector in de loop van de 18e eeuw inderdaad terugliep.[28] Het is dus aannemelijk dat de achteruitgang van de scheepvaart ook leidde tot een vermindering van de vraag naar varkensvlees.

Ter afsluiting van de bespreking van de uitvoer van runderen en varkens wil ik nog op één merkwaardig punt wijzen. De Staats-Vlamingen voerden runderen uit naar Holland en Vlaanderen en varkens naar Zeeland, maar waarom geen runderen naar Zeeland? Het eenvoudige antwoord op die vraag is gevonden door Priester. Om de Zeeuwse rundveehouderij te beschermen hebben de Staten van Zeeland in 1684 belangrijke instellingen als de Oost- en West-Indische Compagnieën, de Admiraliteit en de godshuizen verboden vette beesten van buiten Zeeland aan te kopen. Bovendien verboden ze ook nog de invoer van magere en 'half vet' geweide runderen.[29] Andermaal blijkt hier de belangentegenstelling tussen Zeeland en Staats-Vlaanderen, dat nog lang geen 'Zeeuws' Vlaanderen was.

Aan het eind van de 18e eeuw voltrok zich evenals een eeuw tevoren opnieuw een omslag in de West-Zeeuws-Vlaamse export van landbouwproducten. En wederom was de oorzaak een exportverbod. Nu was het het Franse regime dat vanaf 1795 de export van graan naar het buitenland verbood en tot dat buitenland behoorde ook de Bataafse Republiek die tot dan toe de belangrijkste exportbestemming van het Zeeuws-Vlaamse graan was geweest.[30] Voortaan moest het graan worden afgezet in Vlaanderen en na verloop van tijd werd Gent de belangrijkste bestemming van de granen uit dit gebied. Dat ging echter niet zonder moeilijkheden. De vaart over de Westerschelde werd aan allerlei beperkingen onderworpen en was alleen mogelijk met een vergunning. Bovendien waren de landwegen naar Gent vrijwel onbruikbaar door hun slechte toestand.[31] Een en ander leidde tot grote problemen met de afzet. Het graan hoopte zich op bij de boeren en terwijl in Middelburg en de Vlaamse steden de graanprijzen stegen, daalden ze op de lokale markten in Zeeuws-Vlaanderen.[32] De uitvoer naar de Bataafse Republiek bleef, behoudens enkele korte onderbrekingen, gesloten tot in 1810. In dat jaar werd immers ook de rest van Nederland door Frankrijk geannexeerd en was het geen 'buitenland' meer, waardoor export naar het noorden, zij het binnen bepaalde beperkingen, weer mogelijk werd.[33]

Middelburg wist na 1810 haar positie als belangrijkste markt voor het Zeeuws-Vlaamse graan echter niet te herwinnen.[34] Dat bleek al duidelijk in oktober 1815, toen de winkeliers van Groede en Breskens zich er over beklaagden dat ze vaak zeer lang op goederen uit Middelburg moesten wachten omdat de schippers soms maandenlang niet op die stad voeren. Als de graanprijzen in Rotterdam hoog stonden, voeren ze rechtstreeks op de Maasstad.[35] De betekenis van de Middelburgse graanmarkt werd niet alleen ondermijnd door die van Rotterdam, maar ook door die van Vlaamse steden als Sint-Niklaas, Eeklo en Gent. Daarheen werden in de jaren twintig van de 19e eeuw ook Zeeuws-Vlaamse landbouwproducten uitgevoerd.[36]

Na de Belgische opstand van 1830 ontstonden opnieuw afzetproblemen. De grens met België werd gesloten voor de uitvoer. Dit had volgens het IJzendijkse lid van de Zeeuwse Commissie van Landbouw, Jacobus Faro, nogal ernstige gevolgen voor de export van vlas en paarden, die vooral op Vlaanderen was gericht. De handel in paarden zou zelfs geheel tot stilstand zijn gekomen.[37] Blijkbaar was in deze jaren, in tegenstelling tot de periode vóór 1794, de uitvoer van paarden van enige betekenis. In 1832 was de situatie voor de Zeeuws-Vlaamse landbouw zo kritiek geworden dat de gouverneur van Zeeland aan de districtscommissarissen verklaarde dat de uitvoer naar België ondanks het uitvoerverbod oogluikend zou worden toegestaan.[38] Voor de uitvoer van graan hielp deze houding evenwel niet veel omdat de Belgen in 1834 een hoog invoerrecht voor graan instelden.[39] Pas na 1839 zou de handel met België in een rustiger vaarwater komen.

Het is overigens de vraag of de West-Zeeuws-Vlaamse graanuitvoer veel van het uitvoerverbod te lijden heeft gehad, hoewel er luid over werd geklaagd en zelfs de totale verarming van de boerenstand als gevolg ervan werd voorspeld.[40] Granen werden immers toch vooral naar Rotterdam verscheept. Alleen voor de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw toch min of meer marginale producten als vlas en paarden werden hoofdzakelijk in Vlaanderen afgezet. Toch werd Zeeuws-Vlaanderen door de sluiting van de Belgische grens afgesloten van een potentieel belangrijk afzetgebied. Dit gebied was bovendien in de eerste helft van de 19e eeuw een stuk beter bereikbaar geworden door het graven van nieuwe kanalen tussen Gent en Terneuzen en tussen Brugge en Sluis. Vooral het vervoer van bulkgoederen als graan kon daardoor goedkoper en sneller geschieden. Vooralsnog maakte de scheiding tussen noord en zuid het voor de Zeeuws-Vlaamse boeren onmogelijk producten op deze markt af te zetten.

6.2. DE ROL VAN DE BOER IN DE GRAANHANDEL

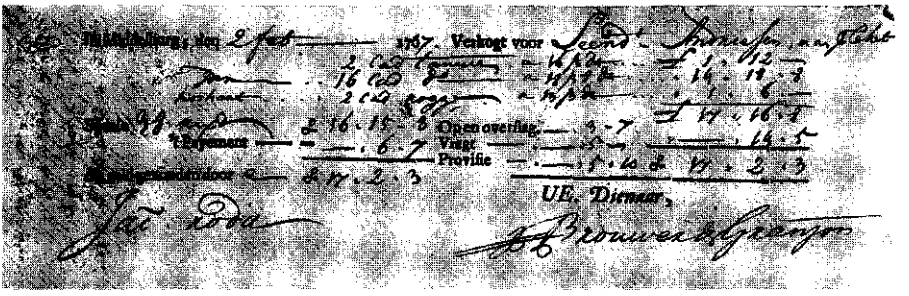
In de vorige paragraaf is gebleken welke producten er werden uitgevoerd, waarheen dat geschiedde en welke veranderingen zich in die export-

stroom in de loop der tijd hebben voorgedaan. De vraag is in hoeverre boeren hierbij zelf een actieve rol hebben gespeeld; een en ander zou ook door tussenpersonen kunnen zijn bewerkstelligd. In de voorgaande paragraaf is gebleken dat aan twee van de drie grote omslagen in de graanuitvoer (die aan het eind van de 17e en die aan het eind van de 18e eeuw) exogene oorzaken ten grondslag lagen (verstoring van de handelsstromen door exportverboden en oorlogsomstandigheden), oorzaken waarop de boeren geen invloed hadden. Dit kan echter niet gezegd worden van de omslag die zich rond 1740 voltrok, toen Middelburg Rotterdam verdrong als belangrijkste markt voor het graan uit het Land van Cadzand.

Omstreeks 1740, toen Middelburg dé stapelmarkt werd voor het Zeeuws-Vlaamse graan, moeten andere factoren een rol hebben gespeeld. In deze paragraaf zal ik onderzoeken of dat soms de besluiten van producenten en handelaren zijn geweest. Hiervoor moeten we eerst weten wie de besluiten nam over wat waarheen werd uitgevoerd. Er waren namelijk twee wegen waarlangs landbouwproducten konden worden uitgevoerd. De boer kon het graan voor eigen rekening uitvoeren naar een marktplaats in Holland en het daar door een makelaar laten verkopen, óf hij kon het meteen na de oogst verkopen aan een tussenhandelaar, die het graan dan voor zijn eigen rekening verkocht in de marktplaats. Het verschil tussen deze beide wegen is van groot belang: hoe vrijer de boer was om zélf de aard en de bestemming van zijn productie te bepalen, des te meer kans had hij om zo veel mogelijk te profiteren van de kansen die op de markt werden geboden. We moeten dus weten hoe de graanhandel was georganiseerd en hoe de machtsverhoudingen tussen de partijen op de markt waren.

Idealiter was het de boer als producent die de voornaamste beslissingen nam over de bestemming en het tijdstip van verkoop van het graan. Onmiddellijk na de oogst werd begonnen met het dorsen, een karwei dat vrijwel de gehele periode tot aan de volgende oogst in beslag nam. Het gedorste graan werd opgeslagen in de 'piezel', de graanzolder die zich bevond boven het woonhuis of het wagenhuis. Vervolgens werd het in kleine partijen, als de boer een behoorlijke prijs verwachtte, naar de dichtstbijzijnde haven gebracht en in de poonschuit van de marktschipper geladen. Deze vervoerde het graan vervolgens naar de door de boer opgegeven bestemming: de plaats en de makelaar waarmee de boer gewoonlijk zaken deed. Daar aangekomen werd het graan onder toezicht van een makelaar (ook wel pondgaarder genoemd) gelost en opgeslagen. De makelaar was een commissionair die het graan op de beurs verkocht in opdracht van de boer en daarvoor van deze laatste provisie ontving (1,5% van de verkoopprijs). Nadat hij het graan had verkocht, overhandigde hij de verkoopsom verminderd met kosten van vervoer, opslag en natuurlijk provisie aan de schipper. Om knoeierijen te voorkomen, werden de afrekening en het geld in een verzegeld zakje gestopt dat gemerkt was met de initialen van de boer.[41] Bij terugkomst droeg de schipper dit zakje over aan de boer.

AFBEELDING 6.1. Afrekening van de verkoop van een partij graan van Leendert Andriessen, landbouwer te Groede, door het Middelburgse makelaarskantoor Brouwer & Granjon, 1767. Schipper Jacobus Roda uit Breskens moest deze afrekening met de netto-opbrengst bij de verkoper afleveren. RAZ, Snouck Hurgronje II nr. 16.

Het is duidelijk dat in het boven geschetste systeem alle belangrijke beslissingen in handen van de boer lagen. Hij besliste wanneer en waarheen zijn graan werd verscheept. Tussenhandelaren speelden geen rol, de verkoop geschiedde rechtstreeks in opdracht van de producent. Vanaf het moment echter waarop het graan was aangekomen in de marktplaats, was hij afhankelijk van de prijsschommelingen aldaar en van de bekwaamheid van de makelaar. Het inzicht van deze laatste was natuurlijk van grote invloed op de prijs die uiteindelijk tot stand kwam. Veel boeren hadden waarschijnlijk om die reden een vaste makelaar, die zijn bekwaamheid in het verleden had bewezen en in wie ze vertrouwen hadden. Overigens hadden de makelaars er natuurlijk zelf ook belang bij het graan tegen een goede prijs te verkopen omdat dan ook hun provisie hoger werd. Aan de andere kant moesten makelaars hun inkomen vooral ook halen uit het maken van een zo hoog mogelijke omzet, zodat ze niet steeds het onderste uit de kan konden halen voor hun opdrachtgevers.[42] In het algemeen echter liepen de belangen van boer en makelaar parallel. Sommige makelaars waren blijkbaar ook gespecialiseerd in bepaalde producten. Zo werd vlas in de 18e eeuw vrijwel steeds verhandeld door de firma Dames in Rotterdam. Via de briefjes waarop de afrekening stond, gaven de makelaars soms ook marktberichten door aan de boeren. 'De mart is heel slap' schreven de gebroeders Dames in 1767 aan één van hun klanten.[43] Een probleem voor de boeren bleef wel dat tussen het tijdstip waarop zij informatie ontvingen over de prijzen en het tijdstip waarop hun graan in de marktplaats aankwam heel wat tijd verliep en dat in die tijd de prijs kon zijn gedaald. Daarom deed men vaak aan risicospreiding en werd het graan over een langere periode in kleine partijen verscheept.[44]

Een zwakke schakel in dit systeem werd gevormd door de schippers. Regelmatig ontstonden conflicten tussen boeren en schippers omdat de boer meende dat hij meer graan aan de schipper had geleverd dan er was verkocht of omdat de schipper de verkoopsom te laat aan de boer uitbe-

taalde.[45] Om die reden werd in 1752 door het Vrije van Sluis een ordonnantie op de graanschippers ingesteld.[46] In deze ordonnantie werd bepaald dat wie zich voortaan als graanschipper wilde vestigen, een verklaring van goed gedrag moest overleggen en borgen moest stellen. Bij de haventjes in het Vrije werden bovendien geijkte korenmaten geplaatst, zodat voor vertrek duidelijk kon worden vastgesteld hoeveel graan werd vervoerd. Verder werd een schipper verplicht een administratie bij te houden van de goederen die hij vervoerde en moest hij de verkoopsommen binnen drie dagen na terugkeer aan de betrokken boeren uitbetalen. Deze ordonnantie lijkt redelijk te hebben gewerkt. Alleen het artikel over de korenmaten moest in 1769 worden aangescherpt omdat was gebleken dat er in de praktijk de hand mee werd gelicht.[47]

Door te bepalen wanneer en waarheen hij zijn graan liet verschepen, kon een boer proberen een zo goed mogelijke prijs voor zijn graan te verkrijgen. Vond hij de marktprijzen op een bepaald ogenblik te laag, dan kon hij zijn graan een tijd lang opslaan, als hij althans verwachtte dat de prijs zou kunnen gaan stijgen. De vraag is natuurlijk hoe boeren zich informeerden over het prijsverloop van de producten die ze teelden. Hiervoor bleek al dat de makelaars hen soms informatie doorgaven via hun afrekeningen. Verder kon het prijsverloop worden afgeleid uit de prijzen die voor reeds verkochte partijen door de boer zelf en zijn collega's waren ontvangen. Ongetwijfeld zullen de weekmarkten die in de Zeeuws-Vlaamse stadjes werden gehouden, plaatsen zijn geweest waar boeren het prijsverloop met elkaar bespraken. Of men ook via prijscouranten werd geïnformeerd, is niet bekend. Wel werden marktprijzen wekelijks gepubliceerd in de sinds 1758 verschijnende Middelburgsche Courant. Dat veel boeren in de 18e eeuw op deze krant waren geabonneerd, lijkt echter niet echt waarschijnlijk. Wel is bekend dat er in de 18e eeuw in Aardenburg een sociëteit bestond waar onder andere kranten konden worden gelezen door de leden en onder hen bevonden zich ook gegoede boeren.[48] Al met al lijkt de informatievoorziening over het prijsverloop vrij gebrekkig te zijn geweest en bovendien bleef de boer het al vermelde risico houden dat tussen de verscheping en de verkoop van het graan de prijs mogelijk kon dalen.

Als de verkoop van het graan geschiedde zoals hiervoor beschreven, dan had de boer redelijk goede kansen om er een behoorlijke prijs voor te maken. Maar dat kon alleen díe boer die niet meteen hoefde te verkopen en het zich financieel kon permitteren te wachten totdat hij de gewenste prijs kon krijgen. Veel boeren zaten echter doorgaans krap bij kas en waren meestal genoodzaakt om hun graan meteen na het dorsen verkopen. Van zulke boeren zei men dat 'hun piezel op wielen stond', dat wil zeggen dat ze het gedorste graan niet opsloegen op de graanzolder, maar het meteen verkochten en op wagens lieten afvoeren om met de opbrengsten hun schulden te kunnen betalen.[49] Boeren die in dergelijke omstandigheden verkeerden, konden zelf vrijwel geen invloed uitoefenen op de

prijs die ze ontvingen. Hier waren het niet de boeren die de handel bepaalden, maar had de tussenhandel de sterkste positie.

Er waren twee soorten tussenhandelaren: handelaren die in tegenstelling tot makelaars het graan niet voor rekening van de boer, maar voor eigen rekening verkochten. Ten eerste woonden in stadjes als Sluis kooplieden die zich bezig hielden met de handel in graan, dat ze op de lokale markten kochten. Daarnaast waren er schippers-graanhandelaren van buiten Staats-Vlaanderen, die bekend stonden als 'Oosterhouters', 'potschippers', 'damlopers' of 'ventjagers'.[50] Volgens de Zeeuwse Staten stroopten deze lieden het platteland af, kochten het graan rechtstreeks van de boer en vervoerden het zelf naar hun plaats van herkomst – dat was vaak Oosterhout – om het op de markt in Breda te verkopen. Deze Oosterhouters ontweken dus zowel de lokale markt als de regionale stapelmarkt. Ze benadeelden daarmee de reguliere schippers, graanhandelaren en makelaars. Men beweerde bovendien dat ze ook de boerenbevolking benadeelden. Ze zouden 'granen weten in te koopen doorgaans onder de markt van menschen woonende buyten de steden ende veeltyds de markten onkundig'.[51] Vooral als de marktprijzen plotseling sterk stegen, zouden deze Oosterhouters de boeren veel te lage prijzen betalen voor hun graan. Bovendien verkochten de Oosterhouters vaak ook nog allerlei goederen aan de boeren, waarvoor ze naar werd gezegd te hoge prijzen in rekening brachten.

Deze kritiek op de Oosterhouters was afkomstig van de bestuurders van Zeeuwse steden als Goes en Middelburg, waarvan de economieën leden onder de concurrentie van deze schippers-kooplieden en was dus mogelijk overdreven. Maar zelfs al hebben ze inderdaad overdreven, dan nog valt niet te ontkennen dat de boeren die aan Oosterhouters moesten verkopen, in het nadeel waren. Wie direct na het dorsen zijn graan moest verkopen omwille van zijn schulden, kon vaak niet anders doen dan de prijs accepteren die de koper hem bood. Deze koper was als handelaar beter geïnformeerd over de prijzen op verderaf gelegen markten en kon hiervan misbruik maken om de boer te weinig te betalen en zo zelf een grotere winst te incasseren. De plaatselijke graanhandelaren hadden in dit opzicht een minder slechte reputatie dan de Oosterhouters, maar ook zij waren ten opzichte van de boer in het voordeel door hun betere kennis van de marktontwikkelingen.

Men moet overigens niet uit het oog verliezen dat het niet zonder meer onredelijk was dat de tussenhandelaren de boeren minder betaalden dan de kopers in Middelburg of Rotterdam. Door het graan van de boer te kopen, nam de tussenhandelaar in feite diens prijsrisico over. Op het moment waarop een Oosterhouter graan kocht in Zeeuws-Vlaanderen, kon hij niet weten wat hij bij terugkeer in Brabant daarvoor zou ontvangen. De tussenhandelaar had dus recht op een risicopremie.

Hoe het ook zij, het is duidelijk dat wanneer een boer genoodzaakt was om aan één van deze categorieën tussenhandelaren te verkopen, dat deze

laatsten vaak in de gelegenheid zullen zijn geweest om speculatiewinsten te maken. Degene voor wiens rekening het graan werd uitgevoerd, was ook degene die de grootste winsten kon incasseren.

Door met gebruikmaking van de tolrekeningen te onderzoeken voor wiens rekening de graanexport plaatsvond, kunnen we er achter komen wie het graan op de markten van Holland en Zeeland verkocht en dus kon profiteren van de prijsfluctuaties op die markten. De tol werd namelijk betaald door de tussenhandelaar in het geval dat het graan voor zijn rekening werd uitgevoerd en door de schipper als het door boeren werd geëxporteerd. Slechts zelden gaf de schipper daarbij aan voor welke boeren hij het graan vervoerde. Omdat van vrijwel alle personen die tol betaalden achterhaald kon worden of ze schipper dan wel graanhandelaar waren, kan met behulp van deze rekeningen worden vastgesteld welk aandeel boeren en welk aandeel de tussenhandelaren hadden in de totale graanuitvoer via Sluis.

Uit deze analyse blijkt dat in de eerste veertig jaren van de 18e eeuw de tussenhandel een belangrijke rol speelde. Ongeveer de helft van het bij de tol aangegeven graan werd uitgevoerd voor rekening van tussenhandelaren.[52] Daarvan namen de Oosterhouters 10 tot 15% voor hun rekening; graankooplui uit Sluis de overige 30 tot 35%. Vooral in de periode 1720-40 werd de graanuitvoer gedomineerd door de tussenhandel. Alleen al de gebroeders Jacques en Pierre Philippe Hennequin uit Sluis namen toen 40% van de uitvoer voor hun rekening. Het aandeel van de boeren bedroeg in deze jaren slechts zo'n 40%. Juist tijdens het dieptepunt van de depressie werd de graanuitvoer gedomineerd door tussenhandelaren. Zij waren het dus die het grootste deel van eventuele speculatiewinsten konden opstrijken. Het grootste deel van de boeren had het in deze periode blijkbaar zo moeilijk, dat ze genoodzaakt waren om hun oogst te verkopen aan tussenhandelaren.

Vanaf de tweede helft van de jaren dertig begonnen de verhoudingen echter te veranderen. Het aandeel van de boeren in de uitvoer begon toe te nemen en aan het eind van de jaren veertig van de 18e eeuw werd drie kwart van het graan voor hun rekening uitgevoerd. De graanhandel in Sluis verliep. Het bedrijf van de gebroeders Hennequin hield aan het begin van de jaren veertig op te bestaan en na die tijd kende de stad eigenlijk geen gespecialiseerde graanhandelaren meer. Vanaf ongeveer 1780 was ook de rol van de Oosterhouters uitgespeeld. Aan het eind van de 18e eeuw werd 80 tot 90% van het graan uitgevoerd voor rekening van de boeren zelf.

De omslag die zich rond 1740 voordeed, had ook gevolgen voor de bestemming van de uitvoer. De graanhandelaren uit Sluis exporteerden granen en peulvruchten vóór 1740 namelijk vrijwel uitsluitend naar Rotterdam en koolzaad vaak zelfs nog verder, naar Amsterdam of rechtstreeks naar de oliemolens aan de Zaan. Boeren daarentegen verzonden hun granen en peulvruchten hoofdzakelijk naar Middelburg. Alleen koolzaad en

vlas voerden ook zij voor het grootste deel uit naar Rotterdam.

De in de vorige paragraaf al geconstateerde verandering in de bestemming van de uitvoer kan nu dus worden verklaard. De oorzaak blijkt te liggen in de steeds grotere rol van de boeren in de graanuitvoer. Blijkbaar voerden de boeren hun graan liever uit naar het nabijgelegen Middelburg, waarschijnlijk omdat ze over de prijsontwikkeling in Middelburg sneller en beter konden worden geïnformeerd. Daar komt nog bij dat vele boeren ook anderszins contacten hadden in Middelburg, vooral met hun verpachters. Ze bezochten Middelburg af en toe en kenden dus de stad en mogelijk ook de beurs en de makelaars ter plaatse. In tegenstelling tot de gespecialiseerde graanhandelaren waren zij niet echter in staat om zich goed te informeren over de ontwikkelingen op verderaf gelegen markten als Rotterdam en Amsterdam en dus beperkten zij zich in het algemeen tot het vertrouwde Middelburg. De Middelburgse makelaars op hun beurt onderhielden nauwe contacten met westelijk Staats-Vlaanderen. Het kwam bijvoorbeeld geregeld voor dat zij geld leenden aan graanschippers uit dit gebied. Zo verstrekte de pondgaarder Pieter Jacobus Serlé in 1791 een lening van 4.200 gulden aan schipper Pieter van Peenen uit Breskens voor de bouw van een huis en van de poonschuit 'Maria Johanna'.[53] Het is niet onmogelijk dat de graanschippers als tegenprestatie de boeren bewerkten om hun graan te verkopen in Middelburg. Overigens was het niet zo dat de Zeeuws-Vlaamse boeren ál hun graan uitsluitend naar Middelburg uitvoerden. Hierna zullen we nog zien dat ze nu en dan ook een gokje waagden op de Rotterdamse graanbeurs, omdat de prijzen daar soms hoger stonden.

De vraag blijft echter wel waarom juist rond 1740 de West-Zeeuws-Vlaamse boeren erin slaagden de graanhandelaren uit hun dominerende positie in de graanuitvoer te verdringen. Het dieptepunt van de depressie was op dat moment wel voorbij, zodat de financiële situatie van veel landbouwers mogelijk iets was verbeterd en ze dus wat minder afhankelijk werden van de tussenhandelaren. Maar echt rooskleurig was de situatie omstreeks 1740 zeker nog niet. Het zou nog zo'n twintig jaar duren eer er voor hen echt betere tijden aanbraken.

Een mogelijke verklaring voor de omslag rond 1740 lijkt echter te liggen in de gegevens die worden weergegeven door grafiek 3.1, waarin het aantal verpandingen wegens pachtschulden is weergegeven. Het leeuwendeel van deze verpandingen vond plaats in de periode 1720-39. Omdat ze veelal werden gevolgd door de financiële ondergang van de boer, betekent dit dat gedurende deze twee decennia boeren werden uitgeschakeld die tot het financieel zwakste deel van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenstand behoorden. De financieel sterkere, bekwamere boeren bleven over. Zij waren bovendien in staat hun bedrijven nog te vergroten met landerijen van de 'uitgeschudde boeren' (zo noemde men in deze streek boeren die hun bedrijf wegens schulden hadden moeten beëindigen). Deze 'koude sanering' leidde er dus toe dat er omstreeks 1740 een kapitaalkrachti-

ger boerenstand was ontstaan die zich over het algemeen een veel onafhankelijker positie tegenover de tussenhandelaren kon permitteren en zelf het grootste deel van het graan kon verkopen op de Middelburgse markt.

We kunnen aannemen dat die boeren, die ook al gedurende de eerste vier decennia van de 18e eeuw zelf hun graan hadden kunnen uitvoeren, tot de financieel sterke bovenlaag van de boerenstand behoorden. De namen van boeren die sporadisch in de tolrekeningen voorkomen, wijzen daar ook op. Het gaat dan onder andere om leden van de families Bellinck, Van Cruyningen, Herny, Mullié, Risseeuw en Yolent.[54] Het zijn familienamen die we ook zullen tegenkomen in het volgende hoofdstuk over de meest welgestelde eigenerfde boeren.

Wat meer inzicht in de status van de zelf graan exporterende boeren kunnen we krijgen door middel van de tolrekening over het jaar 1741, die in zijn soort bijzonder van opzet is. In verband met de schaarste aan graan na de misoogst van 1740 heeft men toen namelijk gedurende de eerste maanden van het jaar de namen van de boeren genoteerd die graan hadden laten uitvoeren.[55] Negenentwintig van de in deze rekening genoemde personen konden worden geïdentificeerd als landbouwers, de overigen waren handelaren. Van deze 29 konden er 23 worden teruggevonden in de kohieren van de personele oorlogslasten van 1747/48. De hoogte van de aanslagen voor deze belasting was gebaseerd op de welstand van de belastingplichtigen. Het blijkt dat 18 van de 23, dus ruim drie kwart, aangeslagen was voor een bedrag van 30 schellingen of meer.[56] Van de boerenstand als geheel was slechts iets meer dan een derde voor een dergelijk bedrag aangeslagen. De welstand van de boeren die zelf graan uitvoerden, blijkt dus duidelijk groter te zijn geweest dan die van de gehele groep boeren. Een en ander blijkt ook uit de functies die ze bekleedden. Onder hen treffen we vier schepenen, een burgemeester, zeven hoofdlieden en twee dijkgraven aan. Het ging hier ook om boeren met vrij grote bedrijven; van de 23 waarvan de omvang bekend is, waren er 20 groter dan 30 ha. Hoewel het hier natuurlijk maar om een kleine groep van boeren gaat, bevestigen deze gegevens toch het feit dat het voor eigen rekening verkopen van graan op de Zeeuwse en Hollandse markten een voorrecht was dat was voorbehouden aan de grootste en meest welgestelde boeren.

Tot het eind van de 18e eeuw bleven de West-Zeeuws-Vlaamse boeren hun graan zelf uitvoeren. In de Franse tijd kwam hier echter verandering in. Ditmaal was dat geen gevolg van de veranderende economische situatie, maar van bureaucratische maatregelen. Tussen 1795 en 1813 was vervoer van graan over de Westerschelde en binnen een afstand van 10 km van de kust alleen nog toegestaan met vergunning; dit om smokkel tegen te gaan.[57] Deze vergunningen waren moeilijk te verkrijgen en werden veelal alleen verstrekt aan graanhandelaren.[58] De boeren werden dus weer meer afhankelijk van de tussenhandel en moesten een groot deel van hun graan op de lokale markten gaan verkopen, waar de prijzen lager waren

dan op de stedelijke markten.[59] Na de afschaffing van dit vergunningstelsel konden de landbouwers weer voor eigen rekening hun producten verzenden. Alleen deden ze dat, zoals we in de vorige paragraaf al hebben gezien, voortaan niet meer grotendeels naar Middelburg, maar tevens naar Vlaamse steden en ook steeds meer rechtstreeks naar Rotterdam. Waarom ze hun graan nu wél en in de 18e eeuw níet naar Rotterdam verscheepten, is niet duidelijk.

6.3. EEN COMMERCIËLE ATTITUDE?

In de voorgaande paragrafen zowel als in hoofstuk 5 is gebleken dat er diverse wegen waren die de boeren konden bewandelen om te trachten de neergaande conjunctuur tijdens de eerste helft van de 18e eeuw te weerstaan. In de eerste plaats konden ze proberen hun kosten te beperken door arbeid en kapitaal zo efficiënt mogelijk in te zetten. Daarnaast konden ze trachten hun inkomsten op peil te houden door de tarweteelt uit te breiden, meer varkens te gaan houden of vee te fokken. Als ze over genoeg financiële reserves beschikten, konden ze ook proberen met de verkoop van hun graan te wachten tot ze een zo hoog mogelijke prijs konden ontvangen. De vraag is nu of het volgen van deze wegen een uitvloeisel was van een bewuste strategie van de boeren om hun productiekosten laag te houden en hun inkomsten te vergroten. Hadden de West-Zeeuws-Vlaamse agrariërs een marktgerichte attitude? Streefden ze er bewust naar een zo goed mogelijk bedrijfsresultaat te behalen? Het feit dat de in het voorgaande beschreven aanpassingen plaats vonden, is een aanwijzing dat dit inderdaad het geval was. Maar het is ook niet meer dan een aanwijzing. Het is in principe ook mogelijk dat het hier om min of meer toevallig tot stand gekomen veranderingen gaat waar geen bewuste strategie achter schuil ging.

Belangrijke aanwijzingen voor het bestaan van een dergelijke commerciële attitude zijn het bijhouden van een boekhouding, het volgen van het prijsverloop van landbouwproducten, het lezen van boeken en tijdschriften over nieuwe of verbeterde landbouwmethoden en het aangrijpen van nieuwe mogelijkheden, zoals die tot het afsluiten van hagel- en brandverzekeringen. In deze paragraaf zal ik proberen na te gaan in hoeverre daarvan in West-Zeeuws-Vlaanderen sprake was. Boedelinventarissen en boekhoudingen vormen daarbij de belangrijkste bronnen.

Voor vrijwel alle bovengenoemde activiteiten is kennis van lezen, schrijven en rekenen een *conditio sine qua non*. Het is derhalve zinvol om eerst eens na te gaan hoe het met de vaardigheden van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers op dit gebied was gesteld. Hiermee is niet gezegd dat analfabete boeren niet in staat moeten worden geacht tot een commercieel verantwoorde bedrijfsvoering. Boeren die wél geletterd waren, hadden echter toegang tot kennis en middelen die het een stuk eenvoudiger ma-

ken om tot zo'n rationele bedrijfsvoering te komen. In de eerste plaats heb ik daarom van alle boeren die vermeld worden in de kohieren van de oorlogslasten over 1747/48 nagegaan of ze in staat waren hun handtekening te zetten onder een huwelijkscontract, testament of transportakte. Ook voor hun echtgenotes is dit onderzocht. Tegen deze methode om de alfabetisering te meten zijn wel de nodige bezwaren in te brengen. Zo leerde men in de 18e eeuw eerst lezen en daarna eventueel schrijven. Het aantal mensen dat alleen kon lezen, kan met deze methode dus niet worden opgespoord.[60] Verder betekent het feit dat iemand zijn naam onder een akte kon zetten ook nog niet meteen dat hij of zij ook functioneel de schrijfvaardigheid beheerste.[61] Een (vrijwel) ongeletterd persoon kon bij een belangrijke gelegenheid als het tekenen van een huwelijkscontract door zijn uiterste best te doen nog wel min of meer leesbaar zijn naam onder de akte krabbelen. Niettegenstaande deze bezwaren is gebleken dat het voorkomen van handtekeningen onder akten een goede indicator is voor de mate van alfabetisering.[62]

Van 275 West-Zeeuws-Vlaamse boeren en 153 boerinnen (op een totaal van ca. 350) is een handtekening of merk onder een akte teruggevonden.[63] Van de mannen bleek 89% een handtekening te kunnen zetten; van de vrouwen was 71% hiertoe in staat. Mannen konden hun handtekening niet alleen vaker zetten, ze konden het ook beter. Waar vrouwen zich veelal beperkten tot het eenvoudig schrijven van hun naam, plaatsten mannen vaak een zwierige, met veel krullen versierde handtekening waar ze soms ook nog op ingenieuze wijze de datum of het jaartal in verwerkten. De lagere alfabetiseringsgraad van vrouwen was in het pre-industriële in geheel West-Europa een normaal verschijnsel.[64] De mate van geletterdheid voor zowel boeren als boerinnen was in dit gebied waarschijnlijk normaal voor de hoogontwikkelde delen van het platteland van West-Nederland. In het goed vergelijkbare Zuid-Hollandse dorp Maasland kon omstreeks 1750 ongeveer 83% van de mannen en 60% van de vrouwen een handtekening zetten.[65] Deze cijfers zijn weliswaar iets lager dan die voor de West-Zeeuws-Vlaamse boeren, maar ze betreffen de gehele bevolking van Maasland, dus ook de armere en waarschijnlijk minder geletterde delen van de bevolking. De boeren in Maasland zullen niet minder gealfabetiseerd zijn geweest dan die in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Het is opvallend dat de alfabetiseringsgraad van de plattelanders uit Maasland en de boeren uit het Land van Cadzand op hetzelfde peil lag als die van de Amsterdammers aan het eind van de 18e eeuw.[66] Van een tegenstelling tussen stad en platteland blijkt in dit opzicht geen sprake te zijn geweest. Dit blijkt ook uit het feit dat het zeer agrarische Drenthe aan het eind van de 18e eeuw de meest gealfabetiseerde bevolking van de Republiek kende.[67]

Door de gegevens over het alfabetisme te combineren met die uit de kohieren voor de oorlogslasten van 1750, kan worden nagegaan of er een verband bestaat tussen alfabetisme en welstand. Daartoe zijn de boeren

uit het Vrije van Sluis en de heerlijkheid Nieuwvliet met behulp van de taxaties voor de personele oorlogslasten ingedeeld in drie welstandsklassen: een groep relatief arme boeren die minder dan 20 schellingen moest betalen, een middengroep die 20 tot 39 schellingen moest afdragen en een groep welgestelden die voor 40 schellingen of meer werd aangeslagen. De mate van alfabetisering van van deze drie groepen is weergegeven in tabel 6.2.

Uit deze tabel blijkt dat er een duidelijk verschil bestond tussen de armste groep enerzijds en de twee meer welvarende groepen anderzijds. Onder het armere deel van de boerenbevolking was vooral bij de vrouwen het percentage alfabeten zeer laag, maar ook van de mannen kon slechts twee derde een handtekening zetten. Bij de rijkere boeren daarentegen was voor de mannen het alfabetiseringsproces al vrijwel voltooid. Van de boeren in de middengroep kon 95% schrijven; van die in de meest welvarende groep was 98% daartoe in staat. Ook van de vrouwen in deze groepen was een ruime meerderheid in staat tot het schrijven van de eigen naam. Er blijkt dus een relatie te bestaan tussen welstand en alfabetisme; de meest welgestelde boeren waren ook het meest geletterd. In de twintig welgestelde families waarvan het wel en wee in het volgende hoofdstuk zal worden gevolgd, was het alfabetiseringsproces in de tweede helft van de 18e eeuw al geheel voltooid. Zowel mannen als vrouwen uit deze families konden allen lezen en schrijven. Daarmee stonden ze in dit opzicht op hetzelfde peil als de grote *'fermiers'* van Ile-de-France.[68]

De West-Zeeuws-Vlaamse boeren blijken ook duidelijk belang te hebben gehecht aan goed onderwijs in lezen, schrijven en rekenen. Zo diende de vrijwel geheel uit boeren bestaande kerkenraad van Zuidzande in 1726 een verzoek in om zelf een schoolmeester te mogen benoemen omdat de kwaliteit van de vorige, door de Raad van State benoemde, schoolmeesters zeer te wensen had overgelaten. Verschillende Zuidzandenaren hadden daarom zelfs hun kinderen in andere plaatsen naar school gestuurd.[69] Toen er desondanks toch weer een schoolmeester werd benoemd door de Raad van State, werd deze grondig geëxamineerd door de

TABEL 6.2. Alfabetisme van boeren en boerinnen omstreeks 1750 per welstandsklasse

Welstandsklasse	Mannen		Vrouwen	
	N	Alfabeet in %	N	Alfabeet in %
Arm	67	67	28	39
Middengroep	132	95	73	71
Welgesteld	49	98	36	83
Totaal	248	88	137	68

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 515 en 516; rechterlijke- en notariële archieven.

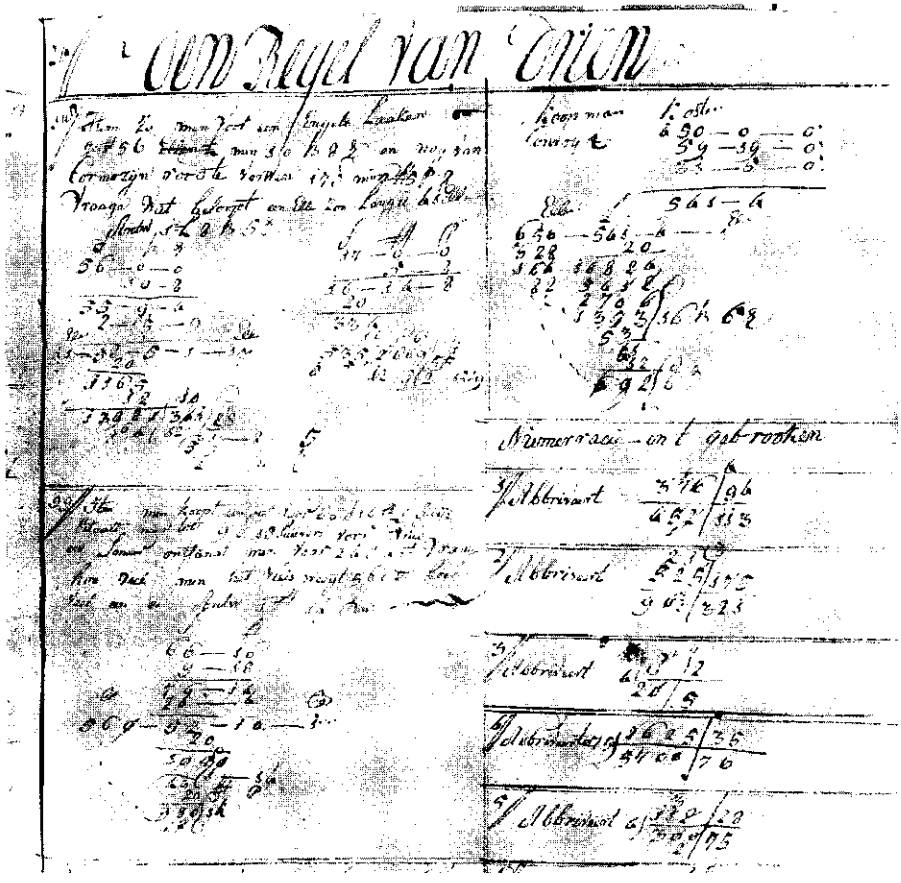
kerkenraad. Deze was niet te spreken over de uitkomst, de arme schoolmeester was bij het lezen geheel in verwarring geraakt en bij het rekenen was hij 'niet verder gecomen als den regel van drien'.[70] De kerkenraad van Groede inspecteerde de school jaarlijks en reikte dan prijzen (stichtelijke boeken) uit aan de beste 'schrijvers' (leerlingen die leerden schrijven en cijferen). Onder die 'schrijvers' bevonden zich naar de familienamen te oordelen veel kinderen van boeren.[71]

In de 18e eeuw genoot een deel van de boerenzonen ook enig vervolgonderwijs. Tussen 1735 en 1794 werden tenminste 18 boerenzonen uit West-Zeeuws-Vlaanderen geadmitteerd als gezworen landmeter, een beroep waarvoor na de lagere school verdere studie vereist was.[72] Voor sommigen betekende de opleiding tot landmeter het begin van een loopbaan buiten de landbouw, maar van 11 van de 18 is bekend dat ze toch boer geworden zijn. Kennis van de landmeetkunde kwam boeren natuurlijk ook wel van pas.

Ook uit boedelinventarissen en familiepapieren kan worden afgeleid hoeveel belang de boeren hechtten aan het onderwijs. Zo werden de twee zoontjes van Antoine Mullié, een rijke boer uit Heille, na het vroegtijdig overlijden van hun ouders in 1740 in de kost gedaan bij de Waalse schoolmeester in Groede, waar ze zowel in het Nederlands als in het Frans onderwijs kregen.[73] In de nalatenschap van Jacob de Hullu Nicolaasz., een in 1804 te Cadzand overleden boer, bevond zich een 'arithmétique de Bartjens'.[74] De bewaard gebleven boekhouding van zijn zoon Abraham de Hullu begint met oefeningen die deze laatste gemaakt heeft uit dat beroemde leerboek.[75] De Amerikaan James Moerdyke, in 1816 geboren in Biervliet als Jacobus Moerdijk, heeft in zijn autobiografie beschreven hoe hij niet naar de school in zijn woonplaats, maar naar die in IJzendijke werd gestuurd, omdat de kwaliteit van het onderwijs daar beter was dan in Biervliet. Bovendien kreeg hij thuis ook nog les van zijn ouders, een welgesteld boerenechtpaar.[76] Over zijn grootvader Jacobus Faro Johannesz., een neef en naamgenoot van het hier al vaker vermelde lid van de Commissie van Landbouw Jacobus Faro Isaacsz., vertelt Moerdyke dat deze behalve zijn moederstaal ook goed Frans sprak, wat hem als maire van Biervliet in de Franse tijd ook wel van pas kwam.[77] Blijkens het bezit van Franse woordenboeken waren er meer boeren die de Franse taal beheersten.[78] Ook in het oosten van Zeeuws-Vlaanderen genoten kinderen van boeren behoorlijk onderwijs. Een boerenzoon uit Terneuzen bijvoorbeeld kreeg omstreeks 1810 's winters extra lessen in rekenen omdat zijn prestaties daarin op school nog te wensen hadden overgelaten.[79]

In het algemeen waren de protestantse boeren meer gealfabetiseerd dan de katholieken. Rond 1750 kon 91% van de gereformeerde boeren lezen en schrijven tegenover slechts 70% van de katholieken. De geringere mate van alfabetisering van de katholieken was vermoedelijk vooral een gevolg van economische factoren. Rond het midden van de 18e eeuw woonden de meeste katholieke boeren in de meest zuidelijke parochies

AFBEELDING 6.2. In 1806 begon de twaalfjarige Abraham de Hullu uit Cadzand oefeningen te maken uit het rekenboek van Bartjens. Het leren rekenen behoorde tot de opleiding van boerenzoons die ooit een groot bedrijf zouden overnemen. Abraham de Hullu heeft vanaf het moment dat hij zelf in 1815 boer werd tientallen jaren lang een zeer gedetailleerde boekhouding bijgehouden. RAZ, Verzameling Handschriften nr. 227d.

langs de Belgische grens. De grond was daar arm en de bedrijven waren er relatief klein. In deze parochies (Oud-Heille, Sint-Baafs en Onze Vrouwe Bezuiden) was één op de drie boeren analfabeet; dit gold zowel voor gereformeerden als katholieken. Het grotere analfabetisme onder de katholieken kwam dus vooral voor rekening van deze kleine zandboeren. De grotere katholieke boeren op de klei waren nauwelijks minder geletterd dan hun protestantse collega's. Voor de gereformeerden was het kunnen lezen van de bijbel belangrijk, maar daarvoor hoefde men niet te kunnen schrijven en rekenen. Die laatste twee vaardigheden werden om andere redenen aangeleerd; een daarvan was dat veel boeren een vorm van boekhouding bijhielden.

In het navolgende zal ik een beeld trachten te geven van de verspreiding van de praktijk van het boekhouden onder de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers. Dat er in West-Zeeuws-Vlaanderen door boeren inderdaad boekhoudingen werden bijgehouden, blijkt in de eerste plaats uit het feit dat er van een dertiental boeren dergelijke documenten bewaard zijn gebleven. Deze zogenaamde 'handboeken' uit de tweede helft van de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw bevinden zich deels in origineel of in afschrift op het Rijksarchief in Zeeland en deels zijn ze nog in privébezit.[80] Daarnaast wordt soms ook in boedelinventarissen melding gemaakt van boekhoudingen. Dit gebeurde echter vrijwel uitsluitend in boedelinventarissen opgemaakt door notarissen vóór de Franse tijd. In inventarissen opgemaakt na 1795 worden ze zelden vermeld en in inventarissen opgemaakt vóór dat jaar door de weeskamers worden ze zelfs nooit vermeld; ook niet in gevallen waarvan vaststaat dat er wel degelijk een handboek was omdat dit nu nog bestaat.[81] In deze gevallen waren de handboeken blijkbaar begrepen onder verzamelposten als 'boeken en papieren'. De reden waarom de notarissen van het Ancien Régime de handboeken wél vermeldden, was dat zij altijd zeer omstandig aangaven op welke documenten zij hun weergave van de vermogenspositie van de overledene baseerden. Regelmatig vindt men in de notariële boedelbeschrijvingen derhalve opmerkingen als 'uijt een handboek van den overledene gemerkt F' blijkt dat iemand een schuld heeft aan de overledene.[82]

In totaal zijn uit de periode 1666-1794 63 door notarissen opgemaakte boedelinventarissen geanalyseerd. In 21 daarvan wordt melding gemaakt van één of meer handboeken. De eerste vermelding van een handboek vinden we in de boedelinventaris van Pieter Herny uit Sint-Anna ter Muiden van 6 oktober 1727.[83] Over de aard van zo'n handboek kunnen we iets leren uit de boedelbeschrijving van Denijs Verbost uit Groede van 28 maart 1732, waar wordt gesproken over 'een handboektie met notitien van koeijen, verkens, rekeningen van arbeijders etc.'.[84] Vanaf dat moment worden in ongeveer 40% van de door notarissen opgemaakte boedelbeschrijvingen handboeken vermeld. Het is verleidelijk de eerste vermeldingen van handboeken omstreeks 1730 in verband te brengen met de toen heersende economische malaise, die de boeren noodzaakte tot kostenbeheersing en maatregelen om het inkomen op peil te houden. Probleem is echter dat uit de periode vóór 1730 slechts zes notariële boedelinventarissen beschikbaar zijn. Op basis van dit geringe aantal waarnemingen kan niet worden gesteld dat handboeken vóór 1730 niet voorkwamen. Uit enkele boedelinventarissen uit de jaren dertig van de 18e eeuw blijkt zelfs dat de overledene al lang tevoren begonnen was met het bijhouden van een boekhouding. Johannes Sohier, in 1733 overleden te Groede, hield al sinds 1715 een handboek bij.[85] In de nalatenschap van Jean François Yolent uit Schoondijke bevond zich zelfs een serie handboeken die begon in 1704.[86] Het is dus niet mogelijk een eenduidig verband te leggen tussen de introductie van het boekhouden en de economische depressie. Aanne-

melijk is echter wel dat de depressie een stimulans is geweest voor de verspreiding van deze vaardigheid.

Behalve over een handboek beschikten veel boeren ook over een kaart van hun hofstede en landerijen. Op die kaart werden alle eigen en gepachte percelen getekend met opgave van de grootte hemelsbreed en 'ploeggang' (zie afb. 8.1). Met dat laatste werd de oppervlakte aangeduid die effectief kon worden bewerkt, dus exclusief sloten, greppels en bermen. Deze kaarten ondersteunden de boer bij het bijhouden van zijn administratie. Hij kon hierdoor tot op de roede nauwkeurig berekenen hoeveel hij van elk gewas verbouwde en hoeveel hij de arbeiders moest betalen die de gewassen wiedden of sneden.[87] Bovendien konden de gegevens van de kaarten en het handboek dienen als geheugensteun bij het handhaven van de vruchtwisselingscyclus. De boer kon met behulp hiervan bepalen wat hij wanneer en waar had gezaaid.

Boekhouden werd niet door alle boeren gedaan. Het waren vooral de grotere boeren die zich hiermee bezighielden. Pas aan het eind van de 19e eeuw was het noteren van inkomsten en uitgaven algemeen gebruikelijk.[88] Van de 34 boeren waarvan we weten dat ze een handboek bijhielden, hadden er 33 een bedrijf dat groter was dan 40 ha. De helft van hen bewerkte zelfs meer dan 60 ha. Ook in Groningen waren het in de 18e en 19e eeuw vooral de middelgrote en grote boeren die een boekhouding bijhielden.[89] Onder de gegoede boerenfamilies van West-Zeeuws-Vlaanderen lijkt het in de 18e eeuw normaal te zijn geweest inkomsten en uitgaven te noteren in één of meer handboeken. Dit kan bijvoorbeeld goed worden vastgesteld voor de familie Van Cruyningen. Hendrik van Cruyningen (1683-1742) en zijn vier zonen Jacob, Abraham, Hendrik en Jannis hebben allen handboeken nagelaten. Dat van de vader bevond zich in 1784 nog steeds in het bezit van zijn zoon Abraham.[90] Ook de zoon van deze laatste, Abraham van Cruyningen jr., hield een handboek bij.[91] Ook in dit opzicht waren de grotere boeren dus in het voordeel ten opzichte van de kleinere. Door het bijhouden van handboeken hadden ze meer inzicht in de inkomsten en uitgaven van hun bedrijven en waren ze beter in staat zich aan te passen aan de economische omstandigheden. Dit was des te belangrijker omdat, zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken, de aanpassingen niet zozeer bestonden uit technische innovaties alswel uit het efficiënter en goedkoper maken van bestaande landbouwmethoden.

Vermoedelijk hebben ook grotere boeren in het aangrenzende Land van Axel in de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw boekhoudingen bijgehouden. Dat blijkt uit het hiervoor al vermelde voorbeeld van de boerenzoon uit Terneuzen die bijles kreeg in rekenen, maar ook uit vermeldingen in boedelinventarissen van gegoede boeren.[92]

Hoe zagen de handboeken van de Zeeuws-Vlaamse boeren er nu uit? Het zal duidelijk zijn dat ze de vergelijking met moderne boekhoudingen niet kunnen doorstaan. Wel vertonen ze overeenkomsten met de *'account books'* die boeren in Massachusetts sinds het midden van de 18e eeuw bij-

hielden. Dit waren geen kasboeken waarin inkomsten en uitgaven werden genoteerd; men registreerde hierin alleen zijn schulden en vorderingen.[93] Ook de West-Zeeuws-Vlaamse handboeken zijn voor een groot deel gevuld met aantekeningen over gelden die men had geleend of uitgeleend. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het opschrift van één van de handboeken van Abraham van Cruyningen: 'Nieuwen handboek en is van wegens debet staende landpachten, watergeschoten etc., alsmede van ontfang van landpachten, interesten van capitaalen, beginnende met january 1763'.[94] De uitgebreide afrekeningen met arbeiders waar een groot deel van de nog bestaande handboeken mee is gevuld, betreffen in feite ook een vorm van kredietverlening. De arbeider kreeg immers pas achteraf (na ca. drie maanden te hebben gewerkt) zijn loon volledig uitbetaald; tot de afrekening kreeg hij slechts delen van zijn loon in natura (vooral voedsel) uitbetaald. Voor de boer had dit systeem het voordeel dat hij weinig contant geld nodig had. Alleen bij de afrekening moest hij zijn arbeiders nog een klein restbedrag in geld uitbetalen. Met ambachtslieden die werk voor de boer hadden verricht, kon op dezelfde wijze worden afgerekend. De smid of de timmerman diende één keer per jaar zijn rekening in en kocht in de tussentijd op krediet voedsel van de boer. De meeste boeren hadden dan ook relatief weinig contanten in huis, veelal 100 tot 250 gulden, zelfs op grote bedrijven waar men veel loonarbeiders in dienst had. Deze vorm van wederzijdse kredietverlening door plattelandsbewoners was een goede manier om een gebrek aan contant geld op te vangen.[95]

Hoewel dus in de eerste plaats bedoeld als overzicht van uitstaande schulden en vorderingen, konden deze handboeken de boer toch ook inzicht geven in een belangrijk deel van de productiekosten. Bovendien gingen veel boeren verder. In het vorige hoofdstuk is een overzicht gegeven van gewasopbrengsten in de Watering Cadzand van 1784 tot 1825. Dit overzicht is gebaseerd op gegevens uit de handboeken van drie boeren. Zij noteerden dus niet alleen schulden en vorderingen, maar ook de opbrengsten van de gewassen en de bedragen die ze daarvoor ontvingen. Het bewaard gebleven handboek over de jaren 1763-71 van Jacobus Bernardus van de Vijver uit Heille bevat zelfs uitsluitend aantekeningen over de opbrengsten van verkochte gewassen.[96] Abraham van Cruyningen uit Zuidzande bezat in 1784 behalve het hiervoor al genoemde handboek ook nog 'Een foliant schryfboek in schapenband, rakende de boeren neeringe' en zelfs nog een apart handboek betreffende zijn schaapskudde.[97]

Met dit laatste raken we trouwens aan een probleem dat de nog aanwezige handboeken moeilijk bruikbaar maakt als bron om de uitgaven en inkomsten van boerenbedrijven te reconstrueren. Doordat voor verschillende onderdelen van het bedrijf of voor ontvangsten en uitgaven aparte handboeken werden bijgehouden, is zo'n reconstructie alleen mogelijk als alle handboeken van een bepaald bedrijf nog beschikbaar zijn. In de praktijk is dat echter vrijwel nooit het geval. Veelal is slechts één boek of zelfs maar een fragment daarvan bewaard gebleven.

De mogelijkheid om een boekhouding bij te houden en daarmee tot een rationelere bedrijfsvoering te komen was niet het enige voordeel dat de gegoede boeren hadden van hun beheersing van het schrift. Het verschafte hun ook de kans om via boeken en tijdschriften kennis te nemen van de nieuwe ideeën die in de 18e eeuw opkwamen. In dit opzicht lijkt er een duidelijk verschil te bestaan tussen gereformeerden en katholieken. Onder gereformeerde boeren bestond begin 18e eeuw al een zekere leescultuur; een bijbel, kerkboeken en enkele theologische werken waren in vrijwel alle gereformeerde boerenhuishoudens te vinden. In de jaren dertig van de 18e eeuw konden in de huizen van protestantse West-Zeeuws-Vlaamse boeren al bibliotheken van enkele tientallen boeken worden aangetroffen.[98] Katholieke boeren daarentegen waren zelden in het bezit van boeken en hierin kwam tot het midden van de 19e eeuw geen verandering.[99]

In de periode 1730-1829 waren bibliotheken met meer dan 50 boeken bij protestantse boeren niet uitzonderlijk. Het omvangrijkste boekenbezit kwam wel op naam van de al eerder genoemde Jacob de Hullu Nicolaasz. In het 'comptoir' van diens boerderij bij Cadzand bevond zich in 1804 een bibliotheek van ruim 240 banden en bovendien was hij in het bezit van een microscoop.[100] In het kantoor van Jan du Mez uit Aardenburg bevonden zich niet alleen boeken, maar ook 'aard- en hemelglobien, kaarten en astrologische (sic) instrumenten', die op 120 gulden werden getaxeerd.[101] Theologische werken maakten het hoofdbestanddeel van de meeste bibliotheken uit. Daarnaast bezat men veel juridische en ook historische boeken. Landbouwkundige titels worden in geen enkele inventaris vermeld. Dit kan echter een gevolg zijn van het feit dat, als er al titels werden vermeld, men zich beperkte tot die van de boeken van groot formaat (folio, quarto). De bescheiden boekjes waarin men landbouwkundige vernieuwingen placht aan te prijzen, werden derhalve niet vermeld.[102] Iemand die zeker in het bezit van landbouwkundige werken zal zijn geweest, was Jacobus Faro (1763-1847), landbouwer te IJzendijke en lid van de Zeeuwse Commissie van Landbouw. Hij behoorde tot de klanten van de boekhandel van Salomon van Benthem te Middelburg en kocht daar regelmatig boeken 'van een hoog intellectueel niveau'.[103]

Welgestelde protestantse boeren werden ook in grote aantallen lid van de leesgezelschappen die vanaf ongeveer 1780 in dit gebied werden opgericht. Dergelijke gezelschappen schaften boeken en tijdschriften aan die vervolgens via een rouleersysteem door alle leden konden worden gelezen. In West-Zeeuws-Vlaanderen bestonden leesgezelschappen in Cadzand, Breskens, Sluis, Schoondijke, IJzendijke en Zuidzande.[104] Uit onderzoek naar de leesgezelschappen in Cadzand en IJzendijke is gebleken dat in Cadzand bijna de helft en in IJzendijke ruim een derde van de leden boer was en over het algemeen tot de bovenlaag van de boerenstand behoorde.[105] Via het leesgezelschap konden de leden kennis nemen van de nieuwste ideeën op wetenschappelijk en politiek gebied. Zo was het Cad-

AFBEELDING 6.3. Silhouet van Jacob de Hullu Nicolaasz. (1764-1804), landbouwer op de 'Beerhofstede' bij Cadzand en *agent municipal* (burgemeester) van Cadzand. Liet blijkens zijn boedelbeschrijving een bibliotheek van meer dan 200 banden na, waaronder een rekenboek van Bartjens, waaruit zijn zoon Abraham later zou leren rekenen. Foto: Collectie J.A. Luteijn, Genealogisch Centrum Zeeland, Middelburg.

zandse gezelschap met het onnavolgbare motto 'Men leest tot vorming van het verstand, tot eer van God en van Cadzand' geabonneerd op het bekende patriotse blad *De Post van den Neder-Rhijn.*[106] Ook landbouwkundige werken werden besteld. In Cadzand las men onder andere een uit het Duits vertaald boekje van G.C. Reich, *Nauwkeurig onderwijs voor de landman aangaande de runderziekte en derzelver inenting*, boekjes over de teelt van vlas en mangelwortelen en had men een abonnement op het *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw*, het in 1803 door Jan Kops, de Bataafse Commissaris tot de Zaken van den Landbouw opgerichte tijdschrift.[107] Dit *Magazijn* was het eerste Nederlandse landbouwtijdschrift.[108] In de jaren 1791-97 las men in Cadzand ook de *Handelingen* van de in 1776 te Amsterdam opgerichte Maatschappij tot verbetering van den landbouw. In IJzendijke bestelde men onder meer *Landbouwkunde*, uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering van den Landbouw te Amsterdam.[109] Vermoedelijk gaat het hier om een leerboek van de Zuid-Hollandse landbouwer Hendrik Ponse.[110]

Sommige boeren beperkten zich niet tot het lezen van landbouwkundige werken. Bekend is de hier al herhaaldelijk vermelde Jacobus Faro (1763-1847), van 1785 tot 1832 landbouwer te IJzendijke. Hij experimen-

teerde met rijenteelt en nieuwe bemestingsmethoden, werd in 1819 lid van de Zeeuwse Commissie van Landbouw en behoorde in 1843 tot de oprichters van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij.[111] Minder bekend is Jannis Butin (1745-1813), boer op de 'Beerhofstede' bij Cadzand, die in 1786 een 'verhandelinge om de buyten staende tarwe en rogge schooven van de verdervinge te beveiligen als er in den oogst veel regen vald en lange tijd duurt' publiceerde.[112] Helaas zijn van dit werkje voor zover bekend geen exemplaren bewaard gebleven.

Het is de moeite waard om hier nog wat dieper in te gaan op het geconstateerde verschil in leescultuur tussen protestanten en katholieken. Zoals al opgemerkt, bestonden de bibliotheken van de protestantse boeren voor een belangrijk deel uit theologische werken. Uit de in hun boedelbeschrijvingen genoemde boektitels blijkt dat zij een duidelijke voorkeur hadden voor auteurs die behoorden tot de stroming van de Nadere Reformatie: Wilhelmus à Brakel, Jacobus Koelman, Bernardus Smytegelt, Johan Verschuir, etc. De Nadere Reformatie was een in de 17e eeuw ontstane stroming binnen het Nederlandse gereformeerde protestantisme die streefde naar doorwerking van de Reformatie in het dagelijks leven. Het doel was niet zozeer dogmatisch, als wel ethisch: de praktijk der godzaligheid.[113]

De Nadere Reformatie behoort tot de stromingen binnen het protestantisme die Max Weber voor ogen had toen hij aan het begin van deze eeuw zijn beroemde essay schreef over *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Volgens Weber bestond er een verband tussen het ontstaan van het moderne kapitalisme en de neiging tot 'economisch rationalisme' bij bepaalde protestantse stromingen, met name het calvinisme, de puriteinen, de Mennonieten en de piëtisten.[114] Deze laatsten, waartoe hij ook de aanhangers van de Nadere Reformatie rekende, zouden worden gekenmerkt door een *'Kombination von intensiver Frömmigkeit mit ebenso stark entwickeltem geschäftlichen Sinn und Erfolg'*.[115] Door hun geloof zouden de piëtisten een afkeer hebben gekregen van luxe en tijdverspilling. Deze afkeer combineerden zij met een zeer zorgvuldige beroepsuitoefening en een streven naar winst (winst is een gave van God die men niet mag afwijzen).[116]

Weber's these heeft geleid tot heftige debatten en veel kritiek.[117] Zonder hier nu over te gaan tot een diepgaande analyse van de invloed van de Nadere Reformatie op het ondernemersgedrag van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren, wil ik hier toch op enkele frappante punten wijzen. De boeren van Land van Cadzand waren in overgrote meerderheid gereformeerd. In 1750 was 82% van de 350 landbouwers die voorkwamen in de kohieren van de oorlogslasten lid van de Nederduitse of de Waalse gereformeerde kerk. Van de 260 boeren in de kleipolders was zelfs meer dan 90% gereformeerd. Zoals gezegd, blijkt uit hun bibliotheken dat zij gerekend konden worden tot de aanhangers van de Nadere Reformatie. Dit

blijkt trouwens ook uit de boeken die de leerlingen van de school in Groede omstreeks 1737 kregen als beloning voor hun prestaties: de Engelse puritein John Bunyan was duidelijk de favoriete auteur.[118]

In dezelfde tijd waarin we kunnen constateren dat de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbevolking sterk was beïnvloed door de Nadere Reformatie, vond ook een verdere rationalisering en commercialisering van het boerenbedrijf plaats. Toeval of bewijs voor de Weber-these? Ondersteuning voor het laatste kan worden gevonden in een analyse van de economische ideeën van de door de West-Zeeuws-Vlaamse boeren veel gelezen Bernardus Smytegelt. De gedachten over het economisch leven die W. van den Broeke in diens preken heeft aangetroffen, sluiten naadloos aan bij de door Weber geformuleerde opvattingen: afkeer van luxe, nadruk op hard werken. Volgens Van den Broeke was dit een 'motivatie voor een economisch handelen, dat gericht was op het maken van maximale winst enerzijds en een hoge spaarquote anderzijds'.[119]

De combinatie van vroomheid en rationeel economisch handelen komt fraai tot uitdrukking in de boedelbeschrijving van Jannis Casteleyn, die overleed in Zuidzande in 1767. Hij bezat een bibliotheek van ruim 100 boeken, waarin piëtistische schrijvers als Ridderus, Koelman, Smytegelt en Verschuir goed waren vertegenwoordigd. Daarnaast echter had hij ook een rekening bij de wisselbank in Middelburg, iets wat men eerder zou verwachten van een modern ingestelde ondernemer dan van een conservatieve boer.[120] Ook verschillende andere gereformeerde boeren hadden in deze tijd een bankrekening in Middelburg, waarop vaak aanzienlijke tegoeden stonden.[121] Geld werd dus niet in een oude sok gestopt, maar stond op de bank of werd, zoals nog zal blijken, op een profijtelijke manier belegd.

Het is dus zeer wel mogelijk dat het gedachtengoed van de Nadere Reformatie heeft bijgedragen aan de rationalisering van het economisch gedrag van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren in de 18e eeuw. Aan de andere kant is het wel zo dat er, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, in dit gebied ook katholieke boeren waren wier bedrijfsvoering niet minder rationeel was dan die van hun protestantse vakbroeders. Dat neemt niet weg dat er, om het Weberiaans uit te drukken, heel goed een *'Wahlverwandtschaft'* kan hebben bestaan tussen het piëtistische gedachtengoed van de protestantse boeren en hun rationele, op winst gerichte bedrijfsvoering.

Het lezen van geleerde boeken bleef grotendeels beperkt tot de welgestelde bovenlaag van de boerenstand. Toch was dit daarmee niet onbelangrijk voor de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw. Er was in dit gebied een groep boeren waarvan de horizon niet beperkt bleef tot het eigen dorp, maar die kennelijk open stond voor nieuwe ideeën van buitenaf. Zoals we in het voorgaande hebben gezien, heeft dat niet geleid tot ingrijpende veranderingen in de landbouwmethoden. Een betere opleiding of hoger kennis-

niveau leidt ook lang niet altijd tot een rationelere landbouw. Dat bleek bijvoorbeeld bij de Winterswijkse Scholteboeren, die ondanks hun goede opleiding als boer conservatief waren.[122] Het is echter wel mogelijk dat bijvoorbeeld de geleidelijke uitbreiding van de klaverteelt in het West-Zeeuws-Vlaanderen van de eerste helft van de 19e eeuw een gevolg is geweest van de introductie van nieuwe opvattingen, die eerst werden overgenomen door de bovenlaag en vervolgens verder doorsijpelden naar de andere geledingen van de boerenstand.

In de loop van de tweede helft van de 18e eeuw moest het piëtistische gedachtengoed steeds meer plaats maken voor dat van de Verlichting. Dresselhuis stelde in 1819 de West-Zeeuws-Vlaamse boer als een toonbeeld van verlichting en tolerantie tegenover enerzijds de Vlaamse boer, die niet anders deed dan bier drinken, kaarten en dobbelen en anderzijds de Zeeuwse boer, die zwoer bij Smytegelt en Brakel en vond dat al het andere 'van den boozen' kwam. Bij de West-Zeeuws-Vlaamse boeren echter heerste 'dorst naar kennis, en zucht naar wijsheid'.[123] Het staat wel vast dat Dresselhuis hier zwaar heeft overdreven, maar toch bevat zijn betoog meer dan alleen een kern van waarheid. De 19e-eeuwse West-Zeeuws-Vlaamse protestantse boer was een trouw lid van de Nederlands Hervormde kerk, maar zijn godsdienstige en politieke opvattingen waren duidelijk sterk beïnvloed door de Verlichting. Kerkelijk was hij eerder vrijzinnig, politiek liberaal. Alleen in de sobere, ingetogen levensstijl bleef een deel van het gedachtengoed van de Nadere Reformatie bewaard.[124]

Naar de oorzaken van deze verandering kunnen we vooralsnog alleen gissen. Het is echter wel denkbaar dat het piëtisme zijn eigen graf heeft gegraven. Het accent dat werd gelegd op de *'praxis pietatis'* in plaats van kerkelijke dogma's maakte integratie van christendom en Verlichting mogelijk.[125] Daarbij was het 18e-eeuwse piëtisme geen homogene stroming. Er waren verschillende richtingen, bijvoorbeeld het 'redelijke' piëtisme, een op het verstand gerichte vorm van piëtisme.[126] Het is zeer wel mogelijk dat vanuit deze stroming toenadering is gezocht tot de Verlichting. Het is opvallend in diverse boedelbeschrijvingen uit het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw[127] werken worden vermeld van de Engelsman Doddridge, die innige vroomheid paarde aan openheid voor de Verlichting.[128] Op langere termijn lijkt de combinatie van piëtisme en Verlichting hier te hebben geleid tot verdringing van het eerste.

Het feit dat de meerderheid van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren vanaf het eind van de 19e eeuw een vrijzinnige vorm van het protestantisme aanhing, heeft ongetwijfeld de acceptatie van verzekeringen vergemakkelijkt. Godsdienstige bezwaren had men hier niet tegen. Dit in tegenstelling tot het piëtistische deel van de protestantse boerenbevolking van de Zeeuwse eilanden.[129] De eerste vermelding van hagel- en veeverzekeringen in West-Zeeuws-Vlaanderen dateert uit 1821: toen sloot Isaac Nortier uit Oostburg een hagelverzekering af op zijn te velde staande gewassen en verzekerde hij zijn paarden en rundvee bij J. Simons te Amsterdam.[130]

Vanaf de jaren dertig werd hij vooral voor de verzekering van paarden door steeds meer Zeeuws-Vlaamse collega's gevolgd.[131]

Ook de brandverzekering kwam in deze tijd op. Sedert 1818 was in Groede de nog steeds bestaande *Onderlinge Brandwaarborgmaatschappij van 1818* actief, die ook boeren onder haar klanten telde. Izaak Risseeuw uit Zuidzande bijvoorbeeld sloot al in 1819 een verzekering af bij deze maatschappij.[132] De in 1824 opgerichte *Onderlinge Brandwaarborgmaatschappij voor de Provincie Zeeland* sloot in de eerste decennia van haar bestaan een toenemend aantal verzekeringen af, vooral in Zeeuws-Vlaanderen.[133] Aan het eind van de 19e eeuw was verzekering van gebouwen en inboedel tegen brand hier vrijwel algemeen.[134]

Omdat er nog vrijwel niets bekend is over de introductie en verspreiding van het verzekeringswezen in de Nederlandse landbouw, is het niet mogelijk om te zeggen of de West-Zeeuws-Vlaamse boeren relatief vroeg of laat begonnen met het verzekeren tegen brand, hagel en veeziekten. Wel is bekend dat op het platteland van Noord-Nederland al iets eerder, aan het eind van de 18e eeuw, onderlinge brandverzekeringsfondsen werden opgericht.[135] De boeren op de Zeeuwse eilanden lijken later dan de Zeeuws-Vlamingen te zijn begonnen met het afsluiten van verzekeringen.[136] Opvallend is ook dat de introductie en diffusie van de landbouwverzekering in West-Zeeuws-Vlaanderen ongeveer in dezelfde periode plaatsvond als in Duitsland. Daar werden, na een aarzelende start aan het eind van de 18e eeuw, vanaf omstreeks 1830 steeds meer hagelverzekeringen afgesloten.[137]

6.4. BEDRIJFSRESULTATEN

Als afsluiting van de drie hoofdstukken over de agrarische bedrijfsvorm worden de bedrijfsresultaten van enkele boerenbedrijven in de 18e eeuw onder de loep genomen. Hierdoor kunnen we inzicht krijgen in de effecten op bedrijfsniveau van de veranderingen die zijn geconstateerd op regionaal niveau. Bovendien kunnen we hierdoor ook zien hoe individuele boeren verschillende keuzes maakten en welke gevolgen die keuzes hadden voor hun bedrijf.

In de vorige paragraaf bleek dat de bewaard gebleven handboeken vrijwel nooit een volledig overzicht geven van de inkomsten en uitgaven van een boerenbedrijf. Er is echter nog een bron, waaruit zo'n overzicht wél kan worden gereconstrueerd. Het gaat hier om rekeningen betreffende boerderijen die werden geëxploiteerd voor rekening van wezen. Dergelijke boedelrekeningen kunnen worden aangetroffen in de notariële en weeskamerarchieven. Voor dit onderzoek zijn rekeningen van twee bedrijven geselecteerd. Deze twee rekeningen zijn ten eerste gekozen om hun kwaliteit; ze geven beide een gedetailleerd en behoorlijk volledig overzicht van kosten en baten. Ten tweede zijn juist deze twee gekozen omdat

ze uit twee duidelijk verschillende perioden afkomstig zijn. De oudste dateert uit de jaren veertig van de 18e eeuw, toen er nog sprake was van een economische depressie; de jongste is uit de jaren zestig van die eeuw, toen de economie een veel gunstiger beeld vertoonde. Bij de analyse van de oudste van deze twee rekeningen moet er wel steeds rekening mee worden gehouden dat 1740 een uitzonderlijk jaar was; door de zeer strenge winter van 1739/40 mislukte toen een groot deel van de oogst.

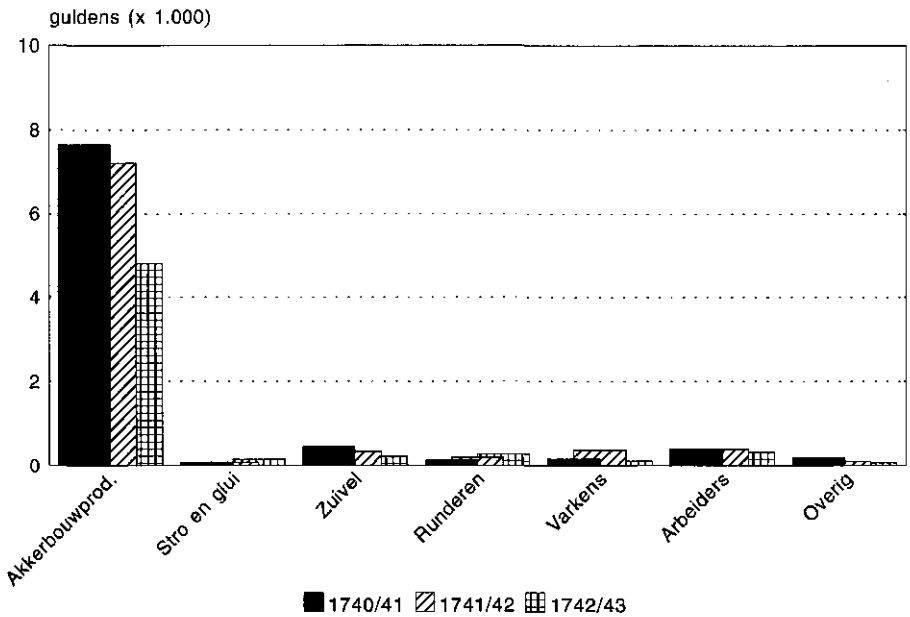
Het eerste bedrijf is dat van de wezen van Antoine Mullié, waarvan we de inkomsten en uitgaven over de oogstjaren 1740, 1741 en 1742 kunnen reconstrueren.[138] Het ging hier om een zeer groot bedrijf van 109 ha, dat eigenlijk bestond uit twee boerderijen, de 'Blauwe Hofstede' en 'Spreeuwenburg', gelegen in de Bewestereedepolder tussen Sluis en Aardenburg.[139] Afgezien van de grote omvang was het een normaal West-Zeeuws-Vlaams bedrijf, gelegen op de zeeklei en gericht op de productie van tarwe, gerst, peulvruchten en koolzaad. Het bedrijf werd geleid door Pierre François Mullié, een oom van de wezen, die zelf boer was op 'Steenwijk', een grote hofstede in het zuidelijke deel van de Bewestereedepolder. De rekeningen zijn gebaseerd op de door hem bijgehouden boekhouding.[140]

Het tweede bedrijf was dat van de wezen van Jean Baptiste Becu bij Breskens. Hiervan kunnen de inkomsten over de oogstjaren 1765, 1766 en 1767 en de uitgaven over 1766 en 1767 worden gereconstrueerd.[141] Dit bedrijf was heel wat kleiner dan dat van de wezen Mullié. Met zijn 55 ha kan het als een bedrijf van gemiddelde omvang worden beschouwd. Evenals het eerste bedrijf was het gelegen op de zeeklei en er werden in het algemeen dezelfde gewassen verbouwd. Op het bedrijf van de wezen Becu werd echter wel vrij veel vlas verbouwd dat voor rekening van de wezen werd bewerkt. Het bedrijf werd sinds 1766 geleid door de oudste van de wezen, Jean Baptiste Becu jr., die toen overigens nog maar 18 jaar oud was. De door deze jongeling bijgehouden boekhouding vormde de basis voor de boedelrekening.

De inkomsten van de twee bedrijven zijn weergegeven in de grafieken 6.7a en 6.7b.[142] De categorieën waarin de inkomsten zijn onderverdeeld zullen weinig uitleg behoeven. Van de inkomsten uit de akkerbouw heb ik die uit de verkoop van stro en glui (stro dat werd gebruikt voor het maken krammatten ter versterking van de dijken) afgesplitst, omdat in de literatuur nogal eens wordt benadrukt dat die voor de Zeeuwse boeren zeer belangrijk zouden zijn geweest.[143] De post 'arbeiders' behoeft enige uitleg. Het betreft hier de inkomsten uit de verhuur van arbeiderswoningen en de leveranties van graan, zuivel en eieren aan de vaste arbeiders van het bedrijf. Eigenlijk betreft het hier veelal geen echte geldelijke inkomsten. Er werden bedragen voor in rekening gebracht die werden afgetrokken van de verdiende lonen. Onder de post 'overig' vallen dingen als de verkoop van een afgedankt oud paard, verkoop van riet of van fruit uit de boomgaard.

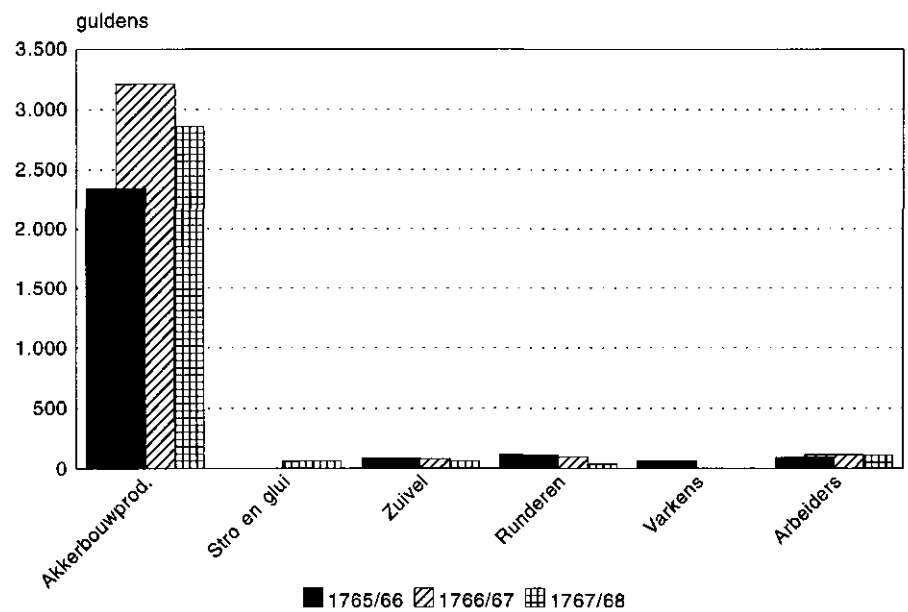
Wat bij beide grafieken het meest in het oog springt, is het overweldi-

GRAFIEK 6.7a. Inkomsten van de wezen Mullié, 1740/41-1742-43

Bronnen: RAZ, RAZVL nr. 2101, 30 juni 1742, en nr. 2102, 17 maart 1744.

GRAFIEK 6.7b. Inkomsten van de wezen Becu, 1765/66-1767/68

Bron: RAZ, RAZVL nr. 2151qqq, 17 maart 1771.

gende belang van de verkoop van akkerbouwgewassen. We hebben hier dan wel te maken met gemengde bedrijven, maar de veehouderijtak van het bedrijf blijkt toch wel volkomen in het niet te zinken in vergelijking met de akkerbouwtak van het bedrijf. Dit gold in de 18e eeuw trouwens ook voor andere op de akkerbouw georiënteerde landbouwgebieden in het Nederlandse kustgebied, zoals de Hoekse Waard en het Oldambt. Ook daar kwam 80 tot 90% van de inkomsten van boerenbedrijven uit de akkerbouw.[144] De hiervóór aangehaalde uitspraak van De Hullu over de ondergeschiktheid van de veehouderij aan de akkerbouw wordt hier dus bevestigd. De wezen Mullié haalden uit de verkoop van graan, peulvruchten en koolzaad ruim 80% van hun inkomen; de wezen Becu zelfs rond de 90%. De verkoop van stro en glui blijkt op beide bedrijven weinig tot niets voor te stellen. Op basis van deze twee boekhoudingen kan dus niet worden geconstateerd dat het stro voor de West-Zeeuws-Vlaamse boeren een belangrijke bron van inkomsten was. Dit is des te opvallender omdat het bedrijf van de wezen Becu in de zwaar door het water bedreigde Oud-Breskenspolder en Wulpenpolder gelegen was, waar veel materiaal voor de versterking van de dijken benodigd was. Het meeste stro bleef dus op het bedrijf, waar het werd verwerkt in de mest en werd gebruikt als dakbedekking. Ook elders in Zeeland blijkt de verkoop van glui slechts een bescheiden omvang te hebben gehad, 90 tot 95% van het stro bleef achter op de boerderij.[145]

Gewoonlijk kwamen op Zeeuwse boerenbedrijven de inkomsten uit de verkoop van zuivel toe aan de boerin, die ook verantwoordelijk was voor de verzorging van het vee. In handboeken van boeren werden deze inkomsten dus vrijwel nooit verantwoord. In boedelrekeningen werden ze echter wel vermeld, omdat daarin alle inkomsten en uitgaven moesten worden verantwoord. Derhalve kunnen de twee geselecteerde rekeningen ons inlichten over het inkomen uit de verkoop van zuivel.

Op deze twee bedrijven kwamen de inkomsten uit de zuivelbereiding vrijwel uitsluitend uit de verkoop van boter. Kaas werd hier niet (meer) gemaakt. Op bedrijf van de wezen Mullié bedroegen de inkomsten uit de zuivelverkoop gemiddeld ruim 300 gulden per jaar, op dat van wezen Becu ongeveer 100 gulden per jaar. Van het totale inkomen van het bedrijf was dat maar een gering deel. Voor de boerin echter, die zoals in het voorgaande al is gemeld zelf over de inkomsten uit de zuivelverkoop kon beschikken, betekende het dat zij een behoorlijk bedrag kon besteden. Ter vergelijking: een landarbeider die 300 dagen per jaar werkte, kon daarmee 225 gulden verdienen.

De verkoop van rundvee was op deze twee bedrijven van geringe betekenis. Op de 'Blauwe Hofstede' bracht gedurende de drie bestudeerde jaren de verkoop van varkens zelfs nog iets meer op. Op dit bedrijf werd jaarlijks een tiental varkens verkocht. De wezen Becu verkochten in 1765 nog enkele varkens, maar daarna hielden ze blijkbaar op met het mesten van varkens. Deze gegevens stemmen overeen met wat in het voorgaande

al was geconstateerd. Tijdens de depressie werd een deel van de laaggeprijsde gerst gebruikt om er varkens mee te mesten. Varkens zijn dieren die weinig verzorging vereisen en het mesten kostte dus niet veel meer dan het voer. Bovendien was de prijs van het varkensvlees stabiel en men kon zo dus tegen weinig kosten wat extra inkomsten verwerven. In de jaren zestig van de 18e eeuw steeg de prijs van de gerst weer en daardoor werden de kosten van het varkens mesten hoger. Het werd voordeliger de gerst meteen te verkopen in plaats van te vervoederen. Het is waarschijnlijk dan ook niet toevallig dat Jean Baptiste Becu juist in 1766/67 stopte met het mesten van varkens voor de verkoop.

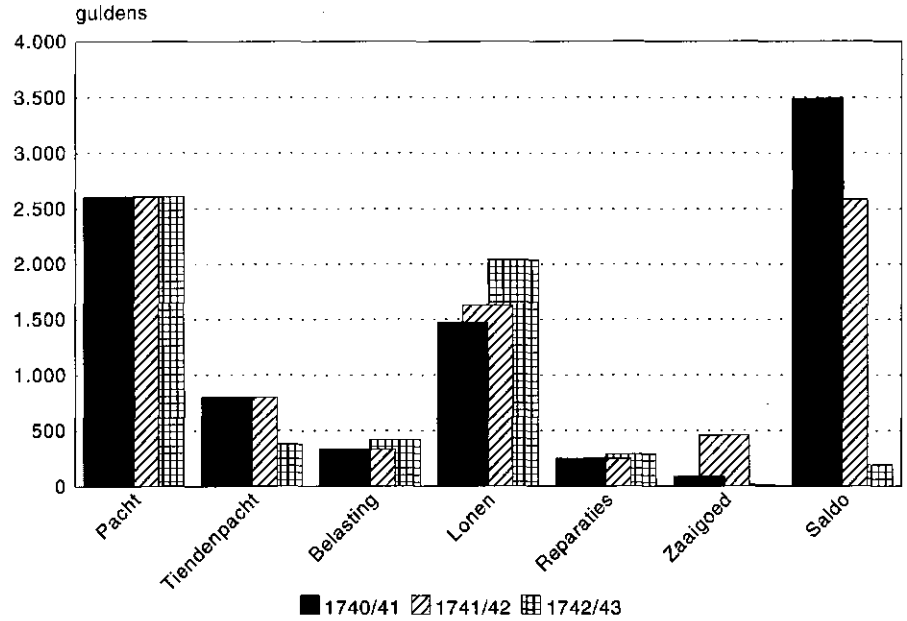
De inkomsten uit de 'emolumenten' van de vaste arbeiders bestonden voor een belangrijk deel uit de huuropbrengsten van arbeiderswoningen. De erven Mullié bezaten drie van dergelijke arbeidershuisjes, één voor elk van de vaste arbeiders. Bij het kleinere bedrijf van de kinderen Becu hoorde één arbeidershuis. Daarnaast verhuurden de wezen Mullié ook stukjes aardappelland aan hun arbeiders en liet een enkele arbeider wel eens tegen betaling een rund grazen in de wei van de baas. Verder kregen de arbeiders tegen een prijs die vaak wat onder de marktprijs lag graan, zuivel en eieren geleverd.[146] Hiervoor werd zoals al eerder gezegd niet betaald met geld, maar met arbeid. Het aandeel van deze 'inkomsten' in het totale inkomen was op beide bedrijven klein.

De uitgaven die tegenover deze inkomsten stonden, zijn hier onderverdeeld in zes categorieën, die zijn weergegeven in de grafieken 6.8a en 6.8b. Behalve de kosten zijn daarin ook de saldi opgenomen die overblijven nadat de uitgaven van de inkomsten zijn afgetrokken. Helaas hebben we geen zicht op alle kosten. De kosten van de paarden, die op het bedrijf werden aangefokt en werden gevoederd met zelf verbouwde gewassen, zijn nergens in de rekeningen terug te vinden.

Beide bedrijven bestonden voor een aanzienlijk deel uit pachtland (93 van de 109 ha voor de erven Mullié en 22 van de 55 ha voor de erven Becu). De kinderen Mullié betaalden beduidend meer pacht dan de kinderen Becu. Dat kwam natuurlijk doordat zij ook meer land pachtten, maar er was nog een andere oorzaak. In hun geval betaalde de verpachter namelijk ook de verponding. De wezen Becu moesten deze zelf opbrengen, wat in West-Zeeuws-Vlaanderen trouwens gebruikelijk was. De pachtprijs van de erven Mullié was dus hoger omdat er een deel van de belastingen bij was inbegrepen.

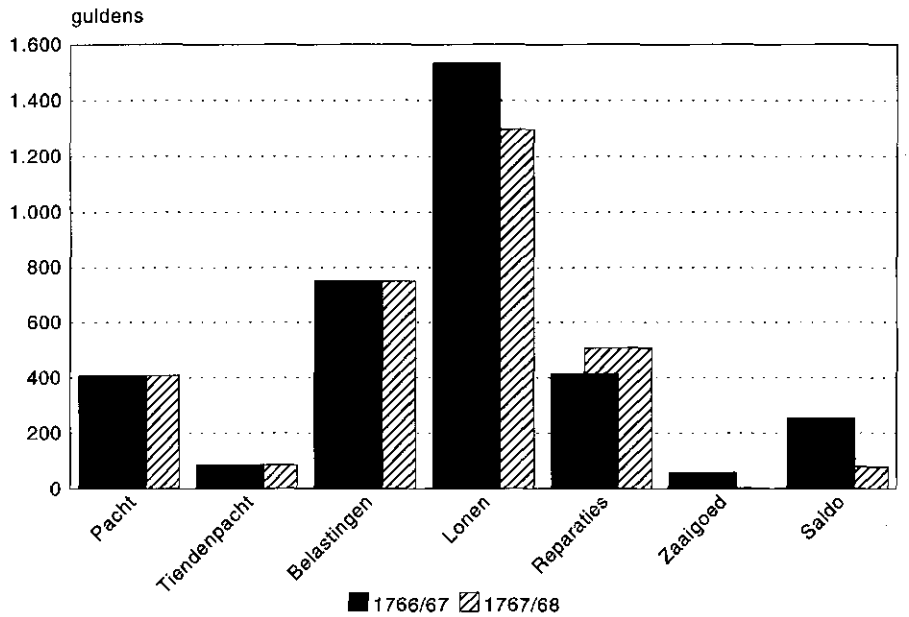
Dit laatste verklaart ook voor een deel waarom de belastingdruk (generaliteitslasten, parochielasten en polderlasten) voor de wezen Mullié zo laag lijkt in vergelijking met die van de wezen Becu. Bij de belastingen van de Mullié's zou eigenlijk nog ruim 300 gulden verponding moeten worden opgeteld. Maar zelfs als we dat zouden doen, is het totale bedrag nog steeds maar 650 à 700 gulden, terwijl de wezen Becu voor hun minder dan half zo grote bedrijf jaarlijks steeds 750 gulden moesten afdragen. De oor-

GRAFIEK 6.8a. Uitgaven van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43

Bronnen: RAZ, RAZVL nr. 2101, 30 juni 1742, en nr. 2102, 17 maart 1744.

GRAFIEK 6.8b. Uitgaven van de wezen Becu, 1766/67-1767/68

Bron: RAZ, RAZVL nr. 2151qqq, 17 maart 1771.

zaak van dit verschil ligt in de hoogte van de polderlasten. Zoals in het voorgaande al aangeduid, lag het bedrijf van de wezen Becu in een gebied dat continu werd bedreigd door de zee en waar de kosten van de waterkering bijgevolg zeer hoog waren. Het 'geschot' was hier dan ook hoog. In de Wulpenpolder moest zelfs meer dan 20 gulden per ha aan polderlasten worden betaald. Voor eigenaren-gebruikers waren zulke hoge lasten nog wel op te brengen omdat ze mogelijk konden worden gecompenseerd door goede geldelijke opbrengsten van de gewassen. Voor verpachters echter lag de zaak heel anders. Blijkens de boedelrekening van de familie Becu bedroeg de bruto-pachtsom hier zo'n 15 gulden per hectare. Dit betekent dat de polderlasten dus 5 gulden per hectare hoger waren dan de pachtsom! In het licht hiervan wordt wel heel duidelijk waarom juist in Breskens in de 18e eeuw het boerengrondbezit zo enorm toenam (zie grafiek 4.5b).

Pacht en belastingen vormden beiden belangrijke kostenposten voor deze bedrijven. Belangrijk is daarbij dat beide bestonden uit vaste geldbedragen. Bij lage graanprijzen drukten pacht en belasting dus zwaarder dan bij hoge prijzen. Vooral tijdens de depressie in de eerste helft van de 18e eeuw zal het derhalve voor veel boeren moeilijk zijn geweest om aan deze verplichtingen te voldoen. Uit grafiek 3.1 is ook al gebleken dat juist in de jaren 1720-40 veel boeren hun bezittingen moesten verpanden wegens pachtschulden.

Tot 1795 waren de Zeeuws-Vlaamse boeren verplicht tot het betalen van tienden. Dit hield in de praktijk in dat van elk gewas de elfde schoof toeviel aan de tiendheffer. Zoals we in hoofdstuk 3 al hebben gezien, inde deze de tienden echter veelal niet zelf. Dit zou voor de Vlaamse kapittels en abdijen die de tiendrechten bezaten te kostbaar en omslachtig zijn geweest. In plaats daarvan werden de tienden bij opbod verpacht. Vaak maakten boeren hiervan gebruik om de tienden van hun eigen land te pachten. Dit had het grote voordeel dat ze hun volledige oogst zelf konden behouden en ze dus bij stijgende prijzen ook voor hun volledige oogst daarvan konden profiteren. Als ze de tienden niet zelf pachtten, kon de tiendheffer of -pachter voor een elfde deel van de oogst profiteren van de prijsstijging. Aan de andere kant liep de boer hierdoor natuurlijk ook wel het risico dat de prijzen onverwacht konden dalen. De erven Mullié maakten van deze mogelijkheid gebruik. In de oogstjaren 1740 en 1741 hadden ze daar geen voordeel, maar ook geen nadeel van. De kosten van de tiendenpacht bedroegen toen 9% van de inkomsten uit de verkoop van de oogst, dus ongeveer een elfde deel, wat ze ook kwijt zouden zijn geweest als ze de tienden niet zelf hadden gepacht. In 1742 bedroeg het aandeel van de tiendenpacht in de oogstopbrengst echter slechts 6%. In dit jaar hadden de Mullié's er dus duidelijk profijt van dat ze de tienden zelf pachtten. De kinderen Becu pachtten slechts een klein deel van de tienden die op hun land drukten en daarom maakte voor hun bedrijf de tiendenpacht slechts een zeer klein deel uit van de kosten. Daar stond

natuurlijk wel tegenover dat zij dus een deel van de oogst moesten afstaan aan de tiendpachter.

Het effect van de tienden op de bedrijfsresultaten was anders dan dat van pacht en belastingen. Doordat de tienden gerelateerd waren aan de omvang van de oogst, varieerden ze dus ook met de oogstopbrengst. Was de oogst gering, dan moest ook weinig graan worden afgedragen. Was de oogst omvangrijk, maar de prijs laag, dan moest wel veel graan worden afgestaan, maar was de waarde daarvan gering. In tegenstelling tot pacht en belastingen drukten ze dus tijdens een depressieperiode niet zwaarder op het bedrijfsresultaat. De tienden waren voor de boer in principe nog het nadeligst als de graanprijzen hoog waren, omdat hij dan voor het vertiende deel van de oogst niet van de hoge prijzen kon profiteren. Zoals we hebben gezien, kon de boer daar echter verandering in brengen door zelf de tienden te pachten.

Uit bedrijfsresultaten van 'modelbedrijven' die in het begin van de 19e eeuw zijn berekend, is gebleken dat de lonen een zeer belangrijke kostenpost vormden op Zeeuwse boerenbedrijven. Ze maakten op deze bedrijven 30 tot 40% van de totale uitgaven uit.[147] Op de twee bedrijven die hier worden bestudeerd, was dat niet anders. Bij de Mullié's maakten de loonkosten gemiddeld 30% van de totale kosten uit en bij de Becu's zelfs 44%. Evenals pacht en belastingen waren de loonkosten nauwelijks aan verandering onderhevig. Door de starheid van de hoogte van de lonen en door het feit dat het grootste deel van het werk nu eenmaal elk jaar moest worden verricht, bestonden de loonkosten voor het grootste deel uit een vaste som die jaarlijks moest worden betaald. Toch zat er wel enige beweging in de hoogte van de totale loonkosten. Dat werd vooral veroorzaakt door de dorslonen. Omdat het dorsen werd betaald per gedorste zak, was het totaal aan betaalde dorslonen hoger naarmate de oogstopbrengst hoger was. Op de boerderij van de wezen Mullié werd na de overvloedige oogst van 1742 ruim anderhalf keer zoveel aan dorslonen betaald dan na de slechte oogst van 1740 (772 in plaats van 513 gulden). In goede oogstjaren, waarin de graanprijzen vaak laag waren, waren de loonkosten dus niet alleen in relatieve maar ook in absolute zin hoger.

Wat opvalt bij vergelijking van de loonkosten van de twee bedrijven, is dat deze kosten bij de wezen Becu in relatieve zin beduidend hoger waren dan bij de kinderen Mullié. Dit werd veroorzaakt door het feit dat op de boerderij van de Becu's vrij veel vlas werd verbouwd. Het bewerken van dit gewas was zeer arbeidsinstensief. In 1766/67 kostte het laten repelen, braken en zwingelen van het vlas de wezen Becu 46 gulden per ha. Het dorsen van de 22 hl tarwe die op dit bedrijf gemiddeld per ha werd geoogst, kostte slechts 18 gulden. Het bewerken van vlas was dus veel duurder dan het dorsen van granen en peulvruchten. Het verschil in geldelijke opbrengst daarentegen was klein: granen en peulvruchten brachten in 1766/67 op dit bedrijf gemiddeld 86 gulden per ha op tegen vlas 90 gulden. Tarwe bracht in dit jaar zelfs nog beduidend meer op dan vlas, name-

lijk 103 gulden per ha. Deze cijfers tonen duidelijk de oorzaken voor de achteruitgang van de vlasteelt die in het vorige hoofdstuk is gebleken. De teelt en vooral de bewerking van vlas was te arbeidsintensief en daardoor te duur. In dit licht is het verwonderlijk dat de familie Becu nog zo lang is doorgegaan met de vlasteelt. Overigens heeft men ook op dit bedrijf de teelt van vlas geleidelijk ingekrompen: in 1766 werd er nog 4,4 ha verbouwd, in 1767 slechts 0,3 ha en in 1771 was vlas hier geheel uit het bouwplan verdwenen.[148]

Met pacht, tienden, belastingen en lonen zijn de belangrijkste kostenposten voor de twee bedrijven besproken. Er resteren nog twee kleine posten, namelijk die voor reparaties en zaaigoed. Hoewel de kosten van reparaties en onderhoud van gebouwen en werktuigen in vergelijking met andere kosten vrij bescheiden waren, werd er op beide bedrijven toch aardig wat aan besteed: de familie Mullié gaf er 250 tot 300 gulden per jaar aan uit, de familie Becu zelfs 400 tot 500 gulden. Dat de reparatie- en onderhoudskosten zo hoog waren, werd vooral veroorzaakt doordat op beide bedrijven de gebouwen eigendom waren van de bewoners. De hogere kosten van de Becu's werden veroorzaakt door het feit dat Jean Baptiste Becu van de vrij hoge inkomsten uit de oogsten van 1766 en 1767 gebruik heeft gemaakt om de bedrijfsgebouwen grondig te laten opknappen. In deze jaren werden forse rekeningen ingediend door timmerlieden, metselaars en dakdekkers en werden ook partijen hout aangekocht. De extra inkomsten in deze jaren werden blijkbaar dus niet aangewend voor de aankoop van meer consumptiegoederen, maar werden geïnvesteerd in het bedrijf.

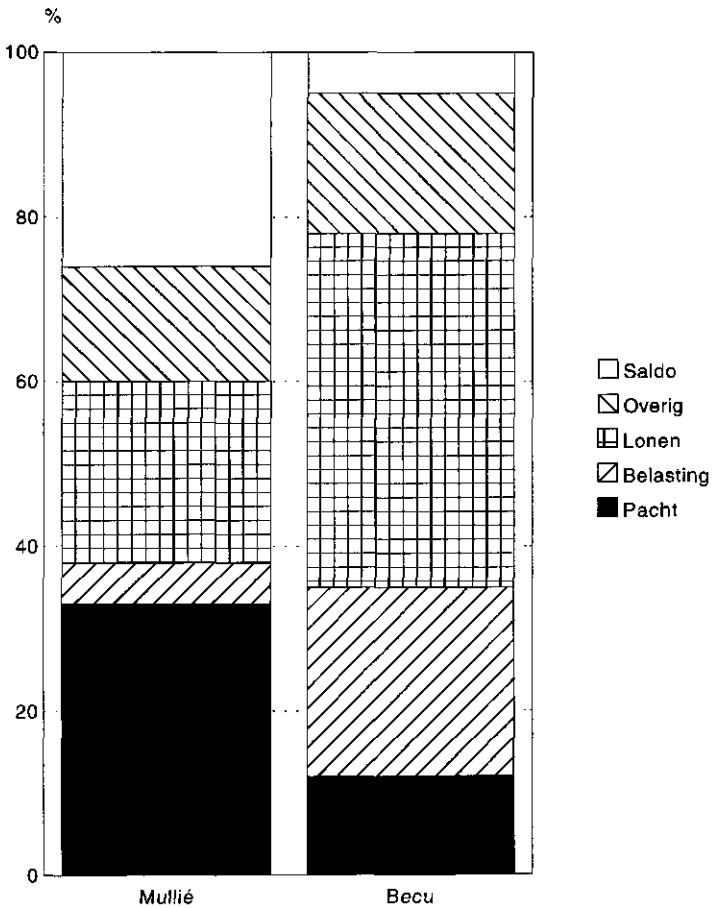
Zaaigoed werd op beide bedrijven weinig aangekocht. Toch wordt in de literatuur beweerd dat in Zeeland al vroeg aan zaaizaadwisseling werd gedaan, vooral voor tarwe.[149] Dit deed men om te voorkomen dat door het steeds opnieuw gebruiken van het eigen zaaigraan de kwaliteit van het zaaigoed zou verminderen. De praktijk op de twee West-Zeeuws-Vlaamse bedrijven staat hiermee in tegenstelling tot die op bedrijven in de Beijerlanden, waar in de 18e eeuw geregeld zaaigraan werd gekocht in Rotterdam en Dordrecht.[150] Het is echter mogelijk dat boeren zaaigoed ruilden met gesloten beurzen. Alleen in het najaar van 1740 door de familie Mullié een grote hoeveelheid zaaitarwe aangeschaft. Dit was noodzakelijk omdat men na de strenge winter van 1739/40 alle gezaaide tarwe had moeten omploegen en dus niet meer over zaaigoed voor de volgende oogst beschikte. Opvallend is dat deze zaaitarwe werd gekocht in Goes. De Zuid-Bevelandse tarwe stond met die van het Land van Cadzand bekend als de beste van de provincie.[151] Men hechtte er dus kennelijk wel aan kwalitatief zo goed mogelijk zaaigraan te verkrijgen.

De voornaamste uitgavenposten zijn ook nog eens verwerkt in grafiek 6.9. Ze zijn daar niet uitgedrukt in geldbedragen, maar in percentages van de totale inkomsten van beide bedrijven over de onderzochte periode. Heel duidelijk komt uit deze grafiek naar voren dat het wezenlijke verschil tussen deze twee boerenbedrijven zat in de loonkosten. Bij de wezen Becu

werd 43% van de inkomsten opgeslokt door de uitbetaalde lonen, dat is bijna twee keer zo veel als bij de familie Mullié. De oorzaak van dit verschil kennen we: de teelt en bewerking van vlas op het bedrijf van de kinderen Becu. Het is duidelijk dat de vlasteelt niet meer rendabel was.

Tenslotte tonen de grafieken 6.8a en b en 6.9 nog de saldi die resteren nadat alle uitgaven zijn afgetrokken van de inkomsten. Alvorens tot een bespreking hiervan over te gaan, is een kanttekening op zijn plaats. De bedrijfsresultaten in de grafieken zijn achteraf door mij berekend. De samenstellers van de rekeningen werkten niet met boekjaren, maar noteerden gewoon alle inkomsten en uitgaven over een reeks van jaren in min of

GRAFIEK 6.9. Uitgaven en saldi van de families Mullié en Becu in % van de totale inkomsten (gemiddeld voor de onderzochte perioden 1740-42 en 1766-68)

Bronnen: RAZ, RAZVL nr. 2101, 30 juni 1742, nr. 2102, 17 maart 1744, en nr. 2151qqq, 17 maart 1771.

meer chronologische volgorde. De posten uit de rekeningen zijn door mij samengevoegd per oogstjaar, waarvoor vaak aannames en ramingen noodzakelijk waren.[152] De werkelijke saldi kunnen dus van de berekende cijfers afwijken. Toch kunnen de saldi uit deze grafieken een redelijk betrouwbaar beeld verschaffen van de winstmarges op deze twee bedrijven.

De saldi blijken steeds positief te zijn, maar vertonen van jaar tot jaar wel grote schommelingen. Op het bedrijf van de wezen Becu waren de marges smal; in 1766/67 resteerde 252 gulden, in 1767/68 zelfs maar 72 gulden. Het beeld is echter wel wat vertekend, omdat in deze jaren juist veel geld werd besteed aan groot onderhoud van de gebouwen. Als de uitgaven voor onderhoud in deze jaren een 'normaal' niveau hadden gehad, zou het saldo zeker zo'n 200 gulden hoger zijn geweest. Verder zijn hier inkomsten uit rente niet meegeteld, omdat deze niet uit het landbouwbedrijf voortvloeien. Het inkomen van de familie Becu was dus wel wat beter dan uit de grafiek kan worden afgeleid. Bovendien moet worden bedacht dat het land van de Becu's in polders lag waar de dijklasten zeer hoog waren. In polders waar het geschot minder hoog was, zullen de bedrijfsresultaten beter zijn geweest. Toch blijkt wel dat ook in de relatief gunstige jaren zestig van de 18e eeuw de akkerbouw zeker nog geen goudmijn was. Dit komt overeen met wat Baars gevonden heeft voor een Nieuw-Beijerlands boerenbedrijf in dezelfde jaren; ook daar waren de bedrijfsresultaten mager.[153] Als we deze uitkomsten zouden gaan beoordelen naar moderne maatstaven en ook de arbeidskosten van de boer en zijn gezin zouden meerekenen, dan zou het resultaat zelfs negatief zijn.

De positieve saldi van het aanzienlijk grotere bedrijf van de familie Mullié waren van een heel andere orde. Alleen in 1742/43 was het saldo laag (217 gulden), maar in de twee voorgaande jaren was het met respectievelijk 3.490 en 2.586 gulden veel hoger. Zelfs als de kosten van de arbeid van het gezin en van de paarden zouden worden meegerekend, dan zouden we nog op een ruimschoots positief resultaat uitkomen. Het is op het eerste gezicht verbazingwekkend dat juist in de weinig rooskleurige jaren veertig van de 18e eeuw zulke hoge winsten konden worden gemaakt. Daarom is het zinvol wat dieper in te gaan op de producten die de Mullié's verkochten en de wijze waarop ze dat deden.

In de grafieken 6.7a en b zijn de inkomsten uit de verkoop van akkerbouwgewassen niet uitgesplitst per gewas. Dit was helaas niet mogelijk omdat in de rekeningen af en toe posten voorkomen waarin voor de verkoop van verschillende gewassen slechts één totaalbedrag wordt vermeld. Hierdoor wordt het onmogelijk de geldelijke opbrengst van elk gewas afzonderlijk te berekenen. De hoeveelheden die van elk gewas werden verkocht, werden echter wel steeds genoteerd. De aantallen Cadzandse zakken (van 88 liter) granen en peulvruchten die door de familie Mullié jaarlijks zijn verkocht, zijn opgenomen in tabel 6.3. Deze tabel toont ook het aantal Cadzandse zakken dat in de betreffende jaren van elk gewas werd gedorst.

TABEL 6.3. Het aantal gedorste en het aantal verkochte zakken granen en peulvruchten op het bedrijf van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43

	1740/41		1741/42		1742/43	
	gedorst	verkocht	gedorst	verkocht	gedorst	verkocht
Tarwe	0	188	863	667	1.101	787
Gerst	1.931	1.560	560	608	424	123
Rogge	0	0	193	168	138	64
Haver	53	0	0	0	60	0
Bonen	365	55	306	0	804	478
Erwten	172	158	87	75	80	66

Bronnen: RAZ, RAZVL nr. 2101, 30 juni 1742, en nr. 2102, 17 maart 1744.

Uit deze tabel blijkt in de eerste plaats dat drie van de zes gewassen als commerciële teelten kunnen worden beschouwd: tarwe, gerst en erwten. Van de opbrengst van deze gewassen werd steeds het grootste deel op de markt verkocht. Voor zover er haver werd verbouwd, bleef de opbrengst daarvan steeds in zijn geheel op het bedrijf. Haver werd dus verbouwd als voedergewas voor de paarden. Ook bonen dienden in de eerste plaats als voedergewas. Alleen in 1742/43 werd een belangrijk deel van de opbrengst van de bonen afgezet op de markt. Dit hing waarschijnlijk samen met de zeer lage prijzen die in dit jaar werden betaald voor tarwe en gerst.[154] Door meer bonen dan gewoonlijk te verkopen kon men de nadelige gevolgen van die lage prijzen enigszins compenseren. Ook rogge kan niet echt als een commerciële teelt worden gezien. Weliswaar werd een groot deel van de gedorste rogge verkocht, maar die gedorste hoeveelheid was klein, omdat er weinig rogge werd verbouwd. Zoals we eerder al zagen werd rogge meer verbouwd wegens de goede kwaliteit van het stro dan voor het zaad.

De echte *'cash crops'* op dit bedrijf waren gerst en vooral ook tarwe. In gewone jaren besloeg tarwe hier 33-36% van het areaal bouwland en gerst 12-15%.[155] Van deze twee gewassen werden de grootste hoeveelheden verkocht en ze zorgden samen dan ook voor het leeuwendeel van de inkomsten. Als we kijken naar de verhouding tussen het aantal gedorste en het aantal verkochte zakken, dan vallen enkele dingen op. In 1740 werd in het geheel geen tarwe gedorst. In de lente van dat jaar had men de tarwe moeten omploegen omdat de oogst ten gevolge van de strenge winter geheel dreigde te mislukken. Het omgeploegde tarweland werd vervolgens met gerst ingezaaid. Maar ondanks het feit dat er geen tarwe was geoogst, werden er wel 188 zakken van verkocht. Het ging hier om een deel van de oogst van het voorgaande jaar, dat toen niet was verkocht, vermoedelijk omdat men de prijs te laag vond. In plaats daarvan was deze tarwe opgeslagen in een pakhuis te Sluis. Waarschijnlijk betrof het hier het pakhuis van Philippe Bouvin, neef en toeziend voogd van de wezen, die boekweitmolenaar en graanhandelaar was.[156] Deze 188 zakken tarwe werden ver-

kocht voor een prijs van ruim 10 gulden per zak. Ze brachten dus bijna 2.000 gulden op en leverden daarmee een zeer belangrijke bijdrage aan het goede bedrijfsresultaat van dat jaar.

Ook in andere jaren en met andere gewassen werd door de familie Mullié wel gespeculeerd. Zo werd er in 1741/42 meer gerst verkocht dan er in dat jaar was geoogst, waaruit blijkt dat men in het voorgaande jaar ook van dit gewas niet de hele opbrengst had verkocht. In 1742/43 waren de verkochte hoeveelheden van tarwe en gerst beduidend lager dan het aantal geoogste zakken. Hiervóór is gebleken dat de prijzen van tarwe en gerst toen zeer laag waren en dus heeft men toen blijkbaar weer een deel van de oogst vastgehouden in afwachting van betere prijzen. Het vasthouden van graan totdat men er een goede prijs voor kon krijgen, was dus een tactiek waarmee goede resultaten konden worden behaald. Ook de grote *'fermiers'* van Ile-de-France plachten hun graan op te slaan tot ze een zo hoog mogelijke prijs konden krijgen.[157] De boer moest dan echter wel zo vermogend zijn dat hij het zich kon permitteren niet meteen al zijn graan te verkopen. Voor de wezen Mullié was dat kennelijk geen probleem. Toen hun moeder overleed was er voor 3.600 gulden contant geld in huis.[158] Om te kunnen speculeren hoefde een boer dus niet persé een groot bedrijf te hebben, maar moest hij in de eerste plaats kapitaalkrachtig zijn. Omdat echter uitsluitend kapitaalkrachtige personen het zich konden permitteren een groot bedrijf te kopen of te pachten, vielen de categorieën 'groot' en 'kapitaalkrachtig' in de meeste gevallen samen.

Boeren konden niet alleen profiteren van prijsschommelingen maar ook van prijsverschillen tussen diverse markten. Van het graan van de familie Mullié werd maar een klein deel op de lokale markt in Sluis verkocht. Zo'n 90% van de oogst werd uitgevoerd en van die uitvoer ging vier vijfde naar Middelburg. Zo af en toe werden er echter ook partijen graan uitgevoerd naar Rotterdam. In 1740/41, toen de prijzen zeer hoog waren, gebeurde dit niet. Men deed het vooral wanneer de graanprijs een dalende tendens vertoonde, zoals in het voorjaar van 1742. Een partij tarwe die toen in Rotterdam werd verkocht, bracht daar toen 5,53 gulden per zak op, terwijl in dezelfde tijd in Middelburg slechts 5,20 gulden per zak werd ontvangen. Blijkbaar daalden de prijzen op de Rotterdamse markt langzamer en konden boeren van het daardoor ontstane prijsverschil profiteren. Ook elders, zoals in Massachusetts en Ile-de-France, probeerden boeren met meer of minder succes gebruik te maken van prijsverschillen tussen markten.[159] Rothenberg heeft erop gewezen dat deze 'arbitrage' echter ook moet leiden tot verkleining van de prijsverschillen en tot de vorming van een groter gebied waarbinnen een uniforme prijs geldt.[160] Mogelijk heeft een dergelijk proces mede ten grond gelegen aan de neergang van een regionale markt als die van Middelburg en de opkomst van Rotterdam als dé graanmarkt van Zuidwest-Nederland.

De boeren die het zich financieel konden veroorloven, hadden dus de mogelijkheid om met een deel van de opbrengst van hun oogst te specule-

ren. Aan de andere kant was het echter ook noodzakelijk om uit de verkoop van de oogst een regelmatig inkomen te verwerven, zodat de bestaanszekerheid was gewaarborgd. Hiervoor was het noodzakelijk prijsrisico's te beperken. Dit deed men door het graan in zoveel mogelijk in relatief kleine partijen over het hele jaar gespreid te verkopen. Op het bedrijf van de familie Mullié werden de gewassen verkocht in 22 tot 29 partijen per jaar gedurende de periode van september tot juli. De familie Becu volgde dezelfde tactiek. Alleen van het koolzaad werd onmiddellijk na de oogst (in juli of begin augustus) de hele opbrengst verkocht. Met deze in de tijd verspreide verkopen verzekerde men zich van een basisinkomen. Wie kapitaalkrachtig genoeg was, kon dan nog een deel van de oogst achterhouden om daarmee een gokje te wagen.

De families Mullié en Becu waren in goeden doen en bepaalden zelf de plaats en de tijd van de verkoop van hun oogst. Als we contemporaine bronnen mogen geloven, dan zouden ze heel wat slechter af geweest zijn als ze hun oogst hadden moeten verkopen aan een 'Oosterhouter'. Of deze Brabantse schippers-graanhandelaren terecht zo'n slechte naam hadden, kunnen we toetsen door de bedrijfsresultaten van de wezen Becu te vergelijken met die van Jacobus Bernardus van de Vijver, een boer die van 1763 tot 1771 een handboek bij heeft gehouden, waaruit blijkt dat hij vrij veel verkocht aan Oosterhouters.[161] Van de Vijver was een buurman van de familie Mullié. Van het St.Baafskapittel pachtte hij de grote (63 ha) boerderij 'Monnikenwerve' in de Bewestereedepolder. Dit bedrijf beschikte over goede grond en was gunstig verkaveld. De pachtsom die Van de Vijver moest betalen, was voor een dergelijk bedrijf ronduit laag, namelijk amper 13 gulden per ha.[162] De Mullié's betaalden na aftrek van verponding 25 gulden per ha, dus bijna twee keer zoveel voor vrijwel dezelfde soort grond! Bovendien kon Van de Vijver in de jaren zestig profiteren van behoorlijk goede graanprijzen.

Voor de jaren 1765/66 tot en met 1768/69 kunnen we de resultaten van het bedrijf van Van de Vijver vergelijken met dat van de wezen Becu. Dit is echter alleen mogelijk voor zover het de inkomsten uit de verkoop van akkerbouwgewassen betreft, omdat dat het enige was dat Van de Vijver placht te noteren. Hij heeft dat echter wel nauwkeurig gedaan: in het algemeen met vermelding van datum en plaats van verkoop en van de naam van de koper. In tabel 6.4 is aangegeven hoeveel de verkoop van akkerbouwgewassen jaarlijks opbracht (in guldens per ha) en welke prijzen per zak op beide bedrijven werden verkregen voor de belangrijkste gewassen (tarwe en gerst).

Deze tabel toont duidelijk aan dat er forse verschillen waren in de geldelijke opbrengsten per hectare tussen de twee bedrijven. De familie Becu behaalde steeds veel hogere opbrengsten dan Van de Vijver. In 1768/69 waren hun inkomsten per hectare zelfs meer dan twee keer zo hoog. De prijzen die ze voor hun producten ontvingen, hebben daarbij een rol ge-

TABEL 6.4. De geldelijke opbrengsten van akkerbouwgewassen en de prijzen van tarwe en gerst op de bedrijven van Van de Vijver en Becu, 1765/66-1768/69

	Van de Vijver			Becu		
	opbrengst gld/ha	tarwe gld/zak	gerst gld/zak	opbrengst gld/ha	tarwe gld/zak	gerst gld/zak
1765/6	28,09	5,63	3,02	42,52	5,71	3,10
1766/7	45,11	6,39	2,62	58,40	6,39	2,89
1767/8	42,46	7,31	3,08	51,97	7,35	3,14
1768/9	31,68	6,62	2,47	71,26	6,86	2,92

Bronnen: RAZ, RAZVL nr. 2151qqq, 17 maart 1771. Handboek J.B. van de Vijver, privébezit fam. Verschoore, Sluis.

speeld. Vooral voor gerst kregen de Becu's meer betaald. In 1768/69 ontvingen ze per zak gerst zelfs 18% meer dan Van de Vijver. Voor tarwe waren de verschillen veel kleiner. Nu verkocht Jacobus van de Vijver zijn gerst vooral aan de 'Oosterhouter' Jan van Etten en tarwe aan lokale handelaren of rechtstreeks aan bakkers uit Sluis. Dit duidt er dus op dat de Oosterhouters inderdaad lagere prijzen betaalden dan andere handelaren. Daarbij moet nog worden aangetekend dat de jaren zestig van de 18e eeuw wat de graanprijzen betreft een rustige periode vormden en daardoor vielen de geconstateerde prijsverschillen nog mee. In minder rustige perioden, zoals na de misoogst van 1740, wanneer de prijzen snel opliepen, zullen de verschillen groter zijn geweest. De Oosterhouters konden dan profiteren van de snel oplopende prijzen en van de zwakke positie van de boeren die genoodzaakt waren om aan hen te leveren. Een boer had er dus duidelijk baat bij als hij de verkoop van zijn producten in eigen hand kon houden.

De grote verschillen in inkomsten tussen deze twee bedrijven kunnen echter niet uitsluitend worden verklaard uit prijsverschillen die het gevolg waren van de verschillen in de wijze van verkoop. De Becu's ontvingen namelijk niet alleen hogere prijzen, zij verkochten ook meer. Jaarlijks verkochten zij gemiddeld 193 zakken tarwe en 335 zakken gerst; Van de Vijver daarentegen verkocht per jaar slechts 90 zakken tarwe en 290 zakken gerst en dit terwijl zijn bedrijf groter was dan dat van de erven Becu! Uit de boedelinventaris van Van de Vijver blijkt dat hij zijn areaal op ongeveer dezelfde wijze gebruikte als de familie Becu en dat hij geen bijzonder grote veestapel had waaraan mogelijk een deel van de oogst zou kunnen zijn vervoederd.[163] Hij placht wel iets minder gerst te verbouwen zodat het verschil in de verkochte hoeveelheid daaruit kan worden verklaard. Het enorme verschil in het aantal zakken tarwe dat werd verkocht, kan op deze wijze echter niet worden verklaard. In 1773 verbouwde Van de Vijver 15,8 ha tarwe, terwijl Becu in 1766-68 gemiddeld 12,4 ha van dat gewas teelde. Ook slechtere kwaliteit van de grond kan niet de oorzaak zijn van

de geringere verkopen van Van de Vijver, omdat hij in de Bewestereedepolder over goede grond kon beschikken.

Het is natuurlijk wel mogelijk dat J.B. van de Vijver in de jaren zestig minder tarwe verbouwde dan in 1773 en het is ook denkbaar dat hij (veel) slechtere opbrengsten behaalde. Helaas beschikken we echter niet over voldoende gegevens om te kunnen verklaren waarom Van de Vijver zo weinig tarwe verkocht. Hoe het ook zij, de veel hogere inkomsten van het bedrijf van de familie Becu werden vooral veroorzaakt door het feit dat zij veel meer tarwe te verkopen had dan Van de Vijver. Hieruit blijkt hoe belangrijk de tarweteelt was als inkomstenbron voor de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwbedrijven. Dit zagen we ook al bij de analyse van de inkomsten van de familie Mullié; het waren de grote inkomsten uit de verkoop van tarwe waardoor de Mullié's aan het begin van de jaren veertig van de 18e eeuw zoveel winst konden maken. Hoewel ook gerst het nodige opbracht, was blijkbaar toch vooral tarwe de basis van het voortbestaan van de Zeeuws-Vlaamse boer, vooral als hij niet aan tussenhandelaren hoefde te verkopen. In dit licht bezien wordt duidelijk waarom de tarweteelt in dit gebied in de eerste helft van de 18e eeuw werd uitgebreid. Tarwe bracht relatief veel geld op, ook in vergelijking met handelsgewassen. Vlas bracht voor de familie Becu minder geld op per ha dan tarwe terwijl het veel duurder was om het te bewerken. Koolzaad was qua bewerkingskosten niet zo duur, maar de fysieke opbrengsten ervan waren wisselvallig. Tarwe was in dit gebied gezien de gewasopbrengsten, de kosten van het dorsen en de prijzen een gunstiger teelt dan handelsgewassen als vlas en koolzaad.

6.5. BESLUIT

West-Zeeuws-Vlaanderen was in de onderzochte periode een belangrijk exportgebied van akkerbouwproducten. Uit de rekeningen van het Sluise kantoor van de Zeeuwse tol over 1693-1793 blijkt dat tot het eind van de 17e eeuw vooral gerst werd geëxporteerd naar Vlaanderen. Door uitvoerverboden en oorlogsomstandigheden kwam daar omstreeks 1700 een eind aan. Vanaf dat moment ging de graanuitvoer uit dit gebied vrijwel geheel naar Holland en Zeeland. Hiermee gepaard ging ook een sterke toename van de uitvoer van tarwe, een product waar op de Hollandse markt meer vraag naar was dan op de Vlaamse. De uitbreiding van de tarweteelt die in het vorige hoofdstuk al was geconstateerd, blijkt dus mede het resultaat te zijn van het wijzigen van de handelsstroom. Tot diep in de 19e eeuw zou tarwe het belangrijkste exportproduct van West-Zeeuws-Vlaanderen blijven. Daarnaast bleef de export van gerst belangrijk, maar nam die van de handelsgewassen vlas en koolzaad af.

Gedurende de eerste veertig jaar van de 18e eeuw was Rotterdam de belangrijkste uitvoerbestemming van het West-Zeeuws-Vlaamse graan, maar

omstreeks 1740 nam Middelburg deze positie over. Deze verandering was een gevolg van het feit dat de export toen niet meer geschiedde voor rekening van graanhandelaren, maar voor rekening van de boeren zelf. Deze laatsten gaven er blijkbaar de voorkeur aan hun graan te verkopen op de Middelburgse markt, die ze beter kenden en waarvan ze waarschijnlijk ook de prijsontwikkeling beter konden volgen. Nadat door uitvoerverboden in de Franse tijd de handelscontacten ernstig waren verstoord, wist Middelburg haar leidende positie na 1815 niet meer te herwinnen. Rotterdam wist toen de handel in vrijwel al het Zeeuws-Vlaamse graan naar zich toe te trekken.

Een tijd lang werden er ook belangrijke hoeveelheden vee uitgevoerd: runderen naar Holland tussen 1750 en 1770 en varkens naar vooral Vlissingen tussen 1720 en 1770. In het geval van de runderexport profiteerden de Zeeuws-Vlamingen van het feit dat de Hollandse veehouders zwaar waren getroffen door de veepest, terwijl Zeeuws-Vlaanderen daarvoor tijdens de eerste twee veepestgolven gespaard was gebleven. Het waren vooral grote boeren met voldoende kapitaal die op de Hollandse vraag inspeelden en vee gingen fokken. De veepestepidemie van 1771 maakte hieraan echter een einde. Ook de export van varkens kwam vooral voor rekening van de grotere boeren. Tijdens de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw kon een deel van de laaggeprijsde gerst aan de varkens worden vervoederd. Omdat varkens verhoudingsgewijs weinig verzorging nodig hebben, was de varkensfokkerij vooral voor de grotere bedrijven die over grote hoeveelheden gerst beschikten een manier waarop men zonder veel kosten het inkomen kon aanvullen. De stijging van de prijs van gerst in de tweede helft van de 18e eeuw heeft echter geleid tot het langzaam wegkwijnen van de varkenshouderij. Het mesten van varkens in West-Zeeuws-Vlaanderen is daarmee een mooi voorbeeld van de door Thirsk beschreven vorm van 'alternatieve landbouw' die opbloeit als boeren tijdens een depressie aanvulling op hun inkomens zoeken en wegkwijnt wanneer de rentabiliteit van *'main stream farming'* zich weer herstelt.[164]

Idealiter was het de boer zelf die het graan voor zijn eigen rekening liet uitvoeren en op de beurs van Middelburg of Rotterdam door een pondgaarder of makelaar in graan liet verkopen. Wanneer een boer echter gebrek had aan geld, was hij vaak genoodzaakt zijn graan te verkopen aan een tussenhandelaar. Deze tussenhandelaren betaalden veelal een lagere prijs dan die welke gold op de markten van Holland en Zeeland. Vooral in jaren van schaarste kon het verschil tussen wat de boer ontving en wat de handelaar incasseerde op de stedelijke markten fors oplopen. Een vergelijking tussen de boekhoudingen van twee boeren uit de jaren zestig van de 18e eeuw leerde dat zelfs in 'gewone' jaren verkoop aan tussenhandelaren duidelijk minder opbracht. Het was voor de boer dus van cruciaal belang zelf de controle te houden over de verkoop van zijn graan. Dat was echter alleen mogelijk als hij over voldoende vermogen beschikte om zijn graan vast te houden totdat de prijzen opliepen. Meestal waren het de

grotere boeren die daartoe in staat waren. Dit kwam heel duidelijk tot uiting in de bedrijfsresultaten van de familie Mullié. Deze rijke boerenfamilie wist gebruik te maken van de schaarste die voortvloeide uit de misoogst van 1740 doordat ze een flinke voorraad tarwe van het vorige jaar had opgeslagen. In jaren waarin de prijzen minder hoog waren probeerden ze hun inkomsten te vergroten door gebruik te maken van de prijsverschillen die bestonden tussen de markten van Middelburg en Rotterdam.

Het was ook wel noodzakelijk om zo hoog mogelijke prijzen te incasseren, want de Zeeuws-Vlaamse boeren werden geconfronteerd met hoge kosten. Vooral de pacht, de loonkosten en bij bedrijven aan de kust ook de polderlasten drukten zwaar op het boerenbedrijf. Dit met name tijdens perioden waarin de graanprijzen laag waren, omdat het niveau van deze kosten dan onveranderd bleef en dus een nog groter deel van de inkomsten van het bedrijf opslokte. Uit de boekhouding van de familie Becu is ook duidelijk gebleken waarom de vlasteelt in de loop van de 18e eeuw is verdwenen. De bewerking van dit gewas was zeer arbeidsintensief en daarmee ook zeer duur.

Het waren vooral de grotere boeren die goed het hoofd wisten te bieden aan de problemen. Hun kosten waren relatief lager en met name in jaren van schaarste waren zij het die het meest konden profiteren van de oplopende prijzen. Dit laatste niet alleen vanwege de grotere omvang van hun bedrijven, maar ook omdat zij kapitaalkrachtiger waren, waardoor ze hun graan niet niet meteen na de oogst hoefden te verkopen.[165] Er is in dit opzicht een duidelijke overeenkomst met de Winterswijkse scholten. Ook deze welgestelde boeren wisten in de 18e eeuw hun bezit uit te breiden doordat ze de afzet van hun producten zelf in handen wisten te krijgen.[166] Om het boerenbedrijf lucratief te houden, was het voor de boer van het grootste belang zelf de afzet van zijn producten te controleren. Dat gold niet alleen in de akkerbouw, maar ook in de veehouderij.[167]

Een andere oorzaak van de goede prestaties van de grotere boeren was hun relatief hoge opleidingsniveau. De alfabetiseringsgraad van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren was over het algemeen hoog, maar het waren vooral de grotere boeren die hiervan gebruik maakten op een manier waar ook hun bedrijf van profiteerde. Boekhouden was in de 18e eeuw in de gegoede boerenfamilies in deze streek een normale praktijk, waardoor ze inzicht hadden in de kosten en baten van hun bedrijven. De protestantse boeren waren vaak in het bezit van een bescheiden bibliotheek, waaruit blijkt dat zij aanhangers waren van de Nadere Reformatie. Het is zeer wel mogelijk dat het rationele economische gedrag dat in de 18e eeuw bij deze boeren kan worden geconstateerd, samenhangt met hun religieuze overtuiging. Deze overtuiging leidde volgens Max Weber tot een beroepsethiek die werd gekenmerkt door ijver, nauwgezetheid en het streven naar winst.

Door hun boekenbezit en het lidmaatschap van leesgezelschappen konden de grotere, protestantse boeren ook kennis nemen van nieuwe

ideeën op godsdienstig, politiek en landbouwkundig gebied. Tot opvallende veranderingen in de praktijk van het boerenbedrijf heeft dat niet geleid, maar het heeft wel tot gevolg gehad dat de bovenlaag van de boerenstand in West-Zeeuws-Vlaanderen open stond voor verandering. De introductie van vernieuwingen als hagel- en brandverzekeringen werd hierdoor vergemakkelijkt.

Voor de Beijerlanden heeft Baars al geconcludeerd dat het ondanks de moeilijke omstandigheden in de eerste helft van de 18e eeuw voor boeren toch mogelijk was behoorlijk te verdienen, mits de boer een goed ondernemer was.[168] Ook in West-Zeeuws-Vlaanderen blijkt dit zeker voor de grotere boeren op te gaan. Men moest dan echter zowel een goede boer als een goed koopman zijn.

7. HET ONTSTAAN VAN EEN EIGENERFDE BOERENKLASSE

Het is gebleken dat er in West-Zeeuws-Vlaanderen een groep boeren was die niet alleen de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw zonder kleerscheuren wist door te komen, maar in die moeilijke tijden zelfs haar grondbezit uitbreidde ten koste van dat van het Hollands-Zeeuwse patriciaat. In de vorige hoofdstukken zijn in het algemeen al enkele oorzaken voor deze verschuiving in de bezitsverhoudingen aangeduid. Een belangrijke oorzaak was dat het verpachten van land door de stijgende lasten en de vrij lage pachtsommen in de 18e eeuw weinig rendement opbracht. Eigenaren-verpachters wilden daarom hun land afstoten om hun vermogen op een winstgevender manier te kunnen investeren. Verder bleek dat grote boeren efficiënter konden werken dan kleinere landbouwers en door hun vaak sterke financiële situatie in staat waren gebruik te maken van prijsschommelingen op de markt. Hierdoor konden deze grote boeren ondanks de slechte economische omstandigheden redelijke bedrijfsresultaten boeken.

Hiermee is echter nog niet alles gezegd. Waren de bedrijfsresultaten van deze boeren nu werkelijk zo goed dat ze grote stukken land konden kopen? Moesten ze geen leningen aangaan om tot aankoop over te kunnen gaan? In het vorige hoofdstuk bleek immers dat de grotere boeren wel minder problemen hadden dan hun kleinere collega's, maar dat ook zij toch vaak matige resultaten boekten. Hoe konden zij dan in deze zware tijden een vaak aanzienlijk grondbezit opbouwen? Deze vraag kan pas afdoende worden beantwoord na detailonderzoek, waaruit concreet blijkt op welke wijze boeren hun grondbezit uitbreidden.

Een andere vraag waarop alleen onderzoek op microniveau een antwoord kan verschaffen betreft de vererving van het grondbezit. Zoals al aangeduid in hoofdstuk 1, behoorde Zeeuws-Vlaanderen tot de gebieden waar de nalatenschap onder kinderen werd verdeeld. Normaal gesproken moest dit op termijn leiden tot versnippering van het grondbezit; bij elke vererving kalfde het bezit immers af. Men zou ook verwachten dat dit heeft geleid tot de stichting van nieuwe bedrijven en een afname van de bedrijfsgrootte. In hoofdstuk 4 bleek echter dat dit in de periode tot 1850 niet het geval was. Ondanks het bestaande systeem van deelbaarheid van de erfenis, wist de boeren hun bedrijven kennelijk intact te houden. Hoe deden ze dat?

Op deze vraag zijn verschillende antwoorden mogelijk. Men kan het demografisch gedrag hebben aangepast door bijvoorbeeld laat te trouwen en daardoor het kindertal te beperken of door kinderen uit te huwelijken aan leden van andere welgestelde boerengeslachten. Ook is het mogelijk dat kinderen door hun beroepskeuze of een huwelijk met iemand van buiten de agrarische sector een toekomst buiten de landbouw zochten.

Verder is het denkbaar dat de verdeling van de erfenis bij testament of boedelscheiding zo werd geregeld dat het bedrijf niet behoefde te worden verdeeld.

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, zal ik in dit hoofdstuk de lotgevallen van 25 boeren – uit twintig families – en hun nakomelingen bestuderen. Van al deze 25 boeren en van hun kinderen en kleinkinderen zijn de gezinnen gereconstrueerd en zijn alle relevante akten over grondbezit en vermogen verzameld.[1]

Dit hoofdstuk begint met een uiteenzetting over de redenen waarom juist déze twintig families zijn gekozen en een beschrijving van enkele opvallende overeenkomsten tussen deze families. Daarna zal ik beschrijven hoe deze boeren in de eerste helft van de 18e eeuw hun grondbezit hebben opgebouwd. Na de analyse van het ontstaan van de eigenerfde boerenklasse volgt dan die van de strategieën die voor deze groep open stonden om zich als zodanig te handhaven: aanpassing van het demografisch gedrag, huwelijkspolitiek en beroepskeuze, en testamentaire beschikkingen of andere regelingen om het grondbezit bijeen te houden. Tenslotte zal worden onderzocht welke mogelijkheden er waren om geld te lenen voor de aankoop van grond en gebouwen of het uitkopen van mede-erfgenamen.

7.1. TWINTIG FAMILIES

Het uitgangspunt bij de selectie van de te onderzoeken families was dat deze boerengeslachten al aan het eind van de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw over een behoorlijk grondbezit moesten beschikken. De interesse gaat hier immers vooral uit naar boeren die zich al in die moeilijke periode wisten te verrijken.

Een goed aanknopingspunt wordt gevormd door de kohieren van de personele oorlogslasten van 1750. Ik ben begonnen met hieruit alle boeren te selecteren die aangeslagen werden voor een bedrag van 40 schelling of meer. Slechts 8% van het totale aantal hoofden van huishoudens moest zo'n hoog bedrag afdragen. De boeren die een voor een dergelijk bedrag werden aangeslagen, behoorden dus duidelijk tot de bovenlaag van de bevolking.[2] Deze kohieren zeggen echter uitsluitend iets over de welstand, niet over het grondbezit. Tot deze hoogstaangeslagenen behoorden ook welgestelde pachters. Derhalve is van deze 59 boeren ook onderzocht hoeveel grond zij in eigendom hadden. Als eigenerfde zijn hier uitsluitend boeren aangemerkt van wie kan worden vastgesteld dat ze minstens 20 ha land in eigendom hadden. Deze grens ligt vrij hoog, maar is voor West-Zeeuws-Vlaanderen met zijn grote boerenbedrijven reëel. In een streek waar de gemiddelde bedrijfsgrootte rond de 50 ha ligt, kan een boer met slechts enkele hectaren eigendom moeilijk als eigenerfd worden aangemerkt.

Het tweede selectiecriterium impliceert nog een derde: alleen die boeren waarvan de omvang van het grondbezit op enigerlei wijze kan worden vastgesteld, komen in aanmerking. Dit kan het best gebeuren aan de hand van akten van scheiding en deling of van boedelinventarissen. Soms kan het ook worden gereconstrueerd met behulp van de transportregisters of van ommelopers (boeken waarin de eigenaren worden opgesomd die polderlasten moeten betalen en de oppervlakte land die zij bezitten). Als het echter op geen van deze manieren mogelijk is de omvang van het grondbezit vast te stellen, dan komt de betreffende boer niet in aanmerking voor deze studie.

Uiteindelijk bleken van de 59 hoog aangeslagen boeren er 21 pachter te zijn of minder dan 20 ha land in eigendom te hebben. Van dertien anderen kon de omvang van het grondbezit niet worden bepaald. Er bleven er dus nog 25 over. In tabel 7.1 is te zien wie dat waren. Tevens is daar aangegeven hoeveel grond zij bewerkten en hoeveel ze in eigendom hadden.

Wat in deze tabel meteen opvalt, is in het algemeen de zeer grote omvang van de bedrijven van deze boeren.[3] Het kleinste bedrijf kon nog altijd over 29 ha beschikken, maar het merendeel zat (ver) boven de 50 ha. Gemiddeld hadden de bedrijven van deze eigenerfden een grootte van 74 ha; de mediaan bedroeg 71 ha. Niet alleen wat welstand, maar ook wat bedrijfsgrootte betreft, staken deze boeren met kop en schouders boven de overigen uit. Dit stemt overeen met de vorige hoofstukken, waarin bleek dat de grotere boerenbedrijven tijdens de depressie betere overlevingskansen hadden.

Verder is het opvallend dat deze boeren vaak zeer grote oppervlakten land in eigendom hadden. Het gaat in de tabel steeds om de oppervlakte land bij overlijden, dus na 1750. Van de vijfentwintig personen op de lijst overleden er dertien vóór 1760 en nog eens acht in de jaren zestig. Deze boeren bezaten hun grond dus al tijdens de depressie of hebben hun bezit in die periode opgebouwd. Dit betekent ook dat ze voor de aankoop van grond relatief weinig hebben moeten betalen, omdat de grondprijzen tot aan het eind van de jaren zestig van de 18e eeuw uitgesproken laag waren (zie grafiek 3.3).

Wat ook zeer duidelijk uit tabel 7.1 naar voren komt, is dat geen van deze boeren eigenerfd was in de zin dat hij eigenaar was van de grond die hij bewerkte. Sommigen bezaten meer grond dan ze in gebruik hadden, anderen minder. Velen waren zowel eigenaar-gebruiker als pachter als ook verpachter. Een goed voorbeeld hiervan is Maria Tack, weduwe van Hendrik van Cruyningen. Bij haar overlijden in 1754 bezat zij ongeveer 159 ha land.[4] Zelf was zij boerin op een bedrijf van 64 ha, waarvan slechts 18 ha haar eigendom was. De overige 46 ha pachtte ze van verschillende eigenaren. Van haar totale grondbezit was dus 141 ha verpacht. Een boerderij bij Groede met 63 ha land was verpacht aan haar zoon Jacob van Cruyningen. De resterende 78 ha werd gepacht door diverse personen die geen familie van haar waren. Ook boeren waarvan de oppervlakte land die ze

TABEL 7.1. Vijfentwintig eigenerfde boeren met hun bedrijfsgrootte en grondbezit, ca. 1750

Naam	Bedrijfsgrootte in ha	Eigendom in ha
Benteyn, wed. Jannis	81	92
Boidin, Nicolas François	77	24
Boidin, Pierre Antoine	82	42
Boidin, Robert	60	47
Burie, Laurence	44	34
Casteleyn, Jannis	65	22
Cruyningen, wed. Hendrik van	64	159
Hecke, Johannes van	65	59
Houte, Isaac van	72	37
Hulster, Jacob de	76	80
Kousemaker, Pieter	68	33
Melle, Gideon van	73	24
Meulenaer, Jacobus de	181	37
Meurisse, Cornelis	68	84
Milliano, wed. Barth. F. de	77	68
Peenen, Hubrecht van	48	22
Plassche, François van de	71	102
Plassche, Paulus van de	59	131
Risseeuw, Johannes	54	57
Risseeuw, Jozias	72	29
Risseeuw, Pieter	105	54
Salomé, Pierre Antoine	96	27
Tack, Abraham	124	87
Taillie, Jannis	43	23
Wijffels, Joannes Baptist	29	>26

Toelichting: De gegevens over de bedrijfsgrootte zijn ontleend aan de kohieren van de oorlogslasten (RAZ, Vrije van Sluis nr. 516); die over het grondbezit aan boedelbeschrijvingen of boedelrekeningen van de betreffende personen. In enkele gevallen (Kousemaker, De Milliano, Van Peenen en Jozias Risseeuw) is het grondbezit gereconstrueerd met behulp van transport- en leenregisters. Joannes Baptiste Wijffels liet blijkens het 'handboek' van zijn zoon tenminste een boerderij met ruim 26 ha land na (zie PUYLAERT, *Aen-boeck*, 16).

bewerkten en die welke ze in eigendom hadden weinig van elkaar afweken, blijken lang niet al hun grond zelf te hebben bewerkt. Sara Egberts, weduwe van Jannis Benteyn, en Cornelis Meurisse bijvoorbeeld verpachtten het grootste deel van de grond die ze in eigendom hadden en boerden zelf op bedrijven die grotendeels uit pachtland bestonden.[5] Dit wijst erop dat deze boeren grond vooral als een beleggingsobject zagen. Gezien de lage grondprijzen was dit nog niet zo'n slecht idee. Bovendien kon het grondbezit later dienen om de kinderen aan een eigen bedrijf te helpen. Hoe dit laatste in het werk ging, zullen we in detail zien in paragraaf 7.5.

In tabel 7.1 komen nogal wat Frans klinkende namen voor. Dat is geen toeval; van de 25 personen op de lijst waren er vijf geboren in Noord-Frankrijk (de Boidins, Laurence Burie en P.A. Salomé). Van nog eens drie

anderen (Jannis Benteyn, Isaac van Houte en Jannis Taillie) waren de ouders in dat gebied geboren. Dit duidt op een eigenschap die de meeste personen op de lijst gemeenschappelijk hadden: het waren *'nouveaux riches'* (althans voor dit gebied, sommigen van hen behoorden in hun land van herkomst al tot de welgestelden). Heel duidelijk blijkt dit uit een vergelijking van tabel 7.1 met de kohieren van de kapitale schatting uit 1665. Deze kohieren, opgemaakt in het kader van een poging tot invoering van een algemene vermogensbelasting, bevatten de namen van de ingezetenen die voor 2.000 gulden of meer aan onroerend goed bezaten in West-Zeeuws-Vlaanderen.[6]

Van slechts negen van de 25 personen uit tabel 7.1 wordt een voorvader in de kohieren van de kapitale schatting van 1665 vermeld. Degenen die worden vermeld, werden bovendien niet voor een uitgesproken hoog bedrag aangeslagen. François van de Plassche, de grootvader van de gebroeders François en Paulus van de Plassche, was voor minder dan 2.000 gulden gegoed. Pieter Tack, de grootvader van Abraham Tack en van de weduwe Van Cruyningen, was aangeslagen voor 2.000 gulden, evenals Anthonie de Meulenaer, de grootvader van Jacobus. De enige die een vermogen van enige omvang bezat, was Jan Casteleyn, grootvader van Jannis Casteleyn en van de drie gebroeders Risseeuw. Hij werd getaxeerd op 6.000 gulden. Verder zijn in de kohieren van de kapitale schatting van 1665 geen voorouders van de 25 meest welvarende boeren uit 1750 aangetroffen.

De families Bijn, De Dobbelaer, Erasmus, Huyghe, Mehoude, Standaert, Stevens, Uyttenbogaert en Verdouw, die in 1665 de top van de boerenstand vormden, waren in 1750 verdwenen of behoorden niet meer tot de bovenlaag. Zo kunnen de twee Verdouws die in de kohieren van de personele oorlogslasten voorkomen, hooguit nog tot de middengroep van de boerenstand worden gerekend. De leden van de familie Erasmus die in 1750 nog worden vermeld, waren op één na afgezakt naar de arbeidersklasse of de kleine middenstand. Alleen Jannis Erasmus uit Retranchement was nog boer en behoorde met een aanslag van 30 schelling en een grondbezit van 8 ha tot de middengroep. Jacobus Huyghe, die op een pachtbedrijf van 15 ha bij Zuidzande woonde, kan zelfs niet meer tot die middengroep worden gerekend. Het lijkt er dus op dat de West-Zeeuws-Vlaamse boerenstand in de eerste helft van de 18e eeuw voorzien is van een vrijwel geheel nieuwe bovenlaag. Het is echter mogelijk dat we hier te maken hebben met een vorm van gezichtsbedrog. Het grondbezit van deze families kan immers in de vrouwelijke lijn vererfd zijn. Genealogisch onderzoek naar deze families wees echter uit dat ook hun nazaten in de vrouwelijke lijn omstreeks 1750 hooguit tot de middengroepen behoorden.[7]

Dat verschillende personen in tabel 7.1 dezelfde achternaam hebben, is geen toeval. De drie Boidins, de drie Risseeuws en ook de twee Van de Plassches waren broers. Verder onderzoek leert dat er nog veel meer fami-

liebanden bestonden tussen de vijfentwintig boeren op de lijst. Vrijwel ieder van hen had familiebanden met minstens één van de personen die in de tabel worden genoemd. Op de ingewikkelde verwantschapsnetwerken die bestonden tussen deze boerengeslachten zal ik dieper ingaan in paragraaf 7.4. Eerst ga ik onderzoeken hoe de 25 boeren aan hun grondbezit zijn gekomen.

7.2. DE VERWERVING VAN HET GRONDBEZIT

De 25 boeren die hier worden bestudeerd, beschikten omstreeks 1750 over een zeer uitgebreid grondbezit. Het ging hier voor het grootste deel om *'nouveaux riches'*, die kennelijk dus hun grondbezit hadden opgebouwd tijdens de voor de landbouwsector toch weinig voorspoedige eerste helft van de 18e eeuw. We zullen nu gaan bekijken hoe ze dat hebben klaargespeeld. Gezien het kleine aantal landbouwers dat wordt bestudeerd, heeft het weinig zin om hier te gaan kwantificeren. Bovendien bleek tijdens het onderzoek dat elk van deze families een eigen weg had gevolgd. Het optellen van de cijfers van de afzonderlijke families is derhalve weinig zinvol. Wel bleek dat er tussen de verschillende wegen overeenkomsten bestonden, op basis waarvan de 25 boeren kunnen worden ingedeeld in een drietal categorieën: ten eerste degenen die hun grondbezit hadden *geërfd*; ten tweede boeren die *uit andere regio's afkomstig waren* en tenslotte de families die tussen ca. 1660 en 1750 in een rap tempo *de maatschappelijke ladder hebben beklommen.*

In de nu volgende beschrijving van de opkomst van de eigenerfde boerengeslachten zijn de genealogische gegevens ontleend aan de gemaakte gezinsreconstructies en de gegevens over grondtransacties aan de transportregisters van het Vrije van Sluis en de notariële archieven van 1796 tot 1842. Bronnenkritiek is te vinden in de bijlagen C en I. Alleen wanneer gegevens aan andere bronnen zijn ontleend, wordt daar in noten naar verwezen.

De meeste van de 25 welgestelde boeren hadden wel een deel van hun grondbezit verkregen via vererving. Slechts weinigen echter hadden al hun grond of althans het grootste deel daarvan op deze wijze verkrijgen. Eigenlijk was er maar één die al zijn land had geërfd: Jannis Casteleyn uit Zuidzande. De 20 ha land die hij in 1767 naliet, was afkomstig van zijn in de vorige paragraaf al genoemde grootvader Jan Casteleyn. Jannis Casteleyn heeft het hem nagelaten bezit goed beheerd en intact overgedragen aan het nageslacht. Hij is overleden als een welgesteld man, behalve het al genoemde land liet hij nog 12.500 gulden na aan contanten, banktegoeden en schuldbekentenissen.[8] Pogingen om zijn grondbezit te vergroten, heeft hij echter niet ondernomen.

Binnen het hier bestudeerde gezelschap was Jannis Casteleyn een

merkwaardige uitzondering. De anderen waren druk bezig met het kopen van grond. Dat gold ook heel duidelijk voor de uit Noord-Frankrijk afkomstige boeren. Het ging hier om een groep landbouwers uit de omstreken van Rijssel, die zich in 1713 in West-Zeeuws-Vlaanderen had gevestigd. Tijdens de Engels-Nederlandse bezetting van Noord-Frankrijk (1708-13) waren deze boeren overgegaan naar het gereformeerde geloof, waarvoor ze waarschijnlijk al langere tijd sympathieën koesterden.[9] Toen het gebied bij de Vrede van Utrecht weer aan Frankrijk werd overgedragen, werden zij voor de keus gesteld om óf het gereformeerde geloof af te zweren óf te vertrekken. Velen kozen ervoor naar het westen van Staats-Vlaanderen te trekken, waar verschillende van hun landgenoten zich al eerder hadden gevestigd.

Tot deze boeren behoorden ook Antoine Boidin, de vader van de hier bestudeerde gebroeders Boidin, Jean Baptiste Salomé, de vader van Pierre Antoine, en ook de ongehuwde broers en zuster Michel, Pierre en Laurence Burie. Boidin en Salomé waren afkomstig uit respectievelijk Erquinghem en Sailly-sur-la-Lys, dorpen in het dal van de Leie. De kinderen Burie kwamen uit Herlies, dat nabij Rijssel gelegen is. Antoine Boidin kocht meteen na zijn aankomst in West-Zeeuws-Vlaanderen een boerderij met ruim 23 ha land bij Schoondijke. In totaal kocht hij tussen 1713 en 1729 54 ha land. Jean Baptiste Salomé kocht in 1714 de gebouwen van een boerderij in de heerlijkheid Breskens en in de jaren daarna nog enkele percelen los land (in totaal 18 ha).[10] Bovendien kocht hij in 1718 een boerderij met ruim 40 ha land bij Schoondijke. Hun zonen breidden het grondbezit nog verder uit. Zo kochten Robert Boidin en Jean Baptiste Salomé jr. in 1729 samen een hofstede met 39 ha land onder Breskens.[11] De kinderen Burie kochten in 1717 een boerderij met ruim 21 ha land, welk bezit ze in 1729 met nog eens 13 ha vergrootten.

De volgende generatie heeft het grondbezit verder vergroot. De hiervoor vermelde Robert Boidin (1700-1768) bezat ten tijde van het overlijden van zijn eerste vrouw in 1735 al 54 ha land. Hij had deze aankopen echter niet helemaal zelf kunnen financieren, want hij had toen een schuld van 900 gulden aan zijn moeder en nog een van 1.223 gulden aan een zekere Philippe le Leu uit Menen, waarschijnlijk een verwant.[12] Toen in 1744 zijn tweede vrouw was overleden, had Robert deze leningen kennelijk al afbetaald en bovendien had hij intussen al 61 ha land in eigendom.[13]

Voor deze omvangrijke aankopen hebben Boidin, Salomé en de Burie's dus niet veel geld hoeven te lenen. Blijkbaar beschikten zij over voldoende kapitaal door de verkoop van bezittingen in Frankrijk. Van Jean Baptiste Salomé is dan ook bekend dat hij in 1713 en 1714 een boerderij en landbouwgronden in zijn land van herkomst heeft verkocht.[14] Ook andere families uit dit gebied, die hier niet besproken worden (Mullié, Pinte, Poissonnier, Yolent) bouwden snel een omvangrijk grondbezit op in Zeeuws-Vlaanderen. Het Leiedal, waar de meeste van deze boeren van-

daan kwamen, was in de 18e eeuw een gebied met grote landbouwbedrijven en veel boereneigendom.[15] De verkoop van hun bezittingen moet voldoende geld opgeleverd hebben om hun aankopen in West-Zeeuws-Vlaanderen te financieren. We hebben hier dus niet te maken met echte nieuwe rijken, deze lieden beschikten over 'oud geld'. Hun komst moet voor de agrarische sector in West-Zeeuws-Vlaanderen een belangrijke kapitaalinjectie hebben betekend. Dit vooral ook omdat zij zich al snel vermengden met de 'autochtone' boerenfamilies, waardoor delen van hun vermogens ook voor deze laatsten ter beschikking kwamen.

Deze Noord-Franse boeren moeten ondanks hun vrij kleine aantal (in 1750 waren ze met 23 op een totaal van ongeveer 350 boeren) in de eerste helft van de 18e eeuw toch een belangrijke invloed hebben gehad op de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw en dat zeker niet alleen vanwege hun actieve gedrag op de grondmarkt. Men vindt hun namen ook steeds vermeld bij de eersten die een boekhouding bijhielden, hun zaaitarwe kalkten of in het bezit waren van een rolblok. Dat ze deze vernieuwingen hebben geïntroduceerd, is niet aan te tonen. Maar dat ze steeds bij de eersten behoorden die innovaties toepasten, staat wel vast. Zij moeten een zeer dynamische groep binnen de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbevolking hebben gevormd. Gezien het feit dat ze afkomstig waren uit een gebied waar de landbouw al in de Middeleeuwen op een zeer hoog peil stond en sterk gecommercialiseerd was, mag dit niet verwonderlijk heten.[16]

De in het voorgaande besproken families behoorden alle al vóór de 18e eeuw tot de gegoede boerenstand. De overige van de bestudeerde boerenfamilies hadden echter een eenvoudiger achtergrond. In deze gevallen is duidelijk sprake van opwaartse sociale mobiliteit. We zullen nu voor enkele families gaan bekijken hoe dat in zijn werk ging.

Enigszins een geval apart was Gideon van Melle uit Zuidzande. Hij was van huis uit geen boer, maar wagenmaker-timmerman. Pas door zijn derde huwelijk, dat hij in 1736 op 43-jarige leeftijd sloot, kwam hij via zijn vrouw Maria Casteleyn (een zuster van de hiervoor besproken Jannis) in het bezit van een boerenbedrijf. Alle drie zijn echtgenotes hadden wat land geërfd. Omdat zij allen kinderloos bleven, kwam dat land (in totaal 14 ha) in zijn bezit. In de jaren 1725-52 heeft hij nog eens 10 ha land aangekocht.[17] In tegenstelling tot de eerder besproken Jannis Casteleyn breidde Gideon van Melle zijn grondbezit dus verder uit. Een echte boer is hij echter nooit geworden. De leiding van zijn boerenbedrijf liet hij over aan een 'kastelein' (zetboer), zelf dreef hij een houthandel. Doordat hij geen kinderen naliet, werd zijn bezit na zijn overlijden verdeeld onder de kinderen van zijn broer en zuster enerzijds en zijn zwager Jannis Casteleyn anderzijds.

Gideon van Melle heeft dus niet de grondslag gelegd van een boerendynastie. Anderen hebben dat wel gedaan. Omdat vooral over de families

Risseeuw, Van Hecke, Van Cruyningen, De Hulster, De Meulenaer en Van de Plassche in dit opzicht veel bekend is, zullen we van deze zes families de weg naar de top van de boerenstand volgen.

De oorsprong van de familie Risseeuw was nederig. In 1640 werd in het West-Vlaamse Lendelede een kind geboren onder weinig gelukkige omstandigheden. Moeder Catelijne van de Neste was ongetrouwd, vader Joos Rosseel was wél getrouwd, maar helaas met een andere vrouw. Het kind, dat Pieter genoemd werd en de familienaam van zijn vader kreeg (welke naam later via Rosseeuw werd verbasterd tot Risseeuw), kwam omstreeks 1650 met zijn moeder terecht in Retranchement. Pieter Risseeuw werd soldaat en diende rond 1660 in het garnizoen van Retranchement. Later is hij een boerenbedrijfje begonnen. Veel stelde dat bedrijfje niet voor. In 1687 had hij geen paarden en slechts twee koeien.[18] Hij behoorde kennelijk tot de groep landarbeiders die over wat land en een paar beesten beschikte.

Er was dus geen enkele aanwijzing dat Pieter's oudste zoon, Joos Risseeuw (1660-1722) ooit tot de notabelen van zijn woonplaats zou gaan behoren. Toch is dit wel gebeurd. Amper 21 jaar oud trouwde hij in 1681 met Tanneke Reijniers, een weduwe en niet onbemiddelde boerin uit Zuidzande. De boederij waar zij met haar eerste man Paulus van Hecke woonde, was weliswaar een pachtbedrijf, maar daarnaast had zij van haar vader Michiel Reijniers 8 ha land geërfd.[19] Nadat zijn echtgenote al na korte tijd was overleden, nam Joos de pacht van haar boerderij over en erfde hij een deel van haar land. Dit bezit had zijn maatschappelijke status natuurlijk verhoogd en mede daardoor kon de arbeiderszoon in 1683 hertrouwen met Josijntje Casteleyn, de dochter van een man die in dit verhaal al vaker is opgedoken: Jan Casteleyn. Het vermogen van deze Jan Casteleyn werd in 1665 op 6.000 gulden geschat en hij bezat toen 29 ha land[20]; een bezit dat hij nadien nog heeft vergroot. Vanaf zijn hertrouwen behoorde Joos Risseeuw tot de bovenlaag van de boerenbevolking. Hij werd hoofdman van de parochie Cadzand en dijkgraaf van de Watering Cadzand. Hij werd begraven in de kerk van Zuidzande (begraven worden in de kerk was alleen weggelegd voor de aanzienlijken). Joos Risseeuw heeft niet alleen grond geërfd via zijn beide echtgenotes, maar heeft ook zelf land aangekocht. Tussen 1698 en 1719 heeft hij in totaal ruim 14,5 ha leenland verworven.[21] De totale omvang van zijn grondbezit is helaas onbekend.

Van de zonen van Joos Risseeuw zijn het vooral de in tabel 7.1 vermelde Johannes, Jozias en Pieter geweest die het grondbezit verder hebben uitgebreid, niet alleen door vererving maar ook door aankoop. Vooral de oudste zoon Johannes Risseeuw (1686-1766) heeft veel grond aangekocht. Tussen 1714 en 1757 (vooral na 1730) kocht hij in totaal ruim 38 ha los land.[22] Hij kocht dit land kennelijk lang niet altijd om het zelf te gaan bewerken. Zo verwierf hij in 1749 ruim 10 ha land in de Beoostereedepolder en bezat hij ook land onder Groede en Schoondijke. Dit land lag zo ver van zijn boerderij in Zuidzande, dat hij het onmogelijk bij zijn eigen be-

drijf kon voegen. Hij verpachtte het aan niet-verwanten en beschouwde deze grond dus blijkbaar als een belegging. Ook broer Jozias Risseeuw was zeer actief op de grondmarkt; tussen 1741 en zijn dood in 1758 verwierf hij in totaal bijna 21 ha land. Leningen hoefden Johannes en Jozias Risseeuw hiervoor niet af te sluiten. Blijkbaar konden zij al hun aankopen financieren uit de winsten van hun bedrijf.

De sociale opgang van Joos Risseeuw begon met een huwelijk met een pachtersweduwe, na wier overlijden hij de pacht van de boerderij overnam. We zullen daar nog verschillende voorbeelden van tegenkomen. De vraag is wel: wat gebeurde er dan met eventuele kinderen uit het eerste huwelijk van die weduwe? In het geval van Joos Risseeuw's eerste vrouw Tanneke Reijniers blijkt dat Jannis van Hecke, de zoon uit haar eerste huwelijk met de uit het West-Vlaamse Kortemark afkomstige Paulus van Hecke, de stamvader is geworden van een zeer welgestelde boerenfamilie in Sint-Anna ter Muiden.

Doordat stiefvader Joos Risseeuw de boerderij van Jannis van Hecke's vader had overgenomen, moest Jannis elders een bestaan zien op te bouwen. In 1694 trouwde hij met een boerendochter uit Sint-Anna ter Muiden, Josijntje van de Kerckhove. In datzelfde jaar betrokken ze de hofstede 'het Maenschijn' (nu de 'Maneschijnhoeve') nabij Sint-Anna. Drie jaar later kocht Jannis samen met zijn schoonmoeder Maeyken Caesteckers deze boerderij met 63 gemeten 268 roeden (28,3 ha) voor 9.000 gulden.[23] Hier blijkt weer het belang van een verstandig huwelijk: de welgestelde schoonmoeder maakte de aankoop mogelijk.

Door het vroege overlijden van Jannis' zoon Paulus van Hecke in 1722 verandere er geruime tijd weinig in het bezit van de familie Van Hecke. De voogden over de wezen beheerden het familievermogen, maar vergrootten het niet. Wel erfden de wezen een boerderij met 15 ha land van Cornelis Warre, hun grootvader van moederskant.[24] Doordat verschillende Van Hecke's jong stierven of kinderloos bleven, kwam vrijwel het gehele familiebezit omstreeks 1740 in handen van Johannes van Hecke Paulusz. (1718-1758), die getrouwd was met Adriana Personne, een rijke boerendochter uit Groede. Hij kocht nog land bij en in 1752 slaagde hij er ook nog in zijn oom Abraham van Hecke uit te kopen. Alleen voor deze laatste transactie moest hij 3.600 gulden lenen.[25] Toen hij op eerste kerstdag 1758 overleed, waren zijn schulden afbetaald en liet hij ruim 59 ha land na.

Demografische factoren hadden een grote invloed op het lot van de familie Van Hecke. Jannis van Hecke liet twee zonen na, waarvan er één ongehuwd bleef. Zijn zoon Paulus liet slechts één zoon na. Door dit geringe kindertal kalfde het bezit van de familie niet af en kon het, onder andere door huwelijken met gegoede boerendochters, verder worden uitgebouwd. Bij een groot kindertal kon echter een heel andere ontwikkeling optreden, zoals in het vervolg nog zal blijken.

De opkomst van de familie Van Cruyningen vertoont grote overeenkomsten met die van de Risseeuws. Van de stamvader van deze familie, Jacob Gillissen van Cruyningen (1639-1712), werd gezegd dat hij 'als een schooijer in het lant gecoomen' was.[26] Dit was wel enigszins overdreven. Zijn vader was weliswaar niet bijzonder bemiddeld, maar als winkelier en gerechtsbode in Kruiningen behoorde deze toch wel tot de kleine middenstand. Maar het is wel zeer waarschijnlijk dat Jacob Gillissen tot zijn eerste huwelijk aan de kost kwam als boerenknecht.

Eind 1667 deed Jacob Gillissen van Cruyningen echter hetzelfde als Joos Risseeuw: hij trouwde met de weduwe van een welgestelde boer, Cathalijntje Coutrier uit Zuidzande. Haar eerste man, Pieter Thiers, bezat in 1665 ruim 11 ha land.[27] Omdat er uit haar eerste huwelijk geen kinderen waren, zijn haar boerderij en land na haar overlijden in het bezit gekomen van Jacob Gillissen van Cruyningen. Diens tweede huwelijk in 1682 heeft bijgedragen tot vergroting van zijn grondbezit. Zijn tweede vrouw, Maria Louyssen van der Meulen, kwam uit een familie met enig aanzien. Haar vader en grootvader hadden tientallen jaren lang de bezittingen van de familie Cats onder Groede beheerd. Bovendien had haar vader 19 ha land nagelaten, dat Maria als enig kind erfde.[28] Evenals Joos Risseeuw ging Jacob Gillissen van Cruyningen tot de elite van de boerenstand behoren. Ook hij werd hoofdman van Cadzand en van 1682 tot zijn dood was hij dijkgraaf van de Watering Cadzand.

Jacob Gillissen van Cruyningen heeft eerst zijn bedrijf en vervolgens zijn grondbezit verder uitgebreid. Naast de boerderij die hij had overgenomen bij zijn eerste huwelijk, nam hij in 1681 nog een tweede bedrijf over, eveneens gelegen bij Zuidzande.[29] Gedurende veertien jaar heeft hij deze twee bedrijven met in totaal 101 ha land tegelijk geëxploiteerd. Pas in 1695 heeft hij de tweede boerderij weer afgestoten.

In een later stadium heeft Jacob Gillissen van Cruyningen ook veel grond gekocht. In de korte periode van 1694 tot 1700 kocht hij in totaal 31,5 ha land. Het is opvallend dat Risseeuw, Van Hecke en Van Cruyningen alle drie zijn begonnen met het kopen van grond in de tweede helft van de jaren negentig van de 17e eeuw. In hoofdstuk 3 bleek dat dit een tijdvak was met lage oogstopbrengsten en zelfs misoogsten in heel Noordwest-Europa. In de voorgaande hoofdstukken is er al verschillende keren op gewezen dat het vooral de grotere boeren waren die van dergelijke omstandigheden konden profiteren. Ook bij slechte opbrengsten konden zij nog graan verkopen op de markt, waar zij dan zeer hoge prijzen voor kregen. Dit gold blijkbaar ook voor Joos Risseeuw, Jannis van Hecke en Jacob Gillissen van Cruyningen, die een groot bedrijf hadden van respectievelijk 59, 40 en 101 ha. De winsten die zij daardoor hebben gemaakt, hebben ze dus geïnvesteerd in land.

Bij zijn overlijden in 1712 liet Jacob Gillissen van Cruyningen 43 ha land na.[30] Janneke en Hendrik, de twee kinderen uit zijn tweede huwelijk, erfden daarvan elk 3/8. Doordat dochter Janneke in 1709 getrouwd was

de hiervoor al besproken Johannes Risseeuw, kon deze laatste na het overlijden van zijn schoonouders dus 16 ha land toevoegen aan zijn bezit.

De jongste zoon Hendrik van Cruyningen had niet alleen 16 ha geërfd, maar bovendien had zijn vader hem al in 1708 3 ha leenland geschonken.[31] Door zijn huwelijk met Maria Tack in 1707 kon Hendrik er bovendien op rekenen dat hij bij het overlijden van zijn schoonouders een kwart zou erven van hun 62 ha grote boerderij bij Groede. Zo kon hij dus zonder er iets voor te moeten doen een grondbezit van bijna 35 ha verwerven. Op de kwestie van de partnerkeuze zal ik in paragraaf 4 nog uitgebreid ingaan. Het kan echter geen kwaad om er hier al op te wijzen hoe belangrijk huwelijkspolitiek was voor eigenerfde boerenfamilies. De huwelijken Risseeuw-Van Cruyningen en Van Cruyningen-Tack tonen dat wel heel duidelijk aan.

Evenals zijn zwager Johannes Risseeuw heeft Hendrik van Cruyningen zich niet beperkt tot het beheren van de geërfde bezittingen. Hij heeft de meeste van zijn mede-erfgenamen uitgekocht uit het bedrijf van zijn schoonouders totdat hij uiteindelijk zeven achtste daarvan in zijn bezit had. Daarnaast heeft hij nog enkele percelen los land gekocht. Zo verwierf hij tussen 1716 en zijn overlijden in 1742 61,8 ha land. Daarna heeft zijn weduwe Maria Tack in de jaren 1750-53 nog eens 40,2 ha land aangekocht, waaronder twee derde in een boerderij onder Waterlandkerkje. Deze boerderij is tot 1782 in het bezit van de Van Cruyningens gebleven zonder dat er ooit een lid van deze familie op heeft gewoond. Het was kennelijk gewoon een beleggingsobject.

Hendrik van Cruyningen en Maria Tack hebben zich niet in de schulden hoeven te steken voor hun grondaankopen. Ook zij konden dit blijkbaar financieren uit hun eigen vermogen. Dat dit vermogen omvangrijk moet zijn geweest, blijkt uit hun testament van 26 oktober 1730.[32] Daarin werd bepaald dat de langstlevende het gehele bezit zou erven, maar dat hij of zij wel aan elk van de (toen zes) kinderen bij hun huwelijk of meerderjarigheid 3.000 gulden moest betalen. Hendrik en Maria gingen er dus van uit, dat de langstlevende in staat zou zijn in totaal 18.000 gulden uit te keren aan de kinderen zonder daardoor zelf in financiële problemen te komen. Omstreeks 1730 kon je in dit gebied voor 18.000 gulden gemakkelijk 100 ha land kopen![33] Het is dus duidelijk dat dit echtpaar over grote financiële reserves beschikte.

Van de achtergrond van Andries de Hulster weten we niet meer dan dat hij uit het West-Vlaamse Gits afkomstig was. Ook hij begon zijn carrière als landbouwer in West-Zeeuws-Vlaanderen door een huwelijk met een weduwe. In 1669 trouwde hij met Maaijken Pieters, wier eerste echtgenoot Maarten van Sweden pachter was geweest van de boerderij van de St.Pietersabdij onder Breskens.[34] Andries de Hulster kon de pacht van de hofstede overnemen en in 1695 werd zijn zoon Jacob op zijn beurt pachter van dit bedrijf, dat in 1702 52 ha groot was.[35] Overigens valt ook hier weer

op hoe sterk de positie van pachters in dit gebied was. De hofstede van de St.Pietersabdij is van 1639 tot 1730 steeds gepacht door leden van de families Van Sweden en De Hulster.[36]

Toen Jacob de Hulster in 1715 overleed, was het bedrijf uitgebreid tot 63 ha, waarvan 10 ha eigen land.[37] Deze 10 ha had hij verkregen door vererving via zijn vrouw Jannetje Vermeulen en door aankoop in de jaren 1700-07.[38] Hij had zo de gehele boerderij van zijn schoonvader in eigendom gekregen. De gebouwen van deze boerderij heeft hij laten slopen en het land is bij zijn eigen bedrijf gevoegd. We zien hier dus een concreet geval van het opslokken van kleine en middelgrote bedrijven door grotere boerenbedrijven, een verschijnsel waarvan in hoofdstuk 4 werd geconstateerd dat het in de eerste helft van de 18e eeuw in dit gebied veel moet zijn voorgekomen. Jacob de Hulster moet over het nodige kapitaal hebben beschikt, want in de jaren 1700-12 trad hij ook regelmatig op als geldschieter voor minder gefortuneerde dorpsgenoten.[39] Evenals voor Joos Risseeuw en Jacob Gillissen van Cruyningen geldt ook voor Jacob de Hulster dat de tekenen van zijn toegenomen welstand zich manifesteren na de jaren negentig van de 17e eeuw. Blijkbaar heeft dus ook deze grote pachter van de schaarste in die jaren geprofiteerd.

Het was de zoon van Jacob de Hulster, eveneens Jacob genaamd, die de familie De Hulster een prominente plaats onder de eigenerfde boerenfamilies van deze streek zou bezorgen. Hierbij speelden de twee huwelijken die hij heeft gesloten een sleutelrol. Ik heb in het voorgaande al gewezen op het belang van de kapitaalinjectie die de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw omstreeks 1713 kreeg door de vestiging van rijke boerenfamilies uit het uiterste noorden van Frankrijk. Er zijn waarschijnlijk weinigen geweest die daarvan zo hebben geprofiteerd als Jacob de Hulster jr. (1702-63). Meteen na zijn eerste huwelijk met Marie Agnes Salomé, dochter van de hiervoor al genoemde Jean Baptiste, kocht hij in 1726 een boerderij met 38 ha land in Oud-Breskens.[40] Ook na zijn hertrouwen met Dorothea Boidin, een dochter van de ook al eerder besproken Antoine, bleef hij zijn grondbezit vergroten. Zo kocht hij in 1739 samen met zijn zwager Robert Boidin ruim 14 ha land onder Groede. In 1742 bewerkte hij 52 ha land in Breskens, waarvan 44 ha eigendom.[41] Bij dit laatste moet dan nog de ruim 7 ha bij Groede worden opgeteld. Dertien jaar later bewerkte hij 69 ha land onder Breskens en 7 ha onder Groede. Hij had toen 80 ha eigendom. Zijn bezit was zo sterk toegenomen doordat hij in 1750 een boerderij met 29 ha land bij Breskens had gekocht. De gebouwen van deze boerderij heeft hij kennelijk laten slopen, op het huis na, dat als arbeidershuis in gebruik is genomen.[42] Voor de tweede maal vergrootten de De Hulsters dus hun bedrijf door het absorberen van een kleinere boerderij.

Jacob de Hulster heeft beschikt over een belangrijk startkapitaal dat opgebouwd was door zijn vader en grootvader als pachters van de St.Pietersabdij. Maar minstens zo belangrijk zal toch de inbreng zijn geweest van zijn twee uit de omstreken van Rijssel afkomstige echtgenotes. Hieruit

blijkt dat ook andere boerenfamilies gebruik konden maken van het kapitaal dat door de Noord-Franse families was ingevoerd.

Jacob de Hulster kon ondanks zijn gunstige uitgangspositie toch niet helemaal zonder krediet. Voor de aankoop van zijn boerderij in 1726 moest hij 2.040 gulden lenen.[43] Bij het overlijden van zijn eerste vrouw in 1735 was deze lening afbetaald, maar toen had hij wel een andere schuld ten bedrage van 1.007 gulden.[44] Het afbetalen van deze leningen leverde blijkbaar geen grote problemen op, want in 1756 was hij zover dat hij zelf geld kon gaan uitlenen aan andere dorpelingen.[45]

Jacobus de Meulenaer (1698-1768) stamde uit een oud boerengeslacht dat aan het begin van de 17e eeuw tot de meest aanzienlijke families van het eiland Cadzand behoorde. In de loop van de 17e eeuw zakte de familie echter langzaam af. In de vorige paragraaf bleek dat het bezit van grootvader Anthonie de Meulenaer in 1665 op 2.000 gulden werd getaxeerd. Daarmee behoorde Anthonie niet meer tot de bovenlaag van de boerenstand. Jacobus' vader Bartholomeüs de Meulenaer was zelfs geen boer meer. In de lijsten van baanders van de parochie Cadzand komt hij althans niet voor.[46]

Terwijl de overige leden van de familie verder de maatschappelijke ladder bleven afdalen, nam het lot voor Jacobus de Meulenaer een andere wending. Ook hier was het weer een gunstig huwelijk dat het begin betekende van zijn sociale stijging. In 1724 trouwde hij met Pieternella Michielsen, dochter van Joos Michielsen, de pachter van de meer dan 126 ha grote hofstede van de familie Huyssen van Kattendijke in de Isabellapolder bij Aardenburg.[47] Waarschijnlijk was het dankzij de steun van zijn schoonvader dat Jacobus de Meulenaer nog in hetzelfde jaar de pacht kon overnemen van de 33 ha grote hofstede van het St.Baafskapittel in de Isabellapolder. Hij bleef daar pachter tot 1738[48], maar na het overlijden van zijn schoonvader nam hij in 1731 ook de pacht van diens boerderij over. Jacobus de Meulenaer heeft in deze jaren één van de grootste landbouwbedrijven opgebouwd die West-Zeeuws-Vlaanderen ooit heeft gekend. In 1748 gebruikte hij ruim 160 ha in pacht of eigendom en nog een 20 ha in deelpacht.[49]

Interessant is dat Jacobus de Meulenaer nog een tweede bron van inkomsten had. Uit de tolrekeningen van Sluis blijkt dat hij jaarlijks enkele duizenden ellen linnen uitvoerde naar Middelburg en Vlissingen.[50] Het is mogelijk dat hij dit linnen kocht van de wevers die in het zandgebied langs de grens woonden, maar het is wel de vraag of een boer met zo'n groot bedrijf tijd over had om zich daar mee bezig te houden. In verband hiermee is het opvallend dat Jacobus de Meulenaer zijn linnen steeds in de maand augustus liet verschepen, een maand waarin het weven op het platteland grotendeels stillag omdat dan iedereen op het land werkte. Kocht hij soms linnen dat was meegebracht door trekarbeiders? Zij waren juist in deze tijd in groten getale aanwezig en waren vaak afkomstig uit de

binnenlanden van Vlaanderen, waar linnen werd geproduceerd. Hoe het ook zij, het feit dat Jacobus de Meulenaer het niet beneden zijn waardigheid vond om naast het leiden van zijn grote boerenbedrijf ook nog wat te verdienen met de handel in linnen, wijst erop dat we hier te maken hebben met een dynamische ondernemer die alle mogelijkheden aangreep om winst te maken.

Zoals ook andere grote boeren investeerde Jacobus de Meulenaer zijn winsten vooral in land. Tussen 1741 en 1760 kocht hij twee boerderijen en enkele partijen los land; in totaal maar liefst 120 ha. In de laatste jaren van zijn leven heeft hij echter een groot deel daarvan weer moeten verkopen. De voornaamste oorzaak daarvan lijkt het gedrag te zijn geweest van Isaac, de jongste zoon uit zijn eerste huwelijk. Deze had van zijn vader een 65 ha groot bedrijf in de Bewestereedepolder overgenomen, maar kon dat kennelijk niet aan. Hij leende telkens weer grote bedragen van zijn vader en uiteindelijk was deze genoodzaakt de boerderij te verkopen. Toch was Jacobus de Meulenaer bij zijn overlijden in 1768 nog steeds een welgesteld man. Hij bezat 37 ha land, een huis in Aardenburg en had 9.800 gulden aan uitstaande vorderingen.[51]

Het is gebleken dat de families Risseeuw, Van Hecke, Van Cruyningen, De Hulster en De Meulenaer van eenvoudige afkomst waren, maar dat ze door huwelijken met leden van meer welvarende families in de tweede helft van de 17e eeuw toch in het bezit waren gekomen van een zeker basiskapitaal, dat ze later door de winsten uit hun bedrijven hebben kunnen vergroten.

Voor de familie Van de Plassche lagen de zaken enigszins anders. Ook hier geldt dat de grondlegger van de 'rijke tak' van deze familie, Paulus van de Plassche (1672-1731) uit Sint-Kruis, van eenvoudige afkomst was. Zijn vader bezat in 1665 minder dan 2.000 gulden en komt niet voor als landeigenaar in de verpondingskohieren van dat jaar.[52] In tegenstelling tot Joos Risseeuw en Jacob van Cruyningen is Paulus van de Plassche zijn maatschappelijke stijging echter niet begonnen door een huwelijk met een welgestelde vrouw. Ook schoonvader Jan Moerman was in 1665 geen grondeigenaar[53] en Janneke Moerman heeft haar man dan ook geen boerderij of land aangebracht.

Toch hebben ook Paulus van de Plassche en Janneke Moerman een aanzienlijk grondbezit nagelaten. Blijkens hun boedelinventaris uit 1740 hadden zij toen 69,5 ha land in eigendom.[54] Al deze grond hadden zij gekocht, niets was geërfd. Deze boedelinventaris is zeer gedetailleerd. Niet alleen datum en oppervlakte van elke grondaankoop zijn erin vermeld, maar ook de bedragen die daarvoor werden geleend, zelfs als de lening allang was afbetaald. Dit geeft de mogelijkheid om nauwkeurig te reconstrueren hoe Paulus van de Plassche zijn grondbezit heeft opgebouwd. In tabel 7.2 is weergegeven wanneer en welke oppervlakte grond hij heeft gekocht, hoeveel hij daarvoor heeft betaald, welke bedragen hij daartoe

heeft geleend en wanneer hij deze heeft afbetaald. Alleen van de aankopen uit 1700 en 1704 is de koopprijs onbekend. Aangenomen is dat hij daarvoor dezelfde prijs heeft betaald als voor de in 1699 aangekochte partij land. Uit deze tabel blijkt dat Paulus van de Plassche in een periode van dertig jaar voor ruim 19.000 gulden aan grond heeft gekocht. Daarvoor heeft hij ruim 7.500 gulden moeten lenen; de overige 11.500 gulden kon hij blijkbaar zelf opbrengen. Alle leningen werden binnen zes à zeven jaar afbetaald, zodat zijn grondbezit in 1729 geheel vrij en onbelast was.

Mogelijk hebben Paulus van de Plassche en zijn vrouw over enig startkapitaal beschikt. Gezien hun afkomst is het echter onwaarschijnlijk dat dat kapitaal groot was. Het overgrote deel van de benodigde 19.000 gulden moeten ze dus hebben gefinancierd uit de inkomsten van hun boerenbedrijf. Het is waarschijnlijk dan ook niet toevallig dat zij aan het eind van de 17e eeuw zijn begonnen met het kopen van land. Evenals Joos Risseeuw, Jannis van Hecke, Jacob Gillissen van Cruyningen en Jacob de Hulster zullen ze voordeel hebben gehad van de hoge graanprijzen in de door schaarste gekenmerkte jaren negentig van de 17e eeuw.

Paulus van de Plassche kon waarschijnlijk nog extra van die schaarste profiteren omdat hij in die jaren boerde in de Kleine Boompolder. Dit was een jonge polder (bedijkt in 1657; na overstroming herdijkt in 1672) en de boeren in deze polder konden dus nog gebruik maken van de hoge initiële vruchtbaarheid van de kleigrond, waarop zeer hoge fysieke opbrengsten konden worden gehaald. In 1709 verhuisde hij naar de Grote Boompolder, die pas in 1698 was bedijkt en dus ook nog zeer vruchtbaar was.

De twee zonen van Paulus van de Plassche en Janneke Moerman, François en Paulus jr., hebben het door hun ouders opgebouwde grond-

TABEL 7.2. Grondaankopen door Paulus van de Plassche en de financiering daarvan, 1699-1729

	Oppervlakte in ha	Koopprijs in gld	Geleend in gld	Afbetaald in gld
1699	16,6	5.157	.	.
1700	1,2	372	.	.
1704	1,3	403	.	.
1709	22,8	6.219	3.000	.
1713	9,5	3.916	.	.
1715	.	.	1.846	.
1716	.	.	.	3.000
1718	4,1	700	.	.
1721	13,1	2.087	2.700	1.846
1728	.	.	.	2.550
1729	0,9	150	.	150
	69,5	19.004	7.546	7.546

Bron: RAZ, RAZVL nr. 2070, 7 november 1740.

bezit verder uitgebreid. In het geval van François van de Plassche speelde daarbij een gunstig huwelijk weer een rol. Zijn tweede vrouw Elisabeth Sénéchal was een achternicht van de in het voorgaande al genoemde kinderloze broers en zuster Burie. Van Laurence Burie, de langstlevende van de drie, erfde Elisabeth een derde deel in haar boerderij met 34 ha land.[55]

Als we al deze familiegeschiedenissen overzien, dan blijken twee patronen te domineren. Het eerste is dat waarbij welgestelde boeren uit een andere regio, met name Noord-Frankrijk, zich in Zeeuws-Vlaanderen vestigen en daar land en boerderijen kopen met geld dat ze hebben verkregen door verkoop van hun buitenlandse bezit. Vaker voorkomend is echter het patroon waarbij een jongeman van eenvoudige afkomst trouwt met een welgestelde weduwe of erfdochter en met behulp van het daardoor verworven vermogen een vaak omvangrijk grondbezit opbouwt. In de meeste gevallen wordt dit grondbezit door de volgende generatie verder uitgebreid. Dit geldt niet alleen voor de hiervoor beschreven families, maar ook voor de families Meurisse, Kousemaker, Van Peenen, Taillie, De Milliano en Wijffels.

Op de laatste twee families wil ik hier nog kort ingaan omdat het de enige katholieke families in het bestand zijn. Omstreeks 1750 vormden de katholieken een bescheiden minderheid in West-Zeeuws-Vlaanderen. Van de 350 boeren was hooguit 1/7 deel katholiek. Bovendien waren de meesten van hen arme zandboertjes in Eede en Heille. Alleen in de geïsoleerde buurtschap het Eiland onder de gemeenten Sint-Kruis en IJzendijke, die een homogeen rooms-katholieke bevolking had, woonden enkele gegoede katholieke boeren, die allen afkomstig waren uit het aangrenzende Oost-Vlaanderen. Ook De Milliano en Wijffels behoorden daartoe. In later jaren drongen deze families en hun verwanten verder door naar het noorden en ontstond ook daar een groep van vooraanstaande katholieke boeren.

De stamvader van de familie De Milliano, Bartholomeüs Franciscus de Milliano (1709-45), was afkomstig uit het Oost-Vlaamse Watervliet en kwam in het bezit van 1/6 deel in een 32 ha grote boerderij op het Eiland (gemeente Sint-Kruis) door zijn huwelijk met de ruim tien jaar oudere Adriana Jansen. In de jaren 1733-41 heeft hij zijn schoonmoeder, zwagers en schoonzusters uitgekocht en is hij eigenaar geworden van de hele boerderij.

Joannes Baptiste Wijffels (1696-1763) was afkomstig uit Bassevelde in Oost-Vlaanderen. Zijn familie bezat in de 17e eeuw geen grond.[56] Via zijn huwelijk (alweer!) met Francisca van Audenaerde kreeg hij in 1717 een boerderij in handen op het Eiland. Hij was niet alleen boer, maar ook sluiswachter en vooral ook schapenhouder. In de oudste bevolkingstelling van het Eiland, uit 1720, wordt hij 'schaper Jan Wijffels' genoemd.[57] Samen met zijn zwager Jan Janssen pachtte hij een deel van de uitgestrekte

schorren rondom het Eiland.[58] In de jaren dertig van de 18e eeuw heeft hij in totaal 9 ha land op het Eiland gekocht.

Het huwelijk met een rijke partner was zeker niet de enige oorzaak van de opkomst van deze boeren. Het leverde in vrijwel alle gevallen niet meer dan een startkapitaal op. De nieuwkomers in de boerenstand lijken zeer goed te hebben geboerd en hebben de daardoor behaalde winsten geïnvesteerd in grond. Zij behoorden kennelijk dus tot die goede boeren die tevens goede kooplui waren.

7.3. HET DEMOGRAFISCH GEDRAG

Algemeen wordt aangenomen dat de bevolking van het preïndustriële West-Europa zich gedroeg volgens het zogenaamde agrarisch-ambachtelijke of West-Europese huwelijkspatroon. Zoals al werd aangeduid in hoofdstuk 1, waren de belangrijkste kenmerken van dit huwelijkspatroon dat de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk hoog was en dat velen hun leven lang ongehuwd bleven. Doordat kinderen vrijwel uitsluitend binnen het huwelijk werden verwekt, was een gevolg van de hoge huwelijksleeftijd en het hoge aantal ongehuwden dat het aantal kinderen werd beperkt. Het ging hier niet om een bewuste strategie, maar om een gevolg van het feit dat mensen wachtten met trouwen tot ze in staat waren een gezin te onderhouden. Het zal duidelijk zijn dat als ook de West-Zeeuws-Vlaamse boeren zich zo gedroegen, ze op deze wijze versplintering van hun grondbezit door verdeling onder een groot aantal kinderen konden voorkomen. Van de eigenerfden boeren in Drenthe is bekend dat ze in de 19e eeuw inderdaad zulk gedrag vertoonden. Boerenzonen trouwden laat of bleven ongehuwd en daarmee werd versnippering van het grondbezit tegengegaan.[59] Was dat ook in West-Zeeuws-Vlaanderen het geval?

Zoals gezegd placht in West-Europa een groot aantal mensen ongehuwd te blijven. Zo'n 15% van de 45 tot 49-jarigen was omstreeks 1900 ongehuwd.[60] De gegoede bovenlaag van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenstand vertoonde in de opzicht een geheel ander beeld. Van 596 mannen en vrouwen geboren tussen 1700 en 1820 waarvan de levensloop tot de leeftijd van 50 jaar kon worden gevolgd, bleven slechts acht mannen en vier vrouwen ongehuwd. Dat is iets meer dan 1% van de vrouwen en ruim 3% van de mannen. In vergelijking met het Nederlands gemiddelde voor 1839, 10% van de mannen en 12,5% van de vrouwen, is dat verwaarloosbaar.[61] Van sommige vrijgezellen is dan nog bekend dat ze ongetrouwd bleven omdat ze lichamelijk of geestelijk gehandicapt waren. Zo werd Jacobus Risseeuw (1786-1842) op 20 juli 1831, na het overlijden van zijn moeder, onder curatele gesteld.[62] Een man als Paulus van de Plassche (1714-1791), een zeer welgestelde boer die geestelijk en lichamelijk volkomen gezond was, maar toch vrijgezel bleef, was een grote uitzondering. De reden waarom Van de Plassche vrijgezel bleef, was zeker niet dat hij

geen bestaansbasis had, want sinds 1742 was hij boer op een bedrijf van bijna 60 ha. Wat het celibaat betreft, wijken de eigenerfde Zeeuws-Vlaamse boeren dus wel zeer sterk af van hun collega's uit het Drentse zandgebied, waar maar liefst 20% van de zoons ongehuwd bleef.[63]

Hoe was het gesteld met de huwelijksleeftijd van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren en boerinnen? Van 322 mannen en 394 vrouwen die trouwden tussen 1720 en 1850 is bekend hoe oud zij waren ten tijde van hun eerste huwelijk. Met behulp van deze gegevens is de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk berekend per dertigjarige periode. De uitkomsten van deze berekeningen zijn weergegeven in tabel 7.3.[64]

Uit de tabel blijkt dat de huwelijksleeftijden van zowel mannen als vrouwen tussen 1730 en 1820 aan de lage kant waren. De huwelijksleeftijd van mannen schommelde tussen 25 en 27 jaar; vrouwen trouwden gemiddeld op 22 à 23-jarige leeftijd. Elders lag de huwelijksleeftijd vaak aanzienlijk hoger. Zo lag voor boeren in het Zuid-Hollandse Maasland de leeftijd bij eerste huwelijk in de periode 1640-1799 op gemiddeld bijna 30 jaar en voor vrouwen op 26 jaar[65]; in het Gelderse Duiven waren de huwelijksleeftijden voor zowel mannen als vrouwen zelfs nog hoger (ruim 30 jaar voor mannen en bijna 28 jaar voor vrouwen).[66] Ook in Vlaanderen was de gemiddelde huwelijksleeftijd hoger: in Veurne-Ambacht trouwden mannen in de 18e eeuw op een leeftijd van 27 tot 30 jaar en vrouwen op 25 à 26-jarige leeftijd.[67]

Toch kwamen vrij lage huwelijksleeftijden wel meer voor bij groepen boeren in preïndustrieel Europa. In Kortgene, een dorp op Noord-Beveland waar evenals in West-Zeeuws-Vlaanderen graan werd geteeld op grote bedrijven, was de huwelijksleeftijd van boeren begin 19e eeuw ruim 26 jaar en van boerinnen ruim 24 jaar.[68] Ook de grote *'laboureurs'* van Ile-de-France trouwden jong, mannen omstreeks 1700 op een leeftijd van 25 à 26 jaar, vrouwen op 23-jarige leeftijd.[69] Het feit dat deze gegoede boeren relatief jong trouwden, betekent niet dat het West-Europese huwelijkspatroon niet op hen van toepassing was. Door hun omvangrijke bezit was het voor deze welgestelden veel gemakkelijker om zich zelfstandig te vestigen dan voor minder gefortuneerde lieden. Zij hoefden dus hun huwelijk niet zo lang uit te stellen om het geld bijeen te sparen dat benodigd was om

TABEL 7.3. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk per dertigjarige periode, 1730-1849

	Mannen		Vrouwen	
	N	Leeftijd	N	Leeftijd
1730-59	37	26,9	47	22,9
1760-89	80	25,6	90	22,1
1790-1819	94	27,1	130	23,1
1820-49	111	29,5	127	26,6

Bron: Gezinsreconstructies. Zie bijlage I.

een eigen huishouden op te zetten. Hierdoor konden zij vroeger trouwen dan anderen.

Hierbij moet wel worden aangetekend dat uit de hogere huwelijksleeftijd van de mannen kan worden afgeleid dat ook welgestelde boerenzonen niet zonder meer konden trouwen wanneer ze dat wilden. Eerst moest er immers een geschikte boerderij vrijkomen en vervolgens moesten ze het kapitaal bijeen zien te krijgen om die boerderij te kopen of te pachten. Dat alles kon wel enige tijd vergen. Mogelijk kan de hogere huwelijksleeftijd van de mannen ook worden verklaard uit het feit dat zij aan het hoofd kwamen te staan van een middelgrote onderneming met in het oogstseizoen enkele tientallen werknemers. Daarvoor was waarschijnlijk toch wel enige rijpheid en ervaring vereist. Vrouwen kwamen aan het hoofd van het huishouden te staan waarvoor natuurlijk ook wel de nodige vaardigheden vereist waren, maar het huishouden was toch wat kleiner en overzichtelijker dan het akkerbouwbedrijf. Gesteund door een ervaren meid kon een jong meisje zich als boerin waarschijnlijk wel redden.

Als we nog eens terugkeren naar tabel 7.3, dan zien we dat in de periode 1820-49 de gemiddelde huwelijksleeftijd fors steeg: voor mannen naar 29,5 jaar en voor vrouwen naar 26,6 jaar. De huwelijksleeftijd van deze West-Zeeuws-Vlaamse boeren kwam daardoor hoger te liggen dan in andere delen van Zeeland, zoals Noord-Beveland en Oost-Zeeuws-Vlaanderen.[70] Nu vertoonde de leeftijd bij het eerste huwelijk in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw in het algemeen een licht stijgende lijn[71], maar bij deze groep was de toename wel zeer sterk. Het ligt voor de hand hier een verband te leggen met de slechte economische situatie in dat tijdvak die aankomende boeren noopte hun huwelijk uit te stellen. Ongetwijfeld is deze factor van invloed geweest. Die invloed is nog versterkt door de ontwikkelingen bínnen de onderzochte groep. In de volgende paragrafen zal blijken dat deze boeren zich in de eerste helft van de 19e eeuw steeds moeilijker wisten te handhaven aan de top van de plattelandssamenleving doordat hun vermogens afkalfden, de grondprijzen stegen en goedkoop krediet schaarser werd.

We kunnen concluderen dat het West-Europese huwelijkspatroon ook op deze groep boeren van toepassing was, maar dat zij door hun grote mate van welstand toch relatief vroeg konden trouwen en zelden ongehuwd hoefden te blijven. Pas toen zij in de loop van de 19e eeuw over minder grond en kapitaal konden gaan beschikken, bereikte hun huwelijksleeftijd de hoogte die voor het pre-industriële Europa als normaal werd beschouwd.

Gezien het nauwelijks voorkomen van het celibaat en de vrij lage huwelijksleeftijd van met name de vrouwen valt te verwachten dat het West-Europese huwelijkspatroon bij deze groep boeren niet heeft geleid tot een beperking van het kindertal. De vraag kan worden gesteld of er dan soms bínnen het huwelijk aan geboortebeperking werd gedaan. In een goed met West-Zeeuws-Vlaanderen vergelijkbare plaats als Maasland was dit in

de 18e eeuw inderdaad het geval en ook de Drentse eigenerfde boeren deden aan geboortebeperking[72], dus het is in beginsel niet uitgesloten dat het ook in West-Zeeuws-Vlaanderen voorkwam.

Helaas is het West-Zeeuws-Vlaamse bronnenmateriaal te onvolledig om een grondig onderzoek naar de huwelijksvruchtbaarheid te kunnen uitvoeren.[73] De beschikbare gegevens zijn te schaars om er eenduidige conclusies op te kunnen baseren. Zo zou bijvoorbeeld een daling van de leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar laatste kind erop kunnen wijzen dat deze boerenfamilies in de 18e eeuw technieken zijn gaan toepassen om het kindertal te beperken. West-Zeeuws-Vlaamse boerinnen die trouwden tussen 1700 en 1760 waren bij de geboorte van hun laatste kind gemiddeld ruim 42 jaar oud; vrouwen getrouwd tussen 1790 en 1820 waren bij die gebeurtenis vier jaar jonger. Een dergelijke daling deed zich omstreeks 1800 ook voor in Maasland en voor dat dorp kon worden aangetoond dat dit inderdaad samenhing met de toepassing van geboortebeperking.[74] Dit zou dus ook in West-Zeeuws-Vlaanderen het geval geweest kunnen zijn.

Bij onderzoek in Frankrijk is wel geconstateerd dat in de 19e eeuw contraceptie zelfs werd geïntroduceerd in gebieden die, evenals West-Zeeuws-Vlaanderen, een hoge huwelijksvruchtbaarheid kenden. De toepassing van contraceptie bleef daar echter beperkt tot een minderheid van de echtparen.[75] De daling van de gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het laatste kind aan het begin van de 19e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen werd ook veroorzaakt door een minderheid van de gezinnen (zes van de zeventien), waar de moeder nog geen 35 jaar was bij de geboorte van haar jongste kind. Het probleem is echter dat van slechts 54 vrouwen de leeftijd bij de geboorte van het laatste kind bekend is. Dat aantal is te gering om er verstrekkende conclusies op te baseren.

Het zal na het voorgaande weinig verbazing wekken dat de gezinnen van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren groot waren. Per huwelijk werden gemiddeld 5,5 kinderen geboren. Doordat velen echter meer dan één keer trouwden, werd de gemiddelde boer vader van acht kinderen. Sommigen hadden zelfs meer dan twintig kinderen. Ook elders is gebleken dat rijke boeren in het algemeen veel kinderen hadden. In het Vlaamse Land van Nevele hadden gegoede boeren in de 18e eeuw gemiddeld één kind meer dan personen uit lagere sociale groepen.[76] Waarschijnlijk werd dat ook daar veroorzaakt door de lagere huwelijksleeftijd.

In West-Zeeuws-Vlaanderen bereikten vele kinderen echter nooit de volwassen leeftijd. Slechts 49% van de kinderen haalde de leeftijd van twintig jaar. De voornaamste oorzaak daarvan was de schrikbarend hoge zuigelingensterfte. Van de tussen 1730 en 1820 geboren kinderen stierven er 317 op de 1.000 voordat ze één jaar oud waren (365‰ van de jongens en 265‰ van de meisjes).[77] Opvallend is hierbij dat de zuigelingensterfte steeds op een hoog peil bleef. In Maasland en in het Noordwest-Duitse

Butjadingen deed zich in de 18e eeuw een duidelijke daling voor, maar aan de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbevolking ging deze voorbij.[78]

Een dergelijke hoge zuigelingensterfte was in Zeeland in de eerste helft van de 19e eeuw overigens gebruikelijk. In 1811 bedroeg deze op de Zeeuwse eilanden zelfs 375‰[79] en in de provincie als geheel gedurende de jaren 1841-60 nog steeds 268‰. Het landelijk gemiddelde was toen slechts 189‰.[80] Dit lagere landelijke gemiddelde werd veroorzaakt door het feit dat zuigelingensterfte in de oostelijke provincies veel lager was dan in het westen. Ook in België doet zich een dergelijk verschil voor tussen het westen en het oosten van het land.[81]

Over de oorzaken van de verscheidenheid in de hoogte van de zuigelingensterfte in Nederland en België lopen de meningen uiteen. In de jaren tachtig is hierover een debat gevoerd tussen Hofstee, die de hoge zuigelingensterfte in de kustprovincies toeschreef een gevolg van de slechte kwaliteit van het (verzilte) drinkwater[82], en Vandenbroeke, Van Poppel en Van der Woude, die de hoge zuigelingensterfte in Zeeland en andere kustprovincies verklaarden uit het feit dat de zuigelingen hier geen borstvoeding kregen, maar werden gevoed met koemelk. Zuigelingen die kunstmatige voeding krijgen zijn veel kwetsbaarder dan kinderen die met moedermelk worden gevoed en daarom zou de kindersterfte in gebieden waar kinderen geen borstvoeding kregen hoger zijn geweest.[83] Overigens kan ook in dit geval de kwaliteit van het drinkwater van invloed kan zijn geweest, omdat de melk waarmee kinderen werden gevoed, vaak werd aangelengd met (besmet) water.

Waaraan de hoge zuigelingensterfte in Zeeland moet worden toegeschreven, is nog steeds niet duidelijk. Ook recent onderzoek heeft nog geen helderheid verschaft. Er is nog steeds onvoldoende informatie over de sterfte en over de manier waarop zuigelingen werden gevoed.[84] Zouden we bijvoorbeeld uitspraken willen doen over de oorzaken van de zuigelingensterfte bij de hier onderzochte families, dan zouden we in elk geval moeten weten of de boerinnen hun kinderen al dan niet borstvoeding gaven. De schaarse mededelingen daarover dateren echter uit later tijd (eind 19e eeuw) en zijn vaag en tegenstrijdig.[85] Nader onderzoek naar de historische demografie van Zeeland is gewenst.

Deze paragraaf overziend, kan worden gesteld dat er geen aanwijzingen zijn dat deze boerenfamilies bewust of onbewust hun kindertal beperkten. Een gemiddelde boer had 8 kinderen, waarvan ongeveer de helft volwassen werd en dan ook trouwde. Als het principe van deelbaarheid van de nalatenschap onverkort werd toegepast, zou dat tot gevolg hebben dat bij elke overgang naar een volgende generatie het bezit in vieren gedeeld moest worden. Dat zou leiden tot een snelle versnippering van het grondbezit. In de volgende paragrafen zal worden besproken hoe deze boeren dat probeerden te vermijden.

7.4. HUWELIJKSPOLITIEK EN BEROEPSKEUZE

Er waren diverse wijzen waarop boerenfamilies het fragmenterende effect van deelbare vererving konden tegengaan. Twee daarvan komen in deze paragraaf aan de orde: ten eerste het sluiten van endogame huwelijken – hiermee duidt men huwelijken aan met personen uit dezelfde sociale groep – en ten tweede kinderen een toekomst bezorgen buiten de landbouw.

Door te trouwen met leden van andere boerenfamilies, kon men de vermindering van het bedrijfskapitaal en vooral van het grondbezit als gevolg van de verdeling van de nalatenschap (deels) teniet doen door de aanbreng van geld en grond uit de nalatenschap van de ouders van de partner. Boeren uit gebieden waar deelbare vererving bestond, zoals West-Nederland, Vlaanderen, delen van Frankrijk en Zuidwest-Duitsland, plachten dan ook bij voorkeur te trouwen met boerendochters die bovendien ook nog liefst uit dezelfde laag van de boerenstand afkomstig waren.[86]

We zullen nu gaan bekijken in hoeverre ook de hier onderzochte West-Zeeuws-Vlaamse boeren en boerinnen endogaam plachten te trouwen. Daarbij zal worden gekeken naar het beroep van de schoonvader en naar diens welstand en grondbezit. Van alle schoonvaders van boerenzonen en boerendochters die trouwden in de periode 1730-1800 is voor zover mogelijk het beroep opgezocht.[87] Van 216 schoonvaders is het beroep teruggevonden. Vervolgens zijn de schoonvaders ingedeeld in vier beroepsgroepen: boeren, arbeiders, hogere en lagere middenstand. De eerste twee categorieën behoeven geen uitleg, de laatste twee echter wel omdat het niet eenvoudig is om een grens te trekken tussen deze twee groepen. Tot de lagere middenstand zijn gerekend de ambachtslieden en de winkeliers, herbergiers, schippers en voerlieden. Tot de hogere middenstand reken ik de beoefenaren van vrije beroepen (zoals artsen, chirurgijns, notarissen), maar ook de brouwers, molenaars en kooplieden zoals graan- en houthandelaren, omdat dezen in het algemeen over meer kapitaal beschikten dan de overige handelaren en ambachtslieden.

Vooralsnog nemen we aan dat wanneer een kind van een boer trouwde met een zoon of dochter van een andere boer of van iemand uit de hogere middenstand, dat hij dan op hetzelfde sociale niveau bleef of misschien zelfs wel steeg op de maatschappelijke ladder. Trouwde hij of zij daarentegen met een kind van iemand uit de andere twee groepen, dan is de kans groot dat er sprake was van sociale daling. In het vervolg van deze paragraaf zal overigens nog blijken dat de werkelijkheid weerbarstiger was.

De beroepen van de schoonvaders zijn weergegeven in diagram 7.1. Uit dit diagram blijkt dat de gegoede West-Zeeuws-Vlaamse boeren in socioprofessioneel opzicht inderdaad endogaam plachten te trouwen: 85% van de boerenzonen en 88% van de boerendochters trouwde met een kind van een andere boer. Deze mate van endogamie is hoog. In het 18e-eeuw-

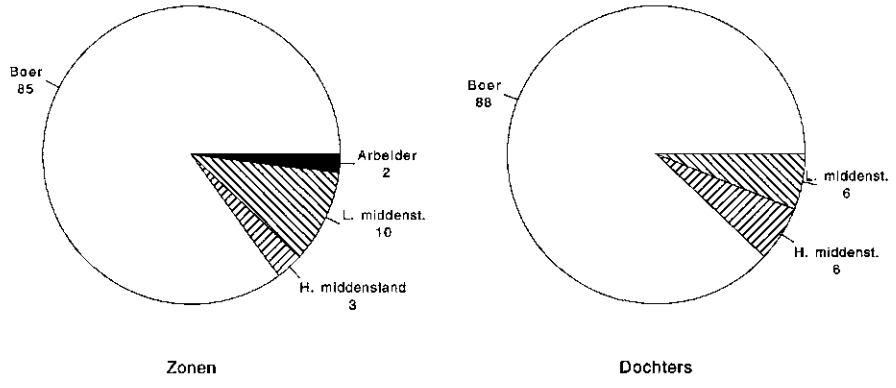
se Maasland trouwde 78% van de boeren met een boerendochter.[88] Opvallend is verder dat de zonen vaker 'beneden hun stand' trouwden dan de dochters (12% tegen 6%). Dochters trouwden echter weer vaker met telgen van families uit de hogere middenstand. Onder de hogere middenstanders waarvan kinderen met boerenzonen of -dochters trouwden, vinden we een brouwer, een stadhouder (plaatsvervangend baljuw), twee notarissen en drie kooplieden.

West-Zeeuws-Vlaamse boerendochters en -zonen trouwden in de 18e eeuw dus vooral met kinderen van andere boeren, maar ook kinderen van niet-agrariërs met een vergelijkbare sociale status kwamen als partner in aanmerking. In dit opzicht verschilden deze eigenerfde boeren van de Winterswijkse scholten. Dezen kenden in de 17e en 18e eeuw een vergelijkbaar huwelijkspatroon, maar toen ze in de 19e eeuw eigenaar waren geworden van hun scholtegoederen, gingen ze alleen nog met kinderen van andere scholten trouwen.[89] Om het grondbezit bij elkaar te houden gingen de scholten een gesloten kaste vormen. Deze oplossing hebben de West-Zeeuws-Vlamingen niet gekozen.

Diagram 7.1 geeft een eerste indruk van de mate van endogamie van de huwelijken van de leden van de twintig onderzochte families. Het beeld verandert echter als we andere variabelen in de analyse betrekken. De welstand van een deel van de schoonvaders (76 in totaal) kan worden afgeleid uit de kohieren van de personele oorlogslasten van 1750. Het is niet verrassend dat het grootste deel van hen behoorde tot de hogere welstandsklassen; 72% moest 30 schelling of meer betalen.

Wél verrassend is het feit dat tien van de dertien lagere middenstanders onder de schoonvaders die in 1750 werden aangeslagen óók 30 schelling of meer moesten afdragen en dus tot het meest welvarende deel van de bevolking behoorden. 'Lagere' middenstanders konden dus wel degelijk

GRAFIEK 7.1. De beroepen van schoonvaders van boerenzonen en -dochters (in % van het totaal)

Bron: Gezinsreconstructies. Zie bijlage I.

welgestelde lieden zijn. Evenals in andere onderzoeken blijkt ook hier dat de beroepsaanduiding op zichzelf onvoldoende informatie geeft om iemand ergens op de maatschappelijke ladder te plaatsen.[90] Dit blijkt wel heel duidelijk bij de huwelijken die werden gesloten door twee leden van de familie De Hulster. Anthonie, een zoon van de al eerder genoemde Jacob de Hulster jr., trouwde in 1763 met Jannetje Dirckx. Jannetje's vader Adriaan Dirckx was graanschipper in Breskens en werd dus ingedeeld bij de lagere middenstand. Deze 'eenvoudige' schipper kocht tussen 1735 en 1751 echter wel ruim 70 ha land! Anthonie de Hulster's zoon Adriaan trouwde in 1789 met de timmermansdochter Suzanna de Ligny. Haar vader Jacob de Ligny kocht tussen 1769 en 1777 in totaal 24 ha land. Waarschijnlijk was hij geen gewone timmerman, maar een aannemer wiens bedrijf bloeide door de vele nieuwbouw die, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, in de tweede helft van de 18e eeuw op West-Zeeuws-Vlaamse boerderijen werd uitgevoerd.

Bij de indeling in beroepsgroepen zijn in diagram 7.1 gemakshalve alle boeren ingedeeld in één groep. Daarbij zijn dus de enorme sociale verschillen genegeerd die er bestonden binnen de West-Zeeuws-Vlaamse boerenstand. Het is derhalve noodzakelijk om ook te kijken naar bedrijfsgrootte en grondbezit van de schoonvaders om vast te kunnen stellen of zij ook werkelijk op ongeveer hetzelfde maatschappelijke niveau stonden als de leden van de hier onderzochte families. Dit is het gemakkelijkst te onderzoeken voor degenen die voorkomen in de kohieren van de personele oorlogslasten van omstreeks 1750, omdat over hen het meest bekend is.

Van 50 schoonvaders die als landman in de kohieren van de oorlogslasten worden vermeld, is bekend hoe groot hun bedrijf was. Op drie na hadden zij allen een bedrijf dat groter was dan 50 ha. Gemiddeld bewerkten ze 72 ha. Ze behoorden dus duidelijk tot de allergrootste boeren en stonden daarmee op hetzelfde niveau als de twintig onderzochte families. Van 41 van deze 50 schoonvaders is ook bekend hoeveel grond ze bezaten. Zeven waren uitsluitend pachter, vier bezaten minder dan 10 ha, de overige 30 bezaten 20 ha of meer. Deze laatste 30 hadden gemiddeld 53 ha land in eigendom. Overigens behoorden zestien van deze 30 schoonvaders zelf tot de hier onderzochte groep, waaruit dus blijkt dat de leden van de betreffende families vaak onder elkaar trouwden.

We kunnen dus wel stellen dat de leden van de meest gegoede boerenfamilies in overgrote meerderheid endogaam trouwden. Als ze trouwden met kinderen van andere boeren, dan gold dat altijd boeren die ook tot de bovenlaag van de boerenstand behoorden. Overigens moet hierbij wel worden aangetekend dat ook kinderen van grote pachters als partner in aanmerking kwamen. Er was dus geen scherpe scheiding tussen eigenerfden en pachters. Als kinderen uit welgestelde boerenfamilies trouwden met telgen van niet-agrarische geslachten, dan was dat meestal met lieden die wat welstand en bezit betrof ook tot de hoogste lagen van de platte-

landssamenleving behoorden. De huwelijkspolitiek van deze boerenfamilies zal dus zeker de afbrokkeling van het grondbezit als gevolg van de deelbare vererving hebben afgeremd.

Toch waren er enkelen die wel 'beneden hun stand' trouwden. Het is interessant om juist deze uitzonderingen eens wat nader te bekijken, omdat dit het gedrag van de meerderheid kan verduidelijken en bovendien licht werpt op de verschillende posities van mannen en vrouwen. Het blijkt namelijk dat degenen die een echte *mésalliance* sloten steeds mannen waren. Het waren vrijwel altijd al wat oudere, financieel onafhankelijke mannen. Zo iemand was bijvoorbeeld Cornelis Casteleyn, die in 1773 op 40-jarige leeftijd trouwde met de arbeidersdochter Sara Hermans. Zijn ouders waren toen al overleden en hij was in het bezit van een boerderij en een behoorlijk vermogen. Ook weduwnaars trouwden wel met meisjes uit een lagere sociale groep. De hiervoor al besproken Jacobus de Meulenaer bijvoorbeeld trouwde in 1764, 66 jaar oud, met de 43 jaar jongere smidsdochter Adriana Trooy. Dit was kennelijk tegen de zin van de kinderen uit zijn eerste huwelijk, want in zijn testament bedreigde Jacobus deze met korting op hun erfdeel als ze zich na zijn overlijden zouden verzetten tegen de genereuze voorzieningen die hij voor zijn tweede vrouw had getroffen.[91]

Het waren dus oudere, financieel onafhankelijke mannen die het zich konden veroorloven te trouwen met de partner van hun keuze zonder zich te bekommeren om de belangen van familie of bedrijf. Jongere mannen konden zich dit niet permitteren. Voor een deel zal dit zijn veroorzaakt door de invloed van de ouders op de partnerkeuze. Ongetwijfeld zullen 18-eeuwse boeren en boerinnen een voorkeur hebben gehad voor een schoondochter die land en kapitaal kon inbrengen. Zolang een boerenzoon niet financieel onafhankelijk was, zal hij rekening hebben moeten houden met de voorkeuren van zijn ouders en dus zijn aanstaande hebben gezocht in de kringen van gegoede boerenfamilies.

De ouders beschikten over een goed middel om de keuze van hun kinderen te sturen: het zogeheten 'wandelen'. Van ongeveer half januari tot half februari gingen de oudere kinderen uit boerengezinnen logeren bij vrienden en verwanten. Ze verbleven een dag of drie bij een bepaalde familie, keerden dan weer terug naar huis, maar vertrokken dan vrijwel onmiddellijk weer voor de volgende logeerpartij.[92] Dit 'wandelen' ging wel een maand lang door, totdat het medio februari weer drukker werd op de boerderij. Het zal duidelijk zijn dat de partnerkeuze kon worden beïnvloed door de kinderen te laten logeren op adressen waar goede partijen voorhanden waren. Bovendien konden de 'wandelende' kinderen ook kennismaken met mogelijke partners uit andere dorpen. Zoals verderop in deze paragraaf nog zal blijken, waren er in de kleine dorpen te weinig potentiële partners aanwezig en trouwden de meeste boerenzoons en -dochters met een partner uit een ander dorp.

In enkele gevallen wijzen de omstandigheden erop dat er sprake moet

zijn geweest van een gearrangeerd huwelijk. Dat was bijvoorbeeld het geval met het huwelijk dat Aarnout Steenhart, een weduwnaar van 40 jaar uit Biervliet, in 1745 sloot met de 23-jarige Elisabeth van Peenen uit het zeker een dagreis van Biervliet verwijderde Zuidzande. Zowel het grote leeftijdsverschil als de grote afstand tussen beider woonplaatsen duiden erop dat we hier niet te maken hebben een romance die toevallig op de kermis is opgebloeid. We kunnen rustig aannemen dat Elisabeth door haar vader aan de welgestelde Aarnout is gekoppeld. Na het overlijden van Aarnout Steenhart in 1753 werden de rollen trouwens omgedraaid. Elisabeth van Peenen, inmiddels 32 jaar oud, hertrouwde met Petrus Faro, een knaap van 21. Ook van dit huwelijk kunnen we moeilijk aannemen dat het voortgevloeid is uit een toevallig ontstane romance.

Het huwelijk was simpelweg te belangrijk om het aan de vrije keuze van de kinderen over te laten. Dat wil overigens niet zeggen dat de kinderen zelf geen inbreng hadden. Het is immers bekend dat bij de partnerkeuze in de 17e en 18e eeuw ook de mening van de betrokkenen zelf van belang was en dat ook affectie hierbij een rol speelde.[93] Dat boerenzonen trouwden met meisjes van hun eigen stand, was echter ook in hun eigen belang. Om zich als zelfstandig boer te kunnen vestigen en zich in de samenleving te handhaven op hetzelfde niveau als hun ouders, hadden ze een vrouw nodig die grond en geld inbracht. Boerenzonen zochten dus een vrouw binnen de eigen sociale groep die een bijdrage kon leveren aan het opzetten van een eigen bedrijf, maar bij de keuze van een partner uit die groep zullen ook gevoelens van affectie belangrijk zijn geweest.

Vrouwen uit deze boerenfamilies trouwden in de 18e eeuw nooit met iemand van een lager sociaal niveau. Ook weduwen konden zich in tegenstelling tot weduwnaars deze vrijheid bij de partnerkeuze kennelijk niet veroorloven. Na het overlijden van hun man hertrouwden ze vrijwel altijd na één of twee jaar met een boer. Hun positie was zwakker dan die van weduwnaars. Om het landbouwbedrijf te kunnen voortzetten, hadden ze een echtgenoot nodig die leiding kon geven aan dat bedrijf. Aan vrouwen werden niet of althans in mindere mate de kennis en vaardigheden overgedragen die nodig waren om een boerenbedrijf te leiden. Hertrouwen met een boer was dus de voor de hand liggende oplossing voor het probleem dat ontstond na het overlijden van de echtgenoot. Boerinnen die zelf het bedrijf gingen leiden na het overlijden van hun man waren zeldzaam. In de hier bestudeerde families heb ik daarvan slechts één geval aangetroffen. Het betreft Tannetje van Cruyningen, die na het overlijden van haar man in 1791 bijna een kwart eeuw haar boerenbedrijf bij Breskens zelf leidde, alvorens ze het in 1815 overdroeg aan haar jongste zoon Abraham Becu. Ten tijde van het overlijden van haar man had ze nog geen volwassen zoons en uit volkstellingen blijkt dat ze ook geen bedrijfsleider had. Mogelijk werd ze bijgestaan door haar broers, maar de dagelijkse leiding van het bedrijf had ze kennelijk toch zelf. De weduwe Becu was in dit opzicht echter een uitzondering.

Evenals bij de partnerkeuze van de mannen is ook hier de uitzondering weer verhelderend. Het was dus wel degelijk mogelijk dat een vrouw aan het hoofd van een boerenbedrijf stond. Hoewel vrouwen hiertoe niet werden opgeleid, hadden ze natuurlijk toch veel kennis van het boerenbedrijf omdat ze hun hele leven op zo'n bedrijf doorbrachten. Eerder bleek al dat ze verantwoordelijk waren voor de zuivelbereiding en voor de verkoop van de zuivelproducten. Ze hadden dus ook commerciële ervaring. Lezen, schrijven en rekenen waren vaardigheden die welgestelde boerinnen meestal wel beheersten. Het was dus in beginsel niet onmogelijk voor een vrouw om een boerenbedrijf te leiden, maar in de praktijk kwam het vrijwel nooit voor. Naar alle waarschijnlijkheid hebben hier opvattingen over de arbeidsdeling tussen man en vrouw een grote rol gespeeld. In gebieden met akkerbouw en gemengd bedrijf werden het huishouden en de zuivelbereiding als taken van de vrouw gezien. Het telen van akkerbouwgewassen daarentegen werd beschouwd als een typisch mannelijke taak.[94] Omdat de akkerbouw nu eenmaal de hoofdtak van de West-Zeeuws-Vlaamse bedrijven was, zagen hier zowel mannen en als vrouwen het leiden van een boerenbedrijf als mannenwerk.

Als we nu de tweede helft van de 18e eeuw vergelijken met de tweede helft van de 17e eeuw, dan blijkt dat er iets wezenlijk is veranderd. In de 17e eeuw konden mannen van eenvoudige afkomst sociaal stijgen door te trouwen met de weduwe van een boer. Een eeuw later was deze weg naar de top vrijwel afgesloten. Boerenweduwen hertrouwden alleen nog met boeren. De eigenerfde boerenstand begon zich af te sluiten, waarschijnlijk vooral om fragmentatie van het grondbezit door huwelijken met niet-grondbezitters te voorkomen. Ook elders begonnen groepen eigenerfde boeren zich in de 18e eeuw af te sluiten voor nieuwkomers.[95] Een andere oorzaak kan zijn geweest dat in de 18e eeuw hogere eisen werden gesteld aan de kennis en ervaring van boeren. Het bleek immers dat de manier van boeren in de 18e eeuw was verfijnd en dat onder de hogere lagen van de boerenstand het boekhouden vrij algemeen in zwang was gekomen. Wie daartoe niet was opgeleid, zal dus in de 18e eeuw aanzienlijk meer moeite hebben gehad om het boerenberoep aan te leren dan in de 17e eeuw. Weduwen, die bij hun hertrouwen hun juridische handelingsbekwaamheid verloren, moesten erop kunnen vertrouwen dat ze een bekwame partner zouden krijgen die hun belangen en die van hun kinderen zo goed mogelijk zou behartigen.[96]

De hoge mate van socio-professionele endogamie had tot gevolg dat kinderen van boeren hun partner veelal buiten de eigen woonplaats moesten zoeken. In kleine dorpen was het aantal potentiële partners met dezelfde sociaal-economische achtergrond eenvoudigweg te klein.[97] Van 276 in de 18e eeuw gehuwde mannen en vrouwen trouwde slechts 24% met een partner die in hetzelfde dorp geboren was; 70% trouwde met iemand uit een andere gemeente in West-Zeeuws-Vlaanderen en 6% met een partner

uit een andere regio (in deze laatste gevallen ging het vrijwel altijd om een *réfugié* uit Noord-Frankrijk). Trouwen met een jongen of meisje uit het eigen dorp was voor kinderen uit deze boerenfamilies dus eerder uitzondering dan regel. Men zocht echter wel een partner binnen West-Zeeuws-Vlaanderen. De Zeeuwse eilanden waren vanuit Zeeuws-Vlaanderen moeilijk bereikbaar en Vlamingen kwamen niet als partner in aanmerking vanwege hun katholieke geloof. Bij de boeren op de Zeeuwse eilanden kon in de 19e eeuw hetzelfde patroon worden waargenomen: een minderheid trouwde met iemand uit het eigen dorp, maar de grote meerderheid vond wel een partner op het eigen eiland.[98]

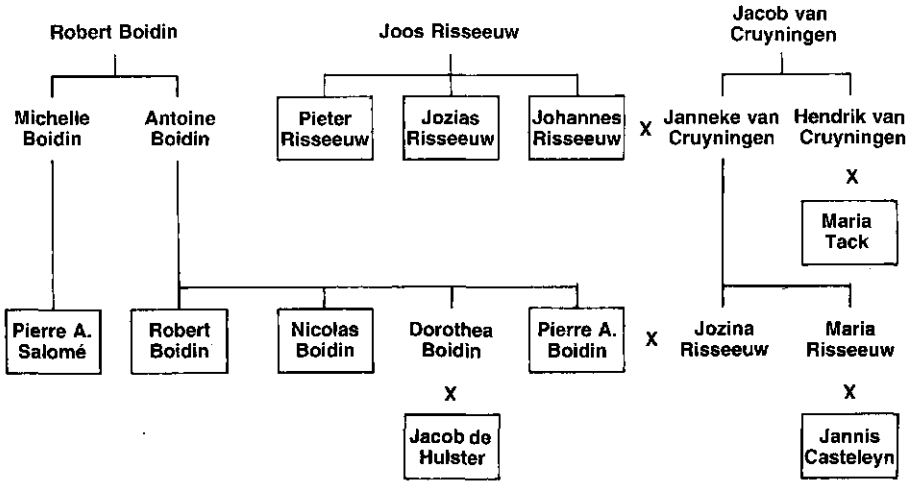
In de vorige alinea heb ik de katholieke families in mijn bestand, De Milliano en Wijffels, buiten beschouwing gelaten. Welgestelde katholieke boerengeslachten waren in de 18e eeuw in West-Zeeuws-Vlaanderen uiterst schaars. Als de nakomelingen van Bartholomeüs Franciscus de Milliano en Joannes Baptiste Wijffels niet beneden hun stand wilden trouwen, waren ze in veel gevallen genoodzaakt hun partners aan de andere kant van de grens te zoeken. Hun echtgenoten kwamen dan ook vaak uit plaatsen in de polderstreek van Oost-Vlaanderen die aan West-Zeeuws-Vlaanderen grenst: Sint Margriete, Watervliet, Waterland-Oudeman, Sint Jan in Eremo. Voor zover dat kon worden nagegaan, behoorden ook hun partners tot gegoede boerenfamilies uit die streek. Wat de partnerkeuze aangaat waren er dus geen verschillen tussen protestanten en katholieken.

Het feit dat de kinderen van deze gegoede boeren bij voorkeur trouwden met kinderen van andere welgestelde landbouwers met grote bedrijven en vrij veel grondbezit, leidde tot het ontstaan van gecompliceerde verwantschapsnetwerken. Het aantal boeren dat aan de criteria voldeed, was immers vrij gering. Omstreeks 1750 waren er in West-Zeeuws-Vlaanderen hooguit 150 boeren met bedrijven van meer dan 50 ha. Een deel daarvan had een 'verkeerd' geloof en bovendien hadden lang niet allen ook grond in eigendom. Nu was dat laatste niet onoverkomelijk. We hebben immers al gezien dat er ook wel werd getrouwd met kinderen van welgestelde pachters. Toch is het zo dat de meeste kinderen van (protestantse) eigenerfde boeren trouwden met partners uit hun eigen groep, die rond 1750 uit zo'n honderd boerengezinnen zal hebben bestaan. Een onvermijdelijk gevolg daarvan was dat er ingewikkelde familierelaties tussen deze boerengeslachten ontstonden.[99]

Om een idee te geven van de complexiteit van deze relaties zijn in de schema's 7.1 en 7.2 de verwantschapsnetwerken weergegeven van twee boeren die behoorden tot de groep van 25 landbouwers die ik heb geselecteerd uit de kohieren van de personele oorlogslasten van 1750. In de schema's is aangegeven welke familiebanden er bestonden tussen deze twee boeren en de overige leden van de groep van 25.

In schema 7.1 zien we het verwantschapsnetwerk van Pierre Antoine Boidin, geboren in 1711 in het Noord-Franse Erquinghem-sur-la-Lys. Het

SCHEMA 7.1. Het verwantschapsnetwerk van Pierre Antoine Boidin

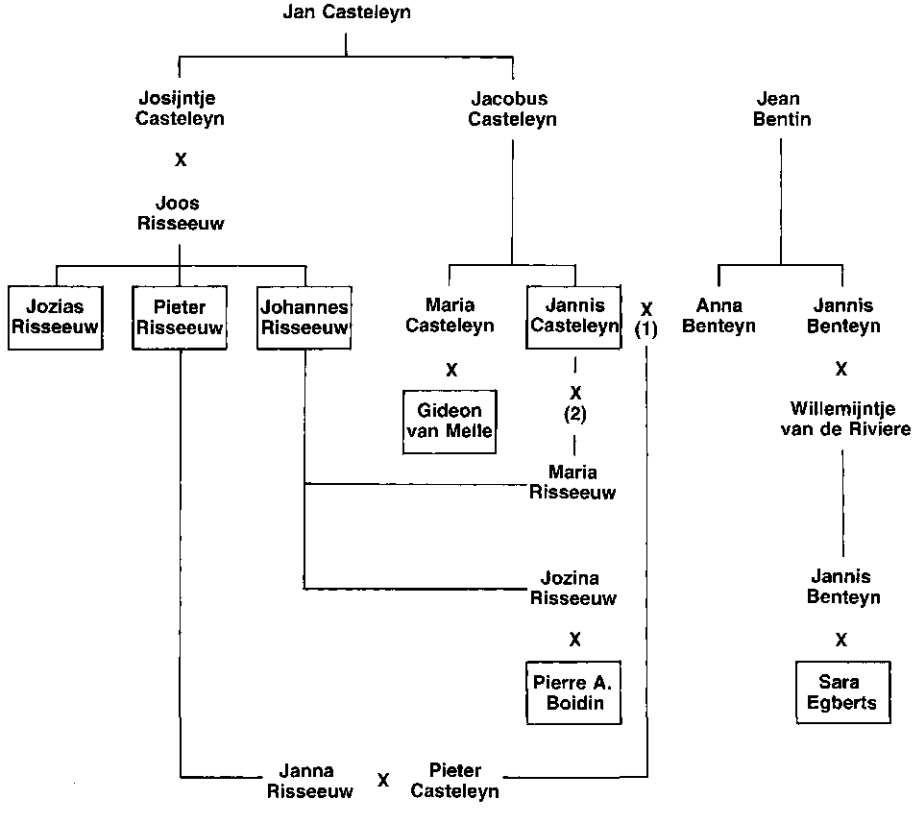

Toelichting: de personen waarvan de naam omkaderd is, behoorden tot de hoogst aangeslagenen in 1750.

blijkt dat van de 25 andere geselecteerde boeren uit de kohieren van 1750 er maar liefst negen aan hem verwant waren. Zoals te verwachten bevonden zich onder die negen enkele andere uit Noord-Frankrijk afkomstige boeren, zoals zijn broers Robert en Nicolas François Boidin en zijn neef Pierre Antoine Salomé. Maar ook 'autochtone' boeren waren aan hem verwant, zoals Jacob de Hulster, die getrouwd was met Pierre Antoine's zuster Dorothea Boidin. Door zijn huwelijk (in 1735) met Jozina Risseeuw kreeg Pierre Antoine Boidin er in één keer een hele serie verwanten bij onder de al langer in de regio woonachtige boerenfamilies: schoonvader Johannes Risseeuw, diens broers Pieter en Jozias en diens schoonzuster, de weduwe Hendrik van Cruyningen en bovendien ook nog Jannis Casteleyn, die door zijn huwelijk met Maria Risseeuw een zwager van Pierre Antoine Boidin werd. Het blijkt dus dat de uit Noord-Frankrijk afkomstige families al na korte tijd innige relaties aanknoopten met geslachten die al langer ter plaatse aanwezig waren.

Schema 7.2 toont het verwantschapsnetwerk van Jannis Casteleyn, geboren in 1686 te Zuidzande. Hij blijkt zes verwanten te hebben gehad onder de overige 25 gekozen boeren. Zijn zuster Maria was getrouwd met Gideon van Melle en de drie gebroeders Risseeuw waren kinderen van zijn tante Josijntje Casteleyn. Door zijn eerste huwelijk met Anna Benteyn werd hij een oom van Jannis Benteyn, wiens weduwe in 1750 tot de hoogst aangeslagenen behoorde. Ook hier zien we weer het ontstaan van familiebanden tussen een hugenotengeslacht en een lokale familie, want de vader van Anna en grootvader van Jannis, Jean Bentin, was afkomstig uit Wambrechies bij Rijssel. Door zijn tweede huwelijk, in 1730, met zijn ach-

SCHEMA 7.2. Het verwantschapsnetwerk van Jannis Casteleyn

Toelichting: de personen waarvan de naam omkaderd is, behoorden tot de hoogst aangeslagenen in 1750.

ternicht Maria Risseeuw, werd Jannis' neef Johannes Risseeuw tevens zijn schoonvader. Bovendien werd Jannis Casteleyn hierdoor een zwager van Pierre Antoine Boidin, die met Maria's zuster Jozina Risseeuw getrouwd was.

Het is mogelijk om schema 7.2 nog ingewikkelder te maken. Willemijntje van de Riviere, de moeder van Jannis Benteyn, hertrouwde in 1716 met Hubrecht van Peenen, die ook in de groep van 25 voorkomt. Via Sara Egberts kan een relatie gelegd worden met de familie Tack en via Johannes Risseeuw met de Van Cruyningens. Bovendien was Jannis Casteleyn's zuster Maria voordat ze met Gideon van Melle trouwde, eerst gehuwd geweest met Pieter Benteyn, een broer van Anna Benteyn, Jannis' eerste vrouw. Hier waren dus twee kinderen uit hetzelfde gezin getrouwd met twee kinderen uit een ander gezin. Dit verschijnsel kwam regelmatig voor.

Van alle 25 geselecteerde boeren kunnen zulke schema's worden gemaakt en 23 van die 25 schema's zouden ook weer aan elkaar kunnen wor-

den geplakt door de verbanden die er tussen al die verschillende schema's bestaan. De uitzonderingen zijn Bartholomeüs Franciscus de Milliano en Joannes Baptiste Wijffels, de enige katholieken in het gezelschap. Doordat de geloofsgrenzen niet werden overschreden, hadden zij geen enkele familierelatie met de 23 protestanten. Maar De Milliano en Wijffels maakten op hun beurt wel weer deel uit van een netwerk van gegoede katholieke boerenfamilies uit de grensstreek van Zeeuws- en Oost-Vlaanderen. Als gevolg van het feit dat zich vanaf het eind van de 18e eeuw steeds meer welgestelde katholieke boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen vestigden, ontstond er uiteindelijk ook een netwerk van katholieke boerenfamilies in West-Zeeuws-Vlaanderen, waar onder andere de families De Bruyckere, Calon, Dossche, De Milliano, Thomaes en Wijffels deel van uitmaakten.

Uit schema 7.2 blijkt ook dat in elke opvolgende generatie er een nieuwe band werd gecreëerd tussen de families Risseeuw en Casteleyn. Josijntje Casteleyn trouwde met Joos Risseeuw, haar neef Jannis Casteleyn met Maria Risseeuw en Jannis' zoon Pieter Casteleyn trouwde in 1754 met Janna Risseeuw Pietersdochter. Ook andere families sloten in opvolgende generaties telkens nieuwe onderlinge huwelijken. Zo trouwde Jacob van Cruyningen, de oudste zoon van Hendrik van Cruyningen en Maria Tack, in 1738 met zijn achternicht Maatje Tack. Zijn jongste broer Jannis huwde in 1760 zijn achternicht Janneke Boidin, kleindochter van zijn tante Janneke van Cruyningen en Johannes Risseeuw.

Huwelijken tussen verwanten kwamen dus ook nogal eens voor. Daarbij ging het echter vrijwel nooit om huwelijken tussen partners die zeer nauw verwant waren, zoals volle neef en nicht. In het 18e-eeuwse Maasland kwam dit soms wel voor[100], maar in West-Zeeuws-Vlaanderen was de vijfde graad de meest nabije graad van verwantschap tussen huwelijkspartners. Een dergelijk patroon is ook geconstateerd bij gegoede boerenfamilies in Bretagne. Ook deze sloten in vrijwel elke generatie onderlinge huwelijken, maar huwelijken tussen volle neef en nicht kwamen ook daar weinig voor. Het huwelijk tussen achterneef en achternicht kwam er evenals in West-Zeeuws-Vlaanderen wel geregeld voor.[101]

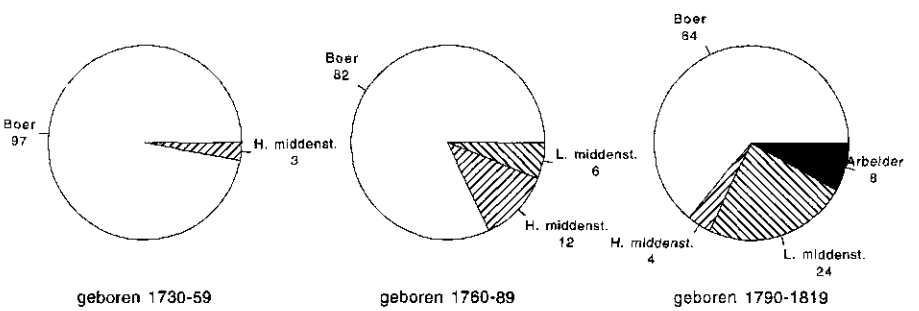
De zeer uitgebreide en ingewikkelde familienetwerken waarvan het bestaan hier is geconstateerd, zijn volgens Segalen typerend voor gebieden waar men deelbare vererving kent.[102] Ze komen dan ook voor bij vrijwel alle groepen eigenerfde boeren, van Catalonië tot Drenthe.[103] De bij elke vererving dreigende versplintering van het grondbezit leidt ertoe dat telgen van eigenerfde boerengeslachten hun partners als het enigszins mogelijk is kiezen uit soortgelijke families. Doordat het aantal van dergelijke families beperkt is, kiezen de leden van de betreffende families elke generatie weer voor partners uit dezelfde geslachten en ontstaan uitgebreide en gecompliceerde netwerken. Pas wanneer na enkele generaties het grondbezit door opeenvolgende verdelingen verregaand is afgekalfd, vervalt het motief om binnen dezelfde beperkte kring te blijven trouwen en neemt het aantal onderlinge relaties weer af.[104]

Het is nu wel duidelijk dat huwelijkspolitiek voor deze eigenerfde boerenfamilies een zeer belangrijk middel was om versnippering van hun grondbezit te voorkomen. Er was ook nog een tweede middel dat daartoe kon bijdragen: kinderen een bestaan bezorgen buiten de landbouw.[105] Zonen konden worden opgeleid voor een niet-agrarisch beroep en dochters konden trouwen met een partner die buiten de landbouw werkzaam was. Voor deze kinderen had het meestal weinig zin de geërfde grond zelf te bewerken en dus mocht worden aangenomen dat ze die grond zouden verkopen of verpachten aan de zoon of dochter die het ouderlijk bedrijf overnam. Om vast te kunnen stellen of dit inderdaad het geval was, zullen we nu de beroepskeuze van boerenzonen en van de echtgenoten van boerendochters onder de loep nemen.

In diagram 7.2 zien we de beroepskeuze van in totaal 237 boerenzonen, uitgesplitst in drie dertigjarige geboortecohorten. De 40 zonen uit het eerste cohort, 1730-59, kozen op één na allen voor het boerenbedrijf. De enige uitzondering, Isaac van de Plassche, werd in 1781 korenmolenaar te Sint-Kruis. Voor deze boerenzonen waren er nog geen problemen om aan een eigen bedrijf te komen. Hun ouders hadden een omvangrijk grondbezit nagelaten, dat elk van de kinderen tenminste een basis verschafte om een eigen bedrijf op te bouwen. Bovendien begonnen zij hun loopbaan in de voor de landbouw uiterst gunstige periode van ongeveer 1755 tot 1790, toen de graanprijzen hoog en lonen en pachtprijzen relatief laag waren.

Van de 78 boerenzonen geboren in de jaren 1760-89 werd eveneens een grote meerderheid zelfstandig landbouwer. Maar van deze generatie vond toch een wat groter deel (18%) werk buiten de landbouw. In deze periode lijkt er vooral sprake te zijn geweest van opwaartse sociale mobiliteit: degenen die geen boer werden, gingen vooral deel uitmaken van de hogere middenstand. Ze werden molenaar of brouwer en enkelen werden ambtenaar of gingen een vrij beroep uitoefenen. Aan het eind van de 18e eeuw konden enkele welgestelde boeren het zich veroorloven voor hun

GRAFIEK 7.2. De beroepskeuze van boerenzonen, 1730-1819 (in % van het aantal zonen per geboortecohort)

Bron: Gezinsreconstructies. Zie bijlage I.

zonen een brouwerij of een molen te kopen of deze een vervolgopleiding na de lagere school te laten volgen.

In het vorige hoofdstuk werd al vermeld dat in de tweede helft van de 18e eeuw nogal wat West-Zeeuws-Vlaamse boerenzonen het landmetersexamen hebben afgelegd. Velen van hen werden desondanks toch boer, maar voor anderen vormde dit het begin van een carrière die leidde tot het notarisambt of een hogere ambtelijke functie. Hierdoor waren er aan het begin van de 19e eeuw onder de notarissen en ambtenaren in West-Zeeuws-Vlaanderen nogal wat boerenzonen.

Het feit dat een deel van de boerenzonen buiten de agrarische sector ging werken, heeft waarschijnlijk enigszins remmend gewerkt op de versnippering van het grondbezit en het heeft zeker bijgedragen tot het instandhouden van de bedrijfsgrootte. Sommigen van de niet-agrariërs verkochten de geërfde grond aan een broer of zuster, maar het kwam ook wel voor dat ze het land behielden. In dat laatste geval echter bewerkten ze de grond niet zelf, maar verpachtten die. De broer of zuster die het ouderlijk bedrijf had overgenomen, kon de grond dan blijven gebruiken.

Wanneer een boerenzoon eenmaal een positie binnen de hogere middenstand had verworven, was dat voor hem en zijn nakomelingen ook een definitieve overgang; men keerde niet meer terug naar de agrarische sector. Vaak begonnen deze takken van boerenfamilies dan aan een gestage klim op de maatschappelijke ladder. Zo werd bijvoorbeeld Jacobus Risseeuw (1772-1849), een boerenzoon uit Oostburg, brouwer, burgemeester en vrederechter in zijn geboorteplaats. Zijn zoon Johannes Egberts Risseeuw studeerde rechten, werd een in zijn dagen roemrucht advocaat en was lid van Provinciale Staten van Zeeland.[106] De drie dochters van Jacobus Risseeuw trouwden met respectievelijk een arts, een koopman die tevens lid was van Provinciale Staten en een brouwer-burgemeester van Oostburg. Deze laatste, Felix Louis Benteyn, was overigens ook van boerenafkomst. Hij was een zoon van Johannes Isaac Benteyn, een boerenzoon uit Groede die het tot notaris en burgemeester van IJzendijke had gebracht.

Als we nog eens naar het middelste geboortecohort van diagram 7.2 kijken, dan valt op dat er toch ook een minder gunstige ontwikkeling waar te nemen valt: 6% van de zonen uit dit cohort zakte af naar de kleine middenstand. Deze negatieve ontwikkeling zette door in het volgende cohort, waartoe 119 boerenzonen geboren tussen 1790 en 1820 behoorden. Van hen kon slechts 64% boer worden. Het aandeel van de hogere middenstand was in dit cohort ook duidelijk afgenomen. Maar liefst 32% moest sociaal een stap(je) terugdoen. Degenen die tot deze laatste groep behoorden, daalden af naar de lagere middenstand of moesten zelfs arbeider worden. Nu bleek in het voorgaande dat een 'lagere' middenstander niet noodzakelijk altijd beduidend minder welgesteld hoefde te zijn dan een boer. In dit geboortecohort hebben we echter te maken met herbergiers, tappers, winkeliers, schoenmakers en zelfs een 'pakdrager'

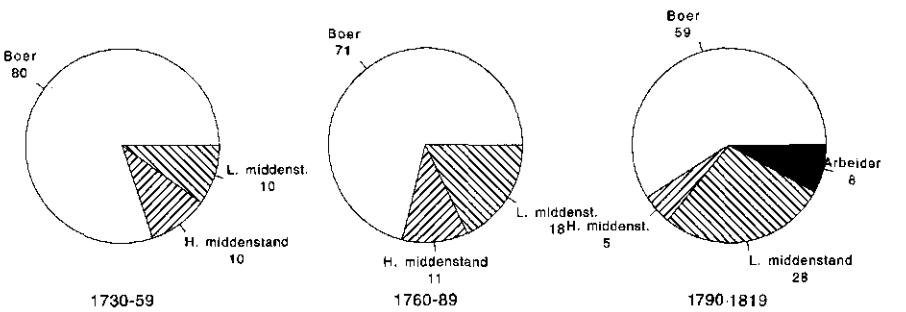
(marskramer). Het gaat hier dus om lieden die duidelijk niet tot het meer gegoede deel van de middenstand behoorden. Van de omstreeks 1800 geboren boerenzonen slaagde dus bijna een derde er niet in zich te handhaven op hetzelfde sociale niveau als de ouders.

Uit welke beroepsgroepen kwamen de echtgenoten van boerendochters? Hierover worden we ingelicht door diagram 7.3, waarin de beroepen van 289 mannen van tussen 1730 en 1820 geboren boerendochters zijn verwerkt. Ook dit diagram is weer ingedeeld in drie dertigjarige geboortecohorten.

In de eerste twee cohorten blijkt er een duidelijk verschil te zijn tussen zonen en dochters. Terwijl van de zonen geboren tussen 1730 en 1790 de overgrote meerderheid boer werd, hadden de dochters een grotere kans op zowel op- als neerwaartse sociale mobiliteit. Een duidelijke meerderheid van de dochters trouwde wel met een boer, maar een aanzienlijke minderheid trouwde met een hogere of lagere middenstander.

Van de zeventien in de jaren 1730-89 geboren vrouwen die met een man uit de hogere burgerij trouwden, huwde een belangrijk deel (twaalf) met beoefenaren van 'geleerde' beroepen. Hun partner was arts, chirurgijn, griffier, notaris, advocaat, vrederechter of predikant. Verder vinden we onder hun partners drie brouwers en twee molenaars. Door deze huwelijken en door het feit dat sommige boerenzoons ook een openbaar ambt gingen bekleden of een vrij beroep uitoefenen, ontstonden in de eerste helft van de 19e eeuw nauwe familiebanden tussen gegoede boerenfamilies enerzijds en ambtenaren en beoefenaren van vrije beroepen anderzijds. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat onder de tien notarissen die West-Zeeuws-Vlaanderen in 1815 telde drie boerenzoons waren, één met een boerendochter getrouwd was en nog eens twee anderen zonen van boerendochters waren. Zulke relaties waren voor boerenfamilies van groot belang omdat notarissen vaak tevens optraden als rentmeester van belangrijke landeigenaren en bemiddelden bij het verstrekken van kredieten.

GRAFIEK 7.3. De beroepen van partners van boerendochters, 1730-1819 (in % van het aantal dochters per geboortecohort)

Bron: Gezinsreconstructies. Zie bijlage I.

De kinderen van boerendochters die met een lid van de hogere middenstand waren getrouwd, keerden niet meer terug naar de landbouw. Evenals bij boerenzoons die een positie in de hogere middenstand hadden verworven, gold ook hier dat de nakomelingen vaak gestaag verder opklommen. Dat blijkt bijvoorbeeld bij onderzoek naar het nageslacht van Maria Boidin, een boerendochter uit Schoondijke die in 1776 trouwde met de gegoede Aardenburgse bierbrouwer Adriaan Vermere. Haar zoon werd arts en haar beide dochters trouwden met welgestelde kooplieden. Haar achterkleinzoon mr. J.P.R. Tak van Poortvliet was in het laatste kwart van de 19e eeuw een van de leiders van de Nederlandse liberalen en van 1891-94 minister van binnenlandse zaken.

Het is merkwaardig dat van de tussen 1730 en 1790 geboren boerendochters een niet onbelangrijk deel trouwde met partners uit de lagere middenstand terwijl de in dezelfde periode geboren boerenzonen vrijwel allen boer werden of deel gingen uitmaken van de hogere middenstand. Het was ook niet zo dat de partners van deze vrouwen tot het gegoede deel van de lagere middenstand behoorden. Het ging om ongetwijfeld eerbiedwaardige lieden zoals timmerlieden, slagers, gareelmakers en hoefsmeden die echter duidelijk op een lager sociaal niveau stonden dan de welgestelde boerenfamilies waaruit hun vrouwen afkomstig waren. Het lijkt erop dat 18e-eeuwse boeren zich wat minder inspanden voor hun dochters dan voor hun zonen. Terwijl deze laatsten een goede opleiding kregen of werden voorzien van een boerderij, brouwerij of molen, werd een deel van de dochters afgeschoven naar de kleine middenstand. Dat kostte niet veel geld en bevondien kon men er vrij zeker van zijn dat de schoonzoon het erfdeel van zijn vrouw in het grondbezit van haar ouders niet zou gebruiken om zelf een boerenbedrijf op te zetten. Voorbeelden daarvan heb ik althans niet aangetroffen.

Voor de generatie geboren in de jaren 1790-1819 was er weinig verschil tussen mannen en vrouwen. Voor beiden werd de kans kleiner om een sociale positie te verwerven op hetzelfde of een hoger niveau dan de ouders; 36% van de boerendochters trouwde met een partner uit de lagere middenstand of zelfs uit de arbeidersklasse.

In de jaren vanaf omstreeks 1820 werd het dus zowel voor boerenzonen als voor boerendochters moeilijker om zich te handhaven op hetzelfde niveau als de voorafgaande generaties. Het ligt voor de hand om hier een relatie te leggen met de verslechterende economische situatie, die het moeilijker maakte om een rendabel boerenbedrijf op te zetten. Bovendien kregen de West-Zeeuws-Vlaamse boeren in deze tijd ook in toenemende mate te maken met zeer kapitaalkrachtige investeerders uit de Vlaamse steden. Deze laatsten konden land en boerderijen kopen voor bedragen die de boeren met hun relatief bescheiden vermogens niet konden opbrengen.

Waarschijnlijk was er echter meer aan de hand. Huwelijkspolitiek en

beroepskeuze blijken middelen te zijn geweest met behulp waarvan boerenfamilies versnippering van hun grondbezit bij deelbare vererving konden afremmen en in deze paragraaf is duidelijk gebleken dat de eigenerfde boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen ook van deze middelen gebruik maakten. Gegeven echter het feit dat een boer gemiddeld vier kinderen naliet, lijkt het toch wel waarschijnlijk dat het familievermogen langzaam maar zeker afkalfde. De toenemende problemen van boeren om zich te handhaven zouden dan ook wel eens mede gevolg kunnen zijn van een verzwakking van hun vermogenspositie doordat bij elke opeenvolgende verdeling van een nalatenschap het aandeel van ieder kind weer iets kleiner werd. Om te weten te komen of dat inderdaad ook zo was, zal moeten worden onderzocht hoe nalatenschappen van West-Zeeuws-Vlaamse boeren werden verdeeld.

7.5. De verdeling van de nalatenschap

Volgens het Vlaamse erfrecht, dat tot 1795 ook in westelijk Staats-Vlaanderen gold, behoorden nalatenschappen gelijk te worden verdeeld onder alle kinderen, zowel zonen als dochters.[107] Op het gebied van het erfrecht bestond echter vaak een kloof tussen de juridische regels en de praktijk.[108] Vooral de toepassing van systemen van deelbare vererving werd gekenmerkt door een grote mate van flexibiliteit.[109] Het is dus zeer wel mogelijk dat de praktijk er in West-Zeeuws-Vlaanderen heel anders uitzag dan op basis van de rechtsregels verwacht zou kunnen worden.

Er waren drie manieren waarop de verdeling van de erfenis kon worden geregeld. Ten eerste konden de ouders de wijze van verdeling van de nalatenschap vastleggen in hun testament, waarbij ze de mogelijkheid hadden om af te wijken van de regels van het intestaat erfrecht. Deze mogelijkheid werd ingeperkt door de zogenaamde legitieme portie: het deel van de nalatenschap waarover niet vrij kon worden beschikt en dat toekwam aan de kinderen. Dit bedroeg de helft van wat de kinderen bij versterf (zonder testament) zouden hebben geërfd.[110] In de tweede plaats konden de ouders de wijze van verdeling beïnvloeden door al tijdens hun leven (een deel van) hun bezit over te dragen aan één van hun kinderen. Tenslotte konden de kinderen, als de ouders zelf geen maatregelen hadden getroffen, na het overlijden van deze laatsten onderling afspraken maken over de manier waarop de erfenis zou worden verdeeld. Ik zal nu deze drie mogelijkheden bespreken en nagaan of deze inderdaad werden gebruikt om af te wijken van de regels van het erfrecht bij versterf.

Van de mogelijkheid tot het maken van testamenten werd door de leden van de negentien onderzochte families slechts mondjesmaat gebruik gemaakt. Uit de periode 1730-95 zijn 27 testamenten aangetroffen, waarvan vijftien van echtparen, tien van weduwen of weduwnaars en twee van vrijgezellen.

De testamenten van echtparen bevatten voor dit onderzoek weinig bruikbare gegevens. Het gaat hier om zogenaamde mutuele testamenten, waarin de echtelieden elkaar als hun enige en universele erfgenaam aanwijzen.[111] Naast deze erfstelling bevatten dergelijke testamenten ook steeds een gift voor de armen, waarbij deze boeren met vermogens van tienduizenden guldens zich niet van hun vrijgevigste kant lieten zien: de diaconie kreeg zelden meer dan enkele guldens. Alleen het kinderloze echtpaar Jacob Mullié-Jozina Risseeuw liet in 1781 bijna 11 gemet (4,7 ha) land na aan de armen van Zuidzande.[112] Aan de kinderen werd in mutuele testamenten hun legitieme portie toegekend, uit te keren in geld of goederen, 'na staat des boedels'.[113] Daarbij werd echter ook nog bepaald dat de kinderen deze portie pas bij meerderjarigheid uitgekeerd zouden krijgen en dat tot dat ogenblik de langstlevende ouder hun aandeel zou beheren. Een enkele keer werd de erfportie van de kinderen ook wel vastgesteld op een bepaald bedrag in geld, zoals in het hiervoor al vermelde testament uit 1730 van Hendrik van Cruyningen en Maria Tack, die aan elk van hun kinderen 3.000 gulden wensten uit te keren.[114]

Het doel van deze mutuele testamenten is duidelijk. De testateurs wilden het familievermogen zoveel mogelijk intact houden, zodat de weduwe of weduwnaar het bedrijf zonder problemen zou kunnen voortzetten. Over de verdeling van de erfenis tussen de kinderen braken de ouders zich het hoofd (nog) niet. Het feit dat in de testamenten steeds aan *alle* kinderen de legitieme portie werd toebedeeld, wijst erop dat deze boeren van mening waren dat elk van hun kinderen recht had op een gelijk aandeel in de nalatenschap.

Zodra hun echtgenoot was overleden, begonnen boeren en boerinnen zich kennelijk toch wel zorgen te maken over de verdeling van hun erfenis. Dit blijkt uit de testamenten van weduwen en weduwnaars, die vaak uiterst gedetailleerd aangaven hoe de nalatenschap moest worden verdeeld. We zullen nu enkele van deze testamenten nader bekijken.

Sommige weduwnaars beperkten zich tot het eenvoudigweg gelijk verdelen van de nalatenschap onder de kinderen. Dit deed bijvoorbeeld Jannis Casteleyn kort voor zijn overlijden in 1767.[115] Aan zijn vier nog levende zonen en aan het dochtertje van zijn vooroverleden zoon Isaac liet hij elk een vijfde deel van zijn bezit na. Voor de wijze van verdeling van dat bezit gaf hij geen instructies, met uitzondering van de bepaling dat als het genoemde weeskind ongehuwd zou komen te overlijden, haar erfdeel zou moeten worden verdeeld onder haar ooms. Jannis Casteleyn beperkte zich dus tot het volgen van het beginsel van deelbaarheid van de nalatenschap.

In 1779 liet Johannes Risseeuw, een boer uit Schoondijke die pas weduwnaar was geworden, zijn testament opmaken.[116] Hieruit blijkt dat hij 62 ha land bezat, waaronder de boerderij 'Het Heultje' met 55 ha land. Johannes bepaalde nu dat deze boerderij in zijn geheel tegen taxatieprijs kon worden overgenomen door zijn jongste zoon Isaac Risseeuw. De re-

den waarom hij de boerderij wilde laten overnemen door zijn jongste zoon is duidelijk. Zijn oudste zoon was kinderloos overleden en de tweede en derde zoon waren al in het bezit gekomen van een boerderij door te trouwen met een welgestelde boerendochter. Door het bedrijf in zijn geheel aan de toen 16-jarige Isaac toe te delen, was ook deze verzekerd van een bestaansbasis. Aan het beginsel van gelijke verdeling van de nalatenschap werd door Johannes Risseeuw echter geen afbreuk gedaan. Isaac moest de boerderij immers tegen de marktprijs kopen uit de boedel en zijn broers zouden hun aandeel dus in geld ontvangen.

Abraham van Cruyningen, een weduwnaar uit Zuidzande, testeerde in 1782.[117] Ook hij wilde zijn bedrijf niet verdelen. Hij bepaalde dat zijn oudste zoon de hofstede Slikkenburg met de bijbehorende 'eigen landen' in zijn geheel mocht overnemen. Zag deze daarvan af, dan kreeg de tweede zoon dat recht en vervolgens eventueel één van de dochters, op voorwaarde dat ze getrouwd was 'met eene die in den boeren stijl is opgekweekt en deselve volkomen verstaat'. Evenmin als Johannes Risseeuw wilde Abraham van Cruyningen afbreuk doen aan het principe van gelijke verdeling, hij bepaalde zelfs uitdrukkelijk dat zijn overige bezit 'in egaale parten' moest worden verdeeld. Hij wilde slechts verdeling van zijn bedrijf voorkomen. Daartoe was hij in staat doordat hij over een zeer groot vermogen beschikte. Bij zijn overlijden in 1784 liet hij voor 77.000 gulden aan land, schuldvorderingen en contanten na.[118] Zijn boerderij werd na enkele jaren inderdaad overgenomen door zijn oudste zoon, maar de waarde van die boerderij was geringer dan diens erfdeel, zodat hij zelfs geen uitkoopsom aan zijn broer en zusters hoefde te betalen. Dezen ontvingen andere activa uit de nalatenschap als erfportie.

Er waren in de tweede helft van de 18e eeuw wel meer boeren die evenals Abraham van Cruyningen in de luxe positie verkeerden dat ze geen keuze hoefden te maken tussen gelijke verdeling en instandhouding van een levensvatbaar bedrijf. Dat blijkt al uit het vaak zeer omvangrijke grondbezit dat in tabel 7.1 is weergegeven. Bovendien bezaten veel boeren daarnaast nog een aanzienlijk vermogen in effecten en schuldvorderingen, waar in de volgende paragraaf nog aandacht aan zal worden besteed. Het zal echter duidelijk zijn dat in de loop van de tijd steeds minder boeren rijk genoeg waren om geen keuze te hoeven maken. Bij elke erfdeling brokkelde het vermogen af. Dat werd wel weer voor een deel gecompenseerd doordat de kinderen meestal trouwden met een lid van een andere welgestelde boerenfamilie en doordat goede boeren hun vermogen konden vergroten met de winsten uit het bedrijf. Maar dit alles kon toch niet voorkomen dat elke volgende generatie weer iets minder welvarend was dan de voorgaande.

Enige compensatie voor de afkalving van de vermogens kwam ook nog uit de erfenissen van vrijgezellen of kinderloze echtparen. Zo'n vrijgezel was Paulus van de Plassche uit Aardenburg, die bij zijn overlijden in 1791 een vermogen van maar liefst 110.000 gulden naliet.[119] Ook hij wenste

niet dat zijn boerderij zou worden opgesplitst. In zijn testament bepaalde hij dat zijn erfgenamen zijn hofstede twaalf jaar lang zouden moeten verpachten aan zijn neef François van de Plassche of diens kinderen.[120] Verder moest de nalatenschap echter in gelijke parten over zijn twaalf neven en nichten worden verdeeld.

Veel compensatie voor de vermindering van de vermogens zullen de erfenissen van kinderloze ooms en tantes niet hebben opgeleverd. We hebben immers al gezien dat vrijgezellen zeldzaam waren en gezien de hoge huwelijksvruchtbaarheid van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenechtparen waren kinderloze stellen ook vrij uitzonderlijk en was het aantal neefjes en nichtjes dat de erfenis moest delen vaak zeer groot. Dat neemt niet weg dat het enthousiasme over de verdeling van de nalatenschap van een rijke suikeroom of -tante altijd groot was. Zo was bijvoorbeeld de omvangrijke erfenis (75.000 gulden) van de in 1824 kinderloos overleden Jannis Erasmus een eeuw later nog steeds geliefde gespreksstof voor de inwoners van zijn woonplaats Groede.[121]

Tijdens de tweede helft van de 18e eeuw konden boeren hun bedrijf dus in zijn geheel toebedelen aan één van de kinderen zonder daarmee de andere kinderen tekort te doen. Voor de rijksten leverde dat geen problemen op, voor de wat minder welgestelden betekende het dat de bedrijfsopvolger zijn mede-erfgenamen moest uitkopen. Er waren niet zo veel boeren die gebruik maakten van de mogelijkheid om dit testamentair vast te leggen. Er was echter nog een andere mogelijkheid. Boeren en boerinnen konden tijdens hun leven hun bedrijf verkopen aan één van hun kinderen en daarmee hetzelfde effect bereiken als met een regeling bij testament.

Tot het midden van de 18e eeuw was het gebruikelijk dat boeren tot hun overlijden op de boerderij bleven en dat ze ook tot dat ogenblik de leiding over het bedrijf behielden. Met de forse toename van de welstand van de boeren in de tweede helft van de 18e eeuw kwam daar echter verandering in. Het werd steeds meer gebruikelijk dat welgestelde boeren gingen rentenieren wanneer ze op leeftijd waren gekomen. Ze bleven dan niet op het bedrijf inwonen bij hun opvolger, maar kochten een huis 'op het dorp'. Zo telde Groede in 1796 al een zestal 'rustende landlieden' die met hun echtgenote en een dienstmeid in één van ruime huizen aan de Molenstraat of de Markt woonden. Ook aan de Weststraat in Aardenburg woonden toen verschillende rentenierende boeren.

Een aantal boeren droeg bij het vertrek van de boerderij ook meteen het bedrijf in eigendom over aan de opvolger. Dat deed bijvoorbeeld de in het voorgaande al genoemde Johannes Risseeuw. Diens jongste zoon Isaac heeft geen gebruik hoeven te maken van het voorkeursrecht dat hij in het testament van zijn vader uit 1779 had gekregen. Toen Johannes in 1784 van de boerderij vertrok, droeg hij deze met 42 ha land over aan zijn zoon. Deze betaalde daarvoor 345 gulden per ha, wat in die tijd de markt-

prijs was. Isaac Risseeuw kreeg dus geen voorkeursbehandeling ten opzichte van zijn broers. Hij moest een fors bedrag betalen (14.500 gulden), maar was daardoor wel verzekerd van het bezit van een levensvatbaar bedrijf waar zijn broers geen rechten op konden doen gelden. Zijn broers hadden op hun beurt ook geen reden tot klagen omdat zij voldoende compensatie zouden krijgen uit de opbrengst van de verkoop van de boerderij. Bovendien konden in deze gevallen ook de andere kinderen vaak meteen profiteren van de verkoop doordat de ouders een deel van de koopsom leenden aan de kinderen, die zo krediet konden verkrijgen.

Het kwam ook wel voor dat het kind dat het bedrijf overnam de koopsom niet meteen hoefde te betalen. In dat geval tekende de opvolger een schuldbekentenis ten gunste van zijn ouders. Dit deed zich bijvoorbeeld voor in 1780, toen Jozina Parmentier, weduwe van Isaac van Houte, haar boerderij bij Cadzand overdroeg aan haar zoon Jacob van Houte. Deze betaalde de koopsom van 14.208 gulden niet, maar tekende in plaats daarvan een schuldbekentenis ten behoeve van zijn moeder.[122]

Het kwam niet zo vaak voor dat de ouders hun bedrijf verkochten wanneer ze gingen rentenieren. Meestal werd het bedrijf verpacht aan één van de kinderen. Het bleek ook al dat de ouders slechts weinig testamenten maakten waarin een regeling voor de verdeling van de nalatenschap werd getroffen. In feite werd dus in de meeste gevallen de verdeling van de erfenis overgelaten aan de kinderen, die daarover na het overlijden van hun ouders tot overeenstemming moesten zien te komen.

We hebben gezien dat de ouders, wanneer ze zelf instructies gaven voor de verdeling van hun nalatenschap, uitgingen van twee beginselen: ten eerste behoorde de erfenis gelijk verdeeld te worden onder alle kinderen en ten tweede wensten ze de boerenbedrijven intact te houden om zo de levensvatbaarheid van die bedrijven te handhaven. Deze twee op het eerste gezicht moeilijk verenigbare beginselen konden beide overeind worden gehouden door sommige kinderen hun deel in de nalatenschap niet in goederen, doch in geld uit te keren.

Wanneer de ouders overleden zonder een testament te hebben gemaakt, gingen ook de kinderen bij de verdeling uit van deze twee principes. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1742 bij de verdeling van de erfenis van Antoine Boidin.[123] De twee boerderijen bij Schoondijke met in totaal 54 ha land die deze had nagelaten, werden keurig in vier gelijke parten verdeeld onder de kinderen. De twee zonen die op de boerderijen van hun ouders woonden, moesten de eigendom daarvan voortaan delen met de andere twee kinderen. Omdat deze laatsten echter in Breskens woonden, konden zij de geërfde grond niet zelf in gebruik nemen en verpachtten ze deze aan hun broers. De eigendomsrechten werden dus gesplitst, de gebruiksrechten niet. In 1749 werd het land opnieuw verdeeld, waarbij één van de in Breskens wonende kinderen (tegen betaling) afstand deed van zijn land onder Schoondijke.[124] Uiteindelijk kwam daardoor de ene boer-

derij geheel in het bezit van de jongste zoon Pierre Antoine Boidin en doordat deze maar één dochter naliet die nageslacht had, bleef dit bedrijf ook na diens dood intact. De oudste zoon Nicolas François Boidin deelde de eigendom van zijn boerderij met zijn zuster Dorothea. Omdat alle drie huwelijken van Nicolas kinderloos bleven, liet hij zijn aandeel in de boerderij na aan Dorothea's oudste zoon Anthonie de Hulster[125], zodat ook dit bedrijf tot het eind van de 18e eeuw niet werd opgesplitst. Hier blijkt wel duidelijk dat demografische omstandigheden een grote invloed hadden op de verdeling. Als de familie Boidin kinderrijker was geweest, dan zou de uitkomst waarschijnlijk heel wat minder gunstig zijn geweest.

De manier waarop de kinderen van Antoine Boidin en Jeanne Yolent het bezit van hun ouders verdeelden, was waarschijnlijk de meest gebruikelijke. Eerst werd de erfenis in gelijke porties verdeeld, waarna een proces van herschikking volgde, dat zich soms over decennia uitstrekte. Wanneer dat proces ten einde was, diende de volgende generatie zich aan en begon alles weer van voren af aan. Het grondbezit was dus voortdurend in beweging. Elke generatie was jarenlang aan het duwen en trekken om voor iedereen een zo gunstig mogelijke uitkomst te krijgen. Deze voortdurende veranderingen in de verdeling van het grondbezit lijken typerend te zijn voor gebieden met deelbare vererving. Ook de boeren in Franse gebieden met deelbare erfenissen waren hun leven lang bezig met het opbouwen, verdelen en herschikken van hun eigendommen.[126] Ongetwijfeld heeft dit ook geleid tot spanningen en conflicten tussen broers en zusters, maar in de archieven zijn daarvan geen sporen aangetroffen. Men liet het niet op een proces aankomen.

Naast de beschreven manier van verdelen kwam nog een andere methode voor. Deze hield in dat het volledige bezit van de ouders werd verkocht en dat de kinderen de opbrengst van de verkoping gebruikten om elders een eigen bedrijf op te bouwen. Dat gebeurde bijvoorbeeld met het grondbezit van Johannes Risseeuw uit Zuidzande, iemand met wie we al kennis maakten in paragraaf 7.2. Het is zinvol om hier wat uitgebreider in te gaan op de levensloop van diens kinderen en de manier waarop ze het bezit van hun ouders verdeelden omdat dit de verschillende strategieën kan verduidelijken die de West-Zeeuws-Vlaamse eigenerfde boeren volgden om zich in maatschappelijk opzicht te handhaven.

Johannes Risseeuw liet negen kinderen na, twee dochters en zeven zonen. Joost, de oudste zoon, verliet de ouderlijke hofstede in 1741 om pachter te worden van een groot bedrijf bij Waterlandkerkje. In datzelfde jaar vertrok Jacob, de tweede zoon, naar Heille. Hij was getrouwd met Magdalena Mullié, dochter van Pierre François Mullié, die pachter was de hofstede 'Steenwijk'. Na het overlijden van zijn schoonvader kon Jacob Risseeuw dit 96 ha grote bedrijf in pacht overnemen. De twee dochters, Johanna en Maria, trouwden met niet-agrariërs; respectievelijk met de koopman Michiel Faro en de chirurgijn Petrus Gansel, beiden woonach-

tig in Groede. De derde zoon, Johannes Risseeuw, verliet het huis in 1748. Door zijn huwelijk was hij in het bezit gekomen van de boerderij 'Het Heultje' bij Schoondijke. Hier blijkt duidelijk hoe belangrijk huwelijkspolitiek was. Door het sluiten van goede huwelijken was in de toekomst van vier kinderen voorzien. Ook blijkt hier weer hoe geografisch mobiel de leden van deze boerenfamilies waren. Alle vijf besproken kinderen vestigden zich buiten hun geboorteplaats.

In 1759 begon de oude Johannes Risseeuw blijkbaar symptomen van krankzinnigheid te vertonen. Volgens de familie was hij 'geheel buijten sijn sinnen' en een gevaar voor zichzelf en zijn omgeving – hij stookte in huis links en rechts vuurtjes – en daarom lieten de kinderen hem krankzinnig verklaren.[127] Waarschijnlijk zal ook de vrees dat de oude heer het familievermogen zou kunnen verkwisten een rol hebben gespeeld. Dit was des te verontrustender omdat nog niet was voorzien in de toekomst van de vier jongste zonen. In de volgende jaren verlieten drie van de vier ook het ouderlijk huis, nadat ze getrouwd waren met dochters van welgestelde boeren. Jacobus werd in 1760 boer in Zuidzande, Isaac vestigde zich in 1763 op een bedrijf bij Nieuwvliet en alleen Abraham zag voorlopig geen kans een eigen landbouwbedrijf te verwerven; hij werd stokhouder (vendumeester) te Schoondijke. De jongste zoon, Jozias Risseeuw, bleef op de ouderlijke hofstede wonen en beheerde deze voor zijn in Delft verblijvende vader.

In 1766 overleed Johannes Risseeuw in Delft. Ongetwijfeld zat hij daar in een 'beterhuis', een soort particuliere gevangenis, waar gekken en andere lastige leden van welgestelde families onder redelijk comfortabele omstandigheden werden opgesloten. In Delft bevonden zich verschillende van dergelijke inrichtingen.[128] In het jaar daarop is vrijwel al zijn land openbaar verkocht. Alleen de gebouwen van zijn boerderij met 5 ha land bleven buiten de verkoping. Vermoedelijk waren deze toebedeeld aan Jozias Risseeuw, die het bedrijf van zijn vader overnam. De overige 52 ha werd in 19 percelen verkocht. Ruim 18 ha werd gekocht door de kinderen, vooral door zoon Jozias, wat niet verwonderlijk is omdat hij de opvolger was. Al het andere land werd door derden gekocht. Die kinderen die zelf geen land kochten uit de boedel (vier van de negen) konden hun aandeel in de opbrengst van in totaal 12.181 gulden gebruiken om dit op een voor hen voordeliger wijze te investeren. Zoon Abraham Risseeuw bijvoorbeeld kocht nog in hetzelfde jaar een boerderij onder Groede en kon zich toen dus evenals zijn broers vestigen als landbouwer.

Een voordeel van deze wijze van verdelen was dat het waarschijnlijk met minder spanningen gepaard ging. Alle kinderen konden zelf kiezen of ze grond kochten of dat ze genoegen namen met een deel van de opbrengst van de verkoping en deze vervolgens investeerden op de wijze die hun het best uitkwam. Een nadeel was wel dat het risico op versnippering van bedrijven bij openbare verkoping groter was. Ook het College 's Lands van den Vrijen vreesde daarvoor. In 1776 kondigde het daarom een ordon-

nantie af om dergelijke verkopingen in percelen te verbieden.[129] Voor zover bekend is deze ordonnantie overigens een dode letter gebleven. Waarschijnlijk was de vrees van het College ook onterecht. Verkopingen in percelen vonden alleen plaats wanneer het grondbezit van de overledene zoals in het geval van Johannes Risseeuw sterk verspreid lag en dus toch niet als één geheel kon worden geëxploiteerd. Zijn bedrijf werd dan ook niet versplinterd. In 1783 bewerkte zijn zoon en opvolger Jozias Risseeuw ruim 53 ha land, waarvan 38,6 ha als eigenaar.[130]

Gedurende de tweede helft van de 18e eeuw leverde de verdeling van de nalatenschap nog weinig problemen op. Het bezit was vaak zeer omvangrijk. Van 22 boeren en boerinnen die zijn overleden in de laatste twee decennia van de 18e eeuw blijkt uit hun boedelinventaris dat zij gemiddeld 38.000 gulden nalieten. Geen van hen bezat minder dan 10.000 gulden. Na verdeling van de erfenis bleef er voor de kinderen voldoende over om een bestaan op te bouwen op hetzelfde niveau als de ouders. In deze voor de akkerbouw gunstige jaren was het ook goed mogelijk om het vermogen weer aan te vullen met de winsten uit het bedrijf.

Omstreeks de eeuwwisseling verslechterde de situatie echter. De vermogens waren door verdeling langzamerhand kleiner geworden; er was minder land beschikbaar en er waren minder andere bezittingen waarmee niet-opvolgers schadeloos konden worden gesteld.[131] Dit betekende dat de opvolger hogere uitkoopsommen aan zijn broers en zusters moest gaan betalen. In vroeger jaren konden dezen nog worden schadeloos gesteld uit andere vermogensbestanddelen van de ouders, maar omstreeks 1800 kwam het steeds vaker voor dat het vermogen van de ouders vrijwel uitsluitend bestond uit één boerenbedrijf. Tegelijkertijd werden in de Franse tijd de omstandigheden voor de agrarische sector moeilijker vanwege de in hoofdstuk 3 al gesignaleerde afzetproblemen en de vorderingen van het Franse leger. Hierdoor werd het voor de bedrijfsopvolger minder eenvoudig om de uitkoop van zijn mede-erfgenamen te betalen uit de winsten van zijn bedrijf.

Gevolg van dit alles was dat aan het begin van de 19e eeuw een toenemend aantal boeren in financiële problemen raakte. Op een aantal van 73 boedelinventarissen opgemaakt in de jaren 1800-49 zijn er 21 die een schuldenlast van 5.000 gulden of meer aangeven. Gemiddeld hadden deze boeren 15.600 gulden schuld. Nu hoeft een hoge schuldenlast niet altijd te duiden op verarming. Schulden kunnen ook zijn aangegaan voor de aankoop van grond tijdens een expansiefase en dus een teken van een florerende landbouw zijn.[132]

In West-Zeeuws-Vlaanderen waren de schulden in de eerste helft van de 19e eeuw echter van een andere aard. In de 18e eeuw kwamen hoge schulden hier niet of nauwelijks voor. Als ze toen al voorkwamen, waren ze meestal van tijdelijke aard. Wanneer een boer nog maar pas begonnen was met zijn bedrijf, had hij meestal hoge schulden aan zijn ouders en an-

dere verwanten die de aanloopkosten van zijn bedrijf voor hem hadden gefinancierd. Na verloop van tijd echter werden deze schulden afbetaald.

Na 1800 veranderde dit echter. De schulden werden niet alleen groter, ze waren ook hardnekkiger. Veel boeren zagen geen kans meer hun schulden af te betalen. Dat was bijvoorbeeld het geval met Philip de Loo. Deze was in het bezit gekomen van een boerderij onder Schoondijke die sinds 1730 achtereenvolgens eigendom was geweest van zijn overgrootvader Antoine Boidin, grootvader Pierre Antoine Boidin en ouders Maria Boidin en Philip de Loo sr. Zoals eerder in deze paragraaf al bleek, was deze boerderij steeds in zijn geheel op de volgende generatie vererfd. Dit gebeurde ook toen Philip de Loo het bedrijf in 1802 overnam uit de boedel van zijn ouders. Hij moest toen echter wel zijn drie zusters uitkopen, wat hem ongeveer 22.000 gulden kostte. Bij zijn overlijden in 1812 waren zijn schulden opgelopen tot bijna 30.000 gulden. Hij had toen aan zijn zusters en hun kinderen al twee jaar geen rente meer betaald en voor het betalen van rente in de voorgaande jaren had hij nog bijkomende leningen af moeten sluiten.[133] Zijn weduwe is er niet in geslaagd deze schulden af te betalen en enkele jaren later heeft ze de boerderij moeten verkopen.[134] Ook Philip de Loo's zwager Pieter Risseeuw uit Schoondijke had schulden moeten maken om zijn 61 ha grote bedrijf te kunnen kopen – vooral voor de uitkoop van de voorkinderen van zijn vrouw – en slaagde er nauwelijks in die af te betalen. Hij had ten tijde van het overlijden van zijn eerste vrouw in 1805 ruim 37.000 gulden schuld.[135] Toen hij in 1849 zelf overleed, had hij nog bijna 30.000 gulden schuld.[136] In een tijdvak van bijna een halve eeuw had hij dus slechts een fractie van zijn schulden kunnen afbetalen. In het geval van Pieter Risseeuw is alles nog goed afgelopen. Ondanks zijn zware schuldenlast heeft hij zich als boer weten te handhaven en zijn boerderij is in het bezit van zijn nakomelingen gebleven. Maar verschillende andere boeren ondergingen hetzelfde lot als Philip de Loo en moesten hun bedrijf verkopen.[137]

Soms bleken al meteen bij het overlijden van de ouders de problemen zo groot te zijn dat geen van de kinderen het bedrijf overnam. Dat gebeurde bijvoorbeeld na het overlijden van Abraham van de Plassche in 1823. Op het eerste gezicht liet deze een florissante erfenis na.[138] Hij bezat een huis in Aardenburg, een fraaie hofstede met 77 ha land in de Isabellapolder en had 32.000 gulden aan schuldvorderingen uitstaan. Er waren echter ook tekenen dat er iets niet in orde was, want hij had in de voorgaande jaren voor in totaal 18.000 gulden aan leningen afgesloten. Enkele van zijn kinderen hadden grote bedragen van hem geleend en daarover blijkbaar al een tijd geen interest meer betaald, zodat de oude Van de Plassche zelf ook geld had moeten lenen.

Abraham van de Plassche liet bovendien maar liefst elf kinderen na. Zijn zoon Jozias Basting van de Plassche, die het ouderlijk bedrijf pachtte, zag onder die omstandigheden geen kans zijn talrijke broers en zusters uit te kopen. Hij had in 1823 al ruim 12.000 gulden schuld aan zijn vader en

voor het uitkopen van zijn tien broers en zusters had hij zich nog veel dieper in de schuld moeten steken. Uiteindelijk is de boerderij toen verkocht aan de Brugse koopman Jacobus du Jardin. J.B. van de Plassche is nog een tijd pachter gebleven van het bedrijf, maar later heeft hij zich als voerman en marktmeester in Aardenburg gevestigd. Ook hier blijkt weer het belang van het demografische toeval. In het voorgaande zagen we voorbeelden van families die zich goed konden handhaven door een hoge sterfte, hier zien we een familie die in problemen raakt doordat een groot aantal kinderen volwassen wordt.

De lotgevallen van een man als Jozias Basting van de Plassche zijn typerend voor de West-Zeeuws-Vlaamse boeren die in de eerste helft van de 19e eeuw in problemen raakten. Er was geen sprake van geruchtmakende faillissementen of geheel aan lager wal raken. Men incasseerde klap na klap, trachtte zich zo goed en zo kwaad mogelijk te handhaven, maar zakte steeds iets verder af. Op een bankroet liet men het niet aankomen. Voordat de zaken echt helemaal fout liepen, werd het bedrijf geliquideerd en met wat er nog van het familievermogen over was, probeerde men een bestaan als middenstander op te bouwen. Tijdens de depressie van 1878-95 was dat niet anders. De boeren van Schoondijke lieten het zelden op executie aankomen en áls er al werd geëxecuteerd, gebeurde het bij minnelijk overleg.[139]

Pachters hadden het vaak een stuk gemakkelijker dan eigenerfden. Dat blijkt uit het voorbeeld van de familie Rosseel. De Rosseels pachtten sedert het eind van de 17e eeuw grote hofsteden in de Isabellapolder bij Aardenburg. In tegenstelling tot veel van hun collega's en verwanten vertoonden de leden van de familie Rosseel weinig belangstelling voor het kopen van grond. Ze bleven pachter, en met goed gevolg. Toen Jacobus Rosseel in 1824 overleed, was hij in zeer goeden doen. De precieze grootte van zijn bedrijf is niet bekend, maar gezien het feit dat hij maar liefst zestien werkpaarden had, moet het zeer omvangrijk zijn geweest (100 ha of meer). Hij had slechts een kleine 9 ha land in eigendom, verder had hij uitsluitend pachtland. Zijn bedrijf was goed geoutilleerd – er was bijvoorbeeld een karnhok met 'lopend draaiend werk' – en zijn huis was luxueus ingericht. Jacobus bezat 11.000 gulden aan staatsobligaties en had voor 21.500 gulden aan vorderingen op andere boeren. Schulden van betekenis had hij niet.[140]

Dat de financiële situatie van eigenerfde boeren in het begin van de 19e eeuw vaak slechter was dan die van pachters, kwam niet zozeer door de hoogte van de rentelast. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Omstreeks 1820 kostte een bedrijf van 50 ha aan pacht jaarlijks ongeveer 1.250 gulden. De koop van dat bedrijf zou al met al ongeveer 25.000 gulden kosten. Als de koper deze hele som zou moeten lenen tegen de dan gebruikelijke rente van 5%, zou dat dus 1.250 gulden per jaar kosten, evenveel als de pachtsom. Meestal zal de koper echter wel een deel van de aankoop uit eigen vermogen hebben kunnen financieren, zodat de rente-

last lager zal zijn geweest. Aan de andere kant moest de eigenaar in tegenstelling tot de pachter zelf de grondbelasting betalen. Per saldo zullen de lasten voor eigenaar-gebruiker en pachter dus ongeveer even hoog zijn geweest.

De eigenaar-gebruiker moest echter niet alleen rente betalen, hij moest ook nog zijn schulden aflossen. Op de lange termijn was hij daardoor natuurlijk voordeliger uit dan de pachter, omdat hij uiteindelijk zijn bedrijf vrij in eigendom kreeg. Dat wil zeggen, áls hij er daadwerkelijk in slaagde zijn schuld af te lossen. Eigenaren-gebruikers liepen vooral risico doordat ze iedere gulden die ze overhielden, gebruikten om hun hypotheek af te betalen. Ze hadden daardoor slechts een geringe financiële reserve. Liep er vervolgens iets fout, wat in de Franse tijd door militaire vorderingen en afzetproblemen en daarna door lage graanprijzen vaak voorkwam, dan beschikten ze niet over voldoende middelen om de klap op te vangen. Ze moesten dan opnieuw geld lenen en gleden zo verder af. Op deze wijze zijn lieden als Philip de Loo en anderen ten onder gegaan. Pachters zoals Jacobus Rosseel daarentegen waren in staat een behoorlijke buffer op te bouwen en konden zo eventuele tegenslagen te boven komen. Zij hadden bovendien al bij de start een voorsprong op de eigenerfden. Zij hoefden hun vermogen immers niet te investeren in land, maar konden het besteden aan kapitaalgoederen, zodat ze hun bedrijf beter konden inrichten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat eigenerfde boeren er helemaal geen probleem mee hadden als hun kinderen trouwden met gegoede pachters. Jacobus Rosseel bijvoorbeeld was in 1791 getrouwd met Pieternella van de Plassche, een telg uit de in het voorgaande al besproken grondbezittende familie. Het enige stuk grond dat hij bij zijn overlijden bezat, had zijn vrouw dan ook ingebracht. Na haar overlijden hertrouwde hij in 1815 met Johanna Catharina Mullié, die ook al van eigenerfde boeren afstamde.

Na lezing van het voorgaande zou men licht de indruk kunnen krijgen dat het de eigenerfde boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen in de eerste helft van de 19e eeuw uitgesproken slecht ging. Het was echter niet zo dat alle eigenerfden even grote problemen hadden. In het voorgaande bleek dat in één op de vier boedelinventarissen uit de eerste helft van de 19e eeuw sprake was van een zware schuldenlast. In drie van de vier gevallen was dat dus niet het geval! Bovendien lijkt de toestand na 1830 te verbeteren. Het grootste deel van de boedelbeschrijvingen met een totaal aan schulden van meer dan 5.000 gulden dateert van vóór 1830 (zestien van de 21). Blijkbaar hebben de aantrekkende graanprijzen vanaf de jaren dertig de problemen van de boeren verzacht. Vanaf ongeveer 1845 kunnen zelfs weer eigenerfde boeren worden aangetroffen die geld konden sparen en dat belegden door het aan andere boeren te lenen of het te investeren in obligaties. In de boedelbeschrijving van Pieter de Bruijne uit 1848 bijvoorbeeld werd een aanzienlijk pakket Belgische en Oostenrijkse staatsobliga-

ties vermeld.[141]

Of men succes had of faalde, werd in hoge mate bepaald door demografische omstandigheden.[142] Wanneer men zoals Abraham van de Plassche elf kinderen naliet, werd de overname van de boerderij door een van die kinderen vrijwel onmogelijk. Het was dan vrijwel onvermijdelijk dat al die kinderen een stapje terug moesten doen. Waren er echter slechts weinig kinderen, dan waren de vooruitzichten veel gunstiger. Dat blijkt uit het geval van Abraham Johannes Risseeuw, die in 1868 behoorde tot de 55 hoogstaangeslagenen voor de rijksbelastingen in de provincie Zeeland.[143] Hij was enig kind, de twee broers van zijn vader waren jong gestorven en de enige zuster van zijn grootvader was kinderloos gebleven. In deze tak van de familie Risseeuw was dus drie generaties lang het vermogen ongedeeld overgegaan op één erfgenaam en bovendien had elke generatie dat vermogen nog vergroot door een goed huwelijk te sluiten en goed te boeren. Nog maar dertien jaar oud erfde Abraham Johannes in 1827 al 103 ha land van zijn grootvader Johannes Risseeuw.[144] Als de eigenerfde

AFBEELDINGEN 7.1 en 7.2. Abraham Johannes Risseeuw (1814-1889) en zijn vrouw Sara Adriana Kotvis (1814-1887). A.J. Risseeuw was al bij zijn huwelijk in 1836 in het bezit van meer dan 100 ha land, geërfd van zijn ouders en grootouders. Bij zijn dood zou hij zeven boerderijen hebben bezeten. Foto: Collectie J.A. Luteijn, Genealogisch Centrum Zeeland, Middelburg.

Zeeuws-Vlaamse boeren aan geboortebeperking hadden gedaan, hadden ze zich heel wat minder problemen op de hals gehaald. De meesten hadden echter grote gezinnen en bij een systeem van deelbare vererving moest dat op termijn leiden tot sociale neergang.

Het is moeilijk om vast te stellen hoe groot de omvang van de neerwaartse sociale mobiliteit was. Toch wil ik hier een poging wagen. Een aanknopingspunt wordt geboden door de kiezerslijsten voor Provinciale Staten uit 1819. Het Nederlandse kiesstelsel uit de eerste helft van de 19e eeuw had tot doel het aantal stemgerechtigden zo klein mogelijk te houden en bovendien hun invloed ook nog te verminderen door middel van een systeem van getrapte verkiezingen.[145] Voor stemgerechtigden gold in Zeeland dat ze minimaal 30 gulden moesten betalen in de 'beschreven middelen' (grondbelasting, belasting op deuren en vensters en personele belasting). Deze stemgerechtigden kozen de leden van kiescolleges, die op hun beurt weer de leden van Provinciale Staten kozen. Om gekozen te kunnen worden in een kiescollege moest men minstens 200 gulden aan belasting betalen. Op het Zeeuwse platteland was in 1829 2,8% van de bevolking stemgerechtigd en in 1839 0,5% verkiesbaar in een kiescollege.[146]

Uit het jaar 1819 zijn van alle West-Zeeuws-Vlaamse plattelandsgemeenten lijsten van verkiesbaren aanwezig.[147] Het blijkt dat er in dat jaar slechts 87 personen meer dan 200 gulden aan belasting betaalden op een bevolking van rond de 15.000, wat dus neer komt op amper 0,6% van de bevolking. Deze 87 kiezers vormden dus de top van de plattelandsbevolking. Van deze 87 stamden er maar liefst 42 af van de 25 geselecteerde boeren uit 1750. Een belangrijk deel van hun nakomelingen behoorde dus in 1819 tot de West-Zeeuws-Vlaamse elite. De meesten van hen waren nog steeds boer, maar anderen behoorden tot de gegoede burgerij. Zo vinden we onder de 42 bijvoorbeeld de al eerder genoemde notaris en burgemeester Johannes Isaac Benteyn uit IJzendijke en Andries Blankert, de burgemeester van Sluis. Volgen we deze 42 kiezers tot 1850, dan blijkt dat 37 van hen (of hun nakomelingen) nog steeds tot de elite behoorden. Vijf boeren hadden in de tussentijd hun bedrijf moeten verkopen. Daarvan was er één na de verkoop pachter geworden, de andere vier waren kleine middenstanders geworden.

Het bovenstaande duidt erop dat sociale daling beperkt bleef tot een minderheid van de leden van de onderzochte families. Deze indruk wordt bevestigd door de korte verhoofding (lijst van belastingplichtige grondeigenaren) van de Watering Cadzand van omstreeks 1836.[148] De nazaten van de drie meest gegoede boerenfamilies uit 1750 (Casteleyn, Van Cruyningen en Risseeuw) behoorden hier nog steeds tot de belangrijkste grondbezitters. Van de 25 grondeigenaren met meer dan 20 ha behoorden er dertien tot de nakomelingen van deze families. Deze dertien bezaten gemiddeld 39 ha land. Let wel, het gaat hier uitsluitend om hun bezit in de Watering Cadzand. Hun totale grondbezit was groter, want zij bezaten ook

nog land elders in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Al met al ontstaat de indruk dat het merendeel van de leden van de onderzochte families zich ondanks de problemen in de eerste helft van de 19e eeuw redelijk wist te handhaven in de bovenlaag van de plattelandssamenleving.

In het voorgaande bleek dat de bovenlaag van de boerenbevolking van 1665 in 1750 vrijwel geheel was vervangen door nieuwkomers. De nakomelingen van deze nieuwkomers wisten zich in meerderheid beter te handhaven. Wel was er in de eerste helft van de 19e eeuw er sprake van enige achteruitgang, bij de ene familie meer, bij de andere minder. Demografie en systeem van erfopvolging deden hun werk en erodeerden het familievermogen. Omstreeks 1850 waren hierdoor de nakomelingen van Johannes van Hecke, Jacobus de Meulenaer en de gebroeders Boidin vrijwel geheel verdwenen uit de rangen van de eigenerfde boerenstand. Toch wisten de meesten zich, zij het soms op een wat bescheidener wijze, te handhaven aan de top van de plattelandssamenleving. Bovendien werd de bovenlaag van de boerenbevolking ook weer aangevuld door nieuwkomers, die zich na enige tijd vermengden met de 'oude' families. De eigenerfde boerenklasse die in de 18e eeuw was ontstaan, verdween dus niet, maar veranderde van samenstelling.

Dat de samenstelling van de elite van de boerenbevolking steeds aan verandering onderhevig was, is niet verwonderlijk. Men behoorde niet tot deze elite op grond van geboorte, maar op grond van bezit. In de loop van de tijd verloren sommige families hun bezit, terwijl anderen opklommen. Na 1750 werden de veranderingen echter minder ingrijpend. Gedurende de moeilijke jaren ervoor waren velen ten onder gegaan, maar enkelen hadden de schaarse kansen weten te grijpen en zich snel opgewerkt. Na 1750 zien we een geleidelijk proces waarbij sommigen langzaam de ladder afdalen terwijl anderen hem langzaam beklimmen. De tijd waarin men zich kon opwerken van boerenknecht tot 'landman-grondeigenaar' was echter voorbij. De families De Bruijne, Cappon, Erasmus, De Hullu, Luteijn en Thomaes, die omstreeks 1850 tot de elite waren gaan behoren, zaten er honderd jaar tevoren ook al warmpjes bij. Ze zaten toen net onder de toplaag of woonden, zoals de familie Thomaes, nog niet in Zeeuws-Vlaanderen.

Het heeft weinig zin hier verder in te gaan op de geschiedenis van deze nieuwkomers. Het patroon is hetzelfde als bij de reeds besproken families: sociale stijging door goed boeren en verstandig trouwen. Toch moet één van de 19e-eeuwse nieuwkomers hier nog worden vermeld: Constantinus Bernardus Thomaes (1769-1842). Deze telg van een gezeten boerenfamilie uit Sint-Jan in Eremo, enkele kilometers over de grens in Oost-Vlaanderen gelegen, bouwde in de eerste helft van de 19e eeuw een ongeëvenaard bezit op. Blijkens de door mij geraadpleegde notariële archieven kocht hij tussen 1799 en 1840 in totaal ruim 458 ha land. Zijn grondbezit

AFBEELDING 7.3. Pieter Leenhouts (1803-1879) en zijn vrouw Magdalena van Peenen (1799-1876) boerden van 1830 tot 1866 nabij Breskens. Zij was een achterkleindochter van Jannis Casteleyn. Hoewel het familievermogen was verminderd door verschillende erfdelingen, was Magdalena toch in goeden doen, vooral vanwege haar eerste huwelijk met Willem Leenderts van Noorden, die een hofstede met 48 ha land inbracht. Foto: Collectie J.A. Luteijn, Genealogisch Centrum Zeeland, Middelburg.

was echter nog veel groter, want ongetwijfeld zijn er ook koopakten verleden voor andere notarissen en bovendien bezat hij land buiten West-Zeeuws-Vlaanderen.[149] Hoe hij aan de enorme bedragen gekomen is die benodigd waren om dit grondbezit op te bouwen, is niet bekend. Representatief is Thomaes dus zeker niet, maar dit boek zou niet compleet zijn als deze uitzonderlijke figuur er niet in zou worden vermeld.

7.6. KREDIET

De behoefte aan krediet is in het voorgaande al verschillende keren ter sprake gekomen. De boeren die in de eerste helft van de 18e eeuw hun grondbezit uitbouwden, hadden daar soms krediet voor nodig, terwijl hun nazaten behoefte hadden aan krediet om hun mede-erfgenamen uit te kopen. Het gaat hier om grondkrediet, dat benodigd was voor de aankoop van grond en bedrijfsgebouwen.

Naast grondkrediet hadden landbouwers ook behoefte aan bedrijfskrediet om de kosten van het functioneren van hun bedrijf te dekken.[150] De grootste behoefte daaraan bestond bij jonge boeren die pas een bedrijf hadden overgenomen. Hiervoor was een bedrag vereist dat boerenzonen van half de twintig niet zelf konden opbrengen. Radcliff becijferde omstreeks 1817 dat voor de overname van bedrijfsinventaris, veestapel, het betalen van pacht en de kosten van lonen, belastingen en levensonderhoud tot de eerstvolgende oogst 9.000 gulden benodigd was.[151] Hij ging daarbij uit van een pachtbedrijf van 100 gemeten (44 ha). De kosten van de eventuele aankoop van grond en gebouwen waren hier dus niet bij inbegrepen.

Enkele voorbeelden uit het eind van de 18e eeuw bewijzen dat Radcliff zeker niet overdreven heeft. Pieter Risseeuw nam in mei 1791 de 96 ha grote boerderij 'De Kruisweg' bij Schoondijke over van zijn stiefvader. Pieter was een wees; van zijn ouders had hij de gebouwen van de boerderij met 27 ha land geërfd.[152] Verder bestond het bedrijf geheel uit pachtland dat eigendom was van het St.Baafskapittel te Gent. De overnamekosten betroffen dus uitsluitend roerende goederen. In zijn 'handboek' heeft Pieter Risseeuw het grootste deel daarvan vermeld.[153] De overname van bedrijfsinventaris, veestapel en gewassen te velde kostte in totaal 6.139 gulden, de overname van de pacht kostte 1.275 gulden en die van de tiendenpacht 1.229 gulden. Daarnaast moest hij nog 465 gulden uitbetalen aan het inwonend personeel. Het totaal komt dan al op 9.108 gulden. Daar kwamen dan nog de kosten bij van vaste arbeiders en dagloners, van het eigen levensonderhoud en eventuele belastingen over de periode van mei 1791 tot het ogenblik waarop de opbrengst van de oogst kon worden verkocht (op zijn vroegst september). In totaal zal Pieter Risseeuw toch zeker 11.000 gulden hebben moeten besteden vooraleer hij inkomsten uit zijn bedrijf kon genieten. Hij was weliswaar welgesteld, maar zijn vermogen bestond grotendeels uit land. In de jaren 1791 en '92 heeft hij derhalve in totaal bijna 9.600 gulden moeten lenen. Al dit geld leende hij van familieleden, niet van zijn stiefvader, maar hoofdzakelijk van twee ooms.

Philippus Josephus Wijffels nam eind 1800 het bedrijf over van zijn vader Francies Wijffels. Voor de pacht van de ruim 32 ha grote boerderij was hij zijn vader jaarlijks 826 gulden verschuldigd.[154] De overname van veestapel en bedrijfsinventaris kostte hem 3.900 gulden, welk bedrag hij kon lenen van zijn vader.[155] Daarnaast pachtte hij waarschijnlijk ook nog land van andere eigenaren en moest hij natuurlijk ook nog lonen en belastingen betalen en voorzien in zijn eigen levensonderhoud tot hij de eerste opbrengsten van de oogst van 1801 kon gaan verkopen. Alleen tiendpacht hoefde hij niet meer te betalen, omdat de Fransen inmiddels de tienden hadden afgeschaft.

Als een bedrijf eenmaal liep, werd de behoefte aan bedrijfskrediet kleiner. Normaal gesproken beschikten boeren dan over voldoende reserves

om de productiekosten zelf te financieren. Alleen onder bijzonder moeilijke omstandigheden, zoals na een zeer slechte oogst, hadden boeren soms weer krediet nodig. Dat blijkt ook uit de boekhouding van Pieter Risseeuw. Na 1792 leende hij enkele jaren geen geld meer, maar in het najaar van 1796 leende hij in totaal 1.130 gulden, welk bedrag hij binnen een half jaar weer terugbetaalde. Kennelijk ging het hier om bedrijfskrediet. Uit zijn 'handboek' blijkt dat de geldelijke opbrengst van de oogst van 1796 slecht was, waarschijnlijk vanwege de chaotische toestand en het verbod op de uitvoer van graan. Risseeuw zal dus behoefte hebben gehad aan krediet om de kosten van ploegen en zaaien in het najaar te kunnen opbrengen.

Het is duidelijk dat het landbouwbedrijf in West-Zeeuws-Vlaanderen zonder krediet niet kon functioneren. Sterker nog, zonder bedrijfskrediet kon men zelfs geen boerenbedrijf beginnen. De behoefte aan krediet was dus een belangrijk aspect van het landbouwbedrijf en daarom is het van belang om er meer over te weten te komen. Hoeveel rente moest ervoor worden betaald? Van wie kon men geld lenen? Was er op het platteland voldoende vermogen aanwezig om aan de vraag naar krediet te voldoen? In deze paragraaf zal ik deze vragen proberen te beantwoorden.

Gegevens over krediet zijn te vinden in de schepenregisters, waarin schuldbekentenissen werden geregistreerd, maar vooral ook in boedelinventarissen. Deze bevatten steeds een overzicht van de vorderingen en schulden van de overledene, met vermelding van de naam van de schuldenaar of schuldeiser, de grootte van de schuld en vaak ook het rentepercentage. In deze bronnen treffen we vooral gegevens aan over grondkrediet. Bedrijfskrediet werd veelal verleend bij onderhandse akte en dus niet geregistreerd in de schepenboeken. Ook boedelbeschrijvingen geven vooral informatie over grondkrediet. Bedrijfskrediet werd immers vooral opgenomen kort na de aanvang van het bedrijf en bij het overlijden van boer of boerin waren deze kortlopende kredieten meestal al afbetaald en dus vermelden de inventarissen er dan niets over.

Overigens is het onderscheid tussen grond- en bedrijfskrediet in de praktijk niet zo gemakkelijk te maken. De reden waarom een bepaalde lening is aangegaan wordt zeker in boedelinventarissen zelden vermeld. Een hypotheek kan bijvoorbeeld zijn gesloten om grond te kopen, maar het is ook mogelijk dat deze gegeven is als zekerheidstelling voor een bedrijfskrediet.

Laten we nu eerst kijken naar de hoogte van de rente die voor krediet moest worden betaald. Tabel 7.4 toont de gemiddelde rente per twintigjarige periode tussen 1700 en 1860. Deze is ontleend aan 882 schuldbekentenissen aangetroffen in boedelinventarissen en in de schepenboeken van het Vrije van Sluis, Sint-Anna ter Muiden en Breskens.[156] Het gaat hier om leningen met een looptijd van minstens een jaar. Ik heb hierbij geen onderscheid gemaakt tussen hypotheken, waarbij onroerend goed de waar-

TABEL 7.4. De gemiddelde hoogte van de rente per twintigjarige periode, 1700-1859

	Aantal leningen	Rente (%)
1700-19	102	5,0
1720-39	125	4,7
1740-59	105	4,1
1760-79	132	4,0
1780-99	80	3,8
1800-19	111	4,3
1820-39	151	4,7
1840-59	76	4,3

Bronnen: Boedelinventarissen (zie bijlage G) en RAZ, Vrije van Sluis nrs. 799-819 en 841-846; RAZVL nrs. 478-480 en 2151bb-ff.

borg was, en 'obligaties', leningen waarbij de schuldenaar slechts zijn 'eigen persoon en [roerende] goederen' verbond. Voor de hoogte van de rente maakte dit namelijk geen verschil.

Uit deze tabel blijkt dat de rente gedurende de gehele 18e eeuw daalde. Aan het begin van de eeuw bedroeg de rente gemiddeld nog 5%, aan het eind van die eeuw was dat nog slechts 3,8%. Vervolgens zette weer een stijging in, die een hoogtepunt bereikte tussen 1820 en 1840 (4,7%), waarna de rente weer wat daalde. De daling van de rente in de 18e eeuw heeft kennelijk niet te maken gehad met de golfbeweging van de regionale economie. Deze daling zette in rond 1730, dus tijdens het dieptepunt van de depressie. Tot dat jaar werd vrijwel altijd 5% rente gevraagd, daarna kwam het steeds vaker voor dat de schuldeiser genoegen nam met 4%. Men zou op dit ogenblik eigenlijk eerder een stijging verwachten, omdat de kredietwaardigheid van de boeren afnam. Dit betekende een hoger risico voor de kredietverstrekker en deze had een risicopremie kunnen eisen in de vorm van hogere rente. Dat gebeurde dus niet. Elders kan dit eveneens worden waargenomen. In de Beijerlanden daalde de rente op hypotheken omstreeks 1730 van 4 naar 3,5%.[157] De oorzaak van het dalende interestniveau in de eerste helft van de 18e eeuw moet vermoedelijk niet op regionaal maar eerder op nationaal niveau worden gezocht. Gedurende de 18e eeuw daalde de rente namelijk in de gehele Republiek en overigens ook daarbuiten, zoals in Oost-Vlaanderen.[158]

De stijging van de rente in de eerste helft van de 19e eeuw zou wel kunnen worden verklaard uit de economische omstandigheden in West-Zeeuws-Vlaanderen. Sinds 1820 had de landbouw hier immers te kampen met lage prijzen, wat een negatief effect had op de rentabiliteit van de bedrijven en dus het risico van insolventie deed toenemen. De verhoging van de rente in deze tijd lag dus in de lijn der verwachtingen. Ook in Groningen leidden kapitaalgebrek en hoger risico in deze tijd tot een hogere rente.[159] Voor de boeren die rond 1820 hun ouderlijk bedrijf wilden overnemen, deed zich dus wel een zeer ongunstige samenloop van omstandig-

heden voor. Immers, zowel de grondprijzen als de rente stegen, terwijl de graanprijzen daalden. Zij hadden dus te maken met een schaarbeweging van stijgende kosten en dalende inkomsten.

Tenslotte moet hier nog worden gewezen op een opvallend verschil tussen West-Zeeuws-Vlaanderen en andere landbouwgebieden in Nederland. In het eerste decennium van de 19e eeuw steeg in het Groninger kleigebied en in de Beijerlanden de rente naar een voor die tijd ongekend hoog niveau, respectievelijk 4,8 en 5,5%.[160] In Zeeuws-Vlaanderen steeg de rente toen ook wel wat, maar de gemiddelde interest van iets meer dan 4% bleef toch achter bij die in Groningen en de Beijerlanden. Dit verschil hangt waarschijnlijk samen met de afwijkende ontwikkeling van de landbouw in West-Zeeuws-Vlaanderen. Elders in Nederland maakte de agrarische sector in de eerste jaren van de 19e eeuw een bloeitijd door, wat er toe leidde dat veel boeren grond wilden kopen, waardoor de grondprijzen stegen en er dus ook weer meer vraag naar grondkrediet kwam en uiteindelijk de rente steeg. In Zeeuws-Vlaanderen was van bloei in het begin van de 19e eeuw geen sprake en dus deed het geschetste proces zich daar ook niet voor.

Overigens maakte ook in Twente de rentevoet een andere ontwikkeling door dan in Groningen en de Beijerlanden. De rente op hypotheken was hier in de 18e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw steeds beduidend lager dan elders en kwam ook in het begin van de 19e eeuw nauwelijks hoger dan 4,2%.[161] De opvallend lage rente in dit gebied is door Trompetter in verband gebracht met de grote hoeveelheid kapitaal waarover de Twentse textielondernemers beschikten en die zij bij voorkeur investeerden in kredieten aan landbouwers.[162]

De veranderingen in de hoogte van de rente kunnen dus voor een deel worden toegeschreven aan ontwikkelingen op nationaal niveau, maar ook lokale factoren waren duidelijk van invloed. Van een nationale markt voor krediet en een nationale rentevoet was dus nog geen sprake[163], zoals nog zal blijken als we de identiteit van de kredietverstrekkers nader gaan bekijken.

We hebben nu een idee gekregen van de hoogte van de rente die voor geleend geld moest worden betaald, maar van wie was dat krediet nu eigenlijk afkomstig? Hypotheekbanken en boerenleenbanken zijn er in Nederland pas sinds de tweede helft van de negentiende eeuw.[164] Krediet was vóór die tijd dus afkomstig van particulieren of van instellingen zoals gasthuizen. Over de rol van de laatsten als kredietverstrekkers kunnen we kort zijn. In West-Zeeuws-Vlaanderen gaven zij geen kredieten aan boeren, behalve in de vorm van uitstel van betaling van de pacht na een overstroming of misoogst.

Tot het eind van de 19e eeuw konden boeren in deze regio dus vrijwel uitsluitend leningen afsluiten bij particulieren. Het is interessant om te weten bij welke categorie particulieren ze dat deden. Het bleek al dat Pie-

ter Risseeuw en Philippus Josephus Wijffels het geld dat zij nodig hadden om hun bedrijf te beginnen leenden van familieleden. Daarnaast is het mogelijk dat boeren ook geld leenden van collega's die geen verwanten waren, maar die goed bij kas zaten en geld konden uitlenen. Een andere groep van wie eventueel geld geleend kon worden was de gegoede burgerij, zowel die van de regio zelf als die uit de Zeeuwse en Vlaamse steden.

Vrijwel altijd worden in de schepenboeken en boedelbeschrijvingen woonplaats en beroep van de kredietverstrekkers vermeld, zodat kan worden vastgesteld of zij tot de boerenstand of de burgerij behoorden. Dankzij het opgebouwde genealogische databestand kan in de meeste gevallen ook worden bepaald of zij verwant waren aan de schuldenaar. Dit maakt het mogelijk om voor leningen verstrekt tussen 1700 en 1860 vast te stellen tot welke van drie categorieën de schuldeiser behoorde: boer-verwant van de schuldenaar[165], boer-geen verwant of burger. De laatste groep zou in principe nog kunnen worden uitgesplitst tussen lokale en niet-lokale burgerij, maar omdat bleek dat vrijwel alle leningen uit deze categorie van leden van de lokale burgerij afkomstig waren, heb ik daarvan afgezien. Uit het geringe aantal kredietverstrekkers van buiten de regio blijkt wederom dat de omvang van de kredietmarkt tot een relatief kleine regio beperkt bleef.

De betekenis van deze drie categorieën voor de kredietverlening aan de landbouw en de veranderingen die daarin optraden in de loop van de tijd, zijn weergegeven in tabel 7.5. Deze toont per twintigjarige periode het aandeel van ieder van de drie groepen in het totale bedrag dat tijdens die periode aan leningen is verstrekt. Voor het hele tijdvak 1700-1859 gaat het om ruim 1,5 miljoen gulden.

Uit deze tabel blijkt duidelijk dat de rol van de burgerij in de kredietverlening aan grote veranderingen onderhevig is geweest. In de eerste

TABEL 7.5. De herkomst van geleend geld per twintigjarige periode, 1700-1859 (in procenten)

	Totaal geleend bedrag in gld	Herkomst van het geleende geld		
		Familie	Andere boeren	Burgerij
1700-19	114.046	13	18	69
1720-39	85.516	13	11	76
1740-59	141.542	10	27	63
1760-79	195.676	25	37	38
1780-99	317.310	55	31	14
1800-19	227.302	53	37	10
1820-39	260.683	54	28	18
1840-59	204.642	64	21	15

Bronnen: Boedelinventarissen (zie bijlage G) en RAZ, Vrije van Sluis nrs. 799-819 en 841-846; RAZVL nrs. 478-480 en 2151bb-ff.

helft van de 18e eeuw was het verreweg grootste deel van de kredieten afkomstig van deze groep. Na 1760 evenwel was meer dan het helft van het geleende geld afkomstig van de boerenstand zelf en aan het eind van de 18e eeuw waren de boeren blijkbaar in staat voor het grootste deel zelf te voorzien in de kredietbehoefte. De situatie hier verschilde opvallend met die in Twente, waar in dezelfde periode vrijwel alle grondkrediet afkomstig was van de lokale burgerij.[166]

Er kan een duidelijk verband worden geconstateerd tussen de economische en demografische ontwikkeling en de mate waarin de boerenstand in staat was zelf het nodige kapitaal op te brengen. Tijdens de moeilijke jaren van de eerste helft van de 18e eeuw moest voor leningen een beroep worden gedaan op de burgerij. Vanaf het midden van de 18e eeuw waren de inkomsten van de boeren echter zo groot dat eventueel benodigd krediet steeds kon worden verkregen van een familielid of een andere boer. Aan de andere kant zal het aan het eind van de 18e eeuw door de lage rente voor de burgerij minder aantrekkelijk zijn geweest om geld te lenen aan boeren. Hiervoor konden ze 3,5 à 4% in rekening brengen, terwijl bijvoorbeeld obligaties van de Generaliteit 3% en die van het gewest Holland zelfs 4% deden.[167] Hollandse obligaties brachten weliswaar niet meer op dan leningen aan Zeeuws-Vlaamse boeren, maar ze vormden wel een heel wat veiliger investering, zo meende men omstreeks 1780. Later zou blijken dat dit niet terecht was.

Aan het eind van de 18e eeuw bestond in dit gebied een belangrijke groep boeren die niet alleen veel grond bezat, maar ook veel geld. Dit werd geïnvesteerd in obligaties maar vooral ook in kredieten aan familie en dorpsgenoten. Deze veelal oudere boeren speelden een niet te onderschatten rol in de lokale kredietverlening. Ook in andere landbouwgebieden was dat het geval.[168] Als ze kinderen hadden, leenden ze hun geld meestal aan hun kinderen, maar op de vermogens van kinderloze boeren kon een veel bredere groep een beroep doen. Zo'n kinderloze boer was de al vaker genoemde Paulus van de Plassche uit Aardenburg. Bij zijn overlijden in 1791 had deze bijna 50.000 gulden aan vorderingen uitstaan.[169] Een deel daarvan was uitgeleend aan neefjes en nichtjes, maar ook boeren die niet aan hem verwant waren hadden geld van hem geleend. Onder zijn schuldenaren waren ook arbeiders en middenstanders, zoals twee molenaars en een voerman. In de boedelinventaris van de Groedenaar Jannis Erasmus uit 1833 werden 59 schuldbekentenissen aangetroffen tot een totaalbedrag van ruim 45.000 gulden.[170] Ook hier waren onder de schuldenaren familieleden, niet-verwante landbouwers en niet-agrariërs. Het krediet dat in de 19e eeuw werd verstrekt door burgers, was niet meer uitsluitend afkomstig van de plaatselijke burgerij. Ook rijke Bruggelingen en Gentenaren behoorden in deze periode tot de schuldeisers van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren. Leningen van Vlaamse burgers aan Zeeuws-Vlaamse boeren kwamen waarschijnlijk vaak tot stand na bemiddeling door plaatselijke notarissen. Dezen traden soms op als zaak-

waarnemer voor Belgische landeigenaren en verkeerden dus in een ideale positie om bij dergelijke transacties te bemiddelen. Nog afgezien daarvan waren notarissen belangrijke tussenpersonen bij kredietovereenkomsten door hun contacten met alle enigszins bemiddelde groepen binnen hun werkgebied.[171] De familiebanden tussen de boerenstand en een belangrijk deel van de notarissen kwamen in de 19e eeuw dus goed van pas.

Het lenen van Vlaamse kapitalisten was voor de Zeeuws-Vlaamse boeren trouwens niet zonder risico. Voor de rijke Gentenaren en Bruggelingen was dit vaak een eerste stap om boerderijen in handen te krijgen. De Bruggeling Jacobus du Jardin bijvoorbeeld, die zoals we in de vorige paragraaf zagen in 1823 de boerderij van de familie Van de Plassche kocht, was niet toevallig ook de belangrijkste schuldeiser van de Van de Plassche's.

De vraag kan worden gesteld of het feit dat boeren in de loop van de 18e eeuw steeds meer geld gingen lenen van verwanten, niet een van de oorzaken is van de eerder geconstateerde daling van de rente gedurende die eeuw. Wanneer geld van naaste verwanten werd geleend, moest daarover soms minder interest worden betaald. Het blijkt echter dat aan familieleden gemiddeld slechts 0,3% minder rente moest worden betaald dan aan niet-verwanten. De rentedaling van 1,2% tussen 1700 en 1780 kan dus niet uitsluitend een gevolg zijn van feit dat voor familieleden een lagere rente werd gerekend.

Tot slot wil ik hier nog wijzen op het verband tussen de mogelijkheden om grondkrediet te verkrijgen en de in paragraaf 4.3 geconstateerde achteruitgang van het boerengrondbezit vanaf ca. 1820. Als boeren grond wilden kopen moesten ze dat óf financieren uit de winsten van hun eigen bedrijf óf het geld lenen van familieleden danwel van andere boeren. Bij Vlaamse geldschieters hoefden ze hiervoor niet aan te kloppen omdat die zélf grond wilden kopen.

De bedragen die landbouwers omstreeks 1820 bijeen konden brengen, zullen niet zo heel groot zijn geweest. Hun eigen bedrijven brachten in deze tijd weinig op en van verwanten en andere boeren konden ze geen echt grote bedragen lenen. Dit soort kredietverstrekkers leende zelden meer dan een paar duizend gulden aan een en dezelfde schuldenaar. Dit betekent dat boeren zeker bij de aankoop van grotere boerderijcomplexen geen partij waren voor de vaak puissant rijke kooplui en industriëlen uit Gent en Brugge. Door gebrek aan eigen vermogen en kredietmogelijkheden moesten ze machteloos toezien hoe een belangrijk deel van hun in de 18e eeuw verworven bezit verloren ging.

7.7. BESLUIT

In dit hoofdstuk zijn de lotgevallen beschreven van twintig eigenerfde boerenfamilies van de late 17e tot het midden van de 19e eeuw. Het doel

hiervan was te achterhalen hoe zij hun grondbezit hebben opgebouwd en of, en zo ja hoe, zij dat bezit vervolgens in stand hebben kunnen houden. De geselecteerde families behoorden tot de hoogst aangeslagenen uit de kohieren voor de personele oorlogslasten van 1750 en de leden ervan bezaten op dat ogenblik elk minstens 20 ha land.

Een eerste blik op de achtergronden van deze families leerde dat het hier ging om een gezelschap dat grotendeels bestond uit 'nieuwe rijken'. Slechts enkele families werden al in de kohieren van de kapitale schatting van 1665 vermeld en als dat al zo was, dan werd hun vermogen laag getaxeerd. Een belangrijk deel van de hoogst aangeslagenen uit 1750 was afkomstig uit Noord-Frankrijk en een ander deel stamde af van lieden die een eeuw tevoren nog een vrij lage maatschappelijke status hadden.

De meerderheid van de onderzochte families blijkt haar grondbezit in West-Zeeuws-Vlaanderen te hebben opgebouwd in een periode die begon in het laatste decennium van de 17e eeuw. De uit Noord-Frankrijk afkomstige families konden dat doen door hun bezit in hun geboortestreek te verkopen. In deze gevallen hebben we dus niet te maken met werkelijk 'nieuwe' rijken. Door hun bezit in Frankrijk af te stoten en de opbrengst in West-Zeeuws-Vlaanderen te investeren, hebben deze boeren de landbouwsector in de gebied een kapitaalinjectie gegeven, die juist tijdens de eerste helft van de 18e eeuw bijzonder welkom was. Ook inheemse families konden profiteren van het Franse kapitaal doordat er al snel huwelijksbanden met de Noord-Franse families werden aangeknoopt.

De overige onderzochte families stamden af van lieden die vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw waren opgeklommen van een vrij lage positie naar de top van de boerenstand. Vrijwel steeds bleek daarbij een huwelijk met een erfdochter of een weduwe van een gegoede boer een sleutelrol te hebben gespeeld. Door zo'n huwelijk kon men boer worden (meestal op een pachtbedrijf) en werd een goede uitgangspositie verkregen voor verdere opgang. Dat laatste was ook mogelijk omdat alle betrokkenen boerden op grote bedrijven en daardoor konden profiteren van de hoge prijzen in jaren van schaarste. Heel duidelijk bleek dat in de jaren negentig van de 17e eeuw, toen de onderzochte boeren na enkele jaren met slechte oogsten veel grond kochten.

De boeren die tijdens de depressie in de eerste helft van de 18e eeuw hun grondbezit uitbreidden, beschikten dus over twee opvallende kenmerken. Ten eerste hadden ze grote bedrijven. In hoofdstuk 5 bleek dat dergelijke bedrijven schaalvoordelen hadden en in hoofdstuk 6 zagen we dat ze in jaren van schaarste en hoge graanprijzen relatief veel graan te verkopen hadden. Ten tweede beschikten ze over financiële reserves, waardoor ze tegenslagen te boven konden komen en het zich konden veroorloven graan te verkopen op een voor hen gunstig tijdstip.

Vervolgens werd in dit hoofdstuk de vraag beantwoord hoe het opgebouwde grondbezit in stand werd gehouden. Eerst werd bekeken of de

onderzochte families door uitstel of afstel van het huwelijk het kindertal laag hielden om zo versplintering bij de verdeling van de erfenis te voorkomen. Dit bleek niet het geval te zijn. Het celibaat kwam vrijwel niet voor en de huwelijksleeftijd was tot in de 19e eeuw laag. Duidelijke bewijzen voor de toepassing van contraceptie werden niet aangetroffen. Bijgevolg waren de boerengezinnen in het algemeen zeer kinderrijk.

De beroepskeuze speelde wel een rol bij het bijeenhouden van het grondbezit. Een deel van de zonen koos voor een niet-agrarisch beroep, terwijl een aantal dochters trouwde met een niet-landbouwer. Deze kinderen verkochten of verpachtten de geërfde grond aan de broer of zuster die het ouderlijk bedrijf overnam, zodat hierdoor afkalving van het grondbezit werd voorkomen.

Belangrijker nog dan de beroepskeuze was de partnerkeuze als middel om het vermogen in stand te houden. De overgrote meerderheid van de kinderen uit deze boerenfamilies trouwde met kinderen van andere gegoede boeren of van welgestelde middenstanders. Hun partners konden dus door hun inbreng bij het huwelijk een deel van de vermindering van het familievermogen door vererving compenseren. Doordat kinderen uit deze gegoede boerenfamilies vrijwel altijd trouwden met personen uit een vrij kleine groep van sociaal gelijken uit geheel West-Zeeuws-Vlaanderen, ontstonden zeer uitgebreide en gecompliceerde verwantschapsnetwerken. Het bestaan van zulke netwerken is kenmerkend voor gebieden met deelbare vererving, waar men door middel van huwelijkspolitiek erosie van het bezit tracht tegen te gaan.[172]

Het systeem van deelbare vererving, waarbij alle kinderen recht hebben op een gelijk aandeel in de nalatenschap, bleek in West-Zeeuws-Vlaanderen niet alleen een juridische norm, maar werd ook in de praktijk door de boerenbevolking gezien als de juiste wijze van overdracht van bezittingen op de volgende generatie. Als ouders bij testament regelingen troffen voor de verdeling van hun erfenis, dan respecteerden ze steeds het principe van deelbaarheid. Hadden de ouders geen regeling getroffen, dan verdeelden de kinderen het ouderlijk bezit in gelijke parten.

Het is echter wel van belang hierbij op te merken, dat de West-Zeeuws-Vlaamse boeren onderscheid maakten tussen grondbezit en boerenbedrijf. Het grondbezit kon worden verdeeld, maar het boerenbedrijf trachtte men intact te houden, zodat de opvolger een levensvatbaar bedrijf kon overnemen. Men kende hier een systeem dat door Augustins kernachtig is omschreven als *'succession unique, héritage égalitaire'*.[173] Hierbij maakte men verschil tussen toegang tot de grond en eigendom van de grond. De bedrijfsopvolger kreeg toegang tot alle grond die ook zijn ouders hadden gebruikt, maar werd daar slechts eigenaar van voor zover hij gerechtigd was in de nalatenschap van zijn ouders. De overige grond kon hij pachten van zijn broers of zusters die elders een bestaan hadden opgebouwd. Koos hij ervoor deze laatsten uit te kopen, dan moest hij de geldende marktprijs betalen.

Volgens de Franse historicus Derouet zou het stelsel waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen bedrijf en grondeigendom vooral voorkomen in gebieden met middelgrote bedrijven die grotendeels worden geëxploiteerd met behulp van gezinsarbeid.[174] Door het bijpachten van land of het verpachten van eigen grond kon de bedrijfsgrootte aangepast worden aan de hoeveelheid arbeid die op een bepaald ogenblik in het gezin aanwezig was. De omvang van het bedrijf varieerde dus met de gezinscyclus. Wanneer er veel oudere kinderen waren, werd het bedrijf vergroot. Als deze kinderen het huis uitgingen, kromp het bedrijf weer in.

Derouet's these mag opgaan voor de gebieden in West-Frankrijk die hij heeft bestudeerd, het zal duidelijk zijn dat zij niet kan dienen als verklaring voor het gedrag van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren. Dezen hadden immers grote bedrijven waar het grootste deel van het werk werd verricht door loonarbeiders. Van aanpassing van de bedrijfsgrootte aan de gezinscyclus was hier dan ook geen sprake. Dit bezwaar geldt trouwens ook voor de aangrenzende polderstreek van West-Vlaanderen, waar eveneens het systeem van *'succession unique, héritage égalitaire'* werd gehanteerd door boeren met uitgesproken grote bedrijven.[175]

Een betere verklaring voor de normen van de Cadzandse landbouwers met betrekking tot de verdeling van de erfenis kan worden ontleend aan het werk van onderzoekers als Bouchard en Dessureault over plattelandsgebieden in Québec. Ook daar kende men deelbare vererving en volgde de bedrijfsgrootte de gezinscyclus.[176] Maar er speelde daar ook nog iets anders. Deze gebieden in Québec waren *frontier* regio's, waar het landbouwareaal voortdurend werd uitgebreid. De beschikbare hoeveelheid grond lag hier dus niet vast, zoals in veel plattelandssamenlevingen in Europa.[177] Het grondbezit kon worden vergroot door ontginning en dus was het niet noodzakelijk het grondbezit van een familie steeds in zijn geheel aan één lid van de volgende generatie over te dragen.

Hoewel er natuurlijk grote verschillen zijn tussen Canada en Zeeuws-Vlaanderen, moet toch worden bedacht dat ook Zeeuws-Vlaanderen gelegen was aan zo'n *frontier* tussen cultuurland en wildernis. Ook hier werd tot in de 19e eeuw de oppervlakte landbouwgrond steeds vergroot. De West-Zeeuws-Vlaamse samenleving is in de 17e eeuw gegrondvest door een groep pioniers die afkomstig was uit alle windstreken en dus geen binding had met de grond of een bepaalde boerderij. Zo'n binding ontstond ook later niet, en wel om twee redenen. De eerste reden is dat tot in de 18e eeuw de grote meerderheid van de boeren pachter bleef. De tweede reden is dat zonen en dochters na hun huwelijk vaak het ouderlijk bedrijf verlieten om een bestaan op te bouwen in nieuw bedijkte polders.

De aldus ontstane pioniersmentaliteit, gekenmerkt door een zwakke binding met de grond, zal niet meteen zijn verdwenen toen in de 18e eeuw het tempo van de bedijkingen sterk terugliep. Bovendien konden de meest welgestelde boerenfamilies dit gedragspatroon tot ver in de 18e

eeuw zonder problemen voortzetten omdat zij over de middelen beschikten om overal in de regio boerderijen te kopen of te pachten. Het totale cultuurareaal nam toen weliswaar niet veel meer toe, maar het aandeel daarin van de meest welvarende boeren groeide nog steeds.

De sterke stijging van de huwelijksleeftijd aan het begin van de 19e eeuw kan worden verklaard uit het feit dat West-Zeeuws-Vlaanderen toen definitief *frontier* gebied af was. Ook in Noord-Amerika moesten boeren hun gedrag aanpassen als een gekoloniseerd gebied eenmaal 'vol' was. De grondprijzen stegen dan en de boeren konden daar dan op reageren door óf de huwelijksvruchtbaarheid te verlagen óf naar nieuwe gebieden te vertrekken waar de grond goedkoper was.[178] Dat laatste alternatief hadden de West-Zeeuws-Vlamingen echter niet en dus bleef de alleen de aanpassing van het demografisch gedrag over.

In de nieuw bedijkte polders van West-Zeeuws-Vlaanderen ontstond een samenleving die gekenmerkt werd door sociale dynamiek en mobiliteit. Hiermee stond dit gebied in scherpe tegenstelling tot de zandgebieden van Oost-Nederland, waar boeren hun grondbezit steeds ongedeeld overdroegen aan één van hun kinderen zonder de overige kinderen daarvoor volledig te compenseren. Hierdoor bleven boerderijen generaties lang in dezelfde families en was de sociale mobiliteit gering. Het verschil tussen beide typen samenlevingen kan worden verklaard uit de beschikbaarheid van landbouwgrond. In West-Zeeuws-Vlaanderen nam het areaal gedurende lange tijd toe door bedijkingen en bovendien kon vrij gemakkelijk grond worden bijgekocht of -gepacht. In Oost-Nederland daarentegen was tot in de 19e eeuw de beschikbare oppervlakte cultuurgrond gebonden aan een maximum vanwege het systeem van plaggenbemesting waarvoor een uitgebreid areaal woeste grond benodigd was. Het spel van kopen en verkopen, pachten en verpachten dat de West-Zeeuws-Vlamingen speelden, zou in het Oosten waarschijnlijk hebben geleid tot een fatale ondermijning van de levensvatbaarheid van de bedrijven.

In dit verband is het interessant om te wijzen op een verschil in de verhouding tot de grond dat De Haan heeft geconstateerd tussen enerzijds de bezitters van oude erven en anderzijds de ontginners van woeste grond in het Twentse Geesteren.[179] De boeren van de reeds lang bestaande erven identificeerden zich met hun 'huis' en droegen dit van generatie op generatie onverdeeld over. De boeren op de jongere ontginningsbedrijven daarentegen, evenals de West-Zeeuws-Vlaamse boeren pioniers, kochten en verkochten voortdurend grond en hadden er ook geen problemen mee om hun grondbezit bij vererving te verdelen. De grond had voor deze tweede groep geen symbolische betekenis, maar werd gezien als een productiemiddel dat al naar gelang de behoefte op een bepaald ogenblik kon worden aangekocht of afgestoten.

Met deze laatste opmerking komen we bij een tweede reden voor de houding van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren tegenover hun grondbezit. Het zal na lezing van de voorgaande hoofdstukken duidelijk zijn gewor-

den dat er in dit gebied al sinds de 17e eeuw een moderne, sterk op productie voor de markt georiënteerde landbouw bestond. In de literatuur is er op gewezen dat de opkomst van een dergelijke commerciële landbouw ook gepaard ging met een andere houding ten opzichte van de grond. Het land verloor symbolische betekenissen die het had bezeten en werd steeds meer gezien als een productiemiddel dat door het individu in een vrije markteconomie werd geëxploiteerd om er een zo hoog mogelijk inkomen mee te verwerven.[180] Gezien de aard van het West-Zeeuws-Vlaamse landbouwbedrijf lijkt het waarschijnlijk dat de grond hier vanaf de 17e eeuw altijd is beschouwd als een waardevol productiemiddel, waaraan de eigenaar wel een zekere status kon ontlenen, maar dat er geen diepere symbolische betekenis aan werd toegekend.

Als we de resultaten van de strategieën van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren met betrekking tot de overdracht van grond en bedrijf overzien, dan kunnen we constateren, dat ze gedeeltelijk succesvol waren. De gelijke verdeling van nalatenschappen leidde op termijn tot erosie van het vermogen en verarming van een deel van de eigenerfde boerenklasse.[181] Problemen onstonden vooral toen de graanprijzen vanaf 1818 daalden en bedrijfsopvolgers het daardoor moeilijker kregen met de uitkoop van hun broers en zusters. Vanaf de jaren veertig verbeterde de situatie, maar tijdens de depressie van 1878-95 waren het weer de uitkoopsommen voor familieleden die de boerenbedrijven zwaar belastten.[182] Hier was dus, zoals Béaur al heeft geconstateerd, het verband tussen gezinscyclus en economische golfbeweging van groot belang.[183] Nam een jonge boer het ouderlijk bedrijf over tijdens een periode van contractie, dan had hij een grote kans om in financiële problemen te geraken. Als hij het bedrijf overnam in economisch gunstige jaren, dan kon hij zijn schulden afbetalen, kapitaal accumuleren en goed voorzien in de toekomst van zijn kinderen.

Eigenerfde boerenfamilies slaagden er dus niet altijd in hun grondbezit op langere termijn in stand te houden. Waar ze echter wel volkomen in slagen, was het instandhouden van levensvatbare boerenbedrijven. Eerder bleek al dat het aantal boerenbedrijven tussen 1750 en 1850 nauwelijks toenam. Dit was ongetwijfeld mede het gevolg van de gewoonte om het *gebruiks*recht op de grond steeds in zijn geheel over te dragen op de volgende generatie. In individuele gevallen kunnen de gevolgde strategieën dus negatieve consequenties hebben gehad, voor de agrarische sector als geheel hadden ze een gunstig effect.

8. DE BEDRIJFSGEBOUWEN

Bij de bespreking van de kapitaalgoederen van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf heb ik de bedrijfsgebouwen buiten beschouwing gelaten. Dit is deels gebeurd om praktische redenen: over de gebouwen valt zo veel te zeggen dat het verstandig is er een afzonderlijk hoofdstuk aan te wijden. Er zijn echter ook meer inhoudelijke gronden om de gebouwen in een apart hoofdstuk onder te brengen. De ontwikkeling van de bedrijfsgebouwen kan namelijk niet uitsluitend worden beschouwd als het resultaat van de evolutie van de bedrijfsvorm. De gebouwen van een boerderij zijn geen vormen van utiliteitsbouw zonder meer. Ze hebben voor hun bewoners en bezitters ook een culturele betekenis en geven uitdrukking aan de positie die die bewoners naar hun eigen mening innemen in de samenleving.[1] Dit geldt natuurlijk vooral voor het woonhuis, maar ook de schuur was voor boeren een middel om hun maatschappelijk positie mee te benadrukken.[2]

Willen we dus de ontwikkeling van de boerderijvorm in een bepaald gebied bestuderen, dan moeten we daarbij niet alleen rekening houden met landbouwkundige en economische, maar ook met sociale en culturele factoren. Het is daarom dat de bedrijfsgebouwen helemaal aan het eind van dit boek worden besproken. Alle factoren die van invloed kunnen zijn, zijn in meerdere of mindere mate al in de vorige hoofdstukken aan de orde gekomen en gewapend met deze kennis zal het gemakkelijker zijn om de ontwikkeling van de gebouwen te doorgronden.

De bronnen die voor dit hoofdstuk zijn gebruikt, zijn voor een deel van geheel andere aard dan die welke voor de rest van deze studie zijn geraadpleegd. Documentaire bronnen, zoals rekeningen, bestekken, kaarten en de in dit boek onvermijdelijke boedelinventarissen zijn ook voor dit hoofdstuk geraadpleegd. Daarnaast echter is gebruik gemaakt van de informatie die de nog bestaande gebouwen zelf verschaffen over hun ontstaan en de veranderingen die ze in de loop der tijd hebben ondergaan. Ook over een aantal inmiddels afgebroken boerenhuizen is nog dergelijke informatie aanwezig omdat ze in de jaren dertig zijn onderzocht door De Hullu, die zijn bevindingen schriftelijk heeft vastgelegd en deels ook gepubliceerd.[3] Tenslotte zijn er nog de foto's en tekeningen van boerderijen die tijdens het interbellum zijn gemaakt door de boerderij-onderzoekers K. Uilkema en H.J. van Houten.[4]

De boerderij-onderzoekers Uilkema en Hekker hebben zich in het kader van hun landelijke onderzoeken ook met Zeeuws-Vlaanderen bezig gehouden. Voor het hier onderzochte gebied en de hier onderzochte periode (1650-1850) heeft dat niet veel relevante conclusies opgeleverd. Beiden concentreerden zich vooral op de scheiding tussen woning en bedrijfsgedeelte en op de verbreding van het in hun ogen oorspronkelijk eenbeukige gebouw naar een driebeukige constructie.[5] De scheiding tus-

sen woonhuis en schuur heeft in Zeeuws-Vlaanderen, in tegenstelling tot andere delen van Zeeland, echter niet plaatsgevonden omdat deze hier zeker sinds de late Middeleeuwen nooit één gebouw hebben gevormd.[6] Als de driebeukige schuur zich al heeft ontwikkeld uit een eenbeukig gebouw, dan moet die ontwikkeling zich hier vóór de 17e eeuw hebben voorgedaan.[7] Relevanter is hun onderzoek naar de woonhuisontwikkeling. Uilkema kwam tot de conclusie dat de oudste huizen geen centrale gang hadden.[8] Hekker meende dat de Zeeuwse boerenhuizen in de 17e en 18e eeuw zijn vergroot door toevoeging van vertrekken aan de achterzijde.[9]

De ongeveer 350 boerderijen die West-Zeeuws-Vlaanderen in de 18e eeuw telde, bestonden vrijwel altijd uit veel 'timmerage en coterage'. Om enigszins wegwijs te raken in al die gebouwen en gebouwtjes waarin werd gewoond en gewerkt, zullen we eerst het erf bekijken waarop al deze bouwsels zich bevonden. Vervolgens zullen het woonhuis – alsmede het interieur daarvan – en het bijbehorende bakhuis aan de orde komen. Tenslotte worden de schuur, het wagenhuis en andere bijgebouwen behandeld.

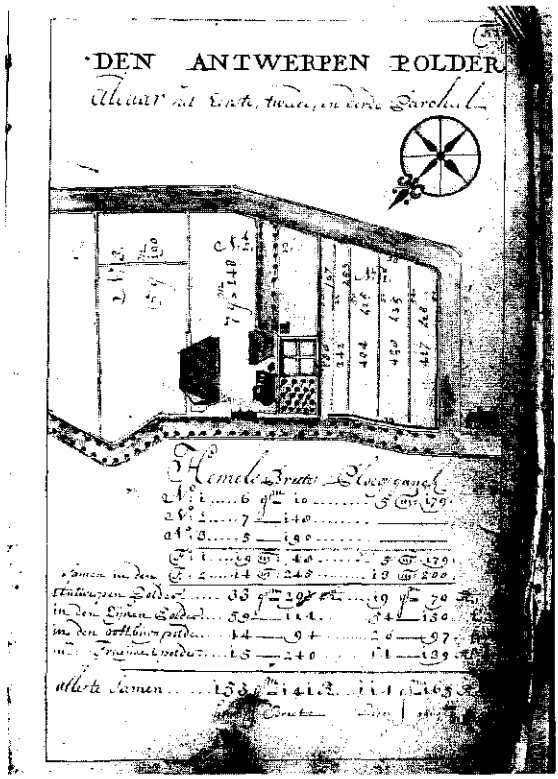
8.1. De erfindeling

Hoe 18e-eeuwse West-Zeeuws-Vlaamse boerenerven waren ingedeeld, kan worden nagegaan met behulp van de kaarten die boeren destijds van hun bedrijf lieten maken. Deze kaarten gebruikten ze als geheugensteun bij het opstellen van het bouwplan en bij de berekening van lonen die betaald werden per oppervlakteëenheid. De meeste van deze kaarten zijn verloren gegaan, maar de enkele bewaarde exemplaren geven een gedetailleerd beeld van de erfindeling. De afbeeldingen 8.1 en 8.2 tonen details van kaarten van twee boerderijen bij Zuidzande, respectievelijk daterend uit 1771 en 1797.

Op de kaart van de boerderij in de Antwerpenpolder uit 1771 (afb. 8.1) zijn de bedrijfsgebouwen weergegeven temidden van een ongeveer 6 ha groot perceel. Dat perceel bestond voor het grootste deel uit weiland, waar de paarden en het jongvee konden grazen. Verder lagen achter het woonhuis een tuin en een kleine boomgaard. Het weiland, de tuin en de boomgaard vinden we ook weer terug op de kaart van de boerderij in de Grote Bladelijnspolder uit 1797 (afb. 8.2). De tuin is op deze kaart wat minder duidelijk aangegeven, maar ook hier bevond hij zich achter het woonhuis (waar op de kaart het getal 68 staat). Opvallend is nog dat op deze boerderij de boomgaard omgracht was.

De tuinen op de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven waren vrijwel altijd moestuinen. Siertuinen kwamen hier slechts sporadisch voor.[10] Ondanks het functionele karakter van deze tuinen, werd niettemin aandacht besteed aan de verfraaiing ervan. Een indruk van zo'n tuin wordt gegeven door een knipprent van Jan de Prentenknipper uit 1843 van een boerderij

AFBEELDING 8.1. Detail van een kaart van de boerderij Molenweg 9 bij Zuidzande, getekend door de landmeter Adriaan Blaukamer in 1771. De boerderij bestond uit een grote schuur met drie dwarsdelen, een kleine schuur en een woonhuis. Achter het woonhuis bevonden zich de boomgaard en de tuin. Op de schuur na zijn alle gebouwen afgebroken. De schuur is omstreeks 1857 ingekort en heeft nu nog maar twee dwarsdelen. Foto: SHBO, 1961.

bij Cadzand, die is afgebeeld bij hoofdstuk 5 (afb. 5.2). De tuin is op deze prent te zien aan de voorzijde van het woonhuis. Zoals gebruikelijk is hij door paden ingedeeld in kleine bedden. Behalve groenten werden er ook bloemen in gezaaid.[11] Volgens De Hullu werden de perken in de tuin omzoomd door randen van heesters en Engels gras.[12]

Tuin, boomgaard en een flink perceel weiland maakten steeds deel uit van het boerenerf in het Land van Cadzand. Het is hier nog van belang erop te wijzen dat het weiland op afbeelding 8.2 geheel beplant is met bomen. Zoals al aangeduid in paragraaf 5.1.3 maakte de houtteelt een bescheiden, maar toch niet onbelangrijk deel uit van de boerenbedrijvigheid in dit gebied. De bewoner van de boerderij in de Grote Bladelijnspolder bezat een groot aantal bomen, die in zijn weiland waren geplant. Waarschijnlijk ging het om wilgen (voor brandhout), iepen en essen

AFBEELDING 8.2. Detail van een kaart van de boerderij 'Slikkenburg' bij Zuidzande uit 1797. Het complex bestond uit een woonhuis, twee schuren met dwarsdelen, een varkenshok (tussen de schuren) en een karnhuis (het kleine gebouwtje voor het woonhuis). Er was een omgrachte boomgaard. De tuin lag tussen het huis en de boomgaard. Een groot deel van het weiland was beplant met bomen. Alle afgebeelde gebouwen zijn inmiddels verdwenen. Foto: J.A. van Beelen, 1954. Collectie SHBO, Arnhem.

(voor geriefhout). Op afbeelding 8.1 zijn geen bomen ingetekend op het weiland (wat echter nog niet wil zeggen dat ze er ook niet waren), maar de bewoner van deze boerderij kon wel beschikken over de bomen aan de weg die voor zijn boerderij langs liep.

Het blijkt dus dat het erf voorzag in een belangrijk deel van de behoeften van het boerenhuishouden: groente uit de tuin, fruit uit de boomgaard, brandstof en geriefhout van de bomen. Niettegenstaande de sterke oriëntatie op de markt speelde zelfvoorziening dus toch nog een rol in het 18e-eeuwse landbouwbedrijf in dit gebied. Gezien vanuit het streven van de boeren naar continuïteit van hun bedrijf is dat ook heel begrijpelijk. Deze zelfvoorziening bood een stukje bescherming tegen de wisselvalligheden van de markt – die zoals in het voorgaande hoofdstukken bleek niet moeten worden onderschat – en dat tegen minimale kosten. Je ploeg-

de nu eenmaal niet tot aan de voordeur, dus kon bij het huis goed een lapje grond worden gereserveerd voor tuin en boomgaard. De bomen werden geplant op grond die toch niet voor de akkerbouw kon worden gebruikt en namen dus geen oppervlakte in die productiever had kunnen worden benut. Een aangename bijkomstigheid was bovendien nog dat de bomen in de weiden 's zomers nog wat koelte konden verschaffen aan het vee.

Op deze twee kaarten zijn niet de drinkputten voor het vee afgebeeld. Deze waren echter wel op elke boerderij aanwezig. Soms lagen ze op enige afstand van de gebouwen omdat het in dit gebied niet altijd even eenvoudig was om een plek te vinden waar het water niet verzilt was. Zo is van een boerderij bij Cadzand bekend dat de drinkput daar op ongeveer honderd meter afstand van het erf lag, net in een andere polder waar de kwaliteit van het grondwater beter was.[13]

Centraal op het erf stonden de bedrijfsgebouwen. Op beide afbeeldingen is te zien dat deze gegroepeerd lagen rond een ruim plein, dat in boedelinventarissen werd aangeduid als het 'hofplein'. Een deel daarvan diende als 'hoophof', op de Zeeuwse eilanden 'staepelof' genoemd[14], waar in jaren met goede oogsten het graan waarvoor niet genoeg ruimte was in de schuur in mijten (hopen) werd opgetast. Vanaf de weg was het hofplein bereikbaar via een dreef ('menne') aan het begin waarvan vaak statige en fraai versierde hekken stonden. Deze hekken waren duidelijk bedoeld om indruk te maken op voorbijgangers en bezoekers. Het boerderijcomplex in West-Zeeuws-Vlaanderen werd gedomineerd door de grote schuur, waarin het graan werd opgetast en de paarden en koeien gestald. Achter die schuur lag de mestvaalt, die door de schuur aan het zicht werd onttrokken. De varkens werden niet in de schuur ondergebracht, maar huisden in een apart varkenshok dat bij de mestvaalt stond (zie afb. 8.2). Ook de wagenberging bevond zich vaak niet in de schuur maar in een afzonderlijk gebouw. Op de kaart van afbeelding 8.1 staat dit tegenover de schuur. Verder hadden de meeste boerderijen een vrijstaand bakhuis dat nabij de woning stond. Op veel boerderijen was er ook een vrijstaand karnhuis (het kleine gebouwtje voor het woonhuis op afbeelding 8.2) en vaak was er ook een 'Vlaamse' of 'vreemdelingskeet', waarin de seizoenarbeiders werden gehuisvest.

In tegenstelling tot wat elders in Nederland gebruikelijk was, bevonden stallen, tasruimte en woning zich in het zuidwestelijk kustgebied vrijwel nooit onder één dak. Vaak stond de woning geheel los van de schuur, maar ook waar huis en schuur aaneen gebouwd waren, vormden ze toch twee afzonderlijke gebouwen. In West-Zeeuws-Vlaanderen stond het woonhuis op de grotere bedrijven vrijwel altijd vrij van de schuur, zoals ook op de afbeeldingen 8.1 en 8.2 te zien is. Dat het hier om een oude bouwtraditie gaat, blijkt uit 16e-eeuwse kaarten, waarop boerenhuizen in dit gebied al als vrijstaande gebouwen worden afgebeeld.[15] De Franse geograaf Raoul Blanchard merkte aan het begin van de 20ste eeuw op dat de

woonhuizen meestal met de voorzijde naar de tuin of de boomgaard gekeerd waren en dus als het ware met de rug naar het bedrijf toe stonden.[16] Ook op de hier besproken afbeeldingen is dit te zien. Kennelijk werd er dus al in de 18e eeuw een onderscheid gemaakt tussen de ruimte waar werd gewerkt en die waar men woonde. Ook het feit dat de mestvaalt hier vrijwel altijd zoveel mogelijk buiten het zicht werd geplaatst, duidt daar op. Toch was het zeker niet zo dat het boerenhuis uitsluitend diende om in te wonen. De woning was voor een belangrijk deel ook bedrijfsgebouw.

8.2. HET WOONHUIS

'Der landlieden woningen zijn hier niet spatieus maar klein en gering' merkte het College 's lands van den Vrijen in 1733 op.[17] Op het moment waarop dit College deze uitspraak deed, verkeerde de bouw van boerenwoningen in West-Zeeuws-Vlaanderen echter in een proces dat leidde tot vergroting en verfraaiing van de aanvankelijk inderdaad tamelijk kleine woonhuizen. In deze paragraaf zal ik dit ontwikkelingsproces reconstrueren vanaf de bedijkingen van de 17e eeuw tot het midden van de 19e eeuw. Daarbij wordt aandacht besteed aan de gebruikte bouwmaterialen, aan de grootte en indeling van de woning en aan de functie en inrichting van de vertrekken.

8.2.1. *Bouwmaterialen*

De bescheiden grootte van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen kwam volgens het schepencollege van het Vrije voort uit de hoge bouwkosten. Deze waren naar hun zeggen vooral het gevolg van de hoge prijzen van de materialen: baksteen en kalk voor de muren, pannen voor het dak, hout voor de kapconstructie, zolders, enz.[18] Hoewel misschien niet al te groot, komt het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis in de eerste helft van de 18e eeuw uit deze opsomming niettemin tevoorschijn als een tamelijk moderne woning met bakstenen muren en een pannendak. Maar gold dit ook voor vroegere tijden?

Volgens Voskuil waren de wanden van de boerenhuizen in Zeeland omstreeks 1600 al 'versteend'.[19] Uit het ons beschikbare bewijsmateriaal kan worden afgeleid dat dit ook in West-Zeeuws-Vlaanderen het geval was. Nog bestaande 17e-eeuwse boerenhuizen hebben stenen muren en er zijn geen bouwsporen aangetroffen die erop duiden dat deze huizen ooit wanden van hout of beleemd vlechtwerk hebben gehad. Er zullen hier ongetwijfeld ooit huizen met wanden van vlechtwerk zijn geweest, maar deze zijn al voor de 17e eeuw verdwenen. Het in 1614 opgetrokken woonhuis van de 'Catshoeve' bij Groede bijvoorbeeld, één van de oudste boerenhuizen in dit gebied, had bakstenen wanden (afb. 8.3). De door De Hullu gepubliceerde bestekken voor boerenwoningen uit 1663, 1671 en 1680

AFBEELDING 8.3. Het woonhuis van de 'Catshoeve' bij Groede, gebouwd in 1614 in opdracht van de gebroeders Jacob en Cornelis Cats, die hier een 'herenkamer' hadden, waarin ze soms verbleven. Dit huis was veel groter dan de gewone boerenhuizen die in de 17e eeuw werden gebouwd. Foto: H.J. van Houten, 1936. Collectie SHBO, Arnhem.

schreven voor de wanden steeds het gebruik van baksteen voor.[20] Op landmeterskaarten uit de 17e eeuw zijn de muren van de huizen steeds rood gekleurd, wat duidt op gebruik van baksteen. We kunnen er dus gerust van uitgaan dat het boerenhuis in West-Zeeuws-Vlaanderen in de 17e eeuw steeds stenen muren had.

Aanvankelijk heeft men – althans een deel van – de stenen uit het gebied zelf gehaald. In de eerste plaats konden daartoe de puinhopen worden gebruikt die in de herdijkte landen aanwezig waren.[21] Soms ging men ook wat verderop materiaal halen, zoals in de verwoeste dorpen van het eiland Cadzand. In 1606 werd het halen van stenen, zink en ander bouwmateriaal van de ruïnes op dit eiland echter door het schepencollege van het Vrije verboden.[22] Daarnaast werden er ook nieuwe stenen gemaakt. Daarvoor werd gebruik gemaakt van veldovens, waarin ter plaatse stenen werden gebakken.[23]

Het merendeel van de gebruikte baksteen moest echter worden ingevoerd. De bestekken die De Hullu publiceerde, schrijven steeds het gebruik voor van IJsselsteen en van Dordtse kalk als metselspecie.[24] Kennelijk werd dus vooral baksteen uit het productiegebied langs de Hollandse IJssel ingevoerd.[25] Uit de rekeningen van het kantoor Sluis van de Zeeuw-

se tol blijkt dat dit rond het midden van de 18e eeuw nog steeds het geval was. De kalk voor de metselspecie werd toen echter uit het Oost-Vlaamse Eeklo gehaald.[26]

Wat zeker ook moest worden ingevoerd, was het vele hout dat benodigd was voor de kapspanten, vloerbalken, zolders en andere houten onderdelen van het huis. Het bosarme Zeeland kon zelf niet de benodigde hoeveelheden hout leveren. Bij de bespreking van de schuur zal nader op de houtinvoer worden ingegaan.

Wat de bedekking van het dak betrof, gingen de schepenen van het Vrije van Sluis er in 1733 vanuit dat de daken van de boerenhuizen met pannen werden gedekt. In de 17e eeuw was het gebruik van pannen als dakbedekking echter nog niet zo vanzelfsprekend als het bouwen van stenen muren. De gebroeders Cats wilden het woonhuis op hun boerderij bij Groede eigenlijk laten dekken met riet. Uiteindelijk lieten ze het toch met pannen dekken, omdat het riet wegens de slechte toestand van de wegen niet kon worden aangevoerd.[27]

Dat voor het dekken van de daken van boerenhuizen in de 17e eeuw nog lang niet altijd pannen werden gebruikt, blijkt uit kaarten, waarop de daken van de huizen bruin zijn gekleurd.[28] Die kleur duidt erop dat de dakbedekking bestond uit riet of uit stro. Gezien het feit dat deze streek niet rijk was aan riet en aanvoer van dit materiaal duur was, lijkt het waarschijnlijk dat de boerenwoningen strodaken hadden. Dit wordt bevestigd door een boedelinventaris van 1657 uit Breskens, waaruit blijkt dat de gebouwen van een boerderij waren gedekt met een 'geleuijstroodeck'.[29] Ook van een boerderij bij Zuidzande is bekend dat het huis daar in 1698 met stro gedekt was.[30]

Gezien het feit dat volgens de schepenen van het Vrije de boerenhuizen omstreeks 1730 algemeen met pannen werden gedekt, moeten de strodaken dus in de loop van de tweede helft van de 17e eeuw en het begin van de 18e eeuw verdrongen zijn. Dit blijkt ook uit de drie al eerder aangehaalde bestekken voor boerenhuizen uit 1663, 1671 en 1680. In alle drie gevallen werd bepaald dat het dak gedekt moest worden met 'Woerdense pannen'.[31] Er is hier wel sprake van een zeer traag verlopend proces; op een boerderij bij Cadzand was rond 1830 nog steeds een deel van het dak van de woning met stro gedekt.[32]

De vraag is waarom juist in de economisch toch weinig gunstige periode 1650-1750 op veel boerderijen het goedkope stro, dat men zo van het eigen bedrijf kon halen, als dakbedekking werd vervangen door de duurdere pannen, die uit Holland moesten worden ingevoerd. Ongetwijfeld zal de vermindering van het brandgevaar een belangrijk motief zijn geweest voor het vervangen van stro- door pannendaken. Het was weliswaar mogelijk de brandgevaarlijkheid van strodaken te verminderen door ze te impregneren met een mengsel van ammoniak, paardenmest, kalk en leem, maar in de praktijk bleek dat dit de levensduur van het dak aanzienlijk verkortte.[33] De meer brandveilige pannendaken waren niet alleen van

belang voor de bescherming van de bewoners van het huis, maar ook voor het gedorste graan dat op de zolder van het woonhuis werd opgeslagen. In de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat die opslagplaats juist tijdens de depressie in de eerste helft van de 18e eeuw zeer belangrijk was, omdat boeren toen door hun graan een tijd lang vast te houden er betere prijzen voor hoopten te krijgen.

Een andere oorzaak van deze verandering was waarschijnlijk gelegen in de behoefte aan goed drinkwater. In de vorige paragraaf is er al op gewezen dat de drinkputten voor de beesten soms op enige afstand van de bedrijfsgebouwen moesten worden gelegd omdat de kwaliteit van het water onvoldoende was. Dit probleem gold natuurlijk ook voor water voor menselijke consumptie. Door de verzilting van de bodem was het grondwater vaak niet bruikbaar als drinkwater en moest hiervoor regenwater worden verzameld.[34] Ook op de schaarse boerderijen waar men wél over goede putten kon beschikken bestond behoefte aan regenwater omdat deze 's zomers vaak droog kwamen te staan.[35] Om een goede kwaliteit water in de regenbak op te kunnen vangen, was een pannendak nodig en dit heeft er waarschijnlijk toe geleid dat men op steeds meer boerderijen de strodaken heeft vervangen door pannendaken.

Daarnaast was een pannendak natuurlijk niet alleen duurder, maar ook duurzamer dan een strodak. Een strodak ging gewoonlijk slechts een dertig à veertig jaar mee, daarna moest het geheel worden vervangen.[36] In de Vlaamse kustvlakte, waar het dak blootgesteld was aan de vrijwel voortdurend waaiende zeewind, was de levensduur vaak nog korter. Het laten leggen van een pannendak betekende voor één keer een flinke uitgave, maar daarna had men veel minder kosten doordat het geregeld vervangen van de dakbedekking niet meer nodig was. Uiteindelijk betaalde deze investering zich dus terug.

Naar alle waarschijnlijk hangt het vervangen van strodaken door pannendaken ook samen met een proces van vergroting van de boerenwoning dat in dezelfde periode plaatsvond. Deze uitbreiding van het huis had tot gevolg dat de dakhelling aan de achterzijde steeds flauwer werd. De levensduur van een strodak is in hoge mate afhankelijk van de dakhelling. Hoe flauwer de dakhelling, hoe korter de levensduur van het dak.[37] Het werd dus noodzakelijk om het dak van de achterzijde van de grotere huizen met pannen te dekken en als men daar al pannen legde, waarom dan ook niet meteen aan de voorzijde?

De bovenstaande factoren zullen ieder in wisselende mate een rol hebben gespeeld in het proces waarbij het dak van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis in de 17e en 18e eeuw langzamerhand 'versteende'.

8.2.2. *De grootte en indeling van de woning*

In het voorgaande bleek dat de schepenen van het Vrije van Sluis omstreeks 1730 de boerenhuizen in hun rechtsgebied als 'klein en gering'

omschreven. Ruim anderhalve eeuw later gaf de al eerder aangehaalde Blanchard een heel andere beeld van het Zeeuws-Vlaamse boerenhuis. *'C'est la maison d'un homme à l'aise, qui, rentré chez lui, veut trouver un cadre agréable, propre à lui faire oublier ses occupations ordinaires'*, zo schreef hij aan het begin van de 20e eeuw.[38] Dat Blanchard's indruk van het Zeeuws-Vlaamse boerenhuis zoveel positiever was dan die van de schepenen van het Vrije, was niet alleen maar het gevolg van het enthousiasme van de vreemdeling voor een pas door hem ontdekt gebied. De West-Zeeuws-Vlaamse boerenwoning had inderdaad in de periode tussen het midden van de 17e en het midden van de 19e eeuw een metamorfose ondergaan. Een huisje van twee vertrekken, soms met een gang, had zich ontwikkeld tot een behoorlijk grote woning, waarin vier tot zes vertrekken zich aan weerszijden van de gang bevonden. In deze paragraaf zal ik eerst het verloop van deze ontwikkeling kort schetsen. Daarna zal het ontstane beeld worden verscherpt door het aantal vertrekken en de benaming daarvan te analyseren met behulp van boedelbeschrijvingen. Deze bron geeft ook informatie over de voorwerpen die zich in de diverse vertrekken bevonden en kan daardoor de functie(s) van de kamers en eventuele veranderingen in de wooncultuur aangeven.

De weinige boerenhuizen uit de 17e eeuw die West-Zeeuws-Vlaanderen nu nog telt, zijn veelal ingrijpend verbouwd. Door interpretatie van bouwsporen kan echter worden gereconstrueerd hoe deze huizen er oorspronkelijk uit hebben gezien.[39] Ook enkele bewaard gebleven bestekken en de boedelinventarissen geven een indruk van de vorm van het 17e-eeuwse boerenhuis in deze streek. Uit deze gegevens blijkt dat de huizen die in de eerste decennia na de herdijkingen werden gebouwd, ingedeeld kunnen worden in twee typen: één dat bestond uit een keuken met daarnaast een onderkelderde kamer en een ander waarbij deze twee gescheiden werden door een gang. Beide typen waren dus slechts één vertrek diep. Er waren weliswaar ook wel huizen, zoals de woning van de 'Catshoeve', die twee vertrekken diep waren, maar dat waren huizen die in de zomermaanden ook als onderkomen voor de verpachter dienden en die dus groter en luxer waren dan het gewone boerenhuis. Dat gewone West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis uit de 17e eeuw was dus inderdaad vrij klein, overeenkomstig de opmerkingen van de schepenen van het Vrije.

Het eerste type telde zoals gezegd slechts twee vertrekken. In het ene, de keuken, bevond zich de haard. Hier werd gekookt, gegeten en geslapen. Eigenlijk was dit het enige vertrek waar men echt woonde. Boerengezin en inwonend personeel leefden dus vrijwel de hele dag samen in één vertrek. Er was in dit opzicht dus geen verschil tussen het welvarende West-Zeeuws-Vlaanderen en het arme Schotland, waar de boerderijen ook bestonden uit twee vertrekken waarvan er slechts één intensief werd gebruikt.[40] In de onderkelderde kamer bevond zich meestal geen stookplaats. Deze ruimte diende alleen als pronkkamer en om belangrijke gasten te ontvangen. De enige woonfunctie die hier wel plaats vond, was het

slapen, omdat zich er bedsteden bevonden. De kelder onder de kamer diende deels als provisiekelder en was deels bestemd voor de zuivelbereiding. Dit kleinste type huis kwam vooral voor in de grensplaatsen van het zuiderkwartier: Sint-Anna ter Muiden, Heille, Eede en Sint-Kruis. Verwonderlijk is dat niet, want oude boerenhuizen in de aangrenzende polderstreek van West-Vlaanderen hebben dezelfde indeling.[41]

Het tweede type huis telde één vertrek meer: de gang, die zich tussen keuken en kamer bevond. De kamer en de zich daaronder bevindende kelder hadden in deze huizen dezelfde functies als in die van het eerste type. De aanwezigheid van de gang maakte echter dat de keuken in deze huizen wat minder intensief werd gebruikt. De gang, ook wel 'vlour' genoemd[42], was namelijk meer dan alleen een doorgang. De gangen in oude boerenhuizen waren bijzonder breed en hadden verschillende functies. Vaak was er een losse bedstede, die diende als slaapplaats voor de meid.[43] Tot het midden van de 18e eeuw bevond zich hier op de meeste boerderijen ook de karn. 's Zomers diende de gang als woonvertrek. Op sommige boerderijen is men tot in de 19e en zelfs nog tot in de 20e eeuw de gang als zomervertrek blijven gebruiken.[44]

Hoewel de huizen van het tweede type dus één vertrek meer hadden dan die van het eerste, boden ook zij maar weinig mogelijkheden tot een meer uitgesproken functionele differentiatie. Ook in deze huizen leefde iedereen in hetzelfde vertrek, waar alle woonfuncties plaatsvonden. Het enige belangrijke verschil was dat men in huizen van dit tweede type met een gang een winter- en een zomervertrek kende.

In beide typen woningen waren zowel de kamer als de keuken voorzien van een houten bedstedenwand, het 'schutsel' (afb. 8.4). Achter deze wand bevonden zich twee bedsteden met daartussen een 'spinde', een zeer diepe kast. Soms was deze kast in tweeën opgedeeld. In de ene helft bevond zich een ondiepe 'glazenkast' met glazen ruitjes waarachter serviesgoed was opgesteld. Daarnaast bevond zich een deur waarachter een gangetje naar een diepe kleerkast leidde die zich achter de 'glazenkast' bevond.[45] Tot het eind van de 19e eeuw is men zulke, vaak fraai beschilderde, schutsels in keuken en kamer blijven bouwen. Tot die tijd bleven de boer en zijn gezin dus ook in keuken en kamer slapen.

Vanaf het midden van de 17e eeuw werden de West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen langzaam maar zeker groter. In principe waren er twee manieren waarop men het huis kon vergroten: naar opzij of naar achteren toe. Beide methoden zijn in West-Zeeuws-Vlaanderen toegepast, maar de laatste domineerde wel heel sterk. Eén van de weinige huizen die opzij zijn vergroot, is dat van de 'Maneschijnhoeve' bij Sint-Anna ter Muiden. Hier is omstreeks 1740 aan de zijkant een stuk aangebouwd (afb. 8.5). Een groot nadeel van zo'n aanbouw opzij was echter dat het toegevoegde vertrek slechts bereikbaar was via een andere kamer. Vergrootte men daarentegen het huis aan de achterzijde, dan waren alle vertrekken direct bereik-

AFBEELDING 8.4. Bedstedenwand ('schutsel') uit de 18e eeuw in boerderij 'Slikkenburg' aan de Sluissedijk bij Zuidzande. Achter de dubbele deuren links bevond zich een bedstede, achter de deur ernaast de 'glazenkast'. Gesloopt in 1954. Foto: J.A. van Beelen, 1954. Collectie SHBO, Arnhem.

baar vanuit de centraal gelegen gang, wat een stuk praktischer was. Ook in het aangrenzende West-Vlaamse poldergebied zag men dit kennelijk in, want toen men daar vanaf de 18e eeuw de woonhuizen ging vergroten, werden deze ook voorzien van een centrale gang.[46]

De groepering van de vertrekken aan weerszijden van een centraal gelegen gang zal mede zijn beïnvloed door de stedelijke architectuur. De woonhuizen in de steden van Holland en Zeeland werden vanaf het midden van de 17e eeuw immers ook steeds vaker voorzien van een middengang.[47] Het zou echter onjuist zijn om de opkomst van het boerenhuis met middengang enkel te verklaren vanuit het doorsijpelen van burgerlijk-stedelijke ideeën over architectuur. De gang in de West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen is ontstaan door de functieverandering en latere versmalling van de 'vlour', het al in de eerste helft van de 17e eeuw bestaande middenvertrek. Bovendien werd de ontwikkeling van de stedelijke woonhuizen voor een belangrijk deel bepaald door het gebrek aan ruimte op de smalle kavels in de steden, een probleem dat op het platteland niet speelde.[48] Ondanks het overeenkomstige eindresultaat hebben boerenhuizen en stadspanden toch ieder een eigen ontwikkeling doorgemaakt.

De meest eenvoudige vorm van uitbreiding van het woonhuis aan de

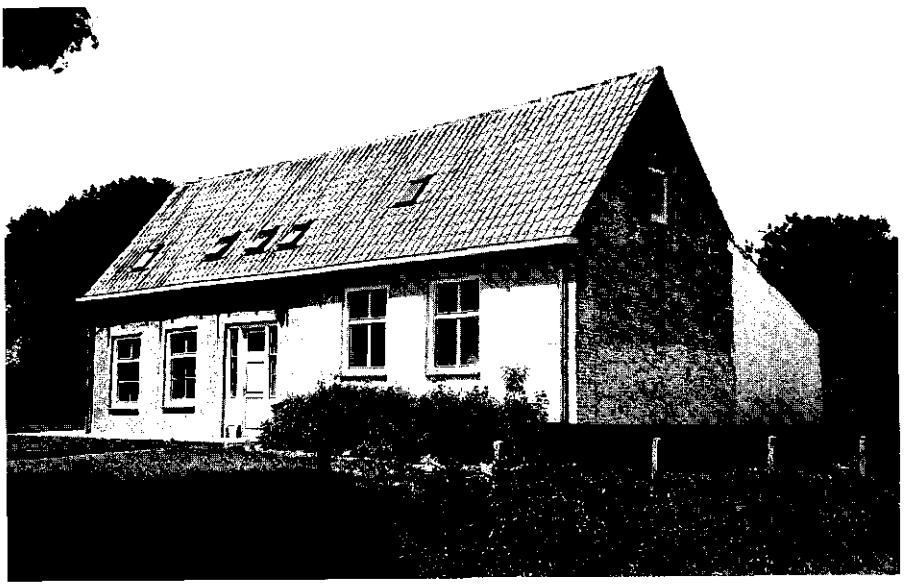
AFBEELDING 8.5. Het woonhuis van de 'Maneschijnhoeve', Graafjansdijk 7, Sint-Anna ter Muiden. Dit uit de tweede helft van de 17e eeuw daterende huis is omstreeks 1740 vergroot, doch niet zoals in West-Zeeuws-Vlaanderen gebruikelijk naar achter, maar opzij (links). Dit huis heeft nog steeds een bijzonder brede gang. Van 1697 tot 1773 was deze boerderij in het bezit van de familie Van Hecke. Foto: SHBO, 1995. Collectie SHBO, Arnhem.

achterzijde leidde tot een huis met een L-vormige plattegrond. In deze gevallen werd achter de kamer één vertrek toegevoegd. Voorbeeld van op deze wijze vergrote huizen zijn de woningen van de boerderij Nederherenweg 3 te Sint-Anna ter Muiden (afb. 8.6a en b) en van de boerderij 'Spelinghove' in de Isabellapolder bij Aardenburg. Meestal echter werd het huis over de gehele lengte vergroot. De gang werd dan óf doorgetrokken óf er werd een vertrekje achter gebouwd, dat men het voorhuis noemde, hoewel het zich dus aan de achterzijde van de woning bevond. Aan weerszijden van de verlengde gang of het voorhuis kwamen twee nieuwe vertrekken, waarvan er gewoonlijk een als werkkeuken diende. Dit vertrek werd het achterhuis genoemd. De achtergevel van op deze wijze vergrote huizen was altijd lager dan de voorgevel. Hierdoor was de dakhelling aan de achterkant veel flauwer dan aan de voorkant.

Vanaf het begin van de 18e eeuw ging men dit type grotere huizen ook nieuw bouwen. Deze in één keer gebouwde huizen verschilden echter in één opzicht wezenlijk van de vergrote, oudere woningen. In de nieuwe huizen was de kamer niet meer onderkelderd. De kelder werd verplaatst naar de achterzijde van de woning. Eén van de vertrekken in het achterste deel van het huis werd hierdoor een opkamer. De verplaatsing van de kel-

AFBEELDINGEN 8.6 a en b. Het woonhuis van de boerderij Nederherenweg 3 bij Sint-Anna ter Muiden. Het oudste (17e-eeuwse) gedeelte van dit huis bestond uit een keuken, brede gang en onderkelderde kamer (rechts op afb. 8.6a). Vervolgens is het huis in twee fasen vergroot. Eerst werden aan de achterzijde onder een flauw aflopend dak een voorhuis en achterhuis toegevoegd, waardoor de woning een L vorm kreeg. In een later stadium werd een karnhuis aangebouwd (links op afb. 8.6b). Foto's auteur 1996.

der had tot gevolg dat de ramen in de kamer op dezelfde hoogte konden worden geplaatst als die in de keuken, waardoor de voorgevel van de woning een symmetrisch uiterlijk verkreeg. De kopgevels van deze huizen bleven echter asymmetrisch doordat de achtergevel nog steeds lager was dan de voorgevel. Nog bestaande voorbeelden van huizen van dit type zijn die van de boerderijen 'de Rondute' bij Heille en 'de Houttuyn' bij IJzendijke (Oranjedijk 3).

Rond het midden van de 19e eeuw kregen de woonhuizen van de West-Zeeuws-Vlaamse boerderijen uiteindelijk een geheel symmetrische vorm doordat de achtergevel tot op dezelfde hoogte werd opgetrokken als de voorgevel. In deze huizen was de gang veelal ook versmald zodat hij alleen nog als doorgang kon worden gebruikt. Aan de voorzijde van de woning bevonden zich de (pronk)kamer en de (woon)keuken, aan de achterzijde het achterhuis en de opkamer. Het laatste vertrek was vaak in tweeën gedeeld. De ene helft diende dan als knechtenkamer; de andere als meidenkamer. Waar de gang nog voldoende breedte had, was aan het eind daarvan vaak nog een klein vertrekje afgetimmerd, dat licht ontving door een smal raampje naast de buitendeur. Hier bevond zich dan het *'comptoir'*, waar de boer zijn boekhouding bijhield. Niet alleen het aantal vertrekken was toegenomen, maar ook het aantal stookplaatsen. Telden de oudste huizen veelal slechts één stookplaats, namelijk in de keuken, de 19e-eeuwse huizen hadden er wel drie: één in de kamer, één in de keuken en één in het achterhuis.

De voorgaande schets geeft wel een beeld van wát er allemaal veranderde, maar het blijft onduidelijk wannéér deze veranderingen plaatsvonden. Alleen van het laatste, geheel symmetrische type huis kan worden vastgesteld dat het omstreeks 1840/50 ingang heeft gevonden. Vrijwel alle huizen van dit type zijn namelijk gedateerd door middel van jaartalankers en altijd zijn dit jaartallen van ná 1840. Willen we meer te weten komen over de periodisering van de ontwikkeling van het woonhuis, dan zullen we onze toevlucht moeten nemen tot een andere bron: de voor deze studie al veel geraadpleegde boedelbeschrijving. In de meer gedetailleerde boedelinventarissen wordt doorgaans namelijk vermeld hoeveel vertrekken de woning telde en uit de benaming van die vertrekken kan vervolgens worden afgeleid wat de indeling van de woning en de functie van de verschillende ruimtes was. Door de veranderingen hierin in de loop van de tijd op te sporen, kan worden vastgesteld wanneer zich belangrijke veranderingen in de grootte en indeling van de woning hebben voorgedaan. Jammer genoeg zijn er slechts enkele van zulke gedetailleerde boedelbeschrijvingen uit de 17e eeuw bewaard gebleven, zodat pas vanaf 1700 een duidelijk beeld van de ontwikkeling kan worden verkregen. Wegens de gebrekkige vertaling van Nederlandse termen in het Frans moeten ook inventarissen uit de Franse tijd buiten beschouwing blijven en ná de Franse tijd worden de boedelbeschrijvingen op dit punt steeds vager[49], zodat alleen de 18e

eeuw resteert. Het zal echter blijken dat juist deze eeuw voor de ontwikkeling van de boerenwoning een cruciale periode is geweest.

In tabel 8.1 zijn alle gegevens bijeengebracht die boedelbeschrijvingen uit de jaren 1700-99 bevatten over het aantal vertrekken in boerenhuizen. Deze tabel toont het aandeel van huizen met een bepaald aantal kamers in het totaal aantal waarnemingen per 25-jarige periode, alsmede het gemiddeld aantal vertrekken per huis voor dat tijdvak. De gang is hierbij wel als vertrek meegeteld, maar de kelder en de zolder niet. Het gaat hier uitsluitend om boedelbeschrijvingen betreffende volwaardige boerenbedrijven met tenminste drie paarden. Hierdoor wordt voorkomen dat een vertekend beeld ontstaat door het meetellen van 'arbeidersplekjes', die veel kleiner en eenvoudiger van opzet waren dan de 'echte' boerenbedrijven. De gemiddelde grootte van de 110 bedrijven in kwestie was 52 ha. De bewoners behoorden in meerderheid tot de in het vorige hoofdstuk bestudeerde groep van twintig welgestelde families of tot de laag net daar onder.

Het valt niet te ontkennen dat aan deze tabel enkele tekortkomingen kleven. In de eerste plaats is het aantal waarnemingen vrij bescheiden. Per kwart eeuw zijn er gemiddeld 27 bruikbare boedelbeschrijvingen beschikbaar, terwijl dit gebied in de 18e eeuw zo'n 350 volwaardige boerenbedrijven telde. Ten tweede is niet bekend hoe oud de betreffende boerenhuizen waren op het moment van de inventarisatie. Als de tabel suggereert dat in een bepaald tijdvak huizen met vijf of meer vertrekken gaan overheersen, wil dat nog niet meteen zeggen dat men dan juist in díe jaren zulke huizen is gaan bouwen. Deze huizen kunnen immers al tientallen jaren oud zijn geweest. Toch geeft tabel 8.1 voldoende informatie om een trend te kunnen ontwaren. In combinatie met gegevens uit andere bronnen kan zo tot een betrouwbare periodisering van de veranderingen van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis worden gekomen.

Aldus ontstaat dan het volgende beeld: aan het begin van de 18e eeuw waren de boerenhuizen nog vrij klein, zoals blijkt uit tabel 8.1. Het merendeel van de in boedelinventarissen beschreven woningen telde slechts twee of drie vertrekken en het gemiddeld aantal kamers per huis bedroeg slechts iets meer dan drie. Hierin kwam echter snel verandering. Huizen met twee vertrekken werden na 1725 niet meer vermeld en het aandeel van de huizen met drie vertrekken nam vanaf het tweede kwart van de 18e eeuw sterk af. Vanaf het midden van de 18e eeuw gingen huizen met tenminste vijf kamers domineren. Het gemiddeld aantal vertrekken per huis was inmiddels gestegen tot vijf. Waarschijnlijk ging het hier in de meeste gevallen om woningen met een centrale gang en aan elke zijde daarvan twee vertrekken.

De duidelijke toename van het aantal vertrekken per huis zoals die uit tabel 8.1 kan worden afgeleid, is al begonnen in de tweede helft van de 17e eeuw. Van de drie door De Hullu gepubliceerde bestekken uit die tijd betreft er één (uit 1663) een L-vormig huis, dus deels één en deels twee

TABEL 8.1. Het aantal vertrekken per woning in % van het totaal aantal woningen (inventarissen), 1700-1799

	Aantal inventarissen	2 vertrekken	3 vertrekken	4 vertrekken	5-7 vertrekken	Gemiddeld aantal vertrekken
1700-24	18	33	39	17	11	3,1
1725-49	26	.	23	27	50	4,7
1750-74	33	.	9	21	70	5,0
1775-99	33	.	12	18	70	5,2

Bron: Boedelinventarissen. Zie bijlage G.

vertrekken diep.[50] Een ander bestek (uit 1671) betreft een huis dat al in zijn geheel twee vertrekken diep was.[51] Dat de grotere huizen toen echter nog niet als de standaard werden beschouwd, blijkt uit het meest recente van de drie bestekken, van een huis uit 1680 met de traditionele indeling in kamer, gang en keuken zonder enige aanbouw aan de achterzijde.[52] In de 18e eeuw werd het aandeel van deze kleinere woningen echter gestaag geringer. Opvallend is dat dit proces ook doorging onder de slechte economische omstandigheden van de eerste helft van die eeuw.

De hier geconstateerde uitbreiding van de boerenwoning in de loop van de 17e en 18e eeuw was zeker geen specifiek Zeeuws-Vlaams verschijnsel, ook elders deed het zich voor. We zien het in Oost-Vlaanderen en Weesperkarspel in de 18e eeuw, in Engeland vanaf de 16e en 17e eeuw en zelfs bij de Nederlanders in de Hudsonvallei en New Jersey in de 17e en 18e eeuw.[53] Merkwaardig is de overeenkomst tussen de Zeeuws-Vlaamse ontwikkeling en die aan de overzijde van de Noordzee, in het Engelse graafschap Suffolk, zoals beschreven door Johnson. Ook in Suffolk ging de evolutie van een huis dat één vertrek diep was naar een symmetrische woning waarin de vertrekken rond een centrale gang waren gegroepeerd, het *Georgian* huis.[54] Volgens Johnson ging dit gepaard met een toenemende scheiding tussen wonen en werken. Het werk dat nog in huis plaatsvond, werd steeds meer verbannen naar speciale dienstruimten aan de achterzijde van de woning. Multifunctionele ruimtes moesten in de 17e eeuw plaats maken voor vertrekken met slechts één functie.[55]

Een dergelijke ontwikkeling van multifunctionele naar meer gespecialiseerde ruimtes heeft zich ook in West-Zeeuws-Vlaanderen voorgedaan. Het bleek dat in de kleine 17e-eeuwse huizen vrijwel het hele leven zich afspeelde in de keuken en soms de gang, maar een aantal functies is in de loop van de tijd verplaatst naar de nieuwe vertrekken. Om na te gaan hoe dit is verlopen, zijn uit 18e-eeuwse boedelinventarissen de benamingen van de diverse vertrekken verzameld en het percentage van de boedelbeschrijvingen waarin die benamingen voorkomen is weergegeven in tabel

8.2. Kamer, keuken, kelder en zolder zijn daarbij buiten beschouwing gelaten omdat die in elk huis voorkwamen.

In het algemeen waren de schatters in de 18e eeuw vrij consequent in het geven van benamingen aan vertrekken. Er doet zich echter wél een probleem voor met betrekking tot de opkamer (kelderkamer, hoogkamer of voute) enerzijds en de meiden- en knechtskamers anderzijds. Omdat de meiden en knechten vaak in de opkamer sliepen, konden de schatters dat vertrek dus zowel opkamer als knechten- of meidenkamer noemen. Het is dus mogelijk dat men hetzelfde vertrek met dezelfde functie in de ene boedelbeschrijving als opkamer en in de andere als knechtenkamer aanduidde.

Het eerste wat uit tabel 8.2 blijkt, is de ruime verspreiding van de gang, al aan het begin van de 18e eeuw. Na 1725 kwam de gang in een ruime meerderheid van de boerenhuizen in deze regio voor. Toch was er ook aan het eind van de eeuw nog altijd een niet te verwaarlozen aantal woningen zonder gang. Voor een deel zal het daarbij zijn gegaan om oude huizen die (nog) niet waren aangepast aan de nieuwe mode. Het blijkt echter ook dat het grootste deel van de huizen zonder gang zich bevond in dorpen langs de grens met de Oostenrijkse Nederlanden, zoals Eede, Sint-Kruis en Heille. Van de acht huizen zonder gang uit de periode 1775-99 stonden er maar liefst vijf in de zuidelijke grensplaatsen, dat is meer dan de helft van het totaal in dat deel van West-Zeeuws-Vlaanderen. In de dorpen ten noorden van de Passageule daarentegen hadden slechts 3 van de 25 huizen geen gang. Blijkbaar vertoonde de architectuur van de boerenhuizen in de zuidelijke dorpen dus meer overeenkomst met die in het aangrenzende Vlaanderen, waar de gang ook minder algemeen was.

Opvallend is verder dat de aanduiding voorhuis nooit echt wijd verspreid lijkt te zijn geraakt. Het voorhuis, ontstaan toen men de woningen aan de achterzijde ging vergroten, was niet meer dan een klein vertrekje achter de gang. Het diende als portaal en had verder geen duidelijke functie. Het is dus mogelijk dat veel schatters het slechts als een verleng-

TABEL 8.2. Het voorkomen van benamingen van vertrekken in boedelbeschrijvingen per vijfentwintigjarige periode, 1700-99, in procenten (N = aantal geraadpleegde boedelbeschrijvingen)

	1700-24 (N = 18)	1725-49 (N = 26)	1750-74 (N = 33)	1775-99 (N = 33)
Gang	50	92	76	76
Voorhuis	17	31	18	12
Achterhuis	22	46	55	61
Opkamer	17	27	24	30
Knechtenkamer	11	27	55	52
Meidenkamer	.	4	12	.
Kantoor	.	4	9	18

Bron: Boedelinventarissen. Zie bijlage G.

stuk van de gang zagen en het niet noodzakelijk vonden om het afzonderlijk te vermelden.

Dat er in de 18e-eeuwse West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen inderdaad sprake was een toenemende ruimtelijke differentiatie blijkt uit de verspreiding van het achterhuis, de knechtenkamer en het kantoor. Het achterhuis ging de gang vervangen als zomervertrek. De gang verloor daardoor zijn woonfunctie en vaak ook zijn werkfunctie omdat meestal ook de karn werd verplaatst naar het achterhuis.[56] Een mooi voorbeeld van een gang zonder woon- of werkfuncties zien we in de boedelinventaris van de welgestelde Schoondijkse boer Jacob de Lange uit 1748. In de gang van zijn woning waren geen meubels of karn meer aanwezig. In plaats daarvan waren de muren opgesierd met een klok en enkele borden en stond er een vogelkooi; verder was de gang leeg.[57]

Het zomerwonen in het achterhuis was comfortabeler dan in de gang. De gang was vaak tochtig en ontving slechts daglicht via een bovenlicht of via smalle vensters naast de deur. Het achterhuis daarentegen was voorzien van behoorlijke ramen. Daarnaast was het achterhuis ook voorzien van een stookplaats, waardoor de temperatuur er aangenamer kon worden gemaakt. Met de introductie van het achterhuis nam het wooncomfort dus toe. Achterhuis en keuken bleven echter multifunctionele ruimtes waar werd gekookt, gewoond en geslapen en in het geval van het achterhuis soms ook nog werd gekarnd.

Een ruimte die steeds duidelijk slechts één functie had, was de knechtenkamer. Het aantal van deze kamertjes nam in de loop van de 18e eeuw bovendien sterk toe. Waarschijnlijk waren er zelfs nog veel meer knechtenkamers dan uit tabel 8.2 blijkt, omdat op veel boerderijen de opkamer hiervoor was ingericht.[58] Het is niet onwaarschijnlijk dat aan het begin van de 18e eeuw ook al veel opkamers tot huisvesting van de knechten dienden, zodat toen het *verschijnsel* knechtenkamer veelvuldiger voorkwam dan de *benaming*. Uit het feit dat de benaming knechtenkamer in de loop van de 18e eeuw steeds vaker voorkwam, kunnen we afleiden dat een zekere mate van afscheiding tussen het boerengezin en de inwonende knechten steeds gebruikelijker werd. Deze laatsten mochten nog wel samen met het gezin eten, maar kregen steeds vaker een afzonderlijke slaapplaats toegewezen. In de grote meerderheid van de gevallen bleven ze echter wel in de woning slapen en werden ze niet verbannen naar een zogenaamd 'convent'; een kamer in de schuur boven of naast de paardenstal. Slechts bij uitzondering wordt melding gemaakt van een slaapplaats in of bij de paardenstal.[59] Hoewel het niet onpraktisch zou zijn geweest om de knechten te laten slapen bij de paarden die ze moesten verzorgen, hield men ze toch in huis, mogelijk om beter toezicht op ze te kunnen houden.[60]

Merkwaardig genoeg kwamen meidenkamers veel minder voor dan knechtenkamers. In slechts enkele boedelinventarissen wordt er één vermeld. Dit wil echter niet zeggen dat het sociale segregatieproces aan de meiden voorbij ging. Waar geen afzonderlijke meidenkamer was, sliepen

de dienstmeiden in een bedstede in het achterhuis of op zolder.[61] Vanaf het midden van de 18e eeuw waren de bedsteden in de meer representatieve delen van het huis, de keuken en de kamer, dus gereserveerd voor de leden van het boerengezin.

Een vertrekje dat ook duidelijk bestemd was voor één bepaalde functie, was het kantoor, of 'comptoir' zoals het in de 18e eeuw vaak werd genoemd. Dit was een kamertje dat werd gecreëerd door in de hoek van de gang, naast de buitendeur, twee houten wandjes te timmeren. Daglicht kreeg dit vertrekje via een smal raam naast de deur.[62] De brede gangen van de oude boerenhuizen boden daarvoor voldoende ruimte. In het kantoor stond een lessenaar en bewaarde de boer zijn aantekenboeken, pachtcontracten en andere stukken die betrekking hadden op de bedrijfsvoering. Sommige kantoortjes dienden ook als bergplaats voor de meest uiteenlopende zaken, zoals paardentuig, wapens en tobbetjes gort of rijst.[63] Andere waren echter duidelijk echte werkkamers, waar zich een uitgebreide bedrijfsboekhouding bevond, bestaande uit verschillende 'handboeken' en papieren. Ook bevond zich er vaak de 'bibliotheek', bij de één uit slechts enkele boeken bestaand, maar bij anderen soms behoorlijk omvangrijk. Zo bevond zich in 1804 in het kantoor van Jacob de Hullu, boer op de 'Beerhofstede' bij Cadzand, een bibliotheek van meer dan 200 banden.[64]

Een kantoor wordt voor het eerst vermeld in 1734, in de boedelbeschrijving van Maria Kleyn, vrouw van Abraham Wage uit Nieuwvliet.[65] Dat tijdstip is om twee redenen interessant. In de eerste plaats omdat in omstreeks dezelfde tijd, zoals bleek in hoofdstuk 5, de praktijk van het bijhouden van een vorm van bedrijfsadministratie zich snel verspreidde onder de grotere West-Zeeuws-Vlaamse boeren. Bij een aantal van hen ontstond toen dus kennelijk ook de behoefte om voor dit werk een afzonderlijke ruimte in te richten. In de tweede plaats is dit tijdstip belangwekkend omdat in deze periode ook de gang zijn functie als zomervertrek begon te verliezen. Doordat er in de gang niet meer werd gewoond of gewerkt, ontstond er extra ruimte. Het functieverlies van de gang leidde er dus toe dat een deel van die gang bestemd kon worden tot afzonderlijke ruimte ten behoeve van een nieuwe functie: het bijhouden van de bedrijfsadministratie. Uit Maria Kleyn's boedelbeschrijving blijkt dan ook dat in haar woning niet meer in de gang werd gewerkt of gewoond; karngereedschap of slaapplaatsen waren daar niet meer aanwezig.

Twee gedeelten van de woning zijn tot nu toe buiten beschouwing gelaten: de zolder en de kelder. Daarover valt ook niet zoveel te zeggen. Vanaf de vroege 17e eeuw was iedere boerenwoning in dit gebied voorzien van een zolder en een kelder. Het waren ruimtes met een duidelijke functie waarin in de loop der jaren weinig of geen verandering kwam.

Afgezien van een hoekje dat in een aantal gevallen als slaapplaats diende voor de meiden, was de zolder vrijwel in zijn geheel in gebruik als 'pie-

AFBEELDING 8.7. Het woonhuis van de boerderij Vierhonderdpolderdijk 4 bij Cadzand. Dit huis heeft oorspronkelijk bestaan uit een keuken, brede gang ('vloer') en een onderkelderde kamer (te zien aan de hoger geplaatste ramen rechts). Later is het aan de achterzijde vergroot met twee vertrekken achter kamer en keuken en is de gang doorgetrokken. Achter het raam naast de voordeur bevond zich het kantoor. Foto: J.A. van Beelen, 1950. Collectie SHBO, Arnhem.

zel', dat wil zeggen als opslagplaats voor het gedorste graan. De zolder was daartoe in vakken verdeeld waarin het graan los kon worden gestort.[66] Veelal werd het buitenom naar de zolder gebracht via een deur of venster in de kopgevel.[67] In het woonhuis van de boerderij Molenweg 24 bij Zuidzande bevond zich in het verleden boven in de kopgevel een deur met een vaste trap waarlangs het graan de zolder op kon worden gedragen. Dergelijke deuren waren ook aanwezig in inmiddels gesloopte huizen aan de Kokersweg en de Molenweg bij Zuidzande. Het kon om behoorlijke hoeveelheden gaan. Zo lag in het voorjaar van 1721 op de zolder van het huis van Alexander Boudry in Sint-Anna ter Muiden ruim 16.000 kg graan en bonen opgeslagen.[68] Verder bevonden er zich natuurlijk altijd graanschoppen, graanmaten en zakken om het zaad mee gereed te maken voor transport naar de haven. Vaak stond er ook een graanharp, in West-Zeeuws-Vlaanderen meestal graanpaard of ook wel fatouw genoemd. Dit was een bak met een schuin opgestelde rechthoekige zeef, waarmee het opgeslagen graan kon worden ontdaan van korenwormen en ander vuil.[69]

De kelder diende enerzijds als provisiekelder en anderzijds als ruimte waar de eerste fase van de zuivelbereiding plaats vond. De melk werd hier

geplaatst om op te romen, waarna de room er af werd geschept om vervolgens te worden gekarnd. Op sommige boerderijen was de kelder opgedeeld in twee afzonderlijke ruimtes: een provisiekelder en een melkkelder.[70] In 1784 was op de boerderij 'Slikkenburg' bij Zuidzande zelfs sprake van drie kelders: een bierkelder, een wijnkelder en een melkkelder.[71]

De functies van zolder en kelder tonen duidelijk aan dat er voor boerderijen geen strikt onderscheid kan worden gemaakt tussen het woonhuis en de bedrijfsruimtes. Ook grote delen van de woning hadden een belangrijke functie in de bedrijfsvoering. Pas met de opkomst van de ontromer aan het eind van de 19e eeuw[72] en later van de boterfabrieken waren de kelders niet meer nodig voor de zuivelbereiding. Aan het gebruik van de huiszolder als graanopslagplaats is waarschijnlijk pas een eind gekomen door de introductie van stoomdorsmachines aan het begin van de 20ste eeuw. Deze machines dorsten in enkele dagen een hoeveelheid graan die zo groot was dat er op zolder niet voldoende ruimte voor was.

De ontwikkeling van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis overziend, kunnen we stellen dat de gegevens aangaande het aantal vertrekken en de benamingen daarvan erop wijzen dat de boerenhuizen vanaf het eind van de 17e eeuw steeds groter werden en dat er sprake was van een toenemende sociale scheiding tussen boerengezin en personeel. Deze bleef wel grotendeels beperkt tot het slapen. Tot het eind van de 19e eeuw aten het boerengezin en het personeel in één ruimte: de keuken. Er werd ook niet aan afzonderlijke tafels gegeten, zoals in Noord-Duitsland wel voorkwam.[73] Alleen de kamer was voor het personeel verboden terrein, maar in dat vertrek kwamen ook de boer en zijn familie maar zelden.[74] Ook de functionele differentiatie bleef beperkt. De belangrijkste woonvertrekken, keuken en achterhuis, bleven sterk multifunctioneel; er werd gewoond, gekookt en geslapen. Het is echter riskant om voor het vaststellen van de functies van vertrekken alleen te kijken naar de benamingen. Zoals al bleek bij de benaming van opkamers en knechtenkamers, is de naam van het vertrek alleen niet altijd voldoende bewijs voor de functie van die ruimte.[75] Meer duidelijkheid over die functie kan worden verkregen door te kijken naar de inrichting van de vertrekken.

8.2.3. *De inrichting van de woning*

Het is niet de bedoeling om in deze paragraaf uitgebreid in te gaan op de materiële cultuur, de woon- en levensstijlen[76], van de West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuishoudens. Wat ik hier wél wil doen, is door het vaststellen van het al of niet voorkomen van bepaalde voorwerpen in vertrekken meer inzicht te krijgen in de functies van die ruimtes. Dit heeft natuurlijk wel betrekking op een deel van de materiële cultuur. Het bepalen van de functies van ruimtes in de woning en de veranderingen die zich daarin in

de loop der tijd voordeden, geeft immers ook een beeld van de ontwikkeling van de *woon*cultuur.

Een belangrijke indicatie omtrent veranderingen in de manier waarop werd gewoond en gewerkt, was de plaats in de woning waar zich het karngereedschap bevond. In het voorgaande is al aangeduid dat dit gereedschap zich aanvankelijk in het zomervertrek – de gang – bevond, maar daaruit geleidelijkaan verdween. Maar wanneer gebeurde dat en waarheen werd de karn dan verplaatst? Boedelbeschrijvingen kunnen ook hier weer licht in brengen, hoewel jammer genoeg in sommige, vooral oudere, boedelinventarissen het karngereedschap in een aparte rubriek wordt vermeld, zonder dat duidelijk is waar deze zaken zich bevonden. Derhalve is het aantal inventarissen dat voor dit doel bruikbaar is, kleiner dan het aantal dat voor de tabellen 8.1 en 8.2 kon worden gebruikt en moet de periode 1700-24 wegens gebrek aan voldoende waarnemingen buiten beschouwing worden gelaten. Ook de inventarissen uit de Franse tijd konden niet worden verwerkt, vanwege de al eerder gesignaleerde problemen met de benamingen in de Franse taal. Derhalve geeft tabel 8.3 alleen informatie over de plaats van het karngereedschap voor de perioden 1725-99 en 1825-49.

Zoals kon worden verwacht, blijken in het tweede kwart van de 18e eeuw de meeste karnen zich nog te bevinden in de gang. Toch was dat ook toen al zeker niet algemeen meer. Ook in het achterhuis, het voorhuis en zelfs in de bakkeet en in de kelder kon karngereedschap worden aangetroffen. Karnen in de kelder was weliswaar niet zo gebruikelijk, maar het had wel voordelen. De kelder was koel en alle werkzaamheden voor de boterbereiding werden geconcentreerd in één vertrek. Een nadeel was dat men er wel een zeer ruime kelder voor moest hebben.

Al in het tweede kwart van de 18e eeuw blijkt echter in één op de vijf boedelbeschrijvingen een speciaal vertrek voor het karnen te worden vermeld: het karnhuis. In de loop van de 18e eeuw kwamen op steeds meer bedrijven karnhuizen in gebruik totdat uiteindelijk in het tweede kwart

TABEL 8.3. Het vertrek waar zich het karngereedschap bevond, 1725-1849, in procenten (N = het aantal geraadpleegde boedelbeschrijvingen)

	1725-49 (N = 26)	1750-74 (N = 25)	1775-99 (N = 31)	1825-49 (N = 26)
Gang	50	28	23	.
Achterhuis	11	4	16	.
Voorhuis	4	12	3	4
Kelder	8	8	3	.
Bakkeet	8	.	.	.
Karnhuis	19	48	55	96
Totaal	100	100	100	100

Bron: Boedelinventarissen. Zie bijlage G.

van de 19e eeuw in vrijwel alle boedelinventarissen melding wordt gemaakt van een karnhuis. Het karnen vond toen dus niet meer plaats in een ruimte waar tevens werd gewoond.

Een karnhuis kon een vertrek zijn binnen de woning, maar het kon ook een afzonderlijk gebouwtje zijn, dat vaak was aangebouwd tegen het bakhuis. Het is moeilijk om uit boedelbeschrijvingen af te leiden om welk van deze twee soorten karnhuizen het in de betreffende inventaris gaat. Het lijkt er echter op dat aanvankelijk, in de 18e eeuw, de karnhuizen zich binnenshuis bevonden, maar dat het in de 19e eeuw steeds vaker om een apart gebouwtje ging. Uit een derde van de boedelbeschrijvingen uit de jaren 1825-49 kan worden afgeleid dat het een afzonderlijk gebouw was, in een ander derde deel bevond het zich binnenshuis en in de resterende gevallen kon niet worden vastgesteld waar het karnhuis zich bevond. Dr. J. de Hullu – geboren op een boerderij bij Cadzand in 1864 – kwam op grond van eigen waarnemingen en van mededelingen van oudere familieleden tot dezelfde conclusie. Er werd volgens hem tot diep in de 19e eeuw nog binnenshuis gekarnd, maar het buiten de woning karnen werd in de loop van de eeuw steeds meer de regel.[77] Het karnen werd dus eerst verplaatst van de woonruimte naar een apart vertrekje en tenslotte geheel uit het boerenhuis verbannen.

Voor een deel zal de opkomst van het karnhuis als gebouwtje samenhangen met de in hoofdstuk 5 al gesignaleerde opkomst van de karnmolen in de 18e eeuw. Men had daarvoor een flinke ruimte nodig – zeker als de molen door een paard werd aangedreven – en die was binnenshuis niet voor handen. Maar ook op boerderijen zonder karnmolen werd de karn in de 19e eeuw in een apart gebouwtje ondergebracht. De voornaamste reden voor de verplaatsing van de karn moet dan toch die zijn welke De Hullu al noemde: toename van het wooncomfort door vermindering van de vochtigheid binnenshuis en afname van de overlast van vliegen die op de room afkwamen.[78]

Uit wat tot nu toe over de indeling van de woning en de functie van de vertrekken aan het licht is gekomen, blijkt dat er gedurende de 18e eeuw sprake was van een geleidelijke functionele differentiatie van de kamers in de woning. Logischerwijze volgt daaruit dat het aantal functies van de kernvertrekken van het boerenhuis, de kamer en de keuken, moest verminderen. Voor de 'goede' kamer zal het accent steeds meer op representatie zijn komen te liggen, voor de keuken zal de woonfunctie steeds belangrijker zijn geworden.

Als deze functies inderdaad meer werden benadrukt, dan is het mogelijk dat dit ook tot uitdrukking kwam in de voorwerpen en meubelstukken die in deze vertrekken aanwezig waren. Men kan de kamer en de keuken hebben verfraaid door de wanden te versieren of door de aanschaf van mooiere meubels. Ook is het mogelijk dat het verblijf in deze vertrekken comfortabeler werd gemaakt door een betere warmtebron: de kachel. Om

dit na te gaan zijn is in tabel 8.4 de frequentie weergegeven waarin van een achttal voorwerpen ten minste één exemplaar wordt vermeld in boedelbeschrijvingen uit de periode 1700-1849. Het gaat daarbij in de eerste plaats om vier vormen van wandversiering: spiegels, klokken, barometers en schilderijen of prenten. Daarnaast zijn drie meubelstukken opgenomen: lessenaars, bureaus en kabinetten. Tenslotte is onderzocht wanneer de eerste kachels in West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen voorkwamen.

Zeer duidelijk blijkt uit tabel 8.4 dat de spiegel al ruim vóór de 18e eeuw in het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuishouden is geïntroduceerd. Op een totaal van 135 boedelbeschrijvingen uit de periode 1700-1849 is er zegge en schrijve één waarin geen spiegel wordt vermeld. Voor die ene uitzondering (uit 1814) kun je je afvragen of er geen sprake is geweest van een omissie bij de inventarisatie, omdat het in dit geval om een overigens behoorlijk luxueus ingerichte boerderij ging.[79] Het veelvuldig voorkomen van spiegels aan het begin van de 18e eeuw hoeft overigens niet te verbazen, ook bij boeren elders in Nederland waren deze voorwerpen toen al wijd verspreid.[80]

Klokken waren aan het begin van de 18e eeuw nog niet zo sterk verspreid, maar daar kwam snel verandering in. In het tweede kwart van die eeuw was in 85% van de onderzochte sterfhuizen al een klok aanwezig en daarna was het klokkenbezit hier vrijwel algemeen. Deze periodisering van de verspreiding van het klokkenbezit onder de boerenbevolking stemt overeen met die in andere plattelandsgebieden in het Nederlandse kustgebied. In Weesperkarspel bijvoorbeeld steeg het percentage boerenboedels met klokken van 40 in 1710-20 tot 83% in het volgende decennium.[81] Ook onder de Friese boeren raakten klokken ingeburgerd in de eerste helft van de 18e eeuw.[82] Niet eens zo heel ver van West-Zeeuws-Vlaanderen, in het Oost-Vlaamse Land van Nevele, was de situatie echter heel anders. In de eerste helft van de 18e eeuw bezat nog maar een kleine minderheid van de boeren een klok en in de tweede helft van die eeuw was

TABEL 8.4. Het percentage boedelbeschrijvingen waarin bepaalde voorwerpen worden vermeld per kwart eeuw, 1700-1849 (N=aantal geraadpleegde boedelbeschrijvingen)

	1700-24 (N = 21)	1725-49 (N = 20)	1750-74 (N = 22)	1775-99 (N = 21)	1800-24 (N = 25)	1825-49 (N = 26)
Spiegel	100	100	100	100	96	100
Klok	19	85	82	95	92	92
Prenten/schild	24	30	5	24	52	54
Barometer	.	35	23	43	52	58
Lessenaar	33	50	41	62	28	19
Bureau	.	.	.	19	50	54
Kabinet	.	5	36	86	88	85
Kachel	.	.	.	.	.	27

Bron: Boedelinventarissen. Zie bijlage G.

het klokkenbezit er nog verre van algemeen. Ook het bezit van spiegels was daar in de 18e eeuw veel minder algemeen dan in de Nederlandse kustprovincies.[83] De kleine zandboertjes van het Land van Nevele gingen dus kennelijk minder snel over tot de aankoop van nieuwe consumptiegoederen dan de commerciële boeren uit de kustgebieden.

Het bezit van wandversieringen in de vorm van prenten of schilderijen bleef gedurende de gehele 18e eeuw vrij uitzonderlijk. In de periode 1750-74 was het bezit aan schilderijen of prenten wel heel gering; in slechts één van de 22 onderzochte boedels waren toen schilderijen aanwezig. Het is opvallend dat omstreeks dezelfde tijd ook in Delft en bij de boeren in de Krimpenerwaard het bezit van schilderijen verminderde.[84] Uit de West-Zeeuws-Vlaamse boedelbeschrijvingen blijkt dat de boerengezinnen er de voorkeur aan gaven hun schoorsteenmantels, bedsteewanden en muren op te sieren met Delfts blauwe borden en porselein.[85] Evenals in de Over-Betuwe lijkt pas in de eerste helft van de 19e eeuw een groter aantal boeren geïnteresseerd te raken in prenten en schilderijen.[86] Wat voor soort afbeeldingen aan de muren hingen, werd vrijwel nooit genoteerd. De enige uitzondering is de boedelbeschrijving van de Cadzandtenaar Abraham van Houte uit 1733. Daar hing in de keuken boven de schouwmantel een schilderij dat 'de ontmoetinge van Jacob en Esau' voorstelde.[87]

Een nieuw voorwerp dat in 1732 zijn intrede deed, was de barometer. De verspreiding hiervan verliep veel langzamer dan die van de klok, maar toch kwam langzaam maar zeker een steeds groter deel van de boerenhuishoudens in het bezit van zo'n instrument. Wat dit betreft liepen de Zeeuws-Vlamingen voor op de boeren van Weesperkarspel, waar pas in 1767 voor het eerst een barometer werd aangetroffen.[88]

Het is niet onbelangrijk zich te realiseren dat zaken als klokken en barometers voor boeren meer waren dan alleen wandversiering. Het waren ook middelen waarmee het boerenwerk beter kon worden geregeld. Met behulp van de klok kon worden gecontroleerd hoeveel uren het personeel werkte en konden de knechten 's ochtends op tijd worden gewekt.[89] Barometers op hun beurt ondersteunden de boer bij het bepalen van het tijdstip om bepaalde werkzaamheden uit te voeren. Als bijvoorbeeld in de oogsttijd de barometerstand daalde, betekende dat een weersverslechtering en kon dat aanleiding geven om de oogst sneller binnen te halen en daardoor schade aan het gewas te voorkomen. Samen met de invoering van vormen van bedrijfsboekhouding, het kalken van zaaigraan en het verminderen van de hoeveelheid zaaigoed vormde het toenemende gebruik van klokken en barometers in de jaren twintig en dertig van de 18e eeuw een poging om rationeler en zuiniger om te springen met schaarse middelen.

Het toenemende bezit van lessenaars hangt naar alle waarschijnlijkheid ook samen met deze ontwikkelingen. Voor wie een boekhouding bijhield, was het bezit van een schrijfmeubel natuurlijk handig. Het bezit van lesse-

naars bereikte een hoogtepunt aan het eind van de 18e eeuw, maar in die tijd kwamen ook de eerste exemplaren voor van het meubel dat uiteindelijk de lessenaar zou verdringen: het bureau. Een dergelijk meubelstuk werd hier voor het eerst vermeld in een boedelbeschrijving uit 1791.[90] Het is niet verwonderlijk dat dit eerste exemplaar van een modieus nieuw meubelstuk zich bevond in de woning van Jan du Mez, welgesteld landbouwer en amateur-astronoom te Aardenburg (zie hoofdstuk 6). In de eerste helft van de 19e eeuw raakte het bureau verder verspreid en ging het bezit van lessenaars navenant achteruit. Ook deze ontwikkeling kan elders worden waargenomen. Zo werden in de 19e eeuw ook in boerenhuishoudens uit de omgeving van Abcoude lessenaars vervangen door bureaus.[91]

Het kabinet, een pronkkast waarin textiel werd opgeborgen, deed kort voor het midden van de 18e eeuw zijn intrede in de West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen. In de boedelinventaris van de Nieuwvlietenaar Daniël Morel uit 1748 wordt voor de eerste keer zo'n meubelstuk vermeld.[92] Uit deze vermelding blijkt overigens dat wie vooropliep door het bezit van een nieuw voorwerp, niet noodzakelijk ook in andere opzichten vooruitstrevend hoefde te zijn. Morel behoorde namelijk tot de rond 1750 al kleine minderheid van boeren die géén klok bezaten. Na 1750 verspreidde het kabinet zich snel onder de West-Zeeuws-Vlaamse boeren en aan het eind van de 18e eeuw was een grote meerderheid in het bezit van één of meer kabinetten. Ook in de Over-Betuwe raakte het kabinet in deze periode verspreid onder de boerenbevolking.[93] Hiermee liepen deze gebieden voor op de boeren van Weesperkarspel, die pas vanaf 1780 overgingen tot de aanschaf van zo'n meubel.[94] Rond 1850 bezat echter ook daar 80% van de boeren een kabinet.[95]

De introductie en verspreiding van de tot nu toe besproken voorwerpen duiden op een geleidelijke verfijning van de wooncultuur in de loop van de 18e eeuw. Dit sluit aan bij de conclusie van Schuurman dat de huiselijkheid – in de zin van gezelligheid, comfort en aandacht voor het huiselijk leven – dateert uit de 19e eeuw maar deels een voortzetting is van ontwikkelingen uit de 17e en 18e eeuw.[96] In wezen veranderde er in de 18e eeuw niet zo veel aan de manier van wonen. De keuken en de kamer werden wat mooier ingericht, maar hun functie bleef grotendeels dezelfde. De keuken bleef het echte woonvertrek en daar plaatste men dan ook zaken die van praktisch nut waren, zoals de klok. In de kamer, het pronkvertrek waar niet werd gewoond, hing zelden een klok, maar stond wel vrijwel altijd een kabinet.

In het licht van deze uitkomsten zijn onderzoekers als Brusse en Kamermans misschien wel wat al te enthousiast als zij het begrip huiselijkheid van toepassing verklaren op het Nederlandse platteland in de 18e eeuw.[97] Mogelijk is dit veroorzaakt door het feit dat zij alleen naar de voorwerpen hebben gekeken maar de indeling van de woning en de functies van de vertrekken niet of nauwelijks in de analyse hebben betrokken.

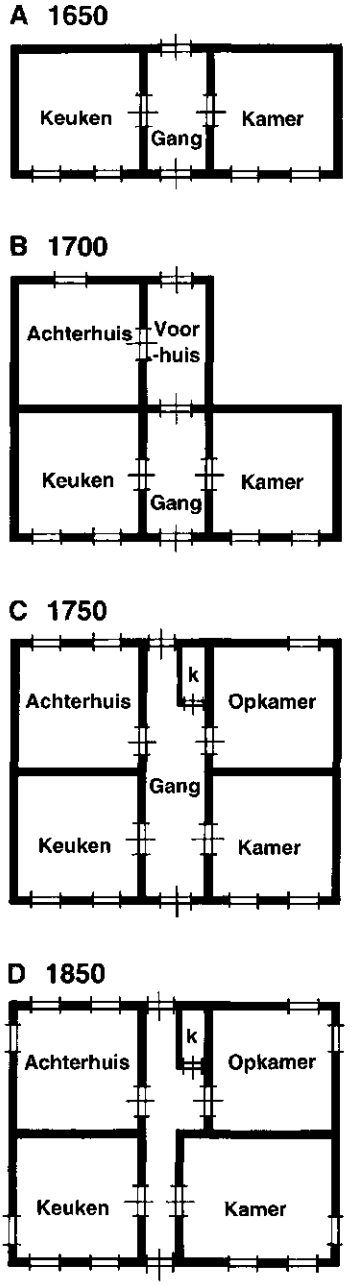
Een gebeurtenis die wél een omwenteling in het wonen teweegbracht,

was de introductie van de kachel. Een kachel kon, in tegenstelling tot het haardvuur, een vertrek goed verwarmen en betekende daardoor een grote stimulans voor de huiselijkheid. Evenals in vele andere regio's in Nederland waren de boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen laat met de introductie van de kachel. De eerste kachels in boerenboedels vindt men hier vanaf 1843, dezelfde tijd waarin de kachel ook voor het eerst voorkomt in boerenhuizen in Maasland en aan het Gein.[98] Een gebied waar de kachel veel eerder werd geïntroduceerd in het boerenhuishouden was de Over-Betuwe, waar al in het derde kwart van de 18e eeuw bij verschillende boeren een kachel aanwezig was.[99] Het lijkt erop dat het oosten van het land vooropliep bij de introductie van de kachel, want ook in Doesburg was deze in de tweede helft van de 18e eeuw al wijd verspreid, terwijl in het Zuid-Hollandse Maassluis de kachel pas later ingang vond.[100]

De West-Zeeuws-Vlaamse boeren schaften dus pas vrij laat kachels aan, maar vanaf de eerste vermelding ervan, in 1842 in de woning van Franciscus Bernardus Wijffels te Hoofdplaat[101], heeft deze nuttige vinding zich snel verspreid. In de helft van de boedels uit de jaren veertig van de 19e eeuw wordt een kachel vermeld. Kennelijk had de kachel echter niet overal evenveel succes, zoals blijkt uit de boedelbeschrijving van Pieter Bernardus Dierikx uit Sint-Kruis. De kachel stond daar op zolder. Dat was op zich niets bijzonders, want in Nederlandse boerenhuishoudens bestond de gewoonte om de kachel in het voorjaar de zolder op te sjouwen en hem in het najaar weer terug op zijn plaats te zetten.[102] De inventaris van Dierikx is echter opgemaakt op 8 januari 1846, dus hartje winter![103] Het lijkt erop dat we hier de sporen van een mislukt experiment aantreffen.

Bij de familie Dierikx mocht de kachel dan geen succes zijn geweest, zoals al gezegd vond hij toch snel ingang. De introductie van de kachel had verstrekkende gevolgen. Kachels werden niet in de keuken, maar in de kamer geplaatst. In de keuken bleef men koken op het open vuur en bovendien wilde men in de schoorsteen vlees kunnen roken.[104] Hierdoor was de keuken niet de geschikte ruimte voor het plaatsen van de eerste kachels. In de kamer werd echter niet gekookt en derhalve leverde plaatsing van een kachel daar geen problemen op. Door de kachel werd de kamer een stuk comfortabeler en daardoor zou dit vertrek langzaam maar zeker behalve een representatieve functie ook een echte woonfunctie krijgen, althans op zon- en feestdagen. Het zou echter nog ettelijke decennia duren eer deze ontwikkeling echt doorzette. Toch was er rond het midden van de 19e eeuw mogelijk al wel een enkeling die wat meer van de kamer gebruik maakte. Zo had de in 1847 overleden Heillenaar Pieter de Bruijne een armstoel staan bij de kachel in de kamer.[105] Het is trouwens opvallend dat in De Bruijne's boedelbeschrijving geen sprake meer is van kamer en keuken, maar van voor- en achterkamer. Pieter de Bruijne was waarschijnlijk zijn tijd vooruit, maar het lijdt geen twijfel dat op langere termijn de kachel heeft gezorgd voor een grote verandering in het wonen in de boerenhuizen van het Land van Cadzand.

SCHEMA 8.1. De ideaaltypische ontwikkeling van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis. Tekening: J. Bieleman naar ontwerp van de auteur.

Toelichting. De jaartallen dienen slechts als een grove aanduiding van de periodisering van het ontwikkelingsproces. k = kantoor.

Tenslotte moet in deze paragraaf over de woning ook nog enige aandacht worden besteed aan het bakhuis. Vanwege het brandgevaar bakten de West-Zeeuws-Vlaamse boerinnen het brood gewoonlijk niet binnenshuis, maar in een op enige afstand daarvan gelegen bakhuis. Slechts een enkele keer bevond het bakhuis zich binnen de woning. Iets vaker kwam het voor dat het bakhuis tegen het huis was aangebouwd.[106] Meestal echter waren het vrijstaande gebouwtjes.

Uit boedelbeschrijvingen blijkt dat deze 'bakketen' zoals ze hier werden genoemd, al in de 17e eeuw op boerderijen aanwezig waren. Het waren kleine bakstenen gebouwtjes met een pannen zadeldak, voorzien van een oven die van buitenaf kon worden voorzien van brandstof in de vorm van mutsaards (bossen wilgenhout). Hierin werd één keer per week het benodigde brood gebakken. Het bakhuis had echter nog meer functies. Er stond ook een 'fornuis' – een grote ingemetselde koperen of ijzeren bak – waarin het water werd verwarmd dat men nodig had voor de was. Tevens was er een 'wastafel', waarop de wastobben stonden.[107] De bakkeet diende dus tegelijk ook als washok.

Belangrijker nog is het feit dat het bakhuis in feite ook diende als keuken. Naast de oven en wastobben bevond er zich ook een haard waarop kon worden gekookt en gebraden. Een groot deel van het kookwerk gebeurde dan ook hier en níet in de keuken. Voorwerpen zoals braadpannen bevonden zich niet in de keuken, maar in het bakhuis.[108] Die vormen van voedselbereiding die veel overlast veroorzaakten, vonden plaats in het bakhuis. Dit betekent dat de keuken minder multifunctioneel was dan uit de eerdere delen van deze paragraaf zou kunnen worden afgeleid. Het echt 'ruwe' werk vond al in de 17e eeuw niet plaats in de keuken en deze was dus een aangenamer verblijfplaats dan tot nog toe is gebleken. Aan het koken in het bakhuis is in de tweede helft van de 19e eeuw een eind gekomen.[109] Dit was ongetwijfeld een gevolg van de introductie van het fornuis, dat de overlast van het koken sterk terugbracht. In boedelbeschrijvingen van vóór 1850 worden in dit gebied echter nog geen fornuizen vermeld. Verwonderlijk is dat niet; ook elders in Nederland duurde het tot het eind van de 19e eeuw eer boerinnen zich waagden aan de aanschaf van een fornuis.[110]

Vanaf het eind van de 18e eeuw werden de bakketen op veel boerderijen vergroot. De nieuwe karnhuizen buitenshuis werden namelijk vaak tegen het bakhuis aangebouwd. Als de karn werd aangedreven door een karnmolen moest er ook nog een ruimte voor die molen worden gebouwd en als het een paardenkarnmolen was, moest daarin bovendien voldoende ruimte zijn waar het paard zijn rondjes kon lopen. Hierdoor groeiden veel bakketen in de loop van de 19e eeuw langzamerhand uit tot lange, smalle gebouwen. Aan het begin van de 20ste eeuw verloren ze echter hun functies: de boterbereiding verdween langzamerhand van de boerderij en brood werd in toenemende mate gekocht bij een bakker. Het gevolg was dat in de afgelopen eeuw honderden bakhuizen zijn gesloopt en er nu nog maar enkele resteren.

Uit wat tot nu toe in deze paragraaf naar voren is gekomen, zou kunnen worden afgeleid dat er geen eenduidig verband bestaat tussen tussen de ontwikkeling van de boerenwoning en de economische golfbeweging op lange termijn. In de eerste helft van de 18e eeuw, toen het de boeren slecht ging, werden de huizen groter en raakten nieuwe voorwerpen snel verspreid onder de boerenbevolking. De eerste helft van de 19e eeuw, die ook niet bekend staat als een periode van voorspoed, was in dit opzicht evenmin een periode van stilstand. Vooral wat de vergroting van de huizen betreft, bestaat echter de mogelijkheid dat het beeld is vertekend vanwege een al eerder geopperd bezwaar: de boedelbeschrijvingen geven niet aan wanneer het geïnventariseerde huis is gebouwd. Het betreffende huis is misschien al honderd jaar oud.

Meer inzicht kan worden verkregen door te kijken naar de bouwjaren van huizen. In de 'hofstedenboekjes' van De Hullu en Brakman en in de documentatie van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem kan van 51 West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuizen het bouwjaar worden aangetroffen.[111] Dat is veelal afgeleid uit een gevelsteen of jaartalankers. Deze duiden niet altijd op nieuwbouw, maar kunnen ook het jaar van een ingrijpende verbouwing weergeven. In elk geval duiden ze aan dat er in het betreffende jaar op de boerderij een flink bedrag is uitgegeven aan bouwactiviteiten. Hoewel het aantal waarnemingen vrij gering is (het aantal van 51 betreft ongeveer één op de acht boerderijen die hier in 1850 stonden), kan tabel 8.5 toch een indruk geven van de veranderingen in het aantal nieuwgebouwde of verbouwde boerenhuizen.

Wat het meest opvalt in tabel 8.5, is de daling van het aantal gedateerde huizen in de eerste helft van de 18e eeuw. De economische depressie van die periode heeft waarschijnlijk dus toch wel geleid tot een vermindering van bouwactiviteiten. Van de vier nieuw gebouwde huizen uit deze halve eeuw zijn er twee, respectievelijk gedateerd op 1730 en 1739, die zijn gebouwd in opdracht van leden van de zeer welgestelde familie Boidin.[112] De financiële situatie van de bouwheer was dus van belang. De meest welgestelden konden het zich ook in moeilijke jaren soms wel veroorloven om een nieuw huis te bouwen, voor de minder kapitaalkrachtigen zal dat veel moeilijker zijn geweest.

TABEL 8.5. Het aantal gedateerde boerenhuizen per halve eeuw, 1600-1849

	Aantal huizen
1600-49	11
1650-99	10
1700-49	4
1750-99	11
1800-49	15

Bronnen: DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, II, III en IV. Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem, documentatie boerderijen West-Zeeuws-Vlaanderen.

De cijfers uit tabel 8.5 lijken er dus op te duiden dat de toename van het aantal vertrekken die tabel 8.1 aangeeft voor het tweede kwart van de 18e eeuw, voor een belangrijk deel al in een eerder tijdvak – de 17e eeuw – tot stand is gekomen. Toch is het de vraag of tabel 8.5 wel zo mag worden geïnterpreteerd. Een relatief eenvoudige uitbreiding van de woning door een aanbouw aan de achterzijde zal lang niet altijd zijn aangeduid met behulp van jaartalankers of gevelsteen. Als bovendien al veel boerenwoningen in de 17e eeuw waren vergroot, dan zou daar toch eigenlijk ook al iets van merkbaar moeten zijn in de boedelbeschrijvingen uit het eerste kwart van de 18e eeuw.

De meest waarschijnlijke conclusie is dan ook deze. Vanaf de tweede helft van de 17e eeuw werd het West-Zeeuws-Vlaamse boerenhuis geleidelijk met een aantal vertrekken vergroot. Dit proces is tot aan de 19e eeuw gestaag doorgegaan. Mogelijk is het in de eerste helft van de 18e eeuw enigszins vertraagd door de slechte economische omstandigheden. Deze omstandigheden hebben een aantal rijkere boeren er echter niet van weerhouden toch nieuwe huizen te bouwen. Mogelijk hebben hun minder kapitaalkrachtige collega's stukken aan hun bestaande huizen bijgebouwd. Het verband tussen het verloop van de economische golfbeweging en de ontwikkeling van het boerenhuis blijkt dus niet erg overtuigend te zijn. Dit blijkt ook uit de gegevens over de eerste helft van de 19e eeuw, toen aardig wat huizen werden gebouwd. Op één na dateren al deze huizen van ná het begin van de daling van de graanprijzen in 1818.

8.3. SCHUUR EN BIJGEBOUWEN

De schuur was het grootste gebouw op het West-Zeeuws-Vlaamse boerenerf. Met een lengte van zeker 40 meter, een breedte van 15 meter en een hoogte van gewoonlijk meer dan 10 meter domineerde de schuur niet alleen de overige bedrijfsgebouwen, maar vormde hij ook het meest opvallende element in het vlakke Zeeuws-Vlaamse landschap. De schuur vormde ook het hart van het boerenbedrijf. Hier immers werd het kostbare graan opgeslagen en gedorst en hier ook stonden de koeien en de paarden die samen het waardevolste onderdeel van de bedrijfsinventaris vormden.

Over de eerste schuren die hier na de herdijkingen van de eerste helft van de 17e eeuw zijn gebouwd, weten we weinig. Er is geen enkele schuur uit deze tijd bewaard gebleven en de oudste bestekken en tekeningen dateren pas uit de 18e eeuw. Ook boedelbeschrijvingen bevatten vrijwel geen informatie over schuren. Zij vermelden alleen wat er in de schuur aanwezig was, maar geven nauwelijks indicaties van de omvang of indeling van het gebouw. Toch valt er over de schuren uit de eerste vijfenzeventig jaar van de 17e eeuw één ding met vrij veel zekerheid te zeggen: in de meeste gevallen waren ze kleiner dan de grote schuren met twee of drie dwarsdelen die we kennen uit het tijdvak ná 1675.

Dat de oudste schuren relatief klein waren, kan worden afgeleid uit het voorkomen van 'bergen' bij boerderijen in de periode voor ongeveer 1660. In documenten uit het rechterlijk archief van Breskens worden deze vermeld in de jaren 1639, 1655 en 1657.[113] Aangezien er op de West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijven nauwelijks hooi werd geoogst, moet het hier gaan om kapbergen voor de opslag van graan. De schuren waren dus al te klein geworden om er de hele graanoogst in op te kunnen slaan. Naar alle waarschijnlijk was de omvang van de oudste schuren onder Breskens afgestemd op de standaard bedrijfsgrootte kort na de bedijking. Deze bedroeg toen (omstreeks 1610) 50 gemeten (22 ha).[114] De drie boerderijen in Breskens waar kapbergen aanwezig waren, waren elk beduidend groter dan die 50 gemeten. Om hun tekort aan tasruimte te verminderen, hadden de bewoners voor de oplossing gekozen die Andries Vierlingh al in de 16e eeuw had aanbevolen: 'valt u de schuure te cleene, meucht een-en berch of twee daer bij doen maecken'.[115]

De bouw van kapbergen was dus een reactie op de ook in hoofdstuk 4 al geconstateerde toename van de bedrijfsgrootte. Een andere manier waarop men het hierdoor ontstane tekort aan tasruimte kon oplossen, was het uitbreiden van de bestaande schuur. Zo had Pieter de Kubber uit Breskens in 1720 'een eijnde schuijre' bijgebouwd aan een al bestaande schuur.[116] Voor een pachter zoals De Kubber was dat echter een riskante oplossing omdat hij bij eventuele beëindiging van de pachtovereenkomst maar moest zien dat hij zijn investering vergoed kreeg. Doordat de West-Zeeuws-Vlaamse boeren er vrij zeker van konden zijn dat ze hun boerderij lange tijd konden pachten, was dit risico echter niet al te groot. Dit gold ook voor de familie De Kubber, die nog tot 1750 in het gebruik bleef van haar pachtbedrijf bij Breskens.[117]

De meest radicale oplossing voor tekorten aan tas- en stalruimte was natuurlijk nieuwbouw. Het is aannemelijk dat naarmate de bedrijven in de loop van de 18e eeuw steeds groter werden en ook de bedrijfsgebouwen steeds vaker eigendom werden van de bewoners, boeren steeds vaker voor deze oplossing kozen. Alle nog bestaande schuren in West-Zeeuws-Vlaanderen die dateren van vóór 1800 (omstreeks 1990 waren dat er nog een dertigtal) zijn dan ook gebouwd in de laatste decennia van de 17e eeuw of in de 18e eeuw. Het niet meer voorkomen van oudere schuren lijkt dus een gevolg te zijn van een golf van nieuwbouw vanaf de late 17e eeuw. West-Zeeuws-Vlaanderen lijkt vanaf die tijd, evenals Engeland in de 16e en 17e eeuw, een *'Great Rebuilding'* te hebben gekend.[118] Deze herbouw was op zijn beurt het resultaat van de toenemende bedrijfsgrootte en de toename van de welstand van de boerenbevolking in de loop van de 18e eeuw.

Van de grote schuren die vanaf omstreeks 1700 in de West-Zeeuws-Vlaamse polders verrezen, weten we goed hoe ze er uitzagen, omdat er nog enkele tientallen van overeind staan. Hoewel de nog bestaande schuren vrijwel altijd ingrijpend zijn verbouwd, kan er toch nog goed uit worden afge-

leid hoe de 18e-eeuwse schuren in dit gebied waren gebouwd en ingedeeld.

De gebruikte bouwmaterialen voor schuren waren hout voor de gebinten en wanden, stro voor het dak en baksteen voor de fundering. Van de 17e tot diep in de 19e eeuw kwam daarin geen verandering. Het stro kwam van het eigen bedrijf. Men gebruikte hiervoor roggestro. De behoefte aan dekstro was de belangrijkste reden waarom West-Zeeuws-Vlaamse boeren jaarlijks een stukje rogge plachten te zaaien. De kwetsbare strodaken moesten voortdurend worden hersteld. Daarom moest er dus steeds een voorraad roggestro aanwezig zijn op de boerderijen, waar de strodekker jaarlijks zijn rekening indiende.[119] Toen in 1857 een nieuw gebouwde schuur bij Nieuwvliet werd voorzien van een pannendak, werd dat zo bijzonder gevonden dat men de hofstede waar deze schuur stond 'de Pannenschuur' is gaan noemen.[120] Pannendaken op schuren zijn pas veel later gebruikelijk geworden. Nog omstreeks 1890 waren er onder Schoondijke slechts twee schuren met pannen gedekt.[121]

Hout is men als bouwmateriaal voor schuren blijven gebruiken tot na de Eerste Wereldoorlog. Goed bouwhout was in West-Zeeuws-Vlaanderen vrijwel niet aanwezig. De wilgen, essen en iepen die om de boerderijen stonden, leverden alleen brand- en geriefhout. Slechts een enkele keer werd iepenhout gebruikt, zoals voor de kapspanten van een koestal op een boerderij bij Sint-Anna ter Muiden.[122] Voor de gebinten van grotere gebouwen als schuren was het Zeeuws-Vlaamse hout echter te klein van formaat en was het ook niet in voldoende mate aanwezig.

Hout moest dus worden geïmporteerd. Vrijwel alle West-Zeeuws-Vlaamse boerenschuren zijn gebouwd van grenenhout. In de 17e eeuw zal waarschijnlijk vooral Noors grenenhout zijn gebruikt, omdat toentertijd naar schatting 75% van het in de Republiek geïmporteerde hout uit Noorwegen afkomstig was.[123] Vanaf het eind van de 17e eeuw zal men vermoedelijk echter steeds meer 'Rijns' hout, uit het stroomgebied van de Rijn en zijn zijrivieren zijn gaan toepassen. De import van dit Rijnse hout nam toen sterk toe.[124] De plaatsen waar het grootste deel van het Rijnse hout werd verhandeld en verwerkt, waren Dordrecht en de Zaan.[125] Uit schuldbekentenissen van Zeeuws-Vlaamse timmerlieden en houthandelaren blijkt dat zij hout kochten van handelaren in deze plaatsen.[126] Naast Rijns hout werd ook hout gebruikt uit het gebied rond de Finse Golf. Zo bevond zich in het pakhuis van houthandelaar Jacobus van der Strate in Sint-Anna ter Muiden in 1731 een voorraad hout uit Narva, een havenstad in Estland.[127] Ook vanuit deze regio was de houtexport sinds het eind van de 17e eeuw sterk toegenomen.[128]

Doordat de schuren gebouwd waren van hout en stro, waren ze uiterst brandbaar. Die brandbaarheid werd nog verhoogd door het feit dat de wanden van de schuur aan de buitenzijde werden geteerd om ze meer weerbestendig te maken. Als ze dan in het najaar ook nog eens werden

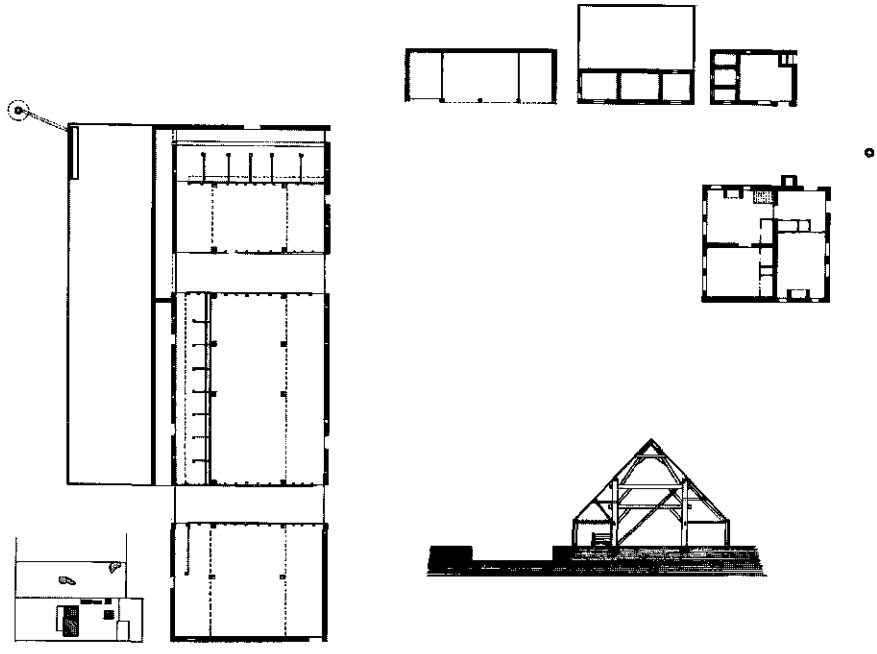
volgetast met graan en peulvruchten, werden het helemaal potentiële fakkels. Een overzicht van branden in het Vrije van Sluis vermeldt alleen al voor de zestig jaar van 1717 tot en met 1776 tien afgebrande schuren.[129] Dit overzicht is niet eens compleet, want een in 1736 afgebrande schuur bij Cadzand en een in 1774 door brandstichting verwoeste schuur bij Groede worden er niet in vermeld.[130] Er brandden alleen al in het Vrije dus tenminste twee schuren per decennium af. Per eeuw ging daardoor 10% van de schuren verloren. Het geheel verdwijnen van 17e-eeuwse schuren zal dus niet alleen veroorzaakt zijn door de hiervoor gesignaleerde *'Great Rebuilding'*, maar ook door het geregeld afbranden van schuren wegens blikseminslag, brandstichting of andere oorzaken.

Het afbranden van een schuur betekende voor een boer een gigantische schadepost. Als het in het najaar of in de winter gebeurde, verloor hij niet alleen het gebouw, maar ook de daarin opgeslagen oogst. Merkte hij de brand niet op tijd op, dan liep hij bovendien de kans dat de paarden en runderen in de vlammen omkwamen. Zoals in hoofdstuk 6 bleek, is brandverzekering in dit gebied pas aan het begin van de 19e eeuw in zwang gekomen. In de 18e eeuw waren landbouwers door het brandgevaar dus financieel uiterst kwetsbaar. Lieden met weinig geld en weinig scrupules maakten daarvan soms misbruik door zogenaamde brandbrieven te verzenden. In zo'n brief kondigde de schrijver aan dat hij van plan was de schuur in brand te steken, maar dat hij bereid was daarvan af te zien als de boer op een bepaalde datum en plaats een behoorlijk geldbedrag zou deponeren. In de periode 1717-74 werden negen van dergelijke brandbrieven ter kennis gebracht van het College 's lands van den Vrijen.[131] De daders gingen professioneel te werk. De brieven werden vrijwel altijd in het najaar of in de winter verzonden, wanneer het kostbare graan in de schuur lag opgeslagen. De slachtoffers werden ook zorgvuldig gekozen. In 1774 ontvingen Jozias Risseeuw en Anthonie de Hulster zo'n brief.[132] Niet toevallig waren dit de twee rijkste boeren van Schoondijke, die dus ook het meeste konden betalen.

Het schepencollege van het Vrije deed er alles aan om de schrijvers van brandbrieven op te sporen, maar voor zover bekend heeft dat nooit iets opgeleverd. We weten ook niet hoeveel boeren zulke brieven niet aan het college hebben doorgegeven, maar gewoon hebben betaald. Evenmin is bekend hoeveel schuren daadwerkelijk door schrijvers van brandbrieven in brand zijn gestoken. Dit verschijnsel moet de boerenbevolking angst hebben aangejaagd, maar het is helaas niet mogelijk de werkelijke omvang te achterhalen of vast te stellen hoeveel schade erdoor is aangericht.

In de indeling van de schuur en in het gebruik van de verschillende gedeelten ervan is tot het midden van de 19e eeuw geen verandering gekomen. Een goed beeld van de indeling en het functioneren van een oude Zeeuws-Vlaamse boerenschuur kan worden verkregen uit de opmeting en beschrijving die de boerderij-onderzoeker Uilkema in 1923 heeft gemaakt

AFBEELDING 8.8. Plattegrond van de boerderij Olieweg 7 bij Aardenburg, in 1923 opgemeten door K. Uilkema (collectie SHBO, Arnhem). De indeling van de schuur wordt in dit hoofstuk uitgebreid beschreven. Bovenaan op de plattegrond van links naar rechts het open wagenhuis, het varkenshok (dat hier niet zoals gebruikelijk bij de mestvaalt stond) en het bakhuis. Het woonhuis van deze boerderij bestond oorspronkelijk uit twee vertrekken zonder gang, later is het aan de achterzijde uitgebreid. Het moet in de vroege 20e eeuw een van de zeldzame huizen zonder gang zijn geweest. Dit complex is gesloopt in de jaren dertig.

van van de schuur van een hofstede aan de Olieweg bij Aardenburg.[133] Deze schuur functioneerde destijds nog grotendeels op de traditionele wijze, dat wil zeggen als opslagplaats voor ongedorst graan en als grootveestalling. Een doorsnede en een plattegrond van de schuur zijn weergegeven in afbeelding 8.8.

Bij dit oude type schuur rustte het dak niet op de muren, maar werd het gedragen door een reeks gebinten die dwars op de lengterichting van het gebouw stond. Hierdoor ontstond een driebeukige indeling. Een brede, hoge middenbeuk werd geflankeerd door twee smallere, lagere zijbeuken. In de hoge middenbeuk bevonden zich de tasvakken, waarin het geoogste graan werd opgeslagen. Ook een deel van de zijbeuken werd gebruikt voor oogstopslag. Het tassen, dat plaats vond onder leiding van de eerste arbeider, was een secuur werk. Werd het niet goed gedaan, dan begon de tas na verloop van tijd uiteen te zakken en moest hij worden gestut. Ook moesten op geregelde afstanden ruimtes tussen de schoven

open worden gelaten. Hierdoor kon tot diep in de tas lucht doordringen om broei tegen te gaan.

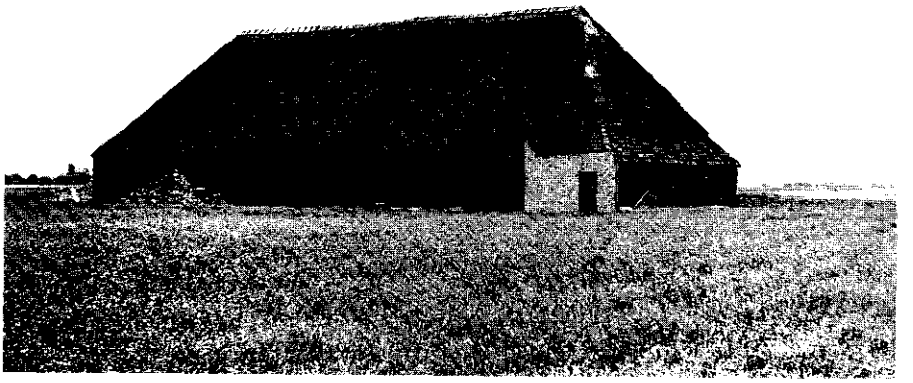
Behalve voor graanopslag diende de schuur ook als stalling voor het grootvee. De paardenstal bevond zich in deze schuur, zoals gebruikelijk in Zeeuws-Vlaanderen, tegen de kopgevel, dwars in het gebouw. De paardenstal was verdeeld in 'slieten', boxen die door houten schotten van elkaar waren afgescheiden. In elke sliet stonden twee paarden. Boven de paardenstal bevond zich de kafzolder, waar het kaf lag opgeslagen dat aan het paardenvoer van boonstro en haver werd toegevoegd. In deze schuur bevond zich boven de kafzolder nóg een zolder waarop hooi werd opgeslagen. In andere schuren trof men hier soms een 'haverdilt' aan, die zoals de naam al zegt gebruikt werd voor de opslag van haver.

Een van de weinige veranderingen die zich in de onderzochte periode in de bouw van de schuren heeft voorgedaan, betreft de kopgevel waartegen de paardenstal zich bevond. De oudste schuren waren hier voorzien van een laag aflopend dakschild (afb. 8.9). Het zal duidelijk zijn dat het moeilijk was om daaronder zolders te maken voor de opslag van paardenvoer zoals dat in deze Aardenburgse schuur het geval was. Derhalve werd het dakschild ingekort tot een klein schuin gedeelte, het zogeheten wolfseind, waardoor veel meer ruimte vrijkwam en dus gemakkelijk twee zolders konden worden gemaakt. In een later stadium heeft men ook aan de andere kopgevel het dakschild vervangen door een klein wolfseind. Een periodisering van deze veranderingen is moeilijk te geven. Schuren met één wolfseind lijken kenmerkend te zijn voor de tweede helft van de 18e eeuw. Schuren met twee wolfseinden komen voor sinds de eerste helft van de 19e eeuw. Een van de weinige met zekerheid te dateren schuren, die gebouwd is in 1821, heeft aan beide kopgevels wolfseinden (afb. 8.10).[134]

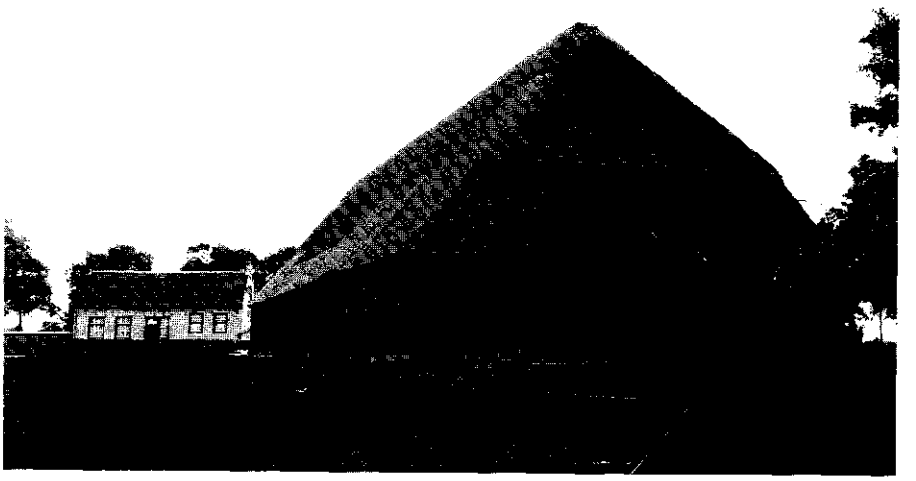
De koestal bevond zich in de hier besproken schuur in één van de zijbeuken. Dit kan in veel West-Zeeuws-Vlaamse schuren worden aangetroffen, maar er zijn er ook wel waar de koestal zich evenals de paardenstal dwars in het gebouw bevindt. Ook hier stonden de beesten twee aan twee tussen houten schotten, met de koppen naar de middenbeuk. Zoals gewoonlijk in oude Zeeuws-Vlaamse schuren was dit geen grupstal, waarin de runderen op een verhoging stonden waarachter zich een diepe goot bevond voor het opvangen en afvoeren van mest. In Zeeuws-Vlaamse koestallen trof men hooguit een ondiep gootje aan. De grupstal zou hier pas veel later doordringen en op sommige boerderijen, zoals ook deze hofstede bij Aardenburg, is de grupstal zelfs nooit ingevoerd.

Dwars in het gebouw bevonden zich twee dorsvloeren. Deze waren voorzien van houten vloeren. De planken van deze vloeren lagen enigszins bol. Door die planken op spanning te leggen, werden kieren dichtgedrukt en werd voorkomen dat er graankorrels verloren gingen.[135] Eenzelfde doel hadden de zogenaamde 'puien', lage houten schotten aan weerszijden van de dorsvloer die voorkwamen dat korrels naast de dorsvloer terecht zouden komen. De indeling met twee dwarsvloeren was in West-

AFBEELDING 8.9. Schuur uit 1744 bij Groede. Deze schuur was van het oudst bekende type in West-Zeeuws-Vlaanderen, met een volledig schilddak en lage gevels waardoor het dak boven de deeldeuren moest worden opgelicht om toegang te kunnen verlenen aan de geladen oogstwagens. Het gebouw is gesloopt in 1954. Foto: J.A. van Beelen, 1954. Collectie SHBO, Arnhem.

AFBEELDING 8.10. Gezicht op de boerderij Vierhonderdpolderdijk 4 bij Cadzand. Vooraan de uit 1821 daterende schuur. De lange gevel van deze schuur is zo hoog dat het dak niet meer hoeft te worden opgelicht boven de deeldeuren. Deze schuur heeft aan de kopgevel geen schilddak meer, maar wolfseinden, zodat er meer tasruimte beschikbaar komt. Achter de deuren in de kopgevel bevindt zich hier de wagenberging. Foto: H.J. van Houten [ca. 1930]. Collectie SHBO, Arnhem.

Zeeuws-Vlaanderen de meest gebruikelijke. Daarnaast kwamen vooral in de omgeving van Schoondijke en IJzendijke ook schuren voor waar de dorsvloer in de lengterichting door de schuur liep, door de middenbeuk. Over het ontstaan van dit tweede type schuur is voor deze regio niets bekend. Zodoende kan niet worden vastgesteld of we hier te maken hebben met een ontwikkeling die geïnspireerd was door die in West-Brabant en de Zuid-Hollandse eilanden, waar dit type schuur in de 18e eeuw de dwarsdeelschuur verdrong. Hoe dit ook zij, in West-Zeeuws-Vlaanderen bleven dwarsdeelschuren overheersen.

Vanaf beide zijden van de schuur waren de dorsvloeren bereikbaar door dubbele deuren. Aan de voorzijde was het dak een eind opgelicht, zodat er extra hoge deuren konden worden aangebracht. Hierdoor kon men met een geladen oogstwagen naar binnen rijden. Deze voor oude Zeeuwse schuren zo karakteristieke ophoging van het dak boven de deeldeuren is verdwenen aan het begin van de 19e eeuw, toen men schuren met hogere wanden begon te bouwen. Aan de achterzijde kon met lagere deuren worden volstaan, omdat men daar de lege wagen weer naar buiten reed. Bij veel schuren lag langs de gehele achterzijde een mestvaalt. Dat was voor de wagens geen probleem, want in augustus, als het graan werd binnengehaald, was de mestvaalt leeg (de mest werd in de 'stille tijd' na het zaaien uitgereden). Men kon daar dan dus gewoon met een wagen doorheen rijden. Boven de dorsvloeren, op de onderste gebintbalk, lagen de 'dilthouten'. Hierop bevond zich de 'stoepe'. Het graan dat hoog in de schuur moest worden getast, werd eerst omhoog gestoken naar een arbeider die op de 'stoepe' stond. Hij stak het dan weer verder omhoog naar de mensen die op de tas aan het werk waren.

Op de dorsvloeren werd van september/oktober tot diep in het voorjaar voortdurend gewerkt. Dag in dag uit waren de arbeiders hier bezig met het dorsen van het graan. Ze maakten lange dagen in deze zeer stoffige, donkere ruimte. Op de dorsvloer bevonden zich ook de zeven en vanaf de vroege 18e eeuw de wanmolen, waarmee het graan werd geschoond. Nadat het was opgezakt, werd het naar de 'piezel' op de zolder van het woonhuis gedragen. Op sommige boerderijen was er ook wel een 'piezel' in de schuur. Toch was dat vrij uitzonderlijk. Waarschijnlijk was het risico op schade door de aanwezigheid van ratten en muizen te groot en ook het brandgevaar was in de schuur groter dan in de woning. Bovendien was er bij opslag in de schuur meer kans op diefstal van het graan.

Verreweg de meeste schuren hadden twee dorsvloeren. Op kleinere bedrijven trof men er soms maar één aan. In de 18e eeuw zijn op enkele grote bedrijven schuren met drie dorsvloeren gebouwd. Zulke schuren zijn te zien op de afbeeldingen 5.2 en 8.1. De aanwezigheid van de drie dwarsdelen is daar herkenbaar aan de deuren die boven de wand uitsteken. Maar of er veel van dergelijke grote schuren zijn gebouwd, is niet bekend. Thans bestaat er geen enkele meer. De schuur van afbeelding 8.1 bestaat nog wel, maar is in de vorige eeuw ingekort. Een eind verderop aan de-

zelfde weg, de Molenweg bij Zuidzande, staat nog een schuur die oorspronkelijk drie dwarsdelen had, maar die na de Tweede Wereldoorlog is verkort. Mogelijk zijn er in het verleden meer schuren met drie dorsvloeren zijn geweest dan we nu weten. Het is zeer waarschijnlijk dat de bouw van dergelijke grote schuren een gevolg was van de toename van de bedrijfsgrootte in de 18e eeuw.

Wagens en ploegen werden gewoonlijk niet in de schuur gestald. Soms was er tegen een van de kopgevels wel een wagenberging ingericht, maar dat was in West-Zeeuws-Vlaanderen minder gebruikelijk. Hoogst ongebruikelijk was de toestand op een boerderij in de Isabellapolder bij Aardenburg, waar het wagenhuis tegen de achterzijde van het woonhuis was aangebouwd.[136] Van de 61 boedelinventarissen uit de jaren 1650-1799 die een opsomming geven van de bedrijfsgebouwen zijn er 52 die de aanwezigheid van een afzonderlijk wagenhuis vermelden. Het wagenhuis was een houten gebouwtje dat aan één kant open was. Als het aan die zijde wél gesloten was, bestond de betreffende wand vrijwel geheel uit deuren die waren gemaakt van vrij ver uit elkaar geplaatste latten. Zo ontstond dus een soort traliewerk. Men hechtte dus duidelijk aan een goede ventilatie. Waarschijnlijk probeerde men daarmee het uitdrogen van de merendeels houten wagens te voorkomen. Uitdroging kon tot gevolg hebben dat er grote kieren ontstonden tussen de bodemplanken.

Op veel boerderijen was de zolder van het wagenhuis als 'piezel' ingericht. Op die boerderijen was ook de woonhuiszolder in gebruik als graanopslagplaats. Er was dan dus extra opslagruimte in het wagenhuis. Of ook dit weer verband hield met de toename van de bedrijfsgrootte, valt moeilijk te zeggen. Er is hierover te weinig informatie voorhanden. Uilkema noteerde bij zijn opmeting van een boerderij bij Aardenburg dat daar de 'piezel' op de wagenhuiszolder die op de woonhuiszolder zou hebben vervangen.[137] Of dit op meer boerderijen het geval is geweest, is niet bekend. Opslag van gedorst graan op de wagenhuiszolder was overigens niet zonder risico. Tijdens de onrustige jaren veertig van de 19e eeuw werd vaak graan van deze zolders gestolen. De dieven boorden dan gaten in de zoldervloer, vingen het graan op in zakken en stopten de gaten later weer dicht met klei.[138]

Het kleinvee huisde niet in de grote schuur. Voor de varkens en kippen waren er aparte hokken. Het varkenshok stond altijd tegen de mestvaalt aan. De varkens konden daar vrij rondscharrelen. Wanneer ze werden gemest, werden ze echter 'op kot' gezet. Ze kregen dan een dieet van gerste- en erwtenmeel totdat ze vet genoeg waren om te worden verkocht of geslacht.[139] Waar een schaapskudde aanwezig was, was er ook een schaapskooi.

Het laatste bijgebouwtje dat hier bespreking verdient, is de zogeheten

AFBEELDING 8.11. Een gedeelte van het erf van de boerderij Vierhonderdpolderdijk 4 bij Cadzand. Het gebouwtje links vooraan met de kleine deurtjes is het varkenshok. Achter het muurtje en de schuur lag de mestvaalt. Vooraan is een vernieuwing uit later tijd te zien: een rosmolen voor de aandrijving van een dorsmachine. Foto: H.J. van Houten [ca. 1930]. Collectie SHBO, Arnhem.

'Vlaamse keet' of 'vreemdelingskeet'. In hoofdstuk 5 bleek dat er vooral in het hoogseizoen – tijdens het wieden en het oogsten – veel trekarbeiders uit Vlaanderen en Wallonië op de boerderijen van het Land van Cadzand werkten. Op vele boerderijen stond een klein gebouwtje, waar deze trekarbeiders in werden gehuisvest.[140] De Vlaamse keet was niet veel groter dan het varkenshok en evenmin veel comfortabeler. Vier muren, een dak, een deur en een klein raampje, daar moesten deze arbeiders het mee doen. Wel was het huisje van een stookplaats voorzien, waarop ze hun potje – veelal karnemelksbroodpap – konden koken.

De oudste vermelding van een Vlaamse keet vinden we in een boedelinventaris uit 1778.[141] Het is echter mogelijk dat ze toen al lange tijd bestonden. In boedelbeschrijvingen wordt de Vlaamse keet namelijk zelden genoemd. Omdat er zich in de keet zelden of nooit bezittingen van de boer zelf bevonden, sloegen de inventariseerders dit gebouwtje meestal over. Met het verdwijnen van de trekarbeider uit het Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf verdween ook de Vlaamse keet. Voor zover bekend zijn er nu, in 1999, nog twee over, allebei in de buurt van Cadzand.

8.4. BESLUIT

In dit hoofdstuk is de ontwikkeling van de gebouwen van het boerenbedrijf geanalyseerd. Het ging daarbij niet alleen om een beschrijving van vorm en functie van de bedrijfsgebouwen en de veranderingen die daarin optraden. Doel van de analyse was vooral ook de beantwoording van de vraag of er een verband kan worden aangetoond tussen de veranderingen in de boerderijbouw enerzijds en de in de voorgaande hoofdstukken geconstateerde veranderingen in de bedrijfsvorm en de toegenomen welstand van een deel van de boeren anderzijds.

De woonhuizen van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren werden tussen 1650 en 1850 gestaag vergroot. Rond het midden van de 17e eeuw waren het voor het merendeel nog kleine huizen van twee of hooguit drie vertrekken. In de eerste helft van de 19e eeuw waren ze uitgegroeid tot woningen met vier tot zes vertrekken, gegroepeerd rond een centrale gang. Deze vergroting van de boerenwoning ging gepaard met twee andere verschijnselen: een begin van functionele differentiatie van vertrekken en een zekere sociale afscheiding tussen het boerengezin en het inwonend personeel.

De twee kernvertrekken van het boerenhuis, de kamer en de keuken, kregen steeds meer één duidelijke functie. De kamer diende vooral voor representatie, de keuken was het dagelijkse woonvertrek. Het boerenwerk werd in toenemende mate uit deze vertrekken verbannen naar de achterzijde van het huis. Het karnen verdween uiteindelijk zelfs helemaal uit de woning naar een bijgebouwtje. De gang, die oorspronkelijk nog als zomervertrek diende, had rond 1800 alleen nog de functie van doorgang.

In de jaren 1700-1850 werden de huizen ook steeds comfortabeler ingericht. Dat blijkt uit de introductie van nieuwe voorwerpen als barometers, kabinetten, bureaus en kachels en uit de steeds ruimere verspreiding van reeds bekende zaken zoals klokken, prenten en schilderijen. Het is opvallend dat verschillende van deze goederen verspreid raakten in de eerste helft van de 18e eeuw, een voor de Zeeuws-Vlaamse graanboeren ongunstige periode. Het is dus mogelijk dat, zoals De Vries veronderstelt, de aanpassingen die in deze periode plaatsvonden in het boerenbedrijf mede een gevolg waren van de behoefte van de boerenbevolking aan nieuwe consumptiegoederen.[142]

De West-Zeeuws-Vlaamse boeren en boerinnen gingen in de loop van de 18e eeuw dus comfortabeler wonen en wensten geen overlast veroorzakende werkzaamheden meer in de woning. Er was dus een begin van huiselijkheid, maar ook niet meer dan een begin. Zo werden het wonen en het slapen nog niet ruimtelijk van elkaar gescheiden. Het boerengezin bleef slapen in de bedsteden in de woonvertrekken. De woning bleef ook deels in gebruik voor het bedrijf. Op de zolder werd gedorst graan opgeslagen en de kelder werd gebruikt voor de zuivelbereiding. Er was dus nog geen strikte scheiding tussen wonen en werken.

Ook de sociale scheiding tussen boerengezin en personeel bleef beperkt. Er kwamen in de loop van de 18e eeuw wel steeds meer aparte knechten- en meidenkamers, maar die dienden uitsluitend om in te slapen. Gezin en personeel aten in één ruimte en meestal aan een en dezelfde tafel. De lange winteravonden werden gezamenlijk in de keuken doorgebracht. Het inwonend personeel bleef dus deelnemen aan het huiselijk leven. West-Zeeuws-Vlaanderen was in dit opzicht overigens bepaald niet uitzonderlijk. Ook in het Groningse Oldambt, dat toch niet echt bekend staat vanwege de goede verhoudingen tussen boeren en hun personeel, zaten gezin en personeel in deze periode op winteravonden nog samen in de keuken.[143]

De schuren ondergingen in de loop der tijd ook veranderingen. De indeling bleef weliswaar ongewijzigd maar de grootte en uiterlijke vorm werden aangepast. In de driebeukige schuren werd de hoge middenbeuk gebruikt als tasruimte, de koestal bevond zich gewoonlijk in één van de zijbeuken en de paardenstal dwars in het gebouw tegen de kopgevel. Aan die gevel kunnen de eerste veranderingen worden geconstateerd. Het dakschild werd daar ingekort tot een wolfseind zodat boven de stal twee zolders konden worden gemaakt voor de opslag van kaf, haver en hooi. Later werd ook de andere kopgevel voorzien van een wolfseind. Vanaf omstreeks 1800 werden de lange gevels van de schuren verhoogd, waardoor de rand van het dak boven de deeldeuren niet langer hoefde te worden opgehoogd.

De toename van de bedrijfsgrootte had invloed op de grootte van de schuren. Aanvankelijk werd het door de grotere omvang van het bedrijf veroorzaakte gebrek aan tasruimte opgevangen door de bouw van kapbergen. In de 18e eeuw gingen de West-Zeeuws-Vlaamse boeren echter steeds vaker over tot vergroting van de schuur of tot de bouw van een nieuwe, grotere schuur. De 18e-eeuwse nieuwbouw is naar alle waarschijnlijkheid de voornaamste oorzaak van het feit dat er in dit gebied vrijwel geen 17e-eeuwse schuren bewaard zijn gebleven.

Opvallend is dat er nauwelijks een verband lijkt te bestaan tussen de boerderijbouw en economische ontwikkeling op de lange termijn. Dit is vooral frappant voor de eerste helft van de 18e eeuw. De graanprijzen waren toen zeer laag en de regionale economie van West-Zeeuws-Vlaanderen maakte een ernstige crisis door. Toch leidde dit niet tot stagnatie van de ontwikkeling van de bedrijfsgebouwen. Er werden mogelijk wel wat minder nieuwe huizen gebouwd, maar uit boedelbeschrijvingen blijkt dat het aantal vertrekken in de woningen bleef toenemen, waarschijnlijk door vergroting van bestaande huizen. Boeren gingen in deze tijd ook over tot aankoop van nieuwe consumptiegoederen zoals klokken en barometers.

Het uiteenlopen van de ontwikkeling van de economie en die van de wooncultuur is ook elders geconstateerd. Zo vonden in de omstreken van Hamburg tussen 1650 en 1730, toen ook daar de economie stagneerde,

juist veel economische en culturele innovaties plaats.[144] Ook in de omgeving van Osnabrück was in perioden van economische stagnatie geen sprake van stilstand of achteruitgang van bouwactiviteiten. Daar werden vanaf 1730 zelfs opvallend veel nieuwe boerderijen gebouwd.[145]

Hoe valt nu te verklaren dat boerderijen groter en comfortabeler werden terwijl het economisch toch onmiskenbaar slecht ging? Hiervoor is het noodzakelijk eerst nog eens goed naar de belangrijkste bronnen te kijken: boedelbeschrijvingen en nog bestaande gebouwen. De boedelinventarissen die voor dit onderzoek zijn geraadpleegd, hebben betrekking op grotere boeren. Dit waren over het algemeen boeren die de depressie overleefden en er soms zelfs op vooruit gingen, zoals de vijfentwintig boeren die in hoofdstuk 7 zijn besproken. Deze boeren hadden natuurlijk meer financiële speelruimte dan de kleinere boeren die het niet lukte de crisis te boven te komen.

Zou er een ander beeld ontstaan als bij het onderzoek ook boedelinventarissen van armere, minder succesvolle boeren waren betrokken? Het probleem is dat er vrijwel geen boedelbeschrijvingen van zulke boeren zijn. De minder fortuinlijke boeren moesten, zoals blijkt in grafiek 3.1, hun bezittingen verpanden en verdwenen daarna meestal uit het zicht. Ze eindigden hun bestaan als arbeider of kleine middenstander, niet als boer. De boedelbeschrijvingen van boeren waarover we nu kunnen beschikken, betreffen vrijwel uitsluitend boeren die zich met meer of minder succes door de moeilijke jaren heen wisten te slaan.

Iets dergelijks geldt ook voor de nog bestaande gebouwen. De bedrijfsgebouwen van boeren die hun bedrijf moesten beëindigen, werden meestal verkocht aan meer succesvolle landbouwers. Die voegden soms de boerderij bij hun eigen bedrijf en sloopten dan de gebouwen of namen het woonhuis in gebruik als onderkomen voor één van hun arbeiders. Als ze zelf op de boerderij gingen wonen, verbeterden ze de gebouwen. Die gebouwen weerspiegelen daardoor het succes van de nieuwe eigenaar, maar niet het falen van zijn voorganger.

De gebouwen van boerderijen vormen een fascinerende bron voor economisch- en sociaal-historisch onderzoek. Ze kunnen soms een heel ander beeld van een tijdvak geven dan kan worden afgeleid uit de cijferreeksen van lonen en prijzen. Zo vertellen ze voor de West-Zeeuws-Vlaamse boeren in de eerste helft van de 18e eeuw een succesverhaal. Dat succesverhaal betreft echter alleen de gelukkigen die de depressie overleefden. De sporen van het falen en de armoede van de minder fortuinlijken zijn grotendeels uitgewist.

Het beeld dat de boerderijgebouwen geven is dus vertekend, maar juist door die vertekening is het zo waardevol. Het accentueert nog eens heel duidelijk de conclusies die kunnen worden getrokken uit de voorgaande hoofdstukken. Veranderende economische omstandigheden hadden niet alleen verschillende gevolgen voor verschillende sociale groepen, maar ook voor mensen die tot een en dezelfde groep behoorden. Afhankelijk

van hun uitgangspositie en hun mogelijkheden reageerden boeren op uiteenlopende manieren op de problemen waarmee ze werden geconfronteerd. Daardoor kon wat voor de een eindigde in een faillissement, voor de ander leiden tot toenemende welstand. Deze boeren waren geen speelbal van conjuncturen en structuren. Deze legden niet alleen beperkingen op, maar schiepen ook mogelijkheden. Wie die mogelijkheden kon en wilde gebruiken, kon zelf geschiedenis maken.

9. SYNTHESE

In het begin van de 19e eeuw werd de samenleving op het West-Zeeuws-Vlaamse platteland gekenmerkt door grote sociale tegenstellingen. De top van de sociale piramide werd er gevormd door een kleine elite van grote, vaak eigenerfde, boeren. Aan de voet van de piramide bevond zich een zeer grote groep landloze, door seizoenswerkloosheid geteisterde, landarbeiders. Het doel van deze studie was te onderzoeken hoe deze gepolariseerde situatie heeft kunnen ontstaan.

Het onderzoek was gebaseerd op twee uitgangspunten. In de eerste plaats heb ik aangenomen dat de ontwikkelingen in de regio in hoge mate werden beïnvloed door factoren als de bodemgesteldheid, de verbindingen met stedelijke markten en de ontwikkeling van prijzen, lonen en belastingen. Het tweede uitgangspunt was dat de inwoners van West-Zeeuws-Vlaanderen geen weerloze slachtoffers waren van krachten waarop ze geen invloed konden uitoefenen. De omstandigheden legden niet alleen beperkingen op, maar schiepen ook kansen. Door de manier waarop mensen daarop reageerden, konden ze tot op zekere hoogte richting geven aan hun eigen toekomst, zij het dat de gevolgen van hun handelen vaak onbedoeld waren.

Niet iedereen had echter evenveel mogelijkheden om van de geboden kansen gebruik te maken. Het waren vrijwel alleen de boeren die dit konden, omdat zij hier het overgrote deel van de productiemiddelen in handen hadden. Door de keuzen die de boeren maakten, beïnvloedden zij niet alleen hun eigen toekomst, maar in hoge mate ook die van de arbeiders en de 'burgers' (middenstanders). De arbeiders leefden van het werk dat de boeren hen verschaften, de 'burgers' leverden hun goederen en diensten vooral aan de boeren. Deze groepen waren dus in hoge mate afhankelijk van de landbouwers. Vooral daarom is de aandacht hier in de eerste plaats gericht op de boerenbevolking. Door de lotgevallen van de boeren te bestuderen, komen we niet alleen veel te weten over de boeren zelf, maar ook over de samenleving als geheel.

De basis voor de gepolariseerde samenleving van de 19e eeuw blijkt al tweehonderd jaar eerder te zijn gelegd. Gedurende de 17e eeuw werden in de verwoeste noordwesthoek van Vlaanderen polders ingedijkt die door hun bodem van vruchtbare jonge zeeklei uiterst geschikt waren voor de akkerbouw. In het nieuwe land werden vrij grote, rationeel verkavelde bedrijven gesticht waarop graan werd verbouwd voor de stedelijke markten van Vlaanderen, Zeeland en Holland. Door de manier waarop de bedijkers, veelal stedelijke kapitalisten, het nieuwe land hebben ingericht, hebben zij mede richting gegeven aan de ontwikkeling die het gebied in de volgende eeuwen zou doormaken.

Dat in de nieuwe polders grote, marktgerichte en vooral op de graan-

teelt georiënteerde bedrijven ontstonden, werd deels veroorzaakt door ecologische factoren en deels door de instelling van de boerenbevolking die het land in cultuur zou brengen. Het accent op de akkerbouw werd mede veroorzaakt door het zout dat na de herdijking in de bodem was achtergebleven. Hierdoor was het grondwater brak en was er gebrek aan voldoende zoet drinkwater, wat het gebied minder geschikt maakte voor de veehouderij. De relatief grote omvang van de bedrijven was deels een gevolg van de bodemgesteldheid. Voor de bewerking van de vrij zware zeeklei was een behoorlijk aantal paarden nodig. Hierdoor werd een benedengrens gesteld voor de omvang van een volwaardig boerenbedrijf. Pas bij een bedrijfsgrootte van 15-20 ha was een span van drie paarden rendabel. Naarmate een bedrijf groter was, werd het houden van paarden voordeliger. Deze omstandigheid heeft vanaf de herdijkingen de vorming van grote bedrijven gestimuleerd.

Het marktgerichte karakter van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw werd bevorderd door de ligging van het gebied. Ten zuiden ervan lagen de Vlaamse steden Brugge en Gent, ten noorden lagen Middelburg en de Hollandse steden. In deze stedelijke gebieden bestond een omvangrijke vraag naar graan, voor het bakken van brood en als grondstof voor brouwerijen en destilleerderijen. West-Zeeuws-Vlaanderen was met de meeste van deze steden verbonden via waterwegen, waarover het volumineuze graan tegen een lage prijs kon worden vervoerd.

Deze factoren hebben richting gegeven aan de manier waarop het landbouwbedrijf in West-Zeeuws-Vlaanderen zich heeft ontwikkeld, maar ze waren niet doorslaggevend. Ze legden beperkingen op en verschaften mogelijkheden. Ze gaven de grenzen aan waarbinnen de landbouw zich kon ontwikkelen. Hóe de ontwikkeling binnen die marges zou zijn, werd uiteindelijk bepaald door de mensen die dit nieuwe land in cultuur hebben gebracht.

De herdijkte polders van Noordwest-Vlaanderen werden bevolkt met migranten uit Noord-Frankrijk, Vlaanderen en de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Dit waren gebieden waar de landbouw op een hoog peil stond en een commercieel karakter had. De boeren die zich in de jonge polders vestigden, brachten uit hun geboortestreek hun landbouwkundige en commerciële vaardigheden mee. Door de ongetwijfeld moeilijke omstandigheden in het nieuwe land zullen zij die vaardigheden nog verder hebben moeten ontwikkelen. Hierdoor ontstond een boerenbevolking die gewend was aan het nemen van risico's. Voor de pioniers en hun nazaten was risicomijdend gedrag, dat zo vaak als kenmerkend wordt gezien voor boeren in de vroeg-moderne tijd, niet vanzelfsprekend. Het is niet aannemelijk dat we hier te maken hebben met moderne, op winstmaximalisatie gerichte ondernemers. Wél hadden ze door hun herkomst en het harde leven in de jonge polders geleerd efficiënt om te gaan met de beschikbare middelen en risico's te nemen.

Het ondernemerschap van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers werd al snel op de proef gesteld. Vanaf de jaren zestig van de 17e eeuw begonnen vrijwel tegelijkertijd de graanprijzen te dalen en de belastingen te stijgen. De dalende trend van de graanprijzen werd aanvankelijk nog wel onderbroken door perioden van herstel, zoals in het laatste decennium van de 17e eeuw, maar aan het begin van de 18e eeuw zakten de prijzen naar een zeer laag peil, waarop ze bijna een halve eeuw lang zouden blijven. De stijging van de generaliteitsbelastingen nam aan het begin van de 18e eeuw weliswaar af, maar dit baatte de boeren nauwelijks, omdat terzelfdertijd een sterke stijging van de polderlasten inzette.

Door dalende graanprijzen, stijgende lasten en gelijk blijvende lonen was de eerste helft van de 18e eeuw voor de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers een uiterst moeilijke periode. Omstreeks 1740 leek een voorzichtig herstel in te zetten, maar dat werd in de kiem gesmoord door de ernstige schade die werd veroorzaakt door de Franse bezetting van 1747-49. Vele boeren raakten hierdoor in ernstige problemen, moesten hun roerende goederen verpanden en vaak ook hun bedrijf beëindigen.

Toch was het tijdens de eerste helft van de 18e eeuw niet alleen maar kommer en kwel voor de boerenbevolking. De oppervlakte grond in eigendom van boeren nam toe, boerenhuizen werden vergroot en luxueuzer ingericht, nieuwe consumptiegoederen raakten snel verspreid. Uit de afname van het aantal boerenbedrijven en de toename van de gemiddelde bedrijfsgrootte kan echter worden afgeleid dat deze toenemende welvaart slechts toeviel aan een deel van de boeren.

Gedurende deze contractiefase ging een deel van de boeren dus ten onder, terwijl een ander deel zich juist wist te verrijken. De verklaring hiervoor is te vinden in de wijze waarop de bedrijfsvoering werd aangepast aan het verslechterde economische klimaat.

De aanpassing van de bedrijfsvorm – de wijze waarop en het doel waartoe het landbouwbedrijf is georganiseerd – geschiedde op twee manieren. In de eerste plaats door de productiemiddelen arbeid en kapitaal op zo efficiënt mogelijke wijze in te zetten. In de tweede plaats door zich te specialiseren in de teelt van kwalitatief hoogwaardige tarwe. Er was geen sprake van radicale veranderingen. Bestaande methoden die hun nut hadden bewezen, werden niet afgeschaft, maar efficiënter gemaakt. De tarweteelt was niet nieuw, maar werd uitgebreid. De West-Zeeuws-Vlaamse boeren hielden zo lang ze konden vast aan oude vertrouwde werkwijzen en teelten, maar waren voldoende buigzaam om daarin wijzigingen aan te brengen als de omstandigheden dat vereisten.

Het eeuwenlang vasthouden aan dezelfde manier van boeren duidt erop dat er in West-Zeeuws-Vlaanderen een bepaalde bedrijfsstijl bestond, een binnen een groep van boeren algemeen aanvaarde wijze waarop het bedrijf hoort te worden ingericht en gevoerd. Die bedrijfsstijl hield hier in dat de boeren zich richtten op grootschalige, commerciële graanteelt en

dat de veehouderij daaraan ondergeschikt was. De bedrijfsstijl was echter niet rigide, als de omstandigheden het vereisten, waren aanpassingen mogelijk. Als men echter eenmaal een bepaalde bedrijfsstijl had aangenomen, dan was het wel zo verstandig om daaraan vast te houden. De inrichting van akkers en gebouwen, de kwaliteit van de veestapel, de opleiding en kennis van boer en arbeiders, alles was dan afgestemd op díe bedrijfsstijl. Omschakeling naar een andere bedrijfsstijl zou dan gepaard zijn gegaan met ernstig kapitaalverlies en een minder efficiënte manier van boeren na de omschakeling.[1] Het was dus verstandiger om, zoals de West-Zeeuws-Vlaamse boeren deden, vast te houden aan de bestaande bedrijfsstijl en die indien noodzakelijk stap voor stap aan te passen.

Tussen 1688 en 1748 nam het cultuurareaal licht toe terwijl de agrarische beroepsbevolking duidelijk afnam. Hierdoor daalde het aantal arbeidskrachten van 19 tot 14 per 100 hectare. Hieruit mag echter niet worden geconcludeerd dat het boerenbedrijf werd geëxtensiveerd, de specialisatie op de tarweteelt eiste zelfs de inzet van méér arbeid. Die extra arbeid werd op twee manieren verkregen. Ten eerste werden nevenactiviteiten zoals het spinnen van garen, het maken van kaas en het brouwen van bier afgestoten. Hierdoor konden de beschikbare arbeidskrachten meer tijd gaan besteden aan de akkerbouw en de daarmee verbonden werkzaamheden. De enige nevenactiviteit die in deze tijd in belang toenam, de varkensmesterij, vereiste veel minder werk dan de afgestoten activiteiten.

De benodigde extra arbeid werd echter vooral verkregen door het aannemen van trekarbeiders, die in het overbevolkte binnenland van Vlaanderen en in Wallonië in grote aantallen aanwezig waren. Deze arbeiders waren veel goedkoper dan lokale werknemers, omdat ze alleen betaald hoefden te worden gedurende de piekperioden – vooral de oogst en het wieden – gedurende welke ze werkzaam waren. Plaatselijke arbeiders daarentegen moesten 's winters aan werk worden geholpen of anders worden ondersteund via de bedeling. Een uitgekiend systeem van stuklonen maakte het voor de boer eenvoudig om toezicht te houden op de grote aantallen arbeiders. Aan het eind van de dag hoefde de boer slechts het aantal gesneden roeden of gedorste zakken te tellen om vast te stellen hoeveel hij zijn arbeiders verschuldigd was.

Door het inzetten van trekarbeiders was het dus mogelijk de akkerbouw te intensiveren en toch op loonkosten te bezuinigen. Een gevolg was natuurlijk wel dat er voor de lokale arbeiders minder emplooi was. Sommigen zullen werk hebben gevonden in de groeiende sectoren van handel en ambacht. Anderen zullen zijn vertrokken, wat de afname van de bevolking en de afbraak van huizen in deze periode heeft veroorzaakt.

Ook met grond en kapitaal werd rationeler omgegaan. Zo werd sinds ongeveer 1720 niet meer op elk perceel dezelfde hoeveelheid zaaigoed gezaaid, maar werd de hoeveelheid aangepast aan de eisen van de afzonderlijke stukken land, wat leidde tot een daling van benodigde hoeveelheid zaaigraan. Tevens werd vanaf deze tijd het zaaigoed gekalkt, wat een

goede methode was om de gevreesde brandziekte te voorkomen. Uit boedelbeschrijvingen blijkt dat men in deze periode ook de bemesting van het bouwland verbeterde. Verder werd vanaf omstreeks 1720 de grond gedurende het braakjaar steeds intensiever bewerkt, wat de structuur van de bodem verbeterde en bijdroeg aan de onkruidbestrijding. Tot een verhoging van de opbrengsten leidden deze verbeteringen niet. In combinatie met een uitgekiende vruchtopvolging, waarin consumptieve granen werden opgevolgd door stikstofbindende peulvruchten, kon hierdoor echter wel worden voorkomen dat de bodemvruchtbaarheid afnam. Met gemiddelde opbrengsten van 25 hl/ha voor tarwe en 56 hl/ha voor wintergerst behoorde deze regio omstreeks 1800 tot de meest productieve akkerbouwgebieden van Nederland.

De ontwikkeling van het West-Zeeuws-Vlaamse boerenbedrijf in de 18e eeuw kan mijns inziens niet worden verklaard uit het in de inleiding van hoofdstuk 4 besproken model van J.H. von Thünen, dat de bedrijfsvorm in een bepaalde regio verklaart uit de hoogte van de transportkosten van producten naar de markt. Het valt niet te ontkennen dat vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen bulkproducten zoals graan relatief snel en goedkoop over de Zeeuwse stromen konden worden vervoerd naar marktplaatsen als Middelburg en Rotterdam. Doorslaggevend voor de aanpassingen in de bedrijfsvorm was echter de aard en omvang van de landbouwbedrijven.[2] De geconstateerde veranderingen waren alle toegesneden op het grote, commerciële graanbedrijf. Voor dit type bedrijf vormden de eisen van de markt de belangrijkste stimulans voor veranderingen in de bedrijfsvoering. Dit bedrijf moest winst maken door enerzijds goedkoop te produceren – het zuinig inzetten van arbeid en kapitaal – en door anderzijds een zo hoog mogelijke omzet te behalen door het telen van gewassen met een hoge geldelijke opbrengst. De omstandigheid dat hier kon worden beschikt over goedkope trekarbeid heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het succes van deze aanpassingen.

De verandering in afzetmarkt – van Vlaanderen naar Holland en Zeeland – die zich in het begin van de 18e eeuw voordeed, kan evenmin op 'Thünensiaanse' wijze worden verklaard. Deze was ten eerste een gevolg van exportverboden en de Spaanse Successieoorlog, waardoor de handelscontacten werden verbroken. Ten tweede had de Vlaamse landbouw zich hersteld van de oorlogsschade van de 17e eeuw, waardoor Vlaanderen zelf in zijn behoefte aan graan kon gaan voorzien.

Waar het ging om het zuiniger gebruik maken van arbeid en kapitaal waren de grotere bedrijven (met meer dan 30 ha) in het voordeel ten opzichte van de middelgrote bedrijven (van 10-30 ha). De grote bedrijven hadden relatief minder vaste arbeidskrachten en werkpaarden. Zij hadden daardoor lagere loonkosten en hadden minder paardenvoer nodig. Dit schaalvoordeel was één van de oorzaken waardoor grote bedrijven de depressie gemakkelijker konden doorstaan dan middelgrote.

Ondanks het geringere aantal arbeidskrachten en de lagere veebezetting was de productiviteit van de grond op de grote bedrijven niet lager dan op de kleinere. De grote boeren konden met minder mensen en dieren hetzelfde werk doen als de kleinere en daardoor ook dezelfde gewasopbrengsten behalen. Het nadeel dat de kleinere boeren hadden door hun hogere kosten konden ze dus niet compenseren met hogere opbrengsten.

Het is waarschijnlijk geen toeval dat de boeren omstreeks 1730, toen ze steeds rationeler omgingen met mensen en middelen, ook steeds vaker een vorm van bedrijfsboekhouding gingen bijhouden. Hun zogenaamde 'handboeken' zouden een moderne boekhouder waarschijnlijk tot wanhoop brengen, maar toch vormen deze primitief ogende geschriften een poging om meer inzicht te krijgen in de uitgaven en inkomsten van het bedrijf. De West-Zeeuws-Vlaamse boeren zagen de werkzaamheden op hun boerderij dus niet als onveranderlijke, door traditie vastgestelde gegevenheden, maar als uitgavenposten die men althans kon trachten te beheersen. Ook wat het boekhouden betreft waren de grotere boeren in het voordeel, omdat zij in het algemeen beter opgeleid waren dan de kleinere boeren, maar ook omdat zij er meer tijd voor hadden: een grote boer werkte zelden zelf op het land.

In veel 'handboeken' werden niet alleen de uitgaven, maar ook de inkomsten genoteerd. Die inkomsten kwamen in de loop van de 18e eeuw steeds meer uit de verkoop van tarwe. Tussen 1700 en 1750 nam het tarweareaal toe van 24 tot 30% van de totale oppervlakte bouwland. Deze uitbreiding van de tarweteelt ging gepaard met een inkrimping van de verbouw van gerst en het vrijwel verdwijnen van de haverteelt. In wezen verschilde deze reactie van de West-Zeeuws-Vlaamse boeren op de slechte economische situatie niet van die hun collega's op Schouwen-Duiveland en Tholen, die in dezelfde periode de meekrapteelt uitbreidden.[3] In beide gevallen werd het accent verschoven naar de teelt van een kwalitatief hoogwaardig product dat voor een hoge geldelijke opbrengst zorgde. Hiermee hoopten de boeren het verlies aan inkomen als gevolg van de lage prijzen te kunnen compenseren. Dit verschijnsel bleef niet beperkt tot het Zeeuwse; ook in de Over-Betuwe en in Zuid-Limburg is het waargenomen.[4]

Opvallend aan het gedrag van de West-Zeeuws-Vlaamse landbouwers in de eerste helft van de 18e eeuw is dat ze nauwelijks aan risicospreiding deden. Integendeel, ze stootten de meeste nevenactiviteiten af en concentreerden zich steeds meer op de teelt van dat ene gewas: tarwe. Die teelt kon vooral in jaren met lage oogstopbrengsten zeer lucratief zijn. Doordat het broodgraan tot de eerste levensbehoeften behoorde, was de vraag ernaar inelastisch. Als het graan na een slechte oogst schaars was, liep de prijs zeer hoog op. Dit deed zich vooral voor in de jaren 1691-98, in 1709 en in 1740, toen als gevolg van strenge winters de oogstopbrengsten in Noordwest-Europa laag waren.

De boeren die hier het meest van profiteerden, waren degenen die ten eerste een groot bedrijf hadden en ten tweede over de nodige financiële reserves beschikten. Een groot bedrijf was vereist omdat alleen de grotere boeren ook in slechte oogstjaren in staat waren om een overschot van betekenis op de markt af te zetten en de hoge prijzen te incasseren. Financiële reserves waren nodig om het graan op het juiste tijdstip tegen een zo gunstig mogelijke prijs te kunnen verkopen. Boeren die in geldnood zaten, moesten kort na de oogst verkopen aan de tussenhandel. In dat geval was het gewoonlijk de graankoopman die de winst in zijn zak stak. De rijkere boeren konden het graan echter zelf naar de stad laten verschepen en het daar laten verkopen door een makelaar. Zij konden het zich ook veroorloven om hun tarwe een tijd lang op te slaan op hun zaadzolders totdat de prijs aantrok.

Het waren dus de grotere boeren, die bij het begin van de depressie over een financiële buffer beschikten, die in staat waren speculatiewinsten te maken. Die speculatiewinsten konden zeer hoog oplopen. Wie na de extreem slechte oogst van 1740 nog tarwe had te verkopen, kon daarmee in één klap een paar duizend gulden rijker worden. Maar ook in 'gewone' oogstjaren was het voor een boer gunstig om zijn graan eventueel een tijd lang vast te kunnen houden omdat ook dan van prijsschommelingen kon worden geprofiteerd. Het kwam dus aan op het hebben van een groot bedrijf en voldoende reserves, maar ook op ondernemerschap: de wil om verantwoorde risico's te nemen.

Duidelijk is wel dat het de grotere, rijkere boeren waren die het meest konden profiteren van hun ondernemerschap. Enkele jaren geleden heeft Koning de oorzaken opgesomd waarom zijns inziens grote bedrijven het goed deden in de periode 1750-1875: efficiënt management van arbeid, lagere kosten voor kapitaalgoederen, een betere onderhandelingspositie op de markt, meer ruimte voor experimenteren, meer informatie en een betere financiële basis.[5] Geëxperimenteerd hebben de West-Zeeuws-Vlaamse boeren nauwelijks, maar verder blijken de grotere boeren in dit gebied te hebben beschikt over alle door Koning genoemde voordelen.

Al die factoren vinden we ook weer terug bij de twintig boerenfamilies die omstreeks 1750 een omvangrijk grondbezit (van tenminste 20 ha) hadden opgebouwd. Leden van deze families begonnen met het aankopen van landbouwgrond in de jaren negentig van de 17e eeuw. Waarschijnlijk waren zij daartoe in staat omdat zij hadden geprofiteerd van de hoge graanprijzen van die jaren. Ook tijdens de depressie van de eerste helft van de 18e eeuw bleven zij grond kopen. De grondprijzen waren toen laag en landeigenaren wilden graag verkopen omdat hun netto pachtinkomsten sterk waren gedaald vanwege de lage pachtprijzen en hoge polderlasten.

Ondanks de lage grondprijzen was het kopen van land in de eerste helft van de 18e eeuw natuurlijk riskant als gevolg van de slechte toestand

van de landbouw. De boeren die toen grond kochten, namen dus een groot risico, maar dat risico bleek gerechtvaardigd. Ze bouwden een aanzienlijk grondbezit op dat door hun kinderen en kleinkinderen nog werd vergroot. Zo ontstond een groep zeer welgestelde grondbezittende boeren, die een rurale elite ging vormen. De grote 18e-eeuwse boerenhuizen en schuren die thans nog in West-Zeeuws-Vlaanderen kunnen worden aangetroffen, getuigen van het succes van deze boerenfamilies.

Dat succes had echter ook een schaduwzijde. Telkens wanneer een boer of boerin overleed, moest de erfenis worden verdeeld. In West-Zeeuws-Vlaanderen bestond een stelsel van deelbare vererving, waarbij alle kinderen recht hadden op een gelijk aandeel in de nalatenschap. Dit bracht het risico met zich mee van versplintering van het grondbezit, verkleining van de bedrijven en uiteindelijk sociale daling. Dit funeste proces kon worden gestopt of althans vertraagd door het kindertal te beperken, uitsluitend te trouwen met partners uit andere eigenerfde boerenfamilies of door bij testament één van de kinderen te bevoordelen door hem alle grond toe te delen.

Aan geboortebeperking hebben de West-Zeeuws-Vlaamse boeren niet gedaan. Evenmin zijn ze een gesloten kaste gaan vormen; hun zonen en dochters trouwden ook met partners uit de burgerij en de middenstand. Aan de regels van het erfrecht hielden ze vast: alle kinderen kregen een gelijk deel van de erfenis. Er werd daarbij echter wel onderscheid gemaakt tussen het vermogen en het bedrijf. Het vermogen werd gelijk verdeeld, maar het ouderlijk bedrijf werd in zijn geheel toebedeeld aan één van de kinderen. Als diens erfportie daardoor groter werd dan die van de andere kinderen, dan moest hij de anderen een afkoopsom betalen die gebaseerd was op de marktwaarde van de grond. Veelal kon hij die afkoopsom niet meteen voldoen. In dat geval werd de afkoopsom omgezet in een lening waarover de opvolger interest verschuldigd was aan zijn broers en zusters.

Door dit systeem van vererving konden de 'landlieden-grondeigenaars' de kool en de geit sparen. Alle kinderen kregen hun deel in de nalatenschap, maar het boerenbedrijf werd niet gesplitst. Voor wat het laatste betreft, was dit systeem zeer succesvol. Bedrijfssplitsingen kwamen tot het midden van de 19e eeuw vrijwel niet voor en daardoor bleef West-Zeeuws-Vlaanderen eeuwenlang een gebied gekenmerkt door grote, levensvatbare landbouwbedrijven.

Hoewel de vermogens in tegenstelling tot de bedrijven wel werden verdeeld onder het vaak grote aantal kinderen, leidde dat in de 18e eeuw niet tot sociale daling. De gunstige economische omstandigheden van de tweede helft van die eeuw hadden zelfs tot gevolg dat de grondbezittende boerenfamilies toen hun bezit nog verder konden vergroten. Doordat kinderen uit deze geslachten trouwden met leden van andere welgestelde families van boeren of burgers, kon de afkalving bovendien worden vertraagd.

In de eerste decennia van de 19e eeuw begon het systeem echter te haperen. Er verschenen uiterst kapitaalkrachtige concurrenten op de grondmarkt in de vorm van Gentse en Brugse kooplieden en industriëlen, die de grondprijs opdreven. In dezelfde tijd steeg ook de rente, terwijl de graanprijzen vanaf 1818 fors daalden en de landbouw gedurende de Franse tijd te maken had gekregen met afzetproblemen en requisities voor het Franse leger. De zwakke punten van het Zeeuws-Vlaamse vererving ssysteem kwamen toen aan het licht. De bedrijfsopvolgers werden door de hoge grondprijzen en rente geconfronteerd met hoge lasten, terwijl de rentabiliteit van hun bedrijven – en daarmee hun vermogen om hun schulden af te betalen – terzelfdertijd sterk verminderde.

Van ongeveer 1800 tot 1835 maakten de eigenerfde boeren in dit gebied een moeilijke periode door. Sommige families of takken van families slaagden er niet in om zich als boer te handhaven en daalden op de sociale ladder. Anderen wisten zich te handhaven, maar van expansie was geen sprake meer. Het grondbezit van de boerenbevolking als geheel ging in deze jaren dan ook achteruit. Demografische toevalligheden speelden hierbij een grote rol. Families die ernstig werden getroffen door de in West-Zeeuws-Vlaanderen schrikbarend hoge kindersterfte wisten zich beter te handhaven dan geslachten waar een behoorlijk aantal kinderen overleefde.

In deze jaren vond ook een aanpassing van het demografisch gedrag plaats. Tot het eind van de 18e eeuw vertoonden deze boeren het typerende gedrag van een pioniersbevolking: men trouwde jong en kreeg veel kinderen. Waar land gemakkelijk te verwerven was, leverde dat immers geen problemen op. In de 19e eeuw werd grond echter schaars en duur. Het bleek financieel niet langer haalbaar te zijn om een groot aantal kinderen van een bestaan als boer of boerin te verzekeren. Het demografisch gedrag werd derhalve aangepast; de huwelijksleeftijd ging sterk omhoog en als gevolg daarvan werd het kindertal beperkt. De West-Zeeuws-Vlaamse boeren gingen meer het gedrag vertonen van een boerenbevolking die geen grote expansiemogelijkheden meer had.

De tegenspoed van de eerste decennia van de 19e eeuw heeft de grondbezittende boerenklasse van West-Zeeuws-Vlaanderen zeker niet weggevaagd. Toen omstreeks 1835 de graanprijzen weer aantrokken begon voor degenen die de storm hadden doorstaan, aangevuld met een aantal nieuwkomers, een nieuwe periode van expansie en welvaart die ruim veertig jaar zou duren. Weer zijn het de fraaie bedrijfsgebouwen die getuigenis afleggen van deze bloeiperiode. Het Zeeuws-Vlaamse vererving sstelsel functioneerde dus goed in perioden van economische voorspoed, maar wie een boerderij moest overnemen in een minder gunstig tijdvak, stond voor een zware opdracht. Als we echter de gehele periode 1700-1850 overzien, dan blijkt dat de eigenerfde boeren er in het algemeen goed in slaagden zich te handhaven aan de top van de plattelandssamenleving.

In het voorgaande zijn vooral de wederwaardigheden van de boerenbevolking aan de orde gekomen. Maar hoe verging het 'de anderen' die, laten we dat niet vergeten, meer dan 80% van de bevolking uitmaakten. Die anderen – middenstanders, ambachtslieden en vooral landarbeiders – hadden minder mogelijkheden om hun eigen geschiedenis te maken dan de boeren. Zoals gezegd waren zij voor hun bestaan afhankelijk van de aankopen en opdrachten van de boeren en van de hoeveelheid werk die op de boerderijen te doen was. Door over hun eigen toekomst te beslissen, beslisten de boeren indirect ook over die van de anderen.

Voor de ambachtslieden en winkeliers is het onderzochte tijdvak waarschijnlijk niet ongunstig geweest. Hun aantal nam gestaag toe en ook de diversiteit van beroepen in deze groep werd groter. De aanpassingen van de agrarische bedrijfsvorm en veranderingen in het consumptiepatroon van de boerenbevolking hebben daar een belangrijke bijdrage aan geleverd. In het begin van de 18e eeuw stootten de boeren nevenwerkzaamheden als het maken van kaas, het brouwen van bier en het spinnen van garen af. Ze moesten dus meer goederen op de markt gaan kopen, en de plaatselijke middenstanders konden die leveren. Die middenstanders konden ook de nieuwe consumptiegoederen gaan leveren waar vanaf ongeveer 1700 steeds meer vraag naar bestond bij de boeren: koffie, thee, klokken, barometers, boeken, kabinetten, etc. Ook de bouwactiviteiten op de boerderijen schiepen werkgelegenheid voor de middenstand. Het proces van verbouw en nieuwbouw, dat zelfs gedurende depressieperioden doorging, verschafte veel werk aan timmerlieden, metselaars en dakdekkers.

Was het tijdvak 1700-1850 voor de middenstand dus niet ongunstig, voor de grote groep landarbeiders is het beeld minder positief. In het voorgaande heb er al op gewezen dat hun aantal in de eerste helft van de 18e eeuw afnam omdat de boeren een steeds groter beroep gingen doen op trekarbeid. Toch was de toestand van de landarbeiders omstreeks 1750 waarschijnlijk niet slecht. Doordat hun aantal toen gering was, hadden ze vrijwel allen vast werk bij een boer. Daardoor waren ze verzekerd van de levering van graan en andere levensmiddelen tegen een redelijke prijs. Velen bezaten een huisje met een stuk grond en hielden één of twee koeien. Omstreeks het midden van de 18e eeuw werd het bestaan van de arbeidersbevolking dus gekenmerkt door een bescheiden welstand.

Vanaf 1750 is de toestand van de landarbeiders echter geleidelijk aan verslechterd. Een indicatie daarvan is dat het veebezit van deze groep in 1794 sterk was verminderd. De sterkste achteruitgang van de welstand van de arbeiders deed zich echter voor na 1795. Dit had twee oorzaken. In de eerste plaats groeide het aantal arbeiders zeer snel. Doordat het aantal arbeiders in vaste dienst bij een boer niet toenam, steeg vooral het aantal dagloners. Deze dagloners hadden geen regelmatig werk en in de winter vaak zelfs helemaal geen werk, zodat een toenemend aantal arbeiders een beroep moest doen op de bedeling.

Nu hoefde een losse arbeider niet per definitie een slechter bestaan te hebben dan een vaste. Vanaf het eind van de 19e eeuw, toen de zeer arbeidsintensieve suikerbietenteelt zijn intrede had gedaan in Zeeland, kon het zelfs lonender zijn om los arbeider te zijn.[6] In de eerste helft van de 19e eeuw wreekte zich echter de wijze waarop de West-Zeeuws-Vlaamse boeren hun bedrijf voerden. Zij hadden er in de 18e eeuw voor gekozen zo zuinig mogelijk om te gaan met de productiefactor arbeid. Hier geen arbeidsintensieve meekrapteelt zoals elders in Zeeland, maar een zwaar accent op de minder arbeidsintensieve graanteelt. In de eerste helft van de 19e eeuw vond bovendien een verschuiving plaats van de verbouw van tarwe naar die van gerst en haver, gewassen die minder arbeid vereisten. Tot overmaat van ramp bleven ook trekarbeiders welkom op de West-Zeeuws-Vlaamse hofsteden.

Door arbeid slechts spaarzaam in te zetten op hun bedrijven, hebben de boeren de toestand van de steeds toenemende groep losse arbeiders verder doen verslechteren. Uitwijkmogelijkheden waren er nauwelijks; de werkgelegenheid in de lokale nijverheid was beperkt en de industrialisatie was in Nederland nog niet op gang gekomen. Aanvankelijk leek het alsof de arbeiders slechts konden kiezen tussen doffe berusting en opstandig gedrag. Vooral tijdens de jaren van de aardappelziekte rond 1845 kozen ze voor het laatste. In diezelfde tijd begon het echter duidelijk te worden dat ook zij kans hadden om hun eigen lot te bepalen. Vanaf 1840 kwam een indrukwekkende stroom emigranten naar de Verenigde Staten op gang. Zij die emigreerden, veelal overigens niet de armsten, verbeterden daarmee niet alleen hun eigen vooruitzichten, maar ook die van degenen die achterbleven. Arbeid werd hierdoor schaarser en in de tweede helft van de 19e eeuw begonnen de lonen langzaam te stijgen.[7]

De langzame verbetering van de levensomstandigheden van de landarbeiders vanaf de tweede helft van de 19e eeuw was ook een gevolg van de introductie van de suikerbietenteelt, die leidde tot een sterke toename van de vraag naar arbeid in de landbouw. Ook toen bleek dus weer de grote invloed van de beslissingen van de boeren op de ontwikkeling van de plattelandssamenleving als geheel. De analyse van het denken en doen van de boeren blijkt dus onontbeerlijk te zijn voor het begrijpen van sociale veranderingen op het platteland.

SUMMARY

BIJLAGEN

NOTEN

ARCHIEVEN

AANGEHAALDE LITERATUUR

REGISTERS

SUMMARY

This book deals with the causes of increasing social inequality in West Zeeland Flanders between 1650 and 1850. West Zeeland Flanders is a region in the south western part of the Netherlands. Its surface is about 30 000 ha. Until recently, the regional economy was completely dominated by arable farming. Nineteenth-century authors were surprised by the enormous social inequality in West Zeeland Flanders. The top of rural society was formed by a small elite of large and wealthy farmers, who often owned the land they cultivated. Most of these had holdings of more than 50 ha. At the lower end of society was a large group of landless farm labourers, stricken by poverty and seasonal unemployment.

The book is based on two assumptions. Firstly, that developments within the region were influenced by structural and conjunctional factors like climate, soil quality, accessibility of urban markets and the development op prices, wages and taxes. Secondly that the inhabitants of the region were not defenceless victims of these exogenous factors. Structures and conjunctures not only limited people's opportunities, but also created new ones. People had the chance of creating their own future, although the consequences ot their reactions to external developments were often unintentional. Not everyone had the same opportunities. Farmers generally had the best, because they controlled most of the means of production. Through the choices they made, farmers not only influenced their own future, but indirectly also that of farm labourers and tradesmen. These groups were largely dependent on the farmers, because they owed most of their income to working for them or delivering goods and services to them. This is why in this book I have focused attention on the farmers. By analyzing their behaviour, we not only learn about the farmers themselves, but also about society as a whole.

The foundation for nineteenth-century social inequality was laid down two hundred years before. During the Dutch Revolt (1568-1648) almost the entire region had been flooded, but in the seventeenth century most of the land was reclaimed. The marine clay of the new polders was fertile and very suitable for arable farming. In this new land large farms were created on which cereals were grown for the urban markets of Flanders, Zeeland and Holland. The predominance of large, commercial cereal farms in the new polders was caused by ecological factors and by the mentality of the farmers who brought the land under cultivation. The preference for arable farming was partly caused by the bad quality of the groundwater, which was brackish and unfit for consumption by man or animal. This severely limited the possibility of cattle farming. The large size of the holdings was partially caused by the relatively heavy soil. To cultivate the land a large number of horses was required. Because of the high cost of horses, only farms of at least 15-20 ha could hold a sufficient number of these

draught animals; the larger the farm, the more profitable the keeping of horses became. This stimulated the creation of large holdings.

The market-orientated character of West Zeeland Flanders farming was stimulated by the geographical situation of the region. To the south were the Flemish cities of Bruges and Ghent, to the north the cities of the provinces of Zeeland and Holland, like Middelburg and Rotterdam (Map 1.1). In these urban areas there was a substantial demand for cereals from bakers, brewers and distilleries. West Zeeland Flanders was connected with most of these cities by waterways, so the voluminous grain could be shipped at a low cost. These factors influenced the development of the agriculture in the area, but they were not decisive. They imposed limitations and created opportunities. How agriculture developed within the limits imposed by ecological and geographical factors was determined by the people who brought the land under cultivation.

The newly reclaimed polders of West Zeeland Flanders were populated by immigrants from Northern France, Flanders, Zeeland and the South Holland Islands. Agriculture in these regions was highly developed, both technically and commercially. The farmers who settled in the new polders brought their commercial and agricultural abilities from their native area. No doubt the difficult living conditions in the newly reclaimed polders forced them to develop their abilities even further, and a farming population developed which was used to taking risks. For the pioneers and their descendants risk-averse behaviour, often considered a distinctive characteristic of early modern peasantry, was not typical. It would not be realistic to consider them as modern profit maximizers, but the hard life on the frontier had taught them to farm efficiently and to take risks.

The entrepreneurship of the West Zeeland Flanders farmers was soon put to the test. From about 1660, cereal prices fell (Figure 3.2) and the burden of taxation became heavier (Table 3.5). The situation became very grave in the first half of the eighteenth century, when cereal prices reached their lowest level and the rising cost of dyke maintenance caused an enormous increase in polder taxes (Figure 3.6). Because of these falling corn prices, increasing taxes and also stable wages, the first half of the eighteenth century was a very difficult period for farmers in the area. About 1740 the regional economy started to recover, but this was checked by the French occupation of 1747-49. Many farmers got into financial difficulties because of the damage caused by the French troops, and had to pawn their movable property or even sell their farm.

However, positive developments also occurred in the first half of the eighteenth century. Farmers bought a considerable part of their agricultural land from urban landowners (Figures 4.1 and 4.2), farmhouses were enlarged and better furnished, and new consumption goods were purchased. But the decrease in the number of holdings and the increasing size of the remaining farms (Tables 4.2a and b) show that only part of the farming population profited from these developments. During this con-

traction phase, many farmers succumbed but others clearly managed to enrich themselves. This was made possible through the way the farming system adjusted to the worsened economic situation.

This happened in two ways. Firstly, labour and capital were employed as efficiently as possible. Secondly, farmers specialized in growing high quality wheat. No radical changes occurred; existing farming methods were not abolished but improved. Wheat growing was not new, but the area under wheat was extended. West Zeeland Flanders farmers stuck to old and trusted methods and crops as long as possible, but they were flexible enough to make changes when circumstances demanded.

Between 1688 and 1748 the area of agricultural land slowly increased while the number of people employed in agriculture fell from 19 to 14 per 100 ha (Table 5.6). This does not mean, however, that farming became less labour intensive. The extension of the area under wheat even meant that more labour was required, because wheat replaced less labour-intensive crops like barley and oats (Table 5.1). Nevertheless, activities like spinning, brewing and cheese-making disappeared, so that all available labour could be employed in arable farming. The only new activity in this period was pig-fattening, which was labour-extensive. The fact that the same methods of farming were used throughout the century indicates that West Zeeland Flanders farmers had a specific style of farming. A certain group of farmers generally accepted a particular way of running the farm (see Hofstee 1985). They agreed that farming should be large-scale, commercial cereal farming and that cattle breeding was of secondary importance, only practised for manure. This style of farming was not entirely rigid, and small adjustments were made when necessary.

The local farm labourers who were dismissed, were replaced by cheaper seasonal labour from overpopulated regions in Flanders and the Walloon provinces in Belgium. These workers only had to be payed during the seasons they were employed, especially spring (weeding) and summer (harvest). Employment had to be found for local labourers in winter, or they received poor relief, for which the local farmers had to pay. By using a refined system of piece work, farmers could easily supervize the large numbers of local and migrant labourers they employed. At the end of the day the farmer only had to measure the area of corn that had been reaped or count the number of sacks that had been threshed to calculate how much he owed his labourers. By employing seasonal labourers it was possible to intensify arable farming and to cut down labour costs. As a result of this, employment for local farm labourers diminished. Some labourers probably found work outside agriculture, others left the area. Emigration was probably the main cause of the drop in the number of inhabitants (Table 2.1) and the frequent demolition of houses during the first half of the eighteenth century.

Land and capital were also used more efficiently. For instance, after about 1720, the amount of sowing grain was adapted to the quality of the

field it was sown in, which meant less grain was required. Also, after this period sowing grain was washed in limewater to prevent plant disease. Probate inventories show that after the second quarter of the eighteenth century, the land was better manured. From 1720 onwards, the land was more often ploughed and harrowed during the fallow year, which improved soil structure and helped control weeds. These improvements did not increase crop yields, but combined with a refined crop rotation, in which cereals alternated with nitrogen-fixing plants like beans, peas and vetches, they prevented soil fertility from decreasing. With average yields of 25 hl/ha for wheat and of 56 hl/ha for barley at the end of the eighteenth century (Figure 5.8), West Zeeland Flanders had become one of the most highly developed agricultural regions of the Netherlands.

The way agriculture developed in this area in the eigteenth century cannot be accounted for by the model devised by J.H. von Thünen, in which the existence of a certain farming system is expleined by the costs of transporting farm products to the urban market. It cannot be denied that bulk products like cereals could be fast and inexpensively shipped from West Zeeland Flanders to the marketplaces in Middelburg and Rotterdam, but the character and size of the farms was more decisive for the eighteenth-century adjustments in farming. All changes were geared to the large, commercial cereal farm preponderant in this region. Market demands formed the most important stimulus to changes in farming methods for this type of farm, which could only be profitable by producing cheaply (using land, labour and capital efficiently) and by growing crops that yielded the highest possible profits. The availability of cheap migrant labour contributed to the success of eighteenth-century adjustments.

The efficient employment of labour and capital was easier on large farms (30 ha and above) than on middling and small farms. Large farms had relatively fewer permanent labourers and horses, so they had lower labour costs (Table 5.7) and needed less horse fodder. These profits of economies of scale were one of the reasons why large farms could weather the storm more easily than smaller ones. In spite of the relatively smaller number of labourers and cattle, productivity was not lower on large farms than on smaller ones. With fewer people and animals, large farmers could do the same amount of work as small farmers and could even get the same crop yields. Smaller farmers could not compensate for their higher costs by higher yields.

About 1730, when farmers began employing labour and capital more and more efficiently, they also started a form of bookkeeping. Their account books were very primitive, but still they formed an attempt by the farmers to get more control over receipts and expenditure. West Zeeland Flanders farmers did not consider the tasks executed on the farm as unchangeable facts, fixed by tradition, but as expenditures that could be controlled. In this respect the situation was to the advantage of the large farmers, because they were better educated than small farmers (Table 6.2)

and because they had enough time to do their bookkeeping, as they seldom worked on the land themselves.

Account books show that farmers received the bulk of their income from selling wheat. Between 1700 en 1750 the area under wheat rose from 24% to 30% of the total amount of arable land (Table 5.1). At the same time the area under of barley and oats was reduced. This reaction to the adverse economic situation was not really different from that of farmers in northern Zeeland, who extended the cultivation of madder (see Priester 1998). In both cases farmers focused on growing a crop that promised relatively high returns. This way they hoped to compensate for their loss of income as a consequence of low prices. Not only in West Zeeland Flanders, but also in other Dutch regions like the Over-Betuwe and Limburg, farmers were increasing the cultivation of wheat in the first half of the eighteenth century (see Brusse 1999 and Jansen 1979).

West Zeeland Flanders farmers did not try to spread their risks in the first half of the eighteenth century. In fact the opposite is true. They ended sidelines like spinning, brewing and cheese-making and focused more and more on growing wheat, which was especially profitable after bad harvests. Demand for bread grains like wheat was stable and after poor harvests, prices could increase greatly. This occurred in the period 1691-98, in 1709 and in 1740, when extremely cold winters caused low crop yields in Northwestern Europe. Farmers with large holdings and enough capital profited most from these kinds of circumstances. Even after harvest failures, they were usually able to sell a considerable amount of wheat on the market. Because they had some financial reserves they could postpone selling their wheat until they were sure of receiving a good price for it. Farmers with financial problems, however, had to sell as soon as possible after harvest to a corn merchant. In that case, the merchant pocketed the profits. Wealthier farmers could ship the corn to town themselves and have it sold there by an agent.

Large farmers who possessed sufficient capital at the beginning of the depression could make speculation profits. These profits could be very high. Anyone who had wheat to sell after harvest failures could earn thousands of guilders. But also in ordinary years it was advantageous for a farmers to postpone selling his cereals in order to be able to profit from price fluctuations. Still, having enough land and money was not enough. Entrepreneurship, a willingness to run risks was also needed. Those who benefited most from this were the large and wealthy farmers. Some years ago, Koning enumerated the advantages of large farmers in the period 1750-1875 (see Koning 1994). They could manage labour more efficiently, had lower costs for capital goods, a better negotiating position on the market and a sounder financial basis. They had more opportunities for experiments and were better educated and informed. Large farmers in West Zeeland Flanders did not experiment very much, but they possessed all the other advantages listed by Koning.

Part of this book gives an analysis of the fortunes of the twenty wealthiest farmers' families in the region, who each owned at least 20 ha of land in about 1750 (Table 7.1). They possessed all the advantages mentioned above. Members of these families started buying land in de last decade of the seventeenth century. Very possibly they were able to do this because they had profited from the high cereal prices in that period. Even during the depression in the first half of the eighteenth century they continued to purchase land. By that time, land prices were low (Figure 3.3) and landowners were willing to sell because their net income had decreased as a result of lower rents and higher taxes (Figure 4.3).

In spite of low prices, buying land in the first half of the eighteenth century was risky because of the bad state agriculture was in, but the risk these farmers took was justified. They became substantial landowners and their children and grandchildren further enlarged their possessions. Thus a group of wealthy farmers was created; a rural elite. The big eighteenth-century farmhouses and barns that are still standing today, are proof of the success of these families.

This success was not without its drawbacks. Each time a farmer or his wife died, the legacy had to be divided among the children. The family ran the risk of fragmentation of the landownership and the holding, and ultimately of a downward social mobility. This process could be stopped, or at least slowed down, by limiting the number of children, marrying partners from other landowning farmers' families or by bequeathing all or most of the land to one of the children.

Landowning farmers in West Zeeland Flanders did not try to limit their number of children, neither did they exclusively marry partners from other landowning families; partners of well-to-do non-agricultural families were acceptible too (Figures 7.1 and 7.3). They stuck to the rules of the law of inheritance: all children received an equal share of the estate. However, they distinguished between landed property and agricultural holding. The legacy was divided into equal parts, but the holding was bequeathed to one of the children. When the assessed value of the holding was more than the share of the legacy this child was entitled to, he or she had to compensate the other children, paying his siblings a sum based upon the market value of the land. If he could not pay this sum immediately, it was converted into a loan over which the successor had to pay interest to the other children. Through this system of inheritance, landowning farmers could give all their children the portion they were entitled to and still prevent the holding from being broken up. Farms in West Zeeland Flanders remained large and economically viable until the middle of the nineteenth century.

There was no social degradation in the eighteenth century. Because of the favourable economic conditions in the second half of the century, landowning farmers' families were even able to enlarge their possessions. Because children from these families usually married into other wealthy

families, the process erosion of the family estate was slowed down. In the first half of the nineteenth century, however, landowning farmers were confronted with serious problems. Rich merchants and industrialists from Bruges and Ghent started buying land in West Zeeland Flanders (Figure 4.2) pushing up the price of land (Figure 3.3). At the same time, the rate of interest rose (Table 7.4) and cereal prices dropped (Figure 3.2). Farmers also were faced with requisitionings by the French army (West Zeeland Flanders was French territory from 1794 to 1814) and they had problems in shipping their grain because the French government had prohibited exports to the Netherlands.

These problems showed up the weak spots of the inheritance system. Because land prices rose, successors had to pay larger sums of compensation money to the other heirs, while at the same time the profitability of their farms decreased. It became more and more difficult for them to fulfill their financial obligations. In the period from about 1800 to 1835, landowning farmers had difficulty in maintaining themselves. Some families had to sell their possessions and descended the social ladder. Others managed to overcome the problems, but were no longer able to extend their landed property. The landownership of the farming population as a whole decreased during this period (Figure 4.1). Demographic coincidence played an important part in this. The higher the number of children that survived into adulthood, the bigger the chance of social degradation. During these years demographic behaviour changed. Until the end of the eighteenth century this behaviour was typical of a frontier population: early marriage and many children. As long as land was easy to purchase, this caused no problems, but in the nineteenth century land became scarce and expensive. It was no longer possible to provide a large number of children with farms. Because of this, demographic behaviour was changed. The average age of marriage rose considerably (Table 7.3) and, as a consequence of this, the number of children per family decreased. Behaviour was adapted to the decreasing opportunities for expansion.

The adversities of the first decades of the nineteenth century did not wipe away the landowning farmers of West Zeeland Flanders. For those who had survived, a new period of expansion and prosperity began when cereal prices started to rise from about 1835. Again, farm buildings dating from this period show the wealth of this rural elite. The inheritance system in this area functioned well in times of prosperity, but when circumstances were poor, the son or daughter who took over the paternal farm had a heavy task fulfilling all of his obligations. Over the whole period 1700-1850, however, landowning farmers succeeded quite well in maintaining themselves at the top of rural society.

In the introduction to this summary, I have stated that the behaviour of farmers had consequences for the rest of the population as well. The other groups, mainly artisans, shopkeepers and farm labourers, formed about 80% of the rural population (Figure 2.1). They were mainly dependent

on the farmers for their livelihood which meant that when farmers made decisions about their own future, they also indirectly decided about the future of the non-farmers as well. Generally, artisans and shopkeepers did well during the eighteenth and the first half of the nineteenth century. Their number rose and the diversity of occupations also increased (Figure 2.1, Tables 2.4 and 2.5). The changes in the farming system and in the consumption pattern of the farming population have contributed to this. During the eighteenth century, farmers stopped spinning, brewing beer and cheese-making, which meant that they had to buy all these products from tradespeople. Shopkeepers and artisans also sold the new consumption goods farmers began to enjoy in the eighteenth century, such as coffee, tea, clocks, barometers, books (Table 8.4). The building activities on farms also created employment for artisans. Building and rebuilding even continued during depressions (Table 8.5) and employed many carpenters, masons and thatchers.

Developments in the period 1700-1850 were less positive for the large group of farm labourers. I have already pointed out that their numbers decreased during the first half of the eighteenth century, because farmers started employing more migrant labour. However, it seems that the living conditions of the remaining labourers around the middle of the eighteenth century were not bad. Because at that time their numbers were small, they all had permanent employment. The farmer not only payed wages, but also sold wheat and other food to them at a moderate price. Many of them owned a cottage, rented a parcel of land and kept one or two cows. In the middle of the eighteenth century, farm labourers enjoyed a modest prosperity. However, from about 1750 onwards their living conditions deteriorated. This is indicated by the fact that the possession of cattle by labourers greatly decreased between 1748 en 1794 (Table 2.7). After 1795 their living conditions became even worse. This was caused by the fast growth of the number of labourers (Figure 2.1). The proportion of labourers who managed to get a permanent job on farms became smaller, and many of them became day labourers. Life was not necessarily harder. In the second half of the nineteenth century, after the introduction of the labour-intensive sugar beet, day labourers often had better earnings than labourers with a permanent job. However, in the first half of the nineteenth century circumstances were different.

Since the eighteenth century, West Zeeland Flanders farmers had employed labour as efficiently as possible. They grew no labour-intensive crops, but concnetrated on relatively labour-extensive cereals. During the first half of the nineteenth century, farming became even more labour extensive. The area under wheat was reduced and more land was sown with barley and oats (Table 5.2). These crops are less labour-intensive. Probably farmers wanted to reduce labour costs in the adverse circumstances before 1835. They needed fewer labourers, while the number of labourers rose. Apart from the happy few who were permanently employed by farm-

ers, farm labourers faced hard times. To make matters worse, they still had to compete with cheap Flemish seasonal labourers. By trying to cut down labour costs, farmers worsened the situation of the increasing group of day labourers, for whom there were hardly any alternatives. There was little employment in other sectors of the regional economy and industrialization had not yet begun in the Netherlands. It seemed they could choose between resignation and rebellion. During the years following the potato blight of 1845, they chose the latter option. But in those years it became clear that labourers also might have a chance to create their own future. From about 1840 an enormous stream of emigrants left for the United States. Those who emigrated, generally not the poorest labourers, improved not only their own prospects, but also those of the labourers who stayed behind. Labour became more scarce and in the second half of the nineteenth century wages started to rise slowly (see Priester 1998).

The slow improvement of the living conditions of farm labourers in West Zeeland Flanders in the second half of the nineteenth century was also a consequence of the introduction of sugar beet cultivation, which caused a strong increase in the demand for labour. This again shows the influence of farmers' decisions on the development of rural society. Analysis of the thinking and actions of farmers is essential for an understanding of social change in the countryside.

BIJLAGEN

Bijlage A. Hoofdgeldkohieren en volkstellingen

A.1. De hoofdgeldkohieren van 1687-88

De oudste telling van de bevolking van West-Zeeuws-Vlaanderen heeft plaatsgevonden in het najaar en de winter van 1687-88. Het tellen van de bevolking was noodzakelijk geworden vanwege het omzetten van de belasting op het gemaal in een hoofdgeld. Voor deze belasting moest voor personen boven de zestien jaar twintig stuivers en voor personen onder de zestien tien stuivers per jaar worden betaald. Bedeelden waren hiervan vrijgesteld. Om het hoofdgeld op een juiste wijze te kunnen heffen, werden de plaatselijke besturen verplicht lijsten op te stellen waarop de bevolking werd geregistreerd, onderverdeeld in de genoemde groepen.[1]

Elk jaar moesten voor het hoofdgeld nieuwe kohieren worden opgemaakt en aangezien deze belasting jarenlang geheven is, zou daarmee dus de loop van de bevolking over een reeks van jaren moeten kunnen worden gevolgd. Helaas echter zijn alle Staats-Vlaamse kohieren die naar Den Haag zijn verzonden, in de Franse tijd met de rest van het archief van de Generaliteitsrekenkamer als oud papier verkocht. De oudste kohieren van het Vrije van Sluis en de heerlijkheden Breskens en Nieuwvliet, opgemaakt in de winter van 1687-88, berusten echter nog steeds in het archief van het voormalige college 's lands van den Vrijen.[2]

Op basis van hun onderzoek naar de hoofdgeldkohieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch hebben Van Xanten en Van der Woude geconcludeerd dat de oudste kohieren onbetrouwbaar zijn. Door grove ontduiking waren de bevolkingsaantallen in deze lijsten veel te laag. Pas met een verbetering van de controle in 1695 kwam daarin verandering.[3] Gelukkig blijken de kohieren van het Vrije van Sluis een stuk betrouwbaarder te zijn. De schepenen van het Vrije hebben namelijk van de gelegenheid gebruik gemaakt om een grondige telling te houden van bevolking en veestapel. De hoofdlieden van de parochies en de schepenen van de twee heerlijkheden hebben niet alleen de mensen, maar ook de paarden en koeien geteld en zijn daarbij nauwkeurig te werk gegaan.

Enkele lijsten bevatten slechts de namen van de gezinshoofden met daarachter het aantal personen boven en onder de zestien en het aantal werkpaarden en melkkoeien. De meeste lijsten zijn echter veel uitgebreider. De hoofdlieden gingen van huis tot huis en noteerden de namen van alle inwoners, vaak ook nog met hun relatie tot het gezinshoofd, zodat niet alleen de omvang, maar ook de samenstelling van de huishoudens bekend is. Daarnaast noteerden ze dan nog het aantal paarden en koeien. Ook de bedeelden werden in de kohieren opgenomen.

Zou er ondanks deze nauwkeurige werkwijze toch nog sprake kunnen zijn van ondertelling zoals in de Meierij? Als we de bevolkingsaantallen volgens de kohieren van 1687-88 vergelijking met die van de volkstelling

van 1698, dan blijkt dat de meeste dorpen volgens deze laatste telling minder inwoners hadden dan volgens de lijsten van 1687-88 (zie tabel A.1). Er is dus geen aanwijzing dat er in 1687-88 sprake zou zijn geweest van ondertelling. Er was zelfs een zekere mate van overtelling. Men telde in 1687-88 namelijk niet de 'werkelijke' bevolking (de bevolking die in de gemeente woonachtig is), maar de 'feitelijke' bevolking (alle personen die op het moment van de telling in de gemeente aanwezig zijn).[4] Ook trekarbeiders die slechts tijdelijk aanwezig waren, zijn in 1687-88 meegeteld. Omdat dit voor zover bekend ook het geval was met alle andere tellingen die in dit gebied in de 17e en 18e eeuw zijn gehouden, zijn de uitkomsten hiervoor niet gecorrigeerd.

A.2. De volkstelling van 1698

In hoofdstuk 4 werd al vermeld dat de Staten-Generaal eind 1698 de uitvoer van graan naar de Zuidelijke Nederlanden verboden vanwege de misoogst die zich dat jaar had voorgedaan. Dit uitvoerverbod was niet de enige maatregel die de Staten-Generaal toen namen. De besturen in de generaliteitslanden kregen ook opdracht de bevolking en de graanvoorraden binnen hun rechtsgebied te tellen. De lijsten die naar aanleiding hiervan in december 1698 zijn opgemaakt, bevinden zich in het archief van de Staten-Generaal.[5] Voor West-Zeeuws-Vlaanderen zijn ze vrijwel compleet, alleen Sint-Anna ter Muiden ontbreekt. De telling van Sint-Anna ter Muiden werd echter toevallig aangetroffen in het archief van de weeskamer van die plaats, verborgen tussen een pak boedelinventarissen.[6] Dit bewijst maar weer hoe nuttig het onderzoek van boedelbeschrijvingen is.

De lijsten in het archief van de Staten-Generaal bevatten alleen het totale inwonertal per heerlijkheid, parochie of stad. Hieruit kan dus niet worden afgeleid hoe er in 1698 is geteld en hoe betrouwbaar deze bron is. Alleen de telling van Sint-Anna ter Muiden geeft de aantallen personen per huishouden. Daar werd per huis het hoofd van het huishouden geregistreerd met daarachter het aantal leden van het huishouden. Vergelijking met de inwonertallen van de hoofdgeldkohieren uit 1687-88 leert dat er geen onverklaarbare grote verschillen tussen beide tellingen zijn. Alleen het inwonertal van Breskens liep tussen 1688 en 1698 wel erg sterk terug, maar dat kan worden verklaard door de sterke achteruitgang van het cultuurareaal door de dijkvallen waaraan deze heerlijkheid was blootgesteld. De telling van 1698 lijkt dus een betrouwbare weergave te verschaffen van het inwonertal in dat jaar. Het is bovendien de oudste telling die voor het gehele gebied bewaard is gebleven.

Een klein probleem deed zich voor met de bevolkingsopgave van Biervliet, die uitsluitend het aantal huishoudens bevatte. Dit cijfer is omgerekend naar het totale inwonertal door het te vermenigvuldigen met 4,8. Dit was de gemiddelde omvang van de huishoudens volgens de kohieren van

het hoofdgeld van 1687-88. Een tweede probleem betrof de opgaven van de steden Sluis en IJzendijke, die het inwonertal inclusief militairen bevatten. De cijfers van deze plaatsen moesten vergelijkbaar worden gemaakt met die uit later jaren, waarin de militairen niet zijn meegeteld. Dit is gedaan door de inwonertallen in 1698 te verminderen met de sterkte van de garnizoenen, die terug te vinden is in het verslag van de inspectie van de vestingen door leden van de Raad van State in maart 1699.[7]

A.3. DE VOLKSTELLING VAN 1748

In 1748 zagen de besturen in westelijk Staats-Vlaanderen zich genoodzaakt een speciale belasting – de oorlogslasten – in te voeren om de enorme kosten te dekken die de Franse bezetting met zich meebracht. Eén van de heffingen die toen werden geïntroduceerd, was een personele belasting, waarvan de hoogte afhankelijk was van de welstand van het huishouden.

Om de lasten zo rechtvaardig mogelijk te kunnen verdelen, heeft het schepencollege van het Vrije van Sluis op 30 april 1748 besloten een volkstelling te houden waarbij moest worden vastgesteld wat de financiële draagkracht van ieder huishouden was.[8] Per huishouden moest worden genoteerd: de naam van het hoofd, diens beroep, of hij getrouwd was, hoeveel kinderen er waren en of deze oud genoeg waren om te kunnen werken, hoeveel personeel er was en wat dezen verdienden, welke personen er verder nog inwoonden en tenslotte de oppervlakte land die het gezinshoofd bewerkte. Deze opdracht is in mei 1748 door de hoofdlieden van de parochies zeer consciëntieus uitgevoerd – soms zijn zelfs de namen en leeftijden van alle kinderen vermeld – en daardoor werd de mooiste bron voor economisch- en sociaal-historisch onderzoek gevormd die er in dit gebied te vinden is.[9] Inwonertal, omvang en samenstelling van het huishouden, beroepsstructuur, bedrijfsgrootte en loonkosten voor inwonend personeel kunnen hieruit worden afgeleid.

Ook voor de volkstelling van 1748 geldt dat men de 'feitelijke' bevolking heeft geteld. Regelmatig worden in de lijsten 'Vlamingen' vermeld die 'in de keten' woonden.[10] Het ging dan om trekarbeiders die tijdelijk in kleine huisjes op het erf woonden.

Jammergenoeg is deze telling uitsluitend gehouden op het grondgebied van het Vrije van Sluis; de steden en heerlijkheden hebben er niet aan deelgenomen. Wel zijn van deze plaatsen de kohieren van de personele oorlogslasten bewaard gebleven, maar deze bevatten uitsluitend de namen van de gezinshoofden en het bedrag waarvoor ze werden aangeslagen.[11] Om de omvang van de bevolking van deze plaatsen te berekenen, is het aantal gezinshoofden vermenigvuldigd met 4,8. Dit is de gemiddelde omvang van de huishoudens in het Vrije van Sluis in 1748. Alleen voor de steden Aardenburg, Sluis, Oostburg en IJzendijke is een lagere vermenig-

vuldigingsfactor aangehouden, namelijk 4, omdat de huishoudens daar beduidend kleiner waren. In deze plaatsen woonden veel minder boeren dan in de dorpen en omdat de boeren door hun talrijke inwonend personeel de grootste huishoudens hadden (in 1748 gemiddeld 7,2 personen), waren de huishoudens in de dorpen dus groter. Op deze wijze kan voor alle plaatsen in het onderzoeksgebied het inwonertal in 1748 worden vastgesteld. Voor Breskens was het bovendien nog mogelijk de kohieren met behulp van andere bronnen, zoals de kohieren van het neringgeld, aan te vullen met de beroepen van de hoofden van de huishoudens.

A.4. De volkstelling van 1796

Bij decreet van 10 *vendémiaire* jaar IV (2 oktober 1795) werden alle gemeenten in Frankrijk verplicht tot het houden van een volkstelling. Een paar weken later werden ook de gemeentebesturen in de 'Belgische' departementen, waarvan het voormalige Staats-Vlaanderen deel uitmaakte, hiertoe verplicht.[12] De gemeentebesturen moesten 'tableaux' opmaken, waarin van alle inwoners boven de twaalf jaar naam, leeftijd, burgerlijke staat, beroep, adres en tijdstip van vestiging in de gemeente werden vermeld. Van de kinderen onder de twaalf moest slechts het aantal worden vermeld.[13] De telling is uitgevoerd in de winter van 1795-96. De bewaard gebleven tellingen van de Zeeuws-Vlaamse gemeenten berusten voor het grootste deel op het Rijksarchief te Gent en voor een deel in het archief van de gemeente Oostburg.[14]

Jaspers en Stevens hebben de tellijsten van Oost-Vlaanderen aan een grondig bronnenkritisch onderzoek onderworpen en zijn tot de conclusie gekomen dat het hier gaat om een voldoende betrouwbare bron voor een bevolkingsstudie.[15] De tellingen van de West-Zeeuws-Vlaamse gemeenten lijken ook vrijwel alle met grote zorg te zijn samengesteld. De tellers hebben nauwgezet van huis tot huis alle gezinsleden genoteerd en de bevolkingscijfers die ze opleveren, zijn niet inconsistent met die van andere tellingen (zie tabel A.1). Bovendien werden de tellijsten door de commissaris van het kanton vervolgens nog eens naam voor naam gecontroleerd.[16] Ook in 1796 werd overigens de 'feitelijke' bevolking geregistreerd. Alleen de tellijst van Retranchement vertoont een belangrijke tekortkoming: hier ontbreekt het inwonend personeel. Wat in de meeste gemeenten ontbreekt, is het adres. De oorzaak daarvan is dat men in deze kleine plattelandsgemeenten geen adressen kende. Alleen in de tellijsten van grotere plaatsen als Aardenburg en Sluis worden wel straatnamen vermeld.

Helaas zijn van slechts tien van de achttien gemeenten de tellijsten bewaard gebleven.[17] In deze tien gemeenten woonde 57% van de toenmalige bevolking. Samen vormen deze gemeenten een goede doorsnede van het gebied als geheel, zodat de telling van 1796 toch een goed beeld kan geven van de samenstelling van de bevolking en de beroepsstructuur. Wel

zijn van alle gemeenten de totaalcijfers uit deze telling bekend, omdat die per kanton bijeengebracht zijn in verzamelstaten.[18] Dit werd gedaan door de commissarissen van de kantons, die zoals we hiervoor al zagen, de lijsten eerst grondig controleerden. In de verzamelstaat van het kanton Oostburg is voor Retranchement dan ook een veel hoger inwonertal ingevuld dan vermeld wordt in de tellijst. Kennelijk had de commissaris gezien welke fout de maire had gemaakt.

Een probleem was nog wel dat de gemeentegrenzen in 1796 niet overal samenvielen met de vroegere (en latere) landsgrens. Hierdoor ontbreken sommige Nederlandse buurtschappen in de lijsten omdat ze op dat moment bij Belgische gemeenten hoorden. Een deel van Sint-Kruis was bij Sint-Margriete gevoegd, delen van IJzendijke bij Watervliet en Waterland-Oudeman. Aan de andere kant was Sint-Anna ter Muiden destijds vergroot met een deel van het West-Vlaamse Westkapelle. De vertekeningen die hierdoor ontstaan, zijn gecorrigeerd met behulp van een telling uit augustus 1795 die berust in het archief van het Vrije van Sluis.[19] Deze laatste telling is verder niet gebruikt omdat hij slechts een klein deel van het gebied beslaat.

A.5. VOLKSTELLINGEN UIT DE 19E EEUW

Er zijn nog verschillende andere bevolkingsopgaven uit de Franse tijd aanwezig. Eén daarvan is de telling waarvan de uitkomsten zijn gepubliceerd in de *Mémoire statistique* van prefect Faipoult.[20] Deze telling is door Jaspers en Stevens foutief gedateerd op 1801.[21] Uit een opmerking van Faipoult zelf en uit de datering van het document waarop de Zeeuws-Vlaamse bevolkingscijfers in de *Mémoire* zijn gebaseerd, blijkt echter dat deze telling dateert uit 1800.[22]

Vergelijking van de uitkomsten van de telling van 1800 met die van andere volkstellingen uit de periode 1796-1815 levert vreemde resultaten op. Zo zou Schoondijke volgens deze telling tussen 1796 en 1800 gegroeid zijn van 845 naar 1.148 inwoners; een toename van 36% in vier jaar tijd! Vervolgens zou het inwonertal van deze gemeente tussen 1800 en 1806 weer zijn gedaald tot 824. Ook voor andere gemeenten (Groede, Sint-Kruis, Hoofdplaat, Sluis, Heille) geldt dat de uitkomsten van de telling van 1800 sterk afwijken van die van de overige tellingen uit deze periode. In de Zeeuws-Vlaamse archieven valt ook vrijwel geen spoor te vinden van een telling die in dit jaar zou zijn gehouden. In slechts enkele gemeenten, zoals Nieuwvliet, werd de bevolking echt jaarlijks geteld.[23] In de meeste andere gemeenten volstond men kennelijk met het jaar op jaar bij het bevolkingscijfer optellen van geboorte en vestiging en daarvan aftrekken van sterfte en vertrek. Gezien het ontbreken van een goede registratie van vestiging en vertrek was dit een zeer onbetrouwbare methode. De telling van 1800 is voor dit onderzoek dan ook niet gebruikt.

Een andere volkstelling waarvan de uitkomsten voor West-Zeeuws-Vlaanderen bewaard zijn gebleven is die van 1 januari 1806. Hiervan zijn de uitkomsten per gemeente aanwezig in het Rijksarchief te Gent.[24] Voor deze telling geldt dat ze waarschijnlijk grotendeels op dezelfde discutabele wijze tot stand is gekomen als die van 1800. Ik heb deze telling dus ook niet gebruikt. De uitkomsten ervan zijn echter een stuk minder ongerijmd dan die uit 1800 en daarom heb ik de bevolkingscijfers per 1 januari 1806 wél opgenomen in deze bijlage (tabel A.1).

De volkstellingen van 1815, 1829, 1839 en 1849 behoeven weinig commentaar, ze worden ook algemeen aanvaard als betrouwbare bronnen voor historisch onderzoek.[25] De bevolkingscijfers voor deze jaren zijn door mij ontleend aan de door Wintle gepubliceerde uitkomsten.[26] Alleen op de telling van 1815 is wel kritiek uitgeoefend[27], maar in recente publicaties is aangetoond dat het hier om een zeer goed uitgevoerde volkstelling gaat.[28]

In 1815, 1829 en 1839 is de 'werkelijke' bevolking geteld, tijdelijk aanwezigen zijn in deze jaren dus niet meegeteld, dit in tegenstelling tot de oudere tellingen. In 1849 is echter weer de feitelijke bevolking geteld.[29] Ik heb de uitkomsten van de tellingen hiervoor niet gecorrigeerd omdat de gegevens een voldoende betrouwbaar beeld geven van de ontwikkeling op lange termijn.

A.6. De beroepsstructuur

De gegevens over de beroepsstructuur zijn voor 1748 en 1796 ontleend aan de hiervoor besproken bronnen. Voor 1850 zijn ze ontleend aan de op 1 januari van dat jaar opgestelde bevolkingsregisters, die gebaseerd zijn op de volkstelling van ultimo 1849.[30]

Voor geen van de drie steekjaren is de beroepsstructuur van alle gemeenten in het gebied bekend. Van elk jaar is echter wel voldoende materiaal aanwezig om tot een betrouwbare weergave van de beroepsstructuur van de West-Zeeuws-Vlaamse plattelandssamenleving te komen. In de parochies waarvan de beroepsstructuur in 1748 bekend is, woonde toen 68% van de plattelandsbevolking. In de gemeenten waarvan we de beroepsstructuur in 1796 en in 1850 kennen, woonde respectievelijk 54 en 50% van de bevolking (Sluis, de enige plaats in de regio met een duidelijk stedelijk karakter, is bij de berekening van deze percentages buiten beschouwing gelaten).

De nog aanwezige beroepsgegevens betreffen niet voor alle jaren dezelfde gemeenten. Door de opvallend uniforme beroepsstructuur van de West-Zeeuws-Vlaamse plattelandsgemeenten – gemeenten met een duidelijk afwijkende beroepsstructuur kwamen niet voor – levert dit echter geen problemen op. De grotere dorpen hadden meestal een wat omvangrijkere verzorgende sector dan de kleinere, maar voor elk van de drie peil-

jaren hebben we de beschikking over een bestand dat evenwichtig is verdeeld over grotere en kleinere dorpen. Om dit te bereiken is voor het jaar 1748 wel een deel van de aanwezige gegevens buiten beschouwing gelaten omdat anders te sterk de nadruk op het meest rurale deel van het gebied zou zijn gelegd. Het stedelijke Sluis, waar vrijwel geen boeren woonden, is zoals al gezegd voor alle peiljaren buiten de analyse gehouden. Voor elk van de drie jaren kan zo een betrouwbare doorsnede van de beroepsbevolking worden gemaakt, telkens gebaseerd op een achttal gemeenten waar ongeveer de helft van de totale plattelandsbevolking woonde.

Omdat in 1748 en 1796 vrijwel uitsluitend de beroepen van de gezinshoofden zijn genoteerd, kan de doorsnede dus alleen worden gemaakt op basis van de beroepen van deze categorie personen. We kunnen echter aannemen dat het merendeel van de vrouwen en kinderen in dezelfde sector werkzaam was als hun echtgenoot en vader. Een nauwkeurige berekening van het aantal arbeidskrachten in elke sector van de economie is op basis van deze gegevens niet mogelijk; het maken van een goed gefundeerde schatting behoort echter zeker wel tot de mogelijkheden.

Bij de indeling van de groepen in economische sectoren is de classificatie van de beroepentelling van 1889 aangehouden volgens de indeling die Roessingh daarvan heeft gemaakt.[31] In afwijking van Roessingh's indeling is hier echter een afzonderlijke categorie 'arbeiders' ingevoerd.

BIJLAGE A.6

TABEL A.1. Bevolkingscijfers van West-Zeeuws-Vlaanderen, 1688-1806

	1688	1698	1748	1796	1806
Cadzand	540			609	706
Zuidzande	550	1.481	1.282	589	708
Retranchement	472			411	559
Nieuwvliet	457	430	377	536	529
Groede	1.542	1.501	1.365	1.618	1.738
Breskens	501	378	468	531	627
Hoofdplaat	.	.	.	589	755
Schoondijke	741	908	718	845	824
IJzendijke-stad	.	771	460	560	1.514
IJzendijke-ambacht	550	552	512	766	
Waterlandkerkje	377	311	275	265	386
Oostburg	.	560	500	741	863
Biervliet	.	696	690	932	1.116
St.Kruis	226	255	334	451	365
Aardenburg	.	900	580	734	1.043
Isabellapolder	185	237	212	202	
Eede	519	554	444	866	1.004
Heille	270	396	260	495	476
Sluis	.	2.633	1.208	1.205	1.226
St.Anna	.	206	165	176	208
Vrije/Breskens/ Nieuwvliet	6.930	7.003	6.247	8.184	.
Totaal	.	12.769	9.850	13.121	14.647

Bronnen:
ARA, Staten-Generaal nr. 5131, bevolkingsopgaven december 1698.
RAZ, Vrije van Sluis nr. 582 en 583, volkstelling Vrije van Sluis mei 1748.
GA Oostburg, OA Breskens nr. 56, kohier personele oorlogslasten 1747/48.
GA Terneuzen, OA Biervliet nr. 36, kohieren oorlogslasten 1747/48.
GA Sluis-Aardenburg, OA Sluis nr. 351.
Voor 1796 RAG, Scheldedepartement nr. 2593, verzamelstaten volkstelling jaar IV (1796).
Toelichting. In de bevolkingsstaten van 1796 ontbreken enkele gebieden die toen behoorden tot de latere Belgische gemeenten Sint-Margriete, Waterland-Oudeman en Watervliet. Zie voor de manier waarop de data zijn aangevuld de bronnenkritiek op de volkstelling van 1796 in bijlage A.4.

TABEL A.2. De beroepsstructuur op het platteland van West-Zeeuws-Vlaanderen in 1748, 1796 en 1850 (N = aantal hoofden van huishoudens)

	1748		1796		1850	
	N	%	N	%	N	%
Landbouw	233	24	217	16	233	11
Tuinbouw	3	0	8	1	1	0
Visserij	1	0	5	0	4	0
Arbeiders	448	46	614	46	1.156	56
Nijverheid	158	16	226	17	350	17
Handel	60	6	125	9	160	8
Diensten	67	7	84	6	115	6
Zonder	9	1	67	5	38	2
Totaal	978	100	1.344	100	2.057	100

Bronnen:
Voor 1748: RAZ, Vrije van Sluis nrs. 582 en 583.
Voor 1796: RAG, Scheldedepartement nrs. 2670-2674; GA Oostburg, OA Breskens; GA Oostburg, OA Groede nr. 1116; GA Oostburg, OA Nieuwvliet nr. 807; GA Oostburg, OA Oostburg nr. 123.
Voor 1850: GA Oostburg, GA Sluis-Aardenburg en GA Terneuzen, bevolkingsregisters van 1850 van Sint-Anna ter Muiden, Biervliet, Cadzand, Oostburg, Retranchement, IJzendijke en Zuidzande. Voor Schoondijke zijn de gegevens uit 1850 ontleend aan POISSONNIER, 'Schoondijke' 148.

BIJLAGE A.6

TABEL A.3. Neringdoenden te Groede en Breskens, 1688-1798

	Groede			Breskens		
	1688	1748	1796	1690	1750	1798
Apotheker	.	1	1	.	.	.
Bakker	3	2	2	1	.	1
Brouwer	2	2	1	.	.	.
Gareelmaker	.	1	1	.	1	.
Herbergier	3	3	5	2	2	3
Horlogemaker	.	.	1	.	.	.
Kleermaker	5	3	10	.	2	3
Koperslager	.	.	1	.	.	.
Kuiper	1	2	1	.	.	.
Metselaar	3	3	1	1	.	.
Molenaar	1	1	1	1	1	1
Pruikenmaker	.	1	.	.	.	.
Schilder	2	1	3	.	.	.
Schipper	3	.	.	.	3	11
Schoenmaker	5	10	8	1	2	3
Slager	1	2	1	.	2	2
Smid	2	2	2	1	1	1
Strodekker	1	1	2	.	.	.
Timmerman	3	3	3	1	1	1
Touwslager	.	.	1	.	.	.
Voerman	.	4	5	1	1	.
Wagenmaker	2	1	1	1	1	1
Winkelier	11	13	19	3	3	7
Totaal	48	56	69	13	20	34

Bronnen: GA Oostburg, OA Groede nr. 909, kohier neringgeld 1688.
GA Oostburg, OA Breskens nr. 53, kohier neringgeld 1690.
De andere gegevens in deze tabel zijn ontleend aan de bronnen genoemd bij tabel A.1.

Bijlage B. De kohieren van de oorlogslasten van 1747-57

In bijlage A kwam het ontstaan van de kohieren van de oorlogslasten en in het bijzonder de personele oorlogslasten al even ter sprake. De personele oorlogslasten maakten echter slechts een deel uit van het pakket aan heffingen dat de West-Zeeuws-Vlaamse besturen vanaf 1747 introduceerden om de kosten van de Franse bezetting te dekken.

Op 27 mei 1747 richtten de magistraten van het Vrije en alle steden en heerlijkheden in westelijk Staats-Vlaanderen (inclusief het tot het Committimus behorende Biervliet) de zogenaamde Kamer van Associatie op, die de oorlogslasten zou moeten gaan innen en de kas zou beheren.[32] Het bedrag dat jaarlijks moest worden opgebracht, werd volgens een quotasysteem verdeeld over de deelnemende plaatsen.[33] Zijn inkomsten kreeg de Kas uit vier heffingen, die hieronder zullen worden behandeld.[34]

Ten eerste was er een heffing op de huurwaarde van huizen en gebouwen, die ook wel bekend stond als de 'reële oorlogslasten'. Voor de inning van deze belasting zijn van alle plaatsen in West-Zeeuws-Vlaanderen taxatielijsten van de huurwaarde van gebouwen opgemaakt. Deze heffing betrof echter uitsluitend gebouwen die níet bestemd waren voor agrarisch gebruik. Voor degenen die een landbouwbedrijf uitoefenden, bestond namelijk een tweede soort heffing. Deze had betrekking op de oppervlakte land die iemand bewerkte. Het ging hier dus om een grondbelasting die werd geheven van de gebruikers van de grond. In verband hiermee zijn rond 1750 van vrijwel alle plaatsen in West-Zeeuws-Vlaanderen (alleen Sint-Anna ter Muiden, Nieuwvliet en de stad Aardenburg ontbreken) lijsten opgemaakt van de grondgebruikers en het aantal gemeten land dat ze bewerkten. Tabel 4.1, waarin de bedrijfsgroottestructuur omstreeks 1750 is weergegeven, is op deze lijsten gebaseerd.

De lijsten van grondgebruikers zijn samengesteld door de schepenen van de heerlijkheden of de hoofdlieden en de ontvangers van de parochies, die daarvoor gebruik konden maken van de administratie van de heerlijkheid of parochie. De jaarlijkse kosten van de parochie moesten namelijk grotendeels worden opgebracht door de bewerkers van het land en daarvoor moest dus goed worden bijgehouden wie grond in gebruik had en hoeveel grond hij bewerkte. Mogelijk zullen sommige boeren hebben getracht de belasting te ontduiken door een te kleine oppervlakte op te geven. Grove ontduiking was echter niet mogelijk omdat de totale oppervlakte van de parochie bekend was en grote afwijkingen dus meteen zouden zijn opgevallen. Bovendien waren de hoofdlieden die toezagen op de inning vrijwel altijd zelf landbouwer in de parochie en boeren plegen goed op de hoogte te zijn van de grootte van de bedrijven van hun collega's. Ook de ontvangers, die vaak notaris en/of landmeter waren, konden niet gemakkelijk worden bedot. We hebben hier dus te maken met een uiterst betrouwbare bron.

De derde vorm waarin de oorlogslasten werden geheven, was een

heffing op de lonen van inwonend personeel. Zij moesten 1,25% van hun jaarloon afdragen. Ook hiervoor zijn weer van alle dorpen en steden kohieren opgesteld, waarop alle inwonende knechten en meiden worden vermeld met het bedrag dat zij jaarlijks verdienden en vaak ook de naam van hun werkgever. Dit laatste maakt het mogelijk het aantal inwonende arbeidskrachten per boer vast te stellen. Door dit gegeven te combineren met de oppervlakte land die de boer bewerkte volgens de lijsten van grondgebruikers, kan ook het aantal inwonende personeelsleden per ha land worden berekend. Ook hier hebben we weer te maken met een bron die is opgesteld door de lokale bestuurders, die ter plekke goed bekend waren, meestal ook zelf werkgever waren en dus wisten hoe hoog de lonen in hun parochie ongeveer waren. Ontduiking zal dus moeilijk zijn geweest.

De drie voorgaande heffingen betroffen specifieke categorieën van belastingplichtigen: huiseigenaren, grondgebruikers en inwonend personeel. De vierde heffing in het kader van de oorlogslasten betrof de gehele bevolking, maar werd uitsluitend opgebracht door de hoofden van huishoudens. Het gaat hier om de 'personele oorlogslasten', een belasting gebaseerd op de welstand van het huishouden. De in bijlage A.3 besproken volkstelling van 1748 was bedoeld als voorbereiding op de inning van deze belasting.

Het is niet eenvoudig om vast te stellen hoe de hoogte van de personele oorlogslasten per huishouden werd berekend. In de kohieren werd gewoonlijk bij ieder huishouden een bedrag vermeld – uiteenlopend van 0 tot 120 pond Vlaams – waarvan dan 'een schelling te ponde' (5%) moest worden betaald. Maar hoe kwam men aan die bedragen? De al vermelde volkstelling van 1748 geeft hierover wat meer duidelijkheid. De belangrijkste criteria waren: het aantal jonge kinderen dat men moest onderhouden, het aantal oudere kinderen dat kon bijdragen aan het gezinsinkomen, het beroep of bedrijf, de oppervlakte land die men bewerkte en het aantal dienstboden. Op basis daarvan werd het huishouden ingedeeld in een bepaalde belastingklasse, waarmee de hiervóór genoemde bedragen correspondeerden. Blijkbaar kreeg elk huishouden zo een plaats op een relatieve schaal die van laag naar hoog liep. De allerarmsten werden voor 0 pond aangeslagen en waren dus vrijgesteld. De iets minder armen werden voor 5 pond aangeslagen en betaalden dus 5 schellingen (anderhalve gulden) en zo steeg het te betalen bedrag met de welstand.

De genoemde criteria gaven wel wat houvast bij het vaststellen van de hoogte van de aanslag voor de personele oorlogslasten, maar het ging hier waarschijnlijk toch om een vrij subjectief proces. In feite hadden de hoofdlieden een grote mate van vrijheid bij het plaatsen van huishoudens in een bepaalde belastingklasse. Dit roept de vraag op hoe betrouwbaar het beeld is dat de kohieren van de personele oorlogslasten geven van de welstand van de huishoudens. Een belangrijke aanwijzing hiervoor kan worden ontleend aan het aantal bezwaren dat tegen de aanslagen werd in-

gediend. Dit blijkt bijzonder gering te zijn geweest. Slechts sporadisch kwam het voor dat iemand protesteerde tegen de hoogte van zijn aanslag. Blijkbaar kon de overgrote meerderheid van de belastingplichtigen zich dus vinden in de hoogte van de aanslag en geven de kohieren een goed beeld van de welstand. Dit hing waarschijnlijk samen met de geringe omvang van de Zeeuws-Vlaamse plattelandsgemeenschappen. Iedereen was daar goed op de hoogte van de mate van welstand van zijn dorpsgenoten en als de hoofdlieden iemand sterk zouden hebben benadeeld of bevoordeeld zou dat opgevallen zijn en zou men dat hebben gecorrigeerd. Correctie was ook goed mogelijk doordat men altijd een protest kon indienen bij de Kamer van Associatie. Het geringe aantal bezwaren duidt er op dat de hoofdlieden op een billijke wijze te werk gingen.

Tenslotte wil ik nog ingaan op een eigenaardigheid bij de betaling van de oorlogslasten. Normaal gesproken moest de aanslag gewoon worden voldaan in geld. Voor boeren was hierop echter een uitzondering gemaakt. Van alle plattelandsbewoners waren zij het zwaarst getroffen door de Franse bezetting: zij moesten met paard en wagen rijden en zij waren het die de schattingen in de vorm van graan en fourage moesten opbrengen. Daarom werd voor alle boeren de hoogte berekend van de schade die zij door de bezetting hadden geleden. Het bedrag waarvoor zij voor de oorlogslasten waren aangeslagen, werd vervolgens afgeschreven van het totale bedrag aan geleden schade. Pas wanneer dit gehele bedrag was verrekend, moesten ook zij in klinkende munt betalen.

Bijlage C. Prijzen, lonen en lasten

C.1. De graanprijzen

Het methodologisch commentaar op de in hoofdstuk 3 gebruikte prijsseries van tarwe kan beperkt blijven. De prijzen van tarwe in Brugge en Dordrecht zijn al eerder gepubliceerd en voor bronnenkritiek kan naar de betreffende publicaties worden verwezen.[35]

Om de gegevens uit de diverse prijsseries onderling vergelijkbaar te maken, moesten de lokale maten eerst worden omgerekend naar hectoliters. Een probleem deed zich daarbij voor met de Brugse hoed, omdat van de inhoud daarvan twee verschillende opgaven bestaan, respectievelijk 166,6 en 172 liter.[36] Ik heb hier gekozen voor de kleinste van de twee maten. Had ik gekozen voor de grootste inhoud, dan zou het prijsverschil tussen Brugge en Dordrecht dat blijkt uit grafiek 3.2 nóg groter zijn geweest.

Bedragen in Franse of Belgische franken zijn omgerekend naar guldens tegen een koers van 47,25 cent per frank.[37]

C.2. De koopprijzen van landbouwgrond

De grondprijzen zijn ontleend aan twee bronnen: de transportregisters van het Vrije van Sluis (voor de periode 1680-1795)[38] en de notariële archieven (voor de periode 1796-1847).[39] In totaal zijn uit deze bronnen 4.795 akten verwerkt.

Het Vrije van Sluis besloeg omstreeks het midden van de 18e eeuw ongeveer 80% van het West-Zeeuws-Vlaamse grondgebied. Omdat in principe alle akten waarbij onroerend goed werd overgedragen moesten worden geregistreerd door de magistraat van het Vrije, moet het leeuwendeel van alle transportakten uit de periode tot 1795 in de transportregisters van het Vrije van Sluis zijn ingeschreven. Het aandeel van de bij het Vrije geregistreerde akten zal echter wel wat lager hebben gelegen dan de 80% die uit het aandeel van het Vrije in de oppervlakte van het gebied kan worden afgeleid. Binnen het Vrije van Sluis lag namelijk nog vrij veel leenland, vooral in de Watering Cadzand. In de na 1600 bedijkte polders kwamen feodale bezitsverhoudingen nauwelijks voor. Overdracht van leenland vond plaats voor het leenhof van de Burg van Brugge of de lagere leenhoven.[40] Overigens was er weinig verschil tussen allodiaal en feodaal bezit. Leenland werd door de leenman in feite beschouwd als land dat zijn eigendom was. Alleen als hij het wilde overdragen, moest hij zich bij een andere instantie vervoegen. Doordat de registers van de leenhoven niet zijn bewerkt, kan het aandeel van de verwerkte akten in het totale aantal op ongeveer 70% worden geschat.

De transportregisters van het Vrije van Sluis beginnen in 1641. In de oudste akten wordt echter lang niet altijd de prijs van de verkochte grond

vermeld. Het aantal akten waarin de koopprijs wél vermeld is, nam in de loop van de tijd toe en vanaf 1680 werd de prijs steeds vermeld. Mogelijk houdt dit verband met de invoering van een overdrachtsbelasting van 2% (vijftigste penning) op de verkoopprijs van onroerend goed die werd ingevoerd in 1662 en in 1669 werd verhoogd tot 2,5% (veertigste penning).[41] Waarschijnlijk zijn de beambten van het Vrije van Sluis mettertijd tot de ontdekking gekomen dat het met het oog op de heffing van de overdrachtsbelasting handig was om de koopprijs steeds in de akte te vermelden. In de loop van de tijd vindt men in de marge van de transportakten dan ook steeds vaker berekeningen van het verschuldigde bedrag aan overdrachtsbelasting. Een gevolg van het aanvankelijk zelden vermelden van de koopprijs is natuurlijk wel dat de transportregisters van vóór 1680 niet kunnen worden gebruikt om een prijsreeks samen te stellen.

Het feit dat bij de overdracht van onroerend goed 2,5% van de prijs aan belasting moest worden afgedragen, zou hebben kunnen leiden tot het vermelden van te lage prijzen in de akten om minder te moeten betalen. Nu was dat niet zo eenvoudig. Veel koopakten werden eerst verleden voor een notaris alvorens ze in de transportregisters werden ingeschreven. In dit geval was dus medewerking van de notaris vereist en het is de vraag of deze zijn reputatie of misschien zelfs zijn ambt op spel wilde zetten door valse informatie op te nemen in de akte. Bovendien waren de functionarissen die zich bij het Vrije bezighielden met de registratie van de akten en de inning van de veertigste penning door hun dagelijks werk natuurlijk zeer goed op de hoogte van de prijzen van grond in hun ressort. Men kon de prijs in de akte mogelijk wel iets lager maken, maar vermelding van een zeer lage prijs zou ongetwijfeld verdenkingen hebben doen ontstaan. Ontduiking was dus niet uitgesloten, maar de mogelijkheden waren beperkt.[42] De overdrachtsbelasting bleef gedurende de periode 1680-1795 steeds op hetzelfde niveau van 2,5%, dus het is niet waarschijnlijk dat er zich grote veranderingen voordeden in de omvang van eventuele fraude. Als er dus al sprake was van fraude, dan had die vermoedelijk steeds dezelfde (bescheiden) omvang en staat hij niet in de weg van de samenstelling van een prijsreeks waaruit de ontwikkeling van de grondprijs over een lange periode kan worden gevolgd. Omdat in de akten bovendien meestal ook nog de woonplaatsen en beroepen van kopers en verkopers werden vermeld, konden ze bovendien ook nog worden gebruikt om verschuivingen in de bezitsverhoudingen te reconstrueren.

Met de opheffing van het College 's lands van den Vrijen in 1796 veranderde er veel bij de overdracht van onroerend goed. Voortaan moest de akte steeds worden gepasseerd voor een notaris en vond er geen centrale registratie meer plaats in Sluis. Voor de onderzoeker is dat nadelig. De akten uit de periode vóór 1796 konden gemakkelijk worden ontleend aan één uniforme serie registers die uitsluitend transportakten bevatten. Om de transportakten uit de jaren 1796-1847 te vinden, moeten echter de archieven van een flink aantal notarissen worden doorgeworsteld en de be-

nodigde akten worden geselecteerd uit een massa van allerlei verschillende soorten stukken.

Om de hoeveelheid werk niet al te groot te laten worden, heb ik het aantal door te werken stukken op twee manieren beperkt. Ten eerste zijn alleen de archieven van de belangrijkste notariskantoren – die in Aardenburg, Groede, Oostburg, Sluis en IJzendijke – doorgenomen. Een ruwe schatting leerde dat de notarissen in deze plaatsen samen goed waren voor ongeveer 70% van de overdrachten van onroerend goed die jaarlijks in dit gebied plaatsvonden. Ten tweede heb ik niet de minuten (de originele akten), maar slechts de repertoria van de notariële archieven doorgewerkt. De repertoria bevatten korte samenvattingen van de akten met alle relevante gegevens: ligging en oppervlakte van het goed, koopprijs en naam, woonplaats en beroep van de contractanten. Uit enkele steekproeven bleek dat in deze repertoria de inhoud van de akten juist werd samengevat. Door de repertoria door te nemen, kon de hoeveelheid werk sterk worden teruggebracht en toch betrouwbare informatie over prijzen, kopers en verkopers worden verzameld. Alleen sommige repertoria uit de Franse tijd bleken wat minder volledig en daarom was het voor deze periode soms toch noodzakelijk om de minuten te raadplegen. In tabel C.1 zijn de voornaamste gegevens betreffende de grondprijzen weergegeven.

C.3. De pachtprijzen van landbouwgrond

Zoals in hoofdstuk 3 al werd aangeduid, was het onmogelijk om voor de hele onderzoeksperiode (1650-1850) doorlopende series pachtprijzen te vinden. De rijke archieven van abdijen en kapittels bevatten de meeste informatie over pachtprijzen, maar houden omstreeks 1795 op vanwege de confiscatie en verkoop van het grondbezit. Archieven van grondbezittende particulieren zijn schaars en voor zover aanwezig zijn ze vaak onvolledig.

Voor dit boek zijn drie series pachtprijzen gevormd. De eerste betreft ongeveer 80 ha los land van het St.Baafskapittel te Gent in de Watering Cadzand van 1650 tot 1795. De tweede serie betreft een 33 ha grote boerderij van datzelfde kapittel in de Isabellapolder (1698-1789) en de laatste betreft 25 ha los land van de Utrechtse familie van Hardenbroek in de Watering Cadzand (1743-59, 1777-91 en 1819-46). Het betreft hier de bruto contractuele pachtprijzen.[43] De kosten van de inning en de polderlasten, die door de eigenaar werden betaald, zijn dus niet van de pachtsom afgetrokken.

Deze pachtprijzen zijn ontleend aan de rekeningen van de verpachters. Voor fraude hoeft hier niet te worden gevreesd; de verpachter had immers geen enkele reden om zichzelf voor de gek te houden. Wat deze bron echter wel wat vertroebelt, is het verschijnsel pachtschuld. Vaak liepen pachters achterstand op bij het betalen van de pachtsom, vooral in ja-

ren wanneer de graanprijzen laag waren. De inkomsten van de verpachter konden in een bepaald jaar dus beduidend lager zijn dan zou worden verwacht op basis van de contractuele prijzen. Soms werden de achterstallige pachten (veel) later alsnog betaald, zodat in dat jaar de pachtinkomsten hoger waren dan verwacht. Het bleek echter onuitvoerbaar om hiermee bij de samenstelling van de reeksen rekening te houden. De geconstrueerde series pachtprijzen, die zijn weergegeven in tabel C.2, geven dus het bedrag per hectare weer dat de verpachter in het betreffende jaar contractueel hoorde te ontvangen. Dit bedrag hoeft echter niet overeen te komen met de werkelijk ontvangen som.

C.4. Belastingen

Het is in deze bijlagen al eerder vermeld: doordat het archief van de Generaliteitsrekenkamer in de Franse tijd als oud papier is verkocht, weten we zeer weinig over de belastingheffing in Staats-Vlaanderen. Series van opbrengsten van de Generaliteitsbelastingen kunnen niet worden gemaakt; we kennen alleen de tarieven van enkele belastingen.

Over het geschot, de polderlasten, zijn we beter geïnformeerd. Van veel polders en waterschappen bestaan series rekeningen voor de hele onderzoeksperiode van 1650 tot 1850. Voor dit boek is gebruik gemaakt van de rekeningen van de Watering Cadzand, met zijn 3.000 ha één van de grootste waterschappen in het gebied.[44] In de jaarlijks opgemaakte rekeningen wordt telkens de hoogte van het 'ordinair' geschot vermeld. De hoogte van het geschot in een bepaald jaar werd bepaald door te kijken naar de hoogte van het tekort op de rekening van het voorafgaande jaar. Het verschil tussen inkomsten en uitgaven in een zeker jaar werd dus pas in het volgende jaar doorberekend. Waren er dus bijvoorbeeld extra hoge kosten door stormschade in 1710, dan werd dat pas zichtbaar door een verhoging van het geschot in 1711.

Voor deze studie is alleen gekeken naar het 'ordinair' geschot. Daarnaast waren er ook nog 'extraoridinaire' geschoten, wegens de uitvoering van belangrijke werken (bijvoorbeeld uitwateringssluizen) of om de schade veroorzaakt door ernstige stormvloeden te herstellen. Bovendien moesten veel waterschappen ook nog 'subsidiën' betalen aan de meest bedreigde waterkerende polders en waterschappen langs Wielingen en Westerschelde. De polderlasten waren dus vaak nog beduidend hoger. In tabel C.3 is de hoogte van het ordinair geschot van de Watering Cadzand van 1656 tot 1850 weergegeven.

BIJLAGE C.4

TABEL C.1. Verkoop van landbouwgrond, 1680-1847

Jaar	Aantal akten	Oppervlakte in ha	Prijs gld/ha	Jaar	Aantal akten	Oppervlakte in ha	Prijs gld/ha
1680	20	120	314	1730	34	318	138
1681	15	68	262	1731	12	150	148
1682	17	117	256	1732	20	206	158
1683	20	117	250	1733	24	171	140
1684	18	75	208	1734	27	178	111
1685	41	205	220	1735	14	141	144
1686	28	170	347	1736	10	162	89
1687	20	129	191	1737	32	253	127
1688	17	160	232	1738	9	107	110
1689	8	31	225	1739	17	170	126
1690	13	70	130	1740	9	100	153
1691	18	204	185	1741	33	293	108
1692	24	188	245	1742	24	239	127
1693	34	124	288	1743	8	47	99
1694	34	245	202	1744	12	83	117
1695	27	229	247	1745	13	111	95
1696	32	191	231	1746	13	113	109
1697	54	403	246	1747	9	60	139
1698	37	247	259	1748	6	60	80
1699	55	326	307	1749	23	267	126
1700	76	316	312	1750	33	456	140
1701	24	193	135	1751	14	220	126
1702	10	35	285	1752	51	327	133
1703	17	138	226	1753	43	423	166
1704	13	76	217	1754	19	144	167
1705	11	38	204	1755	15	95	146
1706	29	117	235	1756	21	135	153
1707	34	148	248	1757	30	291	130
1708	19	98	257	1758	48	304	130
1709	28	91	198	1759	44	448	177
1710	35	385	247	1760	45	388	158
1711	25	156	259	1761	71	595	163
1712	24	205	261	1762	48	364	106
1713	29	230	261	1763	48	280	156
1714	24	242	245	1764	35	212	141
1715	12	48	183	1765	42	255	166
1716	31	233	218	1766	54	359	174
1717	29	240	230	1767	67	418	199
1718	31	193	187	1768	18	306	218
1719	14	215	143	1769	33	166	263
1720	11	150	212	1770	27	218	269
1721	24	131	202	1771	23	215	172
1722	23	160	187	1772	48	488	256
1723	26	186	97	1773	37	290	283
1724	14	60	98	1774	64	517	260
1725	20	353	190	1775	41	281	252
1726	23	134	154	1776	25	206	277
1727	13	48	181	1777	35	297	283
1728	23	153	173	1778	24	167	284
1729	40	297	174	1779	43	300	363

VERVOLG TABEL C.1 (verkoop van landbouwgrond)

Jaar	Aantal akten	Oppervlakte in ha	Prijs gld/ha	Jaar	Aantal akten	Oppervlakte in ha	Prijs gld/ha
1780	34	271	304	1814	22	113	297
1781	45	673	316	1815	43	450	284
1782	28	249	297	1816	36	269	431
1783	13	103	399	1817	83	423	261
1784	15	213	353	1818	39	327	369
1785	15	124	358	1819	40	306	423
1786	22	298	372	1820	52	298	497
1787	40	265	419	1821	35	320	423
1788	44	322	403	1822	35	120	424
1789	60	366	439	1823	29	130	356
1790	37	473	450	1824	13	83	467
1791	37	498	421	1825	25	281	384
1792	19	140	411	1826	13	252	337
1793	26	419	399	1827	22	240	380
1794	24	273	450	1828	25	159	379
1795	10	125	191	1829	46	259	485
1796	14	24	144	1830	37	186	401
1797	6	59	254	1831	3	46	321
1798	10	65	181	1832	4	10	213
1799	16	62	311	1833	9	109	458
1800	11	74	272	1834	37	332	486
1801	44	166	352	1835	17	123	519
1802	47	357	258	1836	32	225	491
1803	31	238	252	1837	20	96	567
1804	46	594	220	1838	30	157	448
1805	64	414	268	1839	32	410	620
1806	47	754	319	1840	19	236	620
1807	20	247	224	1841	87	416	785
1808	10	189	397	1842	29	214	716
1809	18	134	246	1843	23	181	620
1810	34	275	273	1844	8	25	813
1811	25	238	308	1845	31	351	780
1812	56	390	239	1846	18	138	779
1813	56	214	377	1847	9	250	660

Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis, transportregisters 1680-1795. Notarieel Archief 1796-1842 en Notarieel Archief 1842-1895.

BIJLAGE C.4

TABEL C.2. Bruto contractuele pachtprijzen, 1650-1846 (in guldens per ha)

A: los land St.Baafskapittel Watering Cadzand.
B: boerderij St.Baafskapittel Isabellapolder
C: los land familie van Hardenbroek Watering Cadzand

Jaar	A	B	C	Jaar	A	B	C
1650	16,73	.	.	1697	15,22	.	.
1651	16,73	.	.	1698	15,22	22,60	.
1652	16,73	.	.	1699	15,22	22,60	.
1653	16,73	.	.	1700	.	22,60	.
1654	16,73	.	.	1701	.	22,60	.
1655	16,73	.	.	1702	.	22,60	.
1656	15,43	.	.	1703	.	22,60	.
1657	15,43	.	.	1704	.	22,60	.
1658	15,43	.	.	1705	.	22,60	.
1659	15,25	.	.	1706	11,22	22,60	.
1660	15,25	.	.	1707	11,22	22,60	.
1661	15,25	.	.	1708	11,22	22,60	.
1662	15,25	.	.	1709	13,40	22,60	.
1663	15,25	.	.	1710	13,40	22,60	.
1664	15,25	.	.	1711	13,40	22,60	.
1665	15,82	.	.	1712	13,40	22,60	.
1666	15,82	.	.	1713	13,40	22,60	.
1667	15,82	.	.	1714	13,40	22,60	.
1668	15,82	.	.	1715	13,61	22,60	.
1669	15,82	.	.	1716	13,61	22,60	.
1670	15,87	.	.	1717	13,61	22,60	.
1671	15,87	.	.	1718	13,61	22,60	.
1672	15,87	.	.	1719	13,61	22,60	.
1673	15,87	.	.	1720	13,61	22,60	.
1674	15,87	.	.	1721	13,00	20,34	.
1675	15,87	.	.	1722	13,00	20,34	.
1676	15,87	.	.	1723	13,00	20,34	.
1677	19,46	.	.	1724	13,00	20,34	.
1678	19,46	.	.	1725	13,00	20,34	.
1679	19,46	.	.	1726	13,00	20,34	.
1680	19,46	.	.	1727	13,76	20,34	.
1681	19,46	.	.	1728	13,76	20,34	.
1682	19,46	.	.	1729	13,76	20,34	.
1683	15,60	.	.	1730	13,76	20,34	.
1684	15,60	.	.	1731	13,76	20,34	.
1685	15,60	.	.	1732	13,76	20,34	.
1686	15,60	.	.	1733	13,76	20,34	.
1687	15,60	.	.	1734	13,76	20,34	.
1688	15,60	.	.	1735	13,76	20,34	.
1689	15,22	.	.	1736	13,76	20,34	.
1690	15,22	.	.	1737	13,76	20,34	.
1691	15,22	.	.	1738	13,76	15,82	.
1692	15,22	.	.	1739	13,71	15,82	.
1693	15,22	.	.	1740	13,71	15,82	.
1694	15,22	.	.	1741	13,71	15,82	.
1695	15,22	.	.	1742	13,71	15,82	.
1696	15,22	.	.	1743	13,71	15,82	14,62

VERVOLG TABEL C.2 (pachtprijzen)

Jaar	A	B	C	Jaar	A	B	C
1744	13,71	20,34	14,46	1784	14,33	22,60	15,16
1745	13,78	20,34	14,46	1785	14,33	22,60	15,16
1746	13,78	20,34	14,46	1786	14,33	22,60	15,53
1747	13,78	20,34	14,46	1787	14,33	22,60	15,81
1748	13,78	20,34	14,46	1788	14,76	22,60	16,00
1749	13,78	20,34	14,46	1789	14,76	22,60	16,00
1750	13,78	20,34	14,46	1790	14,76	.	16,13
1751	13,54	20,34	14,46	1791	14,76	.	16,18
1752	13,54	20,34	14,46	1792	14,76	.	.
1753	13,54	20,34	14,46	1793	14,76	.	.
1754	13,54	20,34	14,46	1794	14,76	.	.
1755	13,54	20,34	14,46	....	.	.	.
1756	13,54	20,34	14,46	1819	.	.	25,78
1757	13,38	20,34	14,44	1820	.	.	25,78
1758	13,38	20,34	14,48	1821	.	.	25,78
1759	13,38	20,34	14,45	1822	.	.	25,78
1760	13,38	20,34	.	1823	.	.	25,78
1761	13,38	20,34	.	1824	.	.	25,81
1762	13,38	20,34	.	1825	.	.	25,81
1763	13,47	20,34	.	1826	.	.	25,81
1764	13,47	20,34	.	1827	.	.	25,80
1765	13,47	20,34	.	1828	.	.	25,80
1766	13,47	20,34	.	1829	.	.	25,80
1767	13,47	20,34	.	1830	.	.	25,80
1768	13,47	20,34	.	1831	.	.	25,98
1769	13,47	20,34	.	1832	.	.	25,98
1770	13,47	20,34	.	1833	.	.	25,98
1771	13,47	20,34	.	1834	.	.	25,98
1772	13,47	20,34	.	1835	.	.	25,98
1773	13,47	20,34	.	1836	.	.	25,98
1774	13,47	20,34	.	1837	.	.	25,98
1775	13,47	20,34	.	1838	.	.	25,98
1776	13,47	20,34	.	1839	.	.	25,98
1777	13,47	20,34	14,97	1840	.	.	25,98
1778	13,47	20,34	15,00	1841	.	.	25,98
1779	13,47	20,34	15,00	1842	.	.	25,98
1780	13,47	20,34	15,06	1843	.	.	27,55
1781	14,33	20,34	15,16	1844	.	.	27,55
1782	14,33	20,34	15,16	1845	.	.	28,84
1783	14,33	22,60	15,16	1846	.	.	28,84

Bronnen: RA Gent, St.Baafs serie K nrs. 821-952 en 8955. RAZ, Handschriftenverzameling nrs. 1451-1454.

BIJLAGE C.4

TABEL C.3. De hoogte van het ordinair geschot (polderlasten) in de Watering Cadzand (in guldens per ha), 1656-1850

Jaar	Geschot	Jaar	Geschot	Jaar	Geschot
1656	2,71	1706	1,36	1756	7,46
1657	1,36	1707	1,13	1757	7,46
1658	1,58	1708	1,47	1758	6,78
1659	1,47	1709	1,58	1759	6,78
1660	1,36	1710	1,47	1760	6,78
1661	1,36	1711	2,71	1761	6,78
1662	1,36	1712	1,58	1762	6,10
1663	0,90	1713	2,26	1763	4,07
1664	1,02	1714	1,92	1764	3,39
1665	1,13	1715	7,12	1765	3,39
1666	1,58	1716	5,42	1766	4,75
1667	1,36	1717	9,04	1767	4,75
1668	1,36	1718	9,04	1768	4,75
1669	1,36	1719	4,07	1769	4,75
1670	1,36	1720	6,78	1770	4,75
1671	0,68	1721	6,78	1771	4,75
1672	1,70	1722	6,78	1772	5,09
1673	0,79	1723	6,78	1773	5,42
1674	0,90	1724	6,78	1774	6,10
1675	1,13	1725	6,78	1775	6,78
1676	2,71	1726	6,78	1776	6,78
1677	2,71	1727	6,78	1777	6,78
1678	2,03	1728	6,78	1778	6,78
1679	1,47	1729	6,78	1779	6,10
1680	1,36	1730	6,78	1780	5,42
1681	1,36	1731	6,78	1781	6,10
1682	4,52	1732	7,46	1782	6,10
1683	3,39	1733	7,46	1783	5,42
1684	1,81	1734	7,46	1784	6,10
1685	1,36	1735	7,46	1785	5,42
1686	1,36	1736	7,46	1786	4,75
1687	1,02	1737	7,46	1787	4,75
1688	1,81	1738	6,78	1788	4,75
1689	0,79	1739	6,78	1789	4,75
1690	1,41	1740	6,78	1790	4,75
1691	1,24	1741	6,78	1791	4,75
1692	1,13	1742	6,78	1792	5,09
1693	0,90	1743	6,78	1793	5,09
1694	0,79	1744	6,78	1794	5,09
1695	1,02	1745	6,78	1795	6,78
1696	0,79	1746	6,78	1796	5,42
1697	0,79	1747	8,14	1797	5,42
1698	1,13	1748	.	1798	5,42
1699	1,13	1749	8,14	1799	5,42
1700	1,13	1750	8,14	1800	4,75
1701	0,90	1751	8,14	1801	5,76
1702	1,24	1752	6,78	1802	6,78
1703	1,24	1753	6,78	1803	6,10
1704	1,13	1754	7,46	1804	7,12
1705	0,90	1755	7,46	1805	9,04

VERVOLG TABEL C.3 (geschot)

Jaar	Geschot	Jaar	Geschot	Jaar	Geschot
1806	11,30	1821	6,22	1836	4,00
1807	6,78	1822	5,65	1837	4,50
1808	8,14	1823	6,33	1838	4,75
1809	8,14	1824	5,09	1839	4,75
1810	8,14	1825	4,52	1840	4,75
1811	6,78	1826	5,09	1841	4,50
1812	5,88	1827	4,75	1842	8,67
1813	5,88	1828	4,52	1843	7,50
1814	5,09	1829	4,00	1844	7,00
1815	5,65	1830	4,00	1845	6,75
1816	5,65	1831	4,00	1846	6,75
1817	5,65	1832	4,00	1847	6,25
1818	6,78	1833	4,00	1848	5,75
1819	7,91	1834	5,25	1849	5,40
1820	10,17	1835	5,00	1850	5,20

Bron: Archief Waterschap Vrije van Sluis, rekeningen Watering Cadzand.

Bijlage D. Ommelopers, verhoofdingen en baandersvergaren

Voor het onderzoek naar eigendomsverhoudingen en bedrijfsgrootte-structuur zijn de archieven van waterschappen en parochies van groot belang. Voor de waterschappen gaat het dan vooral om de ommelopers en verhoofdingen die de eigendomsverhoudingen op een bepaald moment weergeven.

Ommelopers, elders in Zeeland ook wel overlopers of everingboeken genoemd, zijn registers opgemaakt ten behoeve van de heffing van de polderlasten.[45] In deze registers wordt van elk perceel grond in het waterschap ligging, grootte en eigenaar vermeld. Het zijn dus eigenlijk de voorlopers van de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels van het kadaster. In andere delen van de provincie werd meestal ook nog de naam van de baander (bewerker) van de grond opgenomen, maar in de West-Zeeuws-Vlaamse ommelopers was dat helaas zelden of nooit het geval.

De historicus die de ommelopers als bron wil gebruiken, wordt geconfronteerd met twee problemen. Het eerste probleem is de omvang van de registers. In een ommeloper worden vaak duizenden percelen beschreven en het doorwerken van zo'n register om alle stukken grond per eigenaar te verzamelen is daardoor een zeer arbeidsintensief karwei. Het tweede, veel ernstiger, probleem is dat de ommelopers vaak weinig betrouwbaar zijn. In principe moest de ommeloper elke zeven jaar worden vernieuwd.[46] Vaak gebeurde dat echter niet of beperkte men zich tot het overschrijven van de oude ommeloper. Ook kwam het wel voor dat men de namen van nieuwe eigenaren in de marge schreef. Omdat daarbij de datum van de eigendomsovergang niet werd genoteerd, is het onmogelijk om vast te stellen wanneer de overdracht heeft plaatsgevonden. Ook de tijdgenoten waren zich bewust van het twijfelachtige karakter van de informatie uit de ommelopers. Over de Watering Cadzand bijvoorbeeld werd in 1730 opgemerkt dat er 'groote confusie' bestond over de vraag waar ieders land lag omdat de ommeloper niet behoorlijk was bijgewerkt.[47]

De ommelopers zijn dus om verschillende redenen minder geschikt als bron voor het onderzoek. Interessanter zijn de verhoofdingen (elders in Zeeland vergaarboeken geheten). Dit zijn de voorlopers van de kadastrale leggers. In de verhoofding wordt voor elke eigenaar opgesomd welke percelen hij bezat, hoe groot deze waren en hoeveel geschot hij ervoor moest betalen. Een groot voordeel van de verhoofdingen is dat ze in één oogopslag een beeld geven van het grondbezit van een bepaalde eigenaar. Het moeizaam ploeteren door de ommelopers wordt daardoor overbodig. Bovendien blijken de verhoofdingen in het algemeen meer *up to date* te zijn dan de ommelopers. Men kan erop vertrouwen dat een verhoofding de situatie weergeeft in het jaar waarin hij is opgesteld.

Gegevens over de bedrijfsgrootte-structuur kunnen behalve in de al besproken kohieren van de oorlogslasten (bijlage B) worden aangetroffen in de archieven van de parochies. Deze lokale besturen dekten hun kos-

ten onder andere door een heffing op de grond. Deze 'parochielasten' werden niet betaald door de eigenaar, maar door de bewerker of baander van het land. In principe werd in elke parochie jaarlijks een nieuw 'baandersvergaar' opgemaakt, waarin alle grondgebruikers met de gebruikte oppervlakte land worden opgesomd. Het zou dus mogelijk moeten zijn om met behulp van deze baandersvergaren de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur van jaar tot jaar voor een lange periode te volgen. Helaas zijn de meeste parochiearchieven helemaal of grotendeels verloren gegaan. Van de twee grootste parochies, Cadzand en Groede, is echter nog een aantal baandersvergaren bewaard gebleven.[48] Dit maakt het mogelijk om de ontwikkeling in deze twee parochies te volgen door de baandersvergaren uit een aantal steekjaren te bewerken (zie tabellen 4.2a en b).

Twee problemen doen zich voor bij de bewerking van de baandersvergaren. Ten eerste wordt van iedere boer slechts de oppervlakte land vermeld die hij bewerkt binnen de parochie, maar hij kan ook land in andere parochies hebben. Bovendien kunnen boeren van buiten de parochie land binnen de parochie gebruiken. De laatsten kunnen gemakkelijk van de bewerking worden uitgesloten omdat door vergelijking met andere bronnen kan worden vastgesteld dat ze elders woonden. De grond die boeren buiten de eigen parochie bewerkten, kan echter alleen worden teruggevonden als er voor hetzelfde jaar ook baandersvergaren van de aangrenzende parochies zijn. Dat laatste is echter zelden het geval. Omdat de bewerkte grond buiten de parochie dus veelal niet kan worden meegeteld, wordt het beeld dus licht vertekend. De gemiddelde bedrijfsgrootte zal in werkelijkheid iets hoger hebben gelegen dan uit de baandersvergaren blijkt. Groot zal het verschil echter niet zijn, want in uitgestrekte parochies als Groede en Cadzand hadden de meeste boeren al hun land binnen de eigen parochie.

Een tweede probleem is dat degeen die als baander wordt opgevoerd niet altijd de werkelijke gebruiker van de grond is. Priester heeft hiermee op de Zeeuwse eilanden veel te maken gehad; daar worden soms zelfs instellingen zoals gasthuizen als baander vermeld.[49] Deze betaalden dan blijkbaar wel de belasting, maar bewerkten de grond natuurlijk niet zelf. In West-Zeeuws-Vlaanderen doet dit probleem zich veel minder voor. Degeen die de parochielasten betaalde, was vrijwel altijd ook de werkelijke baander. Alleen in Groede waren er aan het eind van de 18e eeuw enkele 'burgers' die parochielasten betaalden. Dezen lieten de grond echter kennelijk wel voor hun eigen rekening bewerken, en waren dus in zekere zin ook baanders.

Bijlage E. Veetellingen en gewasstatistieken

E.1. Veetellingen

Voor deze studie konden tellingen van rundvee en paarden uit 1687, 1747, 1794, 1809, 1819, 1829 en 1850 worden geraadpleegd.[50] Bovendien werd ook een telling van uitsluitend rundvee uit 1771 gebruikt.[51] De oudste twee tellingen, uit 1687 en 1747, vermelden helaas uitsluitend volwassen werkpaarden en melkkoeien, zodat over het jongvee pas iets bekend is vanaf 1771 (voor de runderen) of 1794 (voor de paarden).

Een bezwaar dat tegen vrijwel alle veetellingen uit vroeger tijd kan worden ingebracht, is dat ze vrijwel altijd werden gehouden uit fiscale motieven (1687) of met het oog op mogelijke militaire vorderingen (1747, 1794), zodat de boeren steeds redenen hadden om te lage aantallen op te geven. Dit geldt ook voor de hier geraadpleegde tellingen. Alleen de rundveetelling van 1771 werd uit louter statistische belangstelling gehouden (om de gevolgen van de veepest in kaart te brengen). De telling van 1809 had weliswaar ook uitsluitend een statistisch doel, maar vond wel plaats in een periode waarin het Franse leger veel paarden en wagens placht te vorderen. Boeren hadden dus reden om niet al te eerlijk te zijn. Al kort na de uitvoering hadden de Franse ambtenaren die het initiatief tot deze laatste telling hadden genomen dan ook al grote twijfels over de betrouwbaarheid van de uitkomsten.[52] Voor West-Zeeuws-Vlaanderen lijkt het er bovendien op dat er in 1809 niet werkelijk is geteld. Gezien het veelvuldig voorkomen van getallen die op nul eindigen, hebben we hier waarschijnlijk te maken met schattingen van de burgemeesters. Originele tellijsten uit 1809 heb ik in elk geval nooit onder ogen gehad.

Ook de tellingen van 1819 en 1829 hadden nog een 'fiscaal' doel. Deze werden gehouden in het kader van een heffing ten behoeve van het veefonds. Dit fonds had tot doel boeren schadeloos te stellen van wie in het kader van de bestrijding van de veepest de rundveestapel afgemaakt moest worden.[53] Gezien het feit dat deze heffing niet zo heel hoog was en omdat de meeste boeren het nut ervan wel zullen hebben ingezien, mag worden aangenomen dat er bij deze tellingen geen sprake zal zijn geweest van grootschalige ontduiking. De eerste telling met een zuiver statistisch doel dat niet werd vertroebeld door de politiek-militaire situatie, was die van 1850.

De betrouwbaarheid van de veetellingen van voor 1800 is echter groter dan op basis van voorgaande kritische opmerkingen zou kunnen worden aangenomen. De betrouwbaarheid van deze tellingen kan worden getoetst door de uitkomsten te vergelijken met de veebezetting die kan worden berekend uit boedelbeschrijvingen. Bij het opmaken van zo'n beschrijving was er geen reden tot fraude, integendeel, het was juist in het belang van de wezen om alle bezittingen zo volledig mogelijk te noteren. Als nu het veebeslag volgens de tellingen stelselmatig beduidend lager

zou zijn dan volgens de boedelinventarissen, dan zou er reden zijn om aan de betrouwbaarheid van de veetellingen te gaan twijfelen. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. De verschillen blijken klein en soms geven de veetellingen zelfs een hoger veebeslag aan dan de boedelinventarissen. We lijken hier dus met redelijk betrouwbare bronnen van doen te hebben. Deze relatief hoge mate van betrouwbaarheid is waarschijnlijk te danken aan het feit dat er steeds (met uitzondering wellicht van 1809) werkelijk werd geteld. De tellers waren bovendien meestal boeren uit het dorp zelf die een redelijk goed beeld hadden van de omvang van de veestapels van andere boeren en die moeilijk een rad voor ogen kon worden gedraaid.

De onderlinge vergelijkbaarheid van de veetellingen kan worden bemoeilijkt doordat ze op verschillende tijdstippen in het jaar zijn gehouden. Dit geldt niet zozeer voor de volwassen werkpaarden en melkkoeien omdat het aantal daarvan gedurende het jaar vrij stabiel was. Het geldt echter wel voor het jongvee, waarvan de aantallen per seizoen door geboorte, slacht en verkoop behoorlijk konden schommelen. Verschillende teldata kunnen dus leiden tot uiteenlopende uitkomsten voor vooral het jongvee. Nu blijken de data waarop de tellingen tussen 1809 en 1850 zijn gehouden, weinig te verschillen, ze vonden alle vier plaats tussen eind februari en begin april. Wel afwijkend is de telling van 1794, die in augustus plaats vond. Een moeilijk geval is tenslotte de rundveetelling van 1771, die in verschillende parochies op verschillende tijdstippen is gehouden, al naar gelang de datum waarop de rundveepest er uitbrak.

De tellingen van 1771 en 1794 kunnen door hun afwijkende teldatum dus iets andere uitkomsten vertonen dan de latere veetellingen. Toch heb ik ervoor gekozen de cijfers uit deze twee tellingen niet te corrigeren voor seizoenschommelingen. Cijfers uit de vroeg-moderne tijd hebben nu eenmaal niet de betrouwbaarheid van data uit het statistische tijdperk. Door het toepassen van dit soort correcties wordt een schijnzekerheid gecreëerd die niet is gegrondvest op een basis van voldoende betrouwbare data. Het is beter om te werken met de gegevens die de bronnen bieden, de onzekerheid die daarmee gepaard gaat te accepteren en daar rekening mee te houden in het betoog. Als men dat laatste doet, dan zijn de veetellingen uit de 18e eeuw betrouwbaar genoeg voor een reconstructie van de ontwikkeling op lange termijn.

E.2. GEWASSTATISTIEKEN

De eerste pogingen tot het samenstellen van gewasstatistieken in het huidige West-Zeeuws-Vlaanderen zijn ondernomen aan het begin van de Franse tijd, in 1794 en 1800. De eerste telling van de gewasarealen vond nog plaats onder verantwoordelijkheid van het Vrije van Sluis, in het najaar van 1794.[54] De bedoeling was de voedselvoorraad voor de komende

winter te schatten, zodat zou kunnen worden vastgesteld hoeveel graan kon worden geleverd aan het Franse leger.

De door het Vrije samengestelde statistieken berusten op schriftelijke opgaven van de boeren zelf. Meteen komt natuurlijk weer de vraag op of de boeren gefraudeerd hebben vanwege de dreiging van vorderingen. Het antwoord is dat ze inderdaad geknoeid hebben, maar niet met de arealen. Ze moesten namelijk niet alleen de gewasarealen opgeven, maar ook de verwachte opbrengst en het is met dat laatste dat ze hebben geknoeid. De opbrengsten die ze opgaven, waren verdacht laag: voor tarwe 6 à 7 zakken per gemet of 12 à 14 hl/ha.[55] Zulke lage opbrengsten kwamen in dit gebied alleen in uitermate slechte jaren voor. Er is echter geen enkele aanwijzing dat 1794 zo'n slecht jaar was.

Dat de boeren inderdaad fraudeerden met de opbrengsten en niet met de bezaaide oppervlakten, kan worden bewezen door de opgaven van twee boeren aan het Vrije te vergelijken met wat ze in hun eigen boekhouding noteerden. Adriaan Cappon uit Cadzand gaf aan het Vrije door dat hij 231 zakken tarwe had geoogst van ruim 33 gemet land. Uit zijn boekhouding blijkt dat hij inderdaad ruim 33 gemet tarwe had gezaaid, maar dat hij daarvan maar liefst 489 zakken had geoogst; ruim het dubbele van wat hij had opgegeven![56] Zijn collega Jacob de Hullu Pietersz., eveneens uit Cadzand, maakte het minder bont, maar ook hij gaf 15% minder tarwe op dan hij in werkelijkheid had geoogst, terwijl de bezaaide oppervlakte in de opgave aan het Vrije en in zijn 'handboek' met elkaar overeen kwamen.[57] Waarschijnlijk knoeiden de boeren liever met de opbrengstcijfers dan met de arealen omdat dat minder gemakkelijk controleerbaar was.

De gewasstatistiek van 1794 is dus redelijk betrouwbaar, maar helaas niet compleet. Omdat het om een telling van de voedselvoorraad ging, zijn uitsluitend granen en peulvruchten geteld. Handels- en voedergewassen bleven dus buiten beschouwing en ook de oppervlakte braak werd niet genoteerd. Zelfs het areaal aardappelen, toch een belangrijk voedingsmiddel, werd niet geregistreerd. Van dit laatste gewas moesten alleen de aanwezige voorraden worden opgegeven.

Vollediger is de gewasstatistiek die in 1800 is samengesteld op initiatief van het Franse bestuur.[58] Handelsgewassen en aardappelen zijn in dit jaar wel geteld; voedergewassen en braak ontbreken echter ook in deze opgave. Bovendien kleven aan deze statistiek weer andere gebreken. Ten eerste zijn de arealen niet gebaseerd op opgaven van de boeren zelf, maar op schattingen van de burgemeesters. Nu waren die lokaal goed bekend en veelal zelf landbouwer, dus waarschijnlijk konden zij wel een goede schatting maken. Het enorme areaal koolzaad dat in deze telling wordt opgegeven, geeft echter te denken (zie tabel 5.2). Ten tweede werden de burgemeesters bij het invullen van de telformulieren gehinderd door de onduidelijke tekst van deze formulieren. De meeste gewassen werden gewoon bij naam genoemd en de oppervlakten daarvan konden dus zonder problemen worden ingevuld. Erwten en bonen werden echter niet genoemd

en de burgemeester kon hiervoor kiezen tussen de categorieën *'autres grains'* en *'autres légumes'*. Waarschijnlijk was het de bedoeling dat de peulvruchten bij de laatste categorie werden ingevuld, maar veel burgemeesters kozen voor de eerste. Bij de *'légumes'* noteerden ze dan kleine arealen van andere gewassen, maar welke dat dan zijn weten we niet. Al met al is de landbouwstatistiek van 1800 dus een wat dubieuze bron.

In 1812-13 zijn door het Franse bestuur opnieuw gewasstatistieken opgemaakt; niet alleen van de arealen, maar ook van de opbrengsten.[59] Helaas zijn de uitkomsten van deze tellingen voor het Zeeuws-Vlaamse gebied noch in Gent noch in de gemeentelijke archieven aangetroffen.

De districtscommissaris Jacob Hennequin heeft in 1816 een statistiek opgesteld ten behoeve van het provinciebestuur.[60] Dit is de eerste statistiek die de arealen van alle gewassen en tevens het aandeel van de braak vermeldt. Het gaat hier niet om een echte telling, maar om een schatting door de districtscommissaris, die hij heeft gebaseerd op het destijds op de West-Zeeuws-Vlaamse kleigronden gebruikelijke bouwplan. Hennequin, geboren en getogen in Sluis en grootgrondbezitter in West-Zeeuws-Vlaanderen, was goed op de hoogte van het fuctioneren van het boerenbedrijf in dit gebied en heeft waarschijnlijk een betrouwbare raming gemaakt.

Sedert 1842 werden door de gemeentebesturen ten behoeve van de provincie Zeeland jaarlijks gewasstatistieken opgemaakt. Aanvankelijk ontbraken hierin nog de voedergewassen.[61] In de voor dit boek geraadpleegde statistiek voor het jaar 1849 zijn echter ook deze gewassen opgenomen.[62] Jammergenoeg ontbreekt een opgave van de braak. Echt rampzalig is het niet vermelden van de oppervlakte braak in de diverse statistieken echter niet. In hoofdstuk 4 bleek immers al uit contemporaine beschrijvingen dat het aandeel van de braak op 15 à 16% van het areaal bouwland lag en dat daar tot het midden van de 19e eeuw weinig verandering in kwam.

Bij de verwerking van de gegevens uit de 19e-eeuwse statistieken heb ik de gemeente Eede buiten beschouwing gelaten. Evenals districtscommissaris Hennequin[63] ben ik van mening dat daar op de zandgrond op een wezenlijk andere manier werd geboerd en dat verwerking van de gegevens uit Eede tot een vertroebeling van het beeld zou leiden.

Aanvankelijk hoefde over de uitvoer van landbouwproducten naar de Republiek niet te worden betaald voor de zogeheten Zeeuwse tol. Dit veranderde echter door een besluit van de Staten van Zeeland uit 1684. De perikelen waarmee de invoering van dit nieuwe toltarief gepaard ging, zijn al besproken in hoofdstuk 4 en zal ik hier niet herhalen. Wat van belang is, is dat tenslotte vanaf 1692 voor de uitvoer van graan, peulvruchten, zaden, vlas en vee tol moest worden betaald. Dit gold niet alleen voor de uitvoer naar de Zeven Provinciën, maar ook voor die naar de andere Generaliteitslanden of de Zuidelijke Nederlanden.

Wanneer schippers met goederen vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen naar Zeeland of Holland voeren, waren er vier kantoren waar ze de tol konden voldoen: Sluis, Aardenburg, Vlissingen en Middelburg. Van alle vier deze kantoren zijn de rekeningen bewaard gebleven, maar die van Aardenburg en Vlissingen zijn minder gespecificeerd en daardoor niet goed bruikbaar voor onderzoek. Die van Sluis en Middelburg daarentegen zijn zeer nauwgezet bijgehouden en bevatten een schat aan informatie (zeker niet alleen voor agrarisch historici!). De Middelburgse rekeningen heb ik vanwege hun grote omvang buiten beschouwing moeten laten en ik heb me dus beperkt tot de rekeningen van het kantoor Sluis.

De inkomsten uit de tol op landbouwproducten worden vanaf medio 1692 verantwoord in de Sluise tolrekeningen. Het eerste jaar waarin deze inkomsten volledig zijn verantwoord, is dus 1693 en met dat jaar is de bewerking van de rekeningen dan ook begonnen. Vervolgens is er een serie rekeningen voor een periode van ruim een eeuw die slechts wordt onderbroken in de Franse bezettingsjaren 1747-48. Met de verovering van Staats-Vlaanderen door de Fransen in de zomer van 1794 hielden de kantoren van de Zeeuwse tol in dit gebied op te bestaan en derhalve is 1793 het laatste jaar waarvan de rekening voor dit onderzoek kon worden bewerkt.

De Zeeuwse tol werd geheven over de hoeveelheid vervoerde goederen, niet over de waarde. Voor graan, peulvruchten en zaden moest worden betaald per zak, voor vlas per steen en voor vee per beest. Dit maakt de bewerking een stuk eenvoudiger omdat eventueel gewijzigde tarieven niet hoeven te worden verrekend. In de rekeningen wordt bij elke afvaart vermeld: datum, naam van de schipper (of van de koopman voor wiens rekening de goederen werden vervoerd), aard en hoeveelheid van de vervoerde goederen, bestemming en het verschuldigde bedrag aan tol. De uitvoer kan dus gemakkelijk uitgesplitst worden naar bestemming. Jammergenoeg is uitsplitsing naar gewas minder goed mogelijk omdat akkerbouwgewassen in de rekeningen vaak samengenomen worden. Alleen vlas werd steeds apart verantwoord omdat daarvoor niet per zak maar per steen moest worden betaald. Koolzaad werd van 1693 tot 1766 afzonderlijk verantwoord.

Een nadeel van het uitsluitend bestuderen van de tolrekeningen van Sluis is dat het belang van de Sluise haven gedurende de 18e eeuw geleidelijk afnam. Door de opkomst van havens langs de Westerschelde, zoals Breskens en Hoofdplaat, werd het graan steeds meer via deze havens vervoerd. De schippers uit deze plaatsen maakten geen omweg via Sluis, maar staken meteen de Westerschelde over en betaalden tol in Vlissingen of Middelburg. Vooral in de tweede helft van de 18e eeuw ging Sluis fors achteruit. Werden in de jaren 1750-59 nog gemiddeld 29.600 Cadzandse zakken per jaar uitgevoerd, in 1780-89 was dat bijna gehalveerd tot 15.840 zakken per jaar. Deze achteruitgang van het exportvolume werd zeker niet veroorzaakt door een afname van de productiviteit of van het landbouwareaal, maar moet worden toegeschreven aan de groei van de havens langs de Westerschelde (vooral die van Breskens) ten koste van de Sluise haven. Voor het bestuderen van de ontwikkeling van het volume van de export zijn de rekeningen van het tolkantoor Sluis dus helaas niet geschikt.

Bij tolrekeningen doet zich natuurlijk altijd de vraag voor hoeveel er werd gesmokkeld en zich bijgevolg aan de waarneming onttrok. Er hoeft niet aan te worden getwijfeld dát er in dit grensgebied werd gesmokkeld. De uitvoer naar Vlaanderen zal in werkelijkheid dan ook hoger zijn geweest dan uit de tolrekeningen blijkt. Zolang er echter geen grote veranderingen plaatsvonden in de omvang van de smokkel – en er is niets in de bronnen te vinden dat daarop wijst – hoeft dit het krijgen van inzicht in de ontwikkeling op lange termijn niet in de weg te staan.

In de tabellen F.1, F.2 en F.3 zijn de belangrijkste uitkomsten van de bewerking van de tolrekeningen verwerkt. De hoeveelheden graan, peulvruchten en koolzaad zijn daarin uitgedrukt in Cadzandse zakken van ca. 88 liter; de hoeveelheden vlas in stenen van ongeveer 2,3 kg.

TABEL F.1. Bestemming van de uitvoer van granen, peulvruchten en zaden via Sluis, 1693-1793 (in Cadzandse zakken à 88 liter)

	Zeeland	Holland	Vlaanderen	Staats-Brabant
1693	481	2.864	13.302	.
1694	85	2.400	15.652	.
1695	.	2.983	23.915	.
1696	867	5.049	15.793	.
1697	799	3.184	9.861	.
1698	2.371	5.292	7.438	.
1699	6.244	6.068	.	1.326
1700	1.395	11.948	.	.
1701	828	11.149	.	.
1702	1.275	8.377	.	1.417
1703	1.003	6.228	.	2.777
1704	512	6.297	.	4.332
1705	5.908	6.316	.	3.553
1706	4.549	10.745	1.896	6.490
1707	3.557	9.246	8.665	.
1708	6.838	9.036	3.569	.
1709	2.051	2.193	2.932	.
1710	5.599	15.527	8.738	272
1711	2.981	18.916	2.822	.
1712	1.077	7.539	19.676	.
1713	2.456	5.195	1.615	.
1714	5.678	9.251	4.879	.
1715	11.141	22.336	891	714
1716	9.808	22.834	1.224	.
1717	11.423	28.684	.	102
1718	8.754	27.295	.	901
1719	3.213	29.899	.	2.593
1720	4.724	27.438	.	3.179
1721	7.412	25.222	.	2.601
1722	7.820	30.213	.	3.315
1723	17.406	29.059	.	2.142
1724	10.864	28.510	.	3.383
1725	4.339	20.029	.	2.392
1726	10.982	28.510	.	4.094
1727	9.532	19.932	.	3.094
1728	16.059	20.601	.	4.029
1729	11.286	23.410	.	3.587
1730	10.005	26.343	.	5.287
1731	5.350	19.268	.	5.644
1732	10.627	19.884	.	4.437
1733	6.188	27.853	.	2.142
1734	6.647	23.749	.	2.601
1735	14.606	21.535	.	2.686
1736	7.123	21.029	.	2.516
1737	14.062	14.168	.	3.451
1738	8.514	14.726	.	4.088
1739	6.446	10.513	.	586
1740	14.468	8.967	.	1.836
1741	20.949	11.181	.	2.448
1742	17.005	9.045	.	2.346
1743	21.082	10.547	.	1.292

VERVOLG TABEL F.1 (bestemming uitvoer)

	Zeeland	Holland	Vlaanderen	Staats-Brabant
1744	19.847	6.899	.	1.503
1745	12.349	5.759	.	2.312
1746	12.684	4.763	.	2.703
....	.	.	.	.
1749	24.287	8.384	.	2.707
1750	14.796	1.343	51	1.844
1751	18.910	2.589	.	2.028
1752	16.852	2.161	.	1.190
1753	20.679	3.775	680	5.795
1754	20.554	8.474	.	4.794
1755	17.279	17.795	612	4.469
1756	11.127	11.607	34	3.931
1757	14.308	16.841	.	3.912
1758	14.271	15.501	.	5.800
1759	16.325	11.105	.	3.400
1760	20.166	12.592	119	3.869
1761	16.054	10.801	221	5.474
1762	14.739	7.042	170	5.474
1763	15.402	12.141	.	5.049
1764	27.401	12.758	158	5.542
1765	21.214	10.521	51	5.661
1766	22.367	11.727	108	5.491
1767	19.904	8.744	570	7.378
1768	23.574	8.979	.	7.871
1769	27.948	8.702	.	5.287
1770	20.344	9.316	.	5.542
1771	20.777	6.755	442	2.932
1772	19.160	3.973	.	3.026
1773	18.139	4.382	.	2.380
1774	19.951	6.820	.	1.632
1775	22.782	4.863	1.258	731
1776	21.072	5.322	.	1.156
1777	14.712	3.909	.	4.335
1778	11.721	5.216	.	3.383
1779	12.085	4.772	.	1.853
1780	11.335	2.425	.	810
1781	10.018	5.366	12	.
1782	10.692	6.777	884	.
1783	9.472	6.175	102	.
1784	8.900	3.961	357	.
1785	11.066	7.030	.	289
1786	9.967	4.320	136	.
1787	12.575	3.256	1.308	.
1788	9.425	2.890	3.808	.
1789	10.727	1.325	2.465	.
1790	12.501	3.366	2.703	.
1791	10.506	2.886	6.596	.
1792	9.854	4.010	4.492	.
1793	13.021	3.708	2.619	.

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

Tabel F.2. De uitvoer van granen en peulvruchten via Sluis, uitgesplitst per gewas, 1741-1746 (in Cadzandse zakken à 88 liter)

	Tarwe	Gerst	Rogge	Haver	Bonen	Erwten
1741	4.659	21.371	1.063	136	1.224	2.357
1742	6.893	10.306	1.029	.	1.519	3.009
1743	14.712	8.665	871	.	3.162	3.267
1744	13.320	7.004	255	.	2.825	1.320
1745	8.435	5.389	186	.	2.269	3.527
1746	8.425	6.356	374	.	2.051	1.595

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

TABEL F.3. De uitvoer van koolzaad, vlas, runderen en varkens via Sluis, 1693-1793

	Koolzaad (zakken)	Vlas (steen)	Runderen (stuks)	Varkens (stuks)
1693	1.241	.	60	.
1694	595	.	50	.
1695	1.385	.	218	.
1696	1.836	7.600	109	9
1697	1.615	.	66	.
1698	3.468	.	.	194
1699	1.921	.	175	246
1700	5.559	260	24	50
1701	2.992	1.998	1	.
1702	2.346	916	.	.
1703	300	350	.	27
1704	2.057	1.374	.	54
1705	1.870	850	.	.
1706	654	2.533	.	.
1707	586	950	43	.
1708	1.955	.	.	.
1709	174	1.600	.	.
1710	5.001	3.676	.	.
1711	330	1.905	.	.
1712	1.071	3.470	112	.
1713	459	300	.	.
1714	663	1.100	.	.
1715	1.844	5.310	.	13
1716	4.573	13.071	5	13
1717	4.742	7.770	39	23
1718	4.702	6.776	24	106
1719	2.380	3.750	28	191
1720	1.131	3.660	35	115
1721	811	7.295	73	165
1722	4.117	7.010	74	345
1723	6.990	4.930	13	211
1724	6.115	2.909	9	118
1725	1.112	6.384	2	188
1726	3.104	9.564	1	139
1727	1.920	5.804	10	183
1728	1.360	5.890	25	179
1729	5.083	5.400	10	141
1730	7.313	4.649	9	64
1731	4.130	2.540	1	140
1732	2.465	1.200	11	14
1733	3.502	1.660	10	17
1734	3.842	1.251	15	222
1735	4.984	1.868	12	109
1736	3.689	1.262	.	60
1737	1.062	600	2	79
1738	1.674	2.500	3	85
1739	1.198	600	.	22
1740	629	260	.	.
1741	3.649	2.520	.	43
1742	5.669	1.030	.	105
1743	2.550	.	.	80
1744	3.367	275	3	25

VERVOLG TABEL F.3 (uitvoer koolzaad, vlas, runderen, varkens)

	Koolzaad (zakken)	Vlas (steen)	Runderen (stuks)	Varkens (stuks)
1745	682	1.470	24	.
1746	1.434	2.471	2	10
....	.	.	.	.
1749	6.324	765	132	.
1750	1.303	515	625	189
1751	1.695	100	1	375
1752	1.615	0	77	333
1753	2.349	302	116	254
1754	110	850	29	352
1755	3.257	3.419	73	425
1756	928	1.702	33	344
1757	3.844	852	.	339
1758	1.147	500	8	387
1759	1.746	50	76	335
1760	509	80	33	362
1761	3.074	1.070	17	453
1762	3.706	1.881	96	407
1763	.	300	74	159
1764	2.894	2.630	101	62
1765	2.002	1.844	63	298
1766	2.197	1.332	175	187
1767	.	677	129	149
1768	.	533	120	130
1769	.	688	61	147
1770	.	775	385	112
1771	.	881	.	78
1772	.	694	42	124
1773	.	.	59	24
1774	.	.	20	32
1775	.	45	37	82
1776	.	242	.	56
1777	.	50	3	31
1778	.	155	3	.
1779	.	620	.	17
1780	.	216	.	.
1781	.	155	1	.
1782	.	.	4	.
1783	.	826	3	.
1784	.	125	19	4
1785	.	365	2	.
1786	.	36	2	.
1787	.	319	5	.
1788	.	814	22	29
1789	.	50	33	50
1790	.	767	42	.
1791	.	606	43	.
1792	.	401	21	55
1793	.	100	16	.

Bron: RAZ, Rekenkamer B, acquitten bij de rekeningen ordinaris van de rentmeester Bewesten Schelde.

Bijlage G. Boedelinventarissen

Boedelinventarissen behoren tot de belangrijkste bronnen die ten grondslag liggen aan deze studie. In totaal zijn 310 boedelinventarissen geraadpleegd. Dit geschiedde om drie verschijnselen te bestuderen: (1) de ontwikkeling van de bedrijfsvorm, (2) de vermogenspositie van boeren en (3) de ontwikkeling van de bedrijfsgebouwen. In deze bijlage zal ik ingaan op de betrouwbaarheid van de boedelbeschrijvingen en de bruikbaarheid ervan voor deze drie onderdelen van het onderzoek.

In de notariële en weeskamerarchieven van West-Zeeuws-Vlaanderen zijn boedelbeschrijvingen in groten getale aanwezig. Voorzichtig geschat moeten er alleen al uit de periode van ca. 1630 tot 1795 zo'n 1.500 bewaard zijn gebleven. Aan de verplichting om bij het overlijden van iemand die minderjarige erfgenamen had een beschrijving te maken van de nalatenschap, werd kennelijk dus algemeen voldaan. Alleen voor de armere ingezetenen – vooral landarbeiders – werd vaak een uitzondering gemaakt op deze regel. Vanwege het geringe bezit van deze personen werd het niet opportuun geacht de kosten te maken die het opstellen van een boedelbeschrijving met zich mee bracht. In de nog aanwezige boedelinventarissen zijn boerenstand en gegoede middenstand dan ook oververtegenwoordigd. Dit was trouwens ook in vele andere regio's het geval.[64] Omdat het in dit boek juist om de boerenstand gaat, levert dit hier echter geen problemen op.

De mate van betrouwbaarheid van de bron is hoog. De boedelinventaris werd opgemaakt door een notaris, bijgestaan door twee onafhankelijke schatters, dan wel door twee schepenen of hoofdlieden. De voogden van weerszijden over de wezen en de langstlevende echtgenoot waren erbij aanwezig. De opname geschiedde dus door neutrale buitenstaanders onder toezicht van alle betrokken partijen. Dit maakte de mogelijkheden tot het plegen van fraude uiterst beperkt.

De betrouwbaarheid van de boedelinventaris kan wel worden verminderd door onnauwkeurigheden in de terminologie of de wijze van registratie. Zo werden kleine voorwerpen of gereedschappen vaak opgenomen in verzamelposten die werden aangeduid met oneerbiedige titels zoals 'rommelinge' en 'kleenigheden'. Bij boedelbeschrijvingen uit de jaren 1795-1814 hadden de opstellers vaak problemen met het Frans. Hun kennis van die taal was vaak niet optimaal en veel uitdrukkingen waren trouwens niet of nauwelijks vertaalbaar. Wat is een 'voorhuis' of 'mengelinge' in het Frans? Op een merkwaardigheid in de wijze van registreren is al ingegaan in hoofdstuk 6. Daar bleek dat de aanwezigheid van 'handboeken' alleen werd genoteerd in notariële boedelbeschrijvingen en niet in door de weeskamer opgemaakte inventarissen. Bij dit onderzoek gaat het echter vooral om voor de bedrijfsvoering essentiële zaken als verbouwde gewassen, veestapel, werktuigen en krediet die goed werden geregistreerd.

Een boedelbeschrijving geeft de toestand van een bepaald boerenbe-

drijf weer op een zeker tijdstip van het jaar. Door de grote invloed van de seizoenen op het landbouwbedrijf betekent dit dat een inventaris die is opgemaakt in mei een heel ander beeld geeft – van bijvoorbeeld de gewassen te velde en de veestapel – dan een die uit november dateert. Niet elke boedelinventaris kan dus worden gebruikt voor de bestudering van ieder facet van de bedrijfsvorm.[65] Een compleet beeld van van het bezaaide areaal geven alleen boedelbeschrijvingen die zijn opgesteld in de periode van april tot juli, als alle gewassen zijn gezaaid en de oogst nog niet is begonnen. Uiteindelijk bleken van de 207 boedelbeschrijvingen die werden geraadpleegd voor de analyse van de bedrijfsvorm er 161 een volledige opgave van het bezaaide areaal te bevatten.

Alle boedelbeschrijvingen van boeren bevatten een opgave van de veestapel en de aanwezige werktuigen. De cijfers daarover krijgen echter pas echt betekenis als ze kunnen worden gerelateerd aan de bedrijfsgrootte. Het is dus van groot belang dat in de boedelbeschrijving ook de omvang van het bedrijf wordt vermeld. Dat is helaas lang niet altijd het geval. Soms kan deze omissie ongedaan worden gemaakt door de oppervlakte van de boerderij te ontlenen aan een in dezelfde tijd als de boedelinventaris opgesteld baandersvergaar. Als ook dat echter niet lukt, moet de betreffende boedelinventaris voor deze facetten buiten beschouwing blijven. Het bleek dat in 141 gevallen de bedrijfsgrootte werd vermeld of elders kon worden gevonden.

Gegevens over de bewerking en bemesting van de grond en over de hoeveelheid zaaigoed werden lang niet altijd in de boedelbeschrijvingen vermeld. Weliswaar werd in de meeste inventarissen het 'labeur' of 'zeul en zaet' – de bewerking en bemesting van het land en de hoeveelheid zaaigraan – wel getaxeerd, maar vaak werd volstaan met het vermelden van een bedrag zonder dat voor de verschillende onderdelen van het labeur te specificeren. Het aantal keren dat het braakland werd geploegd, is vermeld in 59 boedelinventarissen; gegevens over de hoeveelheid zaaigoed zijn te vinden in 45 inventarissen (zie hiervoor tabel G.1). Het merendeel van deze gegevens dateert uit de 18e eeuw. Blijkbaar ging men dit toen steeds nauwkeuriger registreren.

Voor één facet van de bedrijfsvorm zijn de Zeeuws-Vlaamse boedelinventarissen bewust níet gebruikt: de berekening van de gewasopbrengsten. Elders, vooral in Vlaanderen en Engeland, heeft men dit wel gedaan.[66] Wanneer de waarde van de te velde staande oppervlakte van een bepaald gewas is getaxeerd, is het in principe mogelijk daaruit een opbrengst te berekenen door de geschatte waarde te delen door de dan geldende marktprijs.[67] Ik heb dit niet gedaan omdat een groot deel van mijn bronnenmateriaal zich hiertoe niet leent. In veel West-Zeeuws-Vlaamse boedelbeschrijvingen werd niet de waarde van het te velde staande gewas getaxeerd maar de waarde van het 'labeur', dus de hoeveelheid werk, mest en zaaigoed die in het gewas waren geïnvesteerd. Waar dat niet gebeurde, noteerde men meestal de oppervlakte van de gewassen zonder

daar een waarde op te stellen. Inventarissen waarin de waarde van te velde staande gewassen werd geschat op basis van de mogelijke verkoopprijzen, zijn in dit gebied relatief zeldzaam. Nog afgezien van methodologische problemen[68] is er dus gewoonweg te weinig materiaal voorhanden.

Als bron voor onderzoek naar de ontwikkeling van de bedrijfsgebouwen is slechts een deel van de boedelbeschrijvingen bruikbaar. Op een totaal van 207 hiervoor bestudeerde inventarissen zijn er 61 die alle gebouwen opsommen. In veel boedelbeschrijvingen beperkte men zich tot het noemen van huis, schuur 'en verdere edifitien en coteragien'. Als de overledene pachter was, worden de bedrijfsgebouwen in het geheel niet vermeld omdat ze niet diens eigendom waren. In de loop van de 18e eeuw werden de boedelinventarissen op dit punt wel steeds nauwkeuriger.

De indeling van de woning wordt aangegeven in 116 boedelbeschrijvingen. Uit 17e-eeuwse inventarissen kan de indeling zelden worden afgeleid omdat men toen nog niet de gewoonte had om de goederen in het woonhuis per vertrek te vermelden. Gedurende de 18e eeuw werd bij het opstellen van de beschrijvingen echter steeds vaker aangegeven welke goederen in welk vertrek thuishoorden. Men volgde dan als het ware de schatters op hun wandeling door het huis.

Na 1795 gaat de kwaliteit van de boedelbeschrijvingen als historische bron gestaag achteruit. De nauwkeurige opgaven van zaaigoed, bewerking en bemesting van de grond verdwijnen geleidelijk uit de documenten. Over de hoeveelheid mest wordt na 1800 vrijwel niets meer vermeld. De hoeveelheid zaaigoed en het labeur worden minder vermeld dan in de 18e eeuw, maar verdwijnen gelukkig niet helemaal uit de boedelinventarissen. Kleine voorwerpen als boeken en handboeken worden steeds onnauwkeuriger vermeld, als ze al vermeld worden. Ook de aanduiding van de vertrekken in de woning wordt steeds onduidelijker. Men duidt de vertrekken vaak niet meer aan met hun functie (keuken, knechtskamer), maar als 'een kamer', 'een andere kamer' of 'een kamertje'. Dergelijke vage aanduidingen maken een deel van de 19e-eeuwse boedelbeschrijvingen onbruikbaar voor de bestudering van de ontwikkeling van het woonhuis.

BIJLAGE G

TABEL G.1. De gemiddelde hoeveelheid zaaigoed voor tarwe, gerst, rogge, en bonen (in liters per ha) 1700-1849 (N = aantal vermeldingen)

	Tarwe		Gerst		Rogge		Bonen	
	N	l/ha	N	l/ha	N	l/ha	N	l/ha
1700-49	10	194	10	199	.	.	3	264
1750-99	19	176	17	180	9	164	13	344
1800-49	6	191	4	182	.	.	3	448

Bron: Boedelinventarissen.

BIJLAGE H. BEDRIJFSBOEKHOUDINGEN

Boekhoudingen van boerenbedrijven uit de periode vóór 1800 zijn minder zeldzaam dan Slicher van Bath begin jaren zestig nog aannam. Ze werden ook niet slechts door uitzonderlijke persoonlijkheden bijgehouden zoals hij meende.[69] Uit de overzichten van bijvoorbeeld Rothenberg voor Massachusetts en Paping voor Groningen blijkt dat de praktijk van het boekhouden onder brede lagen van de boerenbevolking verspreid was.[70] Ook in West-Zeeuws-Vlaanderen blijkt dit in elk geval sedert het tweede kwart van de 18e eeuw het geval te zijn geweest, zoals bleek in hoofdstuk 6. Het was weliswaar niet iets dat door alle boeren werd gedaan, maar onder het gegoede deel van de boerenstand lijkt het toch algemeen verspreid te zijn geweest. Het bijhouden van een 'handboek', zoals het werd genoemd, was onder de grotere boeren eerder regel dan uitzondering. Dat er maar weinig boekhoudingen van boeren uit de 18e eeuw zijn, komt niet doordat ze niet werden bijgehouden, maar doordat het nageslacht deze documenten niet heeft bewaard.

Slicher van Bath's opmerking over de verspreiding van het boekhouden mag dan inmiddels achterhaald zijn, wat hij heeft geschreven over de kwaliteit van de boekhoudingen staat nog steeds overeind. De boekhoudingen zijn veelal rommelig, incompleet en verre van systematisch.[71] Dat is ook niet verwonderlijk. De eerste handleiding voor het landbouwboekhouden verscheen in Nederland pas in 1843 en onderwijs in het boekhouden voor landbouwers bestond eerst sedert het midden van de 19e eeuw.[72]

Voor West-Zeeuws-Vlaanderen zijn uit de periode 1763-1850 voor zover bekend elf boekhoudingen van landbouwbedrijven of fragmenten daarvan bewaard gebleven. Een overzicht van deze documenten en hun vindplaatsen wordt aan het eind van deze bijlage gegeven. Daarnaast is er nog een handboek van een rentenierende boerin uit de jaren tachtig van de 18e eeuw.[73]

De West-Zeeuws-Vlaamse boeren tekenden zaken op die zij zelf van belang achtten, in het gunstigste geval chronologisch, maar soms is er geen enkele logische volgorde in de aantekeningen te ontdekken. Volledig zijn de aantekeningen vrijwel nooit, een ieder tekende aan wat hem persoonlijk belangrijk leek. De onvolledigheid van de nog bestaande documenten kan ook worden veroorzaakt doordat het slechts onderdelen waren van uitgebreidere boekhoudingen. In hoofdstuk 6 bleek immers dat boeren soms voor verschillende onderdelen van hun bedrijf afzonderlijke handboeken bijhielden.

Alle nog bestaande handboeken zijn afkomstig van landbouwers met grote bedrijven (50 ha of meer). Gezien het feit echter dat de West-Zeeuws-Vlaamse landbouw werd gedomineerd door dit soort grote bedrijven, levert dit geen grote problemen op ten aanzien van de representativiteit van deze documenten. In de landbouwpraktijk van de kleine bedrijven geven deze handboeken geen inzicht, maar het kleinbedrijf had in dit

gebied toch slechts een marginale betekenis.

Het meest voorkomend in de bewaard gebleven handboeken zijn aantekeningen over verschuldigde lonen. Zoals in hoofdstuk 5 al aangeduid, was dit noodzakelijk vanwege het loonstelsel dat ingewikkelde berekeningen noodzakelijk maakte. De enige boekhouding waarin in het geheel geen loongegevens zijn vermeld, is die van J.B. van de Vijver over 1763-71 (nr. 1 in onderstaand overzicht). Daarnaast bevatten veel handboeken noties over de inkomsten uit de verkoop van gewassen; in het handboek van de genoemde Van de Vijver wordt zelfs niets anders vermeld. In de boekhoudingen van Cappon en De Hullu uit Cadzand (nrs. 4 en 5) en van Butin uit Zuidzande (nr. 9) werden jaarlijks de opbrengsten van tarwe en wintergerst opgetekend, wat het mogelijk maakte een serie van de opbrengsten van deze gewassen voor de periode 1784-1825 op te stellen (zie tabel H.1). Voor een aantal jaren geven ze ook opbrengsten van koolzaad. Deze zijn samen met enkele verspreide gegevens uit boedelbeschrijvingen en rekeningen opgenomen in tabel H.2.

De verschillende boekhoudingen zijn geraadpleegd voor die aspecten van de bedrijfsvoering waar ze gezien hun inhoud licht op zouden kunnen werpen. Ze bevatten veel informatie, vooral over lonen, die in andere bronnen niet of nauwelijks aangetroffen kunnen worden. Een volledig overzicht van inkomsten en uitgaven kunnen ze echter geen van allen geven. Derhalve heb ik voor dat laatste gebruik gemaakt van rekeningen van een tweetal boerenbedrijven die werden geëxploiteerd voor rekening van wezen.

Boedelrekeningen werden opgemaakt door voogden van wezen ten behoeve van het plaatselijke gerecht, zodat kon worden gecontroleerd of de bezittingen van de wezen goed waren beheerd. Als voor rekening van de wezen een boerenbedrijf werd uitgebaat, behoren deze rekeningen een volledig beeld van de inkomsten en uitgaven van dat bedrijf te gevan. Helaas blijkt dat vaak toch niet het geval te zijn, maar de voor dit onderzoek bewerkte rekeningen van de wezen Mullié uit Heille en van de wezen Becu uit Breskens bevatten wel zulke overzichten.[74] Ook aan deze rekeningen kleven gebreken. Zo is het vaak onduidelijk op welk boekjaar bepaalde posten betrekking hebben. Toch kan men door het zorgvuldig bewerken van de rekeningen een behoorlijk goede reconstructie maken van de inkomsten en uitgaven van deze bedrijven. De cijfers uit deze twee rekeningen zijn opgenomen in de tabellen H.3 en H.4.

Tenslotte volgt hier een overzicht van de nog bestaande boekhoudingen (of afschriften daarvan) uit West-Zeeuws-Vlaanderen en de plaats waar ze worden bewaard:

1. Jacobus Bernardus van de Vijver, Heille 1763-71.
   Privébezit fam. Verschoore, Sluis.
2. Francis Wijffels, het Eiland 1764-1819.
   Gepubliceerd door C.B.A.J. Puylaert: *Aen-boeck van Francis Wijffels fs. Joannes* (Tilburg z.j.).

3. Jacob Meulendijk/Pieter Bouwens, Groede 1768-1847.
   RAZ, Aanwinsten 1955-1990 nr. 1973.269.
4. Jannis Cappon/Adriaan Cappon/Abraham de Hullu, Cadzand 1777-1857.
   RAZ, Handschriftenverzameling nrs. 227 A-F.
5. Jacob de Hullu, Cadzand 1784-1825.
   RAZ, Verzameling De Hullu nrs. 47/48 (afschrift).
6. Jacobus Faro, IJzendijke 1787-95.
   RAZ, Verzameling De Hullu nr. 48 (afschrift).
7. Pieter Risseeuw, Schoondijke 1791-1845.
   Privébezit L. Becu, Zierikzee.
8. Abraham van Cruyningen, Zuidzande 1799-1800.
   Privébezit auteur.
9. Pieter Butin, Zuidzande 1813-24.
   RAZ, Verzameling De Hullu nr. 46 (afschrift).
10. Isaac Nortier, Oostburg 1813-39.
    RAZ, Aanwinsten 1955-1990 nr. 1973.236.
11. Jannis van de Vijver, Waterlandkerkje 1828-29.
    Gepubliceerd in *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 12 (1983) 16-40.

TABEL H.1. Opbrengsten van tarwe en wintergerst op drie bedrijven in de Watering Cadzand, in hl/ha, 1784-1825

Jaar	Tarwe	Gerst	Jaar	Tarwe	Gerst
1784	25	54	1805	32	74
1785	28	66	1806	28	60
1786	27	69	1807	23	46
1787	25	59	1808	28	60
1788	20	42	1809	24	67
1789	24	51	1810	26	76
1790	25	54	1811	20	45
1791	25	57	1812	25	45
1792	27	58	1813	26	60
1793	24	54	1814	32	67
1794	25	59	1815	24	50
1795	19	61	1816	18	40
1796	20	59	1817	25	48
1797	27	64	1818	21	50
1798	22	68	1819	26	60
1799	25	84	1820	33	71
1800	23	59	1821	25	80
1801	24	54	1822	24	37
1802	17	46	1823	32	66
1803	27	52	1824	26	50
1804	26	51	1825	31	59

Bronnen: Bedrijfsboekhoudingen 4, 5 en 9 van de lijst in bijlage H.

TABEL H.2. Opbrengsten van koolzaad, in hl/ha, 1731-1802.

	Opbrengst	Plaats	Bron
1731	12	Nieuwvliet	RAZVL 2212f
1741	16	Heille	RAZVL 2101
1743	37	Breskens	RAZVL 2151fff
1755	35	Nieuwvliet	RAZVL 2212g
1766	20	Breskens	RAZVL 2151qqq
1768	23	Breskens	RAZVL 2151qqq
1785	37	Cadzand	boekh. nr. 4
1786	17	Cadzand	boekh. nr. 4
1786	16	Cadzand	boekh. nr. 5
1787	20	Cadzand	boekh. nr. 4
1787	30	Cadzand	boekh. nr. 5
1788	11	Cadzand	boekh. nr. 4
1792	36	Cadzand	boekh. nr. 4
1793	19	Cadzand	boekh. nr. 5
1794	22	Cadzand	boekh. nr. 5
1798	38	Cadzand	boekh. nr. 5
1802	20	Cadzand	boekh. nr. 4

Tabel H.3. De inkomsten en uitgaven van het bedrijf van de wezen Mullié, 1740/41-1742/43 (in guldens)

Inkomsten		Uitgaven	
Akkerbouwgewassen	19.676	Pacht	7.824
Stro/glui	293	Tiendenpacht	1.978
Zuivel	994	Belasting	1.091
Runderen	596	Lonen	5.132
Varkens	638	Reparaties	791
Leveringen arbeiders	1.109	Zaaigoed	563
Overig	366		
		Saldo	6.293
Totaal	23.672	Totaal	23.672

Bron: RAZ, RAZVL nr. 2101, 30 juni 1742, en nr. 2102, 17 maart 1744.

TABEL H.4. De inkomsten en uitgaven van het bedrijf van de wezen Becu, 1766/67-1767/68 (in guldens)

Inkomsten		Uitgaven	
Akkerbouwgewassen	6.070	Pacht	816
Stro/glui	61	Tiendenpacht	170
Zuivel	142	Belasting	1.503
Runderen	136	Lonen	2.833
Varkens	0	Reparaties	921
Leveringen arbeiders	220	Zaaigoed	56
		Saldo	330
Totaal	6.629	Totaal	6.629

Bron: RAZ, RAZVL nr. 2151qqq, 17 maart 1771.

Bijlage I. Gezinsreconstructies

Hoofdstuk 7 van dit proefschrift is grotendeels gebaseerd op reconstructies van de gezinnen van de 25 meest welgestelde boeren uit de kohieren van de oorlogslasten van 1750 en van die van hun kinderen en kleinkinderen. In totaal zijn 248 gezinnen gereconstrueerd. De mate van volledigheid van de reconstructies varieert echter sterk. In deze bijlage zal ik uiteenzetten waarom dat het geval is.

Gezinsreconstructie is een methode waarbij gegevens betreffende trouwen, geboorte en overlijden uit de burgerlijke stand of parochieregisters op gezinskaarten bijeengebracht worden.[75] De methode is in de jaren vijftig ontwikkeld door de Franse demograaf Louis Henry. De gezinsreconstructie geeft de mogelijkheid het demografisch gedrag van mensen aan een grondige analyse te onderwerpen, althans als de gegevens in de bronnen voldoende volledig en betrouwbaar zijn.

Het is de mate van volledigheid van de bronnen die in dit onderzoek problemen heeft opgeleverd. Dat betreft dan niet de burgerlijke stand, die in dit gebied zelfs beduidend eerder werd ingevoerd (in 1796) dan elders in Nederland (1811). Het zijn vooral de doop-, trouw- en begraafboeken van de kerken, waaraan de gegevens van vóór 1796 moeten worden ontleend, die vaak zeer onvolledig bewaard zijn gebleven. De belangrijkste oorzaak daarvan is het Duitse bombardement van Middelburg in 1940, waardoor ongeveer de helft van de toen in het Rijksarchief aanwezige DTB-registers is verbrand.[76] Weliswaar heeft men na de oorlog de schade deels ongedaan kunnen maken door het opsporen van dubbelen van de verbrande registers, maar er zijn grote leemten blijven bestaan. Van Retranchement, Sluis, Waterlandkerkje en Zuidzande is zelfs geen enkel gereformeerd DTB-register meer aanwezig.

Voor de protestantse families in het bestand (23 van de 25) kon een groot deel van de hiaten worden opgevuld door gebruik te maken van een tweetal genealogische collecties: de verzameling van dr. J. de Hullu, aanwezig op het Rijksarchief in Zeeland, en de verzameling van J.A. Luteijn, die bewaard wordt in het Genealogisch Centrum Zeeland te Goes. Deze twee onderzoekers hebben zich intensief beziggehouden met de genealogieën van de gegoede protestantse boerenfamilies in West-Zeeuws-Vlaanderen. De Hullu heeft al zijn onderzoek vóór 1940 verricht en Luteijn een belangrijk deel ervan. Hierdoor hebben zij veel gegevens over deze families voor het nageslacht bewaard. Met de katholieke families De Milliano en Wijffels hebben zij zich niet beziggehouden, maar gelukkig bevonden de hiervoor benodigde gegevens zich vooral in Belgische archieven en bovendien waren deze families al vrij grondig bestudeerd door genealogen. Tenslotte kon nog gebruik worden gemaakt van de verzameling Afschriften DTB van het Rijksarchief, die ook nog de nodige gegevens uit de verbrande registers bevat.

Uit hun verzamelingen blijkt dat De Hullu en Luteijn consciëntieuze

onderzoekers waren (De Hullu was historicus en gepensioneerd archivaris) en hun werk is in het algemeen betrouwbaar en volledig te noemen. Uit vergelijking met nog bestaande DTB-registers blijkt echter wel dat ook zij leden aan een bij genealogen vaker voorkomende kwaal: het niet vermelden van jong gestorven kinderen of het weglaten van de overlijdensdatum van deze kinderen. Overigens was Luteijn in dit opzicht nauwkeuriger dan De Hullu. Voor een demografische analyse zijn dergelijke lacunes natuurlijk funest: berekening van het totale aantal kinderen en van de zuigelingensterfte wordt erdoor bemoeilijkt.

Uiteindelijk heb ik de gegevens van De Hullu en Luteijn voor elk gezin op volledigheid getoetst en zoveel mogelijk getracht deze aan te vullen met gegevens uit nog aanwezige DTB-boeken. Ook boedelinventarissen zijn gebruikt om ontbrekende gegevens aan te vullen. Deze documenten kunnen worden gebruikt om kinderen toe te voegen waarvan de doop niet is gevonden of de reconstructie van een bepaald gezin bruikbaar te maken voor een analyse van de zuigelingensterfte. Als de overlijdensdatum van een kind niet bekend is, maar wel uit een boedelbeschrijving blijkt dat het op bijvoorbeeld vijfjarige leeftijd nog in leven was, dan is daarmee bewezen dat dit kind niet als zuigeling is overleden.

Door al deze gegevens met elkaar te combineren, konden uiteindelijk voor de meeste gezinnen behoorlijk complete reconstructies worden gemaakt. Alleen de reconstructie van de gezinnen van de ouders en schoonouders van de meest welgestelde boeren uit de kohieren van 1750, die ik aanvankelijk ook had willen maken, is achterwege gebleven. Het 17e-eeuwse bronnenmateriaal bleek daarvoor te gebrekkig te zijn. De mate van bruikbaarheid van de gezinsreconstructies verschilt echter naar gelang de vraag die men stelt. De huwelijksleeftijd valt in vrijwel alle gevallen goed te berekenen omdat De Hullu en Luteijn geboorte- en huwelijksdatum van de volwassen geworden kinderen trouw noteerden. Een analyse van de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid bleek echter onmogelijk omdat de data toch niet volledig genoeg bleken. Op de vraag of er sprake was van een of andere vorm van geboortenbeperking kon daardoor geen antwoord worden gegeven.

Voor een werkelijk gedetailleerde analyse van het demografisch gedrag bleken de gemaakte gezinsreconstructies dus niet echt bruikbaar. Dit was echter ook niet het doel. De gezinsreconstructies dienden vooral als hulpmiddel bij het onderzoek naar de wijze van overdracht van het bezit van de ene generatie op de andere en daarvoor leveren ze voldoende bruikbare gegevens.

Omdat het hier vooral ging om de bezitsoverdracht, moesten voor deze gezinsreconstructies ook notariële akten, zoals testamenten, huwelijkscontracten en akten van scheiding en deling worden verzameld. Dit leverde geen enkel probleem op; de notariële archieven bevatten honderden van dergelijke stukken.

BIJLAGE I

TABEL I.1. De zuigelingensterfte per dertigjarige periode, 1730-1819

	Mannen			Vrouwen		
	A	B	C	A	B	C
1730-59	98	27	276	91	27	297
1760-89	191	70	366	173	43	249
1790-1819	278	110	396	252	66	261
1730-1819	567	207	365	516	136	264

Bron: Gezinsreconstructies.

A: aantal levendgeborenen
B: aantal overledenen jonger dan 1 jaar
C: aantal overledenen jonger dan 1 jaar per 1.000 levendgeborenen

NOTEN

Noten bij hoofdstuk een

1. De Hullu, *Radcliff's beschrijving*, 13.
2. Faipoult, *Mémoire statistique*, 112.
3. Dresselhuis, *Sluis in Vlaanderen*, 111-115.
4. Prak, 'Sociale geschiedschrijving', 624. Noordegraaf, 'Overmoed', 673.
5. Dit boek kan dus worden gezien als een poging om de richting in te slaan die Noordegraaf in 1990 aangaf. Zie Noordegraaf, 'Overmoed', 674-675.
6. Steigenga-Kouwe, *Zeeuws-Vlaanderen*, 74. Rottier, *La Flandre zélandaise*, 118.
7. Steigenga-Kouwe, *Zeeuws-Vlaanderen*, 74.
8. Priester, *Geschiedenis*, 181-183.
9. Van der Woude, 'Contractiefase', 386-387. Baars, *Beijerlanden*, 88-101. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 209-214. Hoppenbrouwers, 'Grondgebruik en bedrijfsstructuur'.
10. Priester, *Geschiedenis*, 184-187.
11. Brusse, *Overleven*, 74.
12. Moriceau, *Fermiers*, 630-632. Postel-Vinay, *Rente foncière*, 55-59.
13. Beckett, *Agricultural revolution*, 48-53. Thirsk, 'Seventeenth-century agriculture', 186-187. Devine, *Rural Scotland*, 25-28.
14. Knottnerus, 'Structural characteristics', 55.
15. Allen, *Enclosure*, 88. Devine, *Rural Scotland*, 25-28.
16. Van der Woude, 'Contractiefase', 386-387.
17. Van der Woude, 'Contractiefase', 386-387. Moriceau, *Fermiers*, 770-772.
18. Bieleman, *Boeren*, 669.
19. Priester, *Geschiedenis*, 373.
20. Allen, *Enclosure*, 211-215.
21. Roessingh, 'Landbouw 1650-1815', 25, 28-29.
22. Hoffman, *Traditional society*, 145. Chartres, 'Market integration', 117-118. Morineau, *Faux-semblants*, 68-69. Grantham, 'Agricultural supply', 44.
23. Overton, *Agricultural revolution*, 197.
24. Kleinpenning, *Geografie van de landbouw*, 37.
25. Moriceau, *Fermiers*, 661. Overton, *Agricultural revolution*, 198.
26. De Vries, 'Peasant demand patterns', 206.
27. Schuurman, 'Mensen maken verschil', 168.
28. Habakkuk, 'Family structure', 1-2. Derouet, 'Transmettre la terre', 35.
29. De Haan, *In the shadow of the tree*, 116-117, 122.
30. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 13.
31. Hajnal, 'European marriage patterns', 101.
32. Ibidem, 133.
33. Uitzonderingen zijn Roessingh, *Inlandse tabak*, 146-172, Baars, *Beijerlanden*, 158-169 en Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*.
34. Zie bijvoorbeeld Hekker, 'Boerderijvormen'.
35. Mercer, 'Wider implications', 9. Volgens Mercer is dit in Engeland nog steeds het geval.
36. Van Olst, *Uilkema*, 165.
37. Hekker, 'De Zeeuwse hofstede'. Hekker, 'Boerderijvormen'
38. Gruben, 'Boerderijen', 76-77.
39. Harvey, *History*, 10.
40. Dyer, 'History', 1. Uitzonderingen zijn Wade Martins, *Historic farm buildings* en Barnwell, 'Extra dimension'.
41. Wrigley, *Continuity, chance and change*, 71-72.
42. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 217.

43. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 191.
44. VAN DER POEL, *Honderd jaar*, 150.
45. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 249.
46. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 257-258.
47. WILDEROM, *Afsluitdammen*, IV, 15.
48. VAN CRUYNINGEN, 'Dorpsbesturen', 251-252.
49. *Tegenwoordige staat*, 63.
50. Een overzicht van de reorganisaties in de Franse tijd is te vinden in VAN DER DOE en DE VRIES, *Inventaris Nieuwvliet*, 17-18.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TWEE

1. GOTTSCHALK, *Historische geografie*, I, 201.
2. DE HULLU, 'Aanteekeningen', 45-46.
3. DE KRAKER, *Landschap uit balans*, 143-144.
4. GOTTSCHALK, *Westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, II, 220.
5. *Bodemkaart. Toelichting*, 21.
6. *Bodemkaart. Toelichting*, 22.
7. PRIESTER, *Geschiedenis*, 38.
8. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 73, afschrift van de verhoofding van de Watering Cadzand uit 1783.
9. BAARS, *Beijerlanden*, 73, 76.
10. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 8.
11. BAARS, 'Oorspronkelijke verkaveling', 417.
12. Ibidem.
13. GOTTSCHALK, *Historische geografie*, II, 249.
14. BAARS, 'Bedijking', 520.
15. WILDEROM, *Afsluitdammen*, IV, 82-127.
16. PRIESTER, *Geschiedenis*, 31-32.
17. MEERKAMP VAN EMBDEN, 'Nieuwe gevonden brieven'.
18. RAZ, Vrije van Sluis nr. 513, vaststelling van de quota voor de verponding, 29 november 1629.
19. Ibidem.
20. DE HULLU, *Uit het leven*, 20.
21. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 8.
22. RAZ, Vrije van Sluis nr. 513 (1629) en ARA, Raad van State nr. 2145.
23. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 10.
24. RAZ, RAZVL nr. 283.
25. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 2621.
26. LEWIS, 'Closing', 476.
27. RAZ, Vrije van Sluis nr. 163 f. 100, resolutie d.d. 20 juni 1606.
28. RAZ, Vrije van Sluis nr. 163 f. 143, resolutie d.d. 12 maart 1610.
29. RAZ, Vrije van Sluis nr. 351, lijsten van weerbare mannen van Groede 1623, 1643 en 1652. Het bevolkingscijfer is berekend door ervan uit te gaan dat de weerbare mannen 26% van de bevolking uitmaakten. Dit percentage is ontleend aan Van der Woude, 'De weerbare mannen van 1747', 35-67.
30. RAZ, Trouwboek Groede 1623-1642.
31. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 24.
32. Ibidem.
33. WELTEN, *Pioniers*, 183-184.
34. RAZ, Vrije van Sluis nr. 497, kohieren van het hoofdgeld van de Prins Willempolder, Henricuspolder, Isabellapolder en Bewestereede, 1688.
35. RAZ, Vrije van Sluis nr. 351, lijsten weerbare mannen 1652; Vrije van Sluis nr. 497, kohieren hoofdgeld 1688.

36. DE HULLU, 'De overkomst van réfugiés', 47.
37. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 27.
38. RAZ, Vrije van Sluis nr. 497 (1688); ARA, Staten-Generaal nr. 5131 (1698).
39. Blijkens de volkstelling van 1796 woonden er toen in Sluis geen boeren, alleen enkele tuinders. RAG, Scheldedepartement nr. 2674.
40. PRIESTER, *Geschiedenis*, 72.
41. ARA, Raad van State nr. 2181 (1676); GA Sluis (1747).
42. BLANCHARD, *La Flandre*, 328.
43. *Tegenwoordige Staat*, 32-33, 85.
44. ARA, Raad van State nrs. 2060 (1653) en 1592 (1699).
45. ARA, Raad van State nr. 2181, kohier kapitale schatting 1665.
46. DE HULLU, 'Notes', 307.
47. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 29.
48. RAZ, Vrije van Sluis nr. 189 f. 73v, 29 maart 1729; nr. 284 f. 43v, 24 maart 1733 en nr. 194 f. 242, 29 juni 1743.
49. Dit groeipercentage is evenals alle in deze paragraaf genoemde groeipercentages berekend volgens de rente-op-rente formule.
50. RAZ, Begraafboeken Aardenburg en Groede.
51. RAZ, Provinciaal bestuur 1813-1850 nr. 968, 27 februari 1849.
52. DE KOK, *Breuklijn*, 143.
53. STEIGENGA-KOUWE, *Zeeuws-Vlaanderen*, 190.
54. JACQUEMYNS, *Histoire de la crise économique*, 22.
55. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5667, 27 januari 1848, en nr. 5672, 24 januari 1849.
56. VERGOUWE, *Emigranten naar Amerika*, 211.
57. BUYSSE, 'De Zeeuwse gemeenschap van Holanda', 126-134.
58. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5672, 24 januari 1849. GA Oostburg, OA Cadzand, B 5, 10 januari 1848.
59. Ibidem.
60. RAZ, Vrije van Sluis nr. 372, opgave van de graanvoorraden in Cadzand.
61. Zie voor bronnenkritiek en de wijze van verwerking van de gegevens bijlage A.6.
62. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', bijlage I.
63. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 604.
64. FABER, *Drie eeuwen Friesland*, 441.
65. JASPERS en STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling*, 94. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 43.
66. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 103.
67. VAN ZANDEN, ed., *Zedelijken en materiëlen toestand*, rapport Zeeland, 23.
68. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 968, 27 februari 1849, volgnr. 1393.
69. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 52, 66.
70. BRUSSE, *Overleven*, 73-74.
71. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 69.
72. BRUSSE, *Overleven*, 74, 112.
73. RYCKAERT, 'Gouverneur Benoît Vrambout', 138.
74. RAZ, Vrije van Sluis nr. 516, kohier van de personele oorlogslasten van het Eerste deel van de Prins Willempolder, 1757.
75. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, II, 9, 11, 61, 66.
76. GA Oostburg, OA Groede nr. 442.
77. Omdat zich in geen van beide dorpen sterk afwijkende ontwikkelingen voordoen in inwonertal of economische structuur, kunnen de cijfers van deze twee dorpen samen goed dienen als steekproef.
78. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 719-723.
79. RAZ, RAZVL nr. 2212d, 11 augustus 1696; Vrije van Sluis nr. 899, 18 januari 1709.
80. Bron: boedelbeschrijvingen. Zie bijlage G.
81. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 27-28.

82. BRUSSE, *Overleven*, 342.
83. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 582 en 583. RAG, Scheldedepartement nrs. 2670-2674.
84. Ibidem.
85. RAZ, Vrije van Sluis nr. 497.
86. BRUSSE, *Overleven*, 112.
87. VADER, *Oud-Walcherse boerderij*, 7.
88. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5535, statistieke opgaven augustus 1815.
89. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 593.
90. De paardentellling is gehouden in september/oktober 1687, de telling voor het hoofdgeld in januari 1688. Zie RAZ, Vrije van Sluis nr. 497.
91. Bronnen: RAZ, Vrije van Sluis nr. 497 (1687), nrs. 582 en 583 (1747) en nr. 588 (1794).
92. RAZ, Vrije van Sluis nr. 588.
93. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 108.
94. SLICHER VAN BATH, *Samenleving onder spanning*, 189.
95. Gegevens verzameld door W.J. Robijn uit het gemeentearchief van Zuidzande en door M. de Cock-Boerjan uit het gemeentearchief van IJzendijke.
96. KROES, *Sociale onrust in Zeeland*, 56-59.
97. ROTTIER, *La Flandre zélandaise*, 118.
98. PRIESTER, *Geschiedenis*, 75-76.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK DRIE

1. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 19-22. Een gedetailleerd overzicht van het verloop van de seculaire trend in ABEL, *Agrarkrisen*.
2. SLICHER VAN BATH, *Agrarische geschiedenis*, 124.
3. BIELEMAN, *Boeren*, 172-178; KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 284.
4. KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 30-63.
5. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 24, rekest van het Vrije aan de Staten-Generaal 15 april 1681.
6. Het Vrije aan de Staten-Generaal 16 juli 1685, geciteerd in DE HULLU, 'Overkomst', 47.
7. RAZ, Vrije van Sluis nr. 174 f. 287.
8. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, 49, 72. RAZ, Vrije van Sluis nr. 498.
9. RAZ, Vrije van Sluis nr. 510, 11 januari 1689.
10. DE HULLU, *Hofsteden*, I, 37-38.
11. RAZ, Vrije van Sluis nr. 230, brief aan de Staten-Generaal 15 juli 1732.
12. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 101-103.
13. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 1454, brief d.d. 8 mei 1835.
14. PRIESTER, *Geschiedenis*, 649.
15. PRIESTER, *Geschiedenis*, 79. BOEHLER, *Paysannerie*, 81.
16. DE VRIES, 'Histoire du climat', 200.
17. BOEHLER, *Paysannerie*, 81, 86. MORICEAU, *Fermiers*, 530-533.
18. LAMB, *Climate*, 219, 223-224.
19. BRAUDEL, *La Méditerranée*, 548.
20. Zie voor de variatiecoëfficiënt en zijn berekening LINDBLAD, *Statistiek voor historici*, 114.
21. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 281.
22. VANDENBROEKE, *Agriculture et alimentation*, 149.
23. DE VRIES, 'Production', 204.
24. VANDENBROEKE, *Agriculture et alimentation*, 88, 90.
25. Ibidem, 159-160.
26. Ibidem, 77.
27. VANDENBROEKE, *Arm Vlaanderen*, 27, 40.

28. DE VRIES, 'Production', 200.
29. VANDENBROEKE, *Agriculture et alimentation*, 80, 90.
30. Op de productie en afzet van graan zal ik in de hoofdstukken 5 en 6 nog nader ingaan.
31. BÉAUR, *Marché foncier*, 12.
32. VAN ZANDEN, 'Eigenerfde boerenklasse', 122. VERRIPS-ROUKENS, *Over heren en boeren*, 112-113.
33. BAARS, *Beijerlanden*, 201.
34. Zie voor de bronnen bijlage C.2.
35. BAARS, *Beijerlanden*, 111-113.
36. PRIESTER, *Geschiedenis*, 86.
37. RAG, St.Baafs serie K nr. 8935.
38. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 181.
39. RAZ, familie Snouck Hurgronje nr. 16.
40. RAZ, Verzameling Handschriften nr. 1454, 14 augustus 1842.
41. DE WEVER, 'Pachtprijzen', 449-450.
42. PRIESTER, *Geschiedenis*, 86.
43. WINTLE, 'Plagerijen', 239.
44. VANDENBROEKE, *Arm Vlaanderen*, 73.
45. Geciteerd in VANDENBROEKE, *Arm Vlaanderen*, 73.
46. MEIRE, *Land van Beveren*, 84.
47. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 706.
48. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5592, 29 december 1829 geeft een verslag van het slechte weer in 1829.
49. PRIESTER, *Geschiedenis*, 95.
50. Ibidem, 96.
51. Ibidem, 103.
52. Archief Waterschap Vrije van Sluis, rekeningen Watering Cadzand 1700-1850 (ongeïnventariseerd).
53. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 743-744.
54. PRIESTER, *Geschiedenis*, 99.
55. ROESSINGH, 'Landbouw 1650-1815', 19.
56. VAN ZANDEN, 'Tienden', 131.
57. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 97. GOTTSCHALK, *Historische geografie*, II, 152.
58. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 1405, 30 september 1615.
59. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 98. KOSTERS, *Het oude tiendrecht*, 101.
60. In plaats daarvan was er het zogenaamde gemetgeld, dat geïnd werd door de parochies als onderdeel van de parochielasten. Het ging hier om geringe bedragen. Zie VAN CRUYNINGEN, 'Dorpsbesturen', 251-252.
61. RAZ, Vrije van Sluis nr. 513.
62. KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 96.
63. ARA, Raad van State nr. 2108-II. Resolutie Raad van State d.d. 2 maart 1676.
64. ARA, Raad van State nr. 2108-II.
65. KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 96.
66. Ibidem, 97.
67. Ibidem, 98.
68. Bijvoorbeeld RAZ, Vrije van Sluis nr. 891, 23 mei 1670.
69. *Tegenwoordige staat*, 53, 56.
70. Ibidem.
71. RAG, St.Baafskapittel serie K nrs. 821-953.
72. RAZ, Vrije van Sluis nr. 510, 11 januari 1689.
73. KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 113.
74. RAZ, Vrije van Sluis nr. 510. KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 113.
75. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 510 en 536.
76. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 10.

77. Ibidem.
78. DE HULLU, 'Kommervolle toestand', 106-108.
79. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 54.
80. PRIESTER, *Geschiedenis*, 130. Calamiteuze polders konden het onderhoud van de dijken niet meer zelf financieren en ontvingen daarvoor overheidssteun.
81. GUTTMAN, *War and rural life*, 41.
82. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 135v.
83. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 11v, 112, 134, 138.
84. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178, 8 oktober 1704.
85. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 53v.
86. VAN NIMWEGEN, *Subsistentie van het leger*, 58-59.
87. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 53v.
88. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 77.
89. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 69v, 182v.
90. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 185.
91. Geciteerd in BOEHLER, *Paysannerie*, 228.
92. RAZ, Vrije van Sluis nr. 178 f. 107.
93. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 100.
94. RAZ, Vrije van Sluis nr. 579, 2 december 1709.
95. RAZ, Vrije van Sluis nr. 583.
96. RAZ, Vrije van Sluis nr. 583.
97. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 587-589.
98. RAZ, Vrije van Sluis nr. 125.
99. FRANÇOIS, 'Van oud naar nieuw', 24.
100. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5598, brief van J. Faro aan de districtscommissaris te Sluis d.d. 16 juni 1831.
101. VANDEWALLE, *Quatre siècles*, 412.
102. PRIESTER, *Geschiedenis*, 82.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIER

1. KLEINPENNING, *Geografie van de landbouw*, 37.
2. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 12.
3. VON THÜNEN, *Der isolierte Staat*, passim.
4. Ibidem, 2.
5. Ibidem, 260.
6. Ibidem, 320. Zie voor kritiek op het model MAAS, *Landbouw en ruimte*, 62.
7. Zie hierover BLAUW, *Friese grond*, 97-101 en de daar geciteerde literatuur.
8. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 16.
9. BOERENDONK, *Historische studie*, 349.
10. Zie bijvoorbeeld ROESSINGH, *Inlandse tabak* en BIELEMAN, *Boeren* en natuurlijk PRIESTER, *Geschiedenis*.
11. ELLIS, *Peasant economics*, 66.
12. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 14-16.
13. MINDERHOUD, *Landhuishoudkunde*, 9.
14. HOFSTEE, *Grasland naar bouwland*, 227.
15. Ibidem, 228.
16. VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 64.
17. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 515-516. Waterschap Vrije van Sluis, archief Oud- en Jong-Breskens nr. 24.
18. GA Oostburg, OA Groede nr. 1107.
19. Rond 1830 is nog informatie verzameld over de bedrijfsgrootte ten behoeve van de voorbereiding van het kadaster, maar deze gegevens lijken voor West-Zeeuws-Vlaanderen niet erg betrouwbaar te zijn. Zie RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr.

2621 en PRIESTER, *Geschiedenis*, 692-694.
20. LEI Documentatie aanwezig bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis LUW.
21. Het betreft de gemeenten Aardenburg, Cadzand, Eede, Groede, Oostburg, Retranchement, Schoondijke, Sint-Kruis, Waterlandkerkje, IJzendijke en Zuidzande.
22. RAZ, Archief Wilhelminapolder nr. 471. Met dank aan P. Priester die me heeft gewezen op het bestaan van dit rapport.
23. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden* , II. DE HULLU, *Hofsteden*, III.
24. PRIESTER, *Geschiedenis*, 185.
25. VAN DER WOUDE, 'Contractiefase', 386-387. HOPPENBROUWERS, 'Grondgebruik en bedrijfsstructuur'. BRUSSE, *Overleven*, 73. WOUTERS, 'Grondbezit en landbouwbedrijven', 189.
26. ARA, Raad van State nr. 2145 I. Zie over dit plan KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 139-140.
27. PRIESTER, *Geschiedenis* 148.
28. WINTLE, 'Dearly won', 46-47. Eerder had STEIGENGA-KOUWE al iets dergelijks gesuggereerd, *Zeeuws-Vlaanderen*, 109.
29. Geciteerd in VAN DER BIJL, *Idee en interest*, 226.
30. RAZ, Vrije van Sluis nr. 787 f. 5v.
31. Zie voor de bronnen bijlage C.
32. RAZ, Vrije van Sluis nr. 827.
33. VAN ZANDEN, 'Eigenerfde boerenklasse', 126.
34. Ibidem, 111.
35. VAN CRUYNINGEN, 'Axel', 271.
36. PRIESTER, *Geschiedenis*, 146.
37. BAARS, *Beijerlanden*, 108.
38. STEIGENGA-KOUWE, *Zeeuws-Vlaanderen*, 113. PRIESTER, *Geschiedenis*, 148.
39. STEIGENGA-KOUWE, *Zeeuws-Vlaanderen*, 113.
40. LAMBERT, 'Het aandeel van de landbouwers', 40.
41. LAMBERT, 'Inbeslagname en verkoop', 195-203. De Bruijne wordt hier niet vermeld, maar uit de boedelbeschrijving van zijn echtgenote blijkt dat hij samen met Hennequin twee boerderijen had gekocht. Zie RAZ, NA 1796-1842 nr. 912, 18 juni 1802.
42. Ibidem, 175.
43. WINTLE, 'Dearly won and cheaply sold', 52.
44. RAZ, Aanwinsten 1973.238, brief van Isaac Nortier d.d. 11 oktober 1845.
45. VAN EMPEL en PIETERS, *Zeeland*, 508.
46. Zie voor de bronnen bijlage D.
47. PRIESTER, *Geschiedenis*, 149, komt voor elf gemeenten in heel Zeeuws-Vlaanderen op 5%.
48. PRIESTER, *Geschiedenis*, 149.
49. In de voor grafieken 4.5a-c onderzochte gemeenten was rond 1825 47% van de grond boereneigendom. In het gebied als geheel zal het percentage lager zijn geweest omdat in de grafieken de gemeenten langs de kust, met veel boereneigendom, oververtegenwoordigd zijn.
50. *Kadastrale atlas Sluis*, 19, 24.
51. BRUSSE, *Overleven*, 133.
52. BLAUW, *Friese grond*, 97.
53. MINDERHOUD, *Landhuishoudkunde*, 149, 157.
54. Ibidem, 147.
55. Ibidem, 140-161.
56. BRUSSE, *Overleven*, 171. WADE MARTINS en WILLIAMSON, 'Development', 129.
57. Zie bijvoorbeeld, RAZ, Vrije van Sluis nr. 892, 15 juni 1672; Vrije van Sluis nr. 893, 1 juni 1677 en 13 november 1677. Ook elders gold een dergelijk verbod: zie PRIESTER, *Geschiedenis*, 157 en BRUSSE, *Overleven*, 171.

58. PRIESTER, *Geschiedenis*, 159-161.
59. Ibidem, 156. MAAS, *Landbouw en ruimte*, 43.
60. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, II en III.
61. POISSONNIER, 'Elisabeth Becu', 177.
62. RAG, St.Baafs serie K nr. 8955.
63. Zie RAZ, RAZVL nr. 2091, akte d.d. 1 juli 1760; RAZ, Vrije van Sluis nr. 449, akte d.d. 4 november 1791.
64. KAPPELHOF, 'Hoeven', 90. BRUSSE, *Overleven*, 177. VAN DER WOUDE, 'Large estates', 194.
65. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 26.
66. TURNER, BECKETT en AFTON, *Agricultural rent*, 199.
67. Geciteerd in HOSKINS, 'Rebuilding', 52.
68. RAZ, Na 1842-1895 nr. 134, 11 maart 1845.
69. RAZ, NA 1842-1895 nr. 134, 15 april 1845.
70. MINDERHOUD, *Landhuishoudkunde*, 152.
71. RAG, St.Baafs serie K nrs. 821-952. RAZ, Handschriftenverzameling nrs. 1451-1454.
72. Zie bijv. RAG, St.Baafs serie K nrs. 852 en 8931.
73. RAZ, NA 1842-1895 nr. 134, 11 maart 1845.
74. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 181.
75. RAG, St.Baafs serie K nr. 852.
76. BRUSSE, *Overleven*, 168.
77. PRIESTER, *Geschiedenis*, 161.
78. MOES, 'Absenteïsme', 257-259.
79. MINDERHOUD, *Landhuishoudkunde*, 152.
80. KAPPELHOF, *Belastingheffing*, 305-307. VAN DEN BRINK, *Grote overgang*, 255.
81. BLAUW, *Friese grond*, 102. MOES, 'Absenteïsme', 261.
82. BRUSSE, *Overleven*, 185, 187.
83. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 161.
84. MORICEAU, *Fermiers*, 506.
85. Ibidem, 503.
86. Ibidem, 507.
87. BRENNER, 'Agrarian class structure', 63-64. Idem, 'Roots', 17-18 en 97-98.
88. VAN BAVEL, *Transitie*, 617.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIJF

1. ELLIS, *Peasant economics*, 204.
2. Ibidem, 209.
3. Ibidem, 209-210.
4. Ibidem, 219.
5. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 25.
6. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 13. FAIPOULT, *Mémoire statistique*, 137.
7. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nrs. 2621 (1832) en 5535 (1815).
8. Zie voor bronnenkritiek bijlage G.
9. STURM, 'Paarden', 27, 77.
10. SHIEL, 'Soil productivity', 62.
11. PRIESTER, *Groningen*, 476-477.
12. Ibidem, 77.
13. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 17.
14. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 25.
15. BRUSSE, *Overleven*, 210-211.
16. PRIESTER, *Geschiedenis*, 197.
17. Ibidem, 549-553.
18. Zie bronnenkritiek in bijlage E.

19. Zie voor bronnenkritiek bijlage G.
20. DE HULLU, *Uit het leven* 148.
21. BIELEMAN, *Boeren*, 669.
22. JANSEN, *Landbouw*, 103. BRUSSE, *Overleven*, 314.
23. PRIESTER, *Geschiedenis*, 373.
24. De oorzaken van deze verandering komen nog uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 6.
25. VANDENBROEKE, *Agriculture et alimentation*, 114. VAN DER WOUDE, 'Consumptie', 135.
26. VOSKUIL, 'Luilekkerland', 474.
27. *Tegenwoordige staat*, 53. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 27.
28. ORMROD, *English grain exports*, 28-30.
29. MITCHELL, *British historical statistics*, 221. ORMROD, *English grain exports*, 25.
30. APPLEBY, 'Grain prices', 877-878.
31. GA Dordrecht, Collectie van bescheiden met betrekking tot de graanmarkt nr. 16.
32. TEN RODENGATE MARISSEN, *Bijzondere plantenteelt*, I, 54.
33. Ibidem, 63-66.
34. THIRSK, *Alternative agriculture*, 249.
35. ROESSINGH, 'Landbouw' 26.
36. GA Dordrecht, Collectie van bescheiden met betrekking tot de graanmarkt nr. 16.
37. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw* 30.
38. RAZ, Vrije van Sluis nr. 283 f. 122v, 14 juni 1687.
39. BAUWENS, 'Brouwerijen' 103.
40. Een weefgetouw bij François Sohier te Breskens, 6 oktober 1656 (RAZ, RAZVL nr. 2151 BBB).
41. Brouwketels bij Nicolaes de Puyt te St.Anna ter Muiden, 7 maart 1663 (RAZ, RAZVL nr. 490 B) en Paulus Mehoude te Zuidzande, 14 april 1670 (RAZ, RAZVL nr. 1946).
42. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 23.
43. PRIESTER, *Geschiedenis*, 355.
44. WISKERKE, 'Meekrapbedrijf', 32.
45. Zie RAZ, RAZVL nr. 433, akte d.d. 11 juli 1731.
46. RAZ, Acquitten Rekenkamer B nrs. 7831, 7841 en 7851.
47. *Tegenwoordige staat*, 41.
48. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 25.
49. RAZ, Acquitten Rekenkamer B nr. 8131.
50. RAZ, RAZVL nr. 390 f. 43, 12 oktober 1761.
51. RAZ, RAZVL nr. 1956, 26 november 1680.
52. RAZ, Staten van Zeeland nr. 2582, tarieflijst convoyen en licenten 1725.
53. THIRSK, *Alternative agriculture*, 107-108.
54. Zie bijvoorbeeld RAZ, Vrije van Sluis nr. 914, akte d.d. 27 augustus 1756.
55. DE HULLU, *Uit het leven*, 148.
56. ARA, Staten-Generaal nr. 5131.
57. RAZ, Vrije van Sluis nr. 372.
58. RAZ, RAZVL nr. 1455, boedelinventaris Abraham van Cruyningen te Zuidzande d.d. 23 juni 1784.
59. Tien gemeten in de inventaris van Carel Withoek te St.Kruis (RAZ, Vrije van Sluis nr. 433, 15 november 1783); vijf gemeten in de inventaris van Rosa van Loo te IJzendijke (RAZ, Vrije van Sluis 451, 30 november 1792).
60. BRUSSE, *Overleven*, 224.
61. ROESSINGH, 'Landbouw', 37.
62. Boedelinventaris van Jacob Symonsz Meyndert te Breskens, 1 september 1679, RAZ, RAZVL nr. 2151 CCC.
63. CHORLEY, 'Nitrogen', 78.
64. Zie voor bronnenkritiek bijlage E.
65. Brief van Jacobus Faro aan de Commissie van Landbouw d.d. 7 oktober 1841. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 25.
66. PRIESTER, *Geschiedenis*, 606.

67. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 115.
68. BRUSSE, *Overleven*, 224.
69. Ibidem, 225.
70. MEIJERS, *Vruchtopvolging*, 5.
71. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 17. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 25.
72. PRIESTER, *Geschiedenis*, 217-219.
73. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 16.
74. *Uitkomsten*, LXXIII, 17.
75. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 13.
76. PRIESTER, *Geschiedenis*, 221-222.
77. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 25.
78. TEN RODENGATE MARISSEN, *Bijzondere planteelt*, I, 54.
79. Ibidem, 97.
80. Ibidem, 102.
81. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 13-16.
82. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 25.
83. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 17-18.
84. De laatste uitdrukking werd aangetroffen in de boedelinventaris van Maria Bonnel te Nieuwvliet, 22 april 1750. RAZ, RAZVL nr. 2212 G.
85. Zulke taxaties kende men ook elders in Vlaanderen, waar ze bekend stonden als 'zaad en dricht' of 'zaad, mest en dricht'; zie THOEN, *Landbouwekonomie*, 673-674.
86. Bron: boedelinventarissen, bijlage G.
87. Ibidem.
88. PRIESTER, *Geschiedenis*, 212.
89. RAZ, Vrije van Sluis nr. 427, 6 en 21 juli 1780, en nr. 429, 2 november 1781.
90. BEEKMAN, 'Binnenduinen', 99.
91. Archief Waterschap Vrije van Sluis, Watering Cadzand, korte verhoofding 1783.
92. RAZ, Notarieel archief 1842-1895 nr. 1104.
93. PRIESTER, *Geschiedenis*, 212.
94. DE HULLU, 'Kommervolle toestand', 116.
95. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, 71.
96. RAZ, Vrije van Sluis nr. 450, d.d. 3 februari 1792.
97. BUIS, *Historia forestis*, 837, 849.
98. Boekhouding boerderij 'de Kruisweg', privébezit L. Becu te Zierikzee.
99. RAZ, RAZVL nr. 1455, 15 november 1786.
100. ARA, Nassause Domeinraad nr. 9792.
101. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 44. HEIDEMA, 'Paardenfokkerij', 407.
102. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 45.
103. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 21.
104. Zie voor de bronnen en bronnenkritiek bijlage E.
105. PERROT en WOOLF, *State and statistics*, 149.
106. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 46.
107. Ibidem, 45.
108. RAZ, Acquitten Rekenkamer B.
109. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5593, 4 april 1831.
110. RAZ, Commissie van Landbouw nr. 24.
111. DEWEZ, 'Brabants Westhoek', 25.
112. BAARS, *Beijerlanden*, 169. BRUSSE, *Over-Betuwe*, 312.
113. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 188.
114. RAZ, Vrije van Sluis nr. 582, 583.
115. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 188.
116. DE HULLU, *Uit het leven*, 25.
117. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 41-42.
118. Zie voor bronnen en bronnenkritiek bijlage E.
119. PRIESTER, *Geschiedenis*, 246.

120. DE HULLU, *Uit het leven*, 25.
121. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 81. PRIESTER, 'Tusschenbeiden'. PRIESTER, *Geschiedenis*, 256.
122. RAZ, RAZVL nr. 490c, 7 mei 1663 (St.Anna ter Muiden) en RAZVL nr. 2212d, 16 november 1701 (Nieuwvliet).
123. RA Brugge, Oud Kerkarchief nr. 475.
124. PRIESTER, *Geschiedenis*, 248.
125. DE HERDT, *Bijdrage*, 1-5.
126. Hierover meer in hoofdstuk 6.
127. DE HERDT, *Bijdrage*, 7.
128. RAZ, Vrije van Sluis nr. 364, 12 oktober 1770, 10 en 11 december 1770.
129. RAZ, Vrije van Sluis nr. 364, 17 december 1770.
130. RAZ, Vrije van Sluis nr. 364.
131. RAZ, Vrije van Sluis nr. 364.
132. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 582 en 583.
133. ALLEN, *Enclosure and the yeoman*, 218.
134. VAN ZANDEN, *Economische ontwikkeling*, 95.
135. DE HULLU, *Uit het leven*, 146.
136. GA Sluis, bijlagen bij de rekeningen van de Godshuizen.
137. VAN ZANDEN, *Economische ontwikkeling*, 103.
138. Ibidem.
139. RAZ, Vrije van Sluis nr. 582.
140. RAG, Scheldedepartement nr. 2593.
141. PRIESTER, *Geschiedenis*, 270.
142. Ibidem.
143. RAZ, RAZVL nr. 2103, 5 december 1746.
144. RAZ, RAZVL nr. 449, 4 november 1791.
145. DEVLIEGHER, *Landelijk en ambachtelijk leven*, 84.
146. RAZ, NA 1796-1842 nr. 933, 7 februari 1820.
147. Zie RAZ, NA 1842-95 nr. 134, 8 januari 1846 en nr. 903, 13 januari 1848.
148. ZWEMER, *Zekel*, 12.
149. Zie VERHAVE, *Jan de Prentenknipper*.
150. VAN DER POEL, 'De teelt van meekrap', 144.
151. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 15.
152. VAN DER POEL, *Ploegen*, 5-6, 48.
153. VAN HERTUM, 'Landbouwkundige beschrijving', 178.
154. VAN DER POEL, *Ploegen*, 48.
155. RAZ, RAZVL nr. 2151 BBB, 11 november 1647.
156. LINDEMANS, *Landbouw in België*, 187.
157. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 61.
158. VAN DER POEL, *Honderd jaar*, 22.
159. WEYNS, 'Wanmolen', 12.
160. VAN KOETSVELD, 'Brieven', 157.
161. VAN HERTUM, 'Landbouwkundige beschrijving', 179-180.
162. LINDEMANS, *Landbouw in België*, II, 55.
163. TEN RODENGATE MARISSEN, *Bijzondere plantenteelt*, I, 69.
164. RAZ, Vrije van Sluis nr. 899, 18 januari 1709.
165. KNOTTNERUS, 'Oldambt', 41.
166. PRIESTER, *Geschiedenis*, 238.
167. RAZ, RAZVL nr. 2212 B, 29 mei 1681.
168. RAZ, RAZVL nr. 2212 E, 5 november 1710.
169. HOOGENDOORN, 'Landbouwkundige oefeningen', 403.
170. RAZ, RAZVL nr. 2151eee, 11 november 1732.
171. BOERENDONK, *Historische studie*, 74-75. ROESSINGH en SCHAARS, *Gelderse landbouw*, 455-456.

172. THIRSK, 'Farming techniques', 167. MORICEAU, *Fermiers*, 430.
173. Zie bijvoorbeeld RAZ, RAZVL nr. 2098, 2 januari 1759.
174. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 118-119.
175. RAZ, Vrije van Sluis nr. 912, 21 oktober 1739.
176. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 60.
177. KNOTTNERUS, 'Oldambt', 41.
178. PRIESTER, *Geschiedenis*, 235.
179. PRIESTER, *Groningen*, 321.
180. VAN DER POEL, *Honderd jaar*, 32.
181. ZWEMER, *Zekel*, 15. VAN HERTUM, 'Landbouwkundige beschrijving', 206. BAARS, *Beijerlanden*, 194. VOSKUIL, 'Sikkel, zeis of zicht', 12-13. PRIESTER, *Geschiedenis*, 233. Vreemd genoeg beweert Van Zanden op basis van kadastrale bronnen dat in heel Nederland het graan met de zicht werd gemaaid, VAN ZANDEN, 'Landbouwproductiviteit', 224.
182. RAZ, RAZVL nr. 490 B, 7 maart 1663.
183. DRESSELHUIS, *Sluis in Vlaanderen*, 107.
184. Johanna Dresselhuis trouwde te Hoofdplaat 16 augustus 1815 met Jacob Philip Louwers.
185. KUIPERS, *Bodemkunde*, 54.
186. VOSKUIL, 'Sikkel, zicht of zeis', 14.
187. PERKINS, 'Harvest technology', 56. PRIESTER, *Geschiedenis*, 234.
188. CORDES, 'Inoogsting en zuivering', 327. VAN KOETSVELD, 'Brieven', 180. PRIESTER, *Geschiedenis*, 234.
189. PERKINS, 'Harvest technology', 55.
190. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 968, 27 februari 1849, volgnr. 1393.
191. Ook PAPING gebruikt deze definitie: *Voor een handvol stuivers*, 329.
192. DE HULLU, *Uit het leven*, 115.
193. Ibidem.
194. RAZ, Vrije van Sluis nr. 579, 16 juli 1704.
195. RAZ, Vrije van Sluis nr. 230, 15 juli 1732.
196. LUCASSEN, *Kusten van de Noordzee*, 309-312.
197. RAZ, Vrije van Sluis nr. 230, 15 juli 1732.
198. RAZ, Vrije van Sluis nr. 199 f. 237v.
199. LUCASSEN, *Kusten van de Noordzee*, 310.
200. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 968, 27 februari 1849.
201. WILLEMSEN, *Hoofdplaat*, 131-132.
202. KROES, *Sociale onrust*, 44-45.
203. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 18-19.
204. Zie voor bronnen bijlage B.
205. RAZ, Vrije van Sluis nr. 582, volkstelling 1748.
206. ALLEN, *Enclosure and the yeoman*, 298-300.
207. ALLEN, 'Labor productivity', 137.
208. PRIESTER, *Geschiedenis*, 230-231.
209. SA Brugge, Familie Adornes nr. 674.
210. BRUSSE, *Overleven*, 237-238.
211. Ibidem, 242.
212. Ibidem, 204.
213. VERHAVE, *Jan de Prentenknipper*, 65.
214. MENDELS, 'Les temps', 27.
215. Bron: tabel A.2.
216. DE HULLU, *Uit het leven*, 135.
217. GOOREN en HEGER, *Per mud*, 7.
218. Ibidem, 11.
219. Zie voor de bronnen en bronnenkritiek bijlage H.
220. MORICEAU, *Les fermiers de l'Ile-de-France*, 311, 432.

221. VERHAVE, *Jan de Prentenknipper*, 64-65.
222. PRIESTER, *Geschiedenis*, 91.
223. RAZ, RAZVL nr. 2151 CCC, 11 april 1684. RAZVL nr. 2151 PPP.
224. Boekhouding Abraham van Cruyningen te Zuidzande, 1799 (privébezit auteur).
225. Ibidem.
226. SLICHER VAN BATH, *Yield ratios*, 48, 60, 67 (voor tarwe).
227. PRIESTER, *Geschiedenis*, 288.
228. RAZ, RAZVL nr. 490 C.
229. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 193.
230. VANDEWALLE, *Quatre siècles*, 263.
231. Bronnen: bedrijfsboekhoudingen en boedelinventarissen. Zie bijlage H, tabel H.2.
232. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 87. RAZ, RAZVL nr. 2151 QQQ, 12 maart 1771.
233. Bronnen: RAZ, Verzameling handschriften nr. 227 A-F. Verzameling De Hullu nr. 46. Zie ook bijlage H, tabel H.1.
234. DE VRIES, 'Production', 217.
235. VAN BAVEL, 'Arable yields', 103.
236. DEWEZ, 'Brabants Westhoek', 29. Deze geeft hogere opbrengstcijfers, maar deze zijn door VAN BAVEL, 'Arable yields', 91, gecorrigeerd vanwege een omrekeningsfout.
237. RAZ, Notarieel Archief 1842-1895 nr. 1091, 16 oktober 1843.
238. LABRIJN, *Klimaat*, 97.
239. RAZ, Aanwinst 1973.236.
240. PRIESTER, *Geschiedenis*, 290-292.
241. Zie bijlage G, tabel G.1.
242. RAZ, Vrije van Sluis nr. 911, 3 januari 1760.
243. VANDENBROEKE, 'Graanopbrengsten', 388.
244. RAZ, RAZVL nr. 490 C, schatting oogstopbrengsten St.Anna ter Muiden 1698.
245. PRIESTER, *Geschiedenis*, 214.
246. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 195, 200.
247. VANDEWALLE, *Quatre siècles*, 263.
248. DEJONGH en THOEN, 'Arable productivity', 33.
249. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 166.
250. MOORMANN, *Bodemgesteldheid*, 7, 114.
251. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 177-178.
252. Ibidem, 32.
253. Ibidem, 177-178.
254. DE VRIES, *Dutch rural economy*, 7.
255. PRIESTER, *Geschiedenis*, 213.
256. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 11.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZES

1. ABEL, *Agrarkrisen*, 24. VILAR, *Catalogne*, II, 400.
2. Zie bijvoorbeeld RAZ, Vrije van Sluis nr. 893, 25 juni 1676 (uitvoer van gerst naar Gent); RAZVL nr. 490b, 25 januari 1686 (uitvoer van tarwe en gerst naar Brugge); RAZVL nr. 490b, 15 februari 1690 (uitvoer van gerst naar Brugge).
3. RAZ, Staten van Zeeland nr. 116, 7 maart 1684.
4. RAZ, Vrije van Sluis nr. 174 f. 196, 1 april 1684.
5. Bronnen: zie bijlage F.
6. ENTHOVEN, *Zeeland en de opkomst van de Republiek*, 333-334.
7. VAN TIELHOF, *Hollandse graanhandel*, 12-15. Voor zover Holland graan betrok uit de Zuidelijke Nederlanden, kwam dat uit zuidelijker gebieden.
8. RAZ, Vrije van Sluis nr. 266.
9. RAZ, Vrije van Sluis nr. 267, 22 februari 1700 en 26 februari 1701.

10. RAZ, Staten van Zeeland nr. 1025 f. 65.
11. RAZ, RAZVL nr. 2100, 23 mei 1739.
12. De consumptie in 1795 is ontleend aan ramingen uit de jaren 1789-1824 voor de Zeeuwse eilanden. Zie PRIESTER, *Geschiedenis*, 300. DE VRIES, 'Production', 212. DE KANTER en DRESSELHUIS, *Zeeland*, 36.
13. In de Zuidelijke Nederlanden zou tussen het begin en het eind van de 18e eeuw de graanconsumptie zijn afgenomen van ruim 3 naar ruim 2 hl per jaar. Zie VANDENBROEKE, *Agriculture et alimentation*, 256.
14. FABER, 'Dalende graanaanvoer', 10.
15. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 82.
16. WINTLE, 'Economie van Zeeland', 117.
17. WINTLE, 'Economie van Zeeland', 118.
18. PRIESTER, *Geschiedenis*, 304.
19. PRIESTER, 'Tussen noord en zuid', 281, 286.
20. PRIESTER, *Geschiedenis*, 305.
21. Ibidem, 531-533.
22. DE VRIES, 'Production', 218.
23. In 1993 was 4,9% van het areaal bouwland in Zeeuws-Vlaanderen bezaaid met vlas. Zie WISKERKE, *Zeeuwse akkerbouw*, 56.
24. RAZ, Vrije van Sluis nr. 364.
25. ROESSINGH, 'Landbouw', 21.
26. RAZ, Acquitten rekenkamer B nr. 8571.
27. RAZ, Vrije van Sluis nr. 910, boedelinventaris d.d. 28 mei 1734.
28. PRIESTER, *Geschiedenis*, 249.
29. Ibidem, 248-249.
30. FAIPOULT, *Mémoire statistique*, 113.
31. PRIESTER, 'Tussen Noord en Zuid', 277.
32. Ibidem.
33. Ibidem.
34. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 51.
35. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5536, 12 oktober 1815.
36. PRIESTER, 'Tussen Noord en Zuid', 278.
37. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5593, 4 april 1831.
38. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5602, 12 maart 1832.
39. PRIESTER, 'Tussen Noord en Zuid', 278.
40. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 1454, 8 mei 1835.
41. Zie bijvoorbeeld RAZ, RAZVL nr. 2098, 2 januari 1759.
42. Met dank aan dr. A. Bijl, die me hierop heeft gewezen.
43. RAZ, Familie Snouck Hurgronje II nr. 16.
44. Zie bijvoorbeeld de boekhoudingen van de wezen Mullié en de wezen Becu, bijlage H.
45. RAZ, Vrije van Sluis nr. 284 f. 132.
46. RAZ, Vrije van Sluis nr. 284 f. 132v, 21 april 1752.
47. RAZ, Vrije van Sluis nr. 282 f. 202.
48. VAN VOOREN, 'Franse inval', 104.
49. DE HULLU, *Uit het leven*, 99.
50. RAZ, Staten van Zeeland nr. 1026.
51. Ibidem.
52. RAZ, Acquitten rekenkamer B, tolrekeningen Sluis.
53. RAZ, RAZVL nr. 2151 FF, 5 juli 1791.
54. Ibidem.
55. RAZ, Acquitten rekenkamer B nr. 8001.
56. RAZ, Vrije van Sluis nr. 516, GA Oostburg, OA Nieuwvliet nr. 34.
57. PRIESTER, 'Tussen noord en zuid', 277.
58. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 46.

59. PRIESTER, 'Tussen noord en zuid', 277.
60. BOONSTRA, *Waardij*, 104-105.
61. Ibidem.
62. Ibidem, 7.
63. Als een handtekening is hier een min of meer vloeiend geschreven naam opgevat. Wanneer iemand ondertekende met initialen, is dat als een merk beschouwd.
64. BOONSTRA, *Waardij*, 20-32.
65. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 67.
66. HART, 'Geschrift en getal', 131.
67. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 210.
68. MORICEAU, *Fermiers*, 740.
69. Archief Hervormde Gemeente Zuidzande, actaboek 1706-1765, 6 december 1726.
70. RAZ, Vrije van Sluis nr. 188, 4 januari 1727.
71. DEZUTTER, 'Leerlingen', 73-76.
72. MULLER en ZANDVLIET, *Admissies als landmeter*, 218-224.
73. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 81.
74. RAZ, Notarieel archief 1796-1842 nr. 708, 17 december 1804.
75. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 227 D.
76. LUCAS, *Dutch immigrant memoirs*, 407.
77. Ibidem, 406.
78. Zie bijvoorbeeld RAZ, Notarieel archief 1796-1842 nr. 708, 17 december 1804, en nr. 846, 10 juli 1827.
79. DE KRAKER en RIEMENS, 'Nicolaas Bakker', 193.
80. Zie het lijstje in bijlage H.
81. In de boedelbeschrijvingen van Jacobus Bernardus van de Vijver (RAZ, Vrije van Sluis nr. 425, 10 augustus 1773) en die van Pieter Risseeuw Isaacsz. (RAZ, notarieel archief 1796-1842 nr. 1190, 4 mei 1840) wordt geen handboek vermeld. De handboeken van deze boeren bevinden zich thans in het bezit van respectievelijk de familie Verschoore te Sluis en L. Becu te Zierikzee.
82. Boedelinventaris Jacobus de Meulenaer (RAZ, RAZVL nr. 445, 25 oktober 1768).
83. RAZ, RAZVL nr. 2067.
84. RAZ, Vrije van Sluis nr. 944.
85. RAZ, Vrije van Sluis nr. 909, 28 oktober 1733.
86. RAZ, Vrije van Sluis nr. 910, 28 mei 1733.
87. PRIESTER, *Geschiedenis*, 90.
88. *Uitkomsten*, LXXIII, 13.
89. PAPING, 'Agrarische produktie', 175.
90. Zie de boedelinventarissen van Jannis (RAZ, Vrije van Sluis nr. 915, 4 november 1763), Hendrik (RAZ, RAZVL nr. 1454, 14 november 1781), Abraham (RAZ, RAZVL nr. 1455, 23 juni 1784) en Jacob van Cruyningen (RAZ, RAZVL nr. 1456, 31 oktober 1787).
91. Een fragment daarvan, uit 1799-1800, is in het bezit van de auteur.
92. WILLEMSEN, 'Een blik naar binnen', 85.
93. ROTHENBERG, *Market-places*, 54, 59.
94. RAZ, RAZVL nr. 1455, 23 juni 1784.
95. ROTHENBERG, *Market-places*, 64.
96. Privébezit Th. Verschoore, Sluis.
97. RAZ, RAZVL nr. 1455, 23 juni 1784.
98. DE HULLU, *Boerenkeuken* (ongepagineerd).
99. In slechts 2 van de 18 geraadpleegde boedelbeschrijvingen van katholieke boeren uit de periode 1771-1846 worden boeken vermeld.
100. RAZ, Notarieel archief 1796-1842 nr. 708, 17 december 1804.
101. RAZ, Vrije van Sluis nr. 449, 4 november 1791.
102. Ook in Frankrijk werden de titels van dergelijke werkjes om deze reden niet genoteerd. Zie MORICEAU, 'Rendez-vous', 47.

103. KLOEK en MIJNHARDT, *Leescultuur*, 86.
104. FRANKEN, 'Vorming van het verstand', 36.
105. FRANKEN, 'Vorming van het verstand', 45, 49. FRANKEN, 'Liefde voor waarheid en deugd', 116.
106. FRANKEN, 'Vorming van het verstand', 56.
107. FRANKEN, 'Vorming van het verstand', 54, 63.
108. VAN DER POEL, 'Landbouw 1770-1840', 166.
109. FRANKEN, 'Liefde voor waarheid en deugd', 119.
110. VAN DER POEL, *Heren en boeren*, 153.
111. Zie POISSONNIER, 'Schoondijke', 149-153, en NAGTGLAS, *Levensberichten*, 207-208.
112. RAZ, Vrije van Sluis nr. 215 f. 64, 29 juli 1786.
113. GRAAFLAND, OP 'T HOF en VAN LIEBURG, 'Nadere reformatie', 119.
114. WEBER, 'Protestantische Ethik', 23. De oorzaak hiervan zoekt hij in de predestinatieleer: ibidem, 89 v.
115. Ibidem, 28-29.
116. Ibidem, 167-176.
117. Zie voor een recente kritische evaluatie LEHMANN, 'Asketischer Protestantismus'.
118. DEZUTTER, 'Leerlingen', 73-75.
119. VAN DEN BROEKE, 'Economische ethiek', 95.
120. RAZ, RAZVL nr. 2127, 9 oktober 1767.
121. RAZ, Vrije van Sluis nr. 911, 7 februari 1760; nr. 915, 4 november 1763; RAZVL nr. 1454, 7 december 1769.
122. WILDENBEEST, 'Scholteboeren', 159-160.
123. DRESSELHUIS, *Sluis in Vlaanderen*, 157-158.
124. DE HULLU, *Uit het leven*, 133.
125. BUISMAN, *Tussen vroomheid en verlichting*, 27. Zie ook WEBER, 'Protestantische Ethik', 130.
126. GRAAFLAND, OP 'T HOF en VAN LIEBURG, 'Nadere Reformatie', 121.
127. RAZ, RAZVL nr. 447, 8 november 1791; NA 1796-1842 nr. 708, 17 december 1804.
128. BUISMAN, *Tussen vroomheid en verlichting*, 27.
129. WINTLE, *Zeeland and the churches*, 174.
130. RAZ, Aanwinsten 1955-1990 nr. 1973.236, 8 oktober 1821.
131. WINTLE, *Zeeland and the churches*, 173.
132. RAZ, Notarieel archief 1796-1842 nr. 751, 19 april 1832.
133. WINTLE, *Zeeland and the churches*, 173.
134. *Uitkomsten*, LXXIII, 11.
135. GALES en LANGENHUYZEN, 'Schadeverzekering', 436.
136. WINTLE, *Zeeland and the churches*, 173-174.
137. BORSCHEID, 'Anfänge', 37, 52.
138. RAZ, RAZVL nr. 2101, 20 juni 1742 en RAZVL nr. 2102, 17 maart 1744.
139. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 82.
140. Ibidem, 81.
141. RAZ, RAZVL nr. 2151 QQQ, 12 maart 1771.
142. Voor bronnenkritiek zie bijlage H.
143. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 8-9.
144. BAARS, 'Boekhoudingen', 52, 83. PRIESTER, 'Economische ontwikkeling', 103.
145. PRIESTER, *Geschiedenis*, 297.
146. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 8.
147. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 209-210.
148. RAZ, RAZVL nr. 2151 GGG, 17 september 1771.
149. BOERENDONK, *Historische studie*, 72-73.
150. BAARS, 'Boekhoudingen', 57.
151. BOUMAN, *Zeeuwschen landbouw*, 27.
152. Zie voor de cijfers bijlage H, tabellen H.3 en H.4.
153. BAARS, 'Boekhoudingen', 59.

154. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 88.
155. Ibidem, 83.
156. Ibidem, 88, 93.
157. MORICEAU, *Fermiers*, 653.
158. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 88.
159. ROTHENBERG, *Market-places*, 21. MORICEAU en POSTEL-VINAY, *Ferme, entreprise, famille*, 232.
160. ROTHENBERG, *Market-places*, 21.
161. Privébezit fam. Verschoore te Sluis.
162. RAZ, Vrije van Sluis nr. 425, 10 augustus 1773, boedelinventaris van J.B. van de Vijver.
163. Ibidem.
164. THIRSK, *Alternative agriculture*, 69, 102, 147, 196.
165. Zie ook VAN BAVEL, *Transitie*, 580.
166. WILDENBEEST, *Winterswijkse scholten*, 77.
167. GIJSBERS, *Kapitale ossen*, 47.
168. BAARS, 'Boekhoudingen', 60-61.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZEVEN

1. Zie over deze gezinsreconstructies bijlage I.
2. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 515 en 516.
3. Deze is ontleend aan de kohieren voor de oorlogslasten, zie hiervoor bijlage B.
4. RAZ, RAZVL nr. 2104, akte d.d. 5 april 1755.
5. RAZ, Vrije van Sluis nr. 911, akten d.d. 16 oktober 1748 en 7 februari 1760.
6. ARA, Raad van State nr. 2181.
7. Blijkens de Verzameling De Hullu (RAZ) en de Verzameling Luteijn (Genealogisch Centrum Zeeland, Goes).
8. RAZ, RAZVL nr. 2127, 9 oktober 1767.
9. DE HULLU, 'Notes', 281 v.; JOBLIN, 'Protestantisme', 604-605. TRENARD, *Pays-Bas Français*, 310-313.
10. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 215.
11. SALOMÉ, *Hugenoten-geslacht Salomé*, 15.
12. RAZ, RAZVL nr. 2151eee, 12 juli 1735.
13. RAZ, RAZVL nr. 2151fff, 28 januari 1744.
14. SALOMÉ, *Hugenoten-geslacht Salomé*, 14.
15. LEFEBVRE, *Paysans du Nord*, 4, 33.
16. DERVILLE, 'Agriculture flamande'.
17. RAZ, RAZVL nr. 2097, 26 februari 1756.
18. RAZ, Vrije van Sluis nr. 497.
19. ARA, Raad van State nr. 2145 I.
20. Ibidem.
21. RAZ, RAZVL nr. 2266, 22 mei 1698 en 27 december 1719, ook nr. 2296, 22 januari 1737.
22. Bron: RAZ, transportregisters Vrije van Sluis. Alle andere gegevens betreffende grondtransacties in deze paragraaf zijn ook aan deze bron ontleend, tenzij anders vermeld.
23. RAZ, RAZVL nr. 473 f. 239v, 22 oktober 1697.
24. RAZ, RAZVL nr. 491, 29 maart 1725.
25. RAZ, RAZVL nr. 479 f. 227.
26. RAZ, Vrije van Sluis nr. 132.
27. ARA, Raad van State nr. 2145 I.
28. ARA, Raad van State nr. 2145 I.
29. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, 49, 72.

30. RAZ, Vrije van Sluis nr. 941, 16 maart 1713.
31. RAZ, RAZVL nr. 2265 f. 4, 2 maart 1708.
32. RAZ, Vrije van Sluis nr. 943.
33. Zie de prijzen in tabel C.1.
34. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 181.
35. Ibidem.
36. Ibidem, 180.
37. RAZ, RAZVL nr. 2151ddd, 8 juni 1715.
38. PLANKEEL, *Landerijen Breskens*, 110, 114.
39. RAZ, RAZVL nr. 2151bb f. 101v, 150v, 222.
40. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 204.
41. Ibidem.
42. Ibidem, 212.
43. RAZ, RAZVL nr. 2151cc f. 24v, 2 mei 1726.
44. RAZ, RAZVL nr. 2151eee, 4 oktober 1735.
45. RAZ, RAZVL nr. 2151cc f. 210, 16 maart 1756.
46. RAZ, Vrije van Sluis nr. 498.
47. RAZ, RAZVL nr. 2091, 1 juli 1760.
48. RAG, St.Baafs K nr. 8955.
49. RAZ, Vrije van Sluis nr. 582.
50. Zie bijvoorbeeld RAZ, Rekenkamer B nrs. 7821 en 8161.
51. RAZ, RAZVL nr. 446, 17 september 1768 en 16 november 1769.
52. ARA, Raad van State nr. 2181 en 2145 I.
53. Ibidem.
54. RAZ, RAZVL nr. 2070, 7 november 1740.
55. RAZ, RAZVL nr. 2090, 21 februari 1753.
56. WYFFELS, WIJFFELS en WIJFFELS, *Familieboek Wijffels*, vi.
57. RAZ, Vrije van Sluis nr. 510.
58. WYFFELS, WIJFFELS en WIJFFELS, *Familieboek Wijffels*, v.
59. VERDUIN, *Bestaanswijze*, 105.
60. HAJNAL, 'European marriage patterns', 101-102.
61. VERDUIN, *Bestaanswijze*, 107.
62. RAZ, NA 1796-1842 nr. 751, akte d.d. 17 oktober 1831.
63. VERDUIN, *Bestaanswijze*, 93.
64. Zie voor bronnen bijlage I.
65. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 112-113.
66. SCHUURMAN, 'Duiven', 164.
67. DALLE, *Veurne-ambacht*, 133.
68. HOOGERHUIS, 'Kortgene', 108.
69. MORICEAU, *Fermiers*, 563.
70. HOOGERHUIS, 'Kortgene', 104. ENGELEN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken', 204.
71. VAN POPPEL, *Trouwen in Nederland*, 24.
72. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 157. VERDUIN, *Bestaanswijze*, 104-105.
73. Zie over de problemen met de bronnen bijlage I.
74. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 154.
75. SEGALEN, *Quinze générations*, 58.
76. SCHELSTRAETE, KINTAERT en DE RUYCK, *Onveranderlijkheid*, 37-38.
77. Zie ook tabel I.2.
78. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 181. NORDEN, *Bevölkerung*, 63.
79. VANDENBROEKE, VAN POPPEL en VAN DER WOUDE, 'Zuigelingen- en kindersterfte', 481.
80. HOFSTEE, *Demografische ontwikkeling*, 210.
81. LESTHAEGHE, 'Borstvoeding' 61.
82. HOFSTEE, 'Geboorten', 9-10.
83. VANDENBROEKE, VAN POPPEL en VAN DER WOUDE, 'Zuigelingen- en kindersterfte', 480-485.

84. VAN POPPEL en MANDEMAKERS, 'Sterven', 120.
85. HOFSTEE, 'Geboorten', 33. *Uitkomsten*, LXXIII, 22.
86. VERRIPS, *Polder*, 51. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 131. SCHELSTRAETE, KINTAERT en DE RUYCK, *Onveranderlijkheid*, 44-45. ELÉGOËT, *Juloded*, 146. MORICEAU, *Fermiers*, 157. SABEAN, *Neckarhausen*, 239.
87. Voor deze periode is gekozen omdat over schoonvaders van personen getrouwd voor 1730 te weinig bekend is en omdat voor de periode na 1800 het aantal te groot werd om de gegevens nog te kunnen bewerken.
88. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 131.
89. WILDENBEEST, *Winterswijkse scholten*, 156, 162.
90. DAMSMA en NOORDEGRAAF, 'Standen en klassen', 257.
91. RAZ, RAZVL nr. 445, 20 oktober 1766.
92. DE HULLU, *Uit het leven*, 133.
93. HAKS, *Huwelijk en gezin*, 220.
94. AMUSSEN, *Ordered society*, 68-69.
95. SABEAN, *Neckarhausen*, 246.
96. AMUSSEN, *Ordered society*, 72.
97. SEGALEN, *Quinze générations*, 26-27. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 126.
98. KOK, 'Vrijt daar je zijt', 138.
99. Zie ook verwantschapsnetwerken in dit gebied ook POISSONNIER, 'Elisabeth Becu', 150-151 en 156.
100. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 126-127.
101. SEGALEN, *Quinze générations*, 145.
102. Ibidem, 114.
103. FERRER I ALÒS, 'Use', 252. ELERIE, *Weerbarstig land*, 134.
104. SEGALEN, *Quinze générations*, 154.
105. GREVEN, *Four generations*, 154. FERRER I ALÒS, 'Use', 253.
106. Zie MAASSEN, 'Mr. J. Egberts Risseeuw'.
107. LE ROY LADURIE, 'Système de la coutume', 843.
108. AUGUSTINS, 'Division égalitaire', 128. BERKNER, 'Inheritance', 71.
109. SEGALEN, *Quinze générations*, 82. BERKNER, 'Inheritance', 74.
110. DE SMIDT, *Geschiedenis privaatrecht*, 56.
111. Ibidem, 55.
112. RAZ, RAZVL nr. 2116, 2 augustus 1781.
113. RAZ, RAZVL nr. 2116, 13 april 1769.
114. RAZ, Vrije van Sluis nr. 943, 26 oktober 1730.
115. RAZ, RAZVL nr. 2116, 13 mei 1767.
116. RAZ, RAZVL nr. 1450, 28 juli 1779.
117. RAZ, RAZVL nr. 2116, 30 juli 1782.
118. RAZ, RAZVL nr. 1455, 23 juni 1784.
119. RAZ, RAZVL nr. 447, 18 november 1791.
120. Ibidem.
121. Genealogisch Centrum Zeeland, Collectie J.A. Luteijn, genealogie Van Cruyningen. Luteijn heeft blijkens zijn aantekeningen zelf als kind deze gesprekken beluisterd.
122. RAZ, Vrije van Sluis nr. 428, 29 juni 1781.
123. RAZ, RAZVL nr. 1448, 31 januari 1742.
124. RAZ, RAZVL nr. 1448, 2 juli 1749.
125. RAZ, RAZVL nr. 916, 1 oktober 1773.
126. MORICEAU, *Fermiers*, 501. PINGAUD, 'Terres et familles', 54.
127. RAZ, Vrije van Sluis nr. 199 f. 268v, 271.
128. SPIERENBURG, *Zwarte schapen*, 10, 137-140.
129. RAZ, Familie Snouck Hurgronje nr. 24.
130. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 73.
131. Vergelijkbare problemen deden zich in de 18e eeuw voor in Massachusetts, zie GREVEN, *Four generations*, 124-127.

132. TROMPETTER, 'Burgers en Boeren', 8.
133. RAZ, NA 1796-1842 nr. 1066, 27 maart 1813.
134. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 76-77.
135. RAZ, NA 1796-1842 nr. 777, 25 februari 1805.
136. RAZ, NA 1842-95 nr. 1195, 11 oktober 1849.
137. DE HULLU, *Hofsteden*, III, 53, 56, 57, 68.
138. RAZ, NA 1796-1842 nr. 1002, 1 augustus 1823.
139. *Uitkomsten*, LXXIII, 21.
140. RAZ, NA 1796-1842 nr. 1008, 5 oktober 1824.
141. RAZ, NA 1842-1895 nr. 903, 13 januari 1848.
142. PINGAUD, 'Terres et familles', 90-91.
143. *Middelburgsche Courant*, 31 mei 1868.
144. RAZ, NA 1796-1842 nr. 846, 10 juli 1827.
145. BLOK, *Stemmen*, 69-70.
146. Ibidem, 298.
147. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 5547.
148. Waterschap Vrije van Sluis, Watering Cadzand (ongenummerd).
149. *Encyclopedie van Zeeland*, III, 175-176.
150. Zie voor het onderscheid grondkrediet-bedrijfskrediet *Rapport landbouwcrediet*, 1-2.
151. DE HULLU, *Radcliff's beschrijving*, 26.
152. RAZ, RAZVL nr. 1455, 15 november 1786.
153. Privébezit L. Becu, Zierikzee.
154. PUYLAERT, *Aen-boeck*, 23.
155. Ibidem, 24.
156. RAZ, RAZVL nrs. 478, 479, 2151bb en 2151cc en Vrije van Sluis nrs. 799-819 en 840-846.
157. BAARS, *Beijerlanden*, 117.
158. DE VRIES, *Economische achteruitgang*, 63. DEPREZ, 'Hypothekaire grondrente', 145.
159. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 221.
160. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 220. BAARS, *Beijerlanden*, 117.
161. TROMPETTER, 'Burgers en Boeren', 26.
162. Ibidem, 27.
163. Ibidem.
164. SNELLER, 'Anderhalve eeuw', 71-72.
165. Het gaat hier om verwanten tot en met de vierde graad (neven-nichten).
166. TROMPETTER, 'Burgers en Boeren', 25.
167. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 154.
168. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 219.
169. RAZ, RAZVL nr. 447, 18 november 1791.
170. RAZ, NA 1796-1842 nr. 859, 17 augustus 1833.
171. *Uitkomsten*, LXXIII, 10. MORICEAU, *Fermiers*, 721.
172. AUGUSTINS, 'Esquisse', 44. SEGALEN, *Quinze générations*, 114.
173. AUGUSTINS, 'Esquisse', 55.
174. DEROUET, 'Pratiques successorales', 185-189.
175. BERKNER en MENDELS, 'Inheritance systems', 218.
176. BOUCHARD, 'Mobile population', 73-74. DESSUREAULT, 'Fortune paysanne', 76, 94.
177. BOUCHARD, 'Reproduction familiale', 421-422.
178. ADAMS en KASAKOFF, 'Farm family economy', 360.
179. DE HAAN, *In the shadow of the tree*, 244-45.
180. JOHNSON, *Archaeology*, 77-79, 90.
181. Zie ook SPUFFORD, 'Peasant inheritance', 176.
182. *Uitkomsten*, LXXIII, 21.
183. BÉAUR, 'Investissement foncier', 285-286.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ACHT

1. JOHNSON, *Housing culture*, 1, 10-12. WEATHERILL, *Consumer behaviour*, 8-9.
2. JOHNSON, *Housing culture*, 129. BUSHMAN, *Refinement*, 247-248.
3. DE HULLU, *Uit het leven*. RAZ, Verzameling De Hullu nrs. 42 en 53.
4. Aanwezig in het archief van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem.
5. VAN OLST, *Uilkema*, 607, 609, 627. HEKKER, 'Boerderijvormen', 299-300.
6. Zie de afbeeldingen van 16e-eeuwse boerderijen in VERHULST, *Landschap en landbouw*, 45, 72-73.
7. Dit is echter twijfelachtig. Archeologisch onderzoek wijst uit dat al in de 11e eeuw driebeukige boerderijen voorkwamen in Zeeland. Zie VAN HEERINGEN, 'Grondsporen', 138-141.
8. VAN OLST, *Uilkema*, 628.
9. HEKKER, 'Boerderijvormen', 299.
10. DE HULLU, *Uit het leven*, 117.
11. BIJHOUWER, *Nederlandsche boerenerven*, 18.
12. DE HULLU, *Uit het leven*, 151.
13. Het betreft hier boerderij 'de Schare', Herenweg 1 Cadzand.
14. VAN LANGERAAD, 'Opslag', 6.
15. Zie VERHULST, *Landschap en landbouw*, 44-45 en 72-73.
16. BLANCHARD, *La Flandre*, 326.
17. Geciteerd bij DE HULLU, *Uit het leven*, 44.
18. Ibidem.
19. VOSKUIL, *Vlechtwerk*, 34.
20. DE HULLU, *Uit het leven*, 3, 7, 27.
21. PLANKEEL, *Historisch kadaster*, 169.
22. RAZ, Vrije van Sluis nr. 163 f. 100, 20 juni 1606.
23. DE HULLU, *Uit het leven*, 44.
24. Ibidem, 3, 7, 27.
25. VOSKUIL, *Vlechtwerk*, 118.
26. RAZ, Rekenkamer B nr. 8161.
27. MEERKAMP VAN EMBDEN, 'Nieuw gevonden brieven', 48.
28. Zie bijvoorbeeld PLANKEEL, 'Historisch kadaster' 21, over de kaart van Breskens uit 1680.
29. RAZ, RAZVL nr. 2151bbb, 22 oktober 1657.
30. DE HULLU, *Uit het leven*, 102.
31. Ibidem, 3, 7, 27.
32. Ibidem, 103.
33. TREFOIS, 'Het boerendak', 44.
34. VOGELZANG, *Drinkwatervoorziening*, 47-48.
35. DE HULLU, *Uit het leven*, 102-103.
36. TREFOIS, 'Het boerendak', 42.
37. Ibidem.
38. BLANCHARD, *La Flandre*, 326.
39. Hiervoor kon ik onder andere gebruik maken van de resultaten van een onderzoek dat in april 1997 door H. Hundertmark, J.M.M. Nuijten, A. Viersen en D.J.K. Zweers is uitgevoerd voor de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek.
40. WEATHERILL, *Consumer behaviour*, 10.
41. DEVLIEGHER, *Kunstpatrimonium*, 14.
42. RAZ, RAZVL nr. 2151bbb, 11 november 1647.
43. RAZ, RAZVL nr. 493, 4 april 1750. RAZVL nr. 2098, 2 januari 1759.
44. DE HULLU, *Uit het leven*, 12-13.
45. Ibidem, 57-58.
46. DEVLIEGHER, 'Oude hoeven', 99.
47. MEISCHKE en ZANTKUYL, *Het Nederlandse woonhuis*, 427-428.

48. MEISCHKE, ZANTKUIJL en ROSENBERG, *Zeeland en Zuid-Holland*, 88-91.
49. Zie hierover bijlage G.
50. DE HULLU, *Uit het leven*, 26.
51. Ibidem, 6.
52. Ibidem, 3.
53. SCHELSTRAETE, KINTAERT en DE RUYCK, *Einde van de onveranderlijkheid*, 128. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 20. ALCOCK, *People at home*, 54. SHAMMAS, *Pre-industrial consumer*, 168. JOHNSON, *Housing culture*, 103-107. COHEN, *Dutch-American farm*, 38.
54. JOHNSON, *Housing culture*, 108. Dit huis had overigens in tegenstelling tot het Zeeuws-Vlaamse boerenhuis een verdieping.
55. Ibidem, 128.
56. DE HULLU, *Uit het leven*, 90.
57. RAZ, RAZVL nr. 1448, 14 oktober 1748.
58. DE HULLU, *Uit het leven*, 92.
59. RAZ, RAZVL nr. 491, 10 april 1721 (Sint-Anna ter Muiden), RAZ, Vrije van Sluis nr. 827, 21 juli 1780 (Eede) en DE HULLU, *Uit het leven*, 93 (Heille 1788).
60. GLÄNTZER, *Ländliches Wohnen*, 80.
61. DE HULLU, *Uit het leven*, 95.
62. Ibidem, 86-87.
63. Zie bijvoorbeeld de boedelinventaris van Abraham van Cruyningen uit Zuidzande, RAZ, RAZVL nr. 1455, 23 juni 1784.
64. RAZ, NA 1796-1842 nr. 708, 17 december 1804.
65. RAZ, RAZVL nr. 2212f, 8 september 1734.
66. Zie voor een beschrijving VERMET, *Hofstede*, 24-25 en DEVLIEGHER, *Landelijk en ambachtelijk leven*, 58.
67. VAN OLST, *Uilkema*, 348.
68. RAZ, RAZVL nr. 491, 10 april 1721.
69. DE HULLU, *Uit het leven*, 99. DEVLIEGHER, *Landelijk en ambachtelijk leven*, 71.
70. DE HULLU, *Uit het leven*, 96.
71. RAZ, RAZVL nr. 1455, 23 juni 1784.
72. DE HULLU, *Uit het leven*, 135. De ontromer maakte het opromen in de kelder overbodig.
73. GLÄNTZER, *Ländliches Wohnen*, 84.
74. DE HULLU, *Uit het leven*, 86.
75. Zie ook ALCOCK, *People at home*, 5.
76. Zie over het begrip materiële cultuur SCHUURMAN, *Materiële cultuur*, 1-4.
77. DE HULLU, *Uit het leven*, 92.
78. Ibidem.
79. RAZ, Notarieel archief 1796-1842 nr. 793, 8 maart 1814.
80. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 23. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', tabel 6-8. KAMERMANS, *Krimpenerwaard*, 194.
81. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 35.
82. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', tabel 6-8.
83. SCHELSTRAETE, KINTAERT en DE RUYCK, *Einde van de onveranderlijkheid*, 191-192.
84. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 326-328. KAMERMANS, *Krimpenerwaard*, 194.
85. DE HULLU, *Uit het leven*, 60.
86. BRUSSE, *Overleven*, 337.
87. RAZ, Vrije van Sluis nr. 944, 7 mei 1733.
88. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 35.
89. DE HULLU, *Uit het leven*, 55. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 35.
90. RAZ, Vrije van Sluis nr. 449, 4 november 1791.
91. DOELMAN, 'Wooncultuur', 149.
92. RAZ, RAZVL nr. 2212g, 21 augustus 1748.
93. BRUSSE, *Overleven*, 334.

94. VAN KOOLBERGEN, 'Weesp en Weesperkarspel', 21.
95. DOELMAN, 'Wooncultuur', 148.
96. SCHUURMAN, *Materiële cultuur*, 259-261.
97. BRUSSE, *Overleven*, 353. KAMERMANS, *Krimpenerwaard*, 313-314.
98. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen', 38. DOELMAN, 'Wooncultuur', 149.
99. BRUSSE, *Overleven*, 348-349.
100. DIBBITS, *Vertrouwd bezit*, 116.
101. RAZ, NA 1796-1842 nr. 1121, 25 juli 1842.
102. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen', 47. BRUSSE, *Overleven*, 348.
103. RAZ, NA 1842-1895 nr. 134.
104. DOELMAN, 'Wooncultuur', 149.
105. RAZ, NA 1842-1895 nr. 903, 13 januari 1848.
106. DE HULLU, *Uit het leven*, 106.
107. Ibidem 108-109.
108. Ibidem.
109. Ibidem.
110. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen', 44.
111. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, II, III en IV. Documentatie SHBO, Arnhem.
112. Het gaat hier om de nog bestaande huizen Groeneweg 1 en Lange Heerenstraat 71 te Schoondijke, zie ook DE HULLU, *Hofsteden*, III.
113. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 205, 240. RAZ, RAZVL nr. 2151bbb, 22 oktober 1657.
114. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 12.
115. VIERLINGH, 'Tractaet van dyckagie', 285.
116. RAZ, RAZVL nr. 2151ddd, 4 juni 1720.
117. PLANKEEL, 'Historisch kadaster', 212.
118. HOSKINS, 'Rebuilding'. MACHIN, 'Great Rebuilding'.
119. VAN CRUYNINGEN, 'Blauwe Hofstede', 90.
120. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, 84.
121. *Uitkomsten*, LXXIII, 15.
122. Boerderij Jonkvrouw Geilstraat 3.
123. LESGER, 'Lange-termijn processen', 108.
124. LESGER, 'Lange-termijn processen', 108. VAN PROOIJE, 'Invoer Rijns hout', 33, 68.
125. VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 479. VAN PROOIJE, 'Dordrecht', 145, 147.
126. RAZ, Vrije van Sluis nr. 841 f. 23v, 14 februari 1722. RAZVL nr. 492, 9 november 1731.
127. RAZ, RAZVL nr. 492, 9 november 1731.
128. LESGER, 'Lange-termijn processen', 111.
129. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 1478.
130. DE HULLU en BRAKMAN, *Hofsteden*, I, 13. RAZ, Vrije van Sluis nr. 207 f. 11.
131. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 1478.
132. Ibidem.
133. SHBO, Collectie Uilkema, KU-168. Zie ook VAN OLST, *Uilkema*, II, 348-349. Deze boerderij is in de jaren dertig afgebroken.
134. Voor de datering zie het dossier van deze boerderij in het SHBO archief.
135. GRUBEN, 'Boerderijen', 72.
136. Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, BWB dossier boerderij Herenweg 19 Aardenburg.
137. VAN OLST, *Uilkema*, 348.
138. Zie o.a. GA Oostburg, OA Cadzand (ongenummerd) correspondentie B. en W. 1840-49.
139. DE HULLU, *Uit het leven*, 146.
140. DE HULLU, *Uit het leven*, 114-117.
141. RAZ, RAZVL nr. 1454, 20 februari 1778.
142. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', 206.
143. KNOTTNERUS, 'Land Kanaän', 56.

144. BAUCHE, 'Reaktionen', 167.
145. OTTENJANN, 'Wandel', 200.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK NEGEN

1. VAN DER PLOEG, *Virtuele boer*, 162.
2. Zie ook VAN BAVEL, *Transitie*, 614.
3. PRIESTER, *Geschiedenis*, 373.
4. BRUSSE, *Overleven*, 314. JANSEN, *Landbouw*, 100.
5. KONING, *Failure*, 19.
6. ZWEMER, 'Boterham', 45.
7. PRIESTER, *Geschiedenis*, 108.

NOTEN BIJ DE BIJLAGEN

1. VAN XANTEN en VAN DER WOUDE, 'Meierij', 8.
2. RAZ, Vrije van Sluis nr. 497.
3. VAN XANTEN en VAN DER WOUDE, 'Meierij', 19-20.
4. BEEKINK en VAN CRUYNINGEN, *Demografische databank*, 16.
5. ARA, Staten-Generaal nr. 5131.
6. RAZ, RAZVL nr. 490 C.
7. ARA, Raad van State nr. 1593 f. 94 en 119v.
8. RAZ, Vrije van Sluis nr. 196 f. 101.
9. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 582 en 583.
10. RAZ, Vrije van Sluis nr. 582.
11. GA Oostburg, OA Breskens nr. 56, OA Nieuwvliet nr. 34, OA Oostburg nr. 396 en 400. GA Sluis-Aardenburg, OA St.Anna ter Muiden nr. ,GA Terneuzen, OA Biervliet nr. 36.
12. GADEYNE, 'Maatregelen', 304, 309.
13. Ibidem, 304.
14. RAG, Scheldedepartement nrs. 2670-2674. GA Oostburg, OA Groede nr. 1116, OA Nieuwvliet nr. 807, OA Oostburg, volkstelling jaar VI, OA Breskens, volkstelling jaar VI.
15. JASPERS en STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling*, 13-22.
16. Dit blijkt uit een brief van J.A.K. Stroes, commissaris in het kanton Axel, van 4 floréal jaar IV (23 april 1796). GA Axel, OA Axel nr. 579 map F.
17. Aanwezig zijn de tellingen van Aardenburg, Breskens, Eede, Groede, Nieuwvliet, Oostburg, Retranchement, Sint-Anna ter Muiden, Sint-Kruis en Sluis.
18. RAG, Scheldedepartement nr. 2593.
19. RAZ, Vrije van Sluis nr. 588.
20. FAIPOULT, *Mémoire statistique*, 44-46.
21. JASPERS en STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling*, 18.
22. Volgens FAIPOULT, *Mémoire statistique*, 28, is de telling gehouden in het jaar VIII (1799/1800). De Zeeuws-Vlaamse cijfers zijn ontleend aan RAG, Scheldedepartement nr. 3210/5, bevolkingstelling d.d. 1 thermidor jaar VIII (30 juni 1800). Ook in het Leiedepartement (West-Vlaanderen) dateert de 'telling van 1801' uit 1800. Zie GADEYNE, 'Maatregelen', 328.
23. GA Oostburg, OA Nieuwvliet nrs. 807-817.
24. RAG, Scheldedepartement nr. 2713/4.
25. BEEKINK en VAN CRUYNINGEN, *Demografische databank*, 18-19.
26. WINTLE, *Zeeland and the churches*.
27. OOMENS, 'Loop der bevolking', 34. Zie ook NUSTELING, 'Kritische beschouwingen', 195-197.

28. NUSTELING, 'Kritische beschouwingen', 212. BEEKINK en VAN CRUYNINGEN, *Demografische databank*, 9-15.
29. BEEKINK en VAN CRUYNINGEN, *Demografische databank*, 12, 17-19.
30. De gegevens uit deze laatste bron zijn grotendeels verzameld door een groep van Zeeuws-Vlaamse amateur-historici, bestaande uit de heer U.C. Boerjan, de heer en mevrouw R. de Cock-Boerjan en de heren H.J. Hamelijnck, J.A. Hennekeij, M.P. de Moor, W.J. Robijn, J.I. Vercouteren en P.J.I. Verhage. Ik wil hen op deze plaats bedanken voor hun bereidwilligheid om hun gegevens tot mijn beschikking te stellen.
31. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 258-262.
32. MEERKAMP VAN EMBDEN, *Archieven*, 55.
33. Zie voor de vaststelling van de quota GA Oostburg, OA Oostburg nr. 400.
34. De gegevens over deze heffingen zijn ontleend van de kohieren en rekeningen van de Kas van Associatie, RAZ, Vrije van Sluis nrs. 514-531.
35. Zie voor Brugge VERHULST, 'Prijzen', 3-28 en VANDERPIJPEN, 'Brugse merkuriale', 167-173; voor Dordrecht PRIESTER, *Geschiedenis*, 648-653.
36. WYFFELS, 'Maten en gewichten', 6.
37. VANDEWALLE, *Oude maten*, 67.
38. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 758-798 en 820-838.
39. RAZ, Notarieel archief 1796-1842 nrs. 698, 743-744, 748, 762, 765, 808-809, 816, 838-839, 881, 899, 901, 909-910, 955-956, 961, 966, 1003-1004, 1027, 1044, 1049, 1093-1094 en 1122.
40. MEERKAMP VAN EMBDEN, *Archieven Zeeuwsch-Vlaanderen*, 206-207.
41. KAPPELHOF, *Belastinghefffing*, 407.
42. Zie hierover ook BÉAUR, *Marché foncier*, 25-26.
43. Bronnen: RAG, St.Baafs serie K nrs. 821-952 en 8955; RAZ, Handschriftenverzameling nrs. 1451-1454.
44. Archief Waterschap Vrije van Sluis, rekeningen Watering Cadzand (ongeïnventariseerd).
45. Elders in de provincie ook wel ten behoeve van de grondbelasting, maar niet in dit deel van de provincie. Zie HOLLESTELLE, 'Polder- en waterschapsarchieven', 142.
46. HOLLESTELLE, 'Polder- en waterschapsarchieven', 144.
47. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 55b, p. 96.
48. Zie RAZ, Vrije van Sluis nrs. 498, 507, 516, 536 en 582. GA Oostburg, OA Groede nr. 982.
49. PRIESTER, *Geschiedenis*, 686, 691.
50. RAZ, Vrije van Sluis nrs. 497 (1687), 582 (1747) en 588 (1794). Commissie van Landbouw nrs. 10 (1819) en 16 (1829). Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 997 (1850). RAG, Scheldedepartement nr. 3627/10 (1809).
51. RAZ, Vrije van Sluis nr. 364.
52. PERROT en WOOLF, *State and statistics*, 149.
53. VAN DER POEL, 'Landbouw 1770-1840', 164.
54. RAZ, Vrije van Sluis nr. 587.
55. Ibidem.
56. RAZ, Handschriftenverzameling nr. 227 B.
57. RAZ, Verzameling De Hullu nr. 48.
58. RAG, Scheldedepartement nr. 3210/6.
59. GOOSSENS en DEJONGH, *Agriculture in figures*.
60. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 82.
61. Zie RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 822.
62. RAZ, Provinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 997.
63. RAZ, Prvinciaal Bestuur 1813-1850 nr. 82, 9 januari 1817 (ontvangen 17 januari).
64. SCHUURMAN, *Materiële cultuur*, 47. KUUSE, 'Probate inventories', 218.
65. OVERTON, 'English probate inventories', 211. DEJONGH, 'Akkerbouwproduktiviteit', 203-204. MORICEAU, 'Changement agricole', 51.
66. Zie bijvoorbeeld VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*; CAMPBELL en OVERTON, 'New per-

spective'; DEJONGH, 'Akkerbouwproduktiviteit'.
67. Overton hanteert een andere methode, zie OVERTON, 'Estimating crop yields'.
68. Zie over de problemen bij het berekenen van opbrengsten uit boedelbeschrijvingen het debat tussen OVERTON, 'Estimating crop yields' en ALLEN, 'Inferring yields'.
69. SLICHER VAN BATH, 'Accounts and diaries', 9-10.
70. ROTHENBERG, *Rural Massachusetts*, 65. PAPING, 'Agrarische produktie'.
71. SLICHER VAN BATH, 'Accounts and diaries', 10.
72. KUPERUS, 'Boekhoudingen', 85, 90.
73. Handboek van de weduwe N.F. Boidin te Schoondijke, privébezit van L. Becu te Zierikzee.
74. RAZ, RAZVL nr. 2101, 30 juni 1742; nr. 2102, 17 maart 1744 en nr. 2151qqq, 12 maart 1771.
75. Zie over deze methode SCHUURMAN, *Historische demografie*, 42-44.
76. HOLLESTELLE, 'Primaire genealogische bronnen', 154.

ARCHIEVEN

Algemeen Rijksarchief, Den Haag (ARA)
Staten-Generaal
Raad van State
Nassause Domeinraad

Rijksarchief in Zeeland, Middelburg (RAZ)
Staten van Zeeland
Rekenkamer B
Provinciaal Bestuur 1813-1850
Raad van Vlaanderen
Vrije van Sluis
Rechterlijke, notariële en weeskamerarchieven van Zeeuws-Vlaanderen (RAZVL)
Notarieel archief 1796-1842
Notarieel archief 1842-1895
Commissie van Landbouw
Doop-, trouw- en begraafboeken
Burgerlijke stand
Handschriftenverzameling
Aanwinsten 1955-1990
Verzameling De Hullu

Rijksarchief Brugge
Oud Kerkarchief

Rijksarchief Gent
Scheldedepartement
St.Baafskapittel

Stadsarchief Brugge
Familie Adornes

Gemeentearchief Dordrecht
Collectie van bescheiden met betrekking tot de graanmarkt

Gemeente Oostburg
Oud-archief van Breskens, Cadzand, Groede, Nieuwvliet, Oostburg, Waterlandkerkje, IJzendijke en Zuidzande

Gemeente Sluis-Aardenburg
Oud-archief van Aardenburg, Retranchement, Sint-Anna ter Muiden en Sluis
Godshuizen te Sluis
Dis en St.Janshuis te Aardenburg

ARCHIEVEN

Gemeente Terneuzen
Oud-archief Biervliet.

Waterschap het Vrije van Sluis
Watering Cadzand
Generale Prins Willempolder

Genealogisch Centrum Zeeland, Goes
Verzameling Luteijn

Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem
Documentatie Boerderijen West-Zeeuws-Vlaanderen

AANGEHAALDE LITERATUUR

ABEL, W., *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.* Derde druk, Hamburg en Berlijn 1978.

ADAMS, J.W. en A.B. KASAKOFF, 'The farm family economy in the American North, 1775-1875: an exploration of sibling differences', *Continuity and change* 7 (1992) 357-375.

ALCOCK, N.W., *People at home. Living in a Warwickshire village, 1500-1800.* Chichester 1993.

ALLEN, R.C., 'The growth of labor productivity in early modern English agriculture', *Explorations in economic history* 25 (1988) 117-146.

ALLEN, R.C., 'Inferring yields from probate inventories', *Journal of Economic History* 48 (1988) 117-125.

ALLEN, R.C., *Enclosure and the yeoman. The agricultural development of the South Midlands 1450-1850.* Oxford 1992.

AMUSSEN, S.D., *An ordered society. Gender and class in early modern England.* Oxford 1988.

APPLEBY, A.B., 'Grain prices and subsistence crises in England and France, 1590-1740', *Journal of Economic History* 39 (1979) 865-887.

AUGUSTINS, G., 'Division égalitaire des patrimoines et institution de l'héritier', *Archives Européennes de sociologie* 20 (1979) 127-141.

AUGUSTINS, G., 'Esquisse d'une comparaison des systèmes de perpétuation des groupes domestiques dans les sociétés paysannes européennes', *Archives Européennes de sociologie* 23 (1982) 39-69.

BAARS, C., *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden.* Wageningen 1973.

BAARS, C., 'Boekhoudingen van landbouwbedrijven in de Hoeksewaard uit de zeventiende en achttiende eeuw' in: *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 3-135.

BAARS, C., 'Bedijking van het Deltagebied', *Spiegel Historiael* 12 (1977) 518-525.

BAARS, C., 'De oorspronkelijke verkaveling van de polders in het Deltagebied', *Landbouwkundig Tijdschrift* 92 (1980) 416-423.

BARNWELL, P.S., 'An extra dimension? Lincolnshire farm buildings as historical evidence', *Agricultural History Review* 46 (1998) 35-46.

BAUCHE, U., 'Reaktionen auf städtische Kulturvermittlung, dargelegt an Beispielen aus dem Hamburger Umland' in: G. WIEGELMANN, ed., *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit.* Münster 1978, 159-174.

BAUWENS, A.R., 'Bierbrouwerijen in het eiland van Cadzand in de 17de en 18de eeuw' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 27 (1999) 101-113.

BAVEL, B.J.P. VAN, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570.* Hilversum 1999.

BAVEL, B.J.P. VAN, 'Arable yields and total arable output in the Netherlands from the late Middle Ages to the mid-19th century' in: B.J.P. VAN BAVEL en E. THOEN, eds., *Land productivity and agro-systems in the North Sea area, Middle Ages-20th century. Elements for comparison.* Corn publication series 2. Turnhout 1999, 85-112.

BÉAUR, G., *Le marché foncier à la veille de la Révolution. Les mouvements de propriété beaucerons dans les régions de Maintenon et de Janville de 1761 à 1790.* Parijs 1984.

BÉAUR, G., 'Investissement foncier, épargne et cycle de vie dans le pays chartrain au XVIIIe siècle', *Histoire et mesure* 6 (1991) 275-288.

BECKETT, J.V., *The agricultural revolution.* Oxford 1990.

BEEKINK, E. en P. VAN CRUYNINGEN, *Demografische databank Nederlandse gemeenten, 1811-1850.* Den Haag 1995.

BEEKMAN, F., 'De binnenduinen van Holland en Zeeland. Ontzanding en landbouw (1800-1940)' in: H. BAAS e.a., eds., *Jonge landschappen 1800-1940.* Utrecht 1994, 98-105.

BERKNER, L.K., 'Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison' in: J. GOODY e.a., eds., *Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200-1800.* Cambridge 1976, 71-95.

BERKNER, L.K. en F.F. MENDELS, 'Inheritance systems, family structure, and demographic patterns in Western Europe, 1700-1900' in: C. TILLY, ed., *Historical studies of changing fertility*. Princeton 1978, 209-223.

BIELEMAN, J., *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*. Wageningen 1987.

BIELEMAN, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*. Meppel en Amsterdam 1992.

BLANCHARD, R., *La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*. Lille 1906.

BLAUW, M.J.E., *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw*. Leeuwarden 1995.

BLOK, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*. Groningen 1987.

Bodemkaart van Nederland. Toelichting bij de kaartbladen 53 Sluis en 54 West Terneuzen. Wageningen 1967.

BOEHLER, J-M., *Une société rurale en milieu rhénan. La paysannerie de la plaine d'Alsace (1648-1789)*. Straatsburg 1994.

BOERENDONK, M.J., *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw*. Wageningen 1935.

BOONSTRA, O.W.A., *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven, 1800-1920*. Wageningen 1993.

BORSCHEID, P., 'Die Anfänge der landwirtschaftlichen Versicherung in Deutschland', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 37 (1989) 37-55.

BOUCHARD, G., 'Mobile populations, stable communities: social and demographic processes in the rural parishes of the Saguenay, 1840-1911', *Continuity and change* 6 (1991) 59-86.

BOUCHARD, G., 'La reproduction familiale en terroirs neufs. Comparaison sur des données québécoises et françaises', *Annales ESC* 48 (1993) 421-451.

BOUMAN, P.J., *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943*. Wageningen 1946.

BRAND, K.J.J., 'De ontwikkeling van het polderlandschap in de Vier Ambachten en omringend gebied' in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet, eds., *Over den Vier Ambachten*. Kloosterzande 1993, 41-60.

BRAUDEL, F., *La Méditerranée et le monde méterranéen à l'époque de Philippe II*. Tweede druk, Parijs 1966.

BRENNER, R., 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe', *Past and Present* nr. 70 (febr. 1976) 30-75.

BRENNER, R., 'The roots of agrarian capitalism', *Past and Present* nr. 97 (nov. 1982) 16-113.

BRINK, G.C.M. VAN DEN, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*. Nijmegen 1996.

BROEKE, W. VAN DEN, 'De economische ethiek in de preken van ds. Bernardus Smytegelt', *Zeeuws Tijdschrift* 18 (1968) 89-96.

BRUSSE, P., *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*. Wageningen 1999.

BUIS, J., *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*. Wageningen 1985.

BUISMAN, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland*. Zwolle 1992.

BUSHMAN, R.L., *The refinement of America. Persons, houses, cities*. New York 1993.

BUYSSE, F., 'De Zeeuwse gemeenschap van Holanda, Brazilië (1858-1982)' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 13 (1984) 7-152.

BIJHOUWER, J.T.P., *Nederlandsche boerenerven*. Amsterdam 1943.

BIJL, M. VAN DER, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral Middelburg tussen 1702 en 1715*. Groningen 1981.

CAMPBELL, B.M.S. en M. OVERTON, 'A new perspective on medieval and early modern agriculture: six centuries of Norfolk farming c. 1250-c. 1850', *Past and Present* nr. 141 (nov. 1993) 38-105.

CHARTRES, J.A., 'Market integration and agricultural output in seventeenth, eighteenth and early nineteenth-century England', *Agricultural History Review* 43 (1995) 117-138.

CHORLEY, G.P.H., 'The agricultural revolution in Northern Europe, 1750-1880: nitrogen, legumes and crop productivity', *Economic History Review* 34 (1981) 71-93.

COHEN, D.S., *The Dutch-American farm.* New York en Londen 1992.

CORDES, J.W.H., 'De inoogsting en zuivering der voornaamste granen, met betrekking tot den Nederlandschen landbouw', *Vriend van den landman* 19 (1855) 321-347 en 385-413.

CRUYNINGEN, P.J. VAN, 'Dorpsbesturen in West Zeeuws-Vlaanderen in de achttiende eeuw' in: C.M. BIERENS e.a., eds., *Speleriеë.* Kapelle 1992, 246-259.

CRUYNINGEN, P.J. VAN, 'Bevolking en economie van Axel in de achttiende eeuw' in: A.M.J. DE KRAKER, H. VAN ROYEN en M. DE SMET, eds., *Over den Vier Ambachten.* Kloosterzande 1993, 269-274.

CRUYNINGEN, P.J. VAN, 'Een West-Zeeuws-Vlaams boerenbedrijf in de 18de eeuw, de 'Blauwe Hofstede', 1737-1743' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 23 (1995) 79-93.

DALLE, D., *De bevolking van Veurne-ambacht in de 17e en 18e eeuw.* Brussel 1963.

DAMSMA, D. en L. NOORDEGRAAF, 'Standen en klassen in een Zuidhollands dorp', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 3 (1977) 243-267.

DEJONGH, G., 'De ontwikkeling van de akkerbouwproduktiviteit in de Belgische landbouw, 1752-1850', *Bijdragen tot de geschiedenis* 79 (1996) 197-231.

DEJONGH, G. en E. THOEN, 'Arable productivity in Flanders and the former territory of Belgium in a long-term perspective (from the Middle Ages to the end of the Ancien Régime)' in: B.J.P. VAN BAVEL en E. THOEN, eds., *Land productivity and agro-systems in the North Sea area, Middle Ages-20th century. Elements for comparison.* Corn publication series 2. Turnhout 1999, 30-64.

DEPREZ, P., 'Hypothekaire grondrente in Vlaanderen gedurende de 18e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 79 (1966) 142-148.

DEROUET, B., 'Pratiques successorales et rapport à la terre: les sociétés paysannes d'Ancien Régime', *Annales ESC* 44 (1989) 173-206.

DEROUET, B., 'Transmettre la terre. Origines et inflexions récentes d'une problématique de la différence', *Histoire et sociétés rurales* nr. 2 (1994) 33-67.

DERVILLE, A., 'L'agriculture flamande. Des origines médiévales aux descriptions de 1800', *Histoire et sociétés rurales* nr. 4 (1995) 47-68.

DESSUREAULT, C., 'Fortune paysanne et cycle de vie. Le cas de la seigneurie de Saint-Hyacinthe (1795-1844)', *Histoire et sociétés rurales* nr. 7 (1997) 73-96.

DEVINE, T.M., *The transformation of rural Scotland. Social change and the agrarian economy 1660-1815.* Edinburgh 1994.

DEVLIEGHER, L., *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen. Deel 4. De Zwinstreek.* Tielt en Utrecht z.j.

DEVLIEGHER, L., 'Oude hoeven in de Zwinstreek' in: *2000 jaar Zwinstreek.* Knokke 1985, 95-100.

DEVLIEGHER, L., *Landelijk en ambachtelijk leven. Het provinciaal museum van het Bulskampveld te Beernem.* Brugge 1992.

DEWEZ, W.J., 'De landbouw in Brabants Westhoek in het midden van de achttiende eeuw' in: *Agronomisch-historische Bijdragen* 4 (1958) 1-65.

DEZUTTER, W.P., 'De leerlingen van de school van de Nederduitse gemeente te Groede, 1736-1738' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 23 (1995) 73-78.

DIBBITS, H.C., *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800.* Amsterdam 1998.

DOE, F. VAN DER en W. DE VRIES, *Inventaris van het archief der gemeente Nieuwvliet 1630-1970 (1972).* Oostburg 1995.

DOELMAN, E., 'De wooncultuur van de boeren in het Gein' in: M. CARASSO-KOK en J. SLOFSTRA, eds., *Het Gein. Levensloop van een rivier.* Abcoude 1998, 140-153.

DRESSELHUIS, J. AB UTRECHT, *Het distrikt van Sluis in Vlaanderen.* Middelburg 1819.
DYER, C., 'History and vernacular architecture', *Vernacular architecture* 28 (1997) 1-8.

ELÉGOËT, L., *Les Juloded. Grandeur et décadence d'une caste paysanne en Basse-Bretagne.* Rennes 1996.
ELERIE, J.N.H., *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest.* Groningen 1998.
ELLIS, F., *Peasant economics. Farm households and agrarian development.* Tweede druk, Cambridge 1993.
EMPEL, M. VAN en H. PIETERS, *Zeeland door de eeuwen heen.* Middelburg 1935.
Encyclopedie van Zeeland. Drie delen, Middelburg 1982-1984.
ENGELEN, Th.L.M. en M.M. MEYER, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862' in: *A.A.G. Bijdragen* 22 (1979) 190-220.
ENTHOVEN, V., *Zeeland en de opkomst van de Republiek. Handel en strijd in de Scheldedelta, ca. 1550-1621.* Leiden 1996.

FABER, J.A., 'Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw' in: *A.A.G. Bijdragen* 9 (1963) 3-28.
FABER, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800.* Wageningen 1972.
FAIPOULT, G.C., *Mémoire statistique du département de l'Escaut.* Gent 1960, eerste druk Parijs 1805.
FERRER I ALÒS, L., 'The use of the family: property devolution and well-to-do social groups in Catalonia (eighteenth en nineteenth centuries)', *The history of the family* 3 (1998) 247-265.
FRANÇOIS, L., 'Van oud naar nieuw. De Franse tijd in Zeeuwsch-Vlaanderen', *Nehalennia* nr. 109 (1996) 22-30.
FRANKEN, A.F., '"Men leest tot vorming van het verstand, tot eer van God en van Cadzand". Een onderzoek naar de leden en het boekenbestand van twee leesgezelschappen in Cadzand in de periode 1783-1805' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 22 (1994) 34-77.
FRANKEN, A.F., 'Liefde voor waarheid en deugd. Een leesgezelschap te IJzendijke, 1807-1864' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 23 (1995) 113-132.

GADEYNE, G., 'De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen' in: *Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge* 112 (1975) 131-357.
GALES, B. en T. LANGENHUYZEN, 'Schadeverzekering tussen 1800 en 1890' in: J. VAN GERWEN en M.H.D. VAN LEEUWEN, eds., *Studies over zekerheidsarrangementen.* Amsterdam en Den Haag 1998, 424-449.
GIJSBERS, W., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750).* Hilversum 1999.
GLÄNTZER, V., *Ländliches Wohnen vor der Industrialisierung.* Münster 1980.
GOOREN, H.M.C en L.J.B. HEGER, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914.* Groningen 1993.
GOOSSENS, M., en G. DEJONGH, *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801-1825.* Leuven 1997.
GOTTSCHALK, M.K.E., *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen.* Tweede druk, Dieren 1983.
GRAAFLAND, C., W.J. OP 'T HOF en F.A. VAN LIEBURG, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 107-184.
GRANTHAM, G., 'Agricultural supply during the industrial revolution: French evidence and European implications', *Journal of Economic History* 49 (1989) 43-72.
GREVEN, P.J., *Four generations: population, land, and family in colonial Andover, Massachusetts.* Ithaca 1970.

GRUBEN, R.J.W.M., 'Boerderijen in Zeeuwsch-Vlaanderen. Een verkenning' in: *Jaarverslag SHBO 1994* 67-82.

GUTTMAN, M.P., *War and rural life in the early modern Low Countries.* Assen 1980.

HAAN, H. DE, *In the shadow of the tree. Kinship, property and inheritance among farm families.* Amsterdam 1994.

HABAKKUK, H.J., 'Family structure and economic change in nineteenth-century Europe', *Journal of Economic History* 15 (1955) 1-12.

HAJNAL, J., 'European marriage patterns in perspective' in: D.V. GLASS en D.E.C. EVERSLEY, eds., *Population in history.* Londen 1965, 101-143.

HAKS, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw.* Utrecht 1985.

HART, S., 'Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisering' in: idem, *Geschrift en getal.* Dordrecht 1976, 115-181.

HARVEY, N., *A history of farm buildings in England and Wales.* Tweede druk, Newton Abbot 1984.

HEERINGEN, R.M. VAN, 'De grondsporen' in: R.M. VAN HEERINGEN, P.A. HENDERIKX en A. MARS, eds., *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland.* Goes en Amersfoort 1995, 113-143.

HEIDEMA, A.W., 'Paardenfokkerij' in: *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913.* 's-Gravenhage 1913, 380-427.

HEKKER, R.C., 'De Zeeuwse hofstede' in: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1951) 1-39.

HEKKER, R.C., 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland', in: S.J. FOCKEMA ANDREAE, E.H. TER KUILE en R.C. HEKKER, *Duizend jaar bouwen in Nederland,* II. Amsterdam 1957, 195-316.

HERDT, R. DE, *Bijdrage tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen, inzonderheid tot de geschiedenis van de rundveepest 1769-1785.* Leuven en Gent 1970.

HERTUM, J. VAN, 'Landbouwkundige beschrijving van een gedeelte der provincie Zeeland, betreffende hoofdzakelijk de eilanden Walcheren, Schouwen en Zuid- en Noord-Beveland' in: G.H. KOCKS en J.M.G. VAN DER POEL, eds., *Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19e eeuw,* II. Wageningen 1981.

HOFFMAN, P.T., *Growth in a traditional society. The French countryside, 1450-1815.* Princeton 1996.

HOFSTEE, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw.* Z.p. 1978.

HOFSTEE, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden.* Haarlem 1981.

HOFSTEE, E.W., 'Geboorten, zuigelingenvoeding en zuigelingensterfte in hun regionale verscheidenheid in de 19e eeuw', *Bevolking en gezin* (1983) supplement, 7-60.

HOFSTEE, E.W., *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930.* Wageningen 1985.

HOLLESTELLE, L.M., 'Polder en waterschapsarchieven' in: A.C. MEIJER, L.R. PRIESTER en H. UIL, eds., *Gids voor historisch onderzoek in Zeeland.* Amsterdam 1991, 137-147.

HOLLESTELLE, L.M., 'Primaire genealogische bronnen' in: A.C. MEIJER, L.R. PRIESTER en H. UIL, eds., *Gids voor historisch onderzoek in Zeeland.* Amsterdam 1991, 149-156.

HOOGENDOORN, H., 'Landbouwkundige oefeningen op het Huis te Linschoten' in: W. REININK, ed., *Landgoed Linschoten.* Bussum 1994, 382-423.

HOOGERHUIS, O.W., 'Het huwelijks- en voortplantingspatroon van Kortgene in de eerste helft van de 19e eeuw' in: *Historisch Jaarboek voor Noord- en Zuid-Beveland* 10 (1984) 95-132.

HOPPENBROUWERS, P.C.M., 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur in het Oldambt na de vroegste inpolderingen (ca. 1630-ca. 1720)' in: J.N.H. ELERIE en P.C.M. HOPPENBROUWERS, eds., *Het Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen.* Groningen 1991, 73-93.

HOSKINS, W.G., 'The rebuilding of rural England, 1570-1640', *Past and Present* nr. 4 (nov. 1953) 44-59.

HOVY, J., *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (propositie tot een gelimiteerd porto-franco).* Groningen 1966.

HULLU, J. DE, 'Notes relatives aux réformés des environs de Lille et de Tournay 1706-1713' in: *Bulletin de la commission de l'histoire des Eglises Wallonnes.* Tweede serie IV (1909) 281-307.

HULLU, J. DE, 'De overkomst van réfugiés in westelijk Staats-Vlaanderen gedurende de zeventiende eeuw' in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 8 (1911) 30-61.

HULLU, J. DE, 'Aanteekeningen over de veranderingen langs de Noordkust van Vlaanderen omstreeks 1415-1640' in: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1915) 29-50.

HULLU, J. DE, 'De kommervolle toestand der Watering Cadzand omstreeks 1720-1731' in: *Archief. Vroegere en later mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1918) 105-117.

HULLU, J. DE (III), *De hofsteden van Schoondijke en hunne bewoners in vroeger en later tijd.* Oostburg 1939.

HULLU, J. DE (IV), *De hofsteden van Waterlandkerkje en hunne bewoners in vroeger en later tijd.* Oostburg 1939.

HULLU, J. DE, *Uit het leven van den Cadzandschen landbouwer in vroeger dagen.* Oostburg z.j.

HULLU, J. DE, *De Cadzandsche boerenkeuken omstreeks 200 jaar geleden.* Z.p. z.j.

HULLU, J. DE, *Thomas Radcliff's beschrijving van de landbouw in het land van Cadzand omstreeks 1819.* Oostburg z.j.

HULLU, J. DE en J.A. BRAKMAN (I), *De hofsteden van Cadzand, Retranchement, Zuidzande, Nieuwvliet en Oostburg en hunne bewoners in vroeger en later tijd.* Oostburg 1927.

HULLU, J. DE en J.A. BRAKMAN (II), *De hofsteden van Groede en Breskens en hunne bewoners in vroeger en later tijd.* Oostburg 1930.

JACQUEMYNS, G., *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850).* Brussel 1929.

JANSEN, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800.* Assen 1979.

JASPERS, L., en C. STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime.* Gent 1985.

JOBLIN, A., 'Le protestantisme en Calaisis aux XVIe-XVIIe siècles', *Revue du Nord* 80 (1998) 599-618.

JOHNSON, M., *Housing culture. Traditional architecture in an English landscape.* Londen 1993.

JOHNSON, M., *An archaeology of capitalism.* Oxford 1996.

KANTER, J. DE en J. AB UTRECHT DRESSELHUIS, *De provincie Zeeland.* Middelburg 1824.

Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Serie West Zeeuwsch-Vlaanderen deel 1. Sluis/Heille/St.Anna ter Muiden/Retranchement. Middelburg 1990.

KAMERMANS, J.A., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.* Wageningen 1999.

KAPPELHOF, A.C.M., 'De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1 (1984) 83-143.

KAPPELHOF, A.C.M., *De belastinghefffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de generaliteitsperiode (1648-1730).* Tilburg 1986.

KLEINPENNING, J.M.G., *Geografie van de landbouw.* Utrecht en Antwerpen 1968.

KLOEK, J.J. en W.W. MIJNHARDT, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw.* Middelburg 1988.

KNOTTNERUS, O.S., 'Het Land Kanaän aan de Noordzee: een vergeten hoofdstuk' in: J.N.H. ELERIE en P.C.M. HOPPENBROUWERS, eds., *Het Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen.* Groningen 1991, 25-71.

KNOTTNERUS, O.S., 'Structural characteristics of coastal societies: some considerations on the history of the North Sea coastal marshes' in: J. RODING en L. HEERMA VAN VOSS, eds., *The North Sea and culture (1550-1800).* Hilversum 1996, 41-63.

KNOTTNERUS, O.S., 'Oldambt: het puukje van de geheele provincie' in: *Jaarverslag SHBO 1995* 35-55.

KOETSVELD, C.S. VAN, 'Brieven over den vaderlandschen akkerbouw geschreven aan een vriend in de stadt' in: *Historia Agriculturae* 4 (1957) 123-204.

KOK, J., ''Vrijt daar je zijt', huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950', *Zeeland* 7 (1998) 131-143.

KOK, J.A. DE, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de noordelijke Nederlanden 1580-1880.* Assen 1964.

KONING, N., *The failure of agrarian capitalism. Agrarian politics in the United Kingdom, Germany, the Netherlands and the United States, 1846-1919.* Wageningen 1994.

KOOLBERGEN, H. VAN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 9 (1983) 3-52.

KOSTERS, J., *Het oude tiendrecht.* 's-Gravenhage 1899.

KRAKER, A.M.J. DE, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609.* Utrecht 1997.

KRAKER, A.M.J. DE en L. RIEMENS, 'Nicolaas Bakker, een voornaam Terneuzenaar en zijn tijd (1793-1868). Een voornamelijk sociografische studie met als uitgangspunt zijn dagboek (1800-1846)' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (1984-85) 177-261.

KROES, P., *Sociale onrust in Zeeland 1845-1846.* Middelburg 1987.

KUIPERS, S.F., *Bodemkunde.* Culemborg 1979.

KUPERUS, J.A., 'Boekhoudingen van Nederlandse landbouwbedrijven vóór 1900' in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis.* Wageningen 1964, 79-110.

KUUSE, J., 'The Swedish probate inventories as a source for research in economic and social history' in: A. VAN DER WOUDE en A. SCHUURMAN, eds., *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Wageningen 1980, 217-227.

LABRIJN, A., *Het klimaat van Nederland gedurende de laatste twee en een halve eeuw.* 's-Gravenhage 1945.

LAMB, H.H., *Climate, history and the modern world.* Londen en New York 1982.

LAMBERT, J., 'Inbeslagname en verkoop van de nationale goederen' in: *Handelingen der Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe reeks* 14 (1960) 131-221.

LAMBERT, J., 'Het aandeel van de landbouwers in de koop van nationale goederen in België (1796-1821)' in: *Handelingen der Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe reeks* 23 (1969) 39-61.

L[ANGERAAD], P.J VAN, 'Opslag van landbouwprodukten vroeg in de eerste helft van deze eeuw veel handenarbeid', *Land- en Tuinbouwblad ZLM*, kerstbijlage 1988, 6.

LEFEBVRE, G., *Les paysans du Nord pendant la Révolution Française.* Tweede druk, Parijs 1972.

LEHMANN, H., 'Asketischer Protestantismus und ökonomischer Rationalismus. Die Weber-These nach zwei Generationen' in: idem, *Max Webers "Protestantische Ethik". Beiträge aus der Sicht eines Historikers.* Göttingen 1996, 9-29.

LESGER, C., 'Lange-termijn processen en de betekenis van politieke factoren in de Nederlandse houthandel ten tijde van de Republiek' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 55 (1992) 105-142.

LESTHAEGHE, R., 'De borstvoeding als verklaring voor regionale verschillen in vruchtbaarheid en zuigelingensterfte: Nederland en België in het midden van de XIXe eeuw', *Bevolking en gezin* (1983) supplement, 61-84.

LE ROY LADURIE, E., 'Système de la coutume. Structures familiales et coutumes d'héritage en France au XVIe siècle', *Annales ESC* 27 (1972) 825-846.

LEWIS, A.R., 'The closing of the medieval frontier 1250-1350', *Speculum* 33 (1958) 475-483.

LINDBLAD, J.Th., *Statistiek voor historici.* Muiderberg 1984.

LINDEMANS, P., *Geschiedenis van de landbouw in België.* Antwerpen 1952.

LUCAS, H.S., *Dutch immigrant memoirs and related writings.* Assen 1955.

LUCASSEN, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspektief, 1600-1900.* Gouda 1984.

MAAS, J.H.M., *Landbouw en ruimte. Theorie en praktijk van de agrarische lokatie.* Assen 1984.
MAASSEN, H.A.J., 'Mr. J. Egberts Risseeuw. Een strijdbaar Zeeuwsvlaming uit de romantiek', *Zeeuws Tijdschrift* 34 (1984) 57-60.
MACHIN, R., 'The Great Rebuilding: a reassessment', *Past and Present* nr. 77 (nov. 1977) 33-56.
MEERKAMP VAN EMBDEN, A., *De archieven van de rechtbanken, weeskamers en notarissen, die over het tegenwoordig grondgebied der provincie Zeeland hebben. Zeeuwsch-Vlaanderen 1447-1796.* 's-Gravenhage 1919.
MEERKAMP VAN EMBDEN, A., 'Nieuw gevonden brieven van Jacob Cats en zijne familie' in: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1927) 40-68.
MEERKAMP VAN EMBDEN, A., *De archieven van het Vrije van Sluis, 1584-1796, en Hulsterambacht, 1242-1795.* 's-Gravenhage 1928.
MEIRE, F., *Geschiedenis van land en volk van Beveren. Sociaal-economische geschiedenis van de negentiende eeuw.* Beveren 1985.
MEISCHKE, R. en H.J. ZANTKUIJL, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800.* Haarlem 1969.
MEISCHKE, R., H.J. ZANTKUIJL en P.T.E.E. ROSENBERG, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser.* Zutphen en Amsterdam z.j.
MENDELS, F., 'Les temps de l'industrie et les temps de l'agriculture. Logique d'une analyse régionale de la proto-industrialisation', *Revue du Nord* 63 (1981) 21-33.
MERCER, E., 'The unfulfilled wider implications of vernacular architecture studies', *Vernacular architecture* 28 (1997) 9-12.
MEIJERS, P.G., *Vruchtopvolging.* 's-Gravenhage 1936.
MINDERHOUD, G., *Inleiding tot de landhuishoudkunde.* Haarlem 1948.
MITCHELL, B.R., *British historical statistics.* Cambridge 1988.
MOES, J., 'Absenteïsme van grondbezitters in Friesland en Zeeland 1850-1890' in: H. DIEDERIKS e.a., eds., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering.* Hilversum 1994, 255-276.
MOORMANN, F.R., *De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht.* Gent 1951.
MORICEAU, J-M., *Les fermiers de l'Ile-de-France. L'ascension d'un patronat agricole (XVe-XVIIIe siècle).* Z.p. 1994.
MORICEAU, J-M., 'Au rendez-vous de la 'révolution agricole' dans la France du XVIIIe siècle. A propos des régions de grande culture', *Annales HSS* 49 (1994) 27-63.
MORICEAU, J-M., 'Le changement agricole. Transformations culturales et innovations (XIIe-XIXe siècle)', *Histoire et sociétés rurales* nr. 1 (1994) 37-66.
MORICEAU, J-M. en G. POSTEL-VINAY, *Ferme, entreprise, famille. Grande exploitation et changements agricoles XVIIe-XIXe siècles.* Parijs 1992.
MORINEAU, M., *Les faux-semblants d'un démarrage economique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle.* Parijs 1971.
MULLER, E. en K. ZANDVLIET, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811.* Alphen aan den Rijn 1987.

NAGTGLAS, F., *Levensberichten van Zeeuwen.* Middelburg 1889.
NIMWEGEN, O. VAN, *De subsistentie van het leger. Logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712).* Amsterdam 1995.
NOORDAM, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.* Hilversum 1986.
NOORDEGRAAF, L., 'Overmoed uit onbehagen. Positivisme en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis' in: idem, ed., *Ideeën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland 1894-1991.* Amsterdam 1991, 665-688.
NORDEN, W., *Eine Bevölkerung in der Krise. Historisch-demographische Untersuchungen zur Biographie einer norddeutschen Küstenregion (Butjadingen 1600-1850).* Hildesheim 1984.
NUSTELING, H.P.H., 'Kritische beschouwingen aangaande de Amsterdamse volkstellingen in de periode 1795-1859' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 55 (1992) 189-235.

OLST, E.L. VAN, *Uilkema. Een historisch boerderij-onderzoek.* Arnhem 1991.
OOMENS, C.A., 'De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw', *Statistische onderzoekingen M 35.* 's-Gravenhage 1989.
ORMROD, D., *English grain export and the structure of agrarian capitalism.* Hull 1985.
OTTENJANN, H., 'Wandel in der ländlichen Bau- und Möbelkultur Nordwestdeutschlands. Regionalbeispiele aus dem Osnabrücker Artland und dem Oldenburger Ammerland' in: E. HINRICHS en G. WIEGELMANN, eds., *Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts.* Wolfenbüttel 1982, 195-209.
OVERTON, M., 'Estimating crop yields from probate inventories: an example from East Anglia, 1585-1735', *Journal of Economic History* 39 (1979) 363-378.
OVERTON, M., 'English probate inventories and the measurement of agricultural change' in: A. VAN DER WOUDE en A. SCHUURMAN, eds., *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Wageningen 1980, 205-215.
OVERTON, M., *Agricultural revolution in England.The transformation of the agrarian economy 1500-1850.* Cambridge 1996.

PAPING, R.F.J., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.* Groningen 1995.
PAPING, R.F.J., 'De agrarische produktie in Groningen 1762-1862: een alternatieve schattingsmethode' in: *NEHA-jaarboek* 58 (1995) 172-216.
PERKINS, J.A., 'Harvest technology and labour supply in Lincolnshire and the East Riding of Yorkshire 1750-1850', *Tools and tillage* 3 (1976) 47-58 en 125-135.
PERROT, J.-C. en S.J. WOOLF, *State and statistics in France 1789-1815.* Harwood 1984.
PINGAUD, M.-C., 'Terres et familles dans un village du Châtillonais', *Etudes rurales* nr. 42 (1971) 52-104.
PLANKEEL, H.J., 'Historisch kadaster Breskens 1610-1832' in: *Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Serie West Zeeuwsch-Vlaanderen deel 2. Breskens.* Middelburg z.j., 6-282.
PLANKEEL, H.J., *Historisch kadaster landerijen Oud en Jong Breskens 1610-1832.* Leiden 1996.
PLOEG, J.D. VAN DER, *Landbouw als mensenwerk. Arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling.* Muiderberg 1991.
PLOEG, J.D. VAN DER, *De virtuele boer.* Assen 1999.
POEL, J.M.G. VAN DER, *Heren en boeren. Een studie over de Commissiën van Landbouw (1805-1851).* Wageningen 1949.
POEL, J.M.G. VAN DER, 'De teelt van meekrap' in: *Ceres en Clio.* Wageningen 1964, 129-164.
POEL, J.M.G. VAN DER, *Oude Nederlandse ploegen.* Arnhem 1967.
POEL, J.M.G. VAN DER, 'Landbouw in de noordelijke Nederlanden 1770-1840' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 159-182.
POEL, J.M.G. VAN DER, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland.* Tweede druk, Wageningen 1983.
POISSONNIER, I.H.J., 'De Kanonhofstede te Waterlandkerkje omstreeks 1829. Een bijdrage tot de landbouwgeschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 12 (1983) 16-40.
POISSONNIER, I.H.J., 'Wonen en werken in Schoondijke in het midden van de 19de eeuw. Een samenleving in harmonie met het landschap' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 23 (1995) 145-156.
POISSONNIER, I.H.J., 'Elisabeth Becu (1751-1833), fragmenten van een vrouwenleven. Aantekeningen bij een gedicht voor haar 80ste verjaardag' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 27 (1999) 145-180.
POPPEL, F.W.A. VAN, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw.* Wageningen 1992.
POPPEL, F. VAN en K. MANDEMAKERS, 'Sterven in Zeeland', *Zeeland* 7 (1998) 116-130.
POSTEL-VINAY, G., *La rente foncière dans le capitalisme agricole. Analyse de la voie 'classique' du developpement du capitalisme dans l'agriculture à partir de l'exemple du soissonnais.* Parijs 1974.

PRAK, M., 'Sociale geschiedschrijving van Nederlands Ancien Régime' in: L. NOORDEGRAAF, ed., *Ideeën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschideschrijving in Nederland 1894-1991.* Amsterdam 1991, 614-639.

PRIESTER, P.R., *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910.* Wageningen 1991.

PRIESTER, P.R., 'De economische ontwikkeling van de landbouw in de negentiende eeuw' in: *Historia Agriculturae* 22 (1991) 95-104.

PRIESTER, P.R., 'Tussen Noord en Zuid. Landbouw in een grensgebied, 1794-1910' in: A.M.J. DE KRAKER, H. VAN ROYEN en M. DE SMET, eds., *Over den Vier Ambachten.* Kloosterzande 1993, 275-290.

PRIESTER, P.R., 'Kosten en baten. De administratie van de boerderij Tusschenbeiden te Ouwerkerk, 1832-1891' in: *Kroniek van het land van de zeemeermin* 19 (1994) 51-68.

PRIESTER, P.R., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw ca. 1600-1910.* Wageningen 1998.

PROOIJE, L.A. VAN, 'De invoer van Rijns hout per vlot, 1650-1795' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 53 (1990) 30-79.

PROOIJE, L.A. VAN, 'Dordrecht als centrum van de Rijnse houthandel in de 17e en 18e eeuw' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 55 (1992) 143-158.

PUYLAERT, C.B.A.J., ed., *Aen-boeck van Francis Wijffels fs. Joannes.* Tilburg z.j.

Rapport betreffende het landbouwcrediet in Nederland. 's-Gravenhage 1911.

RODENGATE MARISSEN, J.Z. TEN, *Bijzondere plantenteelt.* Groningen 1907.

ROESSINGH, H.K., 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw' in: *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965) 181-274.

ROESSINGH, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland.* Wageningen 1976.

ROESSINGH, H.K., 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8 (Haarlem 1979) 16-72.

ROESSINGH, H.K. en A.H.G. SCHAARS, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825.* Wageningen 1996.

ROTHENBERG, W.B., *From market-places to a market economy. The transformation of rural Massachusetts, 1750-1850.* Chicago en Londen 1992.

ROTTIER, H., *La Flandre Zélandaise. Etude de géographie régionale.* Antwerpen 1970.

RYCKAERT, M., 'Gouverneur Benoît Vrambout en de eerste toenaderingen tussen West-Vlaanderen en Zeeland na de Belgische opstand van 1830' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 23 (1995) 133-143.

SABEAN, D.W., *Property, production and family in Neckarhausen, 1700-1870.* Cambridge 1990.

SALOMÉ, P., *Hugenoten-geslacht Salomé.* Z.p. 1968.

SCHELSTRAETE, C., H. KINTAERT en D. DE RUYCK, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17e en 18e eeuw.* Z.p. 1986.

SCHUURMAN, A.J., 'De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie' in: *A.A.G. Bijdragen* 22 (1979) 138-187.

SCHUURMAN, A.J., *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant.* Wageningen 1989.

SCHUURMAN, A.J., *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis.* Zutphen 1991.

SCHUURMAN, A., 'Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 168-204.

SEGALEN, M., *Quinze générations de Bas-Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden Sud 1720-1980.* Parijs 1985.

SHAMMAS, C., *The pre-industrial consumer in England and America.* Oxford 1990.

SHIEL, R.S., 'Improving soil productivity in the pre-fertiliser era' in: B.M.S. CAMPBELL en M. OVERTON, eds., *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity.* Manchester 1991, 51-77.

SLICHER VAN BATH, B.H., *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel.* Assen 1957.

SLICHER VAN BATH, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850).* Zesde druk, Utrecht 1987.

SLICHER VAN BATH, B.H., 'Accounts and diaries of farmers before 1800 as a source for agricultural history' in: *A.A.G. Bijdragen* 8 (1962) 5-33.

SLICHER VAN BATH, B.H., *Yield ratios, 810-1820.* Wageningen 1963.

SMIDT, J.TH. DE, *Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht.* Derde druk, Deventer 1977.

SNELLER, Z.W., 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht. A. 1795-1880' in: idem, ed., *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940.* Groningen en Batavia 1943, 37-82.

SPIERENBURG, P., *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen.* Hilversum 1995.

STARING, W.C.H. en R.W. VAN WIERINGEN, *De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten van vroeger en tegenwoordig.* Vierde druk, z.p. 1902.

STEIGENGA-KOUWE, S.E., *Zeeuws-Vlaanderen.* Den Haag 1950.

STURM, A., 'Van paarden tot paardenkrachten. Boerenleven in West-Zeeuws-Vlaanderen' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 25 (1997).

Tegenwoordige staat van Staats-Vlaanderen. Amsterdam 1751.

THIRSK, J., 'Farming techniques' in: idem, ed., *The agrarian history of England and Wales IV, 1500-1640.* Cambridge 1967, 161-199.

THIRSK, J., 'Seventeenth-century agriculture and social change' in: idem, *The rural economy of England.* Londen 1984, 183-216.

THIRSK, J., *Alternative agriculture. A history: from the Black death to the present day.* Oxford 1997.

THOEN, E., *Landbouwekonomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden.* Gent 1988.

THÜNEN, J.H. VON, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie* Derde druk, Berlijn 1875; fotomechanische herdruk Darmstadt 1966.

TIELHOF, M. VAN, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen.* Z.p. 1995.

TREFOIS, C.V., 'Het boerendak' in: idem, *Het boerendak.* Sint-Niklaas 1979, 7-196.

TRENARD, L., ed., *Histoire des Pays-Bas Français.* Toulouse 1972.

TROMPETTER, C., 'Burgers en Boeren – Geld en Grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsverhoudingen in Twente 1760-1832', *NEHA-Jaarboek* 60 (1997) 7-35.

TURNER, M.E., J.V. BECKETT en B. AFTON, *Agricultural rent in England, 1690-1914.* Cambridge 1997.

Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw in Nederland. 's-Gravenhage 1890.

UNGER, W.S., 'De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572', *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, kleine serie 29. 's-Gravenhage 1939.

VADER, J., *Een Oud-Walcherse boerderij.* Arnhem 1963.

VANDENBROEKE, C., *Agriculture et alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens.* Gent en Leuven 1975.

VANDENBROEKE, C., 'Graanopbrengsten en oogstschommelingen in Zuid-Vlaanderen (17e-begin 19e eeuw)' in: A. VERHULST en C. VANDENBROEKE, eds., *Landbouwproduktiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw.* Gent 1979, 378-403.

VANDENBROEKE, C., *Hoe rijk was arm Vlaanderen?.* Brugge 1995.

VANDENBROEKE, C., F. VAN POPPEL en A.M. VAN DER WOUDE, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 461-491.

VANDERPIJPEN, W., 'Brugse merkuriale van granen, brood, aardappelen, boter en vlees

(1796-1914)' in: C. VERLINDEN, ed., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* IV. Brugge 1973, 167-223.

VANDEWALLE, P., *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg.* Gent 1984.

VANDEWALLE, P., *De geschiedenis van de landbouw in de Kasselrij Veurne (1550-1645).* Z.p. 1986.

VANDEWALLE, P., *Quatre siècles d'agriculture dans la région de Dunkerque 1590-1990. Une étude statistique.* Gent 1994.

VERDUIN, J.A., *Bestaanswijze en huwelijks- en voortplantingspatroon in het negentiende-eeuwse Drentse zandgebied.* Assen 1972.

VERGOUWE, A., *Emigranten naar Amerika uit West Zeeuws-Vlaanderen 1840-1970.* Z.p. 1993.

VERHAVE, J. en J.P., *Jan de Prentenknipper (1798-1870). Zeeuwse volkskunt langs 's Heeren wegen.* Goes 1993.

VERHOEFF, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten.* Amsterdam 1983.

VERHULST, A., 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de 'slag' van het Sint-Donatiaanskapittel (1348-1801)' in: C. VERLINDEN, ed., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* II. Brugge 1965, 3-70.

VERHULST, A., *Précis d'histoire rurale de la Belgique.* Brussel 1990.

VERHULST, A., *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen.* Z.p. 1995.

VERMAUT, J., 'Prijzen uit Brugse instellingsrekeningen (17e eeuw)' in: C. VERLINDEN, ed., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* I. Brugge 1959, 91-114.

VERMET, D.M., *De hofstede 'Dies Diem Docet' en herinneringen aan mijn jeugd in Zeeland.* Goes 1995.

VERRIPS, J., *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971.* Groningen 1981.

VERRIPS-ROUKENS, K., *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977.* 's-Gravenhage 1982.

VIERLINGH, A., 'Tractaet van dyckagie'. J. DE HULLU en A.G. VERHOEVEN, eds., in: *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, kleine serie nr. 20. 's-Gravenhage 1920.

VOGELZANG, I., *De drinkwatervoorziening in Nederland voor de aanleg van de drinwaterleidingen.* Utrecht 1956.

VILAR, P., *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales.* Parijs 1962.

VOOREN, G.A.C. VAN, 'De Franse inval in 1794' in: *Jaarboek Heemkundige Kring West-Zeeuwsch-Vlaanderen* (1965/66) 84-104.

VOSKUIL, J.J., 'De sikkel, de zeis of de zicht voor het oogsten van het graan', *Mededelingen van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde* 24 (1972) 12-22.

VOSKUIL, J.J., *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland.* Arnhem 1979.

VOSKUIL, J.J., 'De weg naar luilekkerland', *BMGN* 98 (1983) 460-482.

VOSKUIL, J.J., 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 30-57.

VRIES, JOH. DE, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw.* Amsterdam 1959.

VRIES, J. DE, *The Dutch rural economy in the Golden Age.* New Haven en Londen 1974.

VRIES, J. DE, 'Peasant demand patterns and economic development: Friesland, 1550-1750' in: W.N. PARKER en E.L. JONES, *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history.* Princeton 1975, 205-266.

VRIES, J. DE, 'Histoire du climat et économie: des faits nouveaux, une interprétation différente', *Annales ESC* 32 (1977) 198-226.

VRIES, J. DE, 'The production and consumption of wheat in the Netherlands, with special reference to Zeeland in 1789' in: H. DIEDERIKS e.a., eds., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering.* Hilversum 1994, 199-220.

VRIES, J. DE, en A. VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei.* Amsterdam 1995.

WADE MARTINS, S., *Historic farm buildings*. Londen 1991.

WADE MARTINS, S. en T. WILLIAMSON, 'The development of the lease and its role in agricultural improvement in East Anglia 1660-1870', *Agricultural History Review* 46 (1998) 127-141.

WEATHERILL, L., *Consumer behaviour and material culture in Britain 1660-1760*. Londen en New York 1988.

WEBER, M., 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus' in: idem, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Vierde druk, Tübingen 1947, 17-206.

WELTEN, J.B.V., *Pioniers aan de Oosterschelde. Catz 1598-1625*. Amsterdam en Dieren 1986.

WEVER, F. DE, 'Pachtprijzen in de Antwerpse polders (18e eeuw)' in: C. VERLINDEN, ed., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* III. Brugge 1972, 425-450.

WEYNS, J., 'Geschiedenis van de wanmolen', *Noordgouw* 5 (1965) nr. 3, 1-15.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, T., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*. Hilversum 1987.

WILDENBEEST, G., *De Winterswijkse scholten: opkomst, bloei en neergang. Een antropologische studie naar het fatum van een agrarische elite*. Amsterdam 1983.

WILDENBEEST, G., 'De Scholteboeren: stempel op het Winterswijkse platteland' in: J. BIELEMAN e.a., eds., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw*. Groningen 1995, 142-161.

WILDEROM, M.H., *Tussen afsluitdammen en deltadijken* IV. Z.p. 1973.

WILLEMSEN, R., *Hoofdplaat. Een dorp achter een dijk*. Alphen aan den Rijn 1978.

WILLEMSEN, R., 'Een blik naar binnen. Laat achttiende-eeuwse boedelbeschrijvingen uit het Land van Axel met verwijzingen naar twee regionale woordenboeken', in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (1992-93) 76-103.

WINTLE, M.J., '"Plagerijen, hatelijkheden en onregt"; Dutch tithing in the nineteenth century, with special reference to Zeeland' in: *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek* 44 (1981) 224-246.

WINTLE, M.J., 'De economie van Zeeland in 1808. Een rapport van landdrost Abraham van Doorn over de economie van Zeeland in het najaar van 1808' in: *Archief Zeeuws Genootschap* (1985) 97-136.

WINTLE, M.J. '"Dearly won and cheaply sold". The purchase and sale of agricultural land in Zeeland in the nineteenth century' in: *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek* 49 (1986) 44-99.

WINTLE, M.J., *Zeeland and the churches. Religion and society in the province of Zeeland (Netherlands) in the nineteenth century*. Middelburg 1988.

WISKERKE, C., 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf in Nederland' in: *Economisch-Historisch Jaarboek* 25 (1952) 1-144.

WISKERKE, J.S.C., *Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit. Een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsvernieuwing*. Wageningen 1997.

WOUDE, A.M. VAN DER, 'De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven' in: *A.A.G. Bijdragen* 8 (1962) 35-67.

WOUDE, A.M. VAN DER, 'De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw' in: *A.A.G. Bijdragen* 9 (1963) 127-153.

WOUDE, A.M. VAN DER, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. Wageningen 1972.

WOUDE, A.M. VAN DER, 'Large estates and small holdings. Lords and peasants in the Netherlands during the late Middel Ages and early modern times' in: P. GUNST en T. HOFFMANN, eds., *Large estates and small holdings in Europe in the late Middle Ages and early modern times*. Boedapest 1982, 193-209.

WOUDE, A.M. VAN DER, 'De contractiefase van de seculaire trend in het Noorderkwartier nader beschouwd', *BMGN* 103 (1988) 373-398.

WRIGLEY, E.A., *Continuity, chance and change. The character of the industrial revolution in England*. Cambridge 1990.

WOUTERS, C., 'Grondbezit en landbouwbedrijven te Stabroek, ca. 1730-1800', *Bijdragen tot de geschiedenis* 65 (1982) 179-195.

WYFFELS, A., 'Maten en gewichten' in: C. VERLINDEN, ed., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* I. Brugge 1959, 1-14.

WYFFELS, H., H. WIJFFELS en H. WIJFFELS, *Familieboek Wijffels*. IJzendijke 1994.

XANTEN, H.J. VAN en A.M. VAN DER WOUDE, 'Het hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700' in: *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965) 3-96.

ZANDEN, J.L. VAN, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830' in: *A.A.G. Bijdragen* 24 (1984) 105-130.

ZANDEN, J.L. VAN, 'Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw' in: *A.A.G. Bijdragen* 24 (1984) 131-161.

ZANDEN, J.L. VAN, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw (1800-1914)*. Utrecht 1985.

ZANDEN, J.L. VAN, ed., *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'. Een reeks rapporten uit 1851*. Wageningen 1991.

ZANDEN, J.L. VAN, 'Landbouwproduktiviteit en de intensivering van de arbeid' in: H. DIEDERIKS e.a., eds., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994, 221-234.

ZWEMER, J., *Een zekel om geit-eten te snieën. De geschiedenis van de landarbeiders op Walcheren 1900-1940*. Z.p. 1987.

ZWEMER, J., 'Een boterham met tevredenheid. Landarbeiders: lange tijd de grootste bevolkingsgroep' in: *Het hek van de dam. Het verdwijnen van de boerensamenleving op Colijnsplaat*. Vlissingen 1998, 29-79.

REGISTER OP GEOGRAFISCHE NAMEN

Aardenburg, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 22, 26, 28-30, 59, 86, 87, 119, 136, 146, 172, 195, 204, 210, 223, 229, 261, 282, 285, 286, 291, 292, 303, 323, 337, 345, 346, 347, 350, 385, 386, 390, 393, 398, 412
Abcoude, 337
Achterhoek, 7
Amsterdam, 43, 64, 197, 199, 212, 213, 224, 227
Antwerpen, 164
Antwerpenpolder, 312
Antwerpse polders, 71, 103
Axel, 104, 110
Baanstpolder, 79
Baarzande, 25, 79
Balkan, 154
Bassevelde, 263
Bassin Parisien, 172
Beijerlanden, 3, 20, 67, 110, 151, 168, 246, 300, 301
België, 30, 64, 76, 112, 207, 268
Bergues, 181, 186
Beveren, Land van, 72
Bewestereede, 159, 182, 229, 241, 243, 261
Biervliet, 14, 66, 218, 273, 384, 390, 393
Braakman, 11
Brabant, 7, 63, 64, 118, 154, 211
  West-, 20, 21, 151, 152, 184, 349
  Staats-, 55, 195, 198, 414, 415
Brazilië, 31
Breda, 211
Breskens, 14, 24-26, 29, 37, 38, 42-44, 47, 48, 66, 70, 73, 74, 79, 83, 87, 113-115, 132, 161, 162, 177, 182, 207, 209, 213, 223, 229, 253, 258, 259, 271, 273, 287, 297, 299, 318, 343, 383, 384, 386, 390, 392, 413, 424, 427
Bretagne, 278
Brugge, 17, 60-64, 67, 68, 104, 111, 134, 195, 304, 358, 396
Butjadingen, 268
Cadzand, 14, 15, 17-20, 24-27, 29, 37, 39, 44, 49, 66, 68-71, 76, 77, 79-86, 99-101, 104, 105, 109, 113-115, 121, 144, 147, 149, 159, 160, 172, 183, 184, 218, 219, 223-225, 255, 260, 287, 295, 313, 317, 318, 330, 331, 334, 336, 345, 348, 351, 390, 396, 398, 399, 402, 404, 406, 407, 410, 424-427
Calais, 25, 27, 57
Canada, 307
Catalonië, 278
Delft, 197, 203, 289, 336
Doesburg 338
Dordrecht, 60-63, 132, 134, 135, 197, 344, 396
Drenthe, 5, 55, 132, 216, 264, 267, 278
Duinkerke, 90, 181
Duitsland, 3, 228
  Noord-, 332
  Zuidwest-, 269
Duiven, 265
East Anglia, 133
Eede, 15, 18, 30, 87, 263, 321, 328, 390, 411
Eeklo, 17, 194, 207, 318
Eiland, het, 263, 264, 424
Engeland, 3, 62, 166, 327, 343, 420
Erquinghem-sur-la-Lys, 253, 275
Estland, 62, 344
Finse Golf, 344
Frankrijk, 3, 62, 64, 78, 89, 197, 206, 267, 269, 386
  Noord-, 25-27, 29, 51, 58, 137, 250, 253, 258, 275, 276, 305, 358
  West-, 307
Friesland, 3, 34, 139, 169
Geesteren (Ov.), 308
Gein, 338
Gelders rivierengebied, 125
Generale Prins Willempolder, 20, 22, 110, 111
Gent, 15, 60, 64, 78, 104, 111, 195, 206, 207, 298, 304, 358, 398
Gits, 258

Goeree-Overflakkee, 146, 184
Goes, 11, 211, 236
Goudenpolder, 79
Groede, 14, 25, 26, 27, 29, 30, 37-39, 41-44, 47-49, 66, 73, 74, 79, 89, 99-101, 129, 147, 149, 162, 176, 177, 185, 207, 209, 218, 220, 226, 228, 249, 256, 257, 259, 280, 286, 289, 303, 316, 317, 318, 345, 348, 387, 390, 392, 398, 407, 410, 425
Groningen, 36, 50, 128, 139, 221, 300, 301, 423
Grote Bladelijnspolder, 312, 313
Grote Boompolder, 262
Guines, 57
Hamburg, 353
Heille, 18, 73, 74, 87, 111, 113-116, 132, 154, 158, 197, 204, 218, 222, 263, 288, 321, 325, 328, 338, 387, 390, 424, 427
Henegouwen, 172
Henricuspolder, 39, 49
Hoek van Holland, 25
Hoekse Waard, 164, 231
Holland, 34, 63, 64, 77, 91, 104, 107, 108, 110, 111, 133, 154, 188, 194-196, 198, 202, 203, 206, 212, 243, 244, 303, 318, 322, 357, 361, 414, 415
Hollands Noorderkwartier, 3, 45, 46, 103
Hollandse IJssel, 317
Hoofdplaat, 66, 168, 173, 338, 387, 390, 413
Hudsonvallei, 327
Ile-de-France, 3, 166, 179, 217, 240, 265
Isabellapolder, 39, 49, 68-70, 118, 158, 159, 204, 260, 291, 323, 350, 390, 398, 402
Kats, 26
Kleine Boompolder, 262
Kortemark, 256
Kortgene, 265
Krimpenerwaard, 336
Kruiningen, 257
Leiden, 197
Leiedal, 253
Lendelede, 255
Lille: zie Rijssel
Lillo, 164
Limburg, 7
Zuid-, 132, 188, 362
Linschoten, 166
Luik, 197
Maasland, 216, 265-267, 278, 338
Maassluis, 338
Massachusetts, 221, 240, 423
Mauritspolder, 22, 79
Meierij van 's-Hertogenbosch, 118, 383
Menen, 253
Middelburg (O.-Vl.), 14
Middelburg (Z.), 43, 52, 60, 195, 197, 198, 202, 206-208, 211-213, 215, 223, 226, 240, 244, 260, 358, 361, 412, 413
Narva, 344
Nevele, Land van, 267, 335, 336
New Jersey, 327
Nieuw-Beijerland, 238
Nieuwerhavense Gat, 19
Nieuwvliet, 14, 26, 37, 66, 79, 113, 165, 166, 217, 289, 330, 337, 344, 383, 390, 393, 427
Noord-Amerika, 308
Noord-Beveland, 20, 265, 266
Noorwegen, 344
Oldambt, 3, 103, 231, 353
Onze Vrouwe Bezuiden, 14, 15, 219
Oostburg, 14, 15, 18, 22, 26, 37, 112, 154, 184, 227, 280, 385, 387, 390, 398, 425
Oosterhout, 198, 211
Oostkerke, 108
Oost-Vlaanderen, 12, 13, 15, 172, 263, 275, 278, 300, 327, 386
Oostzee, 62, 199
Oost-Zeeuws-Vlaanderen, 200, 266
Oranjepolder, 79
Osnabrück, 354
Oude Groedsche Polder, 19
Oud-Breskens, 231, 259
Oud-Heille, 14, 219
Oud-Prinsenland, 21
Over-Betuwe, 3, 36, 43, 45, 103, 116, 118, 121, 122, 130, 132, 138, 141, 151, 152, 177, 188, 336-338, 362
Overijssel, 110
Passageule, 19, 87, 328

Québec, 307
Retranchement, 14, 15, 26, 27, 37, 39, 49, 66, 113, 149, 251, 255, 386, 387, 390
Rijn, 344
Rijnland, 62
Rijssel, 29, 253, 258, 276
  Kasselrij -, 25, 29
Rotterdam, 52, 60, 133, 197, 198, 202, 207-209, 211-213, 215, 240, 243, 244, 361
Sailly-sur-la-Lys, 253
Salzburg, 29, 58
Schiedam, 133
Schoondijke, 14, 20, 22, 26, 29, 37, 39, 49, 73, 88, 118, 138, 147, 149, 168, 205, 220, 223, 253, 282, 284, 287, 289, 291, 298, 329, 344, 345, 349, 387, 390, 425
Schotland, 3, 320
Schouwen-Duiveland, 110, 132, 136, 146, 362
Sint-Anna ter Muiden, 14, 79, 111, 113-116, 181, 182, 184, 186, 220, 256, 299, 321, 323, 324, 331, 344, 384, 387, 390, 393
Sint-Baafs, 14, 15, 219
Sint-Jan in Eremo, 12, 275, 296
Sint-Kruis, 14, 15, 39, 49, 87, 159, 261, 263, 279, 321, 328, 338, 387, 390
Sint-Laureins, 12
Sint-Margriete, 12, 15, 275, 387
Sint-Niklaas, 207
Sluis, 12, 14, 15, 17, 28, 29, 30, 51, 87, 111, 157, 158, 194, 195, 203, 204, 212, 223, 229, 239, 241, 260, 295, 385-390, 397, 398, 412-414, 416, 417
Soissonnais, 3
Spanje, 197
Strijen, Land van, 184
Suffolk, 327
Terneuzen, 104, 217
Tholen, 132, 136, 362
Twente, 7, 51, 301
Veere, 148
Veerhoekpolder, 18, 79
Verenigde Staten, 31, 367
Veurne, Kasselrij, 151, 152, 181, 186, 187, 265
Vlaamse kustvlakte, 90, 181, 187, 189, 319
Vlaanderen, 12, 17, 25, 26, 30, 31, 36, 51, 62-64, 71, 73, 78, 86, 87, 91, 104, 107, 108, 110, 133, 137, 162, 164, 171, 187, 188, 194, 197, 198, 202, 203, 206, 207, 243, 261, 265, 269, 328, 351, 357, 358, 360, 361, 414, 415, 420
Vlissingen, 195, 197, 206, 260, 412, 413
Vrije van Brugge, 12, 14, 17, 51, 154
Vrije van Sluis, 14, 27, 29, 32, 39, 43, 56-58, 65, 88, 89, 105, 154, 171, 172, 210, 217, 252, 299, 316-320, 344, 383, 385, 387, 390, 393, 396, 397, 409
Wallonië, 351, 360
Wambrechies, 276
Waterlandkerkje, 73, 74, 88, 258, 288, 390, 425
Waterland-Oudeman, 14, 15, 275, 387
Watervliet, 14, 15, 263, 275, 387
Weesperkarspel, 43, 327, 335-337
Westerschelde, 11, 24, 66, 82, 399
Westkapelle (W.-Vl.), 387
West-Vlaanderen, 34, 172
Wielingen, 66, 82, 399
Winterswijk, 227, 245
Wulpenpolder, 231, 234
IJzendijke, 12, 14, 15, 28, 29, 51, 73, 74, 87-89, 118, 128, 223, 224, 263, 280, 295, 325, 349, 385, 387, 390, 398, 425
Zaan, 213, 344
Zeeland, 8, 11, 13, 28, 52, 59, 91, 107, 108, 110, 111, 104, 130, 133, 136, 137, 146, 148, 150, 153, 188, 194, 195, 198, 200, 206, 212, 243, 312, 322, 357, 361, 406, 414, 415
  Noord-, 188
Zeeuwse eilanden, 3, 5, 25, 34, 45, 46, 69, 71, 75, 137, 151, 157, 181, 184, 185, 200, 227, 268, 275, 315, 358, 407
Zuidelijke Nederlanden, 27, 55, 63, 64, 86, 91, 194, 384
Zuid-Holland, 164
Zuid-Hollandse eilanden, 25, 349, 358
Zuidzande, 14, 15, 26, 27, 37, 39, 49, 51, 57, 66, 73, 74, 89, 113, 147, 149, 217, 222,

223, 226, 228, 251, 252, 254, 255, 257,
273, 276, 284, 285, 288, 289, 312-314,
318, 322, 331, 332, 350, 390, 424, 425

REGISTER OP PERSOONSNAMEN

Namen van in de tekst geciteerde auteurs zijn niet opgenomen.

Andriessen, Leendert (ca. 1708-1770), 70, 209
Audenaerde, Francisca van (1689-1724), 263
Bartjens, Willem (1569-1638), 218, 219
Becu, Abraham (1791-1840), 273
Becu, Jean Baptiste (1708-1759), 182, 183, 229
Becu, Jean Baptiste (1748-1791), 229, 232, 236
Bellinck, familie, 214
Benteyn, Anna (1696-1727), 276, 277
Benteyn, Felix Louis (1813-1879), 280
Benteyn, Jannis (?-1715), 277
Benteyn, Jannis (1714-1747), 250, 251, 276, 277
Benteyn, Johannes Isaac (1769-1844), 280, 295
Benteyn, Pieter (?-1734), 277
Benthem, Salomon van (1769-1843), 223
Bentin, Jean (1658-1718), 276, 277
Blankert, Andries (1780-1835), 295
Blaukamer, Adriaan, 313
Boidin, familie, 341
Boidin, Antoine (?-1733), 253, 259, 276, 287, 288, 291
Boidin, Dorothea (1705-1760), 259, 276, 288
Boidin, Janneke (1737-1763), 278
Boidin, Maria (1740-1778), 291
Boidin, Maria (1751-1799), 282
Boidin, Michelle (1666-1729), 276
Boidin, Nicolas François (1707-1784), 250, 276, 288, 296
Boidin, Pierre Antoine (1711-1752), 250, 275, 276, 277, 288, 291, 296
Boidin, Robert (1700-1768), 250, 253, 259, 276, 296
Boudry, Alexander (?-1720), 331
Bouvin, Philippe (1712-1776), 239
Bouwens, Pieter, 425
Brakel, Wilhelmus à (1635-1711), 225, 227
Broecke, Abraham van den (1768-1740), 59
Broecke, Mattheüs Elias van den (1811-1891), 70
Brouwer & Granjon, makelaars, 209
Bruyckere, familie de, 278
Bruijne, Jannis de (1803-1852), 160
Bruijne, Mattheüs de (1759-1812), 111
Bruijne, Pieter de (1789-1847), 293, 338
Bunyan, John (1628-1688), 226
Burie, Laurence (1681-1749), 250, 253, 263
Burie, Michel, 253
Burie, Pierre, 253
Butin, Jannis (1747-1813), 225
Butin, Pieter (1776-1836), 425
Buyck, Pieter Jacobus, 111
Buysse, Joseph (1766-1819), 159
Caesteckers, Maeyken (?-1703), 256
Calon, familie, 278
Cappon, Adriaan (1762-?), 410, 425
Cappon, Jannis (1720-1806), 425
Castel, Jonathan du, 44
Casteleyn, Cornelis (1733-1800), 272
Casteleyn, Isaac (1726-1766), 284
Casteleyn, Jacobus (1657-1729), 277
Casteleyn, Jan (1628-1676), 251, 252, 255, 277
Casteleyn, Jannis (1686-1767), 226, 250, 251, 252, 254, 276, 277, 278, 284
Casteleyn, Josijntje (1662-1736), 255, 276, 277, 278
Casteleyn, Maria (ca. 1692-1736), 254, 276, 277
Casteleyn, Pieter (1720-1793), 277, 278
Cats, Cornelis (ca. 1560-1625), 317, 318
Cats, Jacob (1577-1660), 22, 317, 318
Citters, Willem van, 110
Coutrier, Cathalijntje, 257

Cruyningen, familie van, 214
Cruyningen, Abraham van (1714-1784), 221, 222, 285
Cruyningen, Abraham van (1765-1842), 221, 425
Cruyningen, Hendrik van (1683-1742), 221, 249, 257, 258, 276, 284
Cruyningen, Hendrik van (1719-1781), 221
Cruyningen, Jacob Gillissen van (1639-1712), 257, 259, 261, 262, 276
Cruyningen, Jacob van (1710-1787), 221, 249, 278
Cruyningen, Janneke van (1687-1717), 257, 276, 278
Cruyningen, Jannis van (1726-1763), 221, 278
Cruyningen, Tannetje van (1754-1818), 273
Dames, gebroeders, 209
Dierikx, Pieter Bernardus (1794-1845), 338
Dirckx, Adriaan (ca. 1702-1768), 271
Dirckx, Jannetje (1746-1785), 271
Doddridge, Philip (1702-1751), 227
Dossche, familie, 278
Draeck, baron de, 176
Dyserinck, Cornelis (1685-1760), 136, 137
Eckebus, Isaac (1719-1785), 154
Egberts, Sara (1717-1759), 250, 277
Erasmus, Cornelis (1617-1669), 165
Erasmus, Jannis (1656-1709), 165
Erasmus, Jannis (1714-1776), 251
Erasmus, Jannis (1753-1824), 286, 303
Etten, Jan van, 242
Faro, Jacobus (1763-1847), 89, 128, 129, 141, 144, 145, 182, 207, 218, 223, 224, 425
Faro, Jacobus (1750-1821), 218
Faro, Michiel (1712-1784), 288
Faro, Petrus (1733-1761), 273
Gansel, Petrus (1732-1795), 288
Hardenbroek, baron van, 59, 70, 71
Hecke, Abraham van (1699-?), 256
Hecke, Jannis van (?-1709), 256, 257, 262
Hecke, Johannes van (1718-1758), 250, 256, 296
Hecke, Paulus van, 255, 256
Hecke, Paulus van (1695-1722), 256
Hecke, Louis-Bernard van den, 111
Hennequin, Jacob (1757-1842), 200, 411
Hennequin, Jacques (1673-1742), 212
Hennequin, Mattheüs, 111
Hennequin, Pierre (1646-1720), 154
Hennequin, Pierre Philippe, 212
Hermans, Sara (1746-1810), 272
Herny, familie, 214
Herny, Jacobus, 204
Herny, Pieter (1655-1726), 220
Houte, Abraham van (ca. 1659-1729), 336
Houte, Isaac van (1701-1761), 250, 251, 287
Houte, Jacob van (1751-1823), 287
Huiszoon, Jan: zie Prentenknipper, Jan de
Hullu, Abraham de (1794-1888), 218, 219, 425
Hullu, Jacob de (1761-1823), 410, 425
Hullu, Jacob de (1764-1804), 218, 223, 224, 330
Hulster, Adriaan de (1765-1835), 271
Hulster, Andries de (ca. 1640-1690), 258
Hulster, Anthonie de (1738-1785), 271, 288, 345
Hulster, Jacob de (1670-1714), 258, 259, 262
Hulster, Jacob de (1702-1763), 250, 259, 260, 271, 276
Hurgronje, mr. Adriaan Isaac (1739-1779), 70
Huyghe, Jacobus, 251
Huyssen van Kattendijke, familie, 118, 260
Jansen, Adriana (1698-1767), 263
Janssen, Jan, 263
Jardin, Jacobus du, 292, 304
Kerckhove, Josijntje van de (?-1709), 256
Klaaijsen, Isaac, 204
Kleyn, Maria (1693-1733), 330
Koelman, Jacobus (1632-1695), 225, 226
Kops, Jan (1765-1849), 224
Kotvis, Sara Adriana (1814-1887), 294
Kousemaker, familie, 263
Kousemaker, Pieter (1708-1768), 250

Kubber, Pieter de, 343
Kubber, Tanneke de (?-1844), 160
Lako, Daniël (?-1783), 118
Lange, Jacob de (?-1748), 329
Leenderts van Noorden, Willem (1800-1829), 297
Leenhouts, Pieter (1803-1879), 297
Leu, Philippe le, 253
Ligny, Jacob de (1738-1779), 271
Ligny, Suzanna de (1769-1843), 271
Loo, Philip de (1734-1801), 291
Loo, Philip de (1765-1812), 291, 293
Louyssen van der Meulen, Maria (1647-1722), 257
Massee en Zoon, 11
Melle, Gideon van (1693-1756), 250, 254, 276, 277
Meulenaer, Anthonie de, 251, 260
Meulenaer, Bartholomeüs de (1653-1706), 260
Meulenaer, Bartholomeüs de (1728-1756), 118
Meulenaer, Isaac de (1740-?), 261
Meulenaer, Jacobus de (1698-1768), 118, 250, 251, 260, 261, 272, 296
Meulendijk, Jacob, 425
Meurisse, familie, 263
Meurisse, Cornelis (1688-1759), 250
Mez, Jan du (1764-1799), 118, 158, 223, 337
Michielsen, Joos (ca. 1670-1728), 118, 260
Michielsen, Pieternella (1700-1762), 260
Milliano, Bartholomeüs Franciscus de (1709-1745), 250, 263, 275, 278
Moerdijk, Jacobus (1816-?), 218
Moerman, Jan, 261
Moerman, Janneke (1674-1740), 261
Morel, Daniël (?-1748), 337
Mullié, familie, 214
Mullié, Antoine (?-1737), 218, 229
Mullié, Jacob (1732-1808), 284
Mullié, Johanna Catharina (1796-1878), 119, 293
Mullié, Magdalena (1721-?), 288
Mullié, Pierre François (?-1748), 229, 288
Neste, Catelijne van de, 255
Nortier, Isaac (1779-1864), 112, 184, 227, 425
Parmentier, Jozina (1721-1780), 287
Peenen, familie van, 263
Peenen, Elisabeth van (1722-1805), 273
Peenen, Hubrecht van (1693-?), 250, 277
Peenen, Magdalena van (1799-1875), 297
Peenen, Pieter van, 213
Personne, Adriana (1722-1756), 256
Pieters, Maaijken (ca. 1629-1687), 258
Plassche, Abraham van de (1741-1823), 291, 294
Plassche, François van de, 251
Plassche, François van de (1713-1758), 250, 251, 262, 263
Plassche, François van de (1739-1804), 286
Plassche, Isaac van de (1757-1784), 279
Plassche, Jozias Basting van de (1780-1868), 291, 292
Plassche, Paulus van de (1672-1731), 261, 262
Plassche, Paulus van de (1714-1791), 250, 251, 262, 264, 285, 303
Plassche, Pieternella van de (1769-1814), 293
Ponse, Hendrik, 224
Prentenkipper, Jan de, 159, 177, 180, 312
Reich, G.C., 224
Reijniers, Michiel, 255
Reijniers, Tanneke, 255, 256
Ridderus, Franciscus (1620-1683), 226
Risseeuw, familie, 214
Risseeuw, Abraham (1729-1806), 289
Risseeuw, Abraham Johannes (1814-1889), 294
Risseeuw, Isaac (1731-1805), 289
Risseeuw, Isaac (1763-1820), 284, 285, 286, 287
Risseeuw, Izaak (1776-1832), 228
Risseeuw, Jacob (1715-1760), 288
Risseeuw, Jacobus (1733-1794), 289
Risseeuw, Jacobus (1772-1849), 280
Risseeuw, Jacobus (1786-1842), 264
Risseeuw, Janna (1732-1811), 277, 278

Risseeuw, Johanna (1723-1784), 288
Risseeuw, Johannes (1686-1766), 250, 251, 255, 256, 258, 276, 277, 278, 288, 289, 290
Risseeuw, Johannes (1727-1801), 284, 285, 286, 289
Risseeuw, Johannes (1760-1827), 294
Risseeuw, Johannes Egberts (1798-1869), 280
Risseeuw, Joos (1660-1722), 255, 256, 257, 259, 261, 262, 276, 277, 278
Risseeuw, Joost (1713-1770), 288
Risseeuw, Jozias (1700-1758), 250, 251, 255, 256, 276, 277
Risseeuw, Jozias (1728-1786), 345
Risseeuw, Jozias (1742-1794), 289, 290
Risseeuw, Jozina (1711-1749), 276, 277
Risseeuw, Jozina (1732-1807), 284
Risseeuw, Maria (1710-1733), 276, 277, 278
Risseeuw, Maria (1740-1769), 288
Risseeuw, Pieter (1702-1775), 250, 251, 255, 276, 277
Risseeuw, Pieter (1761-1840), 147, 298, 299, 301, 423
Risseeuw, Pieter (1774-1849), 291
Riviere, Willemijntje van de (?-1741), 277
Roda, Jacobus, 209
Roseleur, Henry, 118
Roseleur, Henricus Josephus, 118
Rosseel, Jacobus (1769-1824), 119, 292, 293
Rosseel, Joos, 255
Rue, Pieter de la (1695-1770), 108
Salomé, Jean Baptiste (1665-1726), 253, 259
Salomé, Jean Baptiste (1700-1732), 253
Salomé, Marie Agnes (1702-1734), 259
Salomé, Pierre Antoine (1703-1756), 250, 253
Sénéchal, Elisabeth (1722-1779), 263
Serlé, Pieter Jacobus (1760-1822), 213
Simons, J., 227
Smidt, Walterus de, 70
Smytegelt, Bernardus (1665-1739), 225, 226, 227
Sohier, Johannes (?-1733), 220
Steenhart, Aarnout (1658-1706), 88
Steenhart, Aarnout (1704-1753), 273
Strate, Jacobus van der (1695-?), 344
Sweden, Maarten van, 258
Switsingh, Pieter, 37
Tack, Abraham (1686-1754), 250, 251
Tack, Jannis (?-1704), 87
Tack, Maatje (1716-1755), 278
Tack, Maria (1684-1754), 249, 251, 258, 278, 284
Tack, Pieter (ca. 1617-1675), 251
Taillie, familie, 263
Taillie, Jannis (1711-?), 250, 251
Tak van Poortvliet, mr. J.P.R. (1839-1904), 282
Thibaut, Hendrick (1604-1667), 22, 104, 105
Thiers, Pieter, 257
Thomaes, familie, 278
Thomaes, Constantinus Bernardus (1769-1842), 296
Tissot van Patot, François Ludolf, 119
Trooy, Adriana (1741-?), 272
Verbost, Denijs (?-1732), 220
Vermere, Adriaan (1757-1806), 282
Vermeulen, Jannetje (1672-?), 259
Verschuir, Johan (1680-1737), 225, 226
Veth, Apollonius (?-1653), 22
Vijver, Jacobus Bernardus van de (1720-1773), 222, 241, 242, 243, 424
Vijver, Jannis van de (1799-1848), 425
Wage, Abraham (1698-1750), 330
Warre, Cornelis, 256
Wijffels, Francies (1732-1819), 298, 424
Wijffels, Franciscus Bernardus (1792-1852), 338
Wijffels, Joannes Baptiste (1696-1763), 250, 263, 275, 278
Wijffels, Philippus Josephus (1772-1825), 298, 301
Yolent, familie, 214
Yolent, Jean François (?-1727), 205, 220
Yolent, Jeanne, 288

A.A.G. BIJDRAGEN

1. B.H. SLICHER VAN BATH, De archieven als bronnen voor de agrarische geschiedenis (Overdruk uit Nederlands archievenblad, 63 (1958-59) 36-47.
2. B.H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. I, Middeleeuwen, 1959. Stencil, XII en 79 p.
3. B.H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij de agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. II, Nieuwe tijd, 1959. Stencil, 128 p., 4 ills.
4. B.H. SLICHER VAN BATH, Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959 (Overdruk uit Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 8 (1960) 68-78).
5. B.H. SLICHER VAN BATH, Systematische bibliografie behorende bij Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959, 1960. Stencil, II en 146 p., 1688 nrs.
6. B.H. SLICHER VAN BATH, The influence of economic conditions on the development of agricultural tools and machines in history (Overdruk uit Studies in industrial economics, vol. II, Mechanisation in agriculture, 1960, 1-36).
7. J.A. FABER, Graanhandel graanprijzen en tarievenpolitiek in Nederland gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw (Overdruk uit Tijdschrift voor Geschiedenis 74 (1961) 533-539).
8. B.H. SLICHER VAN BATH, Accounts and diaries of farmers before 1800 as a source for agricultural history, 1962, p. 5-33.
   A.M. VAN DER WOUDE, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, 1962, p. 35-76.
9. J.A. FABER, Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw 1963, p. 3-28.
   B.H. SLICHER VAN BATH, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, 1963, p. 29-125.
   A.M. VAN DER WOUDE, De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw, 1963, p. 127-153.
   A.M. VAN DER WOUDE, Een belangwekkende Sowjet-Russische studie over de Nederlands-Russische handel in de tweede helft van de 16e eeuw, 1963, p. 155-166.
10. B.H. SLICHER VAN BATH, Yield ratios, 810-1820, 1963, 264 p.
11. V. RAU, The settlement of Madeira and the sugar cane plantations, 1964, p. 3-12.
    B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen, 1964, p. 13-78.
    H.K. ROESSINGH, Het Veluws inwonertal, 1526-1947, 1964, p. 79-150.
    H.K. ROESSINGH, De uitkomsten van de godsdienstelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief, 1964, p. 151-181.
    B.H. SLICHER VAN BATH, Report on the study of historical demography in the Netherlands, 1964, p. 182- 190.
    B.H. SLICHER VAN BATH, Voorbeeld van verschillende bronnen van belang voor de historische demografie, 1964, p. 191-209.
    B.H. SLICHER VAN BATH, Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten, 1964, p. 210-221.
12. B.H. SLICHER VAN BATH, Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme, 1965, p. 3-46.
    J.A. FABER, H.K. ROESSINGH, B.H. SLICHER VAN BATH, A.M. VAN DER WOUDE and H.J. VAN XANTEN, Population changes and economic development in the Netherlands: a historical survey, 1965, p. 47-113.
13. H.J. VAN XANTEN en A.M. VAN DER WOUDE, Het hoofdgeld en de bevolking van de Meijerij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700, 1965, p. 3-96.

B.H. Slicher van Bath, The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500, 1965, p. 97-133.
B.H. Slicher van Bath, Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, 1965, p. 134-148.
Numerieke aspecten van de protestantisering in Noord-Nederland tussen 1656 en 1726. Debat van A.M. van der Woude, J.A. Faber en H.K. Roessingh, met J.A. de Kok, o.f.m., 1965, p. 149-180.
H.K. Roessingh, Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw, 1965, p. 181-274.
14. D.A. Kotelawele, Agrarian policies of the Dutch in South-West Ceylon, 1743-1767, 1967, p. 3-33.
J.A. Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen in de jaren 1654 en 1655, 1967, p. 34-71.
B.H. Slicher van Bath, La développement de la productivité des travaux agricoles, 1967, p. 72-90.
B.H. Slicher van Bath, L'histoire des forets dans les Pays-Bas septentrionaux, 1967, p. 91-104.
B.H. Slicher van Bath, Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis, 1967, p. 105-196.
15. H. van Dijk, Een klooster uit het Brabants-Hollands rivierengebied, 1970, p. 3-38.
J.A. Faber, De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw, 1970, p. 39-64.
B.H. Slicher van Bath, Twee sociale stratificaties in de agrarische maatschappij in de pre-industriële tijd, 1970, p. 65-74.
B.H. Slicher van Bath, Vrijheid en lijfeigenschap in agrarische Europa (16e-18e eeuw), 1970, p. 75-104.
B.H. Slicher van Bath, Constante, fluctuerende en variabele factoren in de productie en consumptie van agrarische goederen in de pre-industriele maatschappij, 1970, p. 105-117.
B.H. Slicher van Bath, Oogsten, klimaat en conjunctuur in het verleden, 1970, p. 118-133.
B.H. Slicher van Bath, De paleodemografie, 1970, p. 134-201.
A.M. van der Woude, De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden, 1970, p. 202-241.
16. A.M. van der Woude, Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw, 3 dln., 1972, 858 p.
17. J.A. Faber, Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, 2 dln., 1972, 760 p.
18. A.M. van der Woude, Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden, 1973, p. 3-22.
P.M.M. Klep, Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849, 1973, p. 23-94.
De Goldberg-enquête in het Departement van Texel, 1801. Meegedeeld door A.M. van der Woude, 1973, p. 95-235.
J.A. Faber, H.A. Diederiks en S. Hart, Urbanisering, industrialisering en milieuaantasting in Nederland in de periode van 1500-1800, 1973, p. 251-271.
19. C. Baars, Boekhouding van landbouwbedrijven in de Hoeksewaard uit de zeventiende en achttiende eeuw, 1975, p. 3-135.
F. Daelemans, Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek, 1975, p. 137-215.
20. H.K. Roessingh, Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland, 1976, 594 p.
21. J.W. de Zeeuw, Peat and the Dutch Golden Age. The historical meaning of energy-attainability, 1978, p. 3-31.

Jan de Vries, Barges and capitalism. Passengers transportation in the Dutch economy, 1632-1839, p. 33-398.

22. H.K. Roessingh, De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe, 1979, p. 3-57.
R.W.J.M. Bos, Techniek en industrialisatie: Nederland in de negentiende eeuw, 1979, p. 59-88.
R.W.J.M. Bos, Kapitaal en industrialisatie in Nederland tijdens de negentiende eeuw, 1979, p. 89-107.
R.W.J.M. Bos, Factorprijzen, technologie en marktstructuur: de groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914, 1979, p. 109-137.
A.J. Schuurman, De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie, 1979, p. 138-189.
Th.L.M. Engelen en M.M. Meyer, Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862, 1979, p. 190-220.
23. Ad van der Woude en Anton Schuurman (eds.) Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7 May 1980), 1980, 320 p.
24. O.W. Boonstra and A.M. van der Woude, Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890, 1984, p. 1-57.
H.A.M. Snelders, Landbouw en scheikunde in Nederland in de vóór-Wageningse periode (1800-1876), 1984, p. 59-104.
J.L. van Zanden, De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830, 1984, p. 105-130.
J.L. van Zanden, Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw (1650-1810), 1984, p. 131-162.
25. J.L. van Zanden, De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, 1985, 461 p.
26. Jaap Buis, Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis. Deel I. Bosgebruik, bosbeheer en boswetgeving tot het midden van de negentiende eeuw, 1985, 472 p.
27. Jaap Buis, Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis. Deel II. Houtmarkt en houtteelt tot het midden van de negentiende eeuw, 1985, 473-1058 p.
28. A.M. van der Woude, Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis, 1986, p. 1-42.
O.W.A. Boonstra, Over computers, cartografie en de expliciteringsplicht bij kwantitatief historisch onderzoek, 1986, p. 43-56.
R. Bos, G. van Dijk, C. Kruyt and H.K. Roessingh, Long Waves in Economic Development, 1986, p. 57-92.
J.L. van Zanden, De telling van de veestapel en de graanproduktie in Zwollerkerspel in 1526. Een stukje van de legpuzzel, 1986, p. 93-108.
C. Baars, De geschiedenis van het grondbezit van Gelderse en Utrechtse edelen in de Beijerlanden, 1986, p. 109-144.
J. Bieleman, Produktie en consumptie van akkerbouwgewassen in Drenthe aan het begin van de 19e eeuw, 1986, p. 145-164.
Frank Daelemans, Pachten en welvaart op het platteland van Belgisch Brabant (15de-18de eeuw), 1986, p. 165-184.
Robert S. Duplessis, Capital and Finance in the Early Modern Veluwe Paper Industry, 1986, p . 185-198.
Boudien de Vries, Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters, 1855-1875, 1986, p. 199-216
A.J. Schuurman, Het bezit van preciosa in de Zaanstreek rond 1860. Een reconstructie van leefstijlen, 1986, p. 217-244.
W.J.M.J. Rutten, Ongelijke behandeling binnen het gezin. Een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in Nederland (ca. 1870-1900), 1986, p. 245-266.

K. van Berkel, E.J. Dijksterhuis en de mechanisering van het wereldbeeld, 1986, p. 267-286.

H.A.M. Snelders, 'Welke zijn de eigenlijke Oorzaken. Waarom de Scheikunde bij onze Nabuuren... in meer aanzien, en algemeener oefening is, dan in ons Vaderland?' (1785), 1986, p. 287-298.

Jouke S. Wigboldus, Trade and agriculture in coastal Bénin c. 1470-1660; an examination of Manning's early growth thesis, 1986, p. 299-380.

29. J. Bieleman, Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw, 1987, 834 p.
30. A.J. Schuurman, Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant, 1989, 450 p.
31. Peter R. Priester, De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse, 1991, 660 p.
32. P.C.M. Hoppenbrouwers, Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515). 1992, 997 p.
33. Frans van Poppel, Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw. 1992, 654 p.
34. O.W.A. Boonstra, De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920, 1993, 465 p.
35. M.A.W. Gerding, Vier Eeuwen Turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950, 538 p.
36. Willibrord Rutten, De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie, 1997, 563 p.
37. Peter R. Priester, Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910, 1998, 880 p.
38. Paul Brusse, Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850, 1999, 566 p.
39. Johan A. Kamermans, 1999, Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit, 404 p.
40. P.J. van Cruyningen, Behoudend maar buigzaam, Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850, 486 p.

The numbers 1-17, 20, 21, 23, 28, 29 and 30 of the A.A.G. Bijdragen are out of stock.

Recently the Rural History Group (Afdeling Agrarische Geschiedenis) has its own website. Here you will find a lot of information about our activities and our other publications. The address is: http://www.sls.wau.nl/ag/